

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेति च वर्त्तते । ब्रुव परस्मै लट् परस्मैपदानां पञ्चानां भादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह, आहतु, आहु । आत्थ, आत्थुः । न च भवति—अवीति, ब्रुत, ब्रुवन्ति, ब्रवीषि, ब्रूय, इति । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ, ब्रवीमि, ब्रूव, ब्रूम । आदित इति किम् ? परेण मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचन स्थान्यर्थम्, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्वत् कार्यं भवति, तामादयस्तलोपश्च । पचताम् । पचतम्, पचत । पचाव, पचाम । अटाटी कस्मान्न भवतः, तथा शेषेसादेशो “लङ् शाकटायनस्यैव” इति—यान्तु, यान्तु ? “विदो लटो वा” इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थित विभावा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोटादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु । छिहिन्यो-रुवप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थित विभावा ॥

सेर्षपिच ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोटादेशस्य सेर्षि इत्ययमादेशो भवति, अपिच भवति । स्थानिवज्जा वात् पिच प्राप्त प्रतिपिद्धते । लुनीहि । पुनीहि । राधुनिहि । तच्छुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपिच विकल्प्यते । लोटादेशछन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिञ्जवति । युयोध्यस्म-च्छुदुराणमेनः । श्रीणाहि । श्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोटादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्पलोपयोरपवादः । पचानि । पटानि ॥

ब्रुव —‘ब्रू’ धातु के परस्मैपदो प्रथम पाँच लट् स्थानीय आदेशों के स्थान में एक प्रथम पाँच आदेश विकल्प से होते हैं और आदेश के साथ साथ ‘ब्रू’ धातु का ब्रुव तथा आह आदेश भी विकल्प से हो जाने हैं ।

लोटो—लोट् लकार के स्थान में लङ् लकार की तरह कार्य होते हैं—तत् आदि के स्थान में ताम् आदि आदेश तथा क्तिवनिमित्तक सू का लोप हो जाता है ।

एरु—लोट् के आदेश के इकार को उकारादेश हो जाता है ।

हिन्यो—लोटादेश हि तथा नि के इकारों को उकारादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

सेर्षपिच—लोटादेश सि के स्थान में हि आदेश होता है और यह हि अपिच भी हो जाता है ।

वा छन्दसि—वेद में लोटादेशस्थानीय हि विकल्प से अपिच होता है ।

मेर्निः—लोटादेश मि के स्थान में नि आदेश हो जाता है ।

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

३७

ॐ नमः

(व्याकरणविभागे षष्ठं (६) प्रसूनम्)

श्रीमद्विद्वद्वरवामन-जयादित्यविरचिता
पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

का शि का

सटिप्पण 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः—

श्रीनारायण मिश्रः

कारीहिन्दुविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः

उपोद्घातलेखकः—

पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी-१

१६६६

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : चतुर्थ, वि० सन् २०२६
मूल्य : २०-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)
फोन . ३१८५

प्रधान पाठा
चौखम्बा विद्याभवन
चौक, पो० बा० ६६, वाराणसी-१
फोन : ३०७६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

37

PAṆINĪYAVYĀKARANASŪTRAVṚTTI

KĀŚIKĀ

OF

PT VĀMANA AND JAYĀDITYA

Edited with

The 'Prakāśa' Hindi Commentary and Introduction

By

ŚRĪ NĀRĀYAṆA MIŚRA

Lecturer in Sanskrit, B H U, Varanasi.

PREFACE By

PT BRAHMADATTA JIJÑĀSU

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-1

1969

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Gopal Mandir Lane
P. O. Chowkhamba, Post Box 8
Varanasi-1 (India)
1969
Phone : 3145

Fourth Edition
1969
Price Rs 20-00

Also can be had of
THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Publishers and Oriental Book-Sellers
Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)
Phone : 3076

शुभाशंसा

डॉ० मङ्गलदेव शास्त्री

एम. ए., डी फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यक्ष गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यक्ष, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस

चौतम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस के अध्यक्ष महोदय काशिका वृत्ति के नये संस्करण को प्रकाशित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है। पाणिनि-व्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वानों से छिपी नहीं है। मैंने नये संस्करण के कुछ भाग को देखा है। इसमें तन्देह नहीं कि इस वृत्ति के अब तक के संस्करणों की अपेक्षा यह नया संस्करण कहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा। मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो। आशा है इस नये संस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी।

बनारस

दि० सं० २००९ }

—मङ्गलदेव शास्त्री

उपोद्धातः

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ (अथर्ववेद) ॥

कस्याधिदितमेतद् यत् सर्वेषामप्यार्यधर्माञ्जलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं देववाण्यामेव वर्तते । भारतीयानामस्माकं मूर्द्धन्या वेदा, ऋषिमुनिप्रणीताश्च शास्त्रा-उपवेद ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद विज्ञान गणित-इतिहास-गीतादयः सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्तन्ते । भारतीयया संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्थ, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषाया वरीवृत्त्यते । आजीवनं तपासि तपन्नि-भारतीयैराचार्यैरपि सङ्ग्रथितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्यामेवोपलभ्यन्ते । किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरवं सर्वस्वं-सर्वमपि संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्यता

शास्त्रस्यैव आदेशः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

‘ब्राह्मणेन’ इत्युपलक्षणम् । द्विजमात्रेण पडङ्गाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं निष्काम-भावेन (अनेन कर्मणा वृत्ति लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष) अवश्यमेव कर्तव्यम् । महर्षि-मनुनाऽपि स्वमानवधर्मशास्त्रे उक्तम्—

“शूद्रेण हि समं तावद् यावद् वेदे न जायते ॥”

“अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषश्च मृत्युविप्राप्तिर्वांसति ॥”

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्यतैव प्रतिपाद्यते । सन्मात्रसंस्कारनिबद्धबुद्धयः, शिथि-लौभूतकर्म्मग्रहग्रन्थय समासादितस्थिरसमाधयः, साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयः, अपि च पूर्वा-परज्ञा विहितवेदितन्याः समधिगतसकलशास्त्रज्ञानविज्ञाना सम्मार्शिनोऽदृष्ट्वा धर्मकामाः कुम्भीधान्वा अलोत्तुपा अगृह्यमाणकारणा, किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गता-स्तत्र भवन्त आसाश्च किमेतदपि नाजानन् यद् वेदाध्ययनादुदरपूर्तिः कथं सम्पत्स्यत इति । कथं तैर्निष्कारणो धर्म इत्युक्तम् ? आसीत्तेषां तेषां निश्चिता धारणा—

“सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दृण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति ॥” (मनु)

अत एव तैः “निष्कारणो धर्मः” इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः, सुव्यक्तं यदस्माकं पूर्वजानां ह्येषा धारणाऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्विजमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं नि श्रेयससिद्धिरेव, अपि स्वयुद्धयनि श्रेयससो-हमयोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययनं न सम्भवति, न चावश्ये तज्जायत इति सर्वं विदितमेव । काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षाधिपु १४५०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिंशत्संख्यकास्त्रात्रा वेदविषये मध्यम-शास्त्रि-भाचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि वर्षे प्रायेण द्वित्रा एव छात्रा भाचार्य-परीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एवं १००० मध्ये द्वौ छात्रावपि वेदं नाधीयाते । १० विषयाणां भाचार्यपरीक्षास्तत्रैव प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्यपरीक्षायै ६ वर्षाणि मध्यमापर्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-भाचार्यपरीक्षाभ्यां चापेक्ष्यन्ते, एवं $१० \times ६ = १०२$ वर्षाणि १० विषया-णामाचार्यपरीक्षाधर्मपेक्ष्यन्ते । इत्थं $६ \times १०२ = १०८$ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्ष्यन्ते सर्वे विषयाणामाचार्यपदवीं कञ्चुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्यध्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवनं पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयाणामाचार्यपरीक्षायां पारं गन्तुं समर्थः स्यात् । पुरतदध्ययनावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणां परीक्षोपयोगिं तार्कालिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां प्राद्याणां सामिकं ज्ञानं सम्पद्यत इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्या प्रायेणान्यविषयेभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्या भाचार्यपरीक्षा-मधुसीधैतदपि न जानन्ति यत् के के वैदिकग्रन्था अस्माकं सन्ति, के च वेदभाष्यकाराः सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थं वैशिष्ट्यम्, कति पञ्चा वेदार्थं निरुक्तृता वर्णिताः, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञानं तेषां न भवति । वेदाध्ययनं नाममात्रमेव वर्तते । वेदाङ्गैर्विना वेदाध्ययनस्य किं कलम् ? मूलमात्रमेव जीषुष्यमाणाणां कथमर्थयत्नम् स्यात् ? वैयाकरणा न केवलं वेदज्ञानशून्याः प्रायेण सर्वत्र दूरीकृत्यन्तेऽपि तु वेदाङ्गेषु ज्ञानरहिता अपि प्राच्यतो यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यन्ते । साम्प्रतिकाध्ययनाभ्यापनक्रमरूपेण त्रैष इति निर्विवादम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र कश्चिदुपाय इत्याकाङ्क्षायामुपपद्यते । अष्टवर्षपर्यन्तं गृहे पाठशालायां वा स्नातृभाषायां ज्ञानं पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।

१ वर्षं साहित्ये ।

१ वर्षमुपवेदायैकस्मै ।

२ वर्षं पटङ्गपर्यं ।

२ वर्षं उपाङ्गेभ्यः ।

१ वर्षाणि समाह्वयव्याख्ययने ।

१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्तवन्त्यध्ययनार्थम् । पटङ्गवेदाध्ययनस्यैव एव क्रमो न्याय्यः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तद्वर्षभाष्यामात्राध्ययनं सम्भवंति । टीकापटीकापटनक्रमेण तु १०८ वर्षेभ्यः तेषां ममाक्षरसम्भवः, सम्यगुपगतेस्तु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा पटङ्गवेदाध्ययनार्थं व्याकरणाया ४ वर्षाण्येवास्माकमभितर्कं वर्तन्ते, तत्र च "रक्षार्थं

वेदानामध्येय व्याकरणम्” व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि युवता भगवता पतञ्जलि-
मुनिना “साधन व्याकरण न तु साध्यम्” इति समुद्रोषितं भवति । व्याकरणरूपाया
नद्याः पारे गत्वैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि सर्वमभिलक्ष्य समुद्रोष्यते तर्ह्यस्माभिः
‘अष्टाध्यायीकमेणेशस्य सम्भवः’ “अष्टाध्यायीपठनपाठनमेव श्रवणम्” इति ।

अन्यथाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठानं विना
संस्कृतभाषा भारतस्थ राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवपि (साक्षात्कृतचर्मा) आसीत्, अपि तु
सम्पूर्णोऽपि वैदिकलौकिकवाक्येऽन्वाह्यगति म् आसीदिति सर्ववादिस्मृतम् । वैदिक-
वाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्या सूत्रेषु यत्रतत्र दृश्यत एव, भूगोल इतिहास-
मुद्राशास्त्र-लोकव्यवहारस्यापि महान् वेत्ताऽऽसीदिति पाणिनिशास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते ।
तस्य शब्दशास्त्रं न केवलं व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपादकं वर्तते, अपि तु भूगोलेतिहासादि-
विषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरवं न केवलमस्माभिरेवाद्वादोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाऽप्याचार्य-
पाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

(१) “प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य
महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म । तत्राशक्यं वर्णनाप्यनर्थकेन भवितु
किं पुनरियता सूत्रेण” । (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठं १२८ चौखम्बा-संस्करणे) ।

(२) पुनरप्युच्यते—“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं
स्यात्” (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये) ।

(३) जयादित्योऽपि ‘उदकच विपाशः’ (अ० ६।२।७८) इति सूत्रस्य वृत्तावाह—
“महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य” ।

(४) चीनदेशीयो यात्री ह्युनसागञ्चेत्थमाह—“महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनोयोगेन
शब्दभण्डारतः शब्दराशिं सञ्चेतुमारब्धवान् । १००० पद्येषु (४००० सूत्रे-
ष्वित्यर्थ) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता । प्रत्येकं पद्यं ३२ अक्षराणामस्ति ।
एतावतैव सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञानराशिः परिसमाप्तः । शब्दाक्षर-
विषयकं किमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्” (ह्युनसाग हिन्दी-अनुवादप्रथमभागस्य
२२१ पृष्ठत उद्धृतम्)

पाश्चात्त्य-विदुषामपि पाणिनिविषये महत्युत्कृष्टभावना विद्यते । तद्यथा—

(१) मोनियरविलियमश्चाह—“संस्कृतव्याकरण (अष्टाध्यायीग्रन्थः) मानव-
मस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानवमस्तिष्कस्य
समञ्ज आगतः” ॥

(२) हण्टरश्चाह—“मानवमस्तिष्कस्यातीव महत्त्वपूर्णं आविष्कारोऽयम् (अष्टा-
ध्यायीग्रन्थः)” ।

(३) लेनिनवादस्य प्रो० टी० शेरवात्सकी—“मानवमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेय वर्तते (अष्टाध्यायी)” ।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु प्रारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदी मध्य-
कौमुदी सिद्धान्तकौमुदेवोपलभ्यते । केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्याभ्ययनाभ्यापनमाङ्ग-
लभाषाविद्वज्जिरेव निर्मितग्रन्थे प्रचलति । संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र कौमुदीरीत्यैव व्याकरण-
शास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठन चतुरश्रताब्दीभ्य एतावद् न्यापकं जातमस्ति यदष्टाध्या-
य्याऽपि व्याकरणस्याभ्ययनं सम्भवतीति ज्ञान रिश्वासो वा प्रायेण नोपपद्यते केषाञ्चित्
साम्प्रतम् । साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथं सम्भविष्यतीत्याद्यास्तदुमाना उच्चकोटिक-
विद्वान्मोऽपि हरयन्ते, अन्येषां तु का कथा ? कालक्रमेणाष्टाध्याय्या एव एव ज्ञात इति
मन्तव्यम् । हा इन्त ! कारयामन्वयापि वैदिकानामृगवेदिनां गृह्यष्टाध्यायीमतिशब्दां
भाराप्रवादरूपा कण्ठस्थीकृत्यापि ते बालाः पुनः सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषां
सूत्राणामध्यानप्यनवतुष्यैव) घोषन्तः सर्वत्र दरीहरयन्ते । अहो ! कीदृशेपाठनपरम्परा
प्रचलिता ! अष्टाध्यायीं कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकवैयाकरणेष्वप्याकरणस्या-
भ्ययनं लघुकौमुदीमन्तरा कारयितु न शक्यन्त इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैत-
द्देशस्य किमन्यत् ?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य कालः सं० १५१०-१५७५ वर्तते । ततः पूर्वं अष्टाध्याय्या
एव पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र दण्डालेखस्याप्यवसरः । तद्यथा चीनदेशस्य यात्री
हिसित्रनामा भारते कतिपयवर्षेभ्यः (सन् ६८१-६९१ ईस्वी पर्यन्तम्) अस्यात् । अष्टा-
ध्याय्युपज्ञमेव संस्कृताभ्ययनं तेनात्र कृतमिति स्वयं तेन स्वयाश्रयिपरणे विवृतं वर्तते ।
तद्यथा—

(१) “इत (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक बनता
है—लेखक) हैं । यह पाणिनि की रचना है जो प्राचीनकाल में बहुत भारी
विद्वान् या” । आजकल के भारतवासियों का प्रायः इसमें विश्वास
है । बरखे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते
हैं और ८ माग में इसे कण्ठस्थ करते हैं ॥” (इतिवृत्त की भारतयात्रा, पृ २१८)

(२) “वृत्तिमूत्र (काशिकावृत्ति)—

यह ऊपर के मूत्र (अपाति पाणिनि के मूत्र) की टिप्पणी है । पहले समय में अनेक
टीकाएँ रची गई थी और यह उन सबमें उत्तम है । यह मूत्र वा अर्थ देती और
इसके अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी बारीकी से व्याख्या करती है ।

पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पचास वर्ष में
(सम्भवतः महाभाष्यसहित—लेखक) इसे समझ लेते हैं” ॥ (पृ० २१८)

(३) “चीन के मनुष्य भारत में अभ्ययन के लिए आते हैं, तो उन्हें पहले
(व्याकरण के) एक (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अभ्ययन करना पड़ता है, फिर

दूसरे विषय । यदि ऐसा न करें तो उनका परिश्रम व्यर्थ जायगा”
(इतिहास की भारत यात्रा, पृ० २६८)

(४) “इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं । न्याय द्वारा तर्कशास्त्र के अध्ययन से वे ठीक तौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी ग्रहण शक्ति बढ़ती है । इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरों की शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के मालव्यादि प्रदेश में, या पश्चिमी भारत में बल्लभी (बला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं”
(इतिहास की भारत यात्रा, पृ० २७०-२७१)

(५) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिए वे राजा की सभा में जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण राजा उसके सामने रख देते हैं, वहाँ वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनायें उपस्थित करते और अपनी राजनीतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं । जब वे विवादभवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठा कर अपनी आश्चर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं । जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तब उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते हैं और अपनी हार स्वीकार करते हैं । तब उनकी कीर्तिश्रवण से (भारत के) पर्वतों पर गूँज उठते हैं और उनकी प्रसिद्धि मानों चारों सीमाओं के ऊपर से बहने लगती है । उन्हें भूमि मिलती है और उनकी पदोन्नति की जाती है । उनके विद्ययात नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊँचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं । इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥”
(इतिहास की भारत यात्रा, पृ० २७१-२७२)

(६) “ग्रौढ़ विद्यार्थी उसे (चूणि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष से सीख लेते हैं”

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य में सब मिला कर ५ वर्ष लगते हैं ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इतिहास की भारत यात्रा, पृ० २७३ ।

(७) “सन् ९९९ ई० में इन्द्रवर्मा तृतीय राजा बना । यह इस (शुशु) वंश का अन्तिम राजा था । इसके ८ लेख मिलते हैं, इनसे पता चलता है कि इन्द्रवर्मा पद्मदर्शन का पण्डित था, काशिका सहित व्याकरण में पारंगत था और बौद्धदर्शन का भी अच्छा ज्ञाता था । यह अपने समय का भारी विद्वान् था ।”

(चन्द्रगुप्त वेदालङ्कार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४२) अथ सम्पादेशस्य (‘अनाम’ इति वर्तमाना सज्ञा) राजासीत्, देशोऽयं हिन्दूचीनीद्वीपेषु वर्तते । अनेनेतत् सिद्धयति यदीदा अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमाधीयते स्म ॥

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतार—(सं० ११४० विक्रमीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च न्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्धभिद्युणायमकीर्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थ 'रूपावतार'नामकोऽष्टाध्यायीसूत्रैर्व्यरचितः । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रम परित्यज्य केवलं प्रयोगसाधनमभिलक्ष्य सज्ञा-सहिता-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धितप्रकरणानि प्रथमभागे सङ्ग्रहितानि । दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तञ्जापरभागे । (स्वरवैदिकप्रकरण विहाय) २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिर्बौद्धकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(सं० १४२० वि०)—

यद्यपि 'प्रक्रियारत्नम्' 'रूपमाला' इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तरं निर्मिताविति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रियाकौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणां व्याख्यानं किञ्चिद्विस्तरेण विधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च संयोज्य २४७० सूत्राणि व्याचक्षणेन रूपावतारानन्तरं निरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तार प्रचारश्च प्राप्स्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(सं० १५१०-१५७५ वि०)—

भट्टोजिदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रमं परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदीक्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्त्वग्रन्थो व्यरचितः । तत्र च प्रायः सर्वाण्यपि सूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चायं यत्नः कृतो यन्मद्वरचितोऽयं ग्रन्थः "सिद्धान्तकौमुदी" एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहाय कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महाकाटिन्ध्याङ्गात्रेभ्यो भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्संस्कृतस्याभ्येतारो द्वादशवर्षाण्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यास्ति, अन्यशास्त्राणां का कथा ? तदपि "द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते" इति श्रवणमात्रं, ज्ञानं पुनरपि सन्दिग्धमेव ॥

(४) मध्यकौमुदी—

शिखरमध्याख्येयं सिद्धान्तकौमुदीं यदा द्वात्रेभ्योऽस्तीव तु सावहा-दुस्त्या-भतीव-परिधर्मसाध्या-अतिकालसाध्या चेत्यनुभूतवान् वरदराजस्तदेव स २११७ सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुद्या निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्तकौमुद्यासफलस्य प्रत्यक्ष प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽसीदावश्यकता मध्यकौमुदीनिर्माणस्य ? एव शिखरान्मध्यमागं समागता संस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गेणापि यदा सन्तोषो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छता तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिर्मिता असन्तुष्य ११८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमुदीं विरचिताः । शिखरान्मध्ये, मध्याह्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रमः । यदि सिद्धान्तकौमुद्यां काटिन्ध्या नाभविष्यत्तर्हि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्माणं कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माणं प्रत्यक्षं प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुदीक्रमेण न सर्वेषामध्ययनं मुकटं समभवद्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

“वर्णेण भूमिः पृथिवी वृतावृता”- (अथर्व) ॥

यथा चार्थ भूगोले वसुंधराकारः, तत्र ‘यतश्चलितुमारब्धस्य तत्रैव पुनः प्राप्तावृत्तिर्भवतीति’ जनध्वस्तप्वश्व, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽयं स्वतन्त्रभारते पुनरपि यथाऽयं सम्प्राप्तः ।

मूलतोऽतिदूरकृता व्याकरणस्याभ्येतार इति पूर्वमहमाभिः प्रतिपादितम्, यस्य वृत्तः । मूलात् सम्बन्धो विशिष्टयते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृत्तस्य पञ्चाणा पुष्पाणाञ्च नास्ते दुर्निवारः, अतः पुनर्मूलस्यैवाधये कल्याणसम्भव इति सुधिय एव प्रमाणम् । अतोऽनुनाङ्क्याध्यायीपद्धत्याधरणं संस्कृताध्यायिनां भारतस्य च कृते कल्याणकरं स्वधेयस्माधिकृतं भवेद्विवादास्पते ॥

नाम्यधुतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्राणाम्-प्रदेष्टुं समीपदूरीयविदुषां, व्याकरणाभ्येतुणा, व्याकरणमधिजिगमिष्णूणाञ्च पुरतः प्रकाशये मनाक् ।

व्याकरणसारस्ये स्वानुभवः

(१) सर्वधासि संस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूढसूत्राणां कण्टरधीकरणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदप्लुद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि- (सर्वैः सूत्रैः) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरणं पूतावनी प्रगतिरभूत्, यदा अष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणमधीयानाभिस्तानि पञ्चापविश्वविद्यालयस्य विचारदपरीषा वृत्तमा-सौदेवीचीर्णा । अस्यां परीचायां व्याकरणेन सह संस्कृतसाहित्यग्रन्थाः, दर्शनग्रन्थाः, धर्मशास्त्राः, भगवद्गीता, संस्कृतेऽनुवादो निबन्धरचयैः वादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता सम्पादनीया भवति । तानिरेव विचारदपरीचानन्तरं मत्तमासौरेष पञ्चापविश्वविद्यालयस्य सांख्यिकीपरीचाऽप्युत्तीर्णा । सांख्यिकीपरीचायामपि वेदो निरुक्तं, संस्कृतसाहित्यग्रन्थाः, महाभाष्यं, दर्शने सांख्ययोगी सम्पाद्यो, अनुवादो निबन्धरचयैः येतायन्तो विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमासैः (सार्धपर्येण) सर्वधासि संस्कृतानभिज्ञा कन्या विचारद-सांख्यिकीपरीचां उत्तीर्णा जाता इति भुरगः सम्मान्यजनान्स्तु विश्राममपि न कुर्वन्ति, विविधैस्तु चक्रितचक्रिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्वमेतदनुनाङ्क्ये मर्मज्ञैः प्रावचीकृतं ज्ञायते ॥

(२) अपरञ्च-री० प० एल-एल० पी० इत्युपाधिवारिण इतीन्द्रियपदवीमल्लुवाणा, अपि ३५, ४० वाषिष्ठा प्रोढा सञ्जना सर्वधासि संस्कृतानभिज्ञा, सप्तदिनेरेष ‘पठति’ ‘माडीय’ ‘पुरुष’ इत्युदाहरणानां पूर्यपरम्यनिर्देशपुर सरं सिद्धिमष्टाध्यायी-मूयैः (तेषां विना रत्नेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं शक्यते ॥

(३) एल० प० परीपार्ष्णि विद्वत्-२। सदावृत्तपत्राभेनैवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायीन्याय्य-कण्टरधीकृत्यापि केरलमन्त्रपुत्रवैव १०० पटनतसंख्यकानि मूत्राणि पदप्लुद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुरःसरानि मध्यगधीतान् । तत्र च ‘एथानिजद्वैतं नशिरधी’ इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्याप्येषां प्रकरणानाञ्च कठिनतममूत्राणां व्याख्यानं, वेणुमुदाहरणानां सिद्धिः (प्रत्येकं ५०, १० मूत्रैः) सम्पन्नबोधम् (विनापि रत्नेन)

काशीस्थवैयाकरणविद्वत्समाजेऽन्यत्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अभूवन् ।

अत एवास्माभिरुच्यते यदष्टाध्याय्येव संस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च परम साधनम् ॥

कृतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना संस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्यरमार्क सिद्धाः । किन्तु तदेव व्याकरणमद्यपि दुरूहतयाऽर्थरहितघोषणपुर सरतया च संस्कृताभ्येतृणा मार्गेऽवरोधकत्वेन सुदृढागलरूपेण समुपतिष्ठते । यावदस्यावरोधकवशापाकृतं स्यात्तावत्तास्या देववाण्या पुनरुद्धार सम्पत्स्यत इत्यपि सुनिश्चितमेव । ये केचन स्वमनीषिकयाऽन्येषा प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनया वा संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्थरहितघोषणपुर सरतां दुरूहताञ्च द्रष्टुं संस्कृताध्ययनतः पलायिता एतास्ताश्च यत्र तत्र सर्वत्र वरीहरयन्ते । एवम्भूतानां संस्कृताध्ययनतः पराङ्मुखानां पलायितानां मुक्तभोगिनां संख्या न जाने भारते कति लघाणि स्यात् । ते (स्कूलकालेऽपि विध्वंसिता वसि 'ब्री० प०, एम० प०' इत्युपाधिवारिभिः, आर्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परित्यज्यतेऽपि स्वप्ने स्वप्नन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गेऽवरोच्यते । एवम्भूता जनाः स्वप्नन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो हरयन्ते—“वत्स ! मया स्ववाक्काले संस्कृताध्ययनमारम्भासीत्, किन्तु तद्विद्वद् महाकष्टस्याभ्यर्थरहितघोषणप्रायिक दुरूहत्वे संस्कृताध्ययनमिति कृत्वाऽनिच्छनाऽपि मया त्यक्तं पुरा, त्वयापि मात्र समयनाञ्च शक्तिनाशो वा कर्तव्यः” इत्यभून् प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवाभूत् । ये केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमात्रलीये प्रायेण नवनीतवत् संगृह्यैकैषा विदेशेऽप्याधिलोभं प्रदर्श्य, महार्घरक्षाप्रवृत्तीं प्रदाय विदेशीय-वेश-भूषा-भावनायुक्ता अन्ते राजकार्येषु नियोजिता, येन च ते स्वयं भारतीयमस्कृते, सभ्यताया, संस्कृतसाहित्याच्च पराङ्मुखा अभूवन् । ये भिक्षुवृत्तयः साधारणमस्तिष्का वंशस्य ससारस्य वा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण फलश्रुतः संस्कृताध्ययनेऽवशिष्टा दरीहरयन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यबुद्ध्या प्रवृत्ता भवन्ति, अपि त्वर्थाभावं एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्हरयत इत्येवम्भूताया विषमसमस्याया कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीर्निर्विमर्शनीयम् ।

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽनिवार्यं, नानेन विना संस्कृतसाहित्ये प्रवेशस्यापि संभव इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थाया “व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्” इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरेकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौपधः ।

अस्यां विंशतितम्या शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्दारे बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषा विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां वर्तते । तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमता परमहंसपरिव्राजकाचार्यदयानन्दसरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समयाः स्मः ।

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम् .

- (१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थाम्नास एवात्र रहस्यं नान्यत्र किञ्चिदपि । ‘आद्यगुणः’ (अष्टा० ६-१-८०) इति सूत्रमस्माभिरित्यं पाठ्यते—‘आद्यः ५-१ (पञ्चमैकवचनम्) । ‘गुणः’ १-१ (प्रथमैकवचनम्) पदम् उपरिष्ठाद् “एकः पूर्वे रसो” (अष्टा० ६-१-८४) ‘इको यणचि’ (अष्टा० ६-१-३३) ‘सहितायाम्’ (अष्टा० ६-१-७२) इति सूत्रेभ्यः ‘एकः’ ‘पूर्वपरसोः’ ‘अचि’ ‘सहितायाम्’ इति पदानामनुवृत्तिः पठ्यते, अनुवर्तन्त इमानि पदानीत्यर्थः । तदानीं बाह्यशब्दस्याध्याप्याहारेण विनापि सूत्रस्यार्थं ह्यथ सम्पद्यते—‘आद्य अचि सहितायाम्-पूर्वपरसो-गुणः-एकः’ । अत्रे ‘स्वाप्तः’, ‘मवेत्’, ‘भूयात्’, ‘मविभ्यति’, ‘मवति’, ‘वनैते’, ‘सम्पद्यते’, जायते’ एषु कतरदपि पदमध्याहृतं सारयते, नात्र विचारोऽस्ति । ‘सूत्र एव सूत्रस्यार्थः’ इति रहस्यम् । स चायं छात्रेभ्य (ह्युस्ते बाळाः प्रौढा या) सूत्रत एव बोधनीयो भवति । मूलाष्टाध्यायी-पुस्तक एव छात्राय सर्वमेतत् प्रदर्यतेऽवबोधयते च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि छात्र एव प्रदर्शितं सूत्रार्थमचिरेणैवावबुध्यते । पाठनसमयेऽध्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थं कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव छात्रस्य हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्यावसर उपतिष्ठते । पुनः पुनरावृत्तावध्यापकस्य परिश्रमो भवति न छात्रस्य । अन्ते स छात्र-स्तासूत्रं तस्यार्थञ्च सम्यग् गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अथ हि प्रत्यक्षदर्शनस्य विषयः । इदमेव सामान्यैर्जने रहस्यमिरुच्यते ।
- (२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरिपारान् लघुष्यमाणादद्यात् आजीवनमेतदपि नावबुध्यन्ते, यत् सूत्रस्यार्थः कथमेवं सम्पद्यः । व्याकरणाचार्या भूयाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव प्रायेण सर्वत्र दूरीहरयन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (अनुगुणः १६००० षोडशसहस्रादुपरिमितः) न विराज स्मृतौ स्थातुमर्हति, ह्युच्यतेऽनिष्कृतो वा । रराभिविक्रयैतत्, सम्बगनयता-तोऽनवबुद्धः सम्यग्बुद्धिज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ कथमवतिष्ठेत्, अवस्थातुं वा सारनुवा-दिति सर्वजनीनेषमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं शक्यते, द्रव्यते च ।
- (३) अष्टाध्यायीक्रमे चायमपि विशेष — प्रौढादद्यात् अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रत्नेन पूर्वं युक्तावध्यापकद्वारा पठनसमये स्थापयन्ति, अमे च पुनः पुनरुक्तेषां सूत्राणां प्रयोक्त-साधनावसरेऽध्यापकद्वाराऽध्यास सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि लेखामर्षाश्च स्वयमेव सुदृढं स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणीत्यमवबुध्यन्ते तेषां नीचै रक्षन्त्विकृत्य चिद्धानि क्रियन्ते कार्यन्ते च । येन ररागमनसूत्राणां ज्ञान स्मृतिर्ज्ञां लेखामर्षाणां नैव सम्पद्यते । स्वात्म्यस्तच्चिद्भिन्नसूत्रारब्धकनेन प्रौढसूत्रस्यावबोधोत्साहोऽपि भूतः समेधते । एतदुच्यते रहस्यमष्टाध्याय्याऽध्ययनपरुती । इनररुती तु नैव मान-यति, न च सम्पद्यते तादृश ज्ञानमिति प्रायश्चम्येत्तदप्युच्यते न ध्वजवत् ।
- (४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वेदाभिदेन विविधानि सुमकरानि वर्तन्ते, तेन तत्तन्-प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन जायते । तद्यथा—सर्वनाम-हामजा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-विभक्ति-समास-द्विवचन-सहिता-छेद-भक्तिप्रकरणानां सूत्राणि परापरं सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, अतस्तेषामर्षावगमे न काचनावि बाधा पात्राणां

जायते । यदि कस्यचिच्छात्रस्येद्विषये द्विर्वचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तर्ह्यष्टाध्यायी-
क्रमेणाधीतवारछात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्तसूत्राणां पाठं कृत्वा निःसंशयो
जायते । कौमुदीक्रमेणाधीतवारछात्रस्तु नारिन्येवातिपरिश्रमेण चापि श्रुत्यक्रमेण सूत्र-
विन्यासहेतोर्न तत्र निस्समिद्धं सम्पद्यते । कुतः ? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्न-
प्रकरणेषु विकीर्णानि वर्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञानं कथङ्कारं
सम्भवेत् ?”

(५) अष्टाध्याय्या ‘विप्रतिपदे परं कार्यम्’ ‘असिद्धवदत्रामात्’ ‘पूर्ववासिद्धम्’ इत्याद्यधिकार-
सूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्त्वावश्यकतैव न विद्यते, अपि ॥ तेषां क्रमज्ञान-
स्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति । सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा ‘पूर्वम्’ ‘परम्’ ‘आमात्’
‘त्रिपादो’ ‘सपादसप्ताध्यायी’ बाध्यबाधकभावश्रेत्यादिज्ञानं न कदापि सम्भवत्यध्ये-
तृणामध्यापकानाञ्चापि । सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवता छात्राणां सूत्रपाठ-
क्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्य पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति । प्रतिपदं प्रतिसुत्रं वा तत्र
महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकञ्चैतत् । स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यद्व्याख्याभिः
प्रतिपाद्यते ।

(६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरणं छात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विदुष्यते । पुनः पुन-
र्योपणेनापि सत्परमेव विस्मृतं भवति । सर्वेषामेव श्रुत्यक्रमेणाधीतवतां छात्राणां
स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम् । नास्त्यत्र कस्यचिद्भ्रमस्य कथनावसरः ।

(७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं
यत्रोद्धिखितं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिरुदाहरणस्य मस्तिष्कमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य
प्राप्तिरुदाहरणस्य मस्तिष्के सौकर्येणोपतिष्ठते । एकस्मिन्नुदाहरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश
उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाप्नुिकप्रक्रियानुसारेणाधीतवन्तरछात्रा सर्वथैव विभ्यसि ।
‘उपेन्द्र.’ इति प्रयोग उदाहरणे वा प्रयुक्त ‘आदगुण.’ इति सूत्रं ‘दिनेश.’ इत्युदाहरणे
प्रयोगे वा प्रयोक्तुं छात्रा बहुधा विभ्यस्यो हरयन्ते ॥

(८) लेटि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्राणामर्थादाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाष्टाध्यायीक्रम आर-
म्भादेव ‘बृद्धिरादैच्’ इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोध्यन्ते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे
तु ग्रन्थस्थान्ते सस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यतो न क्रियते । यतो ह्युपेक्षिते तत्प्रक-
रणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽप्यमनुभवः । अभ्येऽपि बहवो बोधाः
सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरमिषा विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णमष्टाध्यायीं पूर्वं कण्ठस्थीकृत्या-
धीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महामाध्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायीसूत्राणां पारा-
यणस्यावश्यकता भवति । येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टाध्याय्या पठनञ्चार-
भन्ते, ते तु तेभ्यो गुणैर्म्यो वञ्चितास्तिष्ठन्ति । तत्रैव सत्यष्टाध्यायीक्रमज्ञानाभावे तैर्महा-
भाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते । अतो महामाध्याध्ययनस्याध्याय्यचकर्तृणां सर्वप्रथममष्टा-
ध्याय्या कण्ठस्थीकरणमनिवार्यमेवेति दिक् ।

यं तु प्रौढाः पठनार्थिनो लघुकौमुदी मध्यकौमुदी वाऽधीयते (यत्र च तेषां घोषणस्य
महान् परिश्रमः कालश्चापि सुमहान् बृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य कण्ठस्थी-
करणेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रममात्रेण (केवलं सूत्रार्थप्रयोगसिद्धिमात्रेणेत्यर्थः)

पदस्येव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताम्बां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वयंप्वपि न सम्भवति । समयस्य परिभ्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महत् वैशिष्ट्यम् ।

अत एव “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” अष्टाध्याय्यैवेतत् सर्वं सम्भवति नान्यथेय-
स्माभिर्मुमुक्षुर्गुह्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्

यदेतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यद्विष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं स्थावरमावयनस्य महान्-
श्रयोभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानमन्यस्याप्यपेक्षं जायते । यद्यपि पुनः
पाणिनिसूत्राणां वृत्तिमस्या यहव आसन्, तद्यथा—गणिनि—कृषि—माधुर—माधुत—भोभृषाशो
विक्रमपूर्वा, परस्परैरिक्तमममकालिका, देवनन्दी—दुर्विनीतबुद्धिभट्टि—निर्लङ्घविरचिता
विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः पूर्वा आसन्, तथाप्युद्धरणमात्रमेवास्ता-
नुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टाध्याय्यपेक्षानुगमस्यैव कारणम् । सा खैवं
वृत्तिः (स० ६५०-७०० वि०) पञ्चमाध्यायपर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, शेषाध्यायितामात्र-
योऽध्याया (६-७-८) वामनेन विरचिता । जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यानं प्रौढ-
तरं वर्तते । वर्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनयोश्चभयोरपि कृतिर्नात्र सम्भेदायतरा ।
पदमञ्जरीन्यासाद्विषयभूताया अस्याः काशिकावृत्तेर्मात्रपक्षोऽभ्यस्यते । इदमप्यत्रावर्ष्यं
यज्जयादित्यवामनाभ्यां सम्पूर्णा काशिकावृत्तिः प्रयुक्तं दृष्टमपि निरमायि । काशिकाव्याख्या-
कारो जिनेन्द्रबुद्धिः स्वन्यासक्रमेण जयादित्यस्य वृत्तिमन्त्रितेषु (६-७-८) अध्यायेषु
दर्शयति, वामनस्य वृत्तिश्च पूर्ववर्तिषु पञ्चाध्यायेषु विरुणोति—

(१) “नास्ति विराधः भिन्नं कर्तुं शक्नुः । इदं हि जयादित्यवचनम् । तत्पुनरात्म-
नस्य । वामनपुत्री तु (अष्टा० ३-१-३३) “तामिन्निवारिकार उच्चार-
णार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधा नाशङ्कनीयः ।” (न्यासः
३-१-३३, पृष्ठ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति सूत्रस्य
वामनवृत्ते पाठ उद्धृतः । वामनेन ६-७-८ अध्यायानां वृत्तिविरचिता, जयादित्येन
च पूर्ववर्तिना पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वेष्टमित्यस्य । अनेनोद्धरणेन सम्पूर्णमन्यस्य
वृत्तयोः सङ्गाये प्रमाणं सुव्यक्तं जायते ।

(२) “आभाङ्गालोचमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यत्वं तु तस्य तत्रैव (अष्टा०
६-४-२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन” (न्यासः, अष्टा० ३-१-३३,
पृष्ठ ५२४) अनेनप्येतत् स्पष्टं ज्ञायते यज्जयादित्येन पञ्चाध्यायस्यापि वृत्ति-
विरचिता ॥

(३) “प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः” (हरदत्तमिश्रकृता पदमञ्जरी,
पृष्ठ ४१८) । अत्र पदमञ्जरीकृताः “तत्र” इति प्रयोगः श्रीप्रत्ययपक्षपरत्वेन चतुर्धा-
ध्यायस्यैव बोधकः, तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हरदत्ताभिप्रायः ।
वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिविरचितेत्यस्यैव सर्वप्रतिदिः, अनेन
वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्तेः सङ्गाव-विद्य एव । उभयद्वयोः कदा कपय एवमिभन-

मभूदिति तु न विद्य १ भागवत्सुद्धरणेषु यतो जयादित्यवामनयोः खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्तत् पूर्वमेव (स० ७०० वि०) तयोर्मिश्रणं वार्तं स्यात् ॥

काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

- (१) उपद्रव्यवृत्तिषु सर्वाभ्य प्राचीनेय वृत्तिः ।
- (२) अस्या प्रतिस्मृत्रमनुवृत्तिः, वृत्तिः, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमाधाननिर्देशपुर सरमुपलभ्यन्ते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादनं वर्तते ।
- (३) काशिकावृत्ताउदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यस्य वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रक्षाऽपि जायते ।
- (४) सन्त्रस्या वृत्तौ कतिपयानि स्थलानि महाभाष्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या उपपत्तिर्यहोभना वर्तते ।
- (५) माहाद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि खलुससह्यकान्येव सन्ति, भाष्यानुक्तानामनेकविपयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते ।
- (६) काश्यां विरचनात् काशिकेति संज्ञाभूत् ।
- (७) काशिकायाः प्राचीनानामु वृत्तिषु कुन्यादिषु गणपाठो नामीत्, अस्या तु यथास्थानमुपलभ्यते ।
- (८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाचारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां वृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकाया पूर्ववृत्तिनीनामार्पवृत्तीनामभावेऽस्या आर्पस्वरहिताया भाष्येण दुर्निवाधारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिह्यामिरसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽतीव मूल्यवानित्यैतिहासिकविदुषा मतम् । तद्वितविरचयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या वृत्तेर्गोप्यारूपी द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्येजिनेन्द्रबुद्धिकृत (सवत् ७८२-८०७ वि०) 'काशिकाविवरणपञ्जिका' न्यासो वाऽपरनामको ग्रन्थोऽस्ति । ॥ चाचार्येजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं काशिकाऽध्येतृणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽत्युपयोगी वर्तते । नतथ छात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुग्राह्या गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशादयं ग्रन्थो भारतविभाजने 'पाकिस्तान'-अन्तर्गत-पूर्ववङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'बरेन्द्ररिसर्चसोसाइटी' इति संस्थायां अधिकारे वर्तते, यत्रासी मुद्राविनिमयहेतोर्महत्कष्टमनुभूयतीतिस्माभिर्भारतीयैः संस्थायां वा तस्या कुप्रबन्धाज्ञं प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समासप्रायोऽयं ग्रन्थ इति श्रूयते ।

* विस्तरशक्तवस्मिन् विषये सामान्येन व्याकरणत्वेतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञान्य, महावेयाकरणे श्लो० ५० बुधिविरसोर्मासकठने "सत्कृतं व्याकरणं राजा का इतिहास" इति नामके बङ्गपूखसा-मयोसुतेऽपूर्वग्रन्थे दृष्टव्यम् ॥

अपरश्च—हरदत्तमिथेय (स० १११५ वि०) पद्मअरीनामकः काशिकाया व्याख्या-
भूतो ग्रन्थोऽप्यस्ति । ग्रन्थोऽयं प्रौढः प्रायेण कैयटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्तुः स्वप्न-
गित्यप्रदर्शनपर इति हेतोर्न्यास इव नायद्यात्राणां कृते तावदुपयुज्यते । काशिकानुशीलने
तु विदुषां कृते संसुपदुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० त्रिशद्वर्षेभ्योऽभाव एव वर्तते ।
पृतावान् महोपयोगो ग्रन्थोऽद्यावपि कस्यचित् प्रकाशकस्य मुद्रणयन्त्रालयस्य वा कृत्त-
पात्रता न प्रापदिति महदाश्चर्यम् । आज्ञास्यते यद् इमांशुभावपि न्यासपद्मअरीग्रन्थो
काशिकया सर्वत्र कदाचित् केनापि प्रकाशकेन मुद्रापयिष्येत ॥

काशिकाऽनन्तरं भागवततिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरार्हात् । एतस्या
उद्धरणमात्रान्येवोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकायाः खण्डनमुपलभ्यते । भर्तृहर-वदन्-
भट्ट-केशव इन्द्रमित्र-कैनेरक्षित पुष्कोत्तमदेव-वरणदेव-अप्पय्यदीक्षित-नीलकण्ठबाबोपि अग्रम्भट्ट-
भोरम्महेशैवमादिभिराचार्यैर्दृष्टम् । पाणिनीयसूत्रवृत्तयो निर्मिता, यासु च कतिपया एवो-
पलभ्यन्ते । न चासु कापि वृत्तिः काशिकासमकया वर्तते । साधारणा एव ताः सर्वाः ।
सर्वत्र काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपद्मअरीव्यतिरिक्ता यद्भवोऽनुवृत्तयो निर्मिता, कालव-
शाच्च न ता उपलभ्यन्ते ।

काशिकापाठः

यावन्वयपि सस्वरणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वाण्यपि तान्यद्युद्धानीत्येव तथैव
वर्तते । महत्त्वपूर्णैरेवमभूतस्य ग्रन्थस्य आभाषिकं परिशीलितं सस्वरणस्यादित्यत्र नास्ति
कस्यापि विवादात्तरम् ।

काशिकायाः पाठस्याप्यवस्था एतत्त्रिशद्वर्षेवोपलभ्यते । अत एव न्यासकारेण "वि० ३१"
सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

"अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिताश्चो रणिताश्च इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम् ।
इह तु दुर्विद्यस्तथाकपञ्जनितभ्रान्तिभिः कुलेस्वकैलिरितमिति वर्णयन्ति"
(न्यास । अ० १११४, पृष्ठ ४६) ।

अनेनैतत् स्पष्टं विज्ञाप्यते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत एव व्यस्त
उपलभ्यते ।

न्यासपद्मअरीयोः काशिकायाः पाठाभ्तराशि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते । तद्यथा—उदा० १०
'द्वयूरा' (अष्टा० ६।१।१७४) इति सूत्रस्य प्रायुदाहरणे—

"दत्पूर्वादिति किम् ? यदुनावा आह्वय्या"

अत्र ग्रन्थपाठस्य "बहुतितया आह्वय्या" इति वर्तते । पाठस्य व्यस्तनैतावनैव सुस्पष्टा,
स्मिपिदेन ॥

वर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपरमपाठनस्य प्रसिद्धौ कतिपयवर्षेभ्यः पुनः प्रचलितः । सर्वेषां ग्रन्थ-
सिद्धान्तानुसारेण निरूप्यतुभूत इदानीं यन्त्रालयसंशानाय प्रमत्तानस्य सर्वसालमेव

महत्यावश्यकता वर्तते (अस्माकं मते तु प्रमज्ञानस्यानिवार्यता वर्तते) । तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभवितुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा । तत्र चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यारूपः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थः काशिकामन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः । एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावश्यकतेदानीं सर्वैरनुमूयते, न च प्राप्यते केनापि मूल्यानेति कारणादध्येतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते ।

एतत् सर्वमभिलष्य काशीस्थचौखम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिना पं० शोभितमिश्र न्यायव्याकरणाचार्यमहोदयद्वारा सुसम्पाद्य काशिकाया नवीनमिदं सस्करणं प्रकाशितम् । अनेन चेमे महानुभावा सर्वेषामप्यस्माकं सस्कृतग्रन्थिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतणामभ्यापकानाञ्च धन्यवादाहर्हा आशीर्वाद्भाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिमं प्रकाश्याध्येतृणां कृते महानुपकारः समपादि । काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतृणां सर्वेषां अपि महानभ्यननेऽसादोऽभविष्यत् । सर्वेऽप्युदारधियो विद्वांसः प्राप्यन्ते यदस्य सस्करणस्याष्टाङ्गीनामुल्लेखः प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः । येनास्य ग्रन्थस्य संशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्निमस्वरूपे स्वउरयमेव सम्पद्येत । काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं सस्करणं सत्वरमेव समाप्तुयाद्, येनाग्निमसस्करणमतीव संशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे ।

मोतीझील बनारस न० ६ ।
श्रावण शुक्ल ७ स० २००९ ।

विदुषा वशंवद —
ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

इह शिष्टानुश्रयानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥
इदमन्ध तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाद्वयं व्योमराससारं न दीप्यते ॥

(काव्यादर्श ३-४)

मानव स्वभावतः एक सामाजिक जीव है। समाज के सम्पर्क में आए बिना यह एकान्तवासी नहीं हो सकता। 'वानप्रस्थ' या 'संन्यास' की दशा में शास्त्रविहित एकान्तवास भी अपनी भूमिका के रूप में मानव की सामाजिकता का ही समर्थन करता है। इतना ही नहीं, विचार करके देखने पर यह भी स्पष्ट हो जाता है कि क्रमशः 'वानप्रस्थ' तथा 'संन्यास' आश्रम में शास्त्रविहित दान, पुण्य भिक्षाचरण आदि कृत्य इन आश्रमों में भी मनुष्य की एक उच्चस्तरीय सामाजिकता के ही प्रमाण हैं। साथ ही वानप्रस्थों तथा संन्यासियों के अपने अपने समाज का भी अपलाप नहीं किया जा सकता।

मानव की इस सामाजिकता का निर्वाह परस्पर अभिप्राय सन्मग्न (Communication of Ideas) के बिना असम्भव है। यद्यपि अभिप्राय सन्मग्न के साधनों में स्वेत (Gesture) आदि का भी समावेश हो सकता है, और व्यवहार में बहुत कुछ काम भी सूक्ष्म भादि से विप्रे जाते हैं, तथापि शब्द—व्यक्त शब्द—से अतिरिक्त अन्य कोई

१. प्रसन्नचर्यं परितमप्य गृहो भवेत्, गृही भूषा वर्णा भवेत्, वर्णा भूषा प्रवर्जयेत् ।
यदि येतरथा प्रसन्नचर्यादेव प्रवर्जयेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥ जाबालोपनिषत्—४ ॥

(इस प्रसन्न में 'मनुस्मृति' आदि में वर्णित आश्रमधर्म का भी अवलोकन करना चाहिए ।)

२ वानप्रस्थो जटिल दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात्... दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः, स गच्छेत् स्वर्गम् आनन्दयम् ॥ मिताक्षरा—३।४५ में उद्धृत शिशुस्मृति ॥

३. सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलु ।

एकाराम परित्यज्य भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृति—३।५८ ॥

४. अन्तरेण सख्यपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते—अधिनिर्कोचं पाणिनिद्वारैश्च ॥

महाभाष्य—पा० सू० ३।१।१ ॥

और भी देखिए—

Encyclopaedia Britannica के ११ वें संस्करण में Philology शब्द पर लेख ।

५. येषां वाच्यकरादयो वर्णा गम्यन्ते... त इमे व्यक्तवाचः ॥

महाभाष्य—पा० सू० ३।३।४८ ॥

भी साधन असम्बिध एवं सरल नहीं माने जा सकते ।' मुख्य-विकास आदि से हर्ष आदि की अभिव्यक्ति तो सम्भावित है किन्तु यह समझाना कठिन या असम्भव है कि वे हर्ष आदि किस कारण से उत्पन्न हुए हैं—परीक्षा में सफलता से या सम्पत्ति-प्राप्ति से या पुत्र जन्म से । प्रकरण (Context) आदि की सहायता भी कारण-निश्चय में सर्वत्र सुलभ नहीं हो सकती है ।

इस प्रसङ्ग में विरकाल से एक त्रियाद प्रचलित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति पूर्णतः हो सकती है या नहीं । ज्ञानमात्र को शब्दानुविद्ध माननेवाला व्याकरण सम्प्रदाय प्रथम पक्ष का समर्थन करता है ।^१ अभिव्यक्त्य को केवलान्वयी धर्म मानने वाला व्याय वैशेषिक दर्शन भी प्रकारान्तर से प्रथम पक्ष का ही समर्थक है । इसके विपरीत ब्रह्म को अनिर्यचनीय माननेवाला वेदान्त दर्शन द्वितीय पक्ष का अनुयायी है । अत्यन्त स्पष्टरूप में 'स्याद्वाद्' के प्रख्यापक जैन दर्शन में किया गया पदार्थ की पूर्णतः शब्दाभिव्यक्ता का निराकरण तो सर्वप्रसिद्ध ही है । सायनिश्वर के प्रति पक्षपात की घासना से सर्वथा शून्य प्राचीन तथा अर्वाचीन प्राच्य तथा पाश्चात्य आलोचकों की दृष्टि में भी शब्द में पदार्थमात्र के पूर्णस्वरूप की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य नहीं माना जाता है । इन आलोचकों के अनुसार अव्यक्त व्यक्ति के अवयव (= भाषिक) ज्ञान की अभिव्यक्ति ही शब्द से कथञ्चिद् सम्भावित है । एक पुस्तक को पुस्तक विक्रेता एक दृष्टि से, अन्वेता दूसरी दृष्टि से और पुराना कागज खरीदनेवाला व्यक्ति तीसरी दृष्टि से देखता है । अत एव तीनों प्रकार के व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक शब्द पुस्तक पदार्थ के परस्पर विभिन्न तीन स्वरूपों की अभिव्यक्ति करने में ही समर्थ माना जा सकता है न कि अविशेष रूप में उसके सभी स्वरूपों की अभिव्यक्ति सभी व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक

१. अभिनया अपि व्यासिमन्तः पाणिनिहाराधिनिक्रीचादयः, तैरेव कार्ष्णिहिह-
स्त्रिवि ? * * * सत्यम्, अभिनया अपि व्यासिमन्तः, न स्वणीयासः । ते (अभिनयाः)
महता यत्नेन व्याप्नुवन्ति, न च निस्सम्बिधं कुर्वन्ति । तत्प्रतीतिार्थसम्बन्धस्यैव नेतरस्य ।
शब्दसम्बन्धपरिमितमर्थम् अङ्गीयसा यत्नेन उच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादङ्गीयस्वादिति
विशेषद्वारूपस्या शब्देनैव सञ्ज्ञाकरण व्यवहारार्थं लोके द्रष्टुमशकम् ॥

निरुक्त—१११५ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

सुलना कीजिए—

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग । अर्थ प्रत्यावयिव्यार्थमिति शब्दः प्रयुज्यते ॥

महाभाष्य—३।१।७ ॥

अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः ॥

धर्मोत्तरप्रदीप—३।३४ ॥

अर्थप्रयुक्तित्वात्ता शब्दा एव निबन्धनम् ॥

वाक्यपदीय—१।१३ ॥

सदपि वाक्यव्यवहारानुपगृहीतमर्थरूपमसता त्वयम् ॥

वाक्यपदीय—१।१२२ पर रसोपश्रुति ॥

सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रत्यावयनार्थं प्रयुज्यते ॥

नन्वप्रतीतिरु—१।१।७ ॥

२. न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमरते ।

अनुविद्यमानं ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वामपुता वेदुक्तामेद् अवयोधस्य दास्यती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शनी ॥

वाक्यपदीय—१।१२४-१२५ ॥

शब्द से सम्भावित है। मेरी समझ में शब्द को ज्ञान का वाह्यरूप माननेवाले महाभाष्य-कार आदि के सिद्धान्त का भी यही अभिप्राय है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि अल्प ज्ञान की भी अभिव्यक्ति शब्दों के माध्यम से सर्वदा एवं सर्वथा नहीं हो सकती है। कुछ वस्तुओं के परिज्ञान की अभिव्यक्ति करने में शब्द के असामर्थ्य तथा कुछ की अभिव्यक्ति में शब्द के काठिन्य का अपलाप नहीं किया जा सकता। अतः व्यावहारिक स्थिति को दृष्टि में रखकर यही कहना उचित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति नहीं हो सकती है।

अस्तु ! उपर्युक्त विषय के विप्रतिपक्ष होने पर भी इतना तो निश्चित है कि शब्द अभिप्रायप्रकाशन का सरलतम तथा निस्सन्दिग्ध, अतः पूर्य सर्वोत्कृष्ट, साधन है। शब्द के इस महत्त्व का प्रतिपादन आधुनिक भाषाशास्त्र भी करता है। सम्भवतः शब्द के इसी महत्त्व को दृष्टि में रखकर शास्त्रों ने शब्द को सृष्टि का मूलकारण तक मान लिया गया है।

१ अयमपि योग (भाष्यातोपयोगे) शब्दोऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायावधीते इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् (इति अपादाने एव पञ्चमुपपद्यते) । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वाग्ज्ञानानि भवन्ति ॥

महाभाष्य—पा० सू० १।१।२९ ॥

ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम्—

वापोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिर्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥ (वा० प० १।१।०८)

इति ॥ प्रश्नीय १।१।२९ ॥

इसके विशेष विवरण के लिए वाक्यपदीय—१।१।११-१।१।१६ कारिकाएँ भी अवलोकनीय हैं।

२. इच्छुर्वागुदादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ काव्यादर्श ॥

३. शिल्पे क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था सक्कान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिल्पकाणां पुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

मालविकाग्निमित्र—१।१।११ ॥

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चिता मनोगत वाचि निवेद्यन्ति ये ।

नयन्ति तेऽव्युपपन्ननेपुणा गभीरमर्थं कनिच्चिप्रकाशनाम् ॥ किरात०—१।१।१४ ॥

इन्द्राच्छन्दः प्रथमं प्रास्यदन्नं तस्मादिमे नामरूपे विपूषी ।

नामप्राणाच्छन्दसो रूपमुपपन्नमेकं छन्दो बहुधा चाकशीति ॥

वागेव विधा भुवनानि यजे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ।

अथेन्द्रास्तुमुजे वागुवाच पुरा वाचो न परं यच्च नाह ॥

वा० प० स्वोपज्ञवृत्ति पृ० १०८-१०९ में उद्धृत श्रवणं ॥

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वा प्रवृत्तयः ॥ महाभारत, शा० प० २३।२।२४ ॥

अभिप्राय-सङ्कमणामक उपर्युक्त उद्देश्य के सम्भावन में समर्थ 'शब्द' का अर्थ वाक्यात्मक शब्द ही लिया जा सकता है, क्योंकि वाक्य में ही पूर्ण अर्थ की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य रहता है। जहाँ अभिप्राय प्रकाशन के लिए एक ही पद सुनाई देता है वहाँ भी कर्ता के भ्रमण होने पर 'अस्ति', 'भवति' तथा 'विद्यते' एवम् 'जायते' क्रिया का और यदि क्रियापद सुनाई देता है तो योग्य कारक का अभ्याहार शास्त्र सम्मत होने के साथ साथ व्यवहारसिद्ध भी है। इसीलिए व्याकरण शास्त्र में 'वाक्यस्फोट' का सिद्धान्त माना गया है।

[प्रसङ्गात् यहाँ सञ्चय में यह आलना चाहिए कि 'वाक्यस्फोट' के भी तीन प्रकार

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् तस्यास्य निर्ममे ॥ अनुसृति—१।२१॥

अनादितिष्ठन ब्रह्म शब्दतत्त्व यद्वचनम् ।

भिवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगदो यत् ॥ वाक्यपदीय—१।१॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

द्वन्द्वोभ्य एव प्रथममेतद्विरच्य चवर्तते ॥ वही—१।१२१॥

१ वर्णस्फोटार्थानामाकाङ्क्षानिवर्तकत्वाभावाद्वारतत्वरवम् ॥

वैयाकरणभूषणसारदर्पण, कारिका—१।१॥

तुलना कीजिए—

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्धरस्यावरोधतः ।

सम्पद्यते शब्दयोधो न तस्मात्प्रत्यय बोधतः ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिका, कारिका—१२॥

२. अस्तिर्भवन्तीपर, प्रथमपुरुषोऽप्रगुण्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

वृत्त, प्लुत् (इत्युक्ते) अस्तीति गम्यते ॥ महाभाष्य—२।३।१॥

[भवन्ती = उद्भूतकार]

सर्वपदेषु चारित वाक्यशक्ति—वृत्त इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न च तत्ता पदार्थोऽभिव्यचरति इति, न ह्यसाधना क्रिया अस्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणां नाच्चेप. . . ॥ योगसूत्रस्याप्तभाष्य—३।१७ ॥

इसकी स्पष्टता के लिए निम्नलिखित भर्तृहरि वचन भी द्रष्टव्य है :—

वाक्यवापवादभूता क्रियाविशेषाः शब्दप्रवृत्तिकारणम् अस्तिव न निवर्तयन्ति तावदस्तिर्भवन्तीपराऽप्रगुण्यमानोऽपि वृत्तादिभि पदैराचित प्रतीयते । तानि च एकपद-सरूपाणि आचितक्रियापदानि वाक्यानीति व्याख्यायन्ते ॥

वाक्यपदीय स्वोपज्ञवृत्ति—१।२१॥

३ 'यय काला' आदि प्रसङ्ग में 'जायन्ते' क्रिया का अभ्याहार अपेक्षित है, क्योंकि यहाँ 'अस्ति' क्रिया के अभ्याहार से काम नहीं चल पाता है ।

४. पदे न उर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यापदानामवयवन्तं प्रविशेको न कश्चन ॥

वाक्यपदीय—१।२३॥

शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागेः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते ॥ वही २।१३ आदि ॥

शास्त्रवर्णित है—अखण्ड वाक्यस्फोट, सखण्ड वाक्यस्फोट तथा वाक्यजातिस्फोट। इनके स्वरूप तथा इनकी स्वीकृति में प्रमाण का परिज्ञान 'शब्दकौस्तुभ' आदि ग्रन्थों से प्राप्त करना चाहिए। प्रकृत में विशेषतः ज्ञातव्य यह है कि दीक्षित प्रभृति प्राचीन वैयाकरणों की दृष्टि में वाक्यजातिस्फोट^१ मौलिक है जब कि नागेश आदि वैयाकरणों के अनुसार अखण्ड वाक्यस्फोट^२ (न्यक्तिस्फोट)। किन्तु इन पक्षों में युक्तायुक्तत्व का विचार प्रस्तुत कार्य में अत्युपयोगी नहीं है। अत एव मैं यहाँ इस विषय की चर्चा नहीं करना चाहता।]

व्याकरण-शास्त्र के 'स्फोटवाद' के विप्रतिपक्ष होने पर भी प्राचीन^३ भाषायों से लेकर आधुनिक भाषा^४ तक यह मानते हैं कि भाषा का मूल रूप वाक्यात्मक ही था।

[यद्यपि वाक्क आदि के 'पदप्रकृति' शब्द में पद्यी तत्पुरुष समास-पदाना प्रकृति—करने पर वाक्य की मौलिकता और बहुव्रीहि समास—पदानि प्रकृति, यस्या—मे^५ पदों की मौलिकता सिद्ध होने के कारण यह निर्णय करना कुछ कठिन सा प्रतीत होता है तथापि पूर्वोक्त युक्तियों के आधार पर वाक्य को ही मौलिक मानना उचित है।^६]

भाषा के मूलतः वाक्यात्मक होने पर भी सुकरता से भाषातत्त्व को समझने तथा समझाने के लिए अन्वय-न्यतिरेक के आधारपर वाक्यात्मक रूप में पदों तथा पदाना रूप में प्रकृति-प्रत्यय आदि का कल्पित विभाजन करना आवश्यक है^७। अन्यथा जननाधारण

१ यद्यपीद्वापदी पक्षा उक्तस्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्य प्रसङ्गकृतम् । तत्रापि जातिस्फोटे इत्यवधेयम्, पूर्वपूर्वोपमर्देनेवोत्तरोत्तराः पञ्चासाय ॥ शब्दकौस्तुभ—पृ० ९ ॥

२ तत्र वाक्यस्फोटः (अखण्डवाक्यस्फोट) एव मुख्यः ॥ लघुमञ्जुष—पृ० १ ॥

३ पदप्रकृति सहिता ॥ निरुक्त—१११७१४॥

पदप्रकृति सहिता ॥ त्रयप्रतिपादक—२११॥

४ And this brings us directly to the fundamental principle in dealing with languages, that the Sentence is the unit of language. Elements of the Science of the language—P 8.

५ सुलभा कीर्ति—

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते ।

पदाना सहिता योनि सहिता वा पदान्तरा ॥ वाक्यपदीय—२१५९ ॥

६ कि पुनरत्र ज्याय — पदाना प्रकृतित्वम् संहिताया विकारत्वम्, उत वा विकारत्वं पदानाम् प्रकृतित्व सहिताया इति ?

उच्यते—संहिताया प्रकृतित्व ज्याय । कि कारणम् ? उच्यते—मन्त्रो ह्यभिष्यज्य-मान पूर्वमृपेर्मन्त्रदश सहितयैवाभिष्यज्यते, न पदै । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्य नूचाना ब्राह्मणा, अधीयते चाध्यतार ** तस्मात्सहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधीय इति ॥

निरुक्त—१११७१४ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

७. वाग्वै पराच्यव्याकृताश्वदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्—इमा नो ध्यातुविति ** तामिन्द्रो मभ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ॥ तैत्तिरीय संहिता—६।१७ ॥

पदकृतीनि सर्वचरणाना पार्यदानि ॥ निरुक्त—१११७१४ ॥

को भाषातत्त्व का परिज्ञान नहीं हो सकता । [वाक्य में पदोंश तथा पद में प्रकृति प्रत्ययाश की कल्पना का आधार है वाक्यार्थ में अंशान्तरक अर्थ की तथा अंशान्तरक अर्थ में भी अंशान्तर की अन्वय-व्यतिरेक-निर्भर कल्पना ।] कल्पित प्रकृति-प्रत्ययादि के माध्यम से पदों के तथा कल्पित पदों के माध्यम से वाक्यों के साधुत्व का साधुतापूर्वक प्रतिपादन करने के लिए ही 'व्याकरण-शास्त्र' का प्रणयन किया गया है । अतः एव 'व्याकरण-शास्त्र' का अन्वर्थ नाम 'शब्दालुशासन' है ।

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध है कि व्याकरण शास्त्र से शास्त्र के साधुत्व का ज्ञान होता है । साधारणतः आनुभविक स्थिति यही है कि ज्ञान अपनी उत्पत्ति से पूर्व अपने विषय की सत्ता की अपेक्षा रहता है । इस दृष्टि से व्याकरण शास्त्र द्वारा ज्ञाप्यमान साधुत्व की सत्ता शब्दों से पहले से ही होती चाहिए । इसी से यह भी स्पष्ट है कि शब्दसाधुत्व का निर्धारण व्याकरण-शास्त्र से नहीं हो सकता है किन्तु पूर्वनिर्धारित शब्दसाधुत्व का ज्ञानमात्र इस शास्त्र से सम्भावित है । अतः यह प्रश्न उठता है कि शब्दसाधुत्व में प्रमाण क्या है ? इसके उत्तर में महाभाष्यकार का कथन है कि शिष्टलोक व्यवहार ही शब्दसाधुत्व में प्रमाण है और व्याकरण-शास्त्र शिष्ट व्यवहार के परिज्ञान में ही उपयोगी है । यद्यपि महाभाष्यकार की शिष्ट शब्द की व्याख्या समुचित होने से वर्तमान युग के विद्वत्कों के लिए माध्य नहीं हो

इस प्रसङ्ग में महाभाष्य—१।१।४५ (सप्रदीपोद्योत), योगसूत्रव्यासभाष्य—३।१७ (तत्त्ववैशारद्यादिसहित), वाक्यपदीय—२।१०, २।१ तथा इस पर हेछाराम की विशिष्ट व्याख्या, पद्मश्री—पृ० १७, व्यास—टि० १७; शास्त्रीस्तुत—पृ० ९-१०; व्याकरण-मनोमन्मथन (वैयाकरणभूषणसारव्याख्यासहित)—कारिका—६०-७२; व्यासभाष्य—२।१।५६ आदि ग्रन्थ हैं ।

१. महाभाष्य—पृ० सू० १।२।४५, हेछारामव्याख्या—वाक्यपदीय—३।१।११

२. साधुत्वज्ञानविषया सौषा व्याकरण-स्मृतिः ।

अविच्छेदेन शब्दानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥ वाक्यपदीय—१।१७२॥

अर्थप्रसूतितत्त्वानां शब्दा एव नियन्धनम् ।

तत्वापरोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादस्ते ॥ यही—१।१२॥

तुलना कीजिए—

नूनं व्याकरणं कृद्मन्मेनेन बहुधा भूतम् ।

यद्वा व्याहरतामेनेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

वा० रामायण, त्रिकिन्शकाण्ड—२।२९॥

अतः सन्देह में शब्दसाधुत्व का परिज्ञान प्राप्त करना ही व्याकरणशास्त्र के अध्ययन का भी प्रयोजन है । इसी में रस, ऊह, छन्द, असन्देह आदि महाभाष्यलोक प्रयोजनों का भन्तर्भाव भी स्पष्ट प्राय है ।

३. शब्दालुशासन नाम शास्त्रमधिष्ठा वेदिनाम्यम् ॥ महाभाष्य—रूपशाब्दिक ॥

४. कैः पुनश्चरिष्यन्ति ? शिष्टे ।... यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम् हिमश व्याख्या कियते ? शिष्टपरिज्ञानार्था अप्याश्रयो ॥ महाभाष्य—वा० सू० ६।३।१०९॥

५. एतस्मिन् आर्यावर्षे आर्यनिरासे ये प्राज्ञाणां कुम्भीधान्या अलोत्पदा-जगृह-मागकारणा किञ्चिद्वृत्तेण कस्याभिव विद्याया-पारं गतास्तेष्व भवन्तः शिष्टाः ॥ यही ॥

सकती है तथापि सरसूत भाषा के प्रसङ्ग में उनकी शिष्ट शब्द की व्याख्या बहुत ही उपयोगी है, क्योंकि सरसूत भाषा का मूल स्थान आर्यावर्त्त को मानने में अधिक विद्वानों की सम्प्रतिपत्ति है। इससे यह भी सिद्ध हो जाता है कि यदि मुख्यतः आर्यों की ही भाषा सरसूत रही है और आर्यों की शिष्टता का प्रथम सोपान वैदिक युग—संहितायुग—ही है तो संहितायुग में निर्णति शब्दसाधुत्व के परिज्ञापक 'शब्दानुशासन' का आविर्भाव संहितोत्तर युग में होना चाहिए। संहितोत्तरयुग के वैदिक साहित्य में उपलब्ध व्याकरणशास्त्र की शब्दावली की व्याख्या का सम्बन्धन पंडित युधिष्ठिर मीमांसकजी ने अपने ग्रन्थ—'व्याकरणशास्त्र' का इतिहास' में किया है। किन्तु जिस प्रकार भारत के अन्यत्र आर्यसम्बद्ध साहित्यभागों का अस्पाधिक सवेत वैदिक संहिताओं में मिलता है उसी प्रकार व्याकरणशास्त्र का भी संकेत संहिता ग्रन्थ में उपलब्ध होता है। उदाहरणार्थ हम 'अथारि वाक्' आदि श्रुत् को ले सकते हैं जिसकी व्याकरणशास्त्रानुगामी व्याख्या महर्षि यास्क तथा पतञ्जलि ने की है। आचार्य पतञ्जलि ने तो अन्यत्र श्रुत्वाओं की भी व्याकरणशास्त्रपरक व्याख्या परंपराश्रितिक में प्रस्तुत की है।

अतः हम संक्षेप में यह सवते हैं कि व्याकरण शास्त्र का बीजवपन तो संहितायुग में ही हो चुका था और संहितोत्तर युग में इसका विकास चिरकाल तक अविच्छिन्न रूप में होता आ रहा है।

व्याकरण-शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता

'अभ्यास्य शास्त्रों के प्रथम प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा के अभ्युपगम के समान ही व्याकरण शास्त्र का भी प्रथम प्रवक्ता ब्रह्मा को माना गया है। 'श्रुतम्' में यह बतलाया गया है कि अक्षरसमागनाय का प्रथमोपदेश ब्रह्मा ने बृहस्पति को, बृहस्पति ने इन्द्र को, इन्द्र ने भरद्वाज को, भरद्वाज ने अन्य ऋषियों को तथा उन ऋषियों ने ब्राह्मणों को दिया।

ब्रह्मा के द्वारा व्याकरण शास्त्र के प्रथम प्रवचन का उपर्युक्त मत प्रायः इसी परम्परा पर आधारित है कि इस विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा की गई है। यदि विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा हुई है तो इसके अन्तर्पाती व्याकरण-शास्त्र की उत्पत्ति ब्रह्मा से अतिरिक्त किस व्यक्ति से मानी जाय ?

१ सरसूत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१. पृ० ५५-५८ ॥

२ श्रुतम्—१।१६।४५॥

३ निरुक्त—३।१।१॥

४ परंपराश्रितिक—व्याकरणाध्ययनप्रयोजन ॥

५ ऐतिहासिक विवरण करते समय मैंने युधिष्ठिर मीमांसकजी के महत्वपूर्ण ग्रन्थ—'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'—का बहुधा उपयोग किया है। एतदर्थ मैं मीमांसक महाशय का कृतज्ञ हूँ।

६ श्रुतम्—१।१॥

किन्तु उपर्युद्धत ऋक्तन्त्र-वचन की प्रवृत्ति अक्षर-समागन्ताय अर्थात् वर्णमाला के प्रवक्ता के रूप में प्रह्ला की प्रतिपत्ति के लिए हुई है। अक्षरसमागन्ताय और शास्त्र अभिन्न नहीं हैं। अतः उक्त वाक्य के प्रामाण्य पर व्याकरण-शास्त्र के प्रथम के रूप में प्रह्ला का अभ्युपगम कहीं तक उचित है—विवेचनीय है।^१
तथा 'अक्षरवद-वक्ष्यदुम' में निर्दिष्ट वामलाटकतन्त्रोक्त आठ व्याकरणों में प्रह्ला का उल्लेख भी प्रायशः प्रह्ला के व्याकरण शास्त्र के मूलभूत अक्षरसमागन्ताय के प्रवर्तक होने के कारण ही किया गया है, क्योंकि अन्यत्र निर्दिष्ट आठ वा नौ व्याकरणों के बीच प्रह्ला कृत व्याकरण-शास्त्र का परिगणन नहीं किया गया है।

प्रसन्नत यह भी अवगन्तव्य है कि अक्षरसमागन्ताय के अन्तर्गत क्रम का समावेश नहीं है। समस्तव्ययक वर्णों का ही उपदेश भिन्न भिन्न क्रम से भिन्न-भिन्न लौकिक तथा ब्राह्मीय परम्पराओं में प्रचलित है। जिस क्रम से अक्षरसमागन्ताय पाणिनि व्याकरण का उपयोगी है उस क्रम से इसका प्रथमोपदेश 'महेस्वर' द्वारा पाणिनि को दिया गया था। अतः पुनः प्रह्ला द्वारा उपदिष्ट अक्षरसमागन्ताय में वर्णों का क्रम किस प्रकार था—यह निर्णय करना सम्प्रति मेरे लिए कठिन है। नगौस्त^२ भट्ट के वर्णनक्रम से ऐसा प्रतीत होता है कि प्रह्ला द्वारा उपदिष्ट वर्णसमागन्ताय में भी वर्णों का क्रम यही था जो महेस्वर अक्षरसमागन्ताय में मिलता है। किन्तु नागेश के शब्दों का ऐसा अभिप्राय भी उनकी शब्दावली के अक्षरवद होने के कारण विवादास्पद ही है।

यह विचार विमर्श तो 'अक्षरसमागन्ताय' में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द को वर्णार्थक मान कर प्रस्तुत किया गया है। परन्तु यदि 'अक्षर' शब्द का अर्थ पद अथवा वाक्य लिया जाय तब तो 'ऋक्तन्त्र' के अक्षरसमागन्ताय शब्द का अर्थ मौलिक अथवा अन्वयव्यतिरेक के आधार पर वाक्य में कल्पित पदों का व्युत्पादक व्याकरण शास्त्र भी हो सकता है और इस दृष्टि से प्रह्ला को ही व्याकरण का आदि प्रवक्ता मानना होगा। किन्तु व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमागन्ताय शब्द में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द का यह अर्थ प्रसिद्ध नहीं है। इसकी पुष्टि 'ऋक्तन्त्र' के 'अक्षरवद्वक्ष्यो वर्णदा-समनुकान्तम्' कथन से भी होती है।

१. वर्ण वाङ्महः पूर्वसूत्रे ॥ महाभाष्य-शिवसूत्र—७-८ ॥

[पूर्ववा वैयाकरणानां सूत्रे अक्षरशब्देन वर्णमेव पूर्वाचार्या आहुः, 'वर्णा अक्षराणि' इति व्याकरणान्तरवचनात् इत्यर्थः ।]

२. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ. ६४ ॥

३. द्रष्टव्य—लघुशब्द-सुदीप्तर—'अक्षर' सूत्र ॥

४. अरतोति धां सरोष्परम् ॥ महाभाष्य—शिवसूत्र—७-८ ॥ अरनुते अर्थम्, यस्मात् पूर्णं व्याप्नोति, तेन वा अर्थेन व्याप्तम्, तस्यादक्षरम् । तस्य पदं चावयं (वा)—अक्ष-हरिटीका ॥ मरन् प्रायस्यस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकाण सर इति । तत्रार्थमरनुते व्याप्नोतीत्यक्षरम्—पद वाक्य वा—कैयट ॥

५. द्रष्टव्य—वर्णज्ञानं पाणिनियस्यो यत्र च प्रह्ला वर्तते ।

तद्व्यभिचयिद्वयार्थे लक्षणं चोपदिश्यते ॥

महाभाष्य—शिवसूत्र—७-८ ॥

रपटतार्थप्रदीप आदि भी द्रष्टव्य हैं ।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी विवेचनीय है कि 'ऋक्तन्त्र' में ही बृहस्पति द्वारा इन्द्र को ब्रह्मा से अधिगत अक्षरसमाग्न्याय के उपदेश दिए जाने का उल्लेख है। महाभाष्यकार पतञ्जलि ने भी इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के उपदेश का उल्लेख किया है। इस सम्बन्ध में पतञ्जलि ने 'नाम्न जगाम' की बात भी कही है। यदि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथन का तात्पर्य एक ही हो तब तो 'नाम्न जगाम' शब्द पर ध्यान देते हुए यही प्रतीत होता है कि 'ऋक्तन्त्र' में प्रयुक्त अक्षर-समाग्न्याय के अङ्गभूत अक्षर शब्द का अर्थ पद (या वाक्य) ही है और ऐसी दशा में ब्रह्मा की व्याकरण शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता माना जा सकता है।

किन्तु 'ऋक्तन्त्र' के 'वर्णशः समनुक्रान्तम्' तथा 'महाभाष्य' के 'प्रतिपदोक्तानां शब्दानाम्' कथनों में परस्पर असामञ्जस्य, व्याख्याकारों द्वारा 'शब्दपारायण' शब्द को ग्रन्थविशेष का नाम मानना तथा व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमाग्न्याय शब्दघटक अक्षर शब्द की वर्णसमानार्थकता की प्रसिद्धि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथनों में साक्षात् समन्वय की स्थापना में बाधक प्रतीत होते हैं। हाँ, यह कल्पना कुछ अधिक उपपन्न प्रतीत हो रही है कि जिस प्रकार पाणिनि ने महेश्वर से अक्षरसमाग्न्याय का अधिगम कर इस विशाल व्याकरण शास्त्र का प्रणयन किया उसी प्रकार ब्रह्मा से अक्षर-समाग्न्याय (= वर्णसमाग्न्याय) की प्राप्ति कर बृहस्पति ने भी एक विशाल ग्रन्थ 'शब्दपारायण'—की रचना की थी और पश्चात् उसी ग्रन्थ का अध्यापन इन्द्र को कराया था।

अन्ततः विशेष प्रमाण की अनुपलब्धि तक हम इसी निष्कर्ष पर पहुँच पाते हैं कि ब्रह्मा द्वारा अक्षरसमाग्न्याय—वर्णसमाग्न्याय—के उपदेश से अतिरिक्त किसी व्याकरण-शास्त्र का प्रथमोपदेश नहीं किया गया था। इसका समर्थन इस तथ्य से भी होता है कि व्याकरण कार्य का प्रथम सम्पादक इन्द्र को ही माना गया है जैसा सैत्तिरीय संहिता के कथन से प्रमाणित है।

१. नेत्याह । अनन्तुपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एव हि भूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नाम्न जगाम ॥ महाभाष्य—परस्पाद्विक ॥

२. शब्दपारायणमिति—रुद्रिशब्दोऽयं कस्यचिद् ग्रन्थस्य वाचकः ।

भर्तृहरिटीका—पृ० २१ ॥

शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य ॥ प्रदीप ॥

३. तथा च ऐन्द्रवायवग्रहवाहणे जगाम्नायते—“वायवै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमनुवन्—इमां नो वाचं व्याकृविति । सोऽब्रवीत्—वरं वृणै मद्वा चैवैष वायवे च सह गृह्णातां इति तस्मादैन्द्रवायव सह गृह्णाते । तामिन्द्रो मय्यतोऽब्रकम्य व्याकरोत् । तस्मादिष्य व्याकृता वापुच्यते” (तै० सं० ६।१०।६।१) इति । “अग्निमीळे पुरोहितम्” (ऋ० वे० १।१।१।१) इत्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले पराची सामुद्रादिध्वनिचदकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः, प्रत्ययः, पदम्, वाक्यम् इत्यादिबिभागकारिग्रन्थरहिता आसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्रः एकस्मिन्नेव पात्रे वायो स्वस्य च सोमस्तग्रहण

बृहस्पति

'अस्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' में इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा क्रमशः अष्टसमान्नाय तथा 'शब्दपारायण' के उपदेश के सङ्केत का उल्लेख किया जा चुका है। बृहस्पति के ग्रन्थ के 'शब्दपारायण' सङ्कट होने की सम्भावना भी बतलाई जा चुकी है। किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि बृहस्पति के 'शब्दपारायण' में प्रकृति-प्रत्ययादि-प्रदर्शनपूर्वक शब्दानुशासनात्मक व्याकरण का सङ्ग्रहण था या नहीं। महाभाष्य के उपर्युक्त उद्धरण से तो साधारणतः यही प्रतीत होता है कि 'शब्दपारायण' ग्रन्थ में केवल साधु शब्दों का सङ्कलन था। इस विषय का समर्थन भर्तृहरि के 'व्याख्यान' से भी होता सा प्रतीत होता है।

यहाँ एक समस्या और भी प्रस्तुत है। पूर्वोक्त तैत्तिरीय संहिता के उद्धरण से यह प्रतीत होता है कि प्रथमतः वाणी प्रकृति प्रत्यय, पद वाच्य के विभाग से रहित थी, पश्चात् देवों के आग्रह पर इन्द्र ने उसमें प्रकृति प्रत्ययादि का विभाजन किया। किन्तु 'शब्दपारायण' के विषय में उपलब्ध विवरण से तो यही प्रतीत होता है कि यदि प्रकृति-प्रत्ययादि के रूप में नहीं तो कम से कम पद के रूप में तो वाणी का विभाजन इन्द्र से पहले ही हो चुका था। ऐसी स्थिति में तैत्तिरीय संहिता के कथन तथा 'शब्दपारायण' के उक्त रूप में सामञ्जस्य की स्थापना मिश्रित रूप में एक विवादास्पद विषय है। क्या इस कथन में आधुनिक आलोचकों की जास्था हो सकती है कि प्रथम कल्प के इन्द्र का उल्लेख तैत्तिरीय संहिता में किया गया है जब कि बृहस्पति द्वारा अभ्यापित इन्द्र द्वितीय कल्प के इन्द्र है?

यदि 'शब्दपारायण' का उपर्युक्त स्वरूप ही वास्तविक हो तब तो यह मानना कठिन होगा कि बृहस्पति द्वारा भी किसी शब्दानुशासनात्मक व्याकरण-शास्त्र का प्रणयन किया गया था। जयन्त भट्ट द्वारा उद्धृत बृहस्पतिवचन—जिसमें बृहस्पति के प्रकृति-प्रत्ययादिकथनापूर्वक शब्दानुशासन करने वाले व्याकरण-शास्त्र का उल्लेख किया है—वस्तुतः बृहस्पति—व्याकरण बृहस्पति—का वचन है या नहीं, यह विषय सन्दिग्ध है,

रुदेण वरेण तुष्टा तामसग्रीवा च मध्ये विष्टिष्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वप्राकरोत् ।
सस्मादिष्य वाक् इदानीमपि पाणिभ्यादिमहर्विभिर्भ्याकृता सर्वे । पठ्यते इत्यर्थः ॥

सायण—शब्देद्व्याप्यभूमिका (व्याकरणप्रयोजननिरूपण) ।

१. शब्दपारायणमिति रुद्धिशब्दोऽयं कस्यचिद्ग्रन्थस्य वाचकः । यथा शिरोरोगः कुपि बाधते इति । शिरोरोगशब्दः कुपिरोगशब्दश्च व्याधिर्विरोपस्य रुद्धिः, स शिरः कृत्स्नं कृत्स्नं च कुपि बाधते इति एव शब्दपारायणं नाम ग्रन्थः ॥ भर्तृहरिटीका, पृ. २१ ॥

यद्यपि यह पाठ कुछ भट है तथापि यह विषय तो हमसे स्पष्ट ही हो जाता है कि 'शब्दपारायण' में सभी साधु शब्दों का समग्र था। यहाँ पाठशुद्धि के लिए 'यथा शिरो-रोगः कुपि बाधते इति' के स्थान पर 'यथा शिरोरोगः कुपिरोगश्च इति' पाठ माना जा सकता है।

२ तथा च बृहस्पतिः—प्रतिपदप्रत्ययवाक्यलक्षणस्याप्यभ्यस्य स्थानात् तत्रापि स्वरुद्धि-दर्शनात् अनवस्था प्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्भ्याकरणमित्यौघानसाः ॥

न्यायमञ्जरी, प्रमाण २०, पृ० ३८५ ॥

क्योंकि जयन्त भट्ट के समय में तो कहना ही नहीं है, साक्षात् पाणिनि के समय भी बार्हस्पत्य व्याकरण की वर्तमानता में कोई प्रमाण सम्प्रति उपलब्ध नहीं है।

उपर्युक्त तर्क से अतिरिक्त एक बात यह भी विचारणीय है कि 'महाभाष्य' के उपर्युक्त वृद्धरण की व्याख्या करते समय नागेश ने बृहस्पति तथा इन्द्र के गुरु शिष्यभाव के प्रतिपादक उपर्युद्धत वचन को 'अर्थवाद'^१ कहा है। यदि इस अर्थवाद की मीमांसा-शास्त्रसम्मत^२ व्याख्या की जाय तो बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के प्रणयन तथा इन्द्र के प्रति उसके प्रवचन की कोई बात ही नहीं उठती, फिर बृहस्पति—देवपुरोहित बृहस्पति—के व्याकरणकर्तृत्व की बात तो दूर ही रह जाती है। हाँ, बृहस्पति द्वारा इन्द्र के लिए अक्षरसमाप्तायोपदेश का तो अपलाप नहीं किया जा सकता।

इन्द्र

'शक्तन्द्र' तथा 'महाभाष्य' के उद्धृत (पूर्व निर्दिष्ट) वचनों से बृहस्पति के शिष्य इन्द्र के व्याकरणत्व का परिज्ञान होता है। उपर्युद्धत 'सैत्तिरिय संहिता' का वचन तो सबसे अधिक पुष्ट प्रमाण है। 'अन्यान्य ग्रन्थों में भी ऐन्द्र व्याकरण का निर्देश मिलता है।

प० सुषिष्ठिर मीमांसक जी ने अपने ग्रन्थ—'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में ऐन्द्र व्याकरण के निम्न-लिखित सूत्र भी सङ्कलित किए हैं—

(१) अथ वर्णसमूह,

(२) अर्थ पदम्,

(३) अन्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्त्तिता।

इन्द्रप्रणीत व्याकरण बहुत ही विशालकाय था। मीमांसक जी ने 'महाभारत' के टीकाकार देवबोध^३ की टीका से एक श्लोक उद्धृत किया है जिससे यह प्रतीत होता है कि इन्द्र का व्याकरण पाणिनि के व्याकरण से बहुत अधिक विशालतर था। 'सारस्वत-भाष्य' के निम्नलिखित श्लोक से भी इन्द्र-प्रणीत व्याकरण की पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' की तुलना में वीर्यतरता प्रतिपादित होती है—

समुद्भवव्याकरण महेश्वरे तद्वर्धकुम्भोद्धरण बृहस्पती।

तत्रागभागाच्च गतं पुरन्दरे -कुक्षाप्रविन्मूस्पतिर हि पाणिनी।

मेरी दृष्टि में 'महाभारत' में उपलब्धमान सहस्र अपाणिनीय प्रयोगों की देवते के कारण पाणिनीय व्याकरण के संस्कार से अनुरक्त चित्त वाले मनीषियों में व्यास के प्रति सम्भावित अनारथा का परिहार ही देवबोध के उक्त कथन का मूल आधार है,

१ तत्रार्थवादमाह भाष्ये—बृहस्पतिरिति। उच्यते—(पदसाहित्य) ॥

२ मीमांसा शास्त्र के अनुसार विन्यर्थवाद का तात्पर्य स्वार्थ (अनिधेयार्थ) में नहीं प्रयुक्त विधि अथवा विधेय की प्रशंसा में ही माना जाता है। देखिए—

विधिना त्वैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीना स्यु। पू. मी. दर्शन १।२।७ ॥

३ द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. ८३-८४ ॥

४ यान्युग्राहार माहेन्द्रात् व्यासो व्याकरणाणवात्।

पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोप्सदे ॥

स व्या. शा. का इतिहास, भाग-१, पृ. ८५ पर उद्धृत ॥

क्योंकि अन्ध्राज्य भाषाओं के विपरीत अस्तित्व भाषा का स्वरूप विरकाल से इतना (अरिवर्तित दशा में) स्थिर रहता है कि यह करना प्रायः सुपन्न नहीं हो सकेगा कि ऐन्द्र व्याकरण तथा पाणिनीय व्याकरण में शब्द-साधुत्व के प्रसङ्ग में इतना अधिक वैमत्य रहा। सम्प्रति उपलब्ध विभिन्न सम्प्रदाय के व्याकरणों में भी ५ से १० प्रतिशत से अधिक वैमत्य हूँदना असम्भव सा है। मेरा यह दुराग्रह नहीं है कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण बहुत बड़ा हो ही नहीं सकता, किन्तु जिस आधार पर देवबोध के कथन की निर्भरता प्रतीत हो रही है उस आधार पर ऐन्द्र व्याकरण की दीर्घकालिता का निर्धारण इदमूल नहीं हो सकता। 'सारस्वतभाष्य' के उपर्युक्त वचन का भी इस दृष्टि से बहुत महत्त्व नहीं है। इस वचन की शिथिलमूल्यता में यह भी एक प्रमाण है कि इसके अनुसार महेश्वर, बृहस्पति, इन्द्र तथा पाणिनि के एक ही सम्प्रदाय के उत्तरोत्तर आचार्य होने की बात उपर्युक्त 'श्रुतम्' आदि के साथ सामञ्जस्य नहीं रखती। मुझे तो ऐसा प्रतीत हो रहा है कि महेश्वर, बृहस्पति तथा इन्द्र के साधुप्रतिपादित उत्तरोत्तर बौद्धिक अपकर्ष को दृष्टि में रखकर ही सारस्वतभाष्यकार ने व्याकरण के परिमाण में भी उत्तरोत्तर अपकर्ष की कल्पना कर डाली है। वर्तमान समय में यह बात तो कथमपि विश्वसनीय नहीं हो सकती है कि देवबोध तथा सारस्वतभाष्यकार के समय महेश्वर, बृहस्पति तथा ऐन्द्र व्याकरण उपलब्ध रहे होंगे। साथ ही, अक्षरसमाग्राय के उपदेश से अतिरिक्त तन्मूलक किसी व्याकरणशास्त्र का प्रणयन महेश्वर ने किया था—इस विषय में कोई प्रमाण उपलब्ध नहीं है।

उपर्युक्त विधित पर ध्यान देते हुए हम यही निष्कर्ष कर सकते हैं कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण तब तक निश्चित नहीं किया जा सकता जब तक इसके निक्षेप के लिए कोई प्रबल प्रमाण उपलब्ध न हो जाय।

महेश्वर

शिव आचार्यों के अन्तर्गत ही महेश्वर का नाम आता है। वे महेश्वर 'शिव' से अभिन्न माने जाते हैं। महेश्वर द्वारा व्याकरण शास्त्र के निर्माण का तत्वेन 'शिव-सहस्रनाम' में सर्वप्रथम मिलता है। किन्तु अक्षरसमाग्राय से अतिरिक्त महेश्वर व्याकरण की स्थिति सम्बन्धित है। 'पाणिनीय' 'निपा' में यह कहा गया है कि महेश्वर के प्रसाद से अक्षरसमाग्राय का अधिगम कर पाणिनि ने विख्यात 'अष्टाध्यायी' की रचना की है। नन्दिश्वरकृत 'काशिका' में भी यही बात मिलती है। महेश्वर के प्रसाद के अर्जन का सारा वृत्तान्त उपर्युक्त के 'हरचरित चिन्तामणि' काव्य के २१ वें प्रकाश में विस्तृत रूप से वर्णित है। इतना होने पर भी ५० युधिष्ठिर भीमानक

१. "वेदात् पञ्चान्युद्देश्य" महाभारत-शान्तिपर्व।

२. "वेनाक्षरसमाग्रायमधिगम्य महेश्वरम्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः॥" पा० ति० ॥

३. "वृत्तावसाने नटाग्रजो ननाद् दक्षो नृपञ्चवारम्।

उद्युतुः सनकादिसिद्धानेवद् विमर्शो शिवसूत्रशास्त्रम्॥"

नन्दिकेश्वरकाशिका ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. १८१ ॥

जी तदनु श्री पंचोली' जी भी इस बात को निष्प्रमाणक ही प्रायः मानते हैं।

ब्रह्मा, बृहस्पति, इन्द्र तथा महेश्वर से अतिरिक्त वायु^१, भरद्वाज^२, चन्द्र^३ (ये वर्तमान चन्द्रगोमी से भिन्न हैं), यम, रुद्र, वरुण, सोम तथा विष्णु द्वारा भी व्याकरण शास्त्र के प्रणयन का संकेत मिलता है।

परन्तु 'चान्द्र व्याकरण' से भिन्न सौम्य व्याकरण का अर्थ समस्त में नहीं आता। साथ ही, पाणिनि के उपदेश के रूप में व्युत्पन्न महेश्वर तथा प्रकृत में उल्लिखित रुद्र एक हैं या भिन्न भिन्न व्यक्ति—यह भी सन्दिग्ध है। उपर्युक्त सूची के कुछ आचार्यों के व्याकरणज्ञ-व या व्याकरणनिर्मातृत्व का संकेत अन्यत्र भी अशुभाधिक रूप में उपलब्ध होता है, किन्तु अधिक आचार्यों का संकेत अत्यल्प है।

उपर्युक्त सभी वैयाकरणों के काल का निर्णय करना कठिन ही नहीं असम्भव है। हमारी भारतीय आध्यात्मिक पद्धति के आधार पर एक स्वयं के ब्रह्मा, विष्णु आदि के विषय में भी पौराणिक काल का निर्णय असाध्य सा है, फिर 'य. कथं स कथं पूर्व' के सिद्धान्त की मान्यता का ध्यान रखने पर तो कुछ कहना और भी कठिन है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि आज के वैज्ञानिक युग के लोगों के लिए यह विद्वत्सनीय नहीं है कि उपर्युक्त देवलोकवासी आचार्यों द्वारा व्याकरणशास्त्र—ऐतलौकिक व्याकरण-शास्त्र—का प्रणयन किया गया था। किन्तु प्राचीन ग्रंथों के प्रमाण तो उक्त आचार्यों की पारलौकिकता का ही समर्थन करते हैं। ऐसी विषम परिस्थिति में जब उक्त आचार्यों के व्यक्तित्व का भी निर्धारण कठिन है तो फिर उनके काल आदि का निर्णय करना कैसे सम्भव हो सकेगा? इस सन्देह के समर्थन में पाणिनि जैसे सर्वतोभद्र वैयाकरण का ब्रह्मा, बृहस्पति आदि के विषय में मौनावलम्बन का भी योगदान उपेक्षणीय नहीं है। इतना होने पर भी इन्द्र के ऐतिहासिकत्व का स्मरण नहीं किया जा सकता। किन्तु वैयाकरण के रूप में इतिहासप्रसिद्ध इन्द्र तथा 'ऋक्सन्त्र' आदि के इन्द्र की एकता सन्दिग्ध है। नामसाग्य के आधारपर अमेद्भ्रम के निदर्शन प्राचीन ग्रन्थों में कम नहीं है। यही स्थिति 'ऋक्सन्त्र' आदि में उल्लिखित भारद्वाज तथा 'अष्टाध्यायी' में निदिष्ट भारद्वाज^४ की भी है।

जो आचार्य निरस्तन्दिग्ध रूप में ऐतिहासिक हैं उन्हें हम प्रथमतः दो वर्गों में विभक्त कर सकते हैं —

- (१) पाणिनि से पूर्ववर्ती,
- (२) पाणिनि से उत्तरवर्ती,

प्रथम वर्ग के आचार्यों को भी पाणिनि के संकेत के आधार पर दो उपवर्गों में बाँटा जा सकता है :—

१ हिन्दी सिद्धान्तकौमुदी . चौखम्बा प्रकाशन, पृ० २

२ तैत्तिरीय संहिता ६।३।७६ ॥

३. ऋक्सन्त्र—१।४॥

४. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ. ७४-७५ ॥

५. अष्टाध्यायी—७।२।६७ ॥

(१) पाणिनि द्वारा अनुलिखित,

(१) पाणिनि द्वारा उल्लिखित ।

प्रथम वर्ग के प्रथम उपवर्ग में निम्न-लिखित आचार्यों का समावेश है :—

(१) इन्द्र, (२) भागुरि, (३) पीप्परसादि, (४) चारामण, (५) काशकृष्ण,
(६) पैयाप्रपद, (७) माध्यन्दिनि, (८) रौडि, (९) दीनक, (१०) गीतम तथा
(११) स्यादि ।

दूसरे वर्ग के द्वितीय उपवर्ग में निम्न-निर्दिष्ट आचार्यों की गणना है :—

(१) आपिशलि,^१ (२) काश्यप,^२ (३) गार्ग्य,^३ (४) गालव,^४ (५) चाक-
पर्मण,^५ (६) भारद्वाज,^६ (७) शाकटायन,^७ (८) शाकल्य,^८ (९) सेनक^९ तथा
(१०) स्फोटायन^{१०} ।

इन सब व्याकरणों का तथा द्वितीय वर्ग के व्याकरणों का विस्तृत विवरण प० पुष्पि-
ष्टिर भीमासक जी के 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' भाग—१, के तृतीय, चतुर्थ
तथा सप्तम अध्यायों से प्राप्त करना चाहिये ।

'अष्टाध्यायी' में कुछ सर्वनामों—उदीचाम्^{११}, आचार्योणाम्,^{१२} पृकेषाम्,^{१३}
प्राचाम्^{१४}—का भी प्रयोग मिलता है । किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि पाणिनि
ने इन सर्वनाम शब्दों द्वारा उन्हीं उल्लिखित आचार्यों के मत को रखा है या अन्य
आचार्यों के मत को ।

उपर्युक्त वर्गद्वय के आचार्यों में कितने के व्याकरण विषयक ग्रन्थ रहे और कितने के
नहीं—यह कहना कठिन है । यद्यपि भीमासक जी का यह कथन है कि सभी आचार्यों
के व्याकरणविषयक ग्रन्थ थे तथापि मेरा दुराग्रह नहीं है । जब तक कोई प्रमाण
न मिल जाय तब तक जोर देकर कुछ कह देना उचित नहीं प्रतीत हो रहा है ।

अस्तु, अब मैं महर्षि पाणिनि की खोज करना ही अधिक उचित समझता हूँ ।

१. अष्टाध्यायी—६।१।९२ ॥

२. वही—१।१।२५ तथा ८।१।६७ ॥

३. वही ७।३।९९, ८।३।२०, ८।४।६७ ॥

४. वही—६।३।६१, ७।१।७४, ७।३।९९, ८।१।६७ ॥

५. वही—६।१।१३० ॥

६. वही—७।२।६७ ॥

७. वही—३।४।११, ८।३।१८, ८।४।५७ ॥

८. वही—१।१।१६; ६।१।१२७, ८।३।१९, ८।४।५१ ॥

९. वही—५।२।११ ॥

१०. वही—६।१।१२३ ॥

११. वही—४।१।२३ ॥

१२. वही—८।३।१०४ ॥

१३. वही—४।१।१७ ॥

१४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ५०० ॥

महर्षि पाणिनि

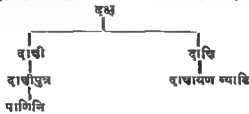
(क) पाणिनि के नाम :—

‘अष्टाध्यायी’ के निर्माता महर्षि पाणिनि के निम्नलिखित नाम उपलब्ध होते हैं :—

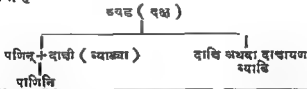
(१) पाणिन , (२) पाणिनि,^१ (३) दाक्षीपुत्र^३, (४) शालङ्कि^४, (५) शालातुरीय^५ अथवा शालातुरीय^६ तथा (६) व्याहिक^७ । इनसे अतिरिक्त प० शिवदत्त शर्मा जी द्वारा ‘महाभाष्य’ के प्रथम भाग की प्रस्तावना में उद्धृत केशवीय ‘नानार्थार्णवसंक्षेप’ के वाक्य से शालातुरीय (१) तथा दाक्षेय नाम भी पाणिनि के प्रतीत होते हैं । ‘पाणिनीय शिक्षा’ के याज्ञप पाठ में पाणिनेय तथा सोमेश्वर के ‘यशस्तिष्ठकचम्पू’ में पाणि-पुत्र शब्द का भी प्रयोग मिलता है ।^८

(ख) पाणिनि का वंश :—

पाणिनि के वंश के विषय में बहुत वाद-विवाद विरकाल से प्रचलित हैं । किन्तु उपर्युक्त प्रमाण के आधार पर निम्नलिखित वंशावली का संकेत मिलता है —

यह वंशावली म० म० शिवदत्त.शर्मा जी की है । परन्तु सीमासक जी निम्नलिखित वंशावली के पक्ष में हैं :—

१. पाणिनस्स्वादिको दाक्षीपुत्र शालङ्किपाणिनौ । शालातुरीय ॥ त्रिकाण्डशेष (महाभाष्य की प्रस्तावना पृ०, १४ पर उद्धृत),

काशिका—६।२।१४, चान्द्रवृत्ति—२।२।६८ ॥

२ महाभाष्य—१।१।१९ ॥

३. वही—१।१।१९, वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥

४. महाभाष्य—प्रथम भाग—प्रस्तावना, पृ० १४ ॥

५. व्यास—५।१।१, गणरत्नमहोदधि, पृ० १, महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ में उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्थार्णवसंक्षेप ॥

६ वैजयन्तीकोश, पृ० ९५, काव्यालङ्कार ६।६२ ॥

७ महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ पर उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्थार्णवसंक्षेप पृ० ९५ वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥

८ संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० १७४ ॥

मीमांसक जी की दृष्टि में वाचि तथा वाचायण एक ही अर्थ के प्रतिपादक हैं।

उपर्युक्त वशावली ती मालुपण की है। आचार्य पाणिनि के पिता के विषय में म० न० पं० शिवदत्त शर्मा जी का मत है कि पाणिनि शलङ्क के पुत्र थे। इसका आधार पाणिनि के नामान्तर 'शालङ्कि' शब्द की व्युत्पत्ति है—'शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः'। कैट^१, हरदत्त^२ तथा 'गणराजमहोदधि'कार वर्धमान भी शालङ्कि शब्द को शलङ्क शब्द से ही निम्न मानते हैं। मीमांसक जी ने अपने 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' के प्रथम भाग के पृ० १३८ पर यह लिखा है कि म० न० शिवदत्त शर्मा जी ने पाणिनि के पिता के रूप में शलङ्क को माना है, परन्तु प्रायः इसका कारण दृष्टिदोष है, क्योंकि 'महाभाष्य' की प्रस्तावना में शलङ्क शब्द का ही उल्लेख मिलता है।

अन्यत्र पित्रल को पाणिनि का अनुज बतलाया गया है।

(ग) पाणिनि का निवासस्थान :—

अष्टाध्यायी के 'उदक् प विषाक्ष' तथा 'वाहीकप्रानेन्यध' सूत्रों के 'महाभाष्य' के प्रामाण्य पर ऐसा सिद्ध होता है कि पाणिनि वाहीक देश से विशेष परिचित थे। 'वाहीक' शब्द पञ्जाब की एक जाति के सामान्य नाम के रूप में प्रयुक्त होता था और इस जाति का देश वर्तमान बलख है। ऐसा कहा जाता है कि 'वाहीक' लोग पञ्जाब के उस प्रदेश में रहते थे जिसे सिन्धु नदी तथा पञ्जाब (पच्छिम) की अन्य पाँच नदियाँ सींचती थीं। परन्तु यह पूरा भारत के पुष्पचेत्र से बाहर था। योंही तथा हाँग के लिए इसकी प्रसिद्धि थी। अतः 'वाहीक देश' या 'वाहीकप्रान' शब्दों में पश्चिमपुष्प समस्त मानना चाहिए।

'वाहीक' देश से विशेष परिचित होने के कारण पाणिनि के देश के विषय में यह सम्भावना है कि 'वाहीक' देश या तत्समीपस्थ कोई प्रदेश पाणिनि का जन्मस्थान रहा होगा।

यद्यपि पाणिनि का एक नाम 'शालानुरीय' अथवा 'शालानुरीय' भी होने के कारण यह प्रतीय होता है कि पाणिनि का देश शालानुर या शलानुर था। यह 'शालानुर' या 'शलानुर' शब्द के समीपस्थ वर्धमान लाहौर ही है—ऐसा पुरातत्त्ववेत्ताओं का मत है। किन्तु पाणिनि ने 'द्वितीयांशानुरवर्गकी' सूत्र^३ में शलानुर शब्द का वाड किया है। जिससे यह सिद्ध होता है कि 'शालानुरीय' उतने ही कहा जा सकता है जिसका अभिजन^४, अर्थात्

१. महाभाष्य प्रदीप—४१११० ॥

२. पद्मभरी—२१४५९॥

३. गणराजमहोदधि—पृ० १३५ ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० १३९ ॥

५. अष्टाध्यायी—४१२१५ ॥

६. वही ॥ ४१२११० ॥

७. Apte—Skt. Eng. Dictionary, p. 663.

८. अष्टाध्यायी—४१३१९४ ॥

९. अभिजन तथा निवास में अर्थ-भेद के लिए महाभाष्य—४१११० प्रष्टव्य है।

पूर्वजों का निवासस्थान, 'शलातुर' हो। अतः पाणिनि का जन्मस्थान 'शलातुर' को मानना उचित नहीं है।

(घ) पाणिनि के आचार्य :—

पाणिनि के आचार्य के विषय में परम्परागत मत तो यही है कि पाणिनि ने गोपर्वत पर^१ तपस्या करके साक्षात् महेश्वर शिव से ही 'अक्षरसमाम्नाय' का उपदेश प्राप्त किया था। इसी अक्षरसमाम्नाय को आधार बनाकर पाणिनि ने 'अष्टाध्यायी' का निर्माण किया था^२। 'कथासरित्सागर'^३ में उपनर्ष के अग्रज वर्ष उपाध्याय को पाणिनि का गुरु माना गया है। जयरथ के 'हरचरितचिन्तामणि' के अवलोकन से भी यही ज्ञात होता है कि प्रारम्भ में वर्षोपाध्याय के शिष्य होने पर भी जब पाणिनि अपनी जड़ता के कारण उनसे कुछ सीख न सके तब उन्होंने अपनी जड़ता को दूर करने के लिए हिमालय पर्वत पर जाकर भगवान् शंकर की तपस्या की और वहाँ भगवान् शंकर ने उन्हें व्याकरणशास्त्र का उपदेश दिया। परन्तु इसमें भी पूर्वोक्त 'स्कन्दपुराण' के कथन—गोपर्वत पर पाणिनि ने शङ्कर की आराधना की थी—से कुछ भिन्नता अवश्य है। गोपर्वत तथा हिमालय की एकता में कोई प्रमाण नहीं मिल रहा है।

(ङ) पाणिनि की शिष्यपरम्परा :—

पाणिनि के शिष्यों में सर्वप्रथम काश्यायन वररुचि का नाम आता है। यह तथ्य 'सप्त्या वरथेन' सूत्र के ऊपर लघुशब्देन्दुशेखरकार नमोश की व्याख्या से ध्वनित होता है—ऐसा मीमांसक जी भी मानते हैं। 'हरचरितचिन्तामणि' का मत कुछ भिन्न ही है। वहाँ कहा गया है कि जब पाणिनि शंकर की कृपा से व्याकरणशास्त्र का पाण्डित्य प्राप्त कर लीं तो उन्होंने वररुचि आदि अपने सतीष्यों का उपहास करना शुरू कर दिया। उस पर क्रुद्ध वररुचि का सात दिनों तक पाणिनि से वाक्कार्य चलता रहा और अन्त में आठवें दिन पाणिनि परास्तप्राय हो गए थे। वैसा देख कर भगवान् शङ्कर ने हुंकार की आकाशवाणी की और उसके बल से पाणिनि ने पुनः वररुचि के ऊपर विजय प्राप्त कर ली। तत्पश्चात् खिन्न होकर वररुचि हिमालय की गुफा में शङ्कर की आराधना के लिए चले गए और वहाँ शङ्कर को प्रसन्न कर उनसे पुनः पाणिनि के लिए प्रवृत्त व्याकरण शास्त्र का^४ अधिगम किया।

'महाभाष्य' में एक उदाहरण मिलता है—'उपसेविवान् कौत्स^५ पाणिनिम्'।

१ गोपर्वतमिम स्थान शम्भो प्रख्यापित पुरा।

यत्र पाणिनिना लेभे वैयाकरणिकाग्रता ॥

स्कन्दपुराण, उत्तरार्ध—२।५८ (चङ्गवासी सस्करण) ॥

२ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।

कृत्स्न व्याकरण प्रोक्तम् तस्मै पाणिनिने नमः ॥ पाणिनीय शिष्टा ॥

३ कथासरित्सागर, लम्बक—१, तरङ्ग—४, श्लो० २० ॥

४ हरचरितचिन्तामणि—१७।७२-७५ ॥

५ वही. १७।७५-८१ ॥

६ महाभाष्य—३।२।१०८ ॥

‘काशिका’ में भी ‘अनुपिवान्’ कौसः पाणिनिस्’ आदि उदाहरण उपलब्ध होते हैं। इन उदाहरणों से यह सिद्ध होता है कि पाणिनि के शिष्यों में कौस भी अन्यतम थे। भारतीय वाङ्मय में अनेक ग्रन्थों में कौस नाम के व्यक्ति का उल्लेख मिलता है। परन्तु पाणिनि के शिष्य कौस का इन ग्रन्थों में उल्लिखित कौस से भेद या अभेद का निर्णय करना कुछ कठिन है। किन्तु ‘निरुक्त’ तथा ‘रघुवश’ में उल्लिखित कौस को पाणिनि-शिष्य कौस से भिन्न मानना ही उचित प्रतीत होता है।

यद्यपि ‘महाभाष्य’ ३।३।३ के उल्लेख से तथा ‘काशिका’ १।३।१०४ के उदाहरण से पाणिनि के अनेक शिष्यों का निश्चय करना ही पड़ता है तथापि कौस से अतिरिक्त किसी शिष्य का नाम अब तक उपलब्ध नहीं हो सका है।

(ष) पाणिनि का काल:—

पाणिनि के काल के विषय में चिरकाल से प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वानों में वैमध्य जाता हुआ है। गैरोला^१ महाशय ने कुछ प्रसिद्ध प्राच्य एवं पाश्चात्य विद्वानों के मतों का सङ्कलन निम्नलिखित रूप में किया है:—

पं. सत्यव्रत सामाधमी	२४०० ई. पूर्व
राजवाडे तथा वैद्य	९००-८०० ई. पूर्व
वेल्लैलकर	७००-६०० ई. पूर्व
भाण्डारकर	७०० ई. पूर्व
उपाध्याय	५०० ई. पूर्व
मेकडॉगल	५०० ई. पूर्व
मेक्समूलर	३५० ई. पूर्व
कीथ	३०० ई. पूर्व

पं. युधिष्ठिर^२ भीमासक जी ने अनेक अन्तरङ्ग रहस्य प्रमाणों के आधार पर यह निर्णय किया है कि पाणिनि का समय स्पूटतया विक्रम से २९०० वर्ष प्राचीन है।

परन्तु मेरी दृष्टि में डॉ. वागुदेवशरण^३ अमरावट द्वारा निर्धारित तिथि—ई. पूर्व प्रथम शतक का मध्य—अधिक विश्वसनीय है। इस तिथि के अनुगमन से पाणिनि को ई० पू० प्रथम शतक के जैमिनि के ‘भीमासादर्शन’ पर वृत्ति किसने पाठे उपर्य के अमरावट एवं उपाध्याय के शिष्यों में अन्यतम मानने की प्राचीन परम्परा का भी निर्वाह हो जाता है। डॉ. सुनीति बाबू का भी यही मत है।

(छ) पाणिनि के ग्रन्थ :—

‘महाभाष्य’ से अतिरिक्त ‘अष्टाध्यायी’ के मूल के रूप में ‘पाशुपाठ’, ‘गणपाठ’,

१. काशिका—२।३।१०८ ॥

२. मोनिलट्टमसूत्र—३।३।३; वायस्वतसूत्र—१।३।१४, १।२।३; आयुर्वेद का रस-संहिता, पृ. ११५, मातृवेदीय निदानसूत्र—३।३।८।१० ॥

३. निरुक्त—३।१।५ ॥

४. रघुवश—५।३ ॥

५. गहृह्य गार्हपत्य का इतिहास—पृ० ६३३ ॥

६. गहृह्य श्राद्ध का इतिहास—भाग-३, पृ० १९० ॥

७. India as known to Panini, PP. 456-475.

‘उणादिसूत्र’ तथा ‘लिङ्गानुशासन’, ‘अष्टाध्यायीवृत्ति’, ‘शिक्षासूत्र’, ‘जाम्बवतीविजय’ अथवा ‘पातालविजय’ एवं ‘द्विरूपकोश’ भी पाणिनि की कृतियों के रूप में माने जाते हैं। उपर्युक्त कृतियों में ‘उणादिसूत्र’ की पाणिनिनिर्मिता विप्रतिपन्न है जब कि ‘द्विरूप-कोश’ का^१ सन्दिग्ध। ‘न्यास’ की प्रस्तावना के पृ० ४ पर श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती महाशय ने ‘जाम्बवतीविजय’ को भी पाणिनि—वैयाकरण पाणिनि—की कृति नहीं मानी है। चक्र-वर्ती महाशय ने अपनी प्रस्तावना के पृष्ठ पृष्ठ पर ‘गणपाठ’ को भी पाणिनीतर व्यक्ति की कृति मानी है और इसके लिए उन्होंने छाज्यादि (६।२।८६), महादि (४।२।१३८) तथा क्रोड्यादि (४।१।८०) गणों में ‘व्याधि’—जो उनकी दृष्टि में पाणिनि से परवर्त्ति अर्थात् पाणिनि के मातुल के युष्पापत्य—कम से कम यौत्र (अपत्य यौत्रप्रभृति गोत्रम्—पा० सू० ४।१।१९२) हो सकते हैं—के पाठ को भी अन्यतम प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया है।

अष्टाध्यायी

पाणिनिप्रणीत व्याकरण शास्त्र के आठ अध्यायों में विभक्त होने के कारण इसका विशेष अभिधान ‘अष्टाध्यायी’ शब्द से होता है। यद्यपि आपिशल^२ व्याकरण के भी आठ अध्यायों में विभक्त होने का प्रमाण उपलब्ध है तथापि ‘अष्टाध्यायी’ शब्द पाणिनि व्याकरण में ही योग्य है। वस्तुतः आपिशल व्याकरण के पाणिनि पूर्वकालिक होने के कारण ‘अष्टाध्यायी’ शब्द को पाणिनीय व्याकरण के अर्थ में योग्य मानने की अपेक्षा इसे एकदेशप्रयोग—‘पाणिनीय अष्टाध्यायी’—‘अष्टाध्यायी’—मानना ही अधिक उप-युक्त है। पाणिनि की ‘अष्टाध्यायी’ की अत्यधिक प्रसिद्धि के कारण लोक में एकदेश से समुदाय के अवगमन में कठिनाई नहीं रह गई है।

‘अष्टाध्यायी’ के समान ‘अष्टक’ शब्द का प्रयोग भी पाणिनीय तथा आपिशल व्याक-रण के लिए उपलब्ध होता है।^३ पाणिनीय व्याकरण शास्त्र का एक नाम ‘शब्दानु-शासन’ भी है। किन्तु ‘शब्दानुशासन’ शब्द का अर्थ भी व्याकरण-सामान्य मानना ही युक्तियुक्त है।

“महाभाष्य” तथा चीनी यात्री ह्वेनसांग के यात्राविवरण^४ में पाणिनीय सूत्र को ‘वृत्तिसूत्र’ कहा गया है। नागेश^५ भट्ट का कहना है कि अपिप्रणीत होने तथा

१ इन ग्रन्थों के विशेष विवरण के लिए देखिए—संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इति-हास भाग १, पृ० २२५—२३१ ॥

२ अष्टका आपिशलपाणिनीयाः ॥ शाकव्यासन व्याकरण असोधा वृत्ति ३।२।१९१,

“ “ चिन्तामणिवृत्ति—२।४।१८२ ॥

३ देखिए—उद्धरण स० २ ॥

४ शब्दानुशासन नाम शास्त्रम् परपशादिक ॥

व्याकरणस्य वेदसम्पर्य नाम—‘शब्दानुशासनम्’ इति । प्रतीप ॥

५ महाभाष्य—२।१।१, २।२।२४ ॥

६ इतिहास की भारतयात्रा, पृ० २६८ ॥

७ वार्तिकेवपि सूत्रलक्षणसत्वेन भार्यत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणां

बद्धर्ध सूचक होने के कारण योग—‘अष्टाध्यायी’ का एक-एक सार्धक अंश—तथा प्रत्येक वार्तिक के भी अथवा समस्त अष्टाध्यायी एवं वार्तिकों की समष्टि के भी ‘सूत्र’ कहलाने योग्य होने से पाणिनीय सूत्र तथा वार्त्तिककारीय वार्त्तिकापरपर्याय सूत्र में भिन्नता के प्रतिपादन के लिए ही आप्यकार ने पाणिनि वचन को ‘वृत्तिसूत्र’ कहा है। यतः पाणिनि सूत्र पर वृत्तियों का निर्माण हुआ है, वार्त्तिकात्मक सूत्र पर नहीं, अतः विशेषण की सार्धकता स्पष्ट है। वार्त्तिकात्मक सूत्र ‘आप्यविशिष्ट’ हैं जब कि पाणिनीयसूत्र वृत्तिविशिष्ट हैं—यही तात्पर्य है। ‘वृत्तिसूत्र’ शब्द की अन्यत्र व्याख्याएँ भी ‘मीमांसक’ जी ने प्रस्तुत की हैं, परन्तु उनका औचित्य इस प्रसङ्ग में बहुत स्पष्ट नहीं प्रतीत होता है।

मेरी दृष्टि में तो ‘वृत्तिसूत्र’ शब्द भी पाणिनीयव्याकरणशास्त्र का अन्वर्थ नाम नहीं हो सकता। इसे भी ‘अष्टाध्यायी’ की तरह योगरूढ़ या एकदेशप्रयोग मानना ही उचित है। सचेष्ट में कहा जा सकता है कि पाणिनीय विशेषण के स्पष्ट या अस्पष्ट रूप में सम्बन्ध के बिना ऐसा कोई शब्द नहीं है जिसका प्रयोग पाणिनीय व्याकरण शास्त्र के लिए उचित माना जा सके।

‘अष्टाध्यायी’ का स्वरूप

वैयाकरणों में कैथेड आदि का मत है कि ‘अथ शब्दानुशासनम्’ यह वाक्य ‘महाभाष्य’ का है और प्रायाहारसूत्र महेश्वरकृत है। किन्तु मीमांसक जीने ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रायाहारसूत्रों को भी पाणिनिप्रणीत माना है। इस विषय में उनके द्वारा उद्धृत युक्तियों उनके ग्रन्थ—‘सरकृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’—भाग १, पृ० २०१—२०७—में देखी जा सकती हैं। परन्तु मैं कुछ न कुछ माचीन केर मिछने के कारण निर्णय करना कठिन है कि ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रायाहारसूत्र पाणिनि-रचित हैं या नहीं।

‘अष्टाध्यायी’ इस नाम से ही स्पष्ट है कि पाणिनीय व्याकरण भाठ अध्यायों में विभक्त है। प्रत्येक अध्याय ॥ चार-चार पाद है। समस्त ‘अष्टाध्यायी’ की सूत्रसंख्या या पादागत सूत्रसंख्या में एकमात्र नहीं है, क्योंकि ‘काशिका’ आदि ग्रन्थों में कुछ ऐसे भी सूत्र मान लिए गए हैं जो अन्य वैयाकरणों की दृष्टि में वार्त्तिक या वार्त्तिकात्मक सूत्र हैं, पाणिनीय सूत्र नहीं। प्रायश्च निद्वर्तक तो प्रथमाध्याय के प्रथम पाद की सूत्रसंख्या ही है जो ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रायाहार सूत्रों में अन्यत्र या उभय के पाणिनिन्याय वचन तद्भाव के वैमत्य के अनुसार परस्पर भिन्न हो जाते हैं। इसमें अतिरिक्त भी कुछ ऐसे सूत्र हैं जिनके ‘वृत्तिसूत्र’ या ‘आप्यसूत्र’ होने में सन्देह है। ‘महाभाष्य’ सभी सूत्रों (के वार्त्तिकों) पर तो है हा नहीं, अन इसके आधार पर सूत्रमर्यादा का निर्धारण भी कुछ नठिन कार्य है। तथापि स्पष्टता के लिए ‘काशिका’ तथा ‘मिश्रान्तकीमुनी’ के आधार पर सूत्र मर्यादा का विवरण नीचे प्रस्तुत किया जा रहा है—

वृत्तिसंज्ञावात् वार्त्तिकानां तद्भावात्पच तयोर्वैपाययोपनावेदम् । वृत्तिपुक्त सूत्र वृत्ति-सूत्रम् इत्यर्थः ॥

महाभाष्य प्रतीपोद्योत—२।१।१७

१. ग्रन्थ—सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० २१३—२१४

२. वही—पृ० २१३-२१४ ॥

आध्याय

पाद

सूत्रसंख्या

काशिका

सिद्धान्तकौमुदी

१	१	७५	७५
१	२	७३	७३
१	३	९३	९३
१	४	११०	११०
		<hr/>	<hr/>
		योग—३५१	३५१
२	१	७२	७२
१	२	३८	३८
२	३	७३	७३
२	४	८५	८५
		<hr/>	<hr/>
		योग—२६८	२६८
३	१	१५०	१५०
३	२	१८८	१८८
३	३	१७६	१७६
३	४	११७	११७
		<hr/>	<hr/>
		योग—६३१	६३१
४	१	१०८	१०६
४	२	१४५	१४५
४	३	१६८	१६६
४	४	१४४	१४४
		<hr/>	<hr/>
		योग—६३५	६३१
५	१	१३६	१३६
५	२	१४०	१४०
५	३	११९	११९
५	४	१६०	१६०
		<hr/>	<hr/>
		योग—५५५	५५५
६	१	२२३	२२०
६	२	१९९	१९९
६	३	१३९	१३९
६	४	१८५	१८५
		<hr/>	<hr/>
		योग—७३६	७३३

अध्याय

पाद

सूत्रसंख्या

		काशिका	सिद्धान्तकौमुदी
७	१	१०३	१०३
७	२	११८	११८
७	३	१२०	१२०
७	४	९०	९०
		योग—४३८	४३८
८	१	७४	७४
८	२	१०८	१०८
८	३	११९	११९
८	४	६८	६८
		योग—३६९	३६९
		महायोग—३९८३	३९०९

उपपुंक्त सङ्गठन से यह सिद्ध है कि 'न्यास' की प्रस्तावना में चक्रवर्ती महाश्वर द्वारा उद्धृत श्लोक^१; काशिकाकारसम्मत ८।३।९९—१०० सूत्रों को छोड़कर सूत्रसंख्या के साथ 'अथ सन्धानुशासनम्' तथा १४ प्रत्याहार सूत्रों की संख्या के सङ्गठित रूप को ही प्रस्तुत करता है।

अथ 'जटाध्यायी' के सूत्रों में पाठान्तरतम्य की सूची नीचे प्रस्तुत की जा रही है:—

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१) समो गम्यच्छिद्यप्रच्छि- ^२ स्वरात्पक्षिध्रुविदिभ्यः ॥ १।३।९९ ॥	× × ×	समो गम्यच्छिद्यप्रक्षाम १।३।९९ ॥

१. त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।

एकमप्यतिष्ठ सूत्राणां पानिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

न्यास की प्रस्तावना—५० ४ ॥

२. इस सूची में 'काशिका', 'महाभाष्य' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' में उपलब्ध पारस्परिक पाठान्तरतम्य, 'काशिका' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' अथवा केवल 'काशिका' में ही उपलब्ध तथा 'महाभाष्य' में पारिच्छिन्न रूप में उपलब्ध सूत्रों और उक्त ग्रन्थप्रतीकसम्मत होने पर भी व्याख्याकार द्वारा उद्धृत शुद्ध अथवा अशुद्ध पाठान्तरतम्य का निरूपण दिया जाएगा। यदि धर्म में कुछ न्यूनता आ गई हो तो विद्वान् पाठक मुझे धन्य प्रदान करें।

३. "समो गम्यच्छिद्यप्रक्षाम" इत्येतादृशसूत्रम्। प्रच्छिद्यवाङ्मयानु पारिच्छिद्येन। सूत्रसंख्या पठित्वा, सूत्रसङ्गठितकारोऽपि सादृश्यं कर्त्ता न न्याय्यातेति धर्तव्यम् ॥

पद्मशरी—१।३।९९ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२) छन्दसि पेरऽपि, व्यहिताश्च ॥ ११४।८१-८२ ॥	वार्तिक—११४।७९	छन्दसि पेरऽपि, व्यहिताश्च ॥ ११४।८१-८२ ॥
५ (३) युवा 'जरतीभिः' ^३ २।१।६७ ॥	युवा 'जरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥	युवा 'जरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥
(४) कृत्याः प्राङ् ण्वुल् ॥ ३।१।९५ ॥	कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥	कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥
(५) प्रत्यपिभ्या ग्रहेरुच्छन्दसि ॥ प्रत्यपिभ्या ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥	३।१।११८ ॥	प्रत्यपिभ्या ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥
(६) आसुयुवपिरपिलपित्रपि- दमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥	आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३।१।१२६ ॥	आसुयुवपिरपित्रापि- चमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥
(७) अभ्यायन्यायोच्चावसहा- राधारवायाश्च ३।३।१२१ ॥	अभ्यायन्यायोच्चावसहाराश्च ॥ ३।३।१२२ ॥	अभ्यायन्यायोच्चावसहा- राश्च ३।३।१२२ ॥

१ 'महाभाष्य' (सूत्र—११४।७९) में 'छन्दसि परम्यवहितयचन च' इस वार्तिक की उपलब्धि से यह स्पष्ट है कि ये दोनों सूत्र नहीं हैं।

२ 'युवजरन्' उदाहरण की सिद्धि के लिए इस सूत्र में कैयट, हरदत्त तथा न्यासकार ने 'जरद्भिः' पाठान्तर माना है। परन्तु तीनों के मत में अन्तर भी है, जो तीनों के वाक्यों से ही स्पष्ट हो जाता है—

'जरद्भिः' इत्यपि पाठ सिध्वा भाष्यार्थेण (वाणिजिना) बोधिता इति 'युवजरन्' इत्यपि भवति ॥ प्रदीप—२।१।६७ ॥

युवजरन्निति । 'जरद्भिः' इत्यपि पाठः केनचिदाचार्येण बोधित इति पुक्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भावः ॥ पदमञ्जरी—२।१।६७ ॥

वृष्यन्तरे हि 'जरद्भिः' इति पठ्यते । उभयथाप्याचार्येण सिध्वा, प्रतिपादिताः ॥ न्यास—२।१।६७ ॥

परन्तु उद्योतकार का अभिमत निम्नलिखित है —

'जरद्भिरित्यपि' इति । अत्र मान चिन्त्यम् । युवजरन्निति बहुलप्रद्वेगेनापि सुसाधम् ॥ उद्योत—२।१।६७ ॥

३. 'प्राङ् ण्वुल्' यह अक्ष मौलिक नहीं है—यह विषय 'भाष्य', कैयट, 'पदमञ्जरी' आदि से स्पष्ट होता है।

४. 'छन्दसि' यह अक्ष प्रकृत-सूत्र-भाष्योल्लिखित वार्तिक का है।

५. 'आहलोपर्यत्' (३।१।१२४) सूत्र के 'भाष्य' में वार्तिक है —'लपिद्भिभ्यां च' । इससे यह प्रतीत होता है कि 'अपि' का पाठ भाष्यादिसम्मत नहीं है।

६. 'दृष्टश्च' (३।३।१२१) सूत्र के 'महाभाष्य' में 'घञ्विधौ अवहाराधारावायाना-मुपसंख्यानम्' इस वार्तिक के उपलब्ध से यह प्रतीत होता है कि सूत्र में आधार तथा प्रवाय शब्द का पाठ प्रचलित है (द्रष्टव्य—पदमञ्जरी तथा प्रदीप ३।२।१२२) ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(८) टिड्ढाणञ्... कञ्करपृथुनाम् ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥
(९) द्वेयजि...काष्ठेविदि- म्योऽन्यतरस्याम् ४११८१ ॥	X X	द्वेयजि...काष्ठेविदि- म्योऽन्यतरस्याम् ॥ ४११८१ ॥
(१०) षट्कायां चैरक् ॥ ४१११२८ ॥		
(११) वृद्धश्च च पूजायाम्, ^१ यूनश्च तुस्तायाम् ॥ ४१११६६-१६७ ॥	वार्त्तिक	वार्त्तिक
(१२) छापारोचनाशक- कर्मनाट्टक् ॥ ४१२१२ ॥	छापारोचनाट्टक् ॥ ४१२१२ ॥	छापारोचनाट्टक् ॥ ४१२१२ ॥
(१३) ग्रामजनयन्पुनरहायेभ्य- स्तत् ॥ ४१२१३३ ॥	ग्रामजनयन्पुनरहायेभ्य- स्तत् ॥ ४१२१३३ ॥	ग्रामजनयन्पुनरहायेभ्य- स्तत् ॥ ४१२१३३ ॥

१. भाष्ये तु 'कञ्करवरप.' इत्येतावत् सूत्रम्, वृद्धः पाठोऽन्तर्त्य इति तस्याप्युपमंभया मतेन कृतम् ॥ पदमञ्जरी—४१११५ ॥

२. सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'काष्ठेविदिम्य.' के स्थान में 'काष्ठेविदिम्य.' पाठा माना है। पदमञ्जरीकार ने भी इसका निर्देश किया है—

काष्ठेविदिम्य इत्यन्ये पठन्ति ॥ पदमञ्जरी—४११८१ ॥

३. इस सूत्र में व्यासकार का कथन है कि मूल सूत्र 'षट्कायैरक्' था, सप्रति उप-कृत्य 'षट्काया' यह प्रमादपूर्ण पाठ है। किन्तु 'महाभाष्य' में (मूल सूत्र के) उपलब्ध विवरण से यह स्पष्ट है कि वार्त्तिककार का यह अनुमत है कि 'षट्कायैरक्' सूत्र ही आचार्य के लिपि कर्त्तव्य था, किन्तु किया नहीं। यह विषय 'पदमञ्जरी' के अथछोडन से अव्यक्त स्पष्ट हो जाता है—

एतच्च वृद्धिर्न निर्देश एव कर्त्तव्य, ठिङ्गविशिष्टपरिभाषया खोडिद्वादि न वि-
ध्यति, तथा तु न कृतमिषेत् ॥ पदमञ्जरी ४१११२० ॥

पेसी रिधति में व्यासकार की उक्ति की भौष्टिकता विनय्य है।

४. वार्त्तिककारीय चेद् सूत्रम् । वृत्तिकारेण तु सूत्रेण प्रविष्टम् । पमेमोपरमूर्ध-
न्यावपातम् ॥ पदमञ्जरी—४१११६६ ॥

५. इस सूत्र के भाष्य में 'ठङ्कप्रकारेण शकलकर्ममाभ्यामुपसक्तयानम्' वार्त्तिक के कारण सूत्र में शकल तथा कर्म का पाठ प्राग्विक नहीं है—शकलकर्मयोर्वर्त्तिके प्राग्विक सूत्रे प्रवेष्टा ॥ पदमञ्जरी ४१२१२, शकलकर्मयोः सूत्रे पाठोऽन्तर्त्यः ॥ प्रदीप—४१२१२ ॥

६. भाष्यकार आदि के अनुसार महावचन का पाठ सूत्र में नहीं, किन्तु वार्त्तिक में है—नात्रसहायाम्भाष्येति वक्ष्यमम् । किन्तु काशिकाकारने महावचन को सूत्र में समा-
विष्ट कर 'गडाप्येति वक्ष्यमम्'—यही वार्त्तिक माना है।

काशिका

महामाष्य

सिद्धान्तकौमुदी

(१४) कौपिञ्जलहास्तिपदा-
दण्, आधर्वणिकस्येक
लोपश्च ॥ ४१३१३२-१३३ ॥

वार्तिक—४१११३१ ॥

वार्तिक—४१११३१ ॥

(१५) वक्षत्पूर्वपदादृच् ॥
४१४६४ ॥

x x

वक्षत्पूर्वपदादृच् ॥
४१४६० ॥

१. पूर्वसूत्रमिदञ्च वार्तिके दर्शनात् सूत्रेषु प्रसिद्धम् ॥ पदमञ्जरी—४१३१३३ ॥

सिद्धान्तकौमुदीकार भी यही मानते हैं। कैयट के अनुसार प्रथम तो सूत्र नहीं है लेकिन द्वितीय सूत्र ही है—(कौपिञ्जलहास्तिपदादण्, कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्य—कौपिञ्जला, हास्तिपादा—भाष्य)। अपाणिनीय सूत्रेषु पाठ इत्याह—प्रश्नीप ॥ (आधर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ आधर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य । आधर्वण.—धर्म, आधर्वण आम्नाय—भाष्य) ।

अण्वक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यस्यापाणिनीयत्वात्—प्रश्नीप ॥

कैयट के आशय—अर्थात् 'कौपिञ्जल०' सूत्र नहीं है और 'आधर्वणिक०' सूत्र है—को समझने के लिए निम्नलिखित 'उद्योत' ग्रन्थ भी द्रष्टव्य है.—

न तु आधर्वणिकेऽथत्र (कौपिञ्जलहास्तिपदादण् इत्यतः) अणुवृत्त्यैव निवेदं 'अण्वक्तव्य' इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति (पदीये) । (कौपिञ्जलेत्यादि) वार्तिकस्यस्य (अणा आधर्वणिकेऽयादि—) सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभा इत्यर्थः । इदमपि (आधर्वणिकेऽयादि-वाक्यम्) वार्तिकमिति हरदत्त । 'काम्ये रो' इत्यादि (४१३१८) वार्तिकानां सूत्रेऽनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक्तं सिन्धुम् ॥

उपर्युक्त अन्तिम वाक्य से नागेश का भी यही अभिप्राय प्रतीत होता है कि 'आधर्वणिकस्येकलोपश्च' पाणिनीय सूत्र है, वार्तिक नहीं ।

यहाँ एक समस्या यह है कि यदि 'महामाष्य' के 'आधर्वणिकस्येकलोपश्च' को वास्तविक मान लिया जाय तो व्याख्यानभाष्य—आधर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य—की उपपत्ति नहीं होती है, क्योंकि 'महामाष्य' में किसी भी वार्तिक के अव्यवहितोत्तरवर्त्ती व्याख्यान-भाष्य में वार्तिकोलिखित पदार्थ से अतिरिक्त पदार्थ का समावेश नहीं किया गया है, जब कि यही वार्तिकोलिखितातिरिक्त 'अण्' का समावेश स्पष्ट है। अतः 'आधर्वणिक०' की वास्तविक नहीं माना जा सकता है। तथापि दूसरी समस्या यह है कि यदि 'आधर्वणिक०' को सूत्र मान लिया जाय तो उसके अव्यवहितोत्तर में वर्त्तमान "आधर्वणिकस्येकलोपश्च वक्तव्य—आधर्वण—धर्म, आधर्वण—आम्नाय." की उपपत्ति नहीं होती, क्योंकि 'महामाष्य' में सूत्र के बाद किसी वार्तिक के उल्लेख के बिना 'वक्तव्य' आदि व्याख्यानभाष्य प्रायशः उपलब्ध नहीं होता है। अतः 'आधर्वणिक०' के बहुसंमत सूत्रत्व की ध्यान में रखकर मेरी कल्पना है कि 'महामाष्य' में 'आधर्वणिकस्येकलोपश्च' तथा 'आधर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य.' के बीच एक वार्तिक—'आधर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च' की स्थिति रही जो किसी कारणवश विह्वल हो चुकी है।

२. इस सूत्र के पाठभेद में मुझे सन्देह अवश्य है, किन्तु सम्प्रति निनिगमक नहीं मिलने के कारण मैंने विद्वानों के अवलोकन के लिए उद्धृत कर दिया है। 'महामाष्य' में इस सूत्र (के वार्तिक) की व्याख्या उपलब्ध नहीं है।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकोमुदी
(१६) 'भवेच्छन्दसि ॥ भा१।१।०४	x x	भवेच्छन्दसि ॥ भा१।१।०४
(१७) सहस्रेण ^३ समितौ यः ॥ भा१।१।१५	x x	सहस्रेण समितौ यः ॥ भा१।१।१५
(१८) दण्डादिभ्यो यः ^३ ॥ भा१।१।६५	(दण्डादिभ्यः ॥) भा१।१।६५	दण्डादिभ्यः ॥ भा१।१।६५

१. इस सूत्र का पाठभेद—भवे च छन्दसि—चून्दावनरथ धीधर पुररुद्ध ग्रन्थमाला में प्रकाशित अष्टाध्यायीसूत्रपाठ में उपलब्ध होता है।

२. वृत्तिकार ने यहाँ स्वयम् 'समितौ' इस पाठान्तर का उल्लेख किया है।

३. व्यासकार के अनुसार 'दण्डादिभ्यो यः' पाठ ही मौलिक है, क्योंकि उत्तर सूत्र—छन्दसि च—में चकारपठ से पूर्व सूत्र—दण्डादिभ्यो यः—द्वारा पिहित 'य' की सम्भावित प्रतीति को रोकने के लिये उन्होंने लिखा है—छन्दसि च ॥ भा१।१० ॥ यदनुवर्तते, तानन्तरौ यः, यत् एव स्वरितायात् ॥ व्यास—भा१।१० ॥

किन्तु हरदत्त का कथन है कि 'भाष्य' में 'वध्य' तथा 'वात' पदों के श्रुत्पादन के लिये भाष्यकार ने 'हन्' धातु से वैकल्पिक यत् प्रत्यय का विधान तथा तत्सन्निधौगतिष्ठ 'हन्' के स्थान में 'वध' आदेश के प्रतिपादक याज्ञिक—'हन्ते वध च' (हरदत्तानुसारी पाठ) की व्याख्या करते समय वार्तिकान्तर—'तद्धितौ या' का उल्लेख किया है। उत्तर वार्तिक का तात्पर्य यह है कि अर्धार्थकप्रत्ययान्त 'वध्य' पद के श्रुत्पादनमात्र के लिये 'हन्' धातुसे वैकल्पिक 'यत्' प्रत्यय तथा तत्सन्निधौगतिष्ठ 'वध' आदेश का विधान अनावश्यक है, क्योंकि 'वध' शब्द के दण्डादिगण (भा१।१६) में पाठ के कारण तद्धित प्रत्यय से ही 'वध्य' रूप की निष्पत्ति हो जाती है। अथ प्रश्न उठता है कि याज्ञिकोक्त दण्डादिगणविहित तद्धित प्रत्यय 'यत्' है या 'य'। यदि 'यत्' प्रत्यय मानते हैं तो कृत् 'यत्' प्रत्यय या तद्धित 'यत्' प्रत्यय के विधान होने पर "वतोऽनाव" (भा१।१।३) सूत्र से आद्युदात्त ही होगा और ऐसी अवस्था में कृत् 'यत्' प्रत्यय का विधान न करके तद्धित 'यत्' प्रत्यय का विधान करने में भी कोई अनुरूपति नहीं होगी। यदि तद्धित प्रत्यय द्वारा सङ्केतित दण्डादिगणविहित प्रत्यय 'य' प्रत्यय हो तो परभेद होने के कारण तद्धित प्रत्यय से कृत् प्रत्यय की गतावृत्ता का प्रतिपादन भ्रामाणिक हो जाएगा। अतः दण्डादिगण पठित शब्दों से 'यत्' प्रत्यय ही विधेय है और ऐसी दशा में 'दण्डादिभ्यः' इतना ही मूलपाठ मानना चाहिये, क्योंकि पूर्ण सूत्र—'सौर्वर्ण्येदादयः' (भा१।१५) से 'यत्' की अनुरूपति सिद्ध है। इस प्रसङ्ग में परमपञ्चरीकार में अन्य युक्तिपूर्ण भी प्रस्तुत की है।

'अथो यत्' (भा१।१०) के भाष्यव्याख्यान में प्रदीपकार कैपट तथा उद्योतकार मागीश ने भी यही माना है। 'प्रौढमनोरमा' में भी यही बात है।

इस प्रसङ्ग में तीन वार्तिक प्रस्तुत हैं—

(१) 'पदमङ्गरी' तथा 'प्रौढमनोरमा' में उक्त याज्ञिकश्रुत्य का निर्दोषाधान अवस्थिति को बतलाया गया है। परन्तु यह कथन सामाजिक है, क्योंकि कि वचनविधि में ये दोनों वार्तिक उपलब्ध नहीं होते, अथि तु यत्रिधि (भा१।१०) में ही।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१९) कङ्कर' दक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥	x x	कङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥
(२०) न नञ् " वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ् " "वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ् " "वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥
(२१) एतदोऽञ् ॥ ५।१।१५ ॥	एतदोऽञ् ॥ ५।१।५ ॥	एतदोऽञ् ॥ ५।१।५ ॥
(२२) अभूततद्भावो कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चिः ॥ ५।१।५० ॥	कृत्वस्तियोगे सम्पद्य कर्त्तरि च्चिः ॥ ५।१।५० ॥	कृत्वस्तियोगे सम्पद्य- कर्त्तरि च्चिः ॥ ५।१।५० ॥
(२३) अभ्यक्तानुकरणात् द्वयजव रार्धादिति डाच् ॥ ५।१।५७ ॥	अभ्यक्तानुकरणात् द्वय- जवरार्धादिति डाच् ॥ ५।१।५७ ॥	अभ्यक्तानुकरणात् द्वयजवरार्धादिति डाच् ॥ ५।१।५७ ॥
(२४) अचि दीर्घः ॥ ६।१।६२ ॥	वास्तिक-६।१।६१ ॥	वास्तिक-६।१।६१ ॥
(२५) नित्यमाग्रेदितो डाचि ॥	वास्तिक-६।१।९९ ॥	वास्तिक-५।१।५७ ॥
६।१।१०० ॥		

(१) 'पद्मञ्जरी' 'प्रौढमनोरमा' तथा 'तत्त्वबोधिनी' में उद्धृत भाष्यपाठ भी उप-
लभ्यमान भाष्यपाठ से अचरशः नहीं मिलता है। इन तीनों में भी तत्त्वबोधिनीकार का
पाठ अधिक दूर है।

(२) इतना होने पर भी 'प्रालम्भनोरमा' आदि सस्करणों में "वृण्वादिभ्यो यत्" इस
प्रकार का सूत्र पाठ अयुक्त है।

१. श्यासकारसम्मत पाठ 'कङ्कर' है। हरदत्त तथा दीक्षित प्रभृति वैयाकरण
'कङ्कर' ऐसा पाठ मानते हैं। तत्त्वबोधिनीकार के अनुसार 'अमरकोश' (१।१।२२) तथा
'रघुवशा' (५।९) में भी 'कङ्कर' यही पाठ है। किन्तु मल्लिनाथ के अनुसार 'रघुवशा'
में 'कङ्करिषै' पाठ ही मान्य है। इसी प्रकार 'अमरकोश' में भी 'कङ्कर' पाठ ही
उपलब्ध है —

कङ्करौ तुम पलीये धाव्यः वचि तुप पुमान् ॥ (निर्णयसागर-१९५०)

१ इस सूत्र में बुध तथा युध जश में पाठ भेद है।

२. इह केचिद्दश षठन्ति, केचिद्दशम् । तत्र उत्तरपाठापेक्षया (भाष्ये) विचार —
क्राय नकार (धूयते) इति ॥ प्रदीप-५।१।५ ॥

केचिदिति—वृत्तिकृत । अत्र द्वितीयपाठ एव सूत्रहृत, भाष्य सम्मते ॥

उद्योत-५।१।५ ॥

४. अभूततद्भावग्रहण वास्तिके इष्टा अन्यैः सूत्रे प्रसिद्धम् ॥ प्रदीप-५।१।५० ॥

वास्तिककारेण च्चिविधावभूततद्भावग्रहण कर्त्तव्यमित्युक्तम्, तदवश्य कर्त्तव्यम् इति
मन्यमान सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे ॥ पद्मञ्जरी-५।१।५० ॥

५. इस सूत्र में वृत्तिकार ने पाठ भेद का स्वयम् उल्लेख किया है — केचित् द्वयजव-
रार्धादिति यकार षठन्ति, स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥ काशिका-५।१।५७ ॥

६. यह ६।१।६१ सूत्र का वास्तिक है, सूत्र नहीं —

'अचि दीर्घः' इति वास्तिके दर्शनात् सूत्रे केचित् प्रसिद्धम् ॥ प्रदीप-६।१।६१ ॥

७. यह भी ६।१।९९ सूत्र के भाष्य में वास्तिक के रूप में उल्लिखित है। अतएव पद-
मञ्जरीकार का भी कथन है —

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकीमुक्ती
(२६) प्रकृत्यान्तः ^१ —पादमध्यपरे ॥ नान्तःपादमध्यपरे ॥	६।१।१५५ ॥	६।१।१५५ ॥
(२७) यत्पुनः ^२ ॥ ६।१।११७ ॥	x x	यत्पुनः ॥ ६।१।११७ ॥

वार्तिकमेवेदम् पृच्छितम् सूत्ररूपेण पठितम् ॥ पदम् अरो—६।१।१०० ॥

१. इस सूत्र का स्वरूप निर्धारण बहुत ही कठिन है। काशिकाकार ने स्वयम् इस सूत्र की वृत्ति में लिखा है—‘केचिद्विदं सूत्रम् ‘नान्तः पादमध्यपरे’ इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेध दर्शयन्ति ॥ इस कथन से स्पष्ट है कि यद्यपि काशिकाकार के समय उभयविध सूत्रपाठ प्रचलित था तथापि काशिकाकार का प्रथम पाठ ही अभिमत है। भट्टोजिदीक्षित तथा नामेध (उद्योत—७० १२६) आदि भी ‘प्रकृत्यान्तः’ पाठ ही मानते हैं। ‘महाभाष्य’ में तो सूत्र के स्थान में ‘नान्तः पादमध्यपरे’ (६।१।१५५) पाठ उपलब्ध होता है और ‘कस्याय प्रतिषेध ? नान्तः पादम् इति सर्व-प्रतिषेध,’ इस समाख्यकारकवाच्यपरणवार्तिक से भी ‘नान्तः पादम्’ पाठ ही भाष्य वार्तिककारसंगत सिद्ध होता है। (निर्णयसागर संस्करण के संपादक महाशय ने अपनी ‘ब’ तथा ‘क्ष’ पुस्तकों में ‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेध,’ पात्रय के वार्तिक रूप में उपलब्ध होने पर भी अनेक पुस्तकों में इस वाक्य के वार्तिक रूप में उपलब्ध न होने के कारण इसे वार्तिक नहीं माना है। परन्तु ‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेध,’ के अर्थ-सहितोत्तर ‘नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेध,’ इस व्याख्यानभाष्य के आधार पर इसे वार्तिक मानना ही उचित है) किन्तु ‘द्व्योऽन्तरं’ ‘द्वयम्’ (६।१।११७) के ‘भाष्य’ में—‘किमर्थभाकारः ? प्रकृत्येत्येतदनुकृत्यते’ इत्यादि वाक्य के उपलेश से यह सिद्ध है कि ‘प्रकृत्यान्तः पादम्’ पाठ ही ‘द्व्योऽन्तरं’ सूत्र भाष्यसंगत है। क्या इसके इस कल्पना को बल मिल सकता है कि समस्त ‘महाभाष्य’ किसी एक व्यक्ति की रचना नहीं है ?

निर्णयसागर संस्करण के संपादक महाशय का समाधान है कि वाग्विनिर्गता सूत्र-पाठ ‘नान्तः पादम्’ ही है और इसीलिए महाभाष्यकार ने भी प्रथमः ‘नान्तः पादम्’ रक्खा है। परन्तु महाभाष्यकार के मन में ‘प्रकृत्यान्तः’ पाठ ही उचित है। इसीलिए उन्होंने ‘द्व्योऽन्तरं’ सूत्रभाष्य में ‘प्रकृत्येत्येतदनुकृत्यते’ लिखा है। (महाभाष्य—७० १२५, भाग—५)

परन्तु संपादक महाशय की कल्पना गुरुक नहीं है, क्योंकि महाभाष्यकार ने इसी स्पष्टता ‘नान्तः पादम्’ का उल्लेख कर ‘प्रकृत्यान्तः पादम्’ पाठ की पुष्टता नहीं बतलाई है। ऐसी स्थिति में क्या यह निश्चयनीय तथा उचित है किसी के मानस तार्क की अनुसूचि सूत्रान्तर में होता है ?

२. इस सूत्र में ‘यत्पुनः’ इस पाठभेद का निर्देश स्वयम् काशिकाकार ने किया है—

अन्ये ‘यत्पुनः’ इति सूत्र पठन्ति, उक्तान्तरमुक्तमर्थं सगुणव्यवस्थायते । त इव-मुदाहरित—‘उक्तं अन्तरिषे सन्तः’ इति य काशिका—६।१।११७ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२८) इन्द्रे च नित्यम् ^१ , प्लुत प्रगृह्या अचि ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥
(२९) आडोऽनुनासिकं रज्ज्न्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिक- रज्ज्न्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिक- रज्ज्न्दसि ॥ ६।१।२६ ॥
(३०) ^२ अह्म्यासभ्यवायेऽपि ॥ ६।१।३६ ॥	वार्त्तिक— ६।१।३५ ॥	वार्त्तिक— ६।१।३५ ॥

१. यहाँ अष्टाध्यायी का क्रम चिरकाल से विप्रतिपक्ष है। 'महाभाष्य' तथा हरदत्त आदिके अनुसार "इन्द्रे च प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" पाठ क्रम है। महाभाष्य की व्याख्या में कैयट का कथन है—नित्यग्रहणम् (किमर्थम्) इति । 'इन्द्रे च' इति ये सूत्र पठन्ति 'प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्' इति द्वितीयम्, तन्मतेनैव प्ररतः ॥

प्रदीप—६।१।१५ ॥

'प्रदीप' के अवतरण में उद्योतकार का कथन है —

ननु 'इन्द्रे च नित्यम्', 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति पाठात् प्ररतोऽयमप्युक्तोऽत आह—
इन्द्र इतीति ॥ उद्योत—६।१।२५ ॥

यहाँ निर्णय सागर मस्करण में 'प्रदीप' का पाठ—'तन्मते नैव प्ररतः' अष्टाद्व छपा है। शुद्ध पाठ 'तन्मतेनैव प्ररतः = तन्मतेन एव प्ररतः' होना चाहिए। टिप्पणी में सुद्रित 'नव प्ररतः' यह प्रतीकपाठ भी प्रामादिक है। प्रक्रियाकौमुदीकार ने वृत्तिस्थ पाठ को ही माना है।

२. इस सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में लिखा है —

केचित् 'आडोऽनुनासिकरज्ज्न्दसि बहुलम्' इत्यपीयते । तेनेह न भवति—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

वृत्तिकार का यह कथन निम्नलिखित 'भाष्य' का संकेत करता है —

"अजाडोऽनर्थकस्येष्टः । आडोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनात् भविष्यति । आडोऽनुनासिकरज्ज्न्दसि बहुलम् ॥" महाभाष्य—६।१।२६ ॥

प्रायः 'भाष्य' में 'बहुलवचनात्' शब्द को देखकर ही काशिकाकार ने उक्त पाठान्तर प्रस्तुत किया है। परन्तु भाष्यकार का तात्पर्य 'पृष्ठीयुक्तरज्ज्न्दसि वा' (१।४।९) सूत्र में श्लोक योगविभाग—'पृष्ठीयुक्तरज्ज्न्दसि', ('ज्ज्न्दसि' वा' से है, जिस के कारण उत्तर धोन—'ज्ज्न्दसि वा' से यह सिद्ध किया गया है कि छन्दोविषय में सभी विधियों वैकल्पिक हैं (द्रष्टव्य—महाभाष्य—१।४।९) । परन्तु वृत्तिकार ने १।४।९ सूत्र में भाष्योक्त योगविभाग का उल्लेख नहीं किया है। प्रायः इसी कारण से 'भाष्य' (६।१।२६) को देखकर वृत्तिकार का ध्यान दृष्ट से पाठान्तर की ओर चला गया। किन्तु जो लोग प्रथम से पञ्चम तक जयादित्य की वृत्ति तथा षष्ठ से अष्टम तक वामन की वृत्ति मानते हैं उनकी दृष्टि में यह कहना कठिन होगा कि षष्ठाध्याय के वृत्तिकार के ध्यान में १।४।९ का योगविभाग नहीं था।

३. 'महाभाष्य'—६।१।३५ में 'अह्म्यासभ्यवाये उपसक्त्यान्म्' तथा 'अभ्यासभ्यवाये च'

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३१) सम्परिभ्यां भूषणे, समवाये च, उपाप्रतिष्ठान- वाख्याऽप्याहारेषु ॥ १।१।१३५-१३९ ॥	सम्परिभ्यां भूषणसम- वाययोः करोती (१), उपाप्रतिष्ठानवाख्या- प्याहारेषु च (१) ॥	सम्परिभ्यां करोती भूषणे, समवाये च, उपाप्रति- ष्ठानवाख्याप्याहारेषु च ॥ १।१।१३५-१३९ ॥
(३२) विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा ॥ १।१।१५० ॥	विष्किरः शत्रुनी वा ॥ १।१।१५० (१४६) ॥	विष्किरः शत्रुनी वा ॥ १।१।१५० ॥

इन दो वाकियों के उपलब्ध से यह प्रतीत होता है कि 'अभ्याससमवायेऽपि' यह सूत्र नहीं है। प्रायशः पूर्वादाहरणों की तरह यहाँ भी वृत्तिकार ने इन दोनों वाकियों को मिलाकर एक सूत्र मान लिया है। पदमञ्जरीकार का कथन है कि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इस सिद्धान्त के अनुसार यह सूत्र अनावश्यक है —

यद्यपि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इत्यत्रापि दर्शने सुतरामेव नानाभेदाः ॥

पदमञ्जरी—१०० ११४, भाग ४४

सिद्धान्त जो कुछ भी हो, परन्तु हमके सूत्रत्व में भाष्य वाक्यकारादि की असम्मति सन्दिग्ध नहीं है।

१. प्रत्युद्दिष्टि में कोई परिवर्तन न होने पर भी पाठभेद की दृष्टि से उपर्युक्त सूत्रपाठ का महत्व है ही। इस प्रसङ्ग में पदमञ्जरीकार की निम्नलिखित उक्ति भी विवेचनीय है —

अर्थेय करमाद्युक्तम्—'सम्परिभ्यां करोती भूषणसमवाययोः' 'उपाप्रतिष्ठान वाख्याप्याहारेषु च' इति । वृत्तिकार इत्यम् ॥

पदमञ्जरी—१।१।१३९४

परन्तु 'अत उत्तार्यशत्रुके' (१।१।११०) के 'महाभाष्य' के निम्नलिखित कथन से 'पदमञ्जरी' के पूर्वापक्ष के सूत्रकारसम्मतत्व की अधिक सम्भावना प्रतीत होती है —

इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविर्नाहेय इत्यम्—नरकरोति, नरकर्ता, तस्य-
सुमित्वाय न इत्याम् ॥

महाभाष्य—१।१।११०४

किन्तु वाच्यरानकार उक्त 'भाष्य' का उद्धरण करने के बावजूद भी 'सिद्धान्तकौमुदी' के पाठ का विरोध नहीं करते हैं।

प्रत्यय—वाच्यरान—१०० ११३ ॥ (अर्थात् समाजयन्त भाग)

२. यथा तु भाष्यं तथा 'विष्किरः शत्रुनी वा' इत्येतादृशे सूत्रम् ॥

पदमञ्जरी—१।१।१५०४

'महाभाष्य' में शत्रुनि अर्थ में विरहः न तथा अभ्यास ॥ त्रिषु सुहायन की व्याख्या के लिए 'विष्किरः शत्रुनी विरहो वा' काशिका का उद्धरण करके कहा है कि सूत्र में 'विष्किरः शत्रुनी वा' भी पाठ आवश्यक है। यद्यपि सूत्र-भाष्यप्रदीप के—'विष्किरः शत्रुनी वा' इति सूत्रपाठमाध्याय वाक्यकाराध्याय—कथन की व्याख्या में उद्योगकार का कहना है कि 'विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा' इत्येतादृशे 'पाठ' तथापि कैपट के अक्षरवाच्यत्व से इतना तो स्पष्ट है कि 'विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा' सूत्र में कैपट का बहुत भ्रान्ति नहीं है।

उभयविध सूत्र पाठ में वृत्तिकारने अपने सूत्र पाठ का समर्थन विष्किर शत्रु वा भी प्रयोग शत्रुनि अर्थ में ही होता है—ऐसा मानकर किया है जब कि भाष्यकार का यह

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
कारस्करो वृचः ॥ ६।१।१५६ ॥	× ×	कारस्करो वृचः ॥ ६।१।१५६ ॥
आत्मनश्च पूरणे ^१ ॥ ६।३।६ ॥	वात्तिक—६।३।५ ॥ (आत्मनश्च—१)	आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥
स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ^२ ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥

है कि विचित्र शब्द का प्रयोग झकुनिभिन्न पदार्थों के अभिधान के लिए भी होता है। तैत्तिरीयसंहिता के मत भाष्यकार का ही है।

इसमें कुछ लोग पारस्करादि (६।१।५७) में ही पढ़ते हैं, और स्वतन्त्र सूत्र नहीं हैं—

चेत् पारस्करप्रभृतित्वेव कारस्करो वृच इति पठन्ति ॥ काशिका—६।१।१५६ ॥

द्वान्तकौमुदीकार ने दूसरी ही बात लिखी है—

चेत् कस्कादिविद पठन्ति, न सूत्रेषु ॥

एतु कस्कादि के जाकृतिगण होने पर भी 'कस्कादिषु च' (६।३।४०) सूत्र में 'नीयस्व' (६।३।३४) की अनुवृत्ति के सर्वसम्मत होने के कारण 'कार करोतीति' मतानुसार, मुलना कीजिए—कडिशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्या । पारङ्करोतीति र—पदमञ्जरी ६।१।१५७) इस अर्थ में निष्पन्न 'कारस्करः' पद में 'कस्कादिषु च' ४० की प्राप्ति उचित नहीं है। अतः पारस्करादि में पाठ ही श्रेयस्कर है। भाष्य में भी ६।१।१५७ सूत्र के अन्तर्गम ही 'कारस्करो वृचः' यह उदाहरण दिया है।

'महाभाष्य' में 'आज्ञायिनि च' ६।३।५५ 'आत्मनश्च पूरणे' इस तरह का पाठ है जिससे 'आत्मनश्च पूरणे' का वात्तिकत्व सिद्ध होता है (वृष्ट्य—उद्योत—) । परन्तु भट्टोजि दीक्षित ने 'आत्मनश्च' को भी सूत्र (६।३।६) मान लिया है पूरणे अक्ष को वात्तिक । 'महाभाष्य' की कुछ प्रतियों में भी ऐसा ही पाठ है—
[यिनि च ॥६।३।५५॥ आत्मनश्च॥ ६।३।६॥ पूरणे] । परन्तु 'आत्मनश्च पूरण इति म्' इस व्याख्यानभाष्य की ओर ध्यान देने से मुझे ऐसा लगता है कि भाष्यकार नश्च पूरणे' इस विधिष्ट को ही वात्तिक मानते हैं, क्योंकि वात्तिकानुक्त पिपय का आत्मभाष्य में समावेश प्राथम्य भाष्यकार नहीं करते हैं। इस दृष्टा में ६।३।७ सूत्र तकौक्त 'आत्मन' की ही अनुवृत्ति माननी होगी। इस प्रकार की कल्पना 'इणः प' (३९) सूत्र में ६।३।३८ सूत्रस्थ 'डो. काम्ये नियमार्थम्' की अनुवृत्ति के लिए भी पड़ती है। नागेश के अनुसार ६।३।७-८ सूत्रों की एकवाक्यता के कारण वात्तिक से त्ति नहीं करनी पड़नी है। किन्तु स्वयम् नागेश ने ही ६।३।३३ सूत्र के 'उद्योत' में 'रो.' इत्यादिवात्तिकाना सूत्रे (इण. प—६।३।३९) अनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक्तम् यह लिखा है। फिर इस सूत्र के 'उद्योत' में 'काम्ये रोरित्यपि न सम्बध्यते' है। अतः समन्वयप्रकार विवेचनीय है।

'महाभाष्य' में 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६।३।४०) वात्तिक के उपलब्ध होने के

काशिका	महाभाष्य	मिहान्तकीमुद्रा
(३६) प्रकृत्यातिप्यगोवत्सहलेषु ^१ ॥	प्रकृत्यातिपि ॥	प्रकृत्यातिपि ॥
१।३।८३ ॥	१।३।८३ ॥	१।३।८३ ॥
(३७) विप्यदेवयोश्च देरद्वयज्जनी ^२	X X	विप्यदेवयोश्च देरद्वय
वप्रत्यये ॥ १।३।९२ ॥		वप्रत्यये ॥ १।३।९१ ॥

कारण 'अमानिनि' यह सूत्राद्य नहीं है :—अमानिनीति वाचिके दर्शनात् सूत्रे प्रविष्टम् ।
परमजरी—१।३।९० ॥

१. प्रकृत्यातिपि—सूत्र भाष्य में 'प्रकृत्यातिप्यगोवत्सहलेषु' यह वाचिक उदाहरण होता है जिससे स्पष्ट है कि भाष्यवाचिककारमन में 'अगो' 'अ' अत मीटिक नहीं है। कैयट के 'अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवाचिकदर्शनात् सूत्रे केचित् प्रविष्टम्'—इस कथन में ऐसा प्रतीत होता है कि वाचिक का मूलरूप था—'प्रकृत्यातिप्यगोवत्सहलेषु'। विष्णु नागोदा भट्ट के अनुसार कैयट का कथन तत्पर्यकथन है, वाचिक का मूलरूप नहीं। 'अगोवत्सहलेषु' अंग को हरदत्त ने भी प्रविष्ट माना है :—

'प्रकृत्यातिपि' इत्येतादृशसूत्रम्, परिशिष्ट भाष्यवाचिकदर्शनात् सूत्ररूपेण पठितम् ॥

परमजरी—१।३।८३ ॥

२. य प्रत्यय, अर्थात् ङिन्, ङिप् आदि, विहित रूप हों जिसमें ऐसे 'अच्' धातु के उत्तरपक्ष में विष्णु, वेप तथा संप्रनामसप्रक कश्चो के 'टि' के स्थान में 'अदि' आदेश हो जाता है—यह सूत्रार्थ सूचिप्रारम्भमन् है। वप्रत्यय का सर्वापहार छोप हो जाता है। ऐसी दशा में केवल 'अच्' धातु ही उत्तरपक्ष के स्थान में रहेगा, फिर वप्रत्ययपरिशिष्ट 'अच्' धातु के निर्देश की आवश्यकता नहीं रह जाती है, क्योंकि उत्तरपक्षस्थान में केवल 'अच्' धातु के उक्तेय से भी यही 'अच्' धातु लिखा जायगा जो वप्रत्ययान्त होगा, अन्त्य नहीं। अतः सूचिकार ने सूत्रार्थ 'वप्रत्यय' की सार्थकता बतलाते हुए यह कहा है कि यदि धातुप्रदान से प्रावर्धविशिष्टधातुप्रदान (तथादिप्रदान) सूत्रकार का अभिमत नहीं होता तो वप्रत्ययान्त से अनिरिक्त 'अच्' धातु के उत्तरपक्ष में सूत्र की प्राप्ति ही नहीं होती, अतः 'वप्रत्यय' यह विशेषण निरर्थक होकर वह स्थापन करता है कि धातु प्रदान से धात्वादिप्रदान भी सूत्रकारसम्मत है। एवम् 'वप्रत्यय' विशेषण के अभाव में विष्णु+अद्यन्तम् आदि स्थान में भी अन्त्यपक्ष के आधार पर सूत्र प्राप्ति हो जाती, उसे रोकने के लिए 'वप्रत्यय' विशेषण सार्थक है। अत एव तथादिप्रदान के आधार पर 'अवकार' आदि कश्चो में 'अन्त कृकर्मि' (१।३।११६) सूत्र में विसर्ग के स्थान में मकारादेश भी उपपन्न हो जाता है। 'प्रक्रिया-कीमुद्रा' में भी यही सूत्रवाक्य उदाहरण होता है।

सिद्धान्तकीमुद्राकार वप्रत्यय के सर्वापहार छोप की दृष्टि से तत्पर्यवर्तक 'अच्'वप्रत्यय' अर्थात् 'उत्तरपक्ष' पाठ मानते हैं। इनके मन में 'धातुप्रदाने धात्वादिप्रदान' एवं अर्थ का स्थापन 'न हि वृत्तिः' (१।३।११६) सूत्रेण 'यो' पदार्थ में होता है। विष्णु स्वरूपा 'वप्रत्यय', 'अप्रत्यय' तथा 'यो' इन तीनों में ही सम्बन्ध है। सूचिकार ने 'यो' की स्थापकता का उल्लेख तो नहीं किया है। कीमुद्राकार का वप भाष्यानुमते दित है।

उल्लेखकार के कथनानुसार 'काशिकाधुनि' के 'विप्यदेवयोश्च देरद्वयज्जनी वप्रत्यये' (१।३।९१), 'समः समि' (१।३।९३), 'त्रिरिति बंधोऽपि' (१।३।९४) तथा 'मदस्य समि'

काशिका

महाभाष्य

सिद्धान्तकौमुदी

(३८) ईपदर्थे च^१ ॥ ६।३।१०५ ॥

X X

ईपदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥

(३९) जश्शसोः^२ शि^३ ॥

७।१।२० ॥

जश्शसोः शिः ॥

७।१।२० ॥

जश्शसोः शिः ॥

७।१।२० ॥

(४०) गोतो णिच्^४ ॥ ७।१।९९ ॥

गोतो णिच् ॥ ७।१।९० ॥

गोतो णिच् ॥ ७।१।९० ॥

(४१) तीपसहलुभरुपरिपः ॥

७।२।४८ ॥

तीपसहलुभरुपरिपः ॥

७।१।४८ ॥

तीपसहलुभरुपरिपः ॥

७।२।४८ ॥

(६।३।९५) इस सूत्रप्रसंग के स्थान में 'सम् सम्बद्धतावप्रत्यये', 'विष्वग्देवयोश्च ढेरमि.' 'सहस्य सभि' ('तिरसस्तिर्यलोपे') इस प्रकार का सूत्र-पाठक्रम भाष्यसम्मत प्रतीत होता है (द्रष्टव्य—उद्योत—६।३।९५, पृ० २५९, भाग—५, नि० सा०) परन्तु उद्योत-मिदिष्ट क्रम के अनुसार 'विष्वग्देवयोश्च०' सूत्र में 'च' से पूर्वसूत्रोक्त 'सम्' का समग्र क्यों नहीं होता ? इस प्रसंग का यथाकथञ्चित् समाधान यह हो सकता है कि 'सम्' के स्थान में 'समि' आदेश के विधान के बल से 'चकार' से उसका उत्तर सूत्र में समुच्चय नहीं होता है । फिर भी इस पक्ष में कल्पनालाभ क्या है—यह विषय विवेचनीय है ।

यद्यपि 'महाभाष्य' में 'सम्. समि' के बाद 'विष्वग्देवयोः' से पूर्व ही 'न हि वृत्ति०' (६।३।११६) की व्याख्या से भी क्रमविभ्रम हो सकता है तथापि कैयट आदि की व्याख्या देखने से ही यह दूर हो जाता है.—

विचारस्य समानत्वात् 'न हि' आदिग्रहण कृतम् ॥ प्रदीप—६।३।११६ ॥

प्रदेशान्तरस्य 'न हि वृत्ति०' इत्यनेनास्य विचारः कथम् ? अत आह—विचारस्येति (प्रदीपे) ॥ उद्योत—६।३।११६ ॥

१. 'काशिका' में 'का पञ्चमयोः' (६।३।१०२) से 'का' की अनुवृत्ति के बोधक चकार का सूत्र में समावेश कर दिया गया है । प्रक्रियाकौमुदीकार भी इसी पाठ के अनुयायी हैं । परन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार ने चकाररहित पाठ माना है । सम्भवतः सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'चानुकुष्ट नोत्तरश्च' को ध्यान में रखकर ही ऐसा पाठ माना है, क्योंकि चकाररहित से प्रकृत सूत्र से पूर्वसूत्र से 'का' की अनुवृत्ति जानने पर अग्रिम सूत्र—'विभाषा पुरुषे' (६।३।१०६) में 'का' की अनुवृत्ति मानने में कठिनाई आ सकती है ।

२. सर्वत्र 'जश्शसोः शि' पाठ ही उपलब्ध होता है । किन्तु न्यासकार पूर्वाचार्यानुरोध से 'आञ्जसेरमुक्' (७।१।५०) की तरह यहाँ भी 'जश्शसो शि' पाठ मानते हैं । परन्तु 'स्वौजसमौट्' (७।१।२) सूत्र की व्याख्या करते समय न्यासकार ने इस पूर्वाचार्यानुरोध की चर्चा नहीं की है ।

३. इस सूत्र में वृत्तिकार ने भी "गोतो णिच्" इस पाठभेद का उल्लेख किया है ।

४. यहाँ 'तीप' इस पाठान्तर का उल्लेख 'काशिकावृत्ति', प्रकृत सूत्र के 'भाष्य-प्रदीप' तथा 'उद्योत' एवम् 'प्रक्रियाप्रसाद' आदि ग्रन्थों में किया गया है । 'पदमञ्जरी', 'प्रदीप' तथा 'उद्योत' का मन्त्र कुछ अधिक उपयोगी होगा ।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(४२) सनीवन्तर्ध ^१भरज्जपि सनाम् ॥ ७।१।४९ ॥	X X	सनीवन्तर्ध भर- ज्जपिसनाम् ॥ ७।१।४९ ॥
(४३) अतो येय ^२ ॥ ७।१।८० ॥	अतो येय ॥ ५।२।८० ॥	अतो येय ॥ ७।२।८० ॥
(४४) इपुगमियमां छ ^३ ॥ ७।३।७७ ॥	इपगमियमर छः ॥ ७।३।७७ ॥	इपुगमियमा छ ॥ ७।३।७७ ॥
(४५) पूजनाव पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनाव पूजितमनु- दात्तम् ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनाव पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥
(४६) नामन्त्रिते ^४ समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ; विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे, सामान्यवचनम् विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे सामान्यवचनम्, विभाषित विशेष वचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥

१. इस सूत्र में 'भरज्जपिसनितनिपतिद्विद्वाणाम्' इस पाठभेद का उपन्यास स्वयम् वृत्तिकार ने किया है। वृत्तिकार स्वयम् इस पाठान्तर से सहमत नहीं प्रतीत होते हैं। किन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार भादि के समान 'तनिपतिद्विद्वातिभ्यः' सनो वा इव याप्य' इस प्रकार का उपसंख्यान भी इन्होंने कण्ठतः नहीं किया है यद्यपि व्याख्याकारों ने उपसंख्यान की मूलहत पाठ के अनुसार आवश्यकता बतलाई है।

२. ७।१।८० सूत्र के 'भाप्य' के आधार पर कैयट ने यह निर्णय किया है कि 'भापुपाठ' में वार्तिककार के मत से 'इप' धातु है ही नहीं, अपितु सर्वत्र निरनुवन्धक धातु का ही पाठ है। इसका समर्थन प्रकृत सूत्र में 'इपगमि' पाठ से भी होता है। परन्तु वृत्तिकार भादि 'धातुपाठ' में 'इप' धातु को भी मानने हैं। अतः इन सबों ने उकारान्त पाठ—'इपु' माना है। कैयट का कथन है कि उकारान्त पाठ अनार्थ है (उपन्य—प्रदीप—७।३।७७) ॥

३. 'महाभाष्य'—८।१।६७ सूत्र में 'पूजनावपूजितमनुदात्त काष्ठादिभ्यः' इस वार्तिक के आधार पर यह स्पष्ट है कि वार्तिककार भादि के मत में मूल में 'काष्ठादिभ्यः' अंत प्रक्षिप्त है।

४. यहाँ वृत्तिकार ने ही 'अतो यासिय' इस पाठभेद का निर्वेस किया है।

५. 'भाष्य' तथा कैयट की व्याख्या के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि प्राचीन योग-विभाग का स्वरूप था—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे ॥ ८।१।७३ ॥ सामान्यवचनं विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥' परन्तु इस दृष्टा में समानार्थरूप सामानाधिकरण्य के आधार पर 'अन्त्ये द्वेवि स्वरश्चति इमे क्वाये विद्वन् एतानि ते अन्त्ये नामानि' इस श्रेढ़ वाक्य में भी समानार्थकारक समानधिकरण नामन्त्रितान्त उत्तरपद के परे पूर्व पद के अविद्यमानपद के प्रकृत सूत्र द्वारा प्रतिषिद्ध हो जाने पर 'आमन्त्रितस्य च' (८।१।७९) सूत्र से सर्वानुदात्त—निघात—की आपत्ति हो जाती है। एतदोपपरिहारार्थ महाभाष्यकार ने स्वयम् योग-विभाग किया है—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ८।१।७३ ॥ विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥' उत्तर सूत्र में भी 'बहुवचनम्' यह अर्थ मौलिक नहीं है अपितु महाभाष्यकार द्वारा जोड़ा गया है। वृत्तिकार तथा सिद्धान्तकौमुदीकार ने महाभाष्यकारकृत नवीन योगविभाग को मानकर मूलद्रव्य का उपन्यास

काशिका

महाभाष्य

सिद्धान्तकौमुदी

(४७) आसन्दीवत्-अष्टीवत्-चक्रीवत्- आसन्दीवत्-अष्टीवत्- आसन्दीवत्-अष्टीवत्-
कक्षीवत्^१-रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥ चक्रीवत्-(कक्षीवत्-) चक्रीवत्-कक्षीवत्-
८।२।१२ ॥ रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥ रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥
८।२।१२ ॥ ८।२।१२ ॥

(४८) अदसोऽसेर्दादु^२ दो म ॥ अदसोऽसेर्दादु दो म ॥ अदसोऽसेर्दादु दो म ॥
८।२।८० ॥ ८।२।८० ॥ ८।२।८० ॥

(४९) एति सज्ञायामगात्^३ ॥ × × एति सज्ञायामगात् ॥
नञप्राद्वा ॥ (८।३।९९-१००) ॥ नञप्राद्वा ॥
८।३।९९-१०० ॥

किया है। वृत्तिकार ने 'बहुवचनम्' इस परिवर्धित अक्ष को भी सूत्र में प्रक्षिप्त कर दिया है (ब्रह्म—महाभाष्य—८।३।७३-७४) ॥

१ 'न सम्प्रसारणे' (६।३।३७) सूत्र के 'भाष्य' में "(स्पेर्नतौ बहुलम्), कषयायाः सज्ञायाम्, कषयायाः सज्ञाया मती सम्प्रसारण कर्तव्यम् । कक्षीवन्त य औशिज । कष्य — कक्षीवान्" की व्याख्या करते समय प्रदीपकार का कहना है कि 'आसन्दीवत्' (८।२।१२) सूत्र में 'कक्षीवत्' शब्द की निपातन से उपपत्ति हो जाने के कारण 'कषयायाः सज्ञायाम्' यह वास्तविक करना अनावश्यक है। किन्तु उद्योतकार का मत है कि 'कषयायाः सज्ञायाम्' वास्तविक के आधार पर यह मानना चाहिए कि 'आसन्दीवत्' सूत्र में कक्षीवत् शब्द का पाठ अपागिनीय है। परस्पर-विरुद्ध 'प्रदीप-उद्योत' से तथा 'न सम्प्रसारणे' सूत्र में 'कषयायाः सज्ञायाम्' इस वास्तविक का अनुकूल करनेवाले वृत्तिकार के आधार पर भी यह प्रतीत होता है कि प्रकृत सूत्र में कक्षीवत् शब्द के पाठ के पाणिनीयत्व में विप्रति-पत्ति चिरन्तन तथा व्यापक है। परन्तु 'भाष्य' में भी छपा हुआ सूत्र वृत्तिस्थ सूत्र के समान ही है।

२ पदमञ्जरीकार के अनुसार इस सूत्र में भी पाठभेद है। कुछ लोग—'अदसोऽसेर्दादु-दोम' ऐसा सूत्र पाठ मानते हैं। परन्तु दपरकरण के अनावश्यक होने से यह सूत्रपाठ अनावश्यक है—केचिदप्राप्युकार पठन्ति—'उद्योम' इति, तेषामयमीपत्तिको द्वाकरो मुखसुपार्थ' न पुनः तकारस्य जस्यम्, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्। अदपर-पाठस्तु भद्रः ॥
पदमञ्जरी—८।२।८० ॥

३ मुद्रित 'काशिका' (मूल प्रति) में सर्वत्र उपर्युक्त दोनों वाक्यों की सूत्र माना गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की भी यही दशा है। 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' व्याख्या में भी इन दोनों की सूत्र माना गया है। 'न्यास' तथा 'पदमञ्जरी' में प्रथम के विषय में तो क्रमशः 'एतद्ग्रहणकवाक्यम्' एवम् 'एति सज्ञायामगादिति गणसूत्रम्' इस तरह का विवरण है किन्तु 'नञप्राद्वा' के लिए कुछ नहीं कहा गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की 'तत्त्व बोधिर्ना' व्याख्या में इन दोनों की सुषामादिगणसूत्र कहा गया है। किन्तु पाणिनीय शास्त्र में बहुत ऐसे भी गणसूत्र हैं जो सूत्रों की प्रतिलिपि हैं। उदाहरणार्थ, हम 'पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम्', 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' तथा 'अन्तरं बहिर्योगोपसव्यानयो' को ले सकते हैं जो क्रमशः सूत्र-१।१।३४, ३५, ३६ के प्रति-रूप मात्र हैं। अतः उपर्युक्त दोनों का सूत्रत्व या सूत्रत्वाभाव का निर्णय करना

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(५०) सदित्स्वञ्चो. 'परस्य लिटि' ॥ ८।३।११८ ॥	सङ्गे परस्य लिटि ॥ '८।३।११८ ॥	सङ्गे परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥
(५१) विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः ^१ ॥ ८।३।११८ ॥	विभाषीपधिवनस्प- तिभ्यः ॥ ८।३।११८ ॥	विभाषीपधिवनस्पति- भ्यः ॥ ८।३।११८ ॥
(५२) उपसर्गाद्भुलम् ^२ ॥ ८।३।१२८ ॥	(उपसर्गाद्भुलम्) उपसर्गाद्भुलम् ॥ ८।३।१२८ ॥	(उपसर्गाद्भुलम्) इति सूत्रम्, उद्- भङ्गात्ता भाष्यकार आह— उपसर्गाद्भु- लम् ॥ ८।३।१२८ ॥
(५३) अ अ इति ॥ ८।३।१२८ ॥	अ अ ॥ ८।३।१२८ ॥	अ अ ॥ ८।३।१२८ ॥

कदिन् है । इसीलिष्ट मेंने प्रस्तुत संस्करण में दोनों का समावेश सूत्ररूप में कर दिया है ।

१. 'प्रक्रियाःकौमुदी' में 'सदित्स्वञ्चोः परस्य लिटि' वह पाठ है । किन्तु प्रकृत सूत्र के 'भाष्य' में 'सङ्गे लिटि' प्रतिषेधे स्वजेह्यसंस्कारान्' इस वार्तिक के उपलब्ध से ऐसा प्रतीत होता है कि वार्तिककारादि के अनुसार सूत्र में 'सङ्गि' शब्द का पाठ नहीं है । पदमञ्जरीकार का भी यही मत है ।

२. पुरकुलप्रकाशित 'अष्टाध्यायी' में 'विभाषीपधिवनस्पतिभ्याम्' ऐसा पाठ है । परन्तु 'वृत्ति', 'महाभाष्य', 'प्रक्रियाःकौमुदी' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' आदि में बहुवचनान्त पाठ ही उपलब्ध होता है । कहीं इस पाठभेद का निर्देश भी नहीं है । प्रमादकार ने तो बहुवचनान्त पाठ का समर्थन भी किया है —

बहुवचनाद्यपरो निर्देश इत्याह—'एनद्वाचिभ्यः' इति ॥

अतः बहुवचनान्त पाठ ही प्रामाणिक प्रतीत होता है ।

३. सूत्र के मौलिक स्वरूप—'उपसर्गाद्भुलम्'—में दोष आने के कारण भाष्यकार ने इसका रूप बदलकर 'उपसर्गाद्भुलम्' ऐसा पाठ मान लिया है । वृत्तिकार, प्रक्रियाःकौमुदीकार आदि ने भाष्यनिर्दिष्ट पाठान्तर का ही सूत्र के रूप में उद्धरण कर दिया है । सिद्धान्तकौमुदीकार ने वस्तुस्थिति का उल्लेख कर दिया है । पदमञ्जरीकार 'उपसर्गाद्भुलम्' को पाठान्तर मानते हैं और कहते हैं कि किसी भी पाठ में कोई दोष नहीं है । परन्तु 'भाष्य' में मौलिक पाठ को दूषित बतलाया गया है । अतः पदमञ्जरीकार का कथन विरोधनीय है ।

४. इस सूत्र के अन्त में (समासिसूचक ?) 'इति' का पाठ 'काशिका' के सभी संस्करणों में उपलब्ध होता है । न्यायकार 'अ' इसकी व्याख्या करते समय 'अ अ इति' ऐसा प्रतीक उपाध करते हैं जिससे ऐसा प्रतीत होता है कि न्यायकारस्मृत सूत्रपाठ भी 'अ अ इति' ही है, क्योंकि अन्यसूत्रों का प्रतीकोपादान करने समय न्यायकार आपाद्यर्थक या स्वरूपपोषक 'इति' शब्द का प्रयोग नहीं किया करते हैं । 'भाष्य', 'पदमञ्जरी' आदि में 'अ अ' इतना ही सूत्र का स्वरूप माना गया है 'अद्भुत' सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में 'तस्य प्रयोगार्थम्' 'अ अ' इति साध्यान्ते प्रत्यावृत्ति करिष्यते' इस उक्ति ने ऐसा प्रतीत होता है कि काशिकाकार भी 'अ अ' को ही सूत्र मानते हैं, और इनके द्वारा समासपर्य प्रयुक्त 'इति' शब्द का कथञ्चिद् सूत्र-परीर में निषेध हो गया है ।

सूत्र पाठ सारतम्य का यथासम्भव विवरण प्रस्तुत करने के बाद, 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व के विषय में दो चार शब्द कह देना अनावश्यक न होगा।

‘अष्टाध्यायी’ का महत्त्व

सभी प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वान् 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व का एक स्वर से स्वीकार करते हैं। सभी ग्रन्थों में पाणिनीय व्याकरण को सर्वाधिक उत्कृष्ट माना गया है। अतः अब इसके महत्त्व के विषय में अधिक कहने की अपेक्षा निम्नलिखित तर्क ही, संक्षेप में, रचा होना चाहिए—

किसी भी शास्त्र के विलोप का कारण है जनप्रियता का अभाव। आक्रमण आदि से ग्रन्थों का विनाश हो सकता है, सम्प्रदाय का नहीं—इसका साक्ष्य इतिहास में उपलब्ध है। जनप्रियता के अभाव के दो कारण होते हैं—अनुपयोगिता तथा अनावश्यक क्लिष्टता। द्वितीय कारण का तात्पर्य यह है कि यदि एक क्लिष्ट तथा अन्य सरल उपाय एक ही लक्ष्य पर पहुँचाने में समर्थ होते हैं तो जनमानस सरल उपाय को ही पसन्द करता है। अतः पाणिनीय व्याकरण से पूर्व तथा उत्तरकाल में विभिन्न अनेकानेक व्याकरणशास्त्रों का विनाश या बिखर प्रचार ही चिरकाल से विरसमान पाणिनीय व्याकरणशास्त्र के महत्त्व का प्रस्थापन करता है।

दूसरी बात यह है कि शास्त्र का प्रयोजन लोक-शुल्पादन है। अतः लोक स्थिति का उल्लङ्घन कर कोई भी शास्त्र लोक में प्रतिष्ठित नहीं हो सकता। आचार्य पाणिनि की दृष्टि में यह बात अवश्य थी। सभी तो उन्होंने 'तदभिप्य सज्ञाप्रमाणत्वात्', 'लुप्त्योगाऽप्राच्यत्वात्', 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्', प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् तथा 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' आदि सूत्र लिखे हैं। इस दृष्टि से भी पाणिनीय शास्त्र की प्रतिष्ठा अनुपुण्य बनी रही है।

‘अष्टाध्यायी’ के व्याख्यान

'अष्टाध्यायी' पर प्रारम्भ में दो प्रकार की व्याख्याएँ लिखी गईं—विस्तृत तथा सक्षिप्त। दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं एक तो सूत्र की व्याख्या थी और दूसरी थी टिप्पणी। सूत्र की व्याख्या को ही 'वृत्ति' कहा जाता है और टिप्पणी को 'वात्तिक'। व्याख्यान के रहने पर भी टिप्पणी का निर्माण ही इस बात का निर्धारण कर देता है कि सूत्र तथा वृत्ति में अनुक्त अथवा दुर्लभ विषयों का समावेश ही टिप्पण्यात्मक वात्तिक में किया जाता है।

१. यदि कुछ सूत्रों का पाठसारतम्य अभावकात् उल्लिखित न हुआ हो तो पाठक महाशय से मेरी प्रार्थना है कि वे मुझे सूचित करने की कृपा करें जिससे भविष्य में सुधार कर दिया जा सके। मुझे विश्वास है कि कुछ ही दिनों में प्रकाशित होनेवाली व्यासपदमञ्जरीसहित 'काशिका' के सप्तम भाग में सम्पादकों द्वारा इस विषय पर भी अधिक प्रकाश अवश्यमेव डाला जायगा।

२. अष्टाध्यायी—३।२।५३-५७ ॥

३. तुलना कीजिए—सूत्रार्थप्रधानी ग्रन्थो वृत्ति ॥ पदमञ्जरी—भाग—१, पृ० ४ ॥

४. तुलना कीजिए—उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।

त ग्रन्थ वात्तिक प्राहु वात्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

यत् वृत्ति से ही वस्तुतः 'व्याकरणशास्त्र' का परिज्ञान सम्पन्न हो जाता है अतः पर यह युक्ति से भी सिद्ध है कि कौत्स आदि पूर्वोक्त शिष्यों के अध्यापक पाणिनि को स्वयम् ही प्रथमतः अपने सूत्रों की वृत्ति लिखनी पड़ी होगी। इस विषय की चर्चा 'दूम वृत्तिकारों' के विवरण के प्रसङ्ग में कुछ विस्तृत रूप में करेंगे। अतः एव 'वृत्ते, व्याख्यानं वार्तिकम्' यह व्युत्पत्ति भी उपपन्न हो जाती है। मीमांसकजी की कल्पनाएँ भिन्न हैं। उनके परिज्ञान के लिए—'सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास'—भाग—१, पृ० २८१—द्रष्टव्य है।

वार्तिककारों ने अनेक होने पर भी सर्वाधिक प्रतिष्ठि काव्य अथवा काव्यायन की ही है। यदि काव्यायन को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि तथा काव्यायन के काल में बहुत व्यवधान नहीं माना जा सकता। 'महाभाष्य' के उद्धरण-प्रमाण के आधार पर यह निस्सन्देह है कि महाभाष्यकार के समय यदि लिखित रूप में नहीं तो कम से कम मौखिक परम्परा के रूप में भी पाणिनि की स्वोपश्रुति सुरक्षित थी। ऐसी स्थिति में पतञ्जलि से पूर्ववर्ती काव्यायन के समय पाणिनि की स्वोपश्रुति का रहना स्वाभाविक ही है। हो, इतना तो मानना ही होगा कि काव्यायनीय वार्तिक के पश्चात् लिखी गई वृत्तियों में वार्तिक का भी समावेश कर लिया गया है। किन्तु इससे वार्तिक की वृत्तिमूलकता का विघटन नहीं होता।

‘अष्टाध्यायी’ के वृत्तिकार

‘अष्टाध्यायी’ पर अनेक वृत्तियों—सूत्रार्थ प्रधान व्याख्याएँ—लिखी गईं। ‘महाभाष्य’ में ‘अथः परिमन् पूर्वविधौ’, ‘न बहुमीही’, ‘एहं प्राचा वैरो’ आदि के विवरण के प्रसङ्ग में कैपट आदि ‘भाष्य’ के व्याख्याताओं ने ‘भाष्य’ के पूर्व भी कई वृत्तियों की सत्ता बतलाई है। जिन वृत्तियों या वृत्तिकारों के अस्तित्व में सम्प्रति कुछ प्रमाण उपलब्ध हैं उनके हैं उनका संक्षिप्त विवरण निम्नलिखित है।—

१—पाणिनि

‘महाभाष्य’, ‘महाभाष्यप्रदीपिका’^१ तथा ‘काशिका’^२ में कई सूत्रों की द्विविध व्याख्या करते हुए तत्तत् ग्रन्थकार ने यह बतलाया है कि सूत्रकार ने ही अपने शिष्यों को दोनो प्रकार की व्याख्याएँ पढ़ाई थीं। ऐसी स्थिति में यह मानना आवश्यक हो जाता है कि पाणिनि ने स्वयम् अपनी ‘अष्टाध्यायी’ की व्याख्या की भी। उस व्याख्या की सूत्रार्थप्रधानता के स्वाभाविक होने के कारण उसे हम ‘अष्टाध्यायी’ की सर्वप्रथम ‘वृत्ति’ मान सकते हैं।

१. गुलना कीजिए—व्याकरणस्य शरीर परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

द्विष्ट परिकरचण्य क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

काशिका—३ खंडो ॥

२. महाभाष्य—१।४।१; २।१।९४ ॥

३. द्रष्टव्य—सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४०४ ॥

४. काशिका—१।१।११४, ५।१।५०, ५।१।९४; ५।२।११०, ५।४।२१—२२ ॥

१—श्वोभूति

पतञ्जलि से पूर्ववर्ती वृत्तिकारों में एक श्वोभूति का भी नाम आता है। 'महाभाष्य' १ एक 'श्लोकवार्तिक' में 'श्वोभूते' इस सम्बोधनपद का प्रयोग मिलता है। प्रदीपकार 'नैट के अनुसार' ये श्वोभूति श्लोकवार्तिककार के शिष्य थे। "न्यास" में एक जगह वभूति अथवा सुभूति का उल्लेख है। यदि 'न्यास' के सुभूति या श्वभूति श्लोकवार्तिक-ज्ञेय श्वोभूति से अभिन्न हों तब तो श्वोभूति की एक वृत्ति मानी जा सकती है अन्यथा वभूति की वृत्ति का अनभ्युपगम ही अधिक उपयुक्त होगा।

इनके समय के विषय में इतना ही निश्चित रूप में कहा जा सकता है कि ये महाभाष्यकार के पूर्व हो चुके थे। कुछ लोग इनसे पाणिनि के शिष्यों में ही अन्यतम मानने के पक्ष में हैं। ऐसी दशा में इनका समय ई० पूर्वं पञ्चम शतक का अन्तिम दशक माना जा सकता है।

३—कुणि

भर्तृहरि^१, कैटव^२ तथा हरदत्त^३ आदि के ग्रामाण्य पर यह माना जाता है कि पतञ्जलि-पूर्वकालिक वृत्तिकारों में एक कुणि नाम के आचार्य भी थे। इनके देशकालादि के विषय में अभी कुछ विवरण उपलब्ध नहीं हो सका है।

४—माधुर

'महाभाष्य'^४ तथा पुरुषोत्तम देव की 'भाषावृत्ति'^५ के ग्रामाण्य पर एक माधुर-प्रोक्त वृत्ति का परिज्ञान प्राप्त होता है। 'महाभाष्य' में माधुर भी पाठान्तर है। 'काशिका' में भी 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) सूत्र की व्याख्या करते समय 'अभ्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्ति' उदाहरण दिया गया है। 'पद्मजरी' में माधुरी पाठ माना गया है जब कि न्यासकार माधुरी पाठ मानते हैं।

यद्यपि 'अभ्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता' से आपाततः यही प्रतीत होता है कि माधुर को वृत्तिकार नहीं माना जा सकता है तथापि प्रोक्तसम्बन्ध के अन्तर्निहित 'कृत' का तात्पर्य उपदेश अथवा संकेतप्रदर्शनमात्र से माना जा सकता है। अतः एव 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्' से भी महेश्वरोपदिष्ट (महेश्वर प्रसादलब्ध) व्याकरणशास्त्र के कर्तृत्व की प्रतिपत्ति आचार्य पाणिनि में होती है।

५—वररुचि

उपर्युक्त चार पतञ्जलि पूर्व वृत्तिकारों के अतिरिक्त एक विक्रमादित्य के नवरत्नों के अन्तर्गत निदिष्ट वररुचि की वृत्ति की हस्तलिपि Government's Manuscripts

१ महाभाष्य—१।१।५६ ॥

२ श्वोभूतिनाम शिष्य ॥ प्रदीप—१।१।५६ ॥

३ न्यास—४।२।११ ॥

४ संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भना-१ पृ ४०० ॥

५ महाभाष्य प्रदीप—१।१।७५ ॥

६ पद्मजरी—१।१।७०, तथा पृ० ४, भाग-१ (काशी) ॥

७ महाभाष्य—४।३।१०९ ॥

८ भाषावृत्ति—१।२।५९ ॥

Library, Madras में उल्लिखित है। यह वृत्ति २३३४ सूत्र तक उपलब्ध है अफ़ैसल महापात्र ने भी अपनी सूची में ३४२ पृष्ठ पर इस वृत्ति के हस्तलेख का उल्लेख किया है।

६—देवनन्दी

शिमोगा जिले की 'नगर' तहसील के ४३ वें शिखोलेख तथा वृत्तविद्या की कनादीभाषानिबद्ध धर्मपरीचा की प्रशस्ति के प्रामाण्य से सीमांकक महापात्र ने जैनाचार्य देवनन्दी—जिन्हें जैन ग्रन्थों में पूज्यपाद शब्द से भी उल्लिखित किया गया है—द्वारा रचित पाणिनीयाष्टाध्यायी पर 'शब्दावतारन्यास' नाम की वृत्ति का उल्लेख किया है। यह वृत्ति सम्प्रति अप्राप्य है। देवनन्दी का समय विक्रमाब्द के पदशतक का पूर्वार्ध माना जाता है।

७—दुर्विनीत

महाराज पुष्पिकोरुण के दानपत्र में दुर्विनीत के विशेषणों में 'शब्दावतारकारेण' भी एक विशेषण है। यतः देवनन्दी की वृत्ति का भी नाम 'शब्दावतार' है अतः नाममात्र के आधार पर कुछ लोगों ने दुर्विनीतकृत 'शब्दावतार' को भी पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' की एक वृत्ति मानी है। मेरी दृष्टि में नामसाम्यमात्र के आधार पर यह निश्चय नहीं करना चाहिये कि दुर्विनीत का 'शब्दावतार' भी वृत्ति है। इस 'शब्दावतार' के इतने प्रसंग होने की सम्भावना का भी अपलाप नहीं किया जा सकता है। अतः इसे वृत्ति मानना सम्बन्ध है। बहुत सम्भव है कि राजा दुर्विनीत के नाम से उनके आश्रित जैनाचार्य देवनन्दी के 'शब्दावतार' का ही उल्लेख किया गया हो। क्या उक्त दानपत्र में 'शब्दावतारकारेण' के स्थान में अथवा 'शब्दावतारकारेण' के उल्लेख की कल्पना की जा सकती है ?

दुर्विनीत का राज्यकाल विक्रम संवत् ५३९-५६९ तक माना जाता है।

८—चुक्षिभट्टि

जिनेन्द्रबुद्धि ने अपनी 'काशिकाविवरण-पञ्जिका'—'न्यास'—में 'काशिका' के 'दुर्लभ भाष्य' भाषि प्रथम श्लोक की व्याख्या करते समय वृत्ति शब्द के प्रसङ्ग में लिखा है—

तत्र च वृत्तिः पाणिनिप्रणीतसूत्राणां विवरणम् चुक्षिभट्टिनन्द्यादिविरचितम्।^१

न्यासकार के उक्त वाक्य से पाणिनिसूत्रों पर चुक्षिभट्टि कृत एक वृत्ति की सत्ता प्रमाणित होती है। यद्यपि न्यासकार के कथन से यह भी सिद्ध किया जा सकता है कि चुक्षि से भिन्न भट्टि भी एक वृत्तिकार रहे तथापि मत्प्रेयरचित के न्यासव्याख्यान, 'तन्त्र मन्त्रोप', तथा 'हरिताम्यामृतसूत्रवृत्ति' में 'चुक्षिभट्टि' इस प्रकारका प्रयोग से यह

१. इनके संग्रह में विशेष विवरण के लिये—प्रेमी जैन साहित्य और इतिहास (प्र. सं.), पृ० ११०-११९ द्रष्टव्य है।

१ सरस्वत स्मारकण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२०-२१ ॥

२ न्यास, पृ० ४, भाग १ (काशी) ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृष्ठ-८ ॥

५. सरस्वत स्मारकशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२१ ॥

नना पड़ता है कि बुद्धिभट्टि एक ही व्यक्ति का नाम है। 'न्यास' में बुद्धिभट्टि के स्थान बुद्धिभट्टि पाठान्तर भी मिलता है। तथापि 'तन्त्रप्रदीप' आदि के साक्ष्य से बुद्धि पाठ इसी प्रतीत हो रहा है। काशिकाकार से पूर्ववृत्तित्व के अतिरिक्त इनके काल के विषय कुछ ज्ञान नहीं है।

—निल्लर

'न्यास' के उपर्युक्त वाक्य में एक अन्य वृत्तिकार निल्लर (वर्गीय संस्करण) अथवा शूलर (काशीसंस्करण) का उल्लेख मिलता है। 'काशिका' के व्याख्याता विद्यासागर जी तथा कातन्त्रपरिशिष्ट प्रणेता श्रीपति दत्त ने भी 'निल्लर वृत्ति' का उल्लेख किया है।^१ ऐसी स्थिति में काशीसंस्करण में उपलब्ध 'निल्लर' शब्द में पाठभ्रम की सम्भावना अधिक है।

निल्लराचार्य का समय तथा उनकी वृत्ति का स्वरूप सम्प्रति अज्ञात है। केवल काशिकाकारपूर्वकालिकत्व का निश्चय हो सकता है यदि न्यासकार की व्याख्या में कालिक पौर्वापर्य का परिपालन किया गया हो तो।

१०—चूर्णिकार या चूर्णि

श्रीपति दत्त द्वारा रचित 'कातन्त्रपरिशिष्ट' तथा जगदीश तर्कोलङ्कार की 'शब्द-तात्पर्यप्रकाशिका' के उद्धरणों के आधार पर चक्रवर्ती महाशय^२ ने चूर्णि नाम के किसी आचार्य की पाणिनिसूत्रवृत्ति की सम्भावना प्रकट की है। परन्तु यह वृत्ति सम्प्रति अज्ञात है। इस्तिग की भारत यात्रा के विवरण तथा भर्तृहरि^३ आदि के अनुसार चूर्णिकार पतञ्जलि ही है और इस्तिग के वर्णन में चूर्णि पर व्याख्यानारम्भ भर्तृहरिशास्त्र का भी उल्लेख है। चक्रवर्ती जी ने चूर्णि के विषय में 'अष्टाध्यायी' पर पतञ्जलिकृत^४ साक्षात् वृत्ति होने की सम्भावना व्यक्त की है। परन्तु इस विषय में सम्प्रति कोई प्रौढ़ प्रमाण उपलब्ध नहीं है।

११ जयादित्य

जयादित्य ने पाणिनीय सूत्रों की एक 'काशिका' नाम की वृत्ति (जो प्रस्तुत है) लिखी है। यद्यपि वर्तमान 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य की वृत्ति के साथ-साथ बामन की वृत्ति का भी साङ्गर्भ है तथापि प्रमाणों से यह स्पष्ट होता है कि जयादित्य तथा बामन ने अलग अलग समस्त 'अष्टाध्यायी' पर अपनी अपनी वृत्ति लिखी थी।

सम्प्रति यह विचार कर लेना उचित होगा कि उपलब्ध 'काशिका' वृत्ति में कितना अंश जयादित्य कृत है तथा कितना अंश बामन कृत।

भट्टोजि दीक्षित की 'प्रौढमनोरमा' की 'शब्दरत्न' व्याख्या में हरिदीक्षित^५ ने

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२१-२२ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

३. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ३१२-३१३ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

५. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६-१७, संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२८-४२९ ॥

६. शब्दरत्न—भाग—१, पृ० ५०४ ॥

‘काशिका’ के प्रथम, द्वितीय, पञ्चम तथा षष्ठ अध्यायों की कृति को जयादित्य तथा तृतीय, चतुर्थ, सप्तम एवं अष्टम अध्यायों की कृति को वामनकृत मानने वाले अभियुक्तपरम्परा का उल्लेख किया है। पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती तथा पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने प्राचीन ग्रन्थों में वर्तमान ‘काशिका’ कृति के पञ्चम अध्याय तक के अंशों का जयादित्य के नाम से तथा षष्ठ, सप्तम एवं अष्टम अध्यायों के अंशों का वामन के नाम से उद्धरण मिलने के आधार पर यह निर्णय किया है कि प्रथम से पञ्चम अध्याय तक की ‘काशिका’ कृति जयादित्य की रचना तथा शेषांश वामन की रचना है। इत्सु-निःस महाशय के ग्रन्थ—*A History of Indian Literature*, Vol. III, Part—II, के पृष्ठ ४३३ की पादटिप्पणी संख्या—२ में भी यही मत प्रतिपादित है। कामरौते हस्तलेखों में तो प्रथम से चतुर्थ अध्याय को जयादित्य की कृति तथा शेष को वामन की कृति माना गया है—यह विषय भी उक्त ग्रन्थ में ही उल्लिखित है। पं० शास्त्राजी शानाडे द्वारा परिष्कृत ‘काशिका’ में भी प्रथम चार अध्याय जयादित्य के नाम से और अन्तिम चार अध्याय वामन के नाम से छपे हैं।

किन्तु चीनी यात्री ह्वेनसांग ने समस्त ‘काशिका’ कृति का उल्लेख जयादित्य के नाम से ही किया है। क्या इससे यह मान लिया जाय कि वर्तमान ‘काशिका’ केवल जयादित्य की ही कृति है? परन्तु ऐसा मानने पर स्यासकारादि के कथन से स्पष्ट विरोध हो जाता है।

‘स्यास’ के सम्पादक श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती वामनीय कृति को ह्वेनसांग की यात्रा की समाप्ति के बाद की कृति मानते हैं। उनका मत निम्नलिखित है—

Probably *Waman* wrote down his share of the ‘*kaśhika*’ shortly after *I-tsing* had left India and so he (*Waman*) is not at all mentioned by the former (*I-tsing*) Unless there be some such reasons, it can not be likely that *I-tsing* could avoid or forget *Waman* within so short a time as between the composition of the ‘*kaśhika*’ (that is *Jayaditya*’s *śāstratvī*) and his own book”.

परन्तु पं० युधिष्ठिर मीमांसकजी का तर्क है कि दो व्यक्तियों द्वारा रचित ग्रन्थ का एक ही व्यक्ति के नाम से उद्धरण करने की प्राचीन शैली की ही ह्वेनसांग ने भी अपना कर केवल जयादित्य को ‘काशिका’ कृति का निमाता लिख दिया है।

‘काशिका’ के अंश विभाजन में विविध मत के उपलब्ध होने पर भी अधिक प्रसिद्ध मत यही है कि प्रथम से पञ्चम तक की कृति जयादित्य की तथा अवशिष्टांश वामन की कृति है। फिर भी इस सिद्धान्त में परिवर्तन होने की सम्भावना का निराकरण नहीं

१. स्यास की प्रस्तावना, पृ० १० ॥

२. सरकृत स्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५ ॥

३. द्रष्टव्य—स्यास की प्रस्तावना, पृ० १५; सरकृत स्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२४-४२५ ॥

४. स्यास की प्रस्तावना, पृ० १५ ॥

५. सरकृत स्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२३ ॥

किया जा सकता, क्योंकि 'न्यास' आदि के कथन में भी कहीं कहीं कुछ विचित्रता का अनुभव तत्स्थल के अवलोकन करनेवालों के लिए सहज है। उदाहरणार्थ, हम 'न्यास' के ही उस स्थल को ले सकते हैं जहाँ न्यासकार के कथन से दोनों अक्षों के वृत्तिकार अभिन्न प्रतीत होते हैं —

(१) नुद्धविधिलादेशविनामेधित्यादि । नुद्धादिविधिषु यच्चोद्यमापतति ऋकारविषये तस्य प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र नुद्धविधौ तावत्—ऋकारस्थो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनात्रापि द्विहलोऽङ्गस्य नुद्धं भवति—आनृधतु, आनृधु. इति । एतत् स्वयमेव वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम् ॥ न्यास—पृ० ३६ (काशिका—भाग—१) ॥

(ऋकारैरुद्देशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुद्धागमो भवति—आनृधतु, आनृधु. ॥ काशिका—७४१५१ ॥)

'ऐभौच' इत्यत्र 'प्रत्याहारे वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णांतरसमानाकृतयः तेषु तत्कार्यं न भवति, तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव, पृथक्प्रधाननिर्वायं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इत्युक्त्वा 'नुद्धविधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यः' इत्युक्तम् । तत्रावसरमाप्त्या ऋकारे नुद्धविधौ प्रतिविधानमाह—'ऋकारैरुद्देशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते' इति ॥ न्यास—७४१७१ (काशिका—भाग—१, पृ. १५०) ॥

(२) लादेशविधावपि—'र' इति सामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारश्च तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने केवल एव लकार आदेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण ऋकारः । तथा च 'लुटि च वृणः' इत्येवमाव्यो निर्देशा उपपद्यन्ते इति । एतत् 'कृपो रो ल.' (८१११८) इत्यत्र वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिपादितम् ॥

न्यास—पृ. ३७ (काशिका—भाग—१) ॥

('र' इति ध्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव, ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारः । एव च 'लुटि च वृणः' इत्येवमाव्यो निर्देशा उपपद्यन्ते ॥ काशिका—८१११८ ॥)

(पृ ३७ के 'न्यास' में उद्धृत ८१११८ सूत्र की वृत्ति प्रायेण अक्षरशः समान है । ३७ पृष्ठ में न्यासकार ने स्वीकृत वृत्ति की जो व्याख्या की है वह भी वृत्ति ८१११८ की स्वकृत व्याख्या से प्रायः अक्षरशः समानता रखती है ।)

(३) विनामविधावपि—'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'रध्रुतिसामान्यनिर्देशाद्वा सिद्धम् । (अ) वर्णभक्त्या च व्यवधाने णत्वं भवतीति शुभ्नादिषु नृनमननृप्नोतिग्रहणं णत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् । अथ वा ऋवर्णादेव णत्वं भवतीति एतदेव तेन ज्ञाप्यते' इति वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिविहितम् ॥ न्यास—पृ० ३८ (काशिका—भाग—१) ॥

(ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रध्रुति-सामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति । शुभ्नादिषु नृनमननृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

काशिका—८११११ ॥)

“ न हि वर्णकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथा चोक्तम्—'वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णा-न्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव ।

पृथक्पृथक्निर्वर्त्यं हि वर्गमित्युक्त्याचार्याः' इति । तस्माद् 'श्रवणाच्च' इति वक्तव्यम् ॥

न्याय—८२११ ॥

यथा उपर्युक्त उद्धरणों के पढ़ने के बाद भी किसी को सन्देह हो सकता है कि न्यायकार (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथमाध्याय के 'वृत्तिकार' से भिन्न मानते हैं ?

अब पद्मजरीकार, (जिनके कुछ उद्धरणों के आधार पर भी पष्ठसप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथम पञ्चमाध्याय के वृत्तिकार से भिन्न माना जाता है) के कुछ विवरण को भी देखें :—

(१) 'देवौच' इत्यम 'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णांतरसमानाकृतपरिणेषु नकारं न भवति' इत्युक्तं 'तुद्विधिलादेशविनामेतु प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्, तत्रावसरे प्राप्ते तुद्विधौ प्रतिविधौ—अकारैकदेश इत्यपि ॥

पद्मजरी—अ० ७१ (काशिका—भाग—१, पृ० १९०) ॥

(२) 'तुद्विधिलादेशविनामेतुकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम् ('देवौच'—मूल व्याख्यायाम्), तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविधौ—इति सामान्यमिति ॥

पद्मजरी—८२११८ (काशिका—भाग—१, पृ० १९५) ॥

यथा 'पद्मजरी' के उपर्युद्धृत वाक्यों के पढ़ने बाद भी यह निर्णय किया जा सकता है कि पद्मजरीकार को दृष्टि में प्रथमाध्याय के वृत्तिकार से (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार भिन्न थे ?

इतना ही नहीं, जिन उद्धरणों के आधार पर प्रथम से पञ्चम तक जयाश्रिय की रचना मानी जाती है और उससे आगे वाचन की उनको कुछ ऐसी सखीर्ण दृष्टा है कि उक्त निर्णय करना कठिन हो जाता है। 'निरुति च' (११३१५) सूत्र की वृत्ति की व्याख्या में न्यायकार ने 'गकारोऽप्यत्र चार्धभूतौ निर्दिश्यते' की व्याख्या करने समय लिखा है कि यह मत जयाश्रिय का है। इसी प्रसङ्ग में उन्होंने यह भी बतलाया है कि 'ग्लानिरप्यत्र वस्तु' (३२११२९) तथा 'धवृक् किति' (७२१११) सूत्रों में भी जयाश्रिय ने अपनी वृत्ति में चार्धभूत गकार का निर्देश किया है जब कि वाचन इसके प्रतिवृत्त है। यहाँ न्यायकार ने 'धवृक् किति' (७२१११) सूत्र की वर्तमान वृत्ति को भी अशता उद्धृत किया है। परन्तु जब 'धवृक् किति' की वृत्ति की व्याख्या करने लगते हैं तब वृत्तिकार द्वारा चार्धभूतगकारप्रत्यय-पञ्चमसमर्थक आचार्य के लिए प्रयुक्त 'केचित्' शब्द की व्याख्या करते हैं—'शेषोभूतिव्याप्तिप्रभृतयः'। इस उक्ति से भी कुछ सन्देह अवश्य उत्पन्न हो जाता है। जब १११५ सूत्र की व्याख्या में न्यायकारने इतने आह्वार के साथ दोनों वृत्तिशाली की चर्चा की है तो 'प्रयुक्त किति' सूत्र की व्याख्या में भी वचन से कम जयाश्रिय का नाम तो 'केचित्' के अन्तर्गत उन्हें लेना ही चाहिये था। असु !

उपर्युक्त स्थिति में यह स्पष्ट है कि 'न्याय' तथा 'पद्मजरी' के आधार पर 'काशिका' वृत्ति का असहिभाजन (निर्माता की दृष्टि से) असम्भव है। मन मेरू के आधार पर भी स्पष्टिद्वय की वृत्ति मान लेना बहुत संयुक्तिक नहीं है, क्योंकि वहाँ से वहाँ प्रस्थान भी प्रायः इत वृत्ति से मुक्त नहीं है। फिर भी पुरानी परम्परा के आधार पर यह माना जा सकता है कि 'काशिका' वृत्ति में दो व्यक्तियों की वृत्ति का साहचर्य है। किन्तु असहिभाजन का कार्य तो वर्तमान स्थिति में असम्भवसाध्य है। प्रस्तुत संस्करण में केवल

नवीन विद्वान् की प्रसिद्धि के आधार पर मैंने भी प्रथम से पञ्चम तक वृत्त्यन्त में जयादित्य का तथा षष्ठ से अष्टम तक की वृत्ति के अन्त में वामन का नाम निर्दिष्ट किया है, किन्तु इस निर्देश में मेरा किसी भी प्रकार का अभिनिवेश नहीं है।

जयादित्य का काल—

हरिसंग के यात्रानिबन्धन से यह प्रतीत होता है कि ६६१ या ६६२ ई० के पूर्व ही जयादित्य की मृत्यु हो चुकी थी।^१ इस आधार पर जयादित्य का काल सप्तम शतक^२ (मध्यभाग) सम्भावित है। वरदाचारी जी षष्ठ शतक में ही जयादित्य की स्थिति मानते हैं।^३

षष्ठ शतक से सप्तम शतक के मध्यभाग तक जयादित्य की स्थिति कुछ अभ्यास्य प्रमाणों से भी समर्थित होती है। 'प्रकाशनस्थेया' 'व्ययोम' सूच की वृत्ति में 'स्थेय' के उदाहरण के लिए काशिकाकार ने भारवि के 'किराताजुनीय' का पद्यांश—'सशम्प' कर्णादिषु तिष्ठते य' को उद्धृत किया है। यत 'किराताजुनीय' पर महाराज दुर्विनीत ने एक^४ व्याख्या लिखी थी और दुर्विनीत का राज्यकाल^५ वि० स० ५२९—५३९ (४७२—५१२ ई०) था। अतः भारवि को चतुर्थ शतक के प्रारम्भ में होना चाहिए। परन्तु अभ्यास्य विद्वान् भारवि के समय के विषय में भिन्न भिन्न मत रखते हैं। कुछ लोग^६ ६०० ई० के आस पास भारवि का समय मानते हैं। अब अधिक सम्प्रतिपन्न समय (जयादित्य का) सप्तम शतक का मध्यभाग ही है। यही मत श्रीपाद् कृष्ण देलवेकर महाशय का भी है।

जयादित्य की कृत—

'अष्टाध्यायी' की 'काशिका' वृत्ति में अतिरिक्त जयादित्य के अस्य ग्रन्थ की सत्ता में सम्प्रति कोई प्रमाण नहीं है। 'सुभाषितावली' में जयादित्य के नाम से कुछ श्लोक मिलते हैं, परन्तु मूलग्रन्थ का उल्लेख नहीं है।

१. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II, P 433,

न्यास की प्रस्तावना, पृ १६ ॥

२. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P 367,

न्यास की प्रस्तावना, पृ० २६ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

४. अष्टाध्यायी—११३।१२ ॥

५. सम्पूर्ण श्लोक इस प्रकार है —

जहातु नैन कथमर्थमिद्धि सशम्प कर्णादिषु तिष्ठते य ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमायिनीना विपदां पदानि ॥

किराताजुनीय—२।१४ ॥

६. Krishnamachariar—History of Classical Skt. Literature, P. 147.

७. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४१४ ।

८. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P 577. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 80.

१—वामन

वामनकृत समस्त 'अष्टाध्यायीवृत्ति' तथा वर्तमान 'काशिका' वृत्ति के पष्ठ से अन्तर्ध्याय तक की वृत्ति का उल्लेख जयादित्य के विवरण के प्रसङ्ग में किया जा चुका है। वर्यहों कहना पुनरुक्तिमात्र होगा।

परिचय—

'काशिका' वृत्ति के अवलोकन से तो यह भी पता नहीं लगता है कि वामन ने 'काशिका' की रचना की थी या नहीं। केवल पुष्पिका में वामन के नाममात्र का उल्लेख है। संस्कृत साहित्य में वामन नाम के कई आचार्य इतिहाससिद्ध हैं, परन्तु काशिकाकार वामन उनसे सर्वथा भिन्न हैं। अतएव वामन के व्यक्तित्व के विषय में 'ह्रस्वमिध्व' कहना सम्भव नहीं है।

वामन का काल—

यद्यपि 'न्यास' के सम्पादक महाशय ने प्रयत्नतः यह सम्भावना व्यक्त की है कि इत्तिह द्वारा केवल जयादित्य का काशिकाकार के रूप में उल्लेख के आधार पर यह माना जा सकता है कि वामन ने इत्तिह के स्वदेशपरावर्तन के पश्चात् 'काशिका' वृत्ति लिखी होगी और इत्तिह सम्पादक महाशय के मत में प्रायशः वामन को जयादित्य से कम से कम ५० वर्ष पश्चात् होना ही चाहिए तथापि उपसंहार के समय उन्होंने काशिका वृत्ति का रचनाकाल ६५० ई० को मान लिया है। इससे ऐसा प्रतीत होता है कि चक्रवर्ती महाशय ने अपनी पूर्वसम्भावना को प्रथम नहीं दिया है। फलतः उनकी दृष्टि में वामन का काल भी जयादित्य के समान ६५० ई० के आस पास ही होना चाहिए। प्रो० बिण्ढरनाथ^१ महाशय 'काशिका' को जयादित्यवामन की सम्मिलित कृति मानकर भी वामन के कालादि के विषय में मौन है। सम्भवतः उनकी दृष्टि में भी वामन जयादित्य के समकालिक थे। प्रो० रूक्मिणी^२ भारि विश्वा^३ भी जयादित्य वामन परिचित 'काशिका' वृत्ति का एक समय बतलाकर वामन को प्रायः जयादित्य के समकालिक मानने के पक्ष में ही है। बेल्वेलकर महाशय भी दोनों को समकालिक ही मानते हैं।

परन्तु जयादित्य तथा वामन की वृत्तियों का सम्मिश्रण यह सङ्कत करता है कि दोनों समकालिक नहीं थे। 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य के मत का स्पष्टन भी वामन ने किया है^४। यह स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है कि समकालिक दो व्यक्ति साथ साथ

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५-४२६ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १० ॥

३. वही—पृ० २३ ॥

४. A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P 433.

५. A History of Sanskrit Literature, P 367.

Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P 152.

१. न्यास—१११५ (काशिका—भाग—१, पृ० ८५), ३११२३ (काशिका—भाग—२, पृ० २१०—२११).

पदमञ्जरी—२३२१० (काशिका—भाग—२, पृ० ११—११८), ३११२३ (काशिका—भाग—२, पृ० ४११).

मौलमनोरमा—५५४२२, ५५४२३—१११५ ॥

इसी ग्रन्थ का आंशिक विभाजन था सम्बिम्बक रूप में व्याख्यान भी करें और परस्पर ब्रह्म का मत का उपन्यास भी। मतभेद होना तो स्वाभाविक है, या कम से कम असम्भव नहीं है, परन्तु उसका उल्लेख संयुक्त कृति में स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है। बहुत सम्भव है कि विभिन्नकालिक व्यक्तियों की रचना होने पर भी परवर्ती मनीषियों ने 'गुणोपसंहार' न्याय से कुछ अंश जयादित्य की वृत्ति से और कुछ अंश वामन की वृत्ति से ले लिया था जिसके फलस्वरूप आज हमारे पास 'काशिका वृत्ति' सङ्कीर्ण कृति के रूप में प्रस्तुत है—ऐसा माना जाता है। 'गुणोपसंहार' न्याय से अध्ययनाध्यापन की परम्परा आज भी हमारे पण्डितों के बीच प्रचलित है। उदाहरणार्थ हम 'तत्त्वचिन्तामणि' को ले सकते हैं। 'व्यासपञ्चक प्रकरण' तथा 'वर्क प्रकरण' की मधुरानाथी वृत्ति, 'सिद्धान्तलक्षण प्रकरण', 'सिद्धान्तलक्षण प्रकरण' तथा 'पञ्चता प्रकरण' आदि की जागदीशजी वृत्ति और 'सामान्यनिरुक्ति' आदि प्रकरण की आदाधरी वृत्ति ही पण्डित मण्डली में अध्ययनाध्यापन का विषय है।

अतः यदि मेरी उक्त कल्पना विवेचकों के लिए प्रादा हो और यदि जयादित्य का परिनिर्विष्ट १५० ई० का समय प्रामाणिक हो तो कम से कम बामन को ७०० ई० के निकटस्थ माना जा सकता है।

सम्प्रति सस्कृत साहित्य के इतिहास की स्थिति अन्धकार में ही है, क्योंकि नये-नये प्रमाण मिलते जा रहे हैं और पूर्व पूर्व सिद्धान्त का परिस्थापन तथा उत्तरोत्तर सिद्धान्त का परिमृग्य होता जा रहा है। अतः ऐतिहासिक स्थिति में जब तक कोई भन्तरज प्रमाण, प्रामाणाभास नहीं, उपलब्ध नहीं होता तब तक 'इवमित्यम्' कह देना, मेरी दृष्टि में, दुराचरणात्मा है।

उपर्युक्त वृत्तिकारों से अतिरिक्त भर्तृहरि^१ अथवा विमलमति^२ अथवा भर्तृहर्युप^३ नामक विमलमति की 'भागवृत्ति', जयन्तभट्ट-कृत^४ वृत्ति, केशव-कृत वृत्ति^५, हनुमित्र अथवा^६ हनु द्वारा निर्मित 'हनुमतीवृत्ति', मैत्रेयरचितकृत 'दुर्घटवृत्ति', पुष्पोत्तमद्वारेण चित्त 'भाषावृत्ति'^७ तथा 'दुर्घटवृत्ति'^८(?), शरणदेव की 'दुर्घटवृत्ति',^९ भट्टोजि दीक्षित-

१. भाषावृत्त्यर्थविवृति—८११६७ ॥

२. कातन्त्रपरिशिष्ट—सम्भिसूत्र—१४२ ॥

३. सस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० ४३३ ॥

४. वही, पृ० ४३८ ॥

५. भाषावृत्ति—भा० ११२, ८११२० ॥

६. प्रक्रियाप्रसाद—प्रथम भाग—पृ० ६१०, ६८६, द्वितीय भाग—पृ० १४५ ॥

७. उज्ज्वलदत्त—उणादिवृत्ति—पृ० ८०, १४२ ॥

८. राजशाही प्रकाशन—१९१८ ई० । इसमें वैदिकसात्रविषयक सूत्रों की वृत्ति नहीं है।

९. सस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४४३ ॥

१०. त्रिवेन्द्रम् सस्कृत ग्रन्थमाला, ग्रन्थ संख्या—६, १९०९, पेरिस—१९४०—१९५४ ई०। दुर्घटवृत्ति केवल सप्तमाध्याय तक प्रकाशित हुई है।

विरचित 'शब्दकोशभूषण', अप्यय्य हीचिंत की 'सूत्रप्रकाश' व्याख्या, नीलकण्ठ वाजपय्य कृत 'पाणिनीयप्रदीपिका'^१ (१), विश्वेश्वर सूरिविरचित 'वैयाकरण सिद्धान्त-सुधानिधि' अष्टाभट्ट की 'पाणिनीयमिताचरा'^२, ओरम्भट्ट की 'व्याकरणदीपिका'^३, दयानन्द सरस्वती कृत 'अष्टाध्यायी भाष्य', जयपन नेनार्यकृत 'प्रक्रियादीपिका', नारायणसुधी निमित्त शब्दभूषणायरनामक 'अष्टाध्यायीवृत्ति', रुद्रधरकृतवृत्ति, उदयनकृत 'नित्यव्याख्यानसंग्रह', उदयधरभट्टकृत 'मितव्याख्यानसंग्रह', रामचन्द्र की वृत्ति, सदानन्द की 'तत्त्वदीपिका' और कुछ अज्ञातनामा लेखकों की वृत्तियों भी अष्टाध्यायी पर लिखी गई हैं।

उपर्युक्त सारी वृत्तियों पाणिनीयाष्टाध्यायी के सूत्र क्रम को मान कर ही लिखी गई हैं। यद्यपि पाठ क्रम में वैमर्त्य है, किन्तु अव्यक्त।

पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' पर दूसरे क्रम से भी कुछ व्याख्याएँ लिखी गईं 'अष्टाध्यायी' में एक कार्य के विधायक सूत्रों की समष्टि प्रायेण एक ही जगह मिलती है परन्तु दूसरे प्रकार के क्रम को अपनाने वाली व्याख्याओं में प्रक्रिया क्रम से सूत्रों का नया क्रम स्थापित किया गया है। प्रक्रिया का अर्थ है सन्त्युत्पत्ति अथवा सन्त्युत्पत्ति विधि। शब्दों की साधुतापोषक स्युत्पत्ति में पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' के सूत्र (योगों) की प्रवृत्ति जिस क्रम से आवश्यक हुई उसी क्रम से सूत्रों का सहज प्रक्रिया क्रम में किया गया है। परन्तु एक सूत्र के उपयोग अनेकविध शब्दों की स्युत्पत्ति में सम्भावित होने से इस प्रतिपात सफलता प्रक्रियामुसारी क्रम में भी नहीं मिल पाई है। साक्षात् 'अष्टाध्यायी' में भी इस असफलता के कुछ उदाहरण मिल ही जाते हैं। निदर्शन के लिए हम 'अष्टाध्यायी' के 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' (१।१।२१) सूत्र को ले सकते हैं। आचार्य पाणिनि ने 'दाधा प्दाप्' (१।१।२०) तथा 'तस्मैपौ ष' आदि सन्धाविधि के प्रकरण में उक्त अतिदेश सूत्र का निर्देश कर दिया है। विकारविधि प्रकरण (पष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायी) में तथा मुष्टिद्विविधि-प्रकरण में तो सन्धीर्णता के उदाहरणों की कमी

१. चौदम्बा सरकृत सीरिज, वाराणसी (एक से चार अध्याय तक)।

२. राजकीय पुस्तकालय, आधार, सूचीपत्र भाग—२, पृ० ७५ ॥

३. सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४५३ ॥

४. वाराणसी (चौदम्बा)—१९१४ ई०।

(प्रथम-मृतीयाध्यायवर्ग्यन्त ही प्रकाशित है। शेषांश की रिपति का कुछ पता नहीं है)।

५. वाराणसी (चौदम्बा)—१९०६ ई० ॥

६. छात्ररस, वाराणसी—१९१६ ई०।

७. वैदिक पुस्तकालय, अजमेर से २ भाग प्रकाशित हो चुके, शेषांश का प्रकाशन अग्रजित है।

८. राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास, सूचीपत्र भाग—३, पृष्ठ—१ पृ० ३६०१।

९. इन वृत्तियों के विवरणार्थ सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४५९—४६२ द्रष्टव्य है।

नहीं है। यद्यपि कुछ प्रक्रमभङ्गों के कारण सुबोध्य है और कुछ के कारण व्याख्याकारों द्वारा निर्दिष्ट भी किए गए हैं तथापि सब प्रक्रमभङ्ग के कारण सुस्पष्ट नहीं है। अस्तु ! इस विषय में अधिक कहना अनावश्यक है, क्योंकि गुण दोष भी देश-काल पात्र की सीमा में बहिर्भूत नहीं है।

प्रक्रियाग्रंथों में धर्मकीर्ति (षष्ठ शतक के प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक नहीं) का 'रूपावतार', विमल सरस्वती की 'रूपमाला', रामचन्द्र की 'प्रक्रियाकौमुदी', भट्टोजि दीक्षित की 'सिद्धान्तकौमुदी' तथा वरदराज की 'मध्यसिद्धान्तकौमुदी' एवम् 'लघुसिद्धान्तकौमुदी' विशेषतः उल्लेखनीय हैं। इनमें भी सम्प्रति 'सिद्धान्तकौमुदी' सर्वातिशायी ग्रन्थ माना जाता है।

यद्यपि कुछ न कुछ अच्छाई या बुराई दोनों परम्पराओं में है ही तथापि आचार्य पाणिनि के क्रम के सरसक होने के कारण पूर्व परम्परा के ग्रंथों को प्रथम स्थान देना उचित है। कुछ लोग पक्षपात के कारण अष्टाध्यायी-क्रम को ही उचित तथा महत्वपूर्ण मानते हैं और कुछ लोग प्रक्रिया परम्परा को ही। परन्तु यह विचारधारा निष्पक्ष नहीं है।

अष्टाध्यायी के वार्तिककार

'वार्तिक' शब्द के अर्थ का प्रतिपादन किया जा चुका है। संस्कृत साहित्य में 'वार्तिक' के पर्याय के रूप में 'वाक्य', 'व्याख्यानसूत्र', 'भाष्यसूत्र', 'अनुतन्त्र' तथा 'अनुस्मृति' शब्दों का प्रयोग मिलता है।

(क) वाक्य—

१० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने 'वार्तिक' के अर्थ में 'वाक्य' शब्द के प्रयोग के लिए यह युक्ति दी है कि सूत्रों में क्रियापद के अप्रयोग तथा वार्तिकों में क्रिया पद के प्रायशः प्रयोग होने के कारण (एकतिङ् वाक्यम् अथवा क्रिया कारकान्विता वाक्यम् के आधार पर) वार्तिक को 'वाक्य' कहा जाता है। परन्तु यह उचित नहीं प्रतीत होता है। टीका ग्रंथों में वार्तिक के अन्त में 'वक्ष्यम्', 'वाक्यम्' 'उपसरथानम्' आदि के प्रयोग होने पर भी महाभाष्योद्धृत वार्तिक में प्रायेण क्रिया पद का प्रयोग नहीं है। दूसरी बात यह है कि 'अस्तिर्भवतीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' के सिद्धान्त के उद्घोषक वैशकरण-सम्प्रदाय के अनुसार सूत्रों में क्रिया-पद का सम्बन्ध मानना ही है। वाक्यत्व प्रयुज्य-

१. रूपावतार, रूपमाला तथा प्रक्रियाकौमुदी के विशेष विवरण के लिए प्रक्रिया-कौमुदी का श्री क० पी० त्रिवेदी लिखित Introduction देखना चाहिये।

२ प्रदीप—६।३।३४, (पृ २२७, भाग—५, नि. सा.), ८।३।५ (पृ० ४३२ रोह-तक), देव—२७० १३२; पदमञ्जरी—पृ ९ (भाग—१, काशी), डेलाराज—(वाक्य पदीय व्याख्या—) पृ. २, ३८ आदि, उद्योत—६।१।३५ (पृ. १३५, भाग—५, नि. सा.)।

३ प्रदीप—८।२।६ (पृ ३७२, रोह तक) तथा उद्योत—८।२।६ (पृ. ३७२)।

४ भर्तृहरिटीका—पृ ४० (का. हि. वि. वि. नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला, कुसुम—११)।

५ वाक्यपदीय—१।२३ स्वोपज्ञटीका ॥

६ धातुवृत्ति, पृ. ४०२ (चौखम्बा)।

मान क्रिया के आधार पर ही हो—ऐसा नियम तो व्याकरण शास्त्र में नहीं है। अतः नृप वाक्य नहीं है—इस कथन का कोई अर्थ नहीं है।

मेरी दृष्टि में 'वाक्य' शब्द वाचिकार्थ में रुढ़ है।

(५) व्याख्यानसूत्र—

'व्याख्यानसूत्र' का अर्थ भी सीमासक जी के अनुसार^१ 'साध्यात्मक व्याख्यान का मूलभूत सूत्र' है। परन्तु 'सूत्रव्याख्यानार्थवात्' वाक्यानाम्^२ इस कैवट की उक्ति से भी यह स्पष्ट है कि वाचिक भी वृत्तिसूत्र का सविष्ट व्याख्यान ही है। व्याख्यानान्त होने पर भी वाचिक के लिए सूत्र शब्द प्रयोग का संकेत किया जा चुका है। अतः मेरी दृष्टि में 'व्याख्यानसूत्र' का कर्मधारय समास—व्याख्यानं च तत् सूत्रं चेति व्याख्यान-सूत्रम्—ही अधिक उचित प्रतीत होता है।

(६) भाष्यसूत्र—

भाचार्य भर्तृहरि ने अपनी महाभाष्यटीका में वाचिक के अर्थ में 'भाष्यसूत्र' शब्द का प्रयोग किया है। 'वृत्तिसूत्र' शब्द की तुलना में 'भाष्यसूत्र' शब्द का भी 'भाष्य-विशिष्ट सूत्रम्' (च वाचिकम्) अथवा 'भाष्यमूलभूत सूत्रम्' अर्थ दिया जा सकता है। महर्षि पद्मभट्टि का 'भाष्य' मुख्यतः वाचिक पर है, सूत्र पर नहीं—यह विषय अभी बतलाया जाएगा।

(७) अनुतन्त्र—

'तन्त्र' शब्द शास्त्रपर्याय है। प्रकृत में व्याकरण शास्त्र ही 'तन्त्र' शब्द का अर्थ है। अष्टाध्यायीस्वरूप व्याकरण शास्त्र के पञ्चाश निमित्त होने के कारण, महर्षि की दृष्टि में वृत्तिसूत्र से न्यून होने के कारण एवम् अष्टाध्यायी तन्त्र से सम्बद्ध होने के कारण वाचिक को 'अनुतन्त्र' कहा जाता है। यह 'अनुतन्त्र' शब्द वाचिकार्थ में योग्यमाना जा सकता है।

(८) अनुस्मृति—

'स्मृति' शब्द के व्याकरणस्मृतिवाचक होने के कारण 'अनुस्मृति' शब्द की स्थिति 'अनुतन्त्र' शब्द के समान है।

पाणिनीय व्याकरण में वाचिककार किन्ने हुए हैं—इस विषय का निम्न विवरण असम्भव है। 'अपर भाट्ट' आदि प्रतीकों के अन्तर्गत 'महाभाष्य' आदि ग्रन्थों में बहुत से वाचिक उद्धृत हैं जिनके निमांता के विषय में कुछ भी परिशान नहीं है। कुछ ऐसे भी वाचिक हैं जिनके रचयिता का अभ्यास्य प्रसङ्ग के अलंकार से कदाचित् अवशेष हो भी जाता है।

जिस प्रकार महर्षि पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' में कई सूत्र पञ्चात्मक हैं उसी प्रकार वाचिकों में भी 'श्लोकवाचिक' उपलब्ध है। यह कहना उचित है कि सभी श्लोकवाचिक एक ही व्यक्ति की रचना है या भिन्न भिन्न व्यक्ति की। वाचिकों के रचयिताओं की पर-पान के लिए तरह तरह के नक़्क़े प्रयुक्त किए गए हैं। परन्तु सब की दृष्टि 'पूगाकरमाय' की स्थिति में उल्टेतर नहीं है।

१. भरतृग व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग, ३, पृ. २८२ व

२. पदार्थ—१६१३४ (पृ. २२७, भाग—२, निर्णयभाष्य) व

सम्प्रति जिन वार्त्तिककारों के नाम विभिन्न ग्रन्थों में उपलब्ध हो रहे हैं उनकी संख्या ५ है :—

- (१) कात्यायन अथवा कात्यायन अथवा वररुचि,
- (२) भारद्वाज,
- (३) सुनाग,
- (४) कोष्ठा,
- (५) वाडव,

(१) कात्यायन वररुचि

वार्त्तिककारों में अग्रगण्य है कात्यायन गोत्रोत्पन्न वररुचि । उपलब्ध वार्त्तिकों में अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत ही हैं । वार्त्तिककार शब्द से साधारणतः विद्वन्मण्डली में कात्यायन वररुचि को ही समझा जाता है । किन्तु यह निश्चित रूप में कहना कठिन है कि कौन वररुचिप्रणीत है और कौन अश्वकर्तृक है । अतएव यह भी स्पष्ट है कि अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत है—इस कथन का आधार भी परम्परागत प्रसिद्धि मात्र है ।

यदि वररुचि को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि समकालिक मानने में कोई अनुपपत्ति नहीं है ।

(२) सुनाग—

‘महाभाष्य’ आदि ग्रन्थों में सुनाग वार्त्तिक का उल्लेख मिलता है । पद्मजरी-कार के अनुसार सुनाग शब्द का अर्थ है आचार्य सुनाग के शिष्य । यदि ‘पद्मजरी’ की व्याख्या सत्य हो तो यही मानना उचित है कि ये वार्त्तिक सुनागाचार्य कृत एवम् उनके शिष्यों द्वारा प्रतिपादित या प्रचारित हैं । ऐसी दशा में हमें सुनागाचार्य को महाभाष्यकार से अधिक प्राचीन मानना होगा ।

२।२।१८ सूत्र के ‘भाष्य’ में ‘प्रादय तार्थे’ इस वार्त्तिक के उल्लेख के बाद ‘पतवेच सौनागैर्विस्तरतरेण पठितम्’ के उल्लेख से तथा कैयट की व्याख्या से भी यह प्रतीत होता है कि सुनाग वार्त्तिकों में कात्यायनवार्त्तिकों की कमी को दूर किया गया है । अतः कात्यायन तथा पतञ्जलि के बीच सुनाग का काल माना जा सकता है ।

‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहने के बाद जिन वार्त्तिकों का उल्लेख किया गया है वे वार्त्तिक सम्भवतः सुनाग प्रणीत हैं—यह कल्पना कल्पना ही है, क्योंकि भारद्वाजीय वार्त्तिकों के भी कात्यायनीय वार्त्तिक से बृहत् होने के कारण उनके उल्लेख के समय भी ‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहना अस्वाभाविक नहीं होगा ।

(३) भारद्वाज—

‘महाभाष्य’ में कई बार भारद्वाजीय वार्त्तिक का उल्लेख किया गया है । साधारण व्युत्पत्ति के अनुसार भारद्वाजीय शब्द का अर्थ भारद्वाजशिष्य है ।

१. महाभाष्य—२।२।१८, ३।२।४६, ४।१।७८, ८७ आदि, काशिका—अ२।१७, भाषावृत्ति—७।२।१७, तथा अन्यान्य ग्रन्थ ॥

२. पद्मजरी—अ२।१९ ॥

३. महाभाष्य—१।१।२०, ४६; १।२।२२, १।३।६७ आदि ॥

भारद्वाजीय वास्तिक पर दृष्टिपात करने से यह भी स्पष्ट हो जाता है कि इन वास्तिकों का उद्देश्य भी कात्यायनीय वास्तिकों का न्यूनतापहार है। अतः पूरा भारद्वाजीय वास्तिक का काट भी कात्यायन—पतञ्जलि के मध्य में ही मानना उचित है।

(४) कोश—

‘इको गुणवृद्धी’ की व्याख्या के प्रसङ्ग में ‘महामाष्य’ में ‘कोश्रीया पठन्ति—‘रि मादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन’ इति”। इससे यह प्रतीत होता है कि केट नामक व्याचार्य के सिद्धों द्वारा भी प्रायशः कोट्टृपणीत वास्तिकों का प्रवचन किया गया था।

इनके विषय में अधिक विवरण सम्मति उपलब्ध नहीं है।

(५) बाह्वय—

८।१।०६ सूत्र की व्याख्या के प्रसङ्ग में महामाष्यकार ने ‘तत्र सौर्यभगवतोऽपि अनिष्टिज्ञो वाह्वयः पठति’ लिखा है। केट ने ‘सौर्यभगवता’ शब्द का अर्थ किया है—‘सौर्यं नाम नगरम् तत्रायेनाचार्येणैवमुक्तम्’। केट के कथन से ऐसा लगता है कि महामाष्यकार ने वाह्वयाचार्य अधिक पुराने थे।

‘महामाष्य’ की उक्त वाक्य का अन्वय दो प्रकार से सम्भव है :—

(१) अनिष्टिज्ञो वाह्वयः पठति (इति) सौर्यभगवता (मन्त्रम्) उक्तम्, अथवा

(२) सौर्यभगवता (पठ) उक्तं (तत्) अनिष्टिज्ञो वाह्वयः पठति ।

प्रथम अन्वय के अनुसार तो वाह्वयाचार्य को महामाष्यकार से अत्यधिक प्राचीन मानना पड़ेगा। परन्तु द्वितीय अन्वय के आधार पर सौर्य भगवान् की ही वास्तविक वास्तिककार एवं वाह्वयाचार्य को प्रकृतमात्र मानना होगा। केट तथा नागेश के समर्थन प्रथम पक्ष को ही मिलता है।

उपर्युक्त वास्तिककारों से भतिरिक्त वैशाग्रपथ्य^१, व्याघ्रभूति आदि का भी यत्र-त उल्लेख मिलता है।

भाष्यकार पतञ्जलि

पहले यह बतलाया जा चुका है कि पाणिनीयसूत्रों के लिए ‘वृत्तिसूत्र’ तथा वास्तिकों के लिए ‘भाष्यसूत्र’ शब्द का प्रयोग प्रचलित है। यह भी बतलाया जा चुका है कि ‘भाष्यसूत्र’ शब्द का अर्थ भाष्यमूलभूत वास्तिकात्मक सूत्र है। अतः पूरा व्याकरण शास्त्र में ‘भाष्य’ के नाम से उर्द्वी प्रयोगों का अतिधान होता है जो वास्तिकों की व्याख्या में पर्यवस्यते है। यत्र-‘आधुनिक’ अनुसन्धान से उपर्युक्त प्राधान-प्रमाणों के ही यह सिद्ध हो चुका है कि ‘महामाष्य’ में मूलरूप से उद्घाटन ‘रघोद्वारागमलावसम्भवाः प्रयोजनम्’ आदि वाक्य कात्यायनपणीत है अतएव यह भी मानना ही पड़ता है कि वास्तविक ‘महामाष्य’ भी वास्तिकों की ही (प्रधान रूप में) व्याख्या है।

१. कात्यायनीयात् भारद्वाजीये इत्यभिधानं बहुवचनं च विनियोगः ॥

उद्धृत—२१।५।४

२. सराद्वय व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. २९९-३०१ ॥

‘न्यास’ तथा ‘पदमञ्जरी’^२ आदि में स्पष्टतः यह कहा गया है कि पातञ्जल ‘महाभाष्य’ कात्यायन वररुचि के वाक्तिकों की व्याख्या है। ‘सूत्राणां सानुतन्त्राणा भाष्याणा च प्रणेतृभिः’ इस तरह के भर्गुहरि के कथन से भी यही प्रतीत होता है कि ‘भाष्य’ ‘सानुतन्त्र’ अर्थात् अनुतन्त्र=वाक्तिक, से सहित है।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

रथपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विवुः ॥

इस परिभाषा को ध्यान में रखकर कैयट आदि ने ‘महाभाष्य’ को पाणिनि सूत्र की शास्त्र व्याख्या मान ली है। परन्तु ‘भाष्य’ की यह परिभाषा बहुत माय्य नहीं है। तत्पुत्र ‘न्यायनिबन्धप्रकाश’^३ में वर्धमानोपाध्याय ने लिखा है :—

“सूत्रश्रुद्धिस्थीकृत्य तत्पार्श्वनयमग्निविनाऽपि सद्व्याख्यानम् भाष्यम्” ।

वर्धमानोपाध्याय की उक्ति से यह स्पष्ट है कि भाष्यात्मक व्याख्यान की कोई व्यवस्थित परिभाषा नहीं है। अतः वाक्तिकव्याख्यानभूत ग्रन्थ के लिए भी ‘भाष्य’ शब्द का प्रयोग अनुचित नहीं है।

पातञ्जल ‘महाभाष्य’ में प्रायेण वाक्तिकोपन्यास के बाद ही व्याख्यान की प्रवृत्ति होने से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है। चौद्विग्रहों में वैशेषिकसूत्रवास्तिक—वाक्य—के ऊपर लिखे गए एक ‘भाष्य’ का उल्लेख भी इसका समर्थक है।

पातञ्जल ‘भाष्य’ के मुख्यतः वाक्तिकव्याख्यानरत्मक होने पर भी बहुत वाक्तिकोक्तेय के बिना ही सूत्र की व्याख्या मिलने के कारण ही इसे ‘महाभाष्य’ भी कहा जाता है—यह मेरा मत है। सूत्रव्याख्यानभूत वाक्तिक के व्याख्यान-भाष्य में परममूल सूत्र की व्याख्या में असङ्गति का तो कोई प्रश्न ही नहीं उठता। अतः एव ‘महाभाष्य’ का अष्टाध्यायीव्याख्यान के रूप में उल्लेख भी अनुचित नहीं है।

महाभाष्यकार पतञ्जलि का समय साधारणतः ईस्वीय पूर्व द्वितीय^४ शतक माना जाता है। The Age of Patanjali नाम के अपने ग्रन्थ में एण्डित पन्, भाष्याचार्य ने ईस्वीयपूर्व दशम शताब्दी में पतञ्जलि के अवस्थान का निर्णय किया है। मीमांसक जी ने २००० वि० पू० में आचार्य पतञ्जलि की स्थिति मानी^५ है।

पाणिनीय व्याकरण शास्त्र में महाभाष्यकार का स्थान सर्वोपरि है। साक्षात् पाणिनि तथा कात्यायन से भी अधिक महत्त्वपूर्ण वैयाकरण महाभाष्यकार पतञ्जलि माने जाते हैं। नव्य वैयाकरणों का “यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्” प्रसिद्ध है ही।

१. भाष्यम्—कात्यायनप्रणीताना वाक्याना विवरणम् पतञ्जलिप्रणीतम् ॥

न्यास—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

२. आक्षेपसमाधानपरी ग्रन्थो भाष्यम्, तद्धि कात्यायनप्रणीताना वाक्याना पतञ्जलिप्रणीतम् विवरणम् ॥ पदमञ्जरी—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

३. वाक्यपदीय—३।२३ ॥

४. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol III, Pt—II, p 429 (and Foot Note No 4)

Macdonell—A History of Skt Literature, P. 367

५. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ ३२८ ॥

महाभाष्यकार की सख से बड़ी विशेषता है इनकी व्यापक दृष्टि। भावरूपका उस औचित्य के सामग्र्य होने पर ये किये भी शास्त्र के विद्वान् को अपनसात् करने में मद्धोष नहीं करते। अपने सम्प्रदाय के विभिन्न आचार्यों के मतों का उपन्यास कर उनके खण्डन की ओर इनकी दृष्टि अन्यान्य प्राचीनार्वाचीन लेखकों की तरह नहीं है। समग्र तथा सम्मान के साथ तत्त्व आचार्य की व्याख्या भी इन्होंने उपन्यस्त की है।

इनकी भाषा तथा शैली संस्कृतसाहित्य में अद्वितीय है। यदि किसी भी आचार्य के भाषा 'प्रसन्न-गम्भीर' है तो प्रथमतः आचार्य पत्रज्ञलि की।

सधेय में इतना ही कहना पर्याप्त होगा कि व्याकरण शास्त्र की 'महाराष्ट्र' इनकी इन्होंने की सर्वपर्याप्त प्रतिभा के कारण औचित्य रखती है। व्याकरण शास्त्र के आचार्यों में महाभाष्यकार की प्रज्ञा की तुलना नहीं है। पाणिनीय व्याकरण के इतने महार के प्रथ्यापन में सर्वोच्च अवदान महाभाष्यकार पत्रज्ञलि का ही है। यही कारण है कि भर्तृहरि, कैपट जैसे समस्त विद्वान् की प्रशंसा 'महाभाष्य' के व्याख्यान में हुई है।

स्थान स्थान पर इन्होंने पाणिनीय सूत्र का खण्डन तथा भावरूपक होने पर रूपान्तरण भी किया है। किन्तु खण्डन या रूपान्तरण की युक्तियों इतनी दीवता रखी है कि उनके विरुद्ध कुछ कहने का साहस पण्डितों में नहीं हो पाता है।

'महाभाष्य' के पुनरुद्धार के विषय में 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' अत्यन्त लोकनीय है।

यद्यपि स्वयम् महाभाष्यकार ने ही दो बार 'भाष्य' शब्द के बहुरूप से तथा अनेक बार 'अपर भाष्य' आदि सर्वनाम पदों के उल्लेख से प्राचीन भाष्यों का संकेत किया है और भर्तृहरि द्वारा 'भाष्याणाम्' इस बहुवचनान्त पद से भी हम तथ्य की पुष्टि होती है तथापि आज पत्रज्ञलिप्राकाशित भाष्यग्रन्थ उपलब्ध नहीं है। पत्रज्ञलिपरकाशित वाचिकभाष्यकार देवाराज, राजशूर तथा राजदत्त का वर्णन 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' में देवना आदिपु।

काशिकाशृति

(क) 'काशिका' शब्द के प्रयोग का आधार :—

प्रामुख्य काशिकाशृति के नामकरण के विषय में परमन्त्रहीकार का कहना है कि काशी नगरी में इस शृति की रचना होने के कारण ही इसे 'काशिका' कहा गया है :—

वाशिदेति देशनाभिधानम्। काशिपु भग। 'कारवादि-पद्यजुमिष्टी' (४।२।१।६)
'काशिका' ॥ पदमन्त्रही—७० ६ (काशिका—भाग—१) ॥

परम्पू शृतिकार ने भी ४।२।१।६ की शृति में "काशिटी, काशिका" इन दो उदाहरणों का उल्लेख किया है परन्तु इस ग्रन्थ के नाम के विषय में कुछ सकेर नहीं किया है।

उही तक 'काशिका' शब्द के व्युत्पत्तिनिमित्त का प्रश्न है उस विषय में भी परमन्त्रहीकार का स्थान निश्चरक है ही, परन्तु 'काशिका' शब्द के प्रवृत्तिनिमित्त के विषय में परमन्त्रहीकार के मन में प्रामाण्य का अनुसाहक कोई तथ्य सामग्री उपलब्ध नहीं है। किन्तु प्राध्याय विद्वान् भी परमन्त्रहीकार के मन का ही समर्थन करने हैं।

(ख) 'काशिका' वृत्ति के नामान्तर :-

'काशिका'वृत्ति के लिए 'भाषावृत्ति' से 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग किया गया है। व्याख्याकार सृष्टिधराचार्य ने 'एकवृत्ति' शब्द को युक्त्युपन्यासपूर्वक 'काशिका' का वाचक माना है :-

एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वदिके लौकिके च विचरणे इत्यर्थः । एकवृत्ताविति काशिकाया वृत्तावित्यर्थः ।

सृष्टिधराचार्य का अभिप्राय स्पष्ट है कि लोक वेद साधारण पाणिनीय अष्टाध्यायी की वृत्ति होने से 'काशिका' को भी लोक वेद साधारण वृत्ति और इस लिए 'एकवृत्ति' कहा जाता है।

मीमांसक जी का^१ कथन है कि 'भागवृत्ति' से पाणिनीय सूत्रों को लौकिक तथा वैदिक भागों में बोटकर उनकी व्याख्या की गई थी जब कि 'काशिका' में सङ्कीर्ण रूप में ही सूत्रों की व्याख्या की गई है। अतएव 'भागवृत्ति' की प्रतिबुद्धि के कारण ही 'काशिका' के लिए 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग प्रचलित हुआ है।

यद्यपि पाणिनीय व्याकरण में वैदिक शास्त्रों के साधुस्वयधिक नियमों की प्रधानता नहीं है और यही कारण है कि कुछ लोगों ने इसे पूर्णतः लौकिक व्याकरण^२ माना है तथापि इतना तो मानना ही होगा कि अप्रधान रूप में वैदिकपदावधान भी इसमें^३ उपलब्ध है। 'लौकिकानां वैदिकानां च' इस भाष्यवाच्य की व्याख्या में कैयट द्वारा वैदिक पदों की प्रधानता का अभिप्रायान्तर सुवोध्य है। साथ ही लौकिक तथा वैदिक पदों में शास्त्रीय^४ दृष्टि से तो कुछ अन्तर है ही नहीं, व्यावहारिक दृष्टि से भी बहुत अन्तर नहीं है। अतः पाणिनीय व्याकरण को लोक-वेद साधारण व्याकरण मानना अनुचित नहीं है।

'माघ' में काशिका का सकेत मानने वाले विद्वान् 'सद्वृत्ति' शब्द को भी काशिका-वृत्ति का पर्याय मानते हैं।

(ग) काशिका ही अष्टाध्यायी की प्रथम पूर्णवृत्ति नहीं :-

भाष्यापक नैककानल महाशय का मत है कि आचार्य पाणिनि की अष्टाध्यायी पर सर्वप्रथम सम्पूर्ण वृत्ति 'काशिका' ही है। परन्तु उनका यह अभ्युपगम उचित नहीं

"Benaras Commentary"—Macdonell—A History of Skt Literature, P 367

१. भाषावृत्ति—११११६ ॥

२. स्मृतं व्याकरणं का इतिहास—भाग—३, पृ० ३३० ॥

३. पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूप वजितानि पदान्येव संस्कृत्योत्तुयन्ते ॥

तन्त्रवातिक—११३८ ॥

४. लौकिकानां वैदिकानां च (शब्दानामनुशासनम् अत्र व्याकरणे) ॥

महाभाष्य—परपञ्चादिक ॥

५. तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानम् ॥ यास्क निरुक्त—११२६ ॥

अर्थवन्त शब्दसामान्यात् ॥ वही—११२६ ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः, त एव च तेषामर्थाः ॥ शाबरभाष्य—११३३० ॥

मनोन हो रहा है क्योंकि स्वयम् वृत्तिकार ने 'काशिका' के प्रथम श्लोक में ही यह उक्त दिया है कि यह 'काशिका' वृत्ति प्राचीन वृत्तियों का सार लेकर ही उपनिबद्ध की गई है। आगे हम यह भी देखेंगे कि 'काशिका' वृत्ति में आदि से अन्त तक पूर्वाधारों से वृत्तियों या व्याख्याओं का 'अपरं तु', 'केचित्' आदि शब्दों द्वारा उल्लेख किया गया है जिससे यह सिद्ध होता है कि पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' पर 'काशिका' वृत्ति में पहले न कुछ वृत्ति या वृत्तियों अवश्य रही।

यद्यपि प्रस्तुत वृत्ति—'काशिका' में उल्लिखित मतान्तरों की बहुत-उपलब्धि 'महाभाष्य' में होती है तथापि यह कहना उचित नहीं है कि काशिकाकार ने महाभाष्यकार के ही मतमतान्तर का उल्लेख किया है। जब स्वयम् महाभाष्यकार ने प्राचीन वृत्तियों का स्वयंभूतापूर्वक अपने 'महाभाष्य' में उपयोग किया है, और यह प्रक्रिया किसी से लेखक के लिए अव्याभाषिक नहीं है, तो क्या यह कहना उचित होगा कि 'महाभाष्य' में उपलब्ध सभी बातें महाभाष्यकार की कल्पना के ही परिणाम हैं? इसके अनिश्चित 'काशिका' में कुछ तो ऐसी बातें भी मिलती हैं जिनकी 'महाभाष्य' में खोज तक नहीं की गई है।—

(१) सारस्वतम् = तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, 'यथार्थं' इत्येतत् सिद्धम् । गुणभूतं भवेत् सारस्वते यथा स्यात्—सद्वत् । चित्ता । सदिशि ॥ काशिका—२।१।६ ॥

उपर्युक्त विषय की खोज भी 'महाभाष्य' में नहीं की गई है। अतएव हम वृत्ति की व्याख्या करते समय पदमञ्जरीकार ने किया है।—'अप्रसिद्धोदाहरणमेतत्, चिरन्तन-प्रयोगात् ।'

(२) ('मुच्यते' इत्यत्र) चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—आत्रिण्युना छादित-चन्द्रमेव ॥ काशिका—३।१।१३८ ॥

त्रिणु 'भाष्य' में हम मूल के विषय में कुछ नहीं कहा गया है। अतएव पदमञ्जरीकार का कथन है :—

नैतद्याप्ये समाधितम् ॥ पदमञ्जरी—३ २।१३८ ॥

सिद्धान्तकीमुदीकार ने भी यही कहा है —चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—आत्रिण्यु-
रिति वृत्तिः । एव वचिण्युः । नैतद्याप्ये एवम् ॥ मि० की०—३।१।१३८ ॥

त्रिणुव उद्धरण के आधार पर कम से कम प्राचीनतर वृत्ति के प्रभाव की सम्भावना का तो अपेक्षा नहीं किया जा सकता। इस तरह के बहुत से भाष्यानुक्त या भाष्य-विद्वद् मन्त्रवाद 'काशिका' वृत्ति में हैं जिनके आधार पर यह तो माना ही जा सकता है कि काशिका से पहले ही 'अष्टाध्यायी' पर वृत्ति रही अथवा, अनेक ही उमर का एतद् आधार ही रहा हो। 'अष्टाध्यायी' के वृत्तिकार प्रकरण में 'काशिका' से प्राचीन वृत्तियों का उल्लेख भी किया जा चुका है।

(५) 'काशिका' वृत्ति तथा प्राचीन आधार —

'काशिका' वृत्ति पाणिनीय मूलों पर पुराने जिनने भी साध्यामन्तर या असाध्या

१. प्राच्य मन्त्रकरण में 'मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा' ऐसा पाठ पाठ गया है परन्तु आद्य-पदमञ्जरी समर्पित पाठ उपर्युद्धत पाठ ही है। अन्त-पाठों को हमका संशोधन कर लेना चाहिये।

सम्बद्ध ग्रन्थ लिखे गए थे सर्वत्र तत्त्व को उपभ्यस्त करने की दृष्टि से ही लिखी गई है। यह तथ्य वृत्तिकार की उक्ति से ही प्रमाणित होता है —

वृत्तौ भाष्ये तथा धातु नाम पारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ काशिका—प्रथमरलोक ॥

किन्तु 'नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्' इस विश्वजनीन तथ्य का भी अपलाप नहीं किया जा सकता। ऐसी स्थिति में यह अत्यन्त स्वाभाविक है कि 'काशिका' वृत्ति से पूर्ववर्ती आचार्यों की सर्वत्र पाणिनीय व्याकरण की व्याख्या में सम्प्रतिपत्ति नहीं रही होगी। अतएव प्राचीनग्रन्थसारसंग्रहात्मक इस 'काशिका' वृत्ति में भी कुछ प्राचीन आचार्यों द्वारा स्वीकृत किन्तु अन्य प्राचीन आचार्यों तथा स्वयम् वृत्तिकार द्वारा (मायस) स्वीकृत मतों का 'केचित्', 'अप्ये तु' आदि शब्दों से उपादान तथा यत्र-कुत्रचित् खण्डन भी उपलब्ध होता है।

यद्यपि Indian Antiquary के १५, १६ भागों तथा A History of Indian Literature, vol—III, Part—I], के ४३३ पृष्ठ में क्रमशः कीलहार्न तथा विण्टरनिस्स साहब ने 'काशिका' वृत्ति में चान्द्र व्याकरण का प्रभाव माना है और मीमांसकजी ने अपने सं० न्या० शा० के इतिहास, भाग—१, पृ० २१०—२११ में इस आक्षेप का खण्डन किया है तथापि अनावश्यक समझकर मैंने इसकी उपेक्षा कर दी है।

उल्लिखित पूर्वाचार्यों के मत मतान्तर के हेतु निम्नलिखित सूत्रों की वृत्ति विशेषतः प्रत्यक्ष है —

प्रत्याहारसूत्र—७

११११४५ ॥	५११११३ ॥
२१२१६६ ॥	५२११२ ॥
३१११३० ॥	५२११३ ॥
३२११२४ ॥	५२११२ ॥
४११११४ ॥	५२११५ ॥
४११११७ ॥	५२११३ ॥
४३१३ ॥	५३१३५ ॥
४३१२७ ॥	५३११३ ॥
४४१६६ ॥	५३११०२ ॥
४४१३५ ॥	५४३ ॥
५१११२ ॥	५४२१ ॥
५११२० ॥	५४२२ ॥
५११२१ ॥	५४१० ॥
५११२४ ॥	५४१२८ ॥
५११५० ॥	६११२ ॥
५११८५ ॥	६११३ ॥
५११९४ ॥	६११४ ॥

१. यहाँ वाक्तिक आदि के रूप में उल्लिखित मतान्तर का निर्देश नहीं किया गया है।

उपयुक्त सूत्रों में अधिकतः पञ्चान्तरोपन्यासार्थ, अव्ययः खण्डनार्थ तथा अव्ययपक्षः स्वमतस्थापनार्थ काशिकाकार ने पूर्वाचार्यों के मतों का उल्लेख किया है। पूर्वाचार्यों में महाभाष्यकार के यत्र तत्र उल्लेख से अतिरिक्त सू. ७।२।१७ में 'सौनाग' तथा सू. ७।२।५८ में 'पदशेषकार' का नामानिर्देश किया गया है।

यद्यपि उपयुक्त सूत्रों की वृत्ति में उपलब्ध मतान्तर अधिक रूप में 'महाभाष्य' में ही उपलब्ध है तथापि सबको हम महाभाष्यकार का ही मत नहीं मान सकते। स्वयम् महाभाष्यकार ने भी बहुत स्थलों में 'अपर आह—' आदि अवतरणों के उल्लेख के पश्चात् ही तत्तत् मत का उल्लेख किया है।

(ब) 'काशिका'वृत्ति तथा 'महाभाष्य'—

'काशिका'वृत्ति में महाभाष्यकार के मत (तथा महाभाष्यकार द्वारा उद्धृत पूर्वाचार्यों के मत) भी बहुत उपयुक्त हुए हैं। जगह जगह पर काशिकाकार ने महाभाष्यकार का नाम भी लिया है। परन्तु प्रायशः मतान्तर के उपन्यास के लिए ही। जहाँ काशिकाकार के वही मत हैं जो महाभाष्यकार ने स्थापित किया है वहाँ काशिकाकार ने महाभाष्यकार के मत के आदान करने पर भी महाभाष्यकार का प्रायशः नाम नहीं लिया है। वार्त्तिककार तथा भाष्यकार में मतभेद होने पर काशिकाकार ने प्रथमतः वार्त्तिककार का ही उल्लेख किया है और स्वयम् महाभाष्यकार के मत का उल्लेख करते हुए भी इन्होंने वार्त्तिककार के मत का खण्डन अपने मुख से नहीं किया है।

'काशिका'वृत्ति में ऐसे भी स्थल अवश्य नहीं हैं जहाँ वृत्तिकार ने प्राचीन आचार्यों के मतों के संरक्षण के लिए महाभाष्यकार के मत से विपरीत मत की स्थापना की है। इसके कुछ निदर्शन निम्न-लिखित सूत्रों की वृत्ति में देखे जा सकते हैं :—

१।१।२९ ॥	३।२।१४१ ॥
३।१।५६ ॥	३।२।१७२ ॥
३।१।१४३ ॥	७।१।१५० ॥
३।२।५६ ॥	६।१।१३६ ॥
३।१।७८ ॥	६।३।८४ ॥
३।२।८७ ॥	७।२।१०१ ॥
३।२।१३८ ॥	७।२।१०२ ॥

इसी प्रकार 'काशिका' के कुछ अन्योन्य मत भी स्पष्टतः भाष्य-विरुद्ध हैं। परन्तु

१. सूत्रपाठभेद के प्रसङ्ग में जो विरोध है उसका उल्लेख यहाँ नहीं किया गया है।

२. उपयुक्त सूत्रों की वृत्ति तथा 'भाष्य' में जिस अंश में विरोध है—यह विषय तो 'महाभाष्य' तथा 'काशिका' के तुलनात्मक अध्ययन से स्पष्ट हो जाएगा। यत्र-तत्र पद-मञ्जरीकार ने सकेन भी कर दिया है।

इन मतों में भाष्य मत उपयुक्त है या वृत्ति-मत—यह विषय स्वस्वबुद्धिनिर्भर है। युक्त्यायुक्तत्व का विश्वजनीन निश्चय प्रायः असम्भव है। अतः मैंने केवल कुछ सूत्रों का संकेत, निदर्शनमात्र के लिए, किया है; मतभेद के स्थल का निर्देश तथा युक्त्यायुक्तत्व का विचार नहीं।

इतने से ही यह यद्ना उचित नहीं होगा कि काशिकाकार के मत हेतु हैं, क्योंकि इनके मत भी भाषाये-परम्परा-प्रविशित हैं।

(५) 'काशिका' का महत्त्व—

अष्टाध्यायी-ग्रन्थ से प्रवृत्त वृत्तिग्रन्थों में 'काशिका' का स्थान मूर्धन्य है। स्वयम् वृत्तिकार ने 'काशिका' वृत्ति के प्रारम्भ में लिखा है :—

वृत्तो भाष्ये तथा धातुनाम्नाराधनादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥
इष्टपुष्पमकषानयती शुद्धगणा विवृतगुहसूयायी ।
श्रुत्यन्तस्त्वसिद्धिवृत्तिरिय 'काशिका' नाम ॥
व्याकरणस्य नारीरं परिनिष्ठितसारकायमितावत् ।
तित्थः परिकरयन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध होता है कि सूत्र द्वारा स्पष्टता असंगृहीत लक्ष्यों के समग्रार्थ प्रवृत्त 'इष्टि' आदि, सूत्र गणपाठ, सूत्रों के गुहार्थ तथा उचित उदाहरण प्राप्ति-दाहरणादि से सम्पन्न वृत्ति एकमात्र 'काशिका' ही है। प्रथम श्लोक के आधार पर यह भी प्रतीत होता है कि 'काशिका' से पूर्व लिखित वृत्तिवर्ग सर्वान्पूर्ण नहीं थीं। कम से कम पूर्वकाष्ठिक वृत्तियों में गणसुद्धि का अभाव तो हरवृत्ति के कथन से भी स्पष्ट है।

'काशिका' वृत्ति का सबसे अधिक महत्वाधायक तथ्य है भाषाये पाणिनि के प्रति उचित श्रद्धा। पाणिनिप्रोक्त सूत्रों के स्थान स्थान पर लुप्तान्तरण तथा गण्डन महा-भाष्यादि ग्रन्थों में उपलब्ध होते हैं। किन्तु यदा यदा क्वान्तरण को मान लेने पर भी वृत्तिकार ने महाभाष्यकार आदि की सूत्रगण्डनानुसूक्त दृष्टियों की सर्वथा उपेक्षा की है। यह उपेक्षा अन्धभक्तियाम्य नहीं, अपितु स्यात्सम्भव सुक्तिबुरस्तर ही है। यह विषय वृत्ति के अग्रगण्य से सुस्पष्ट है।

मैं यह नहीं कहता कि किसी के दोष का प्रदर्शन करनेवाला व्याख्याकार निम्नतर का है, किन्तु मेरे विचार में उच्चतम व्याख्याकार यही है जो यदि सम्भव हो तो गूढ़ का समर्थन करे। 'काशिका' वृत्ति में यह बात प्रत्येकतर परिलक्षित होती है।

वर्तमान व्याख्याओं में यदि अन्यूनानतिरिक्त व्याख्या है तो 'काशिका' ही। अन्य व्याख्यायें उदात्तित्व गून भीर कदाचित् अतिरिक्त है।

इस वृत्ति की भाषा भी प्रसन्न गम्भीर है। यत्र-तत्र अशवाभासिक होने पर भी शोभी परिभाषित है। इन्हीं कारणों से शास्त्राय विद्वान् भी मुक्त कण्ठ से इस वृत्ति की प्रशंसा करते हैं—

The admittedly best, on account of brevity and clarity, Commentary par excellence on the Sūtras of Pāṇini, is the KASHIKA-VṚITTI "the Commentary of Kashika" of Jayaditya and Vamana¹.

1. वृत्त्यन्तत्वे तु गणपाठ एव वाहित, प्रागेव सूत्रिः ॥

१. वृत्त्यन्तरी—२०५ (काशिका—भाग—१) ॥

2. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III. Pt—II, P. 433.

पाणिनीय व्याकरण पर लिखे गए सब परवर्ती ग्रन्थ 'काशिका' वृत्ति के अधमर्ण हैं। जहाँ तक सूत्रों की वृत्ति का प्रश्न है सब लेखकों ने प्रायेण अचरश, 'काशिका' की पंक्तियों को ही (यदा-कदा व्युत्क्रान्त रीति से) अपने अपने ग्रन्थ में उद्धृत किया है। प्रक्रिया-कौमुदीकार तो प्रतिपद 'काशिका' के अधमर्ण हैं। जहाँ पर सूत्र-पाठ में मत भेद है वहाँ प्रक्रियाकौमुदीकार ने 'काशिका' वृत्ति का ही अनुसरण किया है, 'महाभाष्य' का नहीं। अर्वाचीन काल के लेखक—प्रामाणिक लेखक—द्वारा 'महाभाष्य' की उपेक्षा कर 'काशिका' वृत्ति का अनुसरण यही सिद्ध करता है कि यह वृत्ति परम्परापुष्ट है।

प्रायशः लेखकों की, विरोधित संस्कृत साधु के लेखकों की, यह परम्परा रही है कि ये पूर्वाचार्य के मतों का जहाँ समाहार करते वहाँ तो उनका नाम नहीं लेते। कदाचित् कुछ प्रमुख पूर्वाचार्यों का अपने मत के समर्थन के लिए नाम भी ले लेते हैं। हाँ, यदि पूर्वाचार्य के मत का खण्डन करना होता है तो मिश्रित ही उस मत के प्रतिष्ठापक आचार्य के नाम या सर्वनाम का प्रयोग किया करते हैं। प्रक्रियाकौमुदीकार भी इस परम्परा से असम्पृक्त नहीं है। ९० प्रतिशत ऋण लेने के बाद भी काशिकाकार का अपने ग्रन्थ में नामोक्तेख उन्होंने नहीं-सा किया है। सिद्धान्तकौमुदीकार में यह परम्परा और अधिक विकसित हुई है। 'सिद्धान्तकौमुदी' में ऋणग्रहण के समय तो प्रायशः 'काशिका' वृत्ति का उल्लेख नहीं मिलता, परन्तु खण्डन करने के समय स्वरूप में 'इति काशिका', 'इति वृत्ति' के उल्लेख के पश्चात् सोवलास 'तज्ज्ञाप्यविरोधादुपेक्ष्यम्', 'तज्ज्ञाप्यादिकम्' आदि शब्दावली का प्रयोग किया गया है।

बुद्धि की विवेचनाशक्ति की कोई सीमा नहीं होती। उत्तम से उत्तम, अधम से अधम लेखक हो चुके हैं, हैं और होनेवाले हैं। अब किसी भी लेखक के लिए यह प्रायशः बहुत उचित नहीं है कि वह आचार्यान्तर के मत का खण्डन कर दे। यद्यपि आर्थवादिक दृष्टिकोण से सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन आवश्यक माना जा सकता है तथापि अपने सम्प्रदाय के आचार्यों के अवान्तर मतों का खण्डन किसी भी दृष्टि से औचित्य नहीं रखता।

अपने सम्प्रदाय तथा यथासम्भव सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन न कर केवल उपन्यासकर देने की पवित्र पद्धति का प्रारम्भ शास्त्रीय क्षेत्र में महाभाष्यकार आचार्य पतञ्जलि की अप्रतिहत लेखनी से हुई है। इस पद्धति का यथावत पालन आचार्य जयादित्य वामन ने भी किया है। वृत्ति के अवलोकन से यह स्पष्ट है कि इन्होंने पूर्वाचार्यों के मतों का खण्डन, एक-आध स्थल को छोड़ कर, नहीं किया है। इससे भी 'काशिका' वृत्ति की गरिमा ही प्रमाणित होती है।

अस्तु ।

स्तुवन्ति गुर्वभिधेयसम्पदम्' विशुद्धिसुक्तेरपरे विपश्चितः ।

इति स्थिताया प्रतिपूरुष क्वौ सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिर ॥

(६) 'काशिका' वृत्ति के पाठ की दुरवस्था —

संस्कृत साहित्य के अन्यान्य प्राचीन ग्रन्थों की तरह 'काशिका' वृत्ति के पाठ में भी बहुत अव्यवस्था आ चुकी है। यह अव्यवस्था न्यासकार के समय ही आ चुकी थी और

‘न्यास’ व्याख्या के बाद भी जाती रही है । बहुत स्थानों में न्यासकारसम्मत पाठ से पद्मशरीकारसम्मत पाठ भिन्न ही है ।

किन्तु ‘पद्मशरी’ जैसी ग्रीह व्याख्या के पश्चात् जी ‘काशिका’ वृत्ति का पाठ मुख्य-स्थित नहीं हो सका—यह ऐह्य का विषय है । सोलहवीं शताब्दी के लेखक भट्टोजिदीपित के कथन से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है । उदाहरणार्थ ‘सिद्धान्तकौमुदी’ के निम्न-लिखित स्थल को देखा जा सकता है :—

(या०) एज्जस्य ॥ एवाज्यम् । एयजिपुयोरचेति ‘काशिका’ । तत्र पूजर्महं चिन्त्यम्, भस्मानुष्कृत्याम् । एयज्प्रकरणे एयजेरुपसक्यानमिति हि भाष्यम् ॥

सिद्धान्तकौमुदी—३।१।१९ ॥

किन्तु वर्तमान ‘काशिका’ वृत्ति में न्यास सम्बंधित पाठ निम्न लिखित है :—

छयति प्रतिषेधे एयजेरुपसक्यानमृच्छ । एवाज्यम् । काशिका—३।१।१९ ॥

यद्यपि ‘पद्मशरी’ में इस वाक्यिक के विवरण के अभाव में यह निर्णय करना कठिन है कि पद्मशरीकार को दृष्टि में न्याससम्मत पाठ मौलिक था या सिद्धान्तकौमुदी सम्मत तथापि पाठ की अव्यवस्थिता में तो यह प्रमाण का कृप्य कर ही सकता है ।

प्रस्तुत संस्करण में ‘काशिका’ के संपादक पं० जी अनन्त शास्त्री पदोंके जी की पाठ-भेद सूचक टिप्पणी में विश्वास रख कर मैंने पहले ‘न्यास’ तथा ‘पद्मशरी’ में उपलब्ध पाठान्तर की ओर ध्यान नहीं दिया । किन्तु यस्तुस्थिति यह है कि शास्त्री जी ने कम से कम बीस प्रतिपात पाठान्तर (जो ‘पद्मशरी’ आदि में सुलभ हैं) का उल्लेख किया ही नहीं है । अपनी इस मुद्रि के छिपे सम्प्रति ऐह्य प्रकाशन तथा प्रमा-व्याचन से अनिश्चित मेरे घात में कुछ नहीं है ।

इस संस्करण में कहीं-कहीं मैंने मूल वृत्ति के वाक्यांश या वाक्य को स्थानान्तरित कर दिया है और मूल में उपलब्ध पाठ का प्रथम उसमें कमविपर्यय के स्पष्ट कारण का भी उल्लेख उदाहरण की टिप्पणी में कर दिया है । किन्तु कमपरिपूर्ण के उदाहरण अल्प हैं ।

(ज) ‘काशिका’ के व्याख्याकार :—

आद्यन्त प्रख्यात ‘काशिका’ वृत्ति पर व्याख्याओं की परम्परा का प्रादुर्भाव स्वामभक्तिक है । फिर बाट में ही इस वृत्तिपर अनेकानेक व्याख्याएँ लिखी गईं । सम्प्रति जिन व्याख्याओं प्रथम व्याख्याकारों के अस्तित्व में प्रमाण उपलब्ध होते हैं उनका संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत किया जा रहा है :—

(१) त्रिनेत्रमुद्रि

‘काशिका’ की उपलब्ध व्याख्याओं में सबसे प्राचीनतम व्याख्या है त्रिनेत्रमुद्रि-विरचित ‘काशिकाविवरणवज्रिका’ । इस व्याख्या को ‘काशिकाविवरणवज्रिका’, ‘काशिका-न्यास’, तथा ‘न्यास’ भी कहा जाता है । इसे ‘न्यास’ शब्द से अभिहित इस छिपे किया जाता है कि इसमें व्याकरण शास्त्र के सिद्धान्तों का स्पष्ट रूप में विव्यास—प्रधारन—प्रतिपादन—किया गया है—एवमस्येति ह्येति ‘न्यासः’ । व्याकरण सम्प्रदाय में ‘न्यास’ शब्द

ही प्रचलित है। 'न्यास' की शैली मनोहर तथा भाषा अर्थगम्भीर है। इसमें शास्त्रार्थ की दृष्टि से तो बहुत कुछ नहीं लिखा गया है, किन्तु विषय का प्रतिपादन इससे अधिक स्पष्ट रूप में, मेरी दृष्टि से, व्याकरण शास्त्र के किसी भी ग्रन्थ या व्याख्याग्रन्थ में नहीं मिलता है। यही कारण है कि (न्यासकार के बौद्धधर्मानुयायी होने पर भी ?) पाणिनीय व्याकरण की परम्परा में इनका नाम सम्मान के साथ 'लिया जाता है।

यद्यपि परवर्ती व्याकरण-परम्परा में न्यासकार के मतों का बहुधा खण्डन किया गया है और आपाततः 'न्यास' में कुछ अशुद्धियाँ भी आ गई हैं तथापि इतने ही से इसका गौरव समाप्त नहीं हो जाता है। हाँ, एक खटकने वाली कमी इस व्याख्या में यह है कि वृत्तिकार ने जो कुछ कह दिया है उसकी यथावत् व्याख्या इसमें कर दी गई है, उसके गुण-दोष का या मत-मतान्तर का उल्लेख अत्यल्प है। मुझे तो लगता है कि इस व्याख्या के 'न्यास' नामकरण का भी यही कारण है कि वृत्तिकार की बातों को इसमें यथावत् रख दिया गया है, उसके ऊपर विचार-विमर्श प्रायेण नहीं किया गया है। अस्तु !

कमेलक निष्कृति कोमलेश्वरः कमलक कण्ठकलम्पदस्तम् ।

मीतौ तपोरिष्टभुजो समायाम् मध्यस्थता, नैकतरोपहासः ॥

परिचय—

'न्यास' की पुष्पिका में 'बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य', उपाधि के आधार पर साधारणता इन्हें बौद्ध माना जाता है। किन्तु 'बोधिसत्त्वदेशीय' शब्द का स्पष्टार्थ क्या है—इसका निर्णय करना कठिन है। बौद्धसम्प्रदाय में 'बोधिसत्त्व' की कल्पना अवश्य है किन्तु 'बोधिसत्त्व-देशीय' की नहीं। क्या यह कल्पना सम्भावित है कि जिस प्रकार योगी को दो वर्गों में विभक्त किया जाता है 'पुरुष' तथा 'पुञ्जान' उसी प्रकार 'बोधिसत्त्व' तथा 'बोधिसत्त्व-देशीय' ('बोधिसत्त्व' से पूर्व-भूमि) ये दो वर्ग बौद्धसम्प्रदाय में भी माने जा सकते हैं ?

'इन्द्रवज्रण' (४११४९) सूत्र के—'मुद्रलान्दुन्दसि' धार्मिक की व्याख्या करते समय भट्टोजीदीक्षित ने अपनी 'प्रीदमनोरमा' में न्यासकार को 'वेदवाद्य' कहा है। परन्तु इतने से ही न्यासकार का बौद्धत्व सिद्ध नहीं होना। कुछ खोज तो इन्हें जैनाचार्य देव-नन्दी से अभिन्न ही मानते हैं।

उपर्युक्त सन्दिग्ध विवरण से अधिक तो सन्दिग्ध रूप में भी कहना सम्मति सम्भव नहीं है।

काल—

आचार्य जिनेन्द्रबुद्धि के काल के विषय में भी निश्चित रूप से कुछ नहीं कहा जा सकता है। यतः इतिहास के यात्राचित्रण के आधार पर काशिकावृत्तिकार जयादित्य की मृत्यु का समय लगभग ६६१ ई० माना गया है और न्यासकार के उल्लेख से वृत्तिकार

१. द्रष्टव्य—न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

२. नैपथीयचरित—६१०४ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P 185, (Second Edition—1960)

४. इतिहास की भारतयात्रा—पृ० 560, A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P. 433 (Winternitz).

श्री न्यामकार में कुछ अधिक मार्थानता प्रतीत होती है अतः इनका समय जयसिंह के समय में कम से कम सौ वर्ष बाद का होना चाहिए। चक्रपथी महात्म्य ने इसी दिव्य न्यामकार का समय ७२०—७५० ई० के बीच माना है। इसकी पुष्टि में चक्रपथी महात्म्य ने मात्र के 'सद्गुरुपदस्यासा' १४ में उल्लिखित 'न्याय' की 'काशिकाभ्याम' ही माना है। शिष्टरविम बादि सिद्धांत भी यही मानते हैं।

हिन्दु १० पुर्विका मन्मासक जी का 'अन' है कि नाथ का उल्लेख न तो 'क.सिंहा' पृष्ठ में और न 'भ्यास' में ही सम्भव रहता है, क्योंकि नाथके विरानन्द के आश्रमवासी महाराज वनंदा के १२५ ई० के वषट्पथ वसन्तगङ्ग के शिखरों के आधार पर यह सिद्ध है कि नाथ का समय १५२ से २०० स० (१२५-१५२ ई०) के बीच होना चाहिये। अतः ११० वि० स० (१११ ई०) के लगभग दिग्गज होने वाले जयसिंह की 'दासिका' पृष्ठ तथा जिनेन्द्रपुष्टि के 'भ्यास' का उल्लेख नाथ में सम्भावित नहीं है। परन्तु म्हास-कार के फाट के शिष्य में भीमासकजी ने केवल तीन सम्भावनाएँ स्पष्ट की हैं—
वि० स० १०९० के कैपट से पूर्ववर्ती, वि० स० १३५ में, पाक्यों के अनुसार, शिवद्वार हावेल में प्राचीन होने के कारण १०० वि० स० से पूर्ववर्ती तथा ईसा की सातवीं शताब्दी के अन्त में विद्वान अर्धर में पूर्ववर्ती, अथवा २०० वि० स० के आस पास'। इन सम्भावनाओं में तीसरी सम्भावना तथा कुछ लोगों की सन्न 'शताब्दी की कश्मला' तो इसदिष्ट मान्य नहीं हो सकती है कि १११ ई० के आस-पास अवसन्न (मृत) होने वाले पुर्विकार जयसिंह की चिरन्तनता का सन्देहक स्पष्टि (न्यायकार) उसी शती के उन्नी भाग ॥ पचमाल था—ऐसा नहीं माना जा सकता है।

ऐसी इक्षा में न्यायकार का हाथ ३२५-३५० ई० मानना ही अधिक उप-
युक्त है ।

इस 'न्यास' पर भी मैत्रेय रचिन (तन्त्रप्रदीप), मण्डनमय (न्यासोपेय), नर-
पति महाश्वि (न्यासप्रकाश), पुण्डरीकाक्ष विद्याभारत तथा रावमणि की टीकाएँ
हैं। इन टीकाओं के विमल के छिद् 'सरस्वत न्यासप्रकाश' का इतिहास—भाग—१,
(पृ० ४१६-४१९) ग्रहण्य है।

(२) इन्द्राक्षय

'साधराण' 'प्रागुत्थि', 'दजादिहृति', 'आदि के दहलेर के अनुसार एक 'अनुसाम'

१. श्याम की प्रस्तावना—पृ० २१ ॥
२. वही, पृ० २६ ॥
३. भाव—१११२ ॥
४. श्याम की प्रस्तावना—पृ० २२-२३ ।
५. A History of Indian Literature—Vol. III, Part—II, Page—433.
६. मरुत श्याम का नाम का इतिहास—भाग—३, पृ० ४२६-४२८, ४६१ ।
७. वही, पृ० ४६४-४६५ ॥
८. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 155.
९. श्याम की प्रस्तावना—पृ० २१ ॥
१०. मरुत की प्रस्तावना—पृ० २०३ ॥
११. मरुत का नाम का इतिहास—पृ० १, ४५, ८८ ॥

नाम की 'काशिका' की व्याख्या का परिज्ञान होता है। अनुन्यासकार का पूर्ण नाम इन्दु-मित्र है, परन्तु सचेप में इन्हें 'इन्दु' शब्द से भी निर्दिष्ट किया गया है। मीमांसक जी के अनुसार, इन्दुमित्र का समय ८००—११५० वि० स० के मध्य है।

यद्यपि मीमांसक जी 'अनुन्यास' को 'काशिका' की एक न्यासोत्तरभावी संचित व्याख्या मानते हैं तथापि वर्तमान स्थिति में यह सन्दिग्ध ही है कि 'अनुन्यास' 'काशिका' की व्याख्या थी या 'न्यास' की।

(३) महान्यासकार

उज्ज्वलदत्तकृत 'उणादिवृत्ति' तथा सर्वानन्दविरचित 'अमरटीकासर्वस्व' के आधार पर एक 'महान्यास' नाम की 'काशिका' की टीका का परिज्ञान होता है। महान्यास-कार का नाम ज्ञात नहीं है। इस व्याख्याकार को १२१६ वि० स० से प्राचीन होना चाहिये।

(४) विद्यासागर मुनीन्द्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय^३ मद्रास की सूची में एक विद्यासागर मुनि की 'प्रक्रियामञ्जरी' नाम की 'काशिका' वृत्ति व्याख्या उल्लिखित है। इस व्याख्या की एक हस्तलिखित प्रति त्रिवेण्मन् (सूची भाग—३, प्रस्थाङ्क—३९) में भी है।

ग्रन्थान्त में "इति धीमः परमहंसपरिमाजकाचार्यविद्यासागरमुनीन्द्रविरचितायाम्" उल्लेख से यह सिद्ध होता है कि ये सम्न्यासी थे। प्रारम्भ के श्लोकों से यह भी सिद्ध होता है कि इनके गुरु का नाम या श्वेतगिरि मुनीन्द्र। प्रारम्भ में ही 'न्यासकारवत् पद्मनिकरोद्गीर्णम्' उल्लेख से यह तो स्पष्ट है कि ये न्यासकार से परवर्त्ती हैं। यतः अत्यन्त प्रसिद्ध हरदत्तकृत 'पद्मञ्जरी' का उल्लेख इन्होंने नहीं किया है अतः ऐसा माना जा सकता है कि ये न्यासकार तथा पद्मञ्जरीकार के मध्य में हुए हैं।

(५) हरदत्त मिश्र

'काशिका' के दूसरे प्रसिद्ध व्याख्याकार हैं हरदत्त मिश्र। इनकी वर्तमान व्याख्या का नाम 'पद्मञ्जरी' है। यह व्याख्या विषय की स्पष्टता की दृष्टि से तो 'न्यास' की अपेक्षा कम महत्त्व रखती है किन्तु शास्त्रार्थ-प्रक्रिया में 'न्यास' से प्रौढ़तर है। अपनी व्याख्या के महत्त्व के विषय में व्याख्याकार का आरम्भीय उद्घोष निम्नलिखित है—

१ परिभाषावृत्ति—पृ० ७९ ॥

'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में उद्धरणसङ्केत इतने भ्रष्ट हैं कि उन पर विश्वास करना कठिन है। तथापि जिन ग्रन्थों के उद्धरण मैंने उक्त ग्रन्थ से लिए हैं उनके सङ्केत भी उक्त ग्रन्थ के आधार पर ही दिए गए हैं, क्योंकि सम्प्रति मेरे लिए प्रत्येक संकेत की परीक्षा सम्भव नहीं है। पृष्ठद्वय में अपने पाठकों से धन्य-प्रार्थी हूँ।

२. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७१ ॥

३. राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास का सूचीपत्र, भाग—३, खण्ड १ पृ० ३५०३, प्रस्थाङ्क—२४९३ ॥

अविचारितरमणीयं कामं व्याख्यातं भवन् युतेः ।
 हृदयप्रभा भविष्यति गुणगुह्यागमियं व्याख्या ॥
 एवं प्रकृतोभयमाभिभाष्ये परिचयः परः ।
 तस्य निरोधतो ज्ञेये प्रतिपद्यापि दुर्लभः ॥
 प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो दृष्टमानसः ।
 हरद्वन्द्वहरिः स्वैर विहरन् केन चार्पते ॥

यद्यपि 'भाष्ये पर परिचय' का उल्लेख अपरतः सत्य नहीं है, क्योंकि तत्ततः भाष्य-
 विरुद्ध उदाहरण 'पद्मजरी' में सुभाष्य है। और 'स्वैर विहरन् केन चार्पते' की
 अद्वैतमात्रता भी 'मनोरमा शीतर' प्रवृत्ति प्रश्नों के अवलोकन करनेवालों के लिए
 अविदित नहीं है तथापि निष्पन्न रूप में यह कथन अनुचित नहीं है कि 'पद्मजरी' एक
 पाणिनायपूर्ण ग्रन्थ है। हो, अभिमान प्रदर्शन का कोई अर्थ नहीं होता तो उचित तथा
 आवश्यक भी है।

'दाभा पदाप' (१११२०) की 'कातिका' की व्याख्या करते समय पद्मजरी-
 कहाने रचक 'महापद्मजरी' का भी उल्लेख किया है। बहुत सम्भव है 'लघुमहाभारत'-
 'बृहत्संहिता', 'लघुसंहिता'-'बृहत्संहिता' आदि की तरह 'महापद्मजरी'
 भी 'कातिका' की ही एक विस्तृत व्याख्या हो। ऐसी स्थिति में वर्तमान 'पद्मजरी' की
 'लघुपद्मजरी' कहना उचित था। परन्तु कहीं 'लघुपद्मजरी' शब्द से इसका उल्लेख
 नहीं मिलता है।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी उल्लेखनीय है। ए० सुबिहिर मोमांसक जीने 'महा-
 पद्मजरी' के समर्पण में लिखा है कि "इसकी पुष्टि देव याज्ञिक पुरुषकार से भी होती
 है। उसमें 'निष्पद्य' (१११०४) सुभाष्य एक हरद्वन्द्वीय कारिका उत्पन्न की गई है। यह

१. पद्मजरी, पृ० ३, भाग—३ (भाष्य भारती) ॥

२. यही—पृ० ७१ ॥

३. यही—पृ० ८१ ॥

४. उदाहरणार्थ निम्नलिखित शब्द द्रष्टव्य हैं —

(१) उपनिषद्भाषाति तर्कद्वन्द्वीयानम् (पालिक)—कातिका १११०८ ॥

पुनः सुवर्णद्वन्द्वीयानामिन्द्रियार्थवाङ्मयसाम्भ—पद्मजरी ।

गु०—सुरीति वर्तमाने पुन सुवर्णद्वन्द्वीय किमर्थम् ? अनुपपत्ति इत्येवं तदभूत्, एवं
 सुभाष्ये यथा स्यात्—उदाहरणार्थ, व्याख्यानार्थ इति ॥ महाभाष्य—१११०८ ॥

(२) भाष्ये तु भाष्यपदविषयनिषेधश्च प्रवृत्तिम्—पद्मजरी १११०८ ॥

गु०—किमिति चेत् ? नेत्याह—उपपत्तिरिति एतन्निषेध विरोध ॥ महाभाष्य १११०८ ॥

उपपत्तिरिति इति—अनेन भाष्यनिषेध दर्शयति—... प्रदीप ॥

पार्थिव्य विरोध इति—भूते इत्यर्थः—... उद्योत ॥

विरोधः—पा० गु० १११०८९ (पृ० सं० २०५) की टिप्पणी में अनेन ओ काटनिषेध,
 उपपत्तिरिति तथा भाष्यनिषेध के स्वरूपों को बतलाया है यह सिद्धान्तबोधार्थ तात्पर्य-
 वर्णनमात्र है। निषेधों के साक्षात् स्वरूप के अवयवमन् के लिए १११०८ के भाष्यमन्त्रोद्योत
 तथा व्याख्यानपद्मजरी आदि द्रष्टव्य हैं।

पद्मञ्जरी में नहीं मिलती। अतः वह महापद्मञ्जरी से उद्धृत की गई होगी। परन्तु यह धारणा भ्रान्त है। भ्रम का कारण है सम्पादकों द्वारा (मूलतः हस्तलेखकों द्वारा) अनवधानतापूर्वक 'पद्मञ्जरी' का संस्करण।

काशी से प्रकाशित 'पद्मञ्जरी' (प्राच्य भारती प्रकाशन, वाराणसी—१९९५, भाग—१) में 'णिचश्च' सूत्र की व्याख्या निम्न लिखित रूप से छपी है :—

णिचश्च ॥ अत्र कश्चिदाह— परायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्—
एष विधिरचुरादिणिजन्तात् स्यादिति । कश्चन निश्चिनुते स्म—अप्राप्तवचनेऽत्र न किञ्चन
दृष्टम्, लक्ष्यते स्वरितेऽवमनार्पम् ॥

अहं मल्लविरचित 'आख्यातचन्द्रिका' कोश (जिसका प्रकाशन चौखम्बा संस्कृत सीरिज में होनेवाला है) का सम्पादनकार्य करते समय मुझे इस विषय की आवश्यकता हुई थी। 'पद्मञ्जरी' उलटने पर इसके वाक्यों का कुछ अर्थ ही नहीं लगा। अन्ततः 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' टीका के अवलोकन से स्पष्ट हुआ कि 'पद्मञ्जरी' का—'एष विधिः'..... 'स्वरितेऽवमनार्पम्' पाठ भ्रष्ट हो चुका है। इसका निम्नलिखित पद्यबद्ध रूप होना चाहिए, जो 'प्रसाद' में उल्लिखित है :—

(हेतुमणिवच एव 'णिचश्च' इत्यत्र ग्रहणमिति चेत् ? नैव वाच्यम् । यत एतद्वाक्यद्वय
परिहृतं पद्मञ्जर्याम्—)

एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्ट लक्ष्यते. स्वरितेऽवमनार्पम् ॥ इति^१ ॥

'प्रौढमनोरमा'^२ में भी 'णिचश्च' सूत्र की व्याख्या में यह श्लोक उपलब्ध है। 'ननो-रमा' का कथन निम्नलिखित है :—

तदेतत्सर्वं हरदत्तोऽपि सज्जग्राह—

एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्ट लक्ष्यते: स्वरितेऽवमनार्पम् ॥

बहुत सम्भव है, 'महापद्मञ्जरी' में भी यह श्लोक उद्धृत हो ? परन्तु 'पद्मञ्जरी' में इसका अभाव नहीं माना जा सकता, क्योंकि इस श्लोक के बिना इसके स्थान में वर्तमान 'पद्मञ्जरी' में उपलब्ध उक्त पाठ का कुछ अर्थ नहीं निकलता है। साथ ही, 'प्रसाद' में तो 'पद्मञ्जरी' का नाम भी उल्लिखित है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि उक्त श्लोक हरदत्त मिश्र का भी नहीं है अपि तु 'परायण' (चतुपारायण ?) का है।

परिचय—

'पद्मञ्जरी' के प्रारम्भ के तृतीय श्लोक में टीकाकार ने 'पद्मकुमार' को अपना पिता, 'श्री' को अपनी माता, 'अग्निकुमार' को अपना ज्येष्ठ भ्राता तथा 'अपराजित' को अपना गुरु बताया है :—

ततः पद्मकुमाराख्यम् प्रणम्याम्वा श्रिय तथा ।

ज्येष्ठ चाग्निकुमाराख्यम् आचार्यमपराजितम् ॥

१. प्रक्रियाप्रसाद—पृ० २९२, उत्तरार्ध (चम्बई संस्कृत-प्राकृत ग्रन्थमाला—१९३१) ॥

२. प्रौढमनोरमा—पृ० ६८६ (उत्तरार्ध—म्वादि से समाप्ति तक) ॥

इस श्लोक के 'पद्मसारावयम्' के स्थान में 'हृत्पद्मसारावयम्' एवं 'पद्मसारावयम्' तथा 'अग्निपद्मसारावयम्' के स्थान में 'अग्निपद्मसारावयम्' पाठान्तर उपलब्ध होते हैं। यदि पाठान्तरगत 'पद्मसारावयम्' पाठ प्रामाणिक हो तब तो हरदत्त को मन्त्रास मान्तीय 'अद्भुत' परिवार का अंगिक होना चाहिये। परन्तु वही जगह 'हरदत्त मिश्र' शब्द से भी पद्मसारावय का उल्लेख मिलता है। यदि यह उल्लेख यथायं हो तब तो हरदत्त को मन्त्रापी 'अद्भुत' मानना वहाँ तक सुक्तिमय है—यह निश्चयनीय है। साथ ही, 'आर्य' शब्द को 'अद्भुत' के मूलभूत शब्द मान लेने पर भी 'अद्भुत' से अनिश्चित अन्य मान्तीय लोगों को साक्षात् उपाधि से 'आर्य' का स्पष्ट सम्बन्ध न जोड़ कर 'अद्भुत' के साथ पूरे का सम्बन्ध जोड़ना भी विचारणीय है। अतः आर्य शब्द को प्रेक्षाधिक मानना ही युक्त है।

अतः 'पद्मसारावयम्' शब्द के आधार पर हरदत्त के मन्त्रासनिवासी होने का निष्पन्न नहीं किया जा सकता।

१० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने 'पद्मसूत्र' के चतुर्थ श्लोक—'यधिराय हरदत्ततया विधुमो वसन्तु दिव्यं दधिज' में प्रयुक्त 'दधिज' शब्द को देखकर यह छिप छिपा है कि हरदत्त न अपने को दधिज देखावासी छिपा है। गुप्त भावने हो रहा है कि मीमांसक जी जैसे आलोचक ने 'दधिज' शब्द का अर्थ 'दधिज देखावासी' कैसे कर दिया है। हाँ, उनके द्वारा सङ्कलित अन्य प्रमाणों के आधार पर हरदत्त का दधिज देखावासी होना उपपन्न लग रहा है। ऐसी स्थिति में हरदत्त के साथ यत्र तत्र उपलब्ध 'मिश्र' उपाधि को भारदार्यक मानना होगा। फिर भी दधिज देखा को हरदत्त की जन्मभूमि मानने में सन्देह वा प्रसर अवश्य है।

काल—

मै० कीलहॉर्न का मत है कि 'पद्मसूत्र' के आधार पर ही जिनेन्द्रमुद्रि ने 'मन्त्रा' का निर्माण किया था। कीलहॉर्न साहिब की दृष्टि में हरदत्त को मन्त्राकार का पूर्ववर्षी होना चाहिये। किन्तु यह मत साम्यवि भ्रामाणिक सिद्ध हो चुका है। पद्मसूत्रकार ने मन्त्राकार का रूपम् उल्लेख किया है। यद्यपि जिस स्थान में पद्मसूत्रकार ने मन्त्राकार का नाम दिया है उस स्थान में मन्त्रा-ग्रन्थ में वह मन नहीं मिलता है और इसलिये

१. मन्त्रा ॥ प्रस्तावना—पृ १८ ॥

२. सरहृत्त स्वाकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ४२२ ॥

३. वही—पृ० ४२२ ॥

४. मिश्र शब्द की भारदार्यकता के छिप भवभूमि का निम्नलिखित श्लोक प्रसंग है—

मल्लेकानामनतो हि वसिष्ठमिवा त्वं मुनिं पीरचरितं तु गुरुं पुरातनम् ।

यत्न विदुर्द्विर्भाषा यत्न भूयोर्नितया सद्यः गृहीतमथ तस्य विमलं गुणम् ॥

(महाभारत—३।११ ॥)

५. मन्त्राकारानु द्वी विलो परिमाणमस्तेति विदुर्द्वि विरः परिमाणं मन्त्रादेः ।

द्विचिन्तेति । परिमाणेति द्रव्यं गुरुं, उ-मानेति द्रव्यं ॥ पद्मसूत्र—३।१२ ॥

गुरु—द्विचिन्तेति । द्वी विलो पर्वति । 'सम्भवति भव्यवद्वति पर्वति' इत्यनेन भारद्वाज, तस्य पूर्ववत्तुम् ॥ मन्त्रा—३।१२ ॥

योगों को यह भ्रम हो सकता है कि पद्मजर्बुक्त न्यासकार जिनेन्द्र-मुनि से भिन्न व्यक्ति थे, तथापि जब हम 'विस्ताच' सूत्र के ऊपर न्यासकार का मत^१ देखते हैं तब उक्त भ्रम क्षिन्नमूल हो जाता है। नामानिर्देश के अतिरिक्त सर्वनाम शब्दों से भी 'पद्मजरी' में 'न्यास' के मत का उद्धार किया गया है। इसके उदाहरण के लिए 'मदोऽनुपसर्ग'^२ (३।३।६०), 'सध्याया समबनिपदनिपतमनविदपुन्योत्तुन्विन'^३ (३।३।९९) तथा 'अजाच-तथाप'^४ (३।३।१४) की व्याख्याओं में क्रमशः 'अपर आह', 'अन्ये तु' तथा 'केचित् सर्व' नामों द्वारा उल्लिखित मतों को लिया जा सकता है। अन्यान्य उदाहरण भी सुप्राप्त्य है।

उपर्युक्त युक्तियों से यह स्पष्ट है कि पद्मजरीकार न्यासकार से पूर्ववर्त्ता नहीं हो सकते हैं। यतः न्यासकार का काल ७२५-७५० ई० है अतः हरदत्त मिश्र को अष्टम शताब्दी के पूर्वार्ध के बाद का ही होना चाहिए।

'भविष्य पुराण' के आधार पर डॉ० याकोबी का मत है कि हरदत्त की मृत्यु ८४८ ई० में हुई थी^५। विण्ढरनिरस के अनुसार हरदत्त मिश्र का समय १३वीं शताब्दी है^६। चक्रवर्त्ती महाशय^७ तथा वरदाचारी^८ जी ११वीं शताब्दी, युधिष्ठिर

१. द्विचिस्तम् इति । द्वौ चिस्तौ परिमाणमस्येति टप्, तस्य लुक् ॥ न्यास—५।३।३१ ॥

तु०—न्यासकारस्तु द्वौ चिस्तौ परिमाणमस्येति विगूढन् चिस्त परिमाण मस्यते ॥

पद्मजरी—३।३।९२ ॥

२. अपर आह—“मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यावज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति” इति ॥ पद्मजरी—३।३।६० ॥

तु०—अत्रापि “...मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यावज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति ॥ न्यास—३।३।६० ॥

३. (क) अन्ये तु संज्ञायामित्येव वयपो विधानात् स्ववदनुसमार्थत्वाच्च संज्ञाग्रहणस्य बीभावाभावमाहुः । न हि बीभावे सति संज्ञा गम्यते ॥ पद्मजरी—३।३।९९ ॥

(ख) अन्ये तु संज्ञायामिति वचनाद्यथा समस्येत्यत्र बीभावो न भवति एवं मनेरनुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः ॥ पद्मजरी—३।३।९९ ॥

तु०—समस्येति । ‘अजैर्भ्यश्चपपो’ इति बीभावो न भवति, संज्ञायामिति वचनात् । न हि बीभावे कृते संज्ञा गम्यते, नियतवर्णानुपूर्विका हि संज्ञा भवति । ‘...’ मस्येति । मस्यन्ते तयेति मत्या । पूर्ववदनुनासिकलोप, ह्रस्वस्य तुक् ॥ न्यास—३।३।९९ ॥

४. (अतिमहतीत्यत्र शतृवज्ञावादीणादिकानुमिल्लघणो कीप ।) केचित् गौरादिपाठात् कीप वर्णयन्ति, तदुक्तम्, अनुपसर्जन्याधिकारात् ॥ पद्मजरी—३।३।१४ ॥

तु०— मद्दिति गौरादौ, तत्रासत्यस्मिन् ज्ञापके केवलाभ्यामेव भवन्महत्त्वदाभ्यामुमिद्गौरादिल्लघणौ दीव्दीपौ स्याताम् । अतिमहती, अतिमहतीत्यत्र तु न स्याताम्, ज्ञापकं तु सति भवत ॥ न्यास—३।३।१४ ॥

५. जौनल, रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, यम्बई, भाग—२३, पृ० ३१ ॥

६ A History of Indian Literature, Vol III, Part—II, P 434,

(प्रायशः यद् मत अनुवादक महाशय का है ?) ।

७. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २६ ॥

८. A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

‘मीमांसक १११५ वि० सं० (१०५८ ई०) के लगभग इनका समय मानते हैं ।

इस ‘पद्मश्री’ के ऊपर रङ्गनाथ यज्वा ने ‘मञ्जरीमकरन्द’ एवं शिव भट्ट ने ‘कुङ्कुमविकास’ नाम की व्याख्या लिखी है । रङ्गनाथ यज्वा आदि के विषय में अधिक विवरण ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—’ भाग—१ (पृ० ४७५-४७६) से प्राप्त करना चाहिए ।

(६) रामदेव मिश्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास तथा तन्जीर में और छालचन्द्र पुस्तकालय, छाहौर में रामदेवमिश्रकृत एक ‘वृत्तिप्रदीप’ नाम की काशिका-व्याख्या सुरक्षित है । ‘माधवीय धातुवृत्ति’ में ‘वृत्तिप्रदीप’ के बहुत से उद्धरण मिलने से यह निश्चित है कि रामदेव मिश्र सायणाचार्य से पूर्ववर्ती है । सायण की उक्ति से ही यह भी मानना पड़ता है कि रामदेव मिश्र सिद्धान्ततः पद्मश्रीकार के अनुयायी हैं । इससे यह स्पष्ट है कि रामदेव मिश्र का समय हरदत्त मिश्र तथा सायणाचार्य के मध्य में होना चाहिए ।

चक्रवर्ती ‘महाशय ने ‘तन्त्रप्रदीप’ तथा ‘वृत्तिप्रदीप’ को एक ही माना है, परन्तु उनकी यह धारणा भ्रान्त है ।

(७) वृत्तिरत्नाकर

राजकीय पुस्तकालय, त्रिवेन्द्रम के सूचीपत्र के चतुर्थ भाग (ग्रन्थाङ्क—५९) में एक ‘वृत्तिरत्न’ नाम की ‘काशिका’ की व्याख्या का उल्लेख है । इस व्याख्या के रचयिता तथा उसके देशकालादि का परिज्ञान अब तक नहीं हो सका है ।

(८) चिह्निरत्नाकर

भौमिरेठ की सूची में एक ‘चिह्निरत्न’ नाम की काशिका-व्याख्या का उल्लेख है । परन्तु इसके विषय में अन्यान्य आवश्यक विवरण अनुपलब्ध है ।

(९) सनातन

पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती के अनुसार एक सनातन नाम के विद्वान् की भी ‘काशिका’ के कुछ अंश पर तथा ‘न्यास’ आदि के कुछ अंश पर भी व्याख्या है । परन्तु अभी इस व्याख्या का कोई विवरण मुझे नहीं मिल सका है । चक्रवर्ती जी ने भी इसका कुछ विवरण नहीं दिया है ।

‘काशिका’ का प्रस्तुत संस्करण—

आज तक ‘काशिका’ के कई संस्करण हुए हैं जिनमें पण्डितपत्रमुद्रितसंस्करण, (श्री बालशास्त्री द्वारा सम्पादित संस्करण) तथा चौदण्डी संस्कृत पुस्तकालय द्वारा प्रकाशित संस्करण प्रमुख हैं । अभी-अभी ‘पद्मश्री’ तथा ‘न्यास’ के साथ ‘काशिका’ का एक

१. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७३ ॥

२. माधवीय धातुवृत्ति—पृ० ५० ॥

३. न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २९ ॥

संस्करण ६ भागों में प्राच्यभारती प्रकाशन (१-२ भाग) तथा तारा प्रकाशन (३-६ भाग) से प्रकाशित हुआ है ।

उपर्युक्त संस्करणों में प्रायशः कोई भी संस्करण अनुसन्धानपूर्ण नहीं है । प्रस्तुत संस्करण में वैशिष्ट्य यह है कि इसमें सूत्र तथा वार्त्तिक का (कदाचित् अधिक अस्पष्ट होने पर कुछ गणसूत्रों का भी) राष्ट्रभाषा में अनुवाद है जिससे छात्रों के उपयोग में यह संस्करण सर्वप्रथम होगा ।

'काशिका' वृत्ति के आधार पर आज तक पाणिनिसूत्र तथा वार्त्तिकों का राष्ट्रभाषा में अनुवाद नहीं किया गया था । अतः छात्रों की आवश्यकता को देखने वाले संस्कृतानुरागी चौखम्बा प्रकाशनाभ्युष द्वारा प्रोत्साहित होकर मैंने यह अनुवाद कार्य किया है ।

अनुवाद-कार्य पण्डितों के लिए नहीं है और ज्ञानी के लिए कोई ग्रन्थ लिखा भी नहीं जाता । अतः पाण्डित्य की दृष्टि से इस अनुवाद में बहुत कुछ मिलना कठिन है ।

अनुवाद से अतिरिक्त इस संस्करण की दूसरी विशेषता है व्याख्यानिक टिप्पणी । जो प्रथम संस्करण से ही यथास्थान निर्दिष्ट है । स्थल स्थल में अपेक्षित होनेपर मैंने भी अपनी संस्कृत टिप्पणी का समावेश किया है । अपनी टिप्पणी में भेद के प्रतिपादन के लिए मैंने 'सूचीकटाहम्याय' के अनुसार टिप्पणी के अन्त में प्रकोष्ठ में अपना संक्षिप्त नाम— (श्रीना०) उल्लिखित कर दिया है ।

टिप्पणी लिखते समय मैंने ५० श्री कान्तानाथ शास्त्री जी लेखक, डॉ० दिनेश चन्द्र गुह, ५० श्री रघुवर झा जी, ५० श्री होनानाथ झा जी एवम् ५० श्री काशीनाथ पाण्डेय जी की सहायता ली है । पृथर्ध्व इन मनीषियों के प्रति कृतज्ञता का सखिनय प्रतिपादन करना मेरा प्रथम कर्त्तव्य हो जाता है । प्रस्तावना लिखने में भी डॉ० गुह महाशय तथा डॉ० रामायण प्रसाद बूने जी से मुझे जो सहायता मिली है तदर्थ मैं इनका आभारी हूँ । चौखम्बा प्रकाशन के परम हितैषी विद्वान् श्री ५० रामचन्द्र झा जी से सम्प्राप्त निर्देश के लिए मैं भी झा जी का भी अभ्यर्ण हूँ ।

गुरुजनों तथा पूर्ववर्ती लेखकों के प्रति कृतज्ञता का प्रतिपादन प्रथमस्थानीय होने पर भी अनपेक्षित है ।

आज के युग में इतने उत्साह के साथ संस्कृत साहित्य की 'काशिका' जैसी प्राचीन पुस्तक के प्रकाशन में दक्षचित्त चौखम्बा प्रकाशनाभ्युष भी इस प्रकाशन के लिए असाधारण धन्यवाद के पात्र है । इस पुस्तक का राष्ट्रभाषानुवाद तथा शीघ्र प्रकाशन इन्हीं की दक्षचित्तता का परिणाम है ।

व्याकरण जैसे कठिनतम शास्त्र पर लेखनी-प्रसार में मुझ सा साधारण व्यक्ति का स्थलन स्वाभाविक है । अतः अपनी त्रुटियों के लिए मैं विद्वान् से समयाचना के साथ-साथ यह भी प्रार्थना करता हूँ कि वे कृपया मुझे मेरी त्रुटि की सूचना दें जिससे अग्रिम संस्करण में उसका सन्तोषजनक अवश्य ही कर दिया जाय ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय,
वेयोथानी एकादशी
वि० सं० २०२६

दिनीत
श्री नारायण मिश्र

विषयसूची

उपोद्घातः (संस्कृत)

पृष्ठ

वेदाध्ययनस्याविचार्यता	७
वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था	८
कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः	११
व्याकरण साधनं न तु साध्यम्	११
आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्	९
अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिमात्मीयः	१०
प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः	१२
प्रक्रियाप्रधानामतिहासः	..		१३
अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः	१४
व्याकरणसारस्ये स्वास्तुभवः	११
कुनो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते	.	.	१५
व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः	..	.	११
अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्	.	.	१६
अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्	.	..	१८
काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्	.	.	१९
काशिकाव्याख्याप्रस्थाः	.	..	११
काशिका पाठः	.	..	२०
वर्तमानं संस्करणम्			११

प्रस्तावना (हिन्दी)

शब्द-विवेचन	..		२३
व्याकरणशास्त्र का प्रथम प्रवक्ता	.		२९
बृहस्पति	३३
इन्द्र	३३
महेश्वर	.	..	३४
महर्षि पाणिनि			३७
अष्टाध्यायी	.	.	४१
अष्टाध्यायी के महत्त्व	.		५९
अष्टाध्यायी के व्याख्यान	.		११
अष्टाध्यायी के वृत्तिकार		.	६०
अष्टाध्यायी के वार्तिककार	..	.	७१
काशिकावृत्ति	७३
प्रस्तुत संस्करण	..		९२

सानुवादपाणिनीयसूत्रवृत्तिः

का शि का

अथ प्रत्याहाराः

वृत्तौ^१ भाव्ये^२ तथा धातुनामपारायणादिषु^३ ।
 विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंप्रहः ॥ १ ॥
 'इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा चिबृत्तगूढसूत्रार्थो^४ ।
 व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्बृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥ २ ॥
 व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत्^५ ।
 दिष्टं परिकरयन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । केया शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासन-
 नम् ? प्रकृत्यादिविभागरूपनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन ।

अथ किमर्थं वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थं । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

'वृत्ति', 'भाव्ये', धातु-व्याप्त्यात्मक शास्त्र तथा गण-शब्द-व्याख्यात्मक भाष्यो न विशुद्धाति-
 व्याकरण नाम के गारों का मन्त्र किया जा रहा है ॥ १ ॥

मूत्रों के द्वारा अमृगृहण लक्ष्यों के उपपादन में मन्त्र 'इष्टियों' के सन्निवेश से मन्त्रम्, गण-
 शुद्धि का उपपादन, मूत्रों के निगूढ अर्थों को अभिव्यक्त करनेवाली और उदाहृत शब्दों की
 व्युत्पत्ति की प्रदर्शित करनेवाली वह 'काशिका' नामकी वृत्ति बनार जा रही है ॥ २ ॥

व्याकरण शास्त्र का शरीर, 'इष्टियों' के उपमव्याख्यान आदि, द्वितीय श्लोकप्रतिपादित मन्त्रों के
 प्रतिपादन में ही पर्यवस्यन्त है और इमन्त्रि व्याकरण शास्त्र शब्दादिप्रतिपादन में ही समाप्तहो-
 रो जाता है । शब्दादिप्रतिपादन से अनिरिक्त विषयका प्रतिपादन जो अन्य ग्रन्थकारों द्वारा किया
 गया है वह तो इन शास्त्रशरीर का रक्षावन्ध मात्र है ॥ ३ ॥

१ मूत्राभ्यगमनो धन्यो वृत्ति । मा न कुोपमृत्तिभिर्विरचिता ।

२ भाक्षेपममाधानपरो धन्यो भाष्यम् । तत्र पन्थलिपिगोतनम् ।

३ धातुनामपारायणादिष्विति । यत्र धातुप्रक्रिया मन्त्रानुपारानगम् । यत्र गणशब्दानां निर्ध्वज-
 नक्रान्तशरीरगम् । आदिजब्देन, सिद्धांशादिकमिदं हेतुम् ।

४ सारमन्त्रप्रहकारमेव दृश्यन्ति—दृष्टोत् । मूत्रेणामृगृहण लक्ष्य वेन मृगृहणे ननुपलब्धा-
 निष्टमुपमृत्त सारमन्त्रम् । तेन नक्त्यादीनामपि ग्रहणम् । तस्युक्ता । शुद्धगणेति । गणशुद्धिमुक्ता ।
 तच्चतुर्विधकारण 'लोहिनादिशान्ध्यं न्यष्वचनं मृगादिधिनिरपि' इत्यादिना मूत्रे प्रदर्शित एव ।
 व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति । उदाहरणरूप तथा निर्यानि तथा व्युत्पन्नप्रदर्शितेति ।

५ 'इष्ट्यम्' इति पदमवर्धयित्वा पाठ । न्यामे तु कृत्याय एव न दत्तम् । द्वितीयमपि
 शास्त्रान्ते विषय इत्युक्तम् ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्येतेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यन्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन "उरण् रपर" (अ० सू० १।१।५१) इत्यकारेण । (१) इत्यमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दाघं प्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह दाघे विवृत प्रतिज्ञायते । तस्य (२) प्रयोगार्थम् "अ अ" (अ० सू० ८।१।६६) इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः (३) करिष्यते ।

अ लृ क् ॥ २ ॥

अ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः— "अक सवर्गे दीर्घ" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्यकारेण, "इको गुणवृद्धी" (अ० सू० १।१।३) इतीकारेण, "उगितग्र" (अ० सू० १।१।५) इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रभुप्रवागविषयास्तेषां मुञ्जानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु कल्पिस्थ एव प्रयुज्यते, स्वपेक्ष "एवंत्रामिदम्" (अ० सू० ८।१।१) इति लृत्वमसिद्धम् । तस्यापि इत्वारः लृकार एव अच्चायां नि भवित्युच्यते इति किमर्थं लृकार उपदिश्यते ? लृगविधानाद्यानि पराग्वच्चायां तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? प्लुतस्वरितौ द्विवचनम् । स्वरैस्तानि । प्रकृतम् । क्लृप्तम् । क्लृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमस्यापुनश्चरूप तदनुकरणस्यापि साधुः समिच्यते । तस्यैवैवापि लृकारस्याच्चायं प्रतिपादयं लृकारोपदेशः क्रियते । "अतक" इति प्रयोक्तव्ये कल्पितकस्यात् कुमारी 'लृतक' इति प्रयुज्यते, तदन्वयोऽनुच्यते इति कुमारे 'लृतक' इत्याह इति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन (४) । "एङि परकृपम्" (अ० सू० ६।१।५४) इत्यकारेण ।

अ इ उ ण्—यह मूल 'अण्' आदि प्रत्याहारों के मद्देन के लिए अ, इ, उ वर्णों के क्रमिक उपदेश के बाद अन्त में इत्यण्क प्रकार का उपदेश करता है ।

अ लृ क्—यह मूल लृ तथा लृ का उपदेश करके 'अक्' आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्यक्क प्रकार का उपदेश करता है ।

ए ओ ङ्—यह मूल 'एङ्' प्रत्याहार के उपपाठन के लिए ए तथा ओ के उपदेश के पश्चात् इत्यङ्क प्रकार का उपदेश करता है ।

(१) अत्र यद्यपि वर्णानुसृत्य पुस्तके प्रतिदेष्टुं पुष्टिद्वय एव पाठ उचितः । तथापि पदमन्त्राभ्यामप्योऽपि ननुगकनाटदृश्यानां वर्णानुसृत्य ननुसद्वत्त्वमपि न्यवहारे इति प्रतीयते । (आ ना०)

(२) तस्य-विवृतत्व, प्रयोगार्थम्-प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

(३) स्वरूपात् प्रयुक्तस्य पुनस्तत्प्रति-प्रत्यापत्तिः ।

(४) प्रदेष्टेति । तन्तु "गिहिरदिदन्तोः" "अन्तिगिहिरदिदन्तोः" इत्यादिप्रयोगेन ग्रहणसम्भवात्प्रत्ययेनेत्युच्यते इति चेत् ? न । तत्र प्रत्ययान्तत्वयोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणं नीतिपरिभाषया प्रत्ययस्यैवाद्ये ग्रहणं न तु प्रत्याहारकस्य । तस्या प्रत्याहृत्यार्थस्यैव व्याख्यान इत्यो-दिता अत्र प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । तत्र व्याख्यानं च प्रत्याहृत्यग्रहणस्य फलभास्वरम् । अत्रानु-ज्जादित्वेनेतिमुहं अनुदितुल्यप्रत्ययवस्तुतया प्रत्ययकोषकच्छ प्रत्याहारप्रयोगेन शब्दार्थ-पक्षान् । "मुसित्कम्" इत्यादिषु न दोषः, तत्र निष्माहवर्गेषु च प्रत्याहारस्यैव ग्रहणम् । एव-मर्थम् । "इत्थं" "एत्थं" इत्यादिषु च न ककारेण प्रत्याहारः, इत्ये प्रतीयति वि-परिभाषया । भारिवाहवर्गेषु । एव सर्वम् । विस्तरस्तु पदमन्त्रादिषु द्रष्टव्यः ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः—“अच. परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ० सू० १।१।५७) इत्याकारेण, “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च” (अ० सू० ६।३।६८) इति इकारेण, “एचोऽय-वायाव” (अ० सू० ६।१।७८) इति एकारेण, “वृद्धिरादैच्” (अ० सू० १।१।१) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमग्रग्रहणेषु न ?

आचारादप्रधानत्वाद्धोपश्च ऋकवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतपरस्मिन् तत्कार्यं न भवति, तस्मादनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक्प्रत्ययनिर्णयं हि वर्णमिच्छन्त्याचायां । अनुद्विधिलोकादेशविनामेपु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । अनुद्विधौ ऋकारग्रहणम्—आगृषत्, आगृषुः । लादेशो ऋकार-ग्रहणम्—कृत, कृतवान् । विनामे ऋकारग्रहणम्—कर्तृणाम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांशान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवाद्येकेन “क्षरद्धोऽटि” (अ० सू० ८।१।६३) इत्याकारेण । अयं रफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्णयति प्रातर्नयतीत्यत्र “यरो-ऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।२।२५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रहदो भद्रहद इत्यत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति “अचो रहाम्या द्वे” (अ० सू० ८।२।४६) इति । कुण्डं रपेन, वनं रपेनेत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ग” (अ० सू० ८।१।५८) इति परसवर्गं प्राप्नोति ? नैव दोषः । आहूती यदार्थं समुदाये “सहृद्वयं लङ्घनमवर्तत” इत्येतस्मिन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।१।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ऋकारादयो ये यथास्य स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे विघटिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य गकारो न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तभावे सति यकार्यत्वं प्राप्तं तस्मादाच्छिद्येन निमित्तभावेन वाप्यत इति न द्विरप्यते रेफः । “अनु-स्वारस्य ययि परसवर्ग” (अ० सू० ८।१।५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सहृद्वयं परसवर्गं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमं सवर्गोऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रपेन, वनं रपेनेत्यत्र । अटा मध्ये यिसर्जमीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उर~~केण~~ । उर~~केण~~ । उर~~पेण~~ । उर~~पेण~~ । अत्राद्यवयाव इति णत्व यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ऐ औ च्—यह मूल ‘च्’ अदि प्रत्याहारों के लिए ऐ नवा औ के उपदेश के बाद अन्त में इत्सङ्ग चकार का उपदेश करता है ।

नुद्विधि—नुद्विधि, ‘र’ के स्थान में होने वाले ‘र’ आदेश तथा णत्व के प्रसङ्ग में ‘ऋ’ के घटक ‘र’ का भी ग्रहण हल् के रूप में होता है ।

ह य व र ट्—यह मूल ‘अट्’ प्रत्याहार के निर्माण के लिए ह, य, व तथा र के उपदेश के पश्चात् इत्सङ्ग तकार का उपदेश करता है ।

ल ण्—‘लृ’, ‘रण्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थ यह मूल लकार के उपदेश के बाद अन्त में इत्सङ्ग णकार का उपदेश करता है ।

ल इत्येकं वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते पकारमितं करोति प्रचाहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—“अनुदित्वर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्यकारेण, “दन्-सोः” (अ० सू० ८।३।२३) । इतीकारेण, “इषो यणचि” (अ० सू० १।१।६३) इति पकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण पकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वम् । “अनुदित्वर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्येतदेकमेव (१) । अपि किमर्थमग्रहणमेवैव न च भिन्ने ? नैवं दास्यम् । अन्तस्थानानपि हि मच्चणानां ग्रहणनिष्पत्तेः—संख्यता, संख्य-त्तरः, यैल्लोकम्, तैल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परस्परम् कृते तत्तच्च वर्गग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । इकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुपपन्नः । लकारे त्वनुनासिक (२) प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् रपर” (अ० सू० १।१।६१) इत्यत्र प्रचाहार-ग्रहणादुपरस्त्वमपि भवति ।

अ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

अ म ङ ण न इत्येताम् वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते नकारमितं करोति प्रचाहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (३)—“पुनः स्य्यगुपरे” (अ० सू० ८।३।६) इत्याकारेण, “हलो यमा यमि लोप” (अ० सू० ८।३।६४) इति यकारेण, “ङमो ह्रस्वादि ङनुन् निपयम्” (अ० सू० ८।३।६२) इति ङकारेण । “ममस्ताडः” इति नकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (४) । केचित् सर्वान्येतानि प्रचाहारग्रहणानि अकारेण भ्रान्तिरपि नकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ङमो ह्रस्वादि ङनुन् निपयम्” (अ० सू० ८।३।६२) इत्यत्रा-ममिनोक्षभोरभावादागमाभावप्रतिपक्षं प्रतिपक्षिणीरथं भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतां वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते त्रकारमितं करोति प्रचाहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवदेकं “अतो दीपो यमि” (अ० सू० ८।३।७१) इति यकारेण ।

घ ढ ध ष ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येताम् वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते पकारमितं करोति प्रचाहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्विभ्याम्—“पृक्षाचो घशो अप् सप्तस्य स्योः” (अ० सू० ८।३।३३) इति सकारभकारभ्याम् ।

प म ङ—यह मूत्र अन् आदि प्रचाहारों के निवारण के लिए घ, म, ङ, ण तथा न के उपदेश के द्वारा शतशक नकार का उपदेश किया है ।

झ भ ञ्—यह मूत्र ‘घन’ प्रचाहार के निवारण तथा न के उपदेश के द्वारा मञ्च न इत्येक नकार का उपदेश किया है ।

घ ढ ध प—‘अप’ तथा ‘नप’ प्रचाहारों के निवारण के लिए घ, ङ तथा ध के उपदेश के द्वारा यह मूत्र अन् में शतशक पकार का उपदेश किया है ।

(१) ‘इत्येकमेव’ इति स्थानद्वय पाठः । ‘इत्येकमेकमेव’ इति पदमङ्गरीपाठः ।

(२) ‘इत्येकमेव’ इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिः इति । अनुपदिश्येतेषां पदे ‘ममस्ताडः’ अत्र एतद्वि ग्रहणमस्य दृश्यते इति १।६ त्रिभिः इति अत्राधाने इति चेत् न, अष्टाध्यायमनुसारेण ग्रहणनिषेधमात्रम् । अत्र एव यमिर्नान्द्विभक्त्यपि दृश्यते इति ।

(४) ‘अनुदित्वर्णस्य चाप्रत्ययः’ इत्यत्र न प्रचाहारग्रहणमस्य ग्रहणं, त्वित्येकमेव, ‘नानुपपन्नः’ इति निदर्शनात् । अत्र नानुपपत्तेस्तत्प्राप्तुमुक्तं ‘अनुपपन्नः’ इत्यत्र प्रकाशनात् सर्वविधविधानाभिहितम् । अत्र अन् पद च विधायनमिति ।

ज च ग ड द श ॥ १० ॥

ज च ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्ति — “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण, “हशि च” (अ० सू० ६।१।१३४) इति हकारेण, “नेहवशि कृति” (अ० सू० ७।२।८) इति वकारेण, “क्षला जश क्षशि” (अ० सू० ८।३।५३) इति जकारश्चकाराभ्याम्, “एकाचो यशो अष् शपन्तस्य स्थो” (अ० सू० ८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “नरछृज्यप्रदान्” (अ० सू० ८।३।७) इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः — “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।३।५८) इति यकारेण, “मय उजो वो वा” (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण, “क्षयो होऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।३।६२) इति क्षकारेण, “पुम लघ्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इति लकारेण ।

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः (१) — “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।३।४५) इति यकारेण, “क्षरो क्षरि लवर्णे” (अ० सू० ८।३।६५) इति क्षकारेण, “परि च” (अ० सू० ८।३।५५) इति लकारेण, “अभ्यासे चर्च” (अ० सू० ८।३।५४) इति चकारेण, “शर्च्यो लय” (अ० सू० ७।२।६१) इति शकारेण ।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्ति — “नलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा” (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण, “हलोऽन्तराः सयोग” (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण, “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू०

ज च ग ड —यह सूत्र ज, च, ग, ड तथा द के उपदेश के बाद ‘अश’ आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्सञ्चक शकार का उपदेश करता है ।

ख फ छ —यह सूत्र ‘छर्’ प्रत्याहार के निर्माणार्थं ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट तथा न के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्चक वकार का उपदेश करता है ।

क प य् —यह सूत्र ‘यय्’ आदि प्रत्याहारों के सङ्गठन के लिए क तथा ष के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्चक यकार का उपदेश करता है ।

श ष स र् —यह सूत्र ‘यर्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थं श, ष तथा स के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्चक रकार का उपदेश करता है ।

ह ल् —यह सूत्र ‘अल्’ आदि प्रत्याहारों के सङ्गठनार्थं हकार के उपदेश के पश्चात् इत्सञ्चक लकार का उपदेश करता है ।

(१) इतिनाशानुनासिकसामर्थ्यात् “क्षरितो वा” इति न प्रत्याहारः । त्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारः, भाष्यमानत्वात्प्रादिसाहचर्याच्च ।

६।१।३६) इति वकारेण, "रलो न्युपधादलादेः संक्ष" (३० सू० १।१।२६) इति रेफेण,
 "शलो श्लि" (अ० सू० ८।१।२६) इति सकारेण, "शल इगुपधानदनिट वस" (अ०
 सू० ३।१।३५) इति शकारेण । अयं किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? किं-
 विरूपपक्षेदेविधयो यथा स्युरिति । ग्रहित्वा, स्नेहित्वेति "रलो न्युपधादलादेः संक्ष"
 (अ० सू० १।१।२६) इति कित्वा ना यथा स्यात् । लिहोरलिच्चदिति "शल इगुपधादनिट
 वस" (अ० सू० ३।१।३५) इति वसो यथा स्यात् । रदिहि, स्वपिहीति शलादिलक्षण इत्यथा
 स्यात् । अदाग्याम् । शल ग्रहणेण च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यत्तेषु ह य व र
 इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ? महर्हि हि सः (१) इत्यत्रादग्रहणेण चादग्रहणेण च ग्रहणं
 यथा स्यात् । "हसि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्—
 ग्राहणो हसति । 'हसि च' (अ० सू० ६।१।११४) इति उरवं यथा स्यात् ।

एकस्मान् लज्जवदा ह्रस्व्या पश्चिम्ब एव कण्मा स्युः ।

जेवी चयी चतुर्थ्यो रः पञ्चम्यः शली पङ्क्त्यः ॥ इति ।

इति प्रत्याहारः ।

(१) अत्र 'देवा इत्यन्ति' इत्युदाहरणमूले विपनानमपि परम्परान्तरादप्युदाहरणमिति
 निरस्तम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(१) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्द सज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भा-
वितानां च । तत्परकरणमैज्यं तादृषि परस्तपर इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्र-
प्रसङ्गनिवृत्तये । आश्रयायन । ऐतिकायन । औपगव । औपमन्यवः । शालीय ।
मालीय । वृद्धिप्रदेशा—“मिचि वृद्धि परस्मैपदेषु” (अ० सू० ७।२।१) इत्येवमादयः ।

अदेङुणः ॥ २ ॥

गुणशब्द सज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङा वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भा-
वितानां च । तत्परकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । (२) पचन्ति । जयन्ति ।
अह पचे । गुणप्रदेशा—“मिदेङुण” (अ० सू० ७।२।२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धौ ॥ ३ ॥

परिभाषेय स्थानिनियमायां । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसञ्ज्ञया
शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(३) । वचयति—“सावधानुकार्यधातुकयो” (अ०
सू० ७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति । स इह एव स्थाने वेदितव्य । सरति । नयति । भवति ।
वृद्धि खल्वपि—अकार्यात्, अहार्प्यात्, अच्पेयीत्, अनैपीत्, अलावीत्, अस्तावीत्,
गुणवृद्धौ (यत्र) स्वसञ्ज्ञया विधीयते तत्र इह इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
भवति ? द्वितीया गृही प्रादुर्भास्यते । मिदिमृत्तिपुगन्तलघूपर्षिङ्गटशिचिप्रचुङ्गे प्वत्नेनेन्नि-
शेष्यते । शुक्ति सार्थवानुशविगुणविकात्र विशेष्यते—मेघते, (४)अविभयु । इह इति
किम् ? भास्वन्ध्वचरव्यञ्जनानां भा भूत्—यानम्, ग्लायति, उन्मिता । पुनर्गुणवृद्धि-
प्रहण स्वसञ्ज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा भूत्—घौ, पम्थाः, स, इममिति ।

वृद्धिरादैच्—वृद्धिमज्ञा के परिणामस्वरूप हों या नहीं परन्तु सामान्य रूप में आत तथा 'ऐच्'
प्रत्याहारान्तर्गत स्वरों की वृद्धि-सञ्ज्ञा होती है ।

अदेङुण—अतः तथा 'एङ्' प्रत्याहारान्तर्गत स्वर, चाहे गुण-सञ्ज्ञा-परिणाम-स्वरूप हों या
उनसे भिन्न, 'गुण' कहलाते हैं ।

इको—'गुण' तथा 'वृद्धि' इन दोनों शब्दों से उपदिश्यमान गुण तथा वृद्धि 'इक्' के ही
स्थानापन्न होते हैं ।

(१) त्रिपदमिदं सूत्रम् । समासे सभासान्विधेरनित्यत्वकल्पनापत्तेः । आदैच्छब्दादर्थ-
वत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ “चो कु” इति प्राप्त उच्च मत्वाद्धार्यते । मत्व च “अयस्मयादीनि च
छन्दसि” इत्यनेन । छन्दस्त्व च “छन्दोवत्पूर्वाण भवन्ति” इति वचनत्वात् । उद्देश्यमनुद्दिश्य न
विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यागेन द्विविधेयबोधकवृद्धिशब्दपूर्वप्रयोगस्तु भङ्गलार्थ, “मङ्गलादीनि”
इत्यादिवचनात् ।

(२) अत्र ‘पचति’ ‘जयति’ इति मूलमुद्रित पाठोऽनुद्ध एव, तत्स्थाने ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’ इति
पदमजरोपाठः । न्याये तु ‘पचति’ ‘जयति’ इति नास्त्येव, तत्स्थाने ‘पठन्ति’ ‘पठन्’ इत्युदाहरणे ।

(३) ‘भवत इति वेदितव्यम्’ इति पाठः कश्चित् ।

(४) “गुणवृद्धौ” इत्यादित “अविभयु” इत्यन्त पाठः प्रायो नोपलभ्यते ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरभिन्नव्यवहिता ह्रस्वोच्चारिता हल्, संयोगसज्ञा भवन्ति, समुदाय सज्ञा । जातौ चेद् बहुवचन तेन द्वयोर्वहना च संयोगसज्ञा मिद्धा भवति । अग्निरिति गतौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदरा । उष्ट्रो राऽऽ भ्राऽमिति पटरा । सिलान् स्थावपतीति नसतरया । नतसतरया वा । हल् इति किम् ? तितउच्छ्रमम् । “संयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् ? पचति । पनसम् । “स्को संयोगलो” (अ० सू० ८।१।५३) इति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशा — “संयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२९) इत्येवमादयः ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसज्ञो भवति । “आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (अ० सू० ६।१।१२६) अन्न ओ अप । गभीर ओ उग्रपुत्रे । चन ओ इन्द्र (१) । मुखग्रहण किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ? कचटतपाना मा भूत् । अनुनासिकप्रवेशा — “आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यस्य प्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्य तावदादिस्थानं, प्रयत्नः प्रयत्नः स्पृष्ट-तादिर्बर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयः प्रति सवर्णसज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्नाः सवर्णमन्त्राद्यामाश्रीयन्ते—स्पृष्टता, इष-स्पृष्टता, सवृत्तता, विवृत्तता चेति । ‘अजअ’ इति त्रयोऽकारा उदात्तामुदात्तस्वरिता, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदावष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथा ऋवर्णः । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । त द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्व्यङ्ग-राणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदाणि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति । वर्यो वर्येण सवर्णः । वण्डा-ग्रम् । खट्वाग्रम् । आस्यग्रहणं किम् ? कचटतपाना भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ? ‘ततो’ ‘तर्तुम्’ इत्यत्र “क्षरो शरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् ? इत्युक्तानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ? अस्त्रच्योतनीत्यत्र “क्षरो शरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । (१) ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभयोर्ऋवर्णभ्यः चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति । सवर्णप्रदेशा — “अक सवर्णे दीर्घ” (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

हलो—हल् से भिन्नजातीय स्वर के व्यवधान (= मध्य स्थिति) में रहित हल्-समुदाय को ‘संयोग’ सज्ञा होती है ।

मुखनासिका—मुख-महित नासिका में उच्चार्यमाण वर्णों की ‘अनुनासिक’ सज्ञा होती है ।

तुल्यस्य—तात्पर्य आदि वर्णोच्चारण-स्थान एवम् आभ्यन्तर प्रयत्नों में परस्पर तुल्य वर्ण परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते हैं ।

ऋकारलृकारयोः—उच्चारण-स्थान में भिन्नता होने पर भी ऋ तथा लृ परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते हैं ।

(१) ए, ऐ, ओ, औ इति चत्वारि सन्व्यङ्गराणि । (धीना०)

(२) ‘अप’ इति कश्चित्पाठः ।

(३) अत्राग्नहोती केनापि सवर्णा न भवत इति न वाक्यार्थः, तथा सति मज्ञा निर्दिष्टता

नाज्मलौ ॥ १० ॥

अथ हल् च अज्मलौ, तुल्यास्यप्रत्ययान्वयि अज्मलौ परस्परं (२) मवर्णसंज्ञी न भवत । अथ गृहकारौ—दृष्टदृष्टः । इवर्णसंकारौ—दृष्टि दीतम् । सवर्णदीर्घत्व न भवति । वैयासो मत्स्य । आनन्दह चम्मेति । “यत्वेति च” (अ० सू० १।१।१४८) इति लोपो न भवति ।

ईदूदेद्विचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईदू उक्त्वं इत् इत्येवमन्त द्विवचनं सन्दर्भ्य प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति । वायु इति । (१) माले इति । पचेते इति । पचये इति । ईदूदेदिति किम् ? वृथायत्र । प्लवावत्र । द्विवचनमिति किम् ? वृथायत्र । क्रियोयत्र । तपरकरणमसन्नेहार्यम् । प्रगृह्यप्रदेशा—“प्लुनप्रगृह्या अचि” (अ० सू० १।१।१२५) इत्येवमादय । ईदादीना प्रगृह्यत्वे मणीवादीना प्रतिषेधो वक्तव्य (२) —

मणीवोद्धृष्य लभ्येते प्रियौ वत्सतरो मम, वम्पतीव, जम्पतीव, रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदस सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतं प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । धर्मः आसते । अमू अत्र । अमू आसते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् ? शम्पत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ? अमुकेऽय ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्यतएव प्रगृह्यसंज्ञा भवति । मिमिद् शे इति ? सुषामादेशरक्षद्वयसि । न युप्ते वाजवन्धव । अस्मे इन्द्रावृहस्पति । युप्ते इति । अस्मे इति । स्वे राय । मे राय । स्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम्—अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति, तत्र तथा पाठान् । उत्तरस्तु लौकिकमनुकरणम्—युप्ते इति, अस्मे इति, स्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाड् ॥ १४ ॥

एकभासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आदर्शजितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेक्षि । इ इन्द्र परव । उ उत्तिष्ठ । आ एष नु मन्थसे । आ एषं क्रिड तव । निपात इति किम् ? यकारात्र । एकाजिति किम् ? प्राग्वयं वाचमीरय । अनादिति किम् ? आ उक्का-स्तात् ओदकान्तात् ।

भास्करलौ—उकारण-स्थान तथा जाम्बवन्तर प्रपत्तौ को तुल्यता होने पर भी भिन्न-जातीय अथ तथा हल् परस्पर 'सवर्ण' नहीं कहलाने ।

ईदूदेद्विचनं—ईदन्त, अदन्त तथा यदन्त द्विवचन शब्दों को 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

अदसौ—अदम् के सम्बन्धी मकार ने परवर्ती ईदू, ऊद तथा पर की 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

शे—'शे' शब्दों 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

निपात—'नाड्' से भिन्न एक अन् में ही लम्प-स्वरूप निपात को 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

स्वात । नापि जचामग्नि मावर्ण्य निषिध्यते, 'आप्' इति शार्धनिर्द्वास्तद्धते । नापि हठा हृत्भिः, पूर्वमवर्णनिर्द्वास्तद्धते । तस्मादचा हला परपरमित्येव वक्तव्यम् । तदेव वक्ति—परस्परमिति ।

(१) जच न्यासे 'माले' इत्याग्य स्थाने 'पट्टे' इति, 'पचये' इत्याग्य स्थाने 'वजेते' इति पाठो दृश्यते । विदोषामाज्जुनु नाम्यग्निं धरिर्नयित ।

(२) मणीवेति । नैद भाग्यकारवाचिककारवोर्नयनम् । किन्तु मणीवदीना निर्वाह वर्ग्य्य शपथेकम् । निर्वाहभकारय 'मणीवोद्धृष्व' इत्यत्रोपमाना-कवाज्जदस्य प्रयोग । 'रोदसीव' इत्यादी तु छान्दससन्निर्वाह ।

इपदर्थं क्रियापोते मर्यादाविधिषौ च य । एतमातं द्वितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरद्वित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधि । ओदन्तो यो निपात. स प्रगृह्यसज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ।

समुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्पे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । समुद्धिनिमित्तो य ओकार. य शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञो भवति इति शब्देऽनार्पे = अर्धदिके परत् । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सम्बुद्धाविति किम् ? गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् असत्यर्थवत्त्वं विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् ? वायोऽय । अनार्प इति किम् ? एता गा ग्रह्यवन्ववित्यवतीत् ।

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रगृह्यसज्ञः भवति इति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम्—उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्त्तते । उज इतावनार्पे ऊ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहण विभाषार्थमिहाप्यनुवर्त्तते । तेन ग्रीणि रूपाणि भवन्ति—उ इति, विति, ऊँ इति ॥

इदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्पे इति निवृत्तम् । इदन्तमूढन्त च द्रष्टरूप सप्तम्यर्थे वर्त्तमान प्रगृह्यसज्ञ भवति । अध्यस्या मामङी तन् । मामस्या तन्वामिति प्राप्ते मामस्याम्, मामङी इति । तन्वाम्, तन् इति । सोमो गौरी अधिप्रित । इदूताविति किम् ? प्रिय स्यै प्रियो अना भवति । अग्निश्चत्वात्परस्याः सप्तम्या ङादेशः । सप्तमीग्रहण किम् ? धीति, मती, सुष्ठुती । धीस्या मस्या सुष्ठुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहण किम् ? वाप्यश्च, नद्याति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेर्ग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चत्सदणोऽसावादाभावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घाव तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापक स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥

आत्—ओदन्त निपात की 'प्रगृह्य' मज्ञा होगी है ।

सम्बुद्धौ—वैदिकेतर 'इति' शब्द के परे सम्बुद्धि-मज्ञा-निमित्तक ओकार 'प्रगृह्य' कहलाता है 'शाकल्य' नाम के व्याकरणाचार्य के मत में ।

उजः—'शाकल्य' आचार्य के मत में वैदिक 'इति' शब्द के परे उज् की 'प्रगृह्य' मज्ञा होता है ।

ऊँ—'शाकल्य' आचार्य के मत में वैदिक 'इति' शब्द के परे उज् के स्थान में 'ऊँ' हम प्रकार का दाई अनुनासिक आदेश होता है और वह 'प्रगृह्य' भी कहलाता है ।

इदूतौ—सप्तमी के ऊँ को प्रत्यय करनेवाले इदन्त तथा ऊदन्त शब्द-स्वरूपों की 'प्रगृह्य' मज्ञा होती है ।

दाधा—दाप् तथा दैप् को छोड़कर दा के रूप में प्रतिपद्य होनेवाले चार दा की तथा दो धा का 'उ' मज्ञा होती है ।

वारुणाश्चवारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । सुदान्-
प्रणिददाति । दाण् दाने—प्रणिदाता । दो—प्रणिद्यति । देड—प्रणिदयते । हुधान्—प्रणि-
दधाति । देट—प्रणिद्यति वत्सो मानरम् । अदाविति किम् ? दाप् ठवने—दात वहि ।
दैप् मोधने—अवदात मुखम् । घुप्रदेक्षा—“घुमास्थागवाजहातिसा हलि” (अ० नू०
१।१।१६) इत्येवमादय (१) ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्धयन्तां पथ्यन्नतिदेश आरभ्यते । तत्सम्बन्धं
यति । आदायिव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति एवमोपरावमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृत्ताभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमे-
वमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् ? सभासन्नयने भव सभासन्नयन ।
आकारमाभिस्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरसमपौ वः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितसा । प्राकृणितरा ।
प्राकृणितसा । उपदेक्षा —“वरूपकत्पचेलङ्ङुनगोत्रमतहतोपु ङङोऽनेकाचो ङस्व” (अ०
सू० १।१।१३) इत्येवमादय ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति(२) इत्येते सख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत् । बहुधा । बहुक । बहुश ।
गणकृत् । गणधा । गणक । गणश । तावकृत् । तावधा । तावक । तावश । कति-
कृत् । कतिधा । कतिक । कतिशः । बहुगणसद्व्योवपुस्ये सङ्खे च वर्तमानयोरिह ग्रहण
काशित । सख्यावाचिनोरेव । भूयान्दीना निवृत्त्यर्थं सख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपवृक्ष
पूरणप्रत्ययान्तः सख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन् विध्यर्थम् ॥ १ ॥ अर्धपञ्चमशूर्प ।
अर्धपञ्चम येषामिति बहुव्रीही कृतेऽर्धपञ्चमे शूर्पं शीत । सहितार्थंति सामान । तत्र
“द्विकसंख्ये सञ्ज्ञायाम्” (अ० सू० २।१।१०) इत्यनुवृत्तेस्तत्र सख्यापूर्वस्य द्विगुलज्ञाया
“शूर्पावनन्तरस्याम्” (अ० सू० ५।१।२६) इत्यनु उक्तं “अर्धपूर्वपूर्वाद्द्विगो” (अ० सू०
५।१।२६) इति लुक् । अर्धपञ्चमक । सख्याप्रदेक्षा —“सख्या वश्येन” (अ० सू० २।१।१९)
इत्येवमादय (३) ।

प्लान्ता पट् ॥ २४ ॥

खीलित्रनिर्देशात् सख्येति स्मव्यव्यते । पकारान्ता नकारान्ता च या मयथा सा
पट्संज्ञा भवति । पकारान्तास्थापत्—पट् तिष्ठन्ति, पट् पश्य । नकारान्ता—पट्, भस्,

आद्यन्त—जहाँ एक ही होता है वहाँ यदि विहित भी कार्य होता है और अन्त-विहित भा ।
तरसमपौ—‘तरप्’ तथा ‘तमप्’ इव दो प्रत्ययों को ‘घ’ मन्त्रा होती है ।
बहुगण—‘बहु’ शब्द, ‘गण’ शब्द, वृत्ति प्रत्ययान्त तथा वृत्ति प्रत्ययान्त शब्दों को ‘सख्या’
संज्ञा होती है ।

प्लान्ता—पकारान्त १॥ नकारान्त सख्यावाचक शब्द पट्-संज्ञक होते हैं ।

(१) “निर्गन्तदपतपदधुमान्वतोऽथेवमारय ” इति पाठ कश्चित् ।

(२) इति इत्येते मन्त्रासंज्ञा भवन्तीति । अत्र ‘वतुडता’ इति प्रत्यययोर्महणात् ‘राहाविधी’
प्रत्ययग्रहणे’ इत्यनया परिभाषया तदन्त्यग्रहणसंज्ञायाप्यत्र तान्त्रादिव ग्रहणम्, केवलयो
प्रत्यययो मन्त्राविधानेन प्रयोजन नास्ति इति ।

(३) “सख्याया कित्याभ्यानुसिगणने कृत्वसुच्”—इत्येवमादय इति पाठ कश्चित् ।

नव, दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्यम् । तेनेह न भवति—शतानि, सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुद् भवति । पट्प्रदेशः—“पट्भ्यो लृक्” (अ० सू० ७।१।२२) इत्येवमादय ।

इति च ॥ २५ ॥

अयन्ता या मर्या सा पट्सज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवत्श्च क्तक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठामज्ञौ भवतः । कृत । कृतवान् । भुक्त । भुक्तवान् । कर्तार क्तकार्यार्थं । उकार उगित्कार्यार्थं । निष्ठाप्रदेशः—“क्वीदितो निष्ठायाम्” (अ० सू० ७।२।१४) इत्येवमादय ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषा तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वक । विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वक, उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामसंज्ञे प्रयोजन “सर्वनामसंज्ञनीया च” अ० सू० २।३।२७ इति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर, इतम, कतर, कतम—कनरस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर—इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । एषास्त्वोऽन्यत्वाची, स्वरभेदाद् द्विपठित । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्त । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । स्वन्वविति द्वार्षापि चानुदात्तायिति स्मरन्ति । नेम—नेनस्मै । वच्यमाणेन जसि विभाषा भवति—नेमे, नेमा इति । सम—समस्मै । कथं ‘यथासंख्यमनुदेश समानाम्’ (अ० सू० ३।३।१०) “समे देशे यजत” इति ? समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेत्येते न सर्वत्र । सिम—सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वमशानिधनाख्यायाम् । अन्तर बहियोगोपसंख्यानयो । त्वद् । तव् । यद् । एतद् । इदम् । (१) अदम् । एक । द्वि । शुष्मद् । अस्मद् । भक्षु । किम् । सर्वादि ॥ सर्वनामप्रदेशः—“सर्वनाम्ने स्मै” (अ० सू० ७।१।१४) इत्येवमादय ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

“न बहुव्रीहौ” (अ० सू० ३।१।२९) इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तस्मिन्निमित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशा समासो दिक्समासः । विगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वोयै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वोयै । दिग्ग्रहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” (अ० सू० ३।१।२९) इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तत्र न ज्ञायते क विभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुन क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् ? समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्—दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ० सू० १।१।३१) इति नियम प्रतिषेधो भवति ॥

इति च—एतिप्रत्ययान्त मर्यान्मञ्जु शब्द भी पट-मञ्जु होत है ।

क्तक्त—‘क्त’ तथा ‘क्तवत्’ प्रत्ययों की ‘निष्ठा’ मज्ञा होती है ।

सर्वो—‘सर्व’ शब्द है आगे में निम्नके ऐसा शब्द मगूह ‘सर्वनाम’ कहलाता है ।

विभाषा—‘दिह नामान्वन्तराले’ इस सूत्र में बिहिन बहुव्रीहि समास में सर्वादि शब्दों की सर्वनाममज्ञा विकल्प से होती है ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

सर्वनामसंज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहोरपि सर्वात्म्यस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविध्वार । प्रियोभयाय । द्वयन्त्याय । श्यन्त्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहानिति सर्वमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मूलपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—वस्त्रान्तरयत्सन्तान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । सबःसरपूर्वाय । द्वयहपूर्वाय । श्यहपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमार्थ-वास्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—सामेव पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनार्थ” (ज० सू० २।१।३१) इति तृतीयासमासं प्रतिषेध उपपत्तिः । तत्पेदु ग्रहणं न यस्य कस्यचित्-संज्ञासमासस्य “कर्तृकत्वे कृता बहुलम्” (अ० सू० २।३।३१) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

इन्द्रे च ॥ ३१ ॥

इन्द्रं च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । क्तर-कतमानाम् ।

विभाषा असि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नियमे प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । इन्द्रे समासे जसि विभाषा सर्वनादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । क्तरकतमे, क्तरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकञ् हि न भवति—क्तरकतमकः ।

प्रथमचरमः । यावत्पार्द्वकृतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषा जसोति वर्तते । इन्द्र इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तप, अवप, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमा । चरमे, चरमा । द्वितये, द्वितया । अवपे, अवपाः । अर्धे, अर्धा । कतिपये, कतिपया । नेमे, नेमा । तप इति तप्यन्तपयः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते, तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयपार्द्वस्य तप्यन्त्ययान्तस्य गमे पाठ्यादित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जसकार्यं प्रति विभाषा । काऽकचोर्ययायोगे इति ।

पूर्वपराऽरदक्षिणोत्तरापराधराणो व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

न बहु—बहुव्रीहि समास के प्रसङ्ग में सर्वादि शब्दों को सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती है ।
तृतीया—तृतीया तत्पुरुष समास के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती है ।
इन्द्रे—इन्द्रसमास में भी सर्वादि को सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती ।
विभाषा—इन्द्र समास में जो जन्मस्मरणी शब्दों के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनामसंज्ञा विधान से होती है ।

प्रथमचर—प्रथम, चरम, तपःपुरुषाणां इन्द्र, अवप, अर्द्ध, कतिपय तथा नेम शब्दों को ना, जन्मस्मरणी कार्य के प्रसङ्ग में, सर्वनामसञ्ज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्वपरा—अवन्त्या के सम्बन्धमान होने पर सञ्ज्ञा से शिथ पूर्व, पर, अवप, दक्षिण, उत्तर, अपर तथा अपर इन्द्रों की जन्मस्मरणी कार्य के प्रसङ्ग में सर्वनामसञ्ज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्वं, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्याया सर्वनाम-सज्ञाया प्राप्ताया जसि विभाषाऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषाजसि सर्वनाम सज्ञानि भवन्ति यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(३) । पूर्वं, पूर्वा । परे, परा । अवरे, अवरा । दक्षिणे, दक्षिणा । उत्तरे, उत्तरा । अपरे, अपरा । अधरे, अधरा । व्यवस्थायामिति किम् ? दक्षिणा इमे गायका, प्रवीणा इत्यर्थः । असज्ञायामिति किम् ? उत्तरा कुरव । सत्यामेव व्यवस्थायामित्येतेषां सज्ञा ।

स्वमज्ञातिघनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसज्ञ भवति न चेदज्ञातिघनयो सज्ञारूपेण वर्तते । स्वं पुत्रा, स्वा पुत्रा । स्वे गाव, स्वा गाव । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेध किम् ?

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टा प्रज्वलन्तीव सहता ।

उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अघनाख्यायामिति किम् ? प्रभूता स्वा न दीयन्ते, प्रभूता स्वा न मुज्यन्ते । प्रभूतानि घनानां अर्थः ।

अन्तरं वहिर्योगोपसव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसज्ञ भवति वहिर्योग उपसव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहा, अन्तरा गृहा । नगरवाद्याश्चाश्राव्यालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटका, अन्तरा शाटका । उपसव्यान परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् । वहिर्योगोपसव्यानयोरिति किम् ? अनयो-ग्रामिणोरन्तरे तापस प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युवकानि । मध्यप्रवेशवचनोऽन्तर-शब्दः । गणसूत्रस्य चेद् ग्रन्थद्वारणम् । अपुरीति च वक्तव्यम् ॥ अन्तराया पुरि वसति । विभाषा प्रकरणे तीयस्य वा द्वित्यु सर्वनामसज्ञैरुपसव्यानम् ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चात्मयत्तत्त्वानि अवन्ति । स्वरः । अन्तरः । प्रातरः । एतेऽन्तोदरता पठ्यन्ते । पुनर् आयुदात् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनेस् । श्रधक् । आराप् । श्यते । युगपत् । वृधक् । एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदासा पठ्यन्ते । द्यस् ।

स्वम—ज्ञानि तथा धन जर्षी से सिद्ध जर्ष मे वर्तमान स्व शब्द की, जसुनिमित्तक कार्य के प्रमद मे, सर्वनामसज्ञा विकर से होती है ।

अन्तर—वहिर्योगस्थिति तथा अधोवक्ष के प्रतिपादक अन्तर शब्द की, जसुनिमित्तक कार्य के प्रमद मे, विकल्प से सर्वनामसज्ञा होता है ।

अपुरीति—पुर-विशेषणभूत अन्तर शब्द की सर्वनाम तथा का प्रतिषेध करना चाहिए ।
विभाषा—विकल्प से सर्वनाम-महा-विधि के प्रकरण ने तत्त्व-प्रत्ययान्त शब्दों का सर्वनाम-महा का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

स्वरादि—स्वर आदि शब्द-मनूह तथा निपातों को 'अव्यय' मन्ना होता है ।

(१) अत्र स्थापित पाठो योग्य । स्वाभिधेयापेक्षोज्ज्वलीनिपाठ कुत्रचिदुपलभ्यते, स चासम-यम इति कृत्वा परित्यक्तः ।

(२) धूमायन्त इति । यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि-अमहतानि धूमायन्ते सहतानि तु प्रज्वलन्ति नदत् शतयोऽपीत्यर्थः । स्वशब्दस्यानेकार्थत्वात्प्रकृतार्थोक्तत्वात् धातिशब्दस्य प्रयोगः ।

धम् । दिवा । रात्रौ । साम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । वृष्णीम् । बहिम् ।
आयिम् । जवत् । अधम् । समया । निरुपा । स्वयम् । सृषा । नक्तम् । नज् । हंतौ ।
अदा । इजा । तानि । एतेऽपि हासप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । यत् । वदन्तमन्यसह
भवन्ति । प्राहणवत् । चवियवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । भूते जायुदात्ताः पठ्यन्ते ।
अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । क्य् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना ।
स्वस्ति । स्वषा । अरम् । बपट् । अन्यत् । अस्ति । उषाद्यु । जमा । विहायसा । दोषा ।
मुषा । मिषा । क्वातोमुन्कसुनः, कृन्मकारान्तः, सन्ध्यव्रान्तोऽन्यथाभावश्च । पुरा ।
नि । म । मिषत् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् ।
हिक् । तसिलादिस्तदित एवाच्यन्ते । शस्तसी । कृन्ववुच् । सुच् । आसधाडी ।
व्यधाञ्च । जम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वराविः । निपाता वदन्ते—“प्राग्भीषरादि-
पाता” (अ० सू० १।४।१९) इति । च । या । इ । जह । एव । एवमित्यादयः । अन्य-
प्रवेणा—“अन्यथादाप्नुय” (अ० सू० २।४।८२) इत्येवमादयः ।

(१) सप्तश शिषु किञ्चु सप्तसु च विभक्तियु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र ज्येति तद्व्ययम् ॥

तद्विषयासवविभक्तिः । ३८ ॥

तद्विज्ञानं शब्दोऽसर्वविभक्तिव्ययमज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्तेरुपपत्तिः
सोऽसर्वविभक्तिः । तत् । यत् । भेदः । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्विज्ञ इति
किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगवः, औपगवी, औपगवाः ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

इतो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमन्ययमज्ञं भवति । स्थावुद्धार भुङ्क्ते । संप-
छद्धारं भुङ्क्ते । छवणद्धारं भुङ्क्ते । एजन्तः—वच् हायः, ता यामिपे त्यागाम्, छव
वक्ष्याय जायसे । ज्योष्क सूर्यं दत्ते । उने इति वच् । “तुमर्थं सेमेन्” (अ० सू० ३।४।१९)
इति तैत्तिर्यने तुच् पाठे च कृने रूपम् । एपे इति इण् मे प्रत्यये गुणे एपे च कृने रूपम् ।
जायसे इति व्रीहिरसे प्रत्यये रूपम् । दग्ने इति दहोः केन्प्रत्यये निपात्यते “दहो विद्ये च”
(अ० सू० ३।४।१९) इति । अन्तःप्रहणमीपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह ना मृत्—भाषणे,
विकीर्ये, कृन्मकारेण्य इति ।

क्वातोमुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्वा तोमुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमन्ययमज्ञं भवति । कृषा, हृषा । तोमुन्—
पुरा सूर्यस्योदगोराधेयः, पुरा वत्सानामपाकसौ । “नावदवने स्थेकृन्वदि” (अ० सू०
३।४।१९) इति इण् कृन्श्च तोमुन्प्रत्ययः । कसुन्—“सपिपूदोः कसुन्” (अ० सू०
३।४।१९) इति । पुरा कूरस्य विषयो निरपश्चिन्, पुरा जर्ग्य आनृत् ।

तद्विज्ञ—विज्ञने मभी विभक्तियों की उपपत्ति नहीं होती ऐसे तद्विज्ञ-अत्ययान्त शब्दों की जो
अन्य मन्ता होती है ।

कृन्मे—मकारान्त गथा पठ्यन् कृन्वन् ने तिप्पत्र शब्दों की जो अन्य मन्ता होती है ।

क्वातो—सवात्रत्यवान्त, गोत्तुन्-अत्रत्यवान्त गथा कसुन्-अत्रत्यवान्त शब्दों की अन्य मन्ता
होती है ।

(१) मृदुशयेति । जगद्वर्षे शुक्तिरेषा प्रायविषादिषादिबन्धः । अन्ययोर्भगवत्त्वं निद्विदेश-
योगिप्रिय वचनादित्ययत्नम् । यत्र ज्योतिः । यत् वचनात् न ज्योति-गत्वपदार्थः उद्गमि, तत्-सन्नात्
अन्यद्विज्ञानम् । अथवा वच्छब्दत्वं रूपं प्रथममन्तम् यत्र ज्येति तद्व्ययमिति ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् ? लुङ्मुखस्वरोपचारा । लुक्—उपाशि, प्रत्यशि शलभा पतन्ति । मुखस्वर—उपाशिमुखे, प्रत्यशिमुखे । “मुखे स्वाङ्गम्” (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्तम्, “नाव्ययद्विकृद्” (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिपिद्यते । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार—उपपद्य कार, उपपद्य काम । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति मज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे “अतः कृकमिर्वसकुम्भपात्रकुशाकर्णाश्विनव्ययस्य” (अ० सू० ६।२।१६९) इति पर्युदास सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्ड स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनाय कार्यनियम सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योद्वेतोराधेय, पुरा क्रूरस्य विसृप इति “न लोकाव्ययनिष्ठा” (अ० सू० २।३।६९) इति पट्टीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञ भवति । किमिदं शि इति ? जरदासो शिरादेहा । कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशा—“सर्वनामस्थाने चासुबुद्धौ” (अ० सू० ६।२।८) इत्येवमादयः ।

सुडनसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पदवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादभ्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेध, तेन जस्यो सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवेत्येव । राजा, राजानौ, राजान, राजानम्, राजानी । सुडिति किम् ? राज पश्य । अनपुंसकस्येति किम् ? सामनी, बेमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्प, तयो प्रतिषेधविरूपयोर्विभाषेति मज्ञा भवति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपपत्तिर्येते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्प प्रवर्तते । उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्ति । “विभाषा श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) । शुशाच, शिशाय, शुशुवत्, शिथियन् । विभाषाप्रदेशा—“विभाषा श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादयः ।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यग इयाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा मज्ञा भवति । यज्—इष्टम् । यप—उत्तम् । प्रह्—प्रहीतम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते—वाक्यार्थं सही वर्णं क्षेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थं स्वाम्यादेशसम्बन्धलक्षण स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यगस्यानिक इग्यर्ण स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपपत्तिर्येते—“व्यङ्ग संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।१।१३), “कस्यो संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।१।१३) इति । अनुवादे वर्ण—“संप्रसारणाच्च” (अ० सू० ६।१।१०८) इति । सख्यातानुदेशादिह

अव्ययी—अव्ययीभाव मगम का नी अव्यय-मज्ञा होता है ।

शि सर्व—‘शि’ की सर्वनामस्थान मज्ञा होती है ।

सुडन—‘सुड’ (= सु, नो, जम्, अन्, नैट्) की भी सर्वनामस्थान मज्ञा होती है नपुंसक लिङ्ग से भिन्न लिङ्गों में ।

न वेति—निषेध तथा विकल्प की ‘विभाषा’ मज्ञा होता है ।

इग्यण—‘यग’ के स्थान में नून वा भावा ‘इग्’ की संप्रसारण मज्ञा होती है ।

न भवति—अदुरितरामिति । (१) सप्रसारणप्रदेशा—“वसो सप्रसारणम्” (अ० सू० १।१।११) इत्येवमादय ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिद्विवचिन्तान् किन्त्वति पट्टीनिर्दिष्टस्य । कविना । मुण्डो भाग्यते । द्विप्रदेशा—“आर्धधातुकस्येड्विळादे” (अ० सू० ७।२।१५) इत्येवमादय । कियदेशा—“भियो हेतुभये पुक्” (अ० सू० ७।३।१७) इत्येवमादय ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अथ इति निर्धारणे पट्टी । जाती चेदमेकवचनम् । अथा सक्त्रिणिष्ठानामन्याद्वचनं मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यावमपवादः । विरुणदि । मुद्रति । पयसि । मिद्वप्रदेशा—“रुधादिभ्यश्च स्तम्” (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादय । क्लिप्तदेशा—“स्त्वं तुममिच्छन्त्यनुपप्लवसयोगादिषोपार्यमञ्जु । मज्ज । मज्जवन् । मज्जन् । मज्जन्तुम् ।

एच इग्रस्यादेशे ॥ ४८ ॥

एषो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इत्येष ह्रस्वो भवति नास्ति । ई—अतिरि । नी—अतिरि । ओ—उपगु । एच इति किम् ? अतिरिद्ध, अतिमात्र । ह्रस्वादेश इति किम् ? ईद्वयत्वं, ईद्वयत्वं ।

पट्टी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेय योगनियमार्था । इह शास्त्रे या पट्टी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थाने योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति (२) सा प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गार्था । यथा हर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितम्यमिति हर्भाणां प्रसङ्ग इति गण्यते । एवमिहापि अस्ते स्थाने प्रसङ्गे भूयवति—भवित्ता, भवितुम्, भवितव्यम् । युव प्रसङ्गे चविर्भवति—वत्त, वतुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूते, युव इति पट्टी । बहवो हि पट्टयथा—स्वस्वाग्यनन्तरतमोपसमहृषिकाराधपवाद्या । पायस्य, शब्दे सभजन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु निवस्य क्रियते—“पट्टी स्थानेयोगा” (अ० सू० १।१।१५) इति । स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुमोहि । अथ एव निपातनाच्च ससम्बन्धा भवतुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्तिमात्रानामन्तरतम (३) आदेशो भवति सद्व्यस्तम् । कुतश्च शब्दस्या-
आद्यन्तौ—पट्टी-निर्दिष्ट के स्थान में विहित दित नवा किन्तु आगम कनच उप स्थाना के आदि तथा अन्त में अति है ।

मिदचो—पट्टी-निर्दिष्ट के स्थान में विहित मिद कार्य अन्त के बीच अन्त मन् के बाद आना है ।

मरजे—उपधाभूतकारलोप तथा संयोगादिलोप के लिए ‘मरज्’ धातु के अन्त अन्त में पूर्व में ही अनुगम्य मानते हैं ।

एच इक्—‘एच’ के स्थान में ‘इक्’ ही ह्रस्वादेश के रूप में आना है ।

पट्टी स्थाने—जिस पट्टी का किसी से सम्बन्ध उपपन्न न होता हो उसका सम्बन्ध ‘स्थाने’ (स्थानमें) पदार्थ के साथ होता है ।

स्थाने—स्थानी के स्थान में प्राप्त आदेशों में बही विषय है जो स्थानी का मर्यादिक गमान ही ।

(१) अत्राय पाठ कश्चिदुपलभ्यते—युग्माभित्यत्र द्विव अतिरि तपरकत्वादीर्घो न इति ।

(२) स्थानेयोगस्य निमित्तभूतम् इति पदमज्जरीपाठः ।

(३) मज्ज फलित प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न गमयति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि,

न्तर्धम् ? स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः—“अकं सर्वणं दीर्घं” (अ० सू० ६।१। १०१)—दण्डाग्रम्, यूपग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः—वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवति । पुवन्नावेनान्तरतमं पुराब्धोऽतिदिश्यते । गुणतः—पाकः, त्यागः, रागः । “चजोः कुधिण्यतो” (अ० सू० ७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याधोपस्य तादृश एव ककारो भवति, जकारस्य धोपवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः—अमुष्मे, अमूभ्याम् । “अदसोसेर्दादु दो मः” (अ० सू० ८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घम्य दीर्घः । स्थाने इति वर्तमाने पुनः स्थाने-ग्रहणं यत्राऽनेकमान्तर्यं सम्भवति तत्र स्थानतः एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । चेत्ता । स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानतः आन्तर्यादिकारोकारो भवतः । तम-धग्रहणं किम् ? वाच्यमिति, त्रिप्पुब्धमिति “ज्ञयो होम्यन्तरस्याम्” (अ० सू० ८।३।५२) इति हकारस्य पूर्वसर्वणं क्रियमाणे ‘सोष्मण सोष्माण’ इति द्वितीया प्रमत्ता, ‘नाद्वतो नाद्वन्त’ इति तृतीया, तमधग्रहणाद् ये सोष्माणो नाद्वन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उ स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्ता । हर्षाः । किरति । गिरति । इमा-तुर । त्रैमातुर । उरिति किम् ? लेयम्, (१) गेयम् । अण्ग्रहणं किम् ? “मुधातुरकच्” (अ० सू० ४।१।२७) —सौधातकिः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

पङ्क्तिनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्य स्थाने वेदितव्यः । ‘हृष्टोऽवा’ (अ० सू० १।२।५०) —पञ्चगोणि, दशगोणि ।

डिञ्च ॥ ५३ ॥

डिञ्च य आदेशः सोऽन्त्यकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनङ्गं कृतो हृङ्गो” (अ० सू० ६।३।२५) —होतापोतारौ, मातापितरौ । तातडि डिङ्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थेऽस्मात्सर्वादेशस्ततश्च भवति—जीवताज्जवान्, जीवताज्जवम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरल् प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ? यत्र

उरण्—‘ऋ’ के स्थान में विहित ‘ऌ’ प्राप्त्यवस्थामें ही अपन उत्तरावयव के रूप में ‘र’ को परिगृहीत कर लेता है ।

अलोऽन्त्यस्य—पङ्क्ति-निर्दिष्ट के स्थान में उपदिष्ट आदेश उस पङ्क्ति-निर्दिष्ट स्थानी के अन्त्य ‘अल्’ के स्थान में होता है ।

डिञ्च—डिङ् आदेश अनेक अलों में सङ्घटित होने पर भी स्थानी के अन्तिम अल् के स्थान में ही होता है ।

आदेः—‘पर’ के स्थान में विहित कार्य को उसके आदि अल् के स्थान में ही समझना चाहिए ।

मधु अत्राप्यादेशः प्राप्नोति । अत्रान्यादेशविधानात् एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेत् ? न, तस्याप्यन्यं तस्याप्यन्यं इति रीत्यानवस्थाप्राप्तत्वात् । तस्मात्परिभाषापक्ष एव देयान् । स च यत्र स्थानपङ्क्तौ तत्रोपनिष्ठते विधीनामेकवाच्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदाह—प्राप्यमाणेति ।

(१) गेयमित्युदाहरणं न्यासपदमव्ययं इत्यते ।

पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा—“ईदास” (अ० सू० ७२१८३)—आसीनो वज्रते, “द्वयन्तरूप-
सर्गोऽप्येव ईत्” (अ० सू० ६३१९७)—द्विपम, अन्तरपम, (१) प्रतीपम,
समीपम् ।

अनेकाल् शित सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिच स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेभू”
(अ० सू० २११५१)—भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । शित्वत्यपि—“जरशसो-
तिः” (अ० सू० ७११२०)—कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ ॥ ५६ ॥

स्याप्यादेशयो दृष्टकृपात् स्यान्माश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यवयवमिति देश आ-
भ्यते । स्थानिना तुल्य वर्तते इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्यान्माश्रयेषु
कार्येष्वनलाश्रयेषु स्यान्माश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अनल्विधिरनेकाविविधि-
त्यर्थः । किमुदाहरणम् ? आस्वत्थकृतद्विताम्यसुप्तिपदादेशः । आवादेशो धातुवद्भवति—
“अस्तेभू” (अ० सू० २११५२), “ग्रयो वचि” (अ० सू० ७११५३) । आर्धधातुवदप्ये-
वागवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तस्यादयो भवन्ति । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् ।
पक्षा, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति—केन, कान्पाय, कै । किम-
कादेशो कृतेऽङ्गाश्रया इत्यङ्गीकृत्येति भावा भवन्ति । कृदादेशः कृद्वद्भवति—प्रकृष्य, प्रहस्य ।
स्पवादेशो कृते “हृस्वस्य पिति कृति तुक्” इति गुणभवति । तद्विदादेशस्तद्वितवद्भवति—
वाधियम्, अघतनम् । “कृचद्वितसमासाश्च” (अ० सू० १११२६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति । अस्पवादेशोऽभ्ययवद्भवति—प्रस्तुत्य, प्रहस्य, उपस्तुत्य । “अभ्ययात्” (अ० सू०
२११८२) इति सुवृत्तम् भवति । मुवादेशः तुष्यवद्भवति—पृषाय, प्लषाय । “मुपि-
च” (अ० सू० ७१११०२) इति दीर्घस्य भवति । निडडि वास्तिवद्भवति—अङ्गुस्ताम्,
अङ्गुतम् । “सुसिङ्गत् पदम्” (अ० सू० ११११२) इति पदमज्ञा भवति । पदादेशः
पदवद्भवति—प्रमो व स्वम्, जनपदो न स्वम् । “पदस्य” इति लृक् भवति । वृक्करणं
किम् ? स्थानी आदेशस्य सज्ञा मा विज्ञासीति । स्वाश्रयनपि यथा स्यात् । आहत, आ-
धिष्ट । “आडो यमहन” (अ० सू० १११२८) इत्यात्मनेपदसुभ्यश्चापि भवति । आदेश-
ग्रहणं किम् ? आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवत्ताया यथा स्यात्—पञ्चतु—“पुव”
(अ० सू० ३११८६) । अत्रलिव धाविति किम् ? शुपशितदादेशा न स्थानिवद्भवन्ति—
घौ, पन्था, स इति । “हृल्हृषाप्” (अ० सू० ६११६८) इति मुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तानलिवधौ स्थानिवत्ताव उक्तः । अलिव्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानि-
वदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परिस्मिन्निति निमित्तसमयी । पूर्वविधा-
विति विषयसमयी । अजादेशः परिनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्यं स्थानिवद्भवति ।
पठयति । अवर्षात् । बहुल्लङ्घकः । पठमान्वा इति निधिं विलोपे कृते तस्य स्थानिव-

अनेकाल्—अनेक अर्थे मे समुच्चिन तथा शिव आदेशः षष्ठीनिर्दिष्ट के समस्त स्वरूप के
स्थान मे होता है ।

स्थानिवत्—एक जल स्वरूप स्थानी के स्थान में बिहित कार्यो को छोडकर शेष, जयाव
अनेक अर्थ-स्वरूप स्थानी से बिहित, आदेशो मे उनके स्थानियों के धर्म का आदेश होता है ।

अच परस्मिन्—पूर्व के स्थान के होने वाले कार्य के प्रसङ्ग मे पर को निमित्त मानकर
बिहित अजादेश स्थानि-सदृश हो जाता है ।

(१) प्रतीपमनि न्यस्तपत्रमजर्बोर्न दृश्यते ।

द्वावाद् “अत उपधाया” (अ० सू० ७।१।१६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्वावाद् “अतो ह्रस्वलोपः” (अ० सू० ७।१।७) इति ह्रस्वलोपवृद्धिर्न भवति । बहुष्वद्वक इति । “आपोऽन्तरस्याम्” (अ० सू० ७।१।१५) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्वावाद् “ह्रस्वान्तेऽन्यथात्पूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम् ? प्रभ, अक्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रत्येनङ्प्रत्यये, “श्च्वो शूडनुनासिके च” (अ० सू० ६।१।१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अक्राष्टामिनि “श्रलो श्रलि” (अ० सू० ८।१।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तक कृपे पकारस्य “पदो क मि” (अ० सू० ८।१।११) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । आगत्येति “वा दयपि” (अ० सू० ६।१।२८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम् ? युवजानि, वधूटीजानि, वैया भ्रपय, आदीन्ये । युवजानिरिति “जायाया निङ्” (अ० सू० ५।१।१२८) न परनिमित्तकः, तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाभ्रपय इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्मार्च न प्रतिवर्ध्नाति । आदीन्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषेकवचने ढेरत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् “दीधीङ् दीधीङ्” (अ० सू० ७।१।५३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् ? हे गौ, बाभ्रवीया, नैषेय । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः समुदिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्यामी छात्रा इति “वृद्धाच्छ” (अ० सू० १।१।११४) इति छ । “ह्रस्वलोपः” (अ० सू० ६।१।५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैषेय । “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपः । “इतश्चानिज” (अ० सू० १।१।१२२) इति द्वयञ्जल्लेने प्रत्ययविधी न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विवेचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चिंधिपु ॥ ५८ ॥

पूर्वंगातिप्रसक्त स्थानिवद्भाव इतेषु त्रिषु प्रतिषिद्ध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—कौ स्त । यौ स्त । तानि सन्ति । यानि सन्ति । “असोरस्त्रोप” (अ० सू० ६।१।११) कडिनि सार्वधातुक इति परनिमित्तक, स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्तव्यं स्थानिवत्स्यान् । अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—इद्वयत्र । मद्वयत्र । यणादेशं परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् “अनचि च” (अ० सू० ८।१।८७) इति धकारस्य द्विर्वचन न स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—अप्सु यायावर प्रवपेत् पिण्डान् । यातेर्पङ्न्तात् “यक्ष यक्षः” (अ० सू० ३।२।३७६) इति वरचि कृते अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपः स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप(१)—यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—कण्डूति । कण्डूयते क्वचि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तक, “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोपे स्थानिवद्भावात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर—स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—पिकीर्यक, जिह्वाप्यक । “बुलि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तको ऽस्ति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति ह्यरे कर्तव्यं न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण—सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—

न पदान्त—पदान्त-विधि, द्विवचन विधि, यलोप-विधि, स्वर-विधि, भवर्ण-विधि, अनुस्वार-विधि, जडा-विधि तथा च-विधि के प्रति पर निमित्तक अजादेश एवम् बरन् प्रत्ययनिमित्तक अजादेश पूर्व विधि में स्थानिकत् नही होने हे ।

(८) इत प्रभृतेः उलोप म्बर इत्यादिरूपेण निर्विभक्तिक एव प्रतीक्षोद्धारो दृश्यते सर्वत्र । परन्तु अत्र सविभक्तिक सम्भ्रम्यन्त निर्दश एवोचिन । एकरूपतानिर्वाहार्थं च पदान्तद्विर्बचनवरे-
विधौना व्याख्यारम्भेऽपि पदान्ते इत्यादिरूपेण उल्लेखो उक्तः । (श्रीना०)

निष्ठि, पिपिह । शिषे पिपेश्च कोष्मध्यमपुरुषैकवचने “रुधादिभ्य” भम्” (अ० सू० ३।१।३८), ह्रिवधित्वपुनर्वचनेषु कृतेषु “असोरङोप” (अ० सू० ६।१।११) रिङिति सार्वधातुके परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य ययि पररुचने कर्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार-अनुस्वारविधि प्रत्ययादेशो न स्थानिवद्भवति—शिपिति । पिपिति । “नधापदान्तस्य झलि” (अ० सू० ८।२।२४) इति अनुस्वारे कर्तव्ये असोरङोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घविधि प्रत्ययादेशो न स्थानिवद्भवति—प्रतिदीङ्ता । प्रतिदीङ्ते । प्रतिद्विवक्षितेतस्य “भ्रव्य” (अ० सू० ६।१।१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्यैकवचने च “अङ्गोपोऽनः” (अ० सू० ६।१।१३२) इति अकारलोप परनिमित्तक, तस्य स्थानिवद्भावात् “हलि च” (अ० सू० ८।२।३०) इति दीर्घत्वे न स्यात् । नद्यय वकारो हल्पर इत्यस्माद्वचनाद्भवति । जज्ञ—जर्धिध प्रत्ययादेशो न स्थानिवद्भवति—समिधश्च मे सर्पाणिश्च मे । घञ्धात्वे हरी धानो । अदे किञि “बहुलं ण्वदिति” (अ० सू० २।४।२९) इति घञ्धादेश, “घञिभ-सोहलि” (अ० सू० ६।१।१००) इत्युपधालोप, “झलो झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोप, “झस्तथोर्दोऽथ” (अ० सू० ८।२।२०) इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “झल जश् झति” (अ० सू० ८।२।५३) इति धकारस्य जश्च न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । समावा भिष, समानस्व सभाब, समिध । वन्धामिति—भसेल्लोऽद्विवचने शप, रलु, द्विवचनमन्वास्तकार्यम्, “घञिभसोहलि च” (अ० सू० ६।१।१००) इति उपधा-लोप, “झलो झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोप, “झस्तथोर्दोऽथ” (अ० सू० ८।२।४०) इति घत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “झल जश् झति” (अ० सू० ८।२।५३) इति जश्च न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । चर्—चर्दिधि प्रत्ययादेशो न स्थानिवद्भवति—जञ्चतु । जञ्चु । अचञ्मीमदन्त पितर । लिङ्दिचतबहुवचनपौरुषै-रल्लोप, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोप, द्विवचनम्, अन्धास्तकार्यम् । तत्रोपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “झरि च” (अ० सू० ८।२।५५) इति घकारस्य चर्च न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । “शासिब्रसिचर्षाणा च” (अ० सू० ८।२।१०) इति पत्वम् । अचञ्जिभदेर्लुङ्बहुवचने घञ्धादेशरश्चोत्तरात्तस्य, “मन्त्रे घञ्झर” (अ० सू० ३।४।८०) इति लुङ्, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोप । तस्य स्थानिवद्भावात् “झरि च” (अ० सू० ८।२।५५) इति चर्च न स्यात्, अस्माद्वचना-द्भवति । स्वरदीर्घपलोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानिवद्भवति । भ्रम्यन्तु स्थानिवदेव । तेन बहुलङ्बक, कियौ, गिर्यौ, वायोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घपलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेऽचि ॥ ५९ ॥

द्विवचननिमित्तेऽचि अजादेश स्थानिवद्भवति द्विवचन एव कर्तव्ये । रूपातिदे-वाधाय नियतकालः । तेन द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावनिष्टे । आप्तोपोपधालोपघणवया-यावादेशाः प्रयोजनम् । आलोप—पपह, पपु । “आतो लोप इति च” (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “पकाच” इति द्विवचन भवति । उपधालोप—जानतु, जानु । “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधा-लोपे कृते, अनचकत्वाद् द्विवचन न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोप—आटित । आटतेणिवि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेर्द्वितीयस्य” (अ० सू० ६।१।२) इति टिप्पणस्य द्विवचन भवति । यण्—चक्रतु, चक्रु । करोतेरत्सि उसि च यणादेशो कृतेऽनचकत्वाद् द्विवचन न स्यात्, स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशा-नितय, निनाय, लुल्य-लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धी चायवायावा-

द्विवचनेऽचि—द्विवचननिमित्तो अच् के परे अजादेश केन द्विवचि नै ही स्थानिवद् होता है ।

देशः । तेषां स्थानिवृत्त्या(१)न्नेलोनैलाविति द्विवचन भवति । द्विवचन इति किम् ॥ जगले, मगले । ध्वणमाकारस्य न भवति । द्विवचननिमित्त इति किम् ? दुयूपति । ऊठि यणादेशो न स्थानिवद्वति । अचीति किम् ? जेघीयते, देघ्मीयते । “ई घाघ्मो” (अ० सू० ७।३।१) “यडि च” (अ० ७।३।३०) इति ईकारादेशः । तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विवचन स्यात् । अग्रप्रहणाच्च भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमध्वण(२)मनुष्कारमनुपलब्धिरभावो वर्गविनाश इत्यनर्थान्तरम् । एतैः शब्दयोऽधोभिधीयते तस्य लोप इतीयसंज्ञा भवति । अर्थस्यैव सज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसज्ञ भवति । “गोघाया इक्” (अ० सू० ४।१।२९) — गीघेर, पचेरन् । जीवरदानुक् — जीरदानु । शिवेर्मेनिन् — आसेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शन-मिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादे प्रसक्तस्य लोपदेशा — “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू० ६।१।६६) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्लुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्यादर्शनस्य लुक्, रलु, लुप् इत्येता सज्ञा भवन्ति । अनेकस-ज्ञाविधानाच्च तत्राधितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्सज्ञाभावित प्रत्ययादर्शन लुक्सज्ञ भवति । रलुमताभावित रलुसज्ञ भवति । लुप्सज्ञाभावित लुप्सज्ञ भवति । तेन सज्ञाना सकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी सज्ञा विज्ञायते । असि । जुहोति । वरणा । प्रत्ययग्रहण किम् ? अगस्मय, कुण्डिना । लुक्लुलुपप्रदेशा — “लुक्लुलुकि” (अ० सू० १।२।४९), “जुहोत्यादिभ्य रलु” (अ० सू० २।१।८५), “जनपदे लुप्” (अ० सू० ४।२।८१) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्त कार्यसमूहयपि प्रत्यये ऊय तु नाम स्याविति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्यय-लोपे कृते प्रत्ययलक्षण प्रत्ययहेतुक कार्य भवति । अग्निचित्, सोममुत्, अधोक् इत्यत्र सुसिद्धोलुसयो “सुसिद्धन्त पदम्” (अ० सू० १।३।१४) इति पदसज्ञा भवति । अधो-गिति जुहेल्लिडिति शब्दलुकि तिलोपे यत्त्वभावप्रत्ययलक्षणेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति परमाणे पुन प्रत्ययग्रहण किम् ? कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् — आपनीय, सङ्गमीय । हनिगम्योल्लिडाऽन्नेपदं “लिड सलोपोऽनन्त्यस्य” (अ० सू० ७।१।०९) इति सौयुट्सकारलोप प्रत्ययैकदेशलोप, तत्र प्रत्ययलक्षणेन श्लीत्यनुनामिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? राय कुल रैकुलम्, गवे हित गोहितम् । आयवा-देशो न भवत्, वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वंगातिप्रसवर्त प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमताशब्देन लुप्तं प्रत्यये अवर्धनन — प्राप्त के अदर्शन की ‘लोप’ सज्ञा होती है ।
प्रत्ययस्य — प्रत्यय के अदर्शन की तीन मङ्गल्य हैं — ‘उक्’, ‘रलु’ तथा ‘लुप्’ ।
प्रत्यय — प्रत्यय के लुप्त हो जाने पर भी प्रत्यय-निमित्तक कार्य की विधि होती है ।
न लुमता — ‘उ’ निमित्त हो येमे (उक्, रलु, लुप्) शब्दों ने वहाँ प्रत्यय का अदर्शन हुआ हो वहाँ प्रत्यय-निमित्तक कार्य नहीं होता है ।

(१) नेर्नेलोलोवाविति-इति पदमजरीधृतपाठः ।

(२) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिरलुक् शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषय सच्छ्रवण भवतीत्याह — अध्वानिति ।

यद्वा तस्य प्रत्ययलक्षण कार्यं न भवति । गार्ग्यः । सृष्टः । जुहुतः । यन्वापोर्लुमना-
लुसयोरद्भस्य शुण्वृद्धी न भवत । लुमतेति किम् ? (१) कार्यते । अद्भस्येति किम् ? (२) पद्,
सप्त. पयः, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे पठ्यी । आतोयेकवचनम् । अचोः सन्निविष्टानां योऽन्त्योश्च तदादि
शब्दरूपं दितं न भवति । अग्निचित्—इच्छन्द्ः । सोमसुत्—उच्छन्द्ः । आताम्,
आधाम्—आम्सन्द्ः । पचेते । पचेये । विप्रदेक्षा—“दित आत्मनेपदानां टेरे” (अ० सू०
३।१।५९) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

आधादी वर्ज्यमुदायेऽन्त्यादल् पूर्वो यो वर्ण सोऽल्लेखोपधासंज्ञो भवति । पच्, पद्—
अकारः । भिद्, भिद्—इकार । उप्, युप्—उकार । वृत्, वृष्—वृकारः । अल इति
किम् ? सिष्ट, सिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा सूत् । उपधाप्रदेशा—“अत उपधाया”
(अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको दणचि” (अ०
सू० ६।१।७७)—दध्नुलकम्, मन्विदम्, पचन्वोदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्वायेम्,
अग्निचिद्वेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादिद्विपुत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न
पूर्वस्य । “तिङ्कतिङ्” (अ० सू० ८।१।२८)—ओदन पचति । इह न भवति—पचन्वो-
दनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्य बोध्य प्रत्याख्य भवति न वाटोऽर्थः, शब्दसंज्ञा
वर्जयिष्या । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासम्भवात् तद्वाचिना शब्दानां सम्प्रत्ययो मा भू-
दिति सूत्रमिवमारभते । “आग्नेर्दक” (अ० सू० १।२।३१)—आग्नेयमष्टाकपाठं निर्दिष्टम् ।
अग्निसम्प्रत्ययस्यैव ग्राह्यको भवति, न उच्यते—(२) पाषको, धूमकेतुरिति, नात्

अचोऽन्त्यादि—शब्द षट्क अन्सम्पूर्णे अन्तिम अक्षरे आदि में जित शब्द-स्वरूप का
उत्पत्ती ‘टि’ संज्ञा होती है ।

अलोन्त्यादि—आत्वष्टि वर्ण-मुदाय में अन्त अल् में पूर्व अल् की ‘उपधा’ भक्षा होती है ।

तस्मिन्निति—गम्यो विगच्छि-शुक्त शब्द की विगच्छि मानकर विशेषरमान कार्य उस पञ्चम्यन्त
से अन्यवहित पूर्व के स्थान में होता है ।

तस्मादिद्विपुत्तरस्य—पञ्चम्यन्त को निमित्त मानकर निर्धारमान कार्य उस पञ्चम्यन्त से अन्यवहित
उत्तरवर्ती के स्थान में होता है ।

स्वं रूपम्—शब्द की ‘उपधा’ प्रकृति संज्ञाओं के क्षेत्र से अतिरिक्त स्थल में इस शब्द में
स्थानित शब्द का स्वरूप ही ग्राह्य होता, उसके पचाँव अक्षरा अर्थ नहीं ।

(१) व्याने जुमतेति किम् । कार्यते इति पाठ पञ्च, सप्त, पयः, साम शब्दस्थानान्तर इत्यनेन ।

(२) अत्र अल्लेखत्वत्वादि रूपेण पञ्चम्यन्तादौ गतोयान् (श्रीना०)

प्रत्ययो भवति । “उद्धितोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ४।२।१९)—औद्धितकम्, औद्धित-
तम् । तत्कमरिष्ट कालदोषं दण्डाहत मघितमिति नान् प्रत्ययो भवति । अशब्दमङ्गिति
किम् ? “दाधाध्वदाप्” (अ० सू० ५।१।२०), “नरसमपौ घ्” (अ० सू० ५।१।२२) इति
धुग्रहणेषु घग्रहणेषु च सञ्जिना ग्रहणं न सञ्जायाः । छित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् । मित्रि-
देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणम् भवतीति । किं प्रयोजनम् ? वृत्ताद्यर्थम्—
“विभाषा वृत्तमृगतृण” (अ० सू० २।४।१२) इति । प्लुत्तन्यग्रोधम् । प्लुत्तन्यग्रोधाः ।
छित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । पित्रिदेशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं
भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ? स्वाद्यर्थम् । स्वे पुष्य,
स्वपोष पुष्ट, रेंपोषम्, धनपोषम्, अश्वपोषम्, गौपोषम् । छित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्य-
र्थम् । जिघ्रिदेशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य,
नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् ? राजाद्यर्थम् । “सभा राजाऽननुच्यपूर्वा” (अ० सू०
२।४।२३)—इनसभम्, ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां च न
भवति—पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा । छित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । शिघ्रिदेशः
कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद् विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ?
मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति” (अ० सू० ४।१।३५) इति ठक्—पक्षिक,
मारिष्यकः । तद्विशेषाणाम्—शाकुनिक । पर्यायाणां न भवति—अजिह्वान् हन्ति, अनि-
मिषान् हन्तीति । अस्त्येव्यते—मीनान् हन्तीति मेनिक ॥

अणुदिस्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण नकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उद्विच सवर्णानां ग्राहको भवति
स्वस्य च रूपस्य प्रत्यय वर्जयित्वा । “आद्गुण” (अ० सू० ६।१।८७), “अस्य चो”
(अ० सू० ७।१।३२), “यस्येति च” (अ० सू० ६।१।१४८)—स्वराधुनासिक्काल-
भिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदिभल्लवपि—“पुट्” (अ० सू० १।३।६), “ल्लप्तद्विते”
(अ० सू० १।३।८)—चवर्गद्वयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अग्रप्रत्यय इति किम् ?
“सनादासभिच्च उ” (अ० सू० ३।२।१६८), “अस्माप्रनिके” (अ० सू० ७।३।९) दीर्घो
न भवति ॥

सित्तद्विशेषाणाम्—भौलिक सन्नार की इत्महा (तथा लोप) करके इस शब्द शास्त्र में जिन
शब्दों का उपदेश किया है (यथा—वृक्षम् वृक्षं मृगम् मृगं आदि) वे शब्द स्वरूपग्राहक नहीं
प्रत्युत स्ववाच्य सामान्यपदार्थान्तर्गत विशेषपदार्थ (यथा—पृक्षम् = वृक्ष, प्लक्ष, न्यग्रोध आदि)
के वाचक शब्दस्वरूपपरक होते हैं—ऐसा कहना चाहिए किन्तु वृक्ष आदि शब्दों से तद्विशेष-
वाचक शब्दों का ग्रहण ही सके ।

पिपर्याय—पित् शब्दस्वरूप अपने पर्याय शब्दस्वरूप के भी ग्राहक होते हैं—ऐसी व्यवस्था
स्वपोष आदि शब्दों की उपपत्ति के लिए करनी चाहिए ।

जित्पर्याय—जित् (जिसमें जकार की इत्सङ्गा हुई हो) शब्दस्वरूप अपने पर्याय शब्द-
स्वरूप के भी ग्राहक होते हैं—ऐसा निर्देश ‘समाराजा’ आदि सूत्र में राजन् शब्द के अग्रहण तथा
तत्पर्याय ‘इन’ आदि शब्दों के सङ्ग्रहण के लिए करना चाहिए ।

छित्तद्विशेषाणाम्—छित् शब्दस्वरूप अपने सामान्य तथा विशेष दोनों अर्थों के प्रतिपादक
शब्दस्वरूपों के ग्राहक होते हैं—ऐसा विधान ‘पक्षिमत्स्य’ आदि सूत्र में ‘मत्स्य’ आदि शब्दों
से सामान्यार्थक ‘मत्स्य’ शब्द तथा विशेषार्थक ‘पाठीन’ आदि शब्दों के ग्रहण के लिए करना
चाहिए ।

अणुदित्—गृह्यमाण अणु तथा उदित अपने स्वरूप के साथ साथ अपने सवर्णों के भी ग्राहक
होते हैं, प्रत्यय को छोड़कर ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

न. परी यस्यासोऽप्ये तपरः, तादृषि परस्तर । तपरो वर्जन्तकालस्यामना
गुणयनालस्य गुणान्तरयुक्तस्य स्वर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् ।
अग्निं नाशुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् । द्रवमेव ग्रहणकालम् । “अतो भिम
ऐस्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकालाच्च न प्रवर्तत एव । अतपरा अण-
स्तस्यावकाशः । किमुवाहरणम् ? “अतो भिम ऐस्” (अ० सू० ७।१।९)—इवे, प्लव ।
“विद्वन्नोरस्माद्” नासिक (अ० सू० ६।४।१)—अज्जा गोजा तत्कालस्येति किम् ?
एतयासि, माहासि ॥

आदिरन्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्येनेत्सहजेन सह गृहमा—स्तन्मन्त्रपतितानां वर्णनां ग्राहको भवति स्वस्य च
रूपस्य । अण्, अक्, अच्, इट्, मुप्, तिङ् । अन्येनेति किम् ? मुडिति पुरायेकवच-
नेन दा इत्यनेन ग्रहण मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिविधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य ‘समुदायस्य’ ग्राहको भवति
स्वस्य च रूपस्य । “एरच्” (अ० सू० ३।३।५६)—इवर्णान्तात्प्रत्ययो भवति—चय,
जय, अय । “ओरावस्यके” (अ० सू० ३।१।१२)—उवर्णान्ताद् व्यञ्जवति । अत्रयका-
व्यम्, अवस्यपाव्यम् । तसमाप्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वितीयान्त
भिनाविभि सह समस्यते—वदधित । इह मा भूत्—कट्ट (१) परमधित इति । प्रत्ययविधौ—
“नडादिभ्यः कट्” (अ० सू० ७।१।९९)—नदस्याप्यन नडाप्यन । इह मा भूत्—वृत्रन-
स्याप्यन सौत्रताडि । किमविशेषण ? वेत्याह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वाच्यम् । उगित-
म्वेति ङोपप्रत्ययस्त्वन्मादृषि भवति—भवती, अनिभवती । वर्णग्रहणम्—“अन् इन्”
(अ० सू० १।१।९५)—वाचि, प्लाचि । अयस्मिन् विधिस्तदावानलग्रहणे । अलग्रहणेपु
यस्मिन् विधिस्तदावाविति वक्तव्यम् । “अधि श्रुपातुभ्रुवा य्वोरियद्वहरी” (अ० सू०
६।१।५०) इति—प्रिय, अय ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यत्येति समुदाय उच्यते । अर्था मध्ये यस्य वृद्धिसङ्ग आदिरन्यस्तत्पद्व्यङ्ग्य

तपर —‘त’ ई पर में जिसका और ‘त’ से परवर्ती वर्ण अपने समकालीकारणान्-मवर्ण तथा
स्वरूप के सादक होते हैं।

आदिरन्येन—इससङ्ग अन्य वर्ण के साथ उपदिश्यमान आदि वर्ण मध्यगत वर्ण-समुदाय
तथा स्वरूप का सादक होता है ।

येन विधि —जिस विशेषण ने किसी कार्य का विधान होता है वह उदन्त (विशेषणान्)
समुदाय तथा स्वरूप का सादक होता है ।

समाप्त—समान तथा प्रत्ययविधि के विषय में अन्तविधि का प्रतिषेध भवतना चाहिये ।

उगित—उगित तथा वर्णग्रहण के विषयों को छोड़कर ही उक्त प्रतिषेध समझना चाहिये ।

यस्मिन् विधि—अन्ग्रहण में जिनके पर रहने विधि की जाती है नडादि के पर भी विधि
अवधान है ।

वृद्धिर्यस्याचाम्—वृद्ध-वटक अच्-समुदाय ने आदि अच् के वृद्धिसङ्ग होने पर वह अच्
‘वृद्ध’ कहलाता है ।

(१) मनुष्यनमेव इति पदनजरी ।

वृद्धमंज भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । आलीय । मालीय । औरपगवीय- । कापदवीयः । आदिरिति किम् ? समासजनने भव साप्तासन्नयन- । अवा नामये- यस्य वृद्धसज्ञा वक्तव्याऽऽ । देवदत्तोया, देवदत्ता । अगोत्रान्तावसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । घृतप्रधानो रौडि घृतरौडिः, तस्य छात्रा घृतरौडीयाः । ओदन- प्रधान पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीया । वृद्धाग्नीया । वृद्धकाश्य- पीया । अजिह्वाकाश्यहरितकात्यवर्जम् । जैह्वाकाता । हारितकानाः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिप्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते (१) । इह तु न सम्बध्यते (२) । त्यदादीनि शब्द- रूपाणि वृद्धमञ्जानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । स्वादायनिः । मदीयम् । मादायनिः । भवदीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचा देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिप्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तथाचा देशाभिधाने वृद्धमंज भवति । एणीवचनीय । भोजरूडीय । गोनर्दीय । एङिति किम् ? आहिच्छुन्न, काम्य- कुञ्ज । प्राचामिति किम् ? देवदत्तो नाम वारीकेषु ग्राम, तत्र भवो देवदत्त । देश इति किम् ? गौमत्या भवा मस्या गौमता ।

(३) प्रागुद्ञौ विभजने हस (४) क्षीरोदके यथा ।

विदुषा शब्दसिद्धयर्थं सा न पातु शरावती ॥

इति धीज्यादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥१॥

वा नाम—नामधेय शब्दों को विकल्प से 'वृद्ध' मन्त्रा समझना चाहिए ।

गोत्रान्तात्—गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से असमस्त शब्दों को तरह प्रत्यय की उत्पत्ति समझनी चाहिए ।

जिह्वाकाश्य—जिह्वाकात्य और हरितकात्य—इन दो गोत्र-प्रत्ययान्त शब्दों से असमस्त शब्दों की तरह प्रत्ययोत्पत्ति नहीं होती है—ऐसा समझना चाहिए ।

त्यदादीनि—त्यद आदि शब्दसमुदाय की भी 'वृद्ध' मन्त्रा होती है ।

एङ् प्राचाम्—प्राच्यदेशाभिधाया शब्दों में वर्तमान स्वरों ने जिसका आदि स्वर पङ्कप्रत्या- हारान्तर्गते हो उन शब्द की 'वृद्ध' मन्त्रा होती है ।

प्रथमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयाजनवत्त्वात् यस्याचामादिरिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अथोग्यत्वात् निर्दोषणस्य मज्जीनीयविषयत्वात् त्यदादीना चाजात्मकत्वाभावात् न अस्ति सम्भव इति ।

(३) प्रागुद्ञौ, प्रागुद्ञौ इति पाठान्तरे ।

(४) क्षीरोदकमिति पाठान्तरम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

गाडुटादिभ्योऽङ्गिन्ङित् ॥ १ ॥

अविदेशोऽयम् । गाडिति इडादेशो गृह्यते, न 'गाड् गतो' इति, उकारस्थानन्वा-
धत्वात् । कुटादयोऽपि—'कुट कोटिल्ले' इत्येवदारम्य यावत् 'कुट् शब्दे' इति । एनो
गाड् कुटादिभ्यः परेऽङ्गित् प्रत्यया कृतो भवन्ति । जिह्रजन्तीत्यर्थः । गाड्—अप्यर्गादि,
अप्यर्गीयाताम्, अप्यर्गीपत । कुटादिभ्यः—कुटिता, कुटिनुम्, कुटितव्यम्(१) । उल्-
टिता, उल्फुटिनुम्, उल्फुटितव्यम् । अङ्गिदिति किम् ? उत्कोटयति, इत्स्तुकोट,
उत्कोटक, उत्कोटो वर्धते । अन्यच्चः कुटादित्वमनयीति वक्ष्यमस्ते । (२) विभित्ता ।
विचिनुम् । विचितव्यम् । भनन्तीति किम् ? उरुम्यवा- ॥

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजी भयकलमयो' । अस्मात्पर इडादि प्रत्ययो जिह्रवति । उङ्गिजिता । उङ्गि-
जितुम् । उङ्गिजितव्यम् । इडिति किम् ? उद्देजनम्, उद्देजनीयम् ॥

विभापोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । 'ऊर्णुञ् भ्राष्ट्रादने' अस्मात् पर इडादि प्रत्ययो विभापा जिह्रवति ।
प्रोर्णुजिता । प्रोर्णजिता । इडित्येव—प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपि ॥ ४ ॥

सार्वधातुक मइपिच्छिज्जवति । कुरुन् । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । सार्वधातु-
कमिति किम् ? कर्त्तुं, कर्त्तव्यम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम् ? करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगालिट् फित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्तःश्रुतोः परो छिद्र प्रत्ययोऽपि च जिह्रवति । विभिदतु ।
विभिदुः । चिन्विदतु । चिन्विदुः । ईजतु । ईजुः । असंयोगादिति किम् ? मरुते,
वृष्यते । अपिदित्येव—विभेद (३) ॥

गाडुटादि—'इट्' के स्थान में आदिष्ट 'गाड्' शब्द 'कुट कोटिल्ले' में लेकर 'कुट् शब्दे' तक
के धातुओं से परवर्ती भिन्न तथा भिन्न प्रत्यय छिद्र-प्रत्यय-नद्ध होते हैं ।

इत्येव—अस्-भिन्न प्रत्ययों के परे ही व्यञ् धातु कुटादि के अनर्गत माना जाता है ।

विज् इट्—'ओविजी भय-कलमयो' इस धातु में पर विहित इट् आदि प्रत्यय छिद्र होते हैं ।

विभापोर्णोः—'ऊर्णुञ् भ्राष्ट्रादने' धातु में पर विहित इडादि प्रत्यय विभेद में छिद्र
होते हैं ।

सार्वधातुक—पिच-भिन्न सार्वधातुक छिद्र के सङ्घट्ट होने हैं ।

असंयोगाद्—असंयोगान्त धातु से पर-विहित अपि च लिट् किय होता है ।

(१) कुटितेत्वापुत्राहरणस्थाने उत्फुटिता इति व्यामृतापाठः ।

(२) उङ्गिजितेत्यादि पदमधरीसम्मत पाठ । न्याये तु यथाश्रुत एव पाठः ।

(३) विभेदिय इति कश्चित् पाठ ।

ईन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

ईन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किञ्चवति । समीधे द्रष्टृहन्तमम् । पुत्र इधे अधरणे । भवते खल्वपि—वभूव, वभूविध । इन्धे सयोगार्थं ग्रहणम् । भवते. पिदर्थम् । अत्रेष्टि—अन्धिग्रन्थिदग्निस्वजीनामिति वक्तव्यम् ॥ श्रेयतु । श्रेधु. ग्रेयतु । ग्रेयु । देभतु. देधु । परिपस्वजे । परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड, मृद, गुध, कुप, क्लिश, वद, वस इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रत्ययः किञ्चवति । “न क्त्वासेट्” इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तस्याय पुरस्तादपकर्ष । गुधकुपक्लिशीना ॥ “रलो व्युपधात्” इति चिन्त्ये प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुपित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उपित्वा ॥

रुद्विदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः सँध ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्य संध क्त्वा च कितौ भवत । रुद्विद-मुपीणा “रलो व्युपधात्” इति चिन्त्ये प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेविध्यर्थमेव । स्वपि-प्रच्छयो मध्यं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा । रुद्विपति । विद्वित्वा । विधिवि-पति । मुपित्वा । मुमुपिपति । गृहीत्वा । जिह्वति । सुप्त्वा । सुपुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छि-पति । प्रहादीनां कित्वात्सप्रसारण भवति, “किरथ पञ्चभ्य” इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्निरयनुवर्तते । क्त्वेति निवृत्तम् । उगन्तादातो. परो झलादि सन् किञ्चवति । चिच्चापति । तुञ्जपति । चिच्चीरति (१) । इक इति किम् ? पिपासति, तिष्ठासति । झलति किम् ? शिश्नादिपते । किमर्थमिदमुच्यते ? गुणो मा भूदिति । “अङ्गनगमा सनि” इति दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्व गुणं बाधते तथा गिलोपमपि बाधेन । नस्मादीर्घत्वस्यायकादादानाय किरथमिदमारभ्यते । चिच्चीयतीत्यादिषु सावकाश दीर्घस्य परत्वात् गिलोपेन बाध्यते—झीप्सति ॥

इक किंच गुणो मा भूदीर्घारम्भाकृतं भवेत् । अनर्थक तु इह्मार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्दि पुनर्नान्यमृदित्व दीर्घमश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे गिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२) इक, सन्, झलिकदिति वर्त्तते । (३) समीपवचनोऽन्तशब्द । हल् चामावन्तश्च

ईन्धि—इन्ध धातु तथा भू धातु मे पर से विहित लिट् प्रत्यय भी कित् होता है ।

अन्धि-अन्धि—अन्धि, अन्धि, दग्नि, तथा म्वञ्जि धातुओं मे पर लिट् प्रत्यय को भा कित् समझना चाहिए ।

मृडमृद—मृट्, मृद, उभ, कुप, क्लिश, वद, वस—इन धातुओं मे विहित क्त्वा-प्रत्यय कित् होता है ।

रुद्विद—रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ—इन धातुओं से विहित क्त्वा प्रत्यय तथा सन्-प्रत्यय कित् होते हैं ।

इको झल्—इगन्त धातु मे विहित झलादि सन् कित् होता है ।

हलन्ताच्च—इह्ममीपस्थ इल् मे पर झलादि भन् कित् होता है ।

(१) चिच्चापति स्तुदाहरण न्यायपरमज्योर्गे ध्यान्वानम् ।

(२) न्यामस्वरमात्र इक इति वृत्तिग्रन्थ पाठो न प्रतीयते ।

(३) समीपवचनोऽन्तशब्द इति न्यामीय पाठः ।

हलन्तः। इगन्तादि(१)कम्पीपादूट परं मन् कलादिः किरवति। विभिन्नति।
बुभुसते। इक इत्येव—गिरवते। सलित्वेव—विवर्त्तित्वे। इग्मेर्हृज्जहणस्य जातिवाच-
कत्वात्तिङ्मन्—धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको सलित्वेति वर्त्तते। मन्विति निवृत्तम्। इगन्तादिश्मनीपादूट परं
इलादी लिङ्सिचो आत्मनेपदेषु परतः किन्तु भवतः। भित्तीष्ट। भुक्तीष्ट। गिवि
सत्वपि—अभित्, अबुद्ध। इक इत्येव—यचीष्ट, अयष्ट। मंत्रमारणं हि स्यात्। आत्मने-
पदेति किम् ? अन्वाचीत्, अडाचीत्। “गृविट्मोर्कयमकिति” इत्यभागतो न स्यात्।
हलन्तादित्वेव—येपीष्ट, अचेष्ट। गुणो न स्यात्। सलित्वेव—वर्त्तिपीष्ट, अवर्त्तिष्ट। गुणो
न स्यात्। लिङ्सिच्चाविति किम् ? द्वेष्टा, द्वेष्टति ॥

उञ्ज ॥ १२ ॥

(२)ऊवगांतादितो परौ लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु सलादी किन्तु भवतः। कृतीष्ट,
हपीष्ट। सिच-सत्वपि—अकृत, अकृत। सलित्वेव—वरिपीष्ट, अवरिष्ट। “वृत्तो वा”—
अवरीष्ट (३) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिच्चावात्मनेपदेति वर्त्तते। मनेषांतो परौ लिङ्सिचो आत्मनेपदेषु सलादी
वा किन्तु भवतः। संयीष्ट। संगंगमीष्ट। सिच-सत्वपि—समगत, समगत। किरवते
अनुमानिकलोपो भवति “अनुवातोपदेशवर्त्तितनोत्पादीनाम्” इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्भांगो पर सिच् किरवति। आहूत। आहमालान्। आहसत्। सिच-किराव-
नुमानिकलोपः। सिङ्ग्रहण लिङ्सिचपदम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत्। आत्मनेपद-हण-
सुत्तरार्थमनुवर्त्तते। इह तु परस्मैपदे हन्तेर्भांगस्य सिङ्ग्रहण किरवस्य प्रयोगः
नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेति वर्त्तते। यमेषांतीर्गन्धने वर्त्तमानत्वर सिच ग्रन्थः किरवति
आत्मनेपदेषु परतः। गन्धने सुधनम्, परेण प्रवृत्तमानस्यादस्यस्यकिरणम्। अनेक-
धात्वाद्वातूना यमिरतत्र वर्त्तते। उद्यायत्। उद्यायनानाम्। उद्यायमन। सुचित्तानि-
रर्थः। सिच-किरावनुमानिकलोपः। “आडी यमहन” इत्यात्मनेपदम्। गन्धने इति किम् ?

लिङ्सिच्चा—इक-मगापत्थ इत्ये परवर्त्तो सलादि लिङ् एव इत्यादि सिच् किङ् हीने हे
आत्मनेपद ने।

उञ्ज—आत्मनेपद ने ऊवगांन् पाठ ने परवर्त्तो सलादि लिङ् सिच् किङ् हीने हे।

वा गमः—‘गन्’ पाठ ने विहित सलादि लिङ्सिच् आत्मनेपद ने विकल्प से किङ् हीने हे।

हनः सिच—‘हन्’ पाठ ने विहित सिच् किङ् हीने हे।

यमो गन्धने—दूसरे के द्वारा अपराधमान दोष के नकार के बर्ण ने प्रयुक्तमान, यम
पाठ ने विहित सिच् आत्मनेपद ने किङ् हीने हे।

(१) इकल्पीपादूटदिति न्यासे पाठः।

(२) ऊवगांन्तादिति न्यासे पाठः।

(३) अनुवर्त्तिपाठ—आत्मनेपदेतिवत्। अन्वाचीष्ट इति।

उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम्(१) । उद्धृतवानित्यर्थः । मर्ममकत्वेपि 'तमुदाङ्' यो यमोऽग्रन्थे" इत्यात्मनेपदम् ।

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यम, सिजात्मनेपदेऽपि वर्तते । यमर्थात्तोरुपयमने वर्त्तमानात् पर सिद्धत्ययो विभाषा किञ्चवति आत्मनेपदेषु परत । उपायत कन्याम्, उपायस्त कन्याम् । उपायत भार्याम्, उपायस्त भार्याम् । उपयमन स्वीकरण विवाहो दारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः । "उपायम स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेऽपि वर्तते । तिष्ठतेर्धातो घुसञ्ज्ञकाना च इकारश्चास्तादृश सिञ्च किञ्चवति आत्मनेपदेषु परत । उपास्थित । उपास्थिपातान् । उपास्थिपत । घुसञ्ज्ञकानाम्—अदित, अधित ॥

इच्च करत्र तकारेण दीर्घो मा भूतेऽपि स । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषयं स्मृत ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्यय, सेप्न किञ्चवति । डेकिवा । यत्तिवा । सेडिति किम् ? कृत्वा, हत्वा । क्त्वाप्रत्यय किम् ? निगृहीति, उपजिहित, निगृचिति ॥

न सेडिति कृतेऽकिञ्चे निष्ठायामवधारणाम् । ज्ञापकाच्च परोक्षायाम् सनि श्रस्रप्रत्यय निट् ॥ इत्थ किस्सनिगोमेन रेण तुल्य सुधीवनि । वर्यर्थ किञ्चतीरेणाश्रिगृहीति प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्वदिमिदिस्विदिधृपः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तने(२) । शीङ्, सिद्धि, मिचि, चिचि, धृप् इत्येतेभ्य परो निष्ठाप्रत्यय सेप्न किञ्चवति । शयित । शयितवान् । प्रस्वेदित । प्रस्वेदितवान् । प्रमेदित । प्रमेदितवान् । प्रस्वेदित । प्रस्वेदितवान् । प्रधर्षित । प्रधर्षितवान् । सेडित्येव—स्विञ्च स्विञ्चवान् । स्विवादीनाम् "आदितश्च" इति निष्ठायामित् प्रतिषिध्यते । "विभाषा भाषादिकर्मणो" इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । न विषय किञ्चप्रतिषेधस्य ॥

मृपस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृपेर्धानोस्तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेप्न किञ्चवति । तितिक्षा जमा । तर्पित । मर्दितवान् । तितिक्षायामिति किम् ? अपमृषित वास्यमाह ॥

उदुपधाङ्गावादिकमभोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

विभाषोप—विवाहार्थक 'यम' धातु से विहित मित् आत्मनेपद में विकल्प से कित् होता है । स्थाघ्वोरिच्च—स्था धातु तथा घुसञ्ज्ञक धातुओं से विहित मित् आत्मनेपद में कित् होता है और इन धातुओं के अन्य अर्थ के स्थान से इकारादेश भी ।

न क्त्वा—इडागम-विशिष्ट क्त्वा प्रत्यय मित् नहीं होगा है ।

निष्ठा—"शीङ्", 'स्विचि', 'मिचि', 'चिचि' तथा 'धृप्' धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठाप्रत्यय ('क्त्' तथा 'क्त्वत्') कित् नहीं होगा है ।

मृपस्तितिक्षा—कृमायक 'मृप्' धातु से विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय कित् नहीं होता है ।

उदुप—इत्थ उकार है उपधा में जिस धातु का उससे भाव तथा आदिकम में विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होगा है ।

(१) रज्जुम् इति पाठ

(२) सेड् न किदिति पाठो बह्वर्त्तते ।

निष्ठा सेनः किदिति वर्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्तमानो तिष्ठप्रत्यय सेड्मन्तरस्याऽन किङ्गवति । सुनितमनेन । प्रोतितमनेन । प्रोतितः । प्रमुदितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् ? छिगितमनेन । आवादिकर्मणोरिति किम् ? रुचितं कार्पापणं वृद्धाति । सेडित्वेव—प्रभुक्त ओदन । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन सट्ठिरकरणानामेव भवति । 'गुप परिचेष्टने' गुपितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा न ॥ २२ ॥

अभ्यतरस्यामिति न स्वयते, उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यनात् । न सेडिति वर्तते । "पूङ्" इद्विहित किल्ब क्त्वानिष्ठयो, पूङ्ग्येति । पूङ् परो 'निष्ठाप्रत्यय क्त्वा च येन न किङ्गवति । पठित्वा । पठितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' इति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम्—'नित्यमकित्वमिडाद्यो' क्त्वानिष्ठयो, क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् इति ॥

नोपधाद् यफान्ताद् वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोऽस्यकारान्तात्कारान्ताच्च परः क्त्वाग्रप्रत्यय सेड्वा न किङ्गवति । प्रथित्वा । प्रथित्वा । अथित्वा । अथित्वा । अन्थित्वा । गुक्तिषा । गुक्तिषा । नोपधादिति किम् ? ऐकित्वा, योक्तित्वा । यफान्तादिति किम् ? अस्तिषा, अस्तिषा ॥

वञ्चिलुञ्ज्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि, लुञ्चि, अञ्चि इत्येतेभ्य पर क्त्वाग्रप्रत्यय सेड्वा न किङ्गवति । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । अञ्चित्वा । अञ्चित्वा । "अतैरीयङ्" नार्थधातुके चिन् (१) विरत । स यत्र पङ् नास्ति सत्रं मुदाहरणम् । सेडित्वेव—वञ्चत्वा ॥

तृप्तिमुपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्त क्त्वा विकल्प्यते । तृप्ति, मुप्ति, कृप्ति इत्येतेभ्य पर क्त्वाग्रप्रत्यय सेट् कारवपस्याचार्यस्य मने वा न किङ्गवति । तृप्तिषा । तृप्तिषा । मुप्तिषा । मुप्तिषा । कृप्तिषा । कृप्तिषा । काश्यपग्रहण पूजार्थम् । वेत्येय हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्वादेः संश्व ॥ २६ ॥

वेति वर्तते सेट् इति च । उञ्च इत्थं वी । वी उपदे यस्य स व्युपधा । उकारोपधावि-कारोपधाच्च धातोरलन्ताद्वादे पर सञ्च क्त्वा च सेटी वाऽ क्ति भवति । सुत्तिषा ।

पूङ् क्त्वा—'पूङ्' धातु से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय तथा निष्ठाप्रत्यय किङ्ग नञा होति है ।

नोपधात्—नकार ही उपधा से जिन धातु का, उमते भार स्कारान्त्वा ण् ककारान्त्वा धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय विकल्प से किङ्ग नहीं होता है ।

वञ्चि—'वञ्चि', 'लुञ्चि' तथा 'अञ्चि' धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय विकल्प से किङ्ग नहीं होता है ।

तृप्तिमुपि—'तृप्', 'मुप्' तथा 'कृप्' धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय काश्यपाचार्य के मत में विकल्प से किङ्ग नहीं होता है ।

रलो—उकारोपधा तथा इकारोपधा इत्यादि धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट सञ् तथा क्त्वा विकल्प से किङ्ग होति है ।

योतिष्या । (१) विद्योतिपते । विद्योतिपते । लिखित्वा । लेखित्वा । लिखिपति । लिखिपति । रल इति किम् ? देविष्व । दिदेविपति । व्युपवादिपति किम् ? वसित्वा । विवसिपते । हलादेरिति किम् ? एषित्वा । एषिपिपति । सेडित्येव—मुक्त्वा । वुमुचते ॥

उकालोऽङ् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रलिखितनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुंलिङ्गनिर्देशः । उकउउ इत्येवकालोऽङ् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवसज्ञो भवति । उकालो ह्रस्व—दधि, मधु । उकालो दीर्घ—कुमारी, गौरी । उउकालः प्लुत—दंशदत्तः अथ न्वसि । कालग्रहणः परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयो ह्रस्वसज्ञा मा भूत्—आलूय । प्रलूय । “ह्रस्वस्य पिति वृत्तिः तुक्” इति तुग् न भवति । अज्महणः समोशाचसमुदायनिवृत्त्यर्थम्—प्रनच्य । प्ररच्य । ह्रस्वाभ्रयस्तुङ् मा भूत्—तितउत्तङ्गन्त्रम् । “दीर्घात्” “पदान्ताद्वा” इति विभाषा तुक् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशा—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”, “अकृत्सार्वभानुकयोर्दीर्घ”, “वाक्यस्य डे प्लुत उदात्तः” ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेय स्थानिनिधयार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुता स्वमज्ञया सिध्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्या । वचयति—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । रै—अतिरि । नौ—अतिषु । गो—उपशु । अच इति किम् ? नुवागब्राह्मणकुलम् । “अकृत्सार्वभानुकयोर्दीर्घ”—वीयते, अयते । अच इति किम् ? भिद्यते, द्विद्यते । “वाक्यस्य डे प्लुत उदात्तः”—दंशदत्तः, यज्ञदत्तः । अच इति किम् ? अग्निधिः ३ वृ । सोमसु ३ वृ । तकारस्य मा भूत् । स्वसज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत्—यौ । पन्थाः । सः । शुभ्याम् । शुभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः । स्वरे वर्णधर्मे लोकेवेदयो प्रसिद्धा एव । त इह तद्गुणोऽचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुदात्तमानो योऽङ् स उदात्तसज्ञो भवति । उच्चैरिति च ध्रुतिप्रकर्षा न गृह्यते उच्चैर्भाषते, उच्चं पश्यति । किं तर्हि ? स्थानकृतमुच्चाय सज्जिनो विशेषणम् । तालवादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच स उदात्तसज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामान्यमानो निप्रहो भवति । रुचता अन्निग्धता स्वरस्य । सवृत्तता कण्ठविषयस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा—“आधुदात्तश्च” इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरपलभ्यमानो योऽङ् सोऽनुदात्तसज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो मार्दवम् भवति स्वरस्य मृदुता सिग्धता, कण्ठविषयोरुता महत्ता । त्व । सम । सिम । नेम । इत्य-

उकालोच—उ, क एवम् उ ३ इत्येते से प्रत्येक के उच्चारण में जितना समय लगता है उतने समय में उच्चार्यमाण वर्ण की क्रमशः ‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ मञ्जाएँ हैं ।

अचश्च—‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ सञ्ज्ञाएँ स्वर की ही होती हैं ।

उच्चै—उच्चारणस्थान के ऊर्ध्वभाग से उच्चार्यमाण स्वर की ‘उदात्त’ सञ्ज्ञा होती है ।

नीचैरनु—उच्चारणस्थान के अधोभाग से उच्चार्यमाण स्वर की ‘अनुदात्त’ सञ्ज्ञा होती है ।

(१) विद्योतिपते, विदिपोतिपते इति न्यासपाठः ।

सुष्ठानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशा—“अनुदात्तो सुपितो” इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अत्रिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽयं स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्च लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णपर्यानुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाद्यौ । तौ समाहिते ये स्वरितवृत्तस्य स्वरित इत्येषा सञ्ज्ञा विधीयते । शिष्यम् । कन्या । सामन्त्रः । कः स्वरितप्रदेशा—“निस्स्वरितम्” इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नन्ते उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, क्त्वात् वा उदात्तः, क्त्वात् वा अनुदात्तः इति ? तदुभयमनेनाप्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलभ्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घानुदाना स्वरितानामेष स्वरविभागः । शिष्यमि-यन्नार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपराधमात्राऽनुदात्ता, एकध्रुविका । कन्या इत्यन्नार्द्धमात्राऽदित उदात्तार्धमात्राऽनुदात्ता । माणवक ३ माणवकैश्चार्धमात्राऽदित उदात्तार्धमात्राऽनुदात्ता ॥

एकध्रुति दूरात् सन्बुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्सन्बुद्धौ वैकथ्यं विधीयते । एका ध्रुतिर्यस्य सदिदमेकध्रुतिः, एकध्रुति वाक्यं भवति । दूरात् सवोषणति यत्न जावयेन तत्संबोधनं सन्बुद्धिः, नैकवचनं सन्बुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधानमेकध्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देववत् ३ । दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देववत् ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्रा पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगो प्राप्ते एकध्रुतिः विधीयते । जपन्यूहससामसु यज्ञक्रियायां, यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकध्रुत्य भवति । अग्निमूर्द्धं दिव ककुपति पृथिव्या अयम् । अपा रेतसि जिह्वतोऽयम् । यज्ञकर्मणीति किम् ? सपाठे नाभूत् । अजपेति किम् ? मन्त्राने यथो विह्वेष्वस्तु । जपोऽनु(१)करणमन्त्रः । उपाशुप्रयोगः । अन्यूहस्तेति किम् ? न्यूहः ओकारः (२) पौष्टः । तेषु केचिदुदात्ता । केचिदनुदात्ता । अस्मामस्विनि किम् ? पक्षे विरलः समध्विनि(३) दहा ३ । सामानि बाह्वविरोपस्था गीतय उप्यन्ते । तत्रैकध्रुतिर्न भवति ।

समाहार—जिस स्वर में उदात्त तथा अनुदात्त स्वरों के धर्मों का संघावेश हो उसे ‘स्वरित’ कहा जाता है ।

तस्यादित—स्वरित स्वर में प्रारम्भ की आधी गाना उदात्त होती है और दोपहा अनुदात्त ।

एकध्रुति—दूर में सम्बोधन किया गया हो जिन वाक्य में उम्में सभी स्वरों की एकध्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

यज्ञकर्म—जप, न्यूह तथा साम के क्षेत्रों को छोड़कर अन्यत्र यज्ञकर्म में भा सभी स्वरों की एकध्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

(१) अकरणमन्त्र इति पाठान्तरम् ।

(२) पौष्टाकारा इति पाठान्तरम् ।

(३) दहा इति छस्यान्तरम्, दहा इति दीर्घान्तरम् पाठान्तरम् । न्यासे तु ह्रस्वान् पाठः ।

उच्चैस्तरां वा वपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मगीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वपट्कारे उच्चैस्तरा वा भवति एकश्रुतिर्वा । वपट्कारेनात्र वीपट्कारो लक्ष्यते । वीपटित्यस्यैवं स्वरविधानम् । यद्येवं वीपट्प्रहणमेव कर्तव्यं कृतम् ? वैचिन्त्यार्थम् । विचित्रा हि मूत्रस्य कृतिः, पाणिने । सोमस्याग्ने वीहीरे, वीरे पर । सोमस्याग्ने वीही वीरे पर ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाप्रहणं यज्ञकर्मगीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनाय स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्यधिभिर्भवति । इषे त्योजं त्वा । इषे त्योजं त्वा । अग्न आयाहि वीतये । अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये । शन्नो देवीरभिष्टये । (१) व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रद्वले निरयं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणद्वले नित्यमैकश्रुत्यमिति ॥ “इच्छासहितयोरापे छन्दो धंदे च छन्दमि” इति नानार्थकोशात् छन्दमि वर्णसहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति भाषायामप्येकश्रुतिविभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणि” इति “विभाषा छन्दमि” इति च एकश्रुतिं प्राप्ता प्रतिपिद्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तं स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यां ३ मित्रागच्छ मेधातिथेर्येनपुपणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिग्रहृत्वायं जार कौशिकब्राह्मण गौतममुवाच श्व सुत्यामागच्छ मधवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तिरस्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्स्यामन्त्रितमाजुदात्त द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितं प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तं क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ सपत्नी । आगच्छेत्स्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तं क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः । हरिय आगच्छेत्त्यनयव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावप्युदात्तौ । मेधातिथेरिति पष्ठवन्त परमामन्त्रितमनुप्रविशति “सुयामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे” इति । ततः सफुलस्यामन्त्रिताद्यदात्तत्वे कृते द्वितीयमचरमनुदात्तं तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य मेने इति समानं पूर्वं । गौरावस्कन्दिश्रुतिं तथैव द्वे आद्ये अचरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहस्यायै जारिति सुब्रह्मण्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावप्युदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाजुदात्तं तत्र पूर्ववत् द्वावप्युदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एव गौतममुवाचेति द्वावप्युदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्व सुत्यामागच्छ मधवन्निति श्व इत्युदात्तः, सुयामित्यन्तोदात्तः । “सज्ञाया समजनिपदः” इति वचनो विधाने

उच्चैस्तराम्—यज्ञकर्म में ‘वीपट्’ विकल्प से उदात्तर होना है और पदान्तर में एकश्रुति होती है ।

विभाषा—वेद के विषय में विकल्प से तीनों स्वरों को एकश्रुति भी होता है और त्रैस्वर्य भी ।

न सुब्र—‘सुब्रह्मण्या’ नामवाले निगद ने एकश्रुति तो नहीं होती परन्तु स्वरित के स्थान में उदात्त आदेश हो जाता है ।

(१) व्यवस्थितेऽप्यारभ्य सिद्धमित्यन्तं पाठं कचिन्नापलभ्यते । न्यामपदमत्र्योरपि न व्याख्यान एव पाठः ।

उदात्त इति वचते । आगच्छेति इत्युदात्तो । अन्त्योऽनुदात्तः । मध्वच्चिति पदान्तरान्-
न्वितं निहन्पते ॥

देवव्रजणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुमहोपायानिव देवा प्रह्वन् इति पठ्यते । तत्र पूर्वमे स्वरितस्त्वोदात्ते प्राप्तेनेतानु-
दात्तो विधेयते । देवह्वये स्वरितस्त्वोदात्त आदेशो भवति । देवा प्रह्वन् आत्-
म्युव । द्वयोरपि पदयोरान्वितत्वाद्वाच्ये तै एपिपठते औदात्तत्वात्तस्य स्वरित इह-
स्वस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरिताव नहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकधुतिरिति वचते । नहिताया विपने स्वरितात्पर्यामनुदात्तानामेकधुतिर्भवति ।
इमं ने गगे द्युने सरस्वति इत्यदि । नाम्नक उल्लिख्यमाणक क गमिष्यति । इममे-
त्यन्तोऽात्तम, ने इति अनुदात्तस्य, विधिकाल सुव निवाटिष्यामात् । तदुक्तः “उदात्ता-
नुदात्तस्य स्वरित” इति स्वरितं न्यपठते । अस्मात्स्वरितात्पर्यामनुदात्तानां गगुधनृत्-
नानेकधुतिर्भवति । सर्वे एते आनन्वितानिधानाः कानुदात्ताः । नाम्नक उल्लिख्यमाणक-
मन्वितामनुदात्तस्य द्वितोऽप्यन्य स्वरित उर- पर्यामनुदात्तानामेकधुतिर्भवति । न ह-
ताम्रण किम् ? अन्वहे ना नृत्—इम ने गगे द्युने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य मध्वरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तमहमनुवचते । उदात्त परो यस्यान्त उदात्तपरः, स्वरित परो यस्यान्त
स्वरितपरः । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य कानुदात्तस्य सङ्गच्छे आदेशो भवति । अनुदात्त-
तर इत्यर्थः । देवा नरत्त धूमिनातरोर- । नातर इत्युदात्तः । अत्र इत्यनुदात्तः
“अडिग्वशाद्यनुवच्युक्तम्” इति । तदनुदात्तद्वेगकाले ओकारोऽनुदात्तः । तत्पदात्ते
परभूते सङ्गतर आदेशो भवति । इम ने गगे द्युने सरस्वति इत्यदि । ओकारोऽनुदात्तः ।
इत्युक्ति इत्येतान्निमित्तं पाठार्थः, तस्माच्च निहन्पते “अनुदात्तं सर्वमनुदात्तौ” इति ।
तस्य प्रथमनरानुदात्तस्य, तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीऽङ्कारस्य सङ्गतर आदेशो
भवति । नाम्नक उल्लिख्यमाणक ? क गमिष्यति । क इति स्वरितः, तस्मिन् परभूते
क इति अनुदात्तस्य सङ्गतर आदेशो भवति ॥

अष्टक एकात् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अष्टक इतीमं रुडा भवति एकाल् य प्रत्ययस्त्वस्य । अष्टकप्रवाची एककालः ।
“तृतीयोऽनुवच्ये किम्”—इतरष्टक । “मयो णि”—अर्धमात्र, पाठमात्र । एकालिवि किम् ?
दधि, आठिका । अष्टक इति किम् ? नृत् । अष्टकप्रदेशा—“देवद्वय” इत्येवमाद्य ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति मनास्विनेत्यस्य यस्य संज्ञा वचति स तत्पुरुष समानाधिकरणवद्वा-
देवमन्त्रो—“इत्युक्तम्” निहन् के अन्तेवचते देव म्वा “अष्ट” इत्यो के स्वरित
के म्वा ने अनुदात्त हो जाता है ।

स्वरितात्—नहिता होने पर स्वरित के परवर्ती अनुदात्तों को अनुदात्त हो जाता है ।

उदात्त—उदात्त से पूर्ववर्ती तथा स्वरित से पूर्ववर्ती अनुदात्त सम्भवतः, पर्याय अनुदात्त, हो
जाता है ।

अष्टक—एक अष्ट से विपन्न प्रत्यय की ‘अष्टक’ मन्त्र होता है ।

तत्पुरुष—एक ही पदार्थ के कमिषाद्यक रूपों में होनेवाला तत्पुरुष समस्त ‘कर्मधारय’ कह-
लाता है ।

कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणसंज्ञोऽभिव्येयवाची । समानाधिकरणः समानाभि-
वेय । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति ।
पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् ? पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम् ?
नाह्यणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेजा — “कर्मधारये निष्ठा” इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यजिर्दिश्यते समासश्चाथे तदुपसर्जनसञ्ज्ञं भवति । समास इति
समास(२)विधायि द्वास् गृह्यते । वक्ष्यति—“द्वितीया धितातोतपनितगतान्यस्तप्राप्ता-
पन्ने” इति द्वितीयान्मसासे द्वितीयेऽसत् प्रथमानिर्दिष्टम्, तृतीयासमासे तृतीयेति, चतु-
र्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति ।
कष्टमित् । शट्कुलाखण्ड । गृपदारु । वृकभयम् । राजपुरुष । अक्षशीर्षः । उपसर्जनम-
वेत्ता — “उपसर्जनं पूर्वम्” इत्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदनेकविभक्तिः । समाने विधेयमाने यन्नियतविभक्तिक द्वितीये
स्वरन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्यजमानेऽप्येकयव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसञ्ज्ञं भवति
अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपातात्पुनरुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः कान्ता-
द्ये पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्कान्तः
कौशाम्या निष्कौशाम्यि । निष्कान्त कौशाम्या निष्कौशाम्यम् । निष्कान्तेन
कौशाम्या निष्कौशाम्यिना । निष्कान्ताय कौशाम्या निष्कौशाम्यपे । निष्कान्तात्
कौशाम्या निष्कौशाम्ये । निष्कान्तस्य कौशाम्या निष्कौशाम्ये । निष्कान्ते कौशाम्या
निष्कौशाम्यी । निर्वाणसि । एकविभक्तीति किम् ? राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति
किम् ? न हि भवति कौशाम्यीनिरिति ॥

अथैवधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिव्येयवचनोऽर्थशब्द (१) । अर्थवच्छब्दरूप प्रातिपदिकसञ्ज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ
वर्जयित्वा । द्विधः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् ? वन धनमिति ।
नग्नस्यावधेनो भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् ? हन्तेर्लङ्—अहन् ।
नलोप स्यात् । अप्रत्यय इति किम् ? काण्डे, कुडये । “इस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”
इति हन्व स्यात् । (४) अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेऽप्यते—अध्यागच्छति,

प्रथमा—समासविधायक मूर्तौ मे प्रथमा विभक्ति के द्वारा निर्दिश्यमान पद ‘उपसर्जन’
सङ्कट है ।

एकविभक्ति—विग्रहरिति में अन्य सम्बन्धी के विभिन्न विभक्त्यन्त होने पर भी एक ही
विभक्ति मे सम्पन्न पद ‘उपसर्जन’ कहलाना है, पूर्वनिपात स्वरूप कार्य को छोड़कर ।

अर्थवत्—धातु तथा प्रत्यय को छोड़कर अन्य अर्थवान् शब्दों को ‘प्रातिपदिक’ सञ्ज्ञा
होना है ।

(१) कर्मधारयप्रदेजा पुनः कर्मधारयवागीयदेश्येऽप्यभिव्येयमादय इति वचिदुपलभ्यते ।

(२) न्यासे विधायि इति पदं नास्ति, समानान्ताम्बन् इत्येव तत्र पाठः ।

(३) जर्ज्वन्ते हि अभिव्येय-प्रयोजन-निवृत्ति-भगवचन, तत्र न प्रयोजनवचनोऽप्यभिव्ये-
यार । न निवृत्तिवचनं न्वय निवृत्तम्य किं मत्तया । न वनवचनं स्वस्याभिभावस्थानमवात् ।
तस्मात् परिणेशात्प्रत्ययवचनं इत्याह—जनियवचनोऽर्थशब्द इति ।

(४) जनर्थकस्येवापि प्रचलते—इत्यन्त पाठः वचिन्न्यासि । न्यामपदमन्तरापि ५५ पाठो
न व्याख्यातः ।

प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशा—“इत्सो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इत्येवमादयः ॥

कुत्तद्वितसमामाद्य ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्विता नमासाश्च प्रातिपदिकमज्ञा भवन्ति । जप्रत्यय इति (१) पूर्व एतु-
दासात् कृन्तस्य तद्वितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकमज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां
समासग्रहण नियमार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्वितः—औपगव,
कापटकः । समास—राजपुराण, ब्राह्मणकम्बल । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाच्यसं-
र्धनतः सज्ञा न भवति ॥

इत्सो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गस्य यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य इत्सो भवति आदेशोऽष्टम्यस्याच ।
अतिरि कुलम् । अतिशु कुलम् । नपुंसक इति किम् ? प्रानगी, सेनामी । प्रातिपदिक-
स्येति किम् ? काण्डे तिष्ठतः, कुक्ष्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकप्रहणसम्बन्धाद्विज्ञातेः पूर्वस्या-
न्तवच्च भवति ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गो इति स्वरूपग्रहणम्, स्त्रीणि प्रथमग्रहणम्, स्वरित-
त्वात् । उपसर्जनग्रहणं नयोविशेषणम्—गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तरस्योपसर्जनस्येति ।
ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तरस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ता-
न्तरस्य च प्रातिपदिकस्य इत्सो भवति । चित्रगु । दाशलगु । शिष्याः—निष्क्रीडाम्नि,
निर्वाणाम्नि, अतिरुद्र, अतिमातु । उपसर्जनस्येति किम् ? राजकुमारो । स्वरितव-
किम् ? अतिरुन्दी, अतिरुन्दी, अतिधी । इदंस्त्रोऽनुधीरेः प्रतिपद्यो वक्तव्यं
बहुधेयसी । विद्यमानभेयसी ॥

लुक् तद्वितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । (२) पूर्वण इत्यन्ते प्राप्ते लुग्विधीयते । तद्वित-
लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुगभवति । पद्मेन्द्राण्यो देवता भस्य पद्मेन्द्रा ।
पद्मेन्द्र । पद्मिणि शङ्कुडीभिः क्रीडा पद्मशङ्कुडि । भामलस्या फलनानलकम् । बहु-
लम् । वदरम् । कुवलम् । तद्वितग्रहणं किम् ? गार्गाः । कुलं गार्गाकुलम् । लुकीति किम् ?
गार्गाध्वम् । उपसर्जनस्येति च—अवन्ती, वृन्ती, वृत् ॥

इद् गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्वितलुकि सति इकारादेशो भवति ।

कुत्तद्वित—कृत्, तद्वितान्त तथा मनान को भो 'प्रातिपदिक' मज्ञा होतो है ।

इत्सो—नपुंसक लिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक के अग्निन स्वर हो एत्त्व हो जाता है ।

गोस्त्रियो—उपसर्जनगोशब्दान्त प्रातिपदिक तथा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिक के
अन्तिम स्वर को हर्ष हो जाता है ।

इदंस्त्रो—इयप्रत्ययान्त से विहित जो ऊर्ध्वान्त गदन्त प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर को
हस्त्व का बहुमादि समास में प्रतिषेध होता है ।

लुक् तद्वित—तद्वित प्रत्यय के उक्त होने पर उपसर्जन आग्रत्यय का उक्त हो जाता है ।

इद् गोण्या—तद्वित प्रत्यय के उक्त होने पर गोणी शब्द के स्थानप्रत्यय को रवार अन्तादि
हो जाता है ।

(१) न्यासे पूर्वन्वे घटि पाठः ।

(२) परमबरोदयान्त पूर्वण हन्वत्वे प्राप्ते एति पाठस्य वाच्यत्वं प्रतीयते ।

पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीत पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवविषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्तज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन कर्तुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति । तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुप्यर्थ विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थेन सचदस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुप्यर्थ भवतः । समग्र्यथे वति । व्यक्तिवचने इति च लिङ्ग-संख्यायो पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदीयमेवेद सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्यारण्यं भविष्यति— “तदशिष्यं सज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । व्यक्तिः स्त्रीपुनपुसकानि, वचनमेकवह्नित्वबहु-त्वानि । पञ्चाला वृत्रिया, पुलिङ्गा बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु वृत्रिनेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः—पञ्चाला, कुरव, मगधा, मत्स्या, अङ्गा, वङ्गा, सुहा, पुण्ड्रा । लुपीति किम् ? लुकि मा भूत्—लवण, सूप, लवणा यवागू, लवण शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो प्राप्त शिरीषा-स्तस्य वन शिरीषवनम् । “विभाषौपधिवचनरपतिभ्यः” इति णत्व न भवति ॥ छहरी-तड्यादिषु व्यक्ति छ । हरीतक्या फलानि हरीतक्य, फलानि । क्षललतिकादिषु वचनम् छ । खलतिकस्य पर्यतस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्तते । लुप्यर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो जाति वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीया, बहुव्रा, बहुचीरपुता, बहुमाल्यफला । गोदी रमणीया, बहुजी, बहुचीरपुतो, बहुमाल्यफला । अजातेरिति किम् ? पञ्चाला जनपदः, गोदी प्राप्तः । आत्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति—पञ्चाला जनपदो रमणीयो बहुव्र, गोदी प्राप्तो रमणीयो बहुव्र इति । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः छ । पञ्चाभि रूपः । बभ्रिका दर्शनीयः ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृत युक्तवद्भावलक्षणं निदिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाण-त्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसक्या प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च नैते योग-शब्दाः । किं तर्हि ? अनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गे वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा—भाष, दारा, गृहा, मिक्ता, वर्षा इति ॥

लुपि युक्तवत्—तस्मिन् प्रत्यय के लुप् हो जाने पर भी उस शब्द की लिङ्ग-संख्या तद्विनाश के तरह ही होती है ।

हरीतक्यादिषु—उपसृक्त नियम में लिङ्ग का प्रयोग हरीतकी आदि में विपक्षित है ।

खलनिकादिषु—(और) मत्स्या का प्रयोग खलनिक आदि में (विपक्षित है) ।

विशेषणानाम्—उपसृक्तानि के जानिभिन्न विशेषणों की लिङ्ग-संख्या भी प्रत्यय की तरह ही होती है ।

मनुष्य—मनुष्यलुप्य लुप् के अर्थ में विशेषणीभूत शब्द को उक्तान्तर नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

तदशिष्यम्—फिर भी उपसृक्त नियम का पूर्णतः विधान नहीं किया जा सकता, क्योंकि वह लोकव्यवश्राधीन है ।

लुप् योगाग्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुप्यन्तिभ्यः । योऽयं “जनपदे लुप्”, “वरणादिभ्यश्च” इति लुप्यन्ते, अयं न वक्तव्यः । किं कारणम् ? योगाग्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्धः प्रख्याप्यते । नैतदुपलभानरे वृक्षयोगाग्रगरे वरणा इति, किं तर्हि, सञ्ज्ञा एतः । तन्मादत्त “वरणं निवास”, “अद्वर्भयश्च” इति तद्विधौ नैवोपपद्यते, किं लुपो विधानेन ?

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः सञ्ज्ञासञ्ज्ञा न योगनिमित्ता इत्युक्तम्, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिभ्यश्च योगस्य प्रमाणन्वयोगस्य वाचकः (१) स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । इत्येते च सम्प्रति विनैव कश्चिदसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिभ्यश्च, ततोऽवसीयते—वायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि ? स्वरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अक्षिप्यमिति वर्तते । प्रधानं समासे किञ्चित्पदम्, प्रत्ययस्तत्पदादिः । तान्मादत्त-वचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वोक्तार्थः, परिभाषितम् । अत्रप्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं तद्वद्भूतः । अत्रकृतिप्रत्ययो सहार्थं भूतः इति । तत्प्राणिनिराचार्यः, प्रत्याचष्टे—अक्षिप्यमेतत् । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति दाक्षायपेक्षया लोको व्यपदिश्यते शब्दैरर्थोभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषिकमस्तत्त्वात् । लोकेन व्यवर्णयते । दरपि व्याकरणं न धृतं तेषां राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति, न राजानं नापि पुरुषमानम् । जीपगवमानयेत्युक्ते उपपुत्रिष्टिष्टमपत्यमानयन्ति, नोपपुत्रं वाप्यपत्यमाद-भोमी । यच्च लोकोतोऽर्थः सिद्धः किं यच्च यत्नेन ॥

कालोपसर्जनं च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अक्षिप्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने प्राप्तिर्ध्वं, कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्य-सञ्ज्ञां हेतुलुर्कार्थं । अक्षिप्यविशेषणं यत् । कालोपसर्जने च तुल्यमक्षिप्यं भवतः । इहान्ये वैयाकरणे, कालोपसर्जनयोः परिभाषा कुर्वन्ति—‘आभ्याम्यानुत्थानादाभ्याव्याच-संज्ञानात्, एषोद्यतनं कालः’ । अपरे पुनराहुः—‘अहहभयतोर्दरात्रयोपेयतनः कालः’ इति । तयोपसर्जनपरिभाषा कुर्वन्ति—‘अप्रवानमुपसर्जनमिति’ । तत्प्राणिनिराचार्यः, प्रत्याचष्टे लोकोतोऽर्थवगने । शेषेपि व्याकरणं न ध्रुन तेषां (पुरिष्टसमाभिरयः कर्त्तव्यमिदं यच्च कर्त्तव्यमिदं द्रः कृतमिति । नैवं स्यात्प्राप्तते । तयोपसर्जनं न, वयमत्र गृहे ग्रामे वा,

लुप् घोषा—‘जनपदे लुप्’ तथा ‘वरणादिभ्यश्च’ इत्युक्तं सौं तेषु वा विधानं विना यथा हे पर भो नदीं वरणां चाहेप, यथोक्तिं निवाससिद्धिसम्बन्धं कीं प्रतीतिं नदीं द्योती दे ।

योग—भीर उपपुत्रं निधम उपपत्तं ही दे, यथोक्तिं यदि सम्बन्धं कीं प्रतीतिं प्रमाणिकं हीनी तत्र नो सम्बन्धमात्रं नै ‘पञ्चाल’ आदि शब्दो वा प्रयोगं नदीं होवा ।

प्रधान—प्रमाणं नै प्रधानत्वप्रतिपादकं वचनं तथा प्रत्ययार्थप्रतिपादकं वचनं का उपदेश की अन्तर्गतक दे, यथोक्तिं प्रधानत्वादि की स्वतन्त्रा लोकार्थानं होवा दे ।

प्रधानोप—प्रधानं तथा उपसर्जनं नै हीनो स्यात् सञ्ज्ञा ही प्रधानं अर्थं के प्रतिपादकं होने दे ।

प्रकृतिप्रत्ययो—प्रकृति तथा प्रत्यय पदं सञ्ज्ञा ही अर्थं का अभिप्रायं करने दे ।

कालोपसर्जने—काल तथा उपसर्जनं का भी निर्देश नदीं नदना चाहेप, यथोक्तिं नदीं वरणां भीवसीन दे ।

(२) पदमन्तर्गतार्थः योगस्य वाचकः इति मृष्टाढो न प्रतीयेते ।

उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकोत्थो सिद्धः किं तत्र चनेन ? यद्येव पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थं योगविभागः ? प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येव जातीयकमशिष्यमिति । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते—‘मत्पर्यं बहुवीहि,’ ‘पूर्वपदार्थ-प्रधानोऽभ्यधीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः’ इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः । तदभिधाने एतद्वचनमेव प्राप्तमत-
द्वदमुच्यते । जातेराख्या जात्याख्या । जात्याख्यायामेकस्मिन्सार्थं बहुवचनमन्यतरस्या-
भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि
सम्पन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवाः । सम्पन्नो ग्रीहिः,
सम्पन्ना ग्रीह्यः । पूर्वयया प्राज्ञा प्रयुध्येयः, पूर्ववयसो ब्राह्मणः प्रयुध्येयाः । जातिग्रहणं
किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् ? कारणप्रतिकृतिः कारणम् । अथ यय
जातिशब्दो न सन्नेन (१) जातिराख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् ?
ग्रीह्यवत् । छत्तरयाप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ग्रीहि सम्पन्नः सुभिन्न करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तरस्येकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्या भवति । अहं प्रथमः । यय
प्रथमः । आता प्रथमः । यय प्रथमः । छत्तविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहं देवदत्तो
प्रथमः । अहं गौर्गौ प्रथमः । अहं पटुर्गौ । पुष्पदि गुरावेकेषाम् । मे गुरुः । मूर्धं
मे गुरुव ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकरणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरन्यत्रयोर्बहुवचनमन्य-
तरस्या भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ । कदा पूर्वा फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे । कदा
पूर्वा प्रोष्ठपदा । नक्षत्र इति किम् ? फल्गुन्यौ मागविके ॥

छन्दसि पुनर्वसोरैकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्वित्रचने प्राप्ते पुनर्वसोरछन्दसि विषये एकवचनम-
न्यतरस्या भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसु नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्र
इत्येव—पुनर्वसु मागविकी । छन्दसीति किम् ? पुनर्वसु इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

जात्याख्यायाम्—जाति की विवेक्षा में एकवचन के स्थान में विकल्प से बहुवचन का भी
विधान होता है ।

सख्याप्रयोगे—परन्तु सख्या के प्रयोग में उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

अस्मदो—अस्मत् शब्द के एकवचन तथा द्विवचन के स्थान में भी विकल्प से बहुवचन का
का विधान होता है ।

सविशेषणस्य—परन्तु यदि अस्मत् शब्द सविशेषण हो तो उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

फल्गुनी—फल्गुनी-द्वय तथा प्रोष्ठपद-द्वय के द्वित्व के स्थान में विकल्प से बहुवचन होता है ।

छन्दसि—वैदिककाल में पुनर्वसु के द्विवचन के स्थान में विकल्प से एकवचन भी
होता है ।

विशाखयोश्च—विशाखा नक्षत्र के द्विवचन के स्थान में भी वेद में विकल्प से एकवचन
होता है ।

(१) न्यासे तु न त्वय जातिलेनोन्वये इति पाठो दृश्यते ।

द्वन्द्वसीति पठते । द्विवचने प्राप्ते द्वन्द्वसि विषये विज्ञातयोरेकवचनमन्यतरस्या भवति । विज्ञाता नक्षत्रमिन्द्रादी देवता । विज्ञात्वे नक्षत्रमिन्द्रादी देवता ।

तिप्पपुनर्वस्योनक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

द्वन्द्वसीति निवृत्तम् । तिप्प एक पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो यत्कर्म । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिप्पपुनर्वस्योनक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिप्पपुनर्वसू दृश्येते । तिप्पपुनर्वस्योरिति किम् ? विज्ञापानुराधा । नक्षत्र इति किम् ? तिप्पञ्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिप्पपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते ? पथ्याणामपि यथा स्यात्—तिप्पपुनर्वसू, पुष्पपुनर्वसू, सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिप्पस्यो पुनर्वसू येषां त द्वन्द्वे तिप्पपुनर्वसव उन्मुखाः । तिप्पादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना ऋतुमीदिनोच्चरन्ते । तेन नक्षत्रसमाम् एवाऽऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्—तिप्पपुनर्वसू द्विमिति । 'सथो द्वन्द्वो विभाषा एकवचनवति' इत्यस्यैतदेव शापरकम् । तिप्पग्रहणं विरुद्धपनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां सन्धानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एक तिप्पते इतरे निवर्तन्ते । वृषश्च वृषश्च वृषा । वृषश्च वृषश्च वृषश्च वृषा । प्रत्ययं शब्दमिदंशाब्देकेन (१) अनेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थ्यभिधानेऽनेकशब्दस्य प्राप्तम्, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? पृष्ठञ्चयमोधा । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नैर्भेदं यथा स्यात्—भक्षा, पादा, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवचनो दोषो मा भूत् । दोषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पय पयो जरयति । माक्षणाभ्यां च कृतम्, माक्षणाभ्यां च वेदि ॥

वृद्धो युना तल्लक्षणयेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

दोष इति वृत्तते । वृद्धो युना सहवचने तिप्पते, युवा नियतते । वृद्धद्वन्द्वः पूर्वाचार्य-संज्ञा गौत्रस्य । अथपमन्तइति वृद्धमिति । नृदयूनी सहवचने वृद्धः तिप्पते तल्लक्षण-स्वैदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनीर्निर्दिष्टाः । लक्षणसन्धो निमित्तपर्यायाः । चेष्टादो ददर्श । एतकातोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः तिप्पते युवा नियतते । समानावामावृत्तौ (२) वृद्धयुवप्रत्ययी भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्याद्यजश्च गार्ग्याः । गार्ग्यश्च गार्ग्याद्यजश्च गार्ग्यो । वृद्ध इति किम् ? तर्गश्च गार्ग्या-

तिप्पपुनर्वस्यो—नक्षत्रार्थे में तिप्पपुनर्वसू के द्वन्द्व समास में द्विवचन के स्थान में सर्वदा बहुवचन ही होता है ।

सरूपाणाम्—एक विभक्ति में समानस्वरूप शब्दों में एक अवशिष्ट रह जाता और अन्य भा शेष हो जाता है ।

वृद्धो युना—वृद्ध (बोढ़) प्रत्ययान्त तथा युव-प्रत्ययान्त शब्दों के सहप्रयोग होने पर वृद्धप्रत्ययान्त ही प्रयोग में अवशिष्ट रहता है यदि दोनों प्रत्ययों के वैरूप्य को छोड़कर उनकी प्रश्रुतियों में वैल्य न हो ।

(१) अथ नैकेन इत्यस्य स्थाने अनेकेन इति पाठो न्यासपदमवरोधार्थोत्पन्नया प्रतापने । समानार्थकवाचु न परिवर्तित । तथा च—एकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं न भवतीति नूनं सुदिनपाठस्याभिप्रायः । अनेकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं अस्तीति पाठान्तरस्याभिप्रायः । यथा नैकेन इत्यत्र नानर्थक्यशब्दस्य समासे अनेकेन इत्येवम् ॥

(२) आहवचि तस्य स्थाने प्रकृतौ इति पाठान्तरम् ॥

यणश्च गार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकार- किमर्थः ? । भागवित्तिश्च भागवित्तिरुश्च भागवित्तिभाग- वित्तिर्को । कुत्सा सौवीरश्च च भागवित्तिरस्यापरो विरोधो विद्यते ॥

स्त्री पुंश्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षण- रश्चेदेव विरोधो भवति । पुंस इवास्या कार्यं भवति, स-यर्थं पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्गी । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यी । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणरश्चेदेव विरोध इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते स्त्रीपुंसलक्षणरश्चेदेव विरोधो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणरश्चेदेव विरोध इत्येव—कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुट- मयूरी । एवकार- किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्नेन्द्राण्यौ । पुयोगादाख्यायामिष्यपरो विरोधः । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्या । प्रागित्यन्यथमल्लिङ्गम् ॥

७ आतृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्य आतृपुत्रशब्दौ शिष्यन्ते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने आतृशब्द शिष्यते । आता च स्वसा च आतरो । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्द- शिष्यते । पुत्रश्च दुहितः च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणरश्चेदेव विरोध इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विरोधे अनपुंसकेन सह- वचने नपुंसक शिष्यते, एकवच्चादय कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कृष्णश्च शुक्ला च कृष्णिका शुक्ल च कृष्ण तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्ल च कृष्ण च शुक्ल च कृष्णानि । एववच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते, नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्द शिष्यते अन्य- तरस्याम् । माता च पिता च पितरौ, मातापितरादिति वा ॥

स्त्री पुंश्च—श्रीप्रत्ययान् श्रीलिङ्ग शब्द और शुक्लप्रत्ययान् शब्दों के सहप्रयोग होनेपर श्रीलिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहता है और श्रीलिङ्ग शब्द में पुंलिङ्गशब्दवत् कार्य भी होता है यदि दोनों प्रत्ययान् शब्दों में प्रत्यय मत वैरूप्य से अनिरिक्त वैरूप्य न हो ।

पुमान्—श्रीलिङ्ग शब्द और पुंलिङ्ग शब्द के सहप्रयोग में पुंलिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहता है यदि दोनों में श्रीप्रत्यय और पुंलिङ्ग शब्दों में श्रीप्रत्यय मत वैरूप्य से अनिरिक्त वैरूप्य न हो ।

आतृपुत्रौ—आतृ तथा स्वसृ शब्दों के सहप्रयोग में तथा पुत्र एवं दुहितृ शब्दों के सहप्रयोग में क्रमशः आतृ तथा पुत्र शब्द ही अवशिष्ट रहते हैं ।

नपुंसकम्—नपुंसक तथा अनपुंसक के सहप्रयोग में नपुंसक ही विकल्प से अवशिष्ट रहता है यदि दोनों में नपुंसकत्व एवं अनपुंसकत्व से भिन्न वैरूप्य न हो ।

पिता मात्रा—मातृ तथा पितृ शब्दों के सहप्रयोग में पितृ शब्द विकल्प से अवशिष्ट रहता है ।

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् ।
श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्चश्रवाविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वानित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वे सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं
साफल्यार्थम्, नित्यग्रहणे विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च यी । यश्च देवदत्तश्च यी ।
स्त्यदादीनां सिधौ यद्यत्परं तच्चच्छिष्यते स च यश्च यी । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां सघां ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते ।
(१) "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसं सौप्ते प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशु-
विशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? वरज इमे, वृषता इमे ।
पशुत्विति किम् ? प्राक्षणा, वृत्रियाः । सघेष्विति किम् ? मृती गावी चरन् । अतरुणेष्विति
किम् ? दासा इमे, यकंरा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यमल्लः । इह मा भूत्—अजा
इमे ॥

इति श्रीनृपादित्पविर्चिताया काशिकाया वृत्ती
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पारः ॥

श्वशुरः—श्वश्रू तथा श्वशुर शब्दों के सह-प्रयोग में विकल्प ने श्वशुर शब्द अवशिष्ट
रहता है ।

त्यदादीनि—किमी भी शब्द के साथ प्रयुज्यमान त्यदादि शब्द अवशिष्ट रहते हैं ।

त्यदादीनाम्—यदि त्यदादि के अन्तर्गत जानेवाले अनेक शब्द हों सह-प्रयुक्त हों तो
परवर्ती शब्द अवशिष्ट रहता है ।

ग्राम्यपशु—ग्राम्यपशुओं के वाचक शब्दों के सह-प्रयोग में स्त्री लिंग पशु-वाचक शब्द
अवशिष्ट रहता है ।

अनेक—परन्तु उपर्युक्त निबन्ध अनेक शब्दवाले पशुओं के वाचक शब्दों के विषय में ही
मात्र है ।

प्रथमाध्याय का द्वितीय पार समाप्त हुआ ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचनाः (१) धातुमज्ञा भवन्ति । भू-भवति । एध-
पृथते । स्पृष्ट-स्पृष्टते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञा कृत्यन्तः ।
तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

(२) भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थं प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भवार्था वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशा — “धातो” इत्येवमादयः ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शास्त्रवाचयानि-सूत्रपाठः खिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः
स इत्संज्ञो भवति । एध, स्पृष्ट । प्रतिज्ञानुनासिकस्य (१) पाणिनीया । उपदेश इति
किम् ? अत्रार्थो अप । अजिति किम् ? “आतो मनिन् कनिन्विपश्च” । अनुनासिक
इति किम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्प्रदेशा — “आदितश्च” इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते अवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य हलन्त्यं हलः सवित्संज्ञः
भवति । अ इ उ ण-णकार । ऋ लृ क्-ककार । ए ओ ङ्-ङकार । ऐ औ च-चकार ।
उपदेश इत्येव—अग्निषिप्, सोमसुप् । हल्यल् हलिति द्वितीयमत्र हल्प्रहणे तन्म्रेणो-
पात् ब्रह्म्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लृकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति
हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसंस्कारमकाराणां प्रतिषेधः
उच्यते । तवर्ग-टाडसिद्धसामिनारहया-यूचात्, प्लचात् । सकार-जस्-प्राक्षणाः । तस्,

भूवावयो—भू आदि क्रियावाची शब्दां की ‘भूतु’ मज्ञा होती है ।

उपदेश—उपदेशावस्था में अनुनासिक अच् की इव-संज्ञा होती है ।

हलन्त्यम्—उपदेशावस्था अन्त्य हल् की इत्संज्ञा होती है ।

न विभक्तौ—विभक्तिस्थित संस्कार, तवर्ग तथा मकार—इनमें अन्त्य हलों की इत्संज्ञा नहीं
होती है ।

(२) क्रियावाचिन इति पाठान्तरम् । पदमन्तरीपर्यालोचननां पाठद्वयमपि केयुचिदं पुस्तकेषु
नामीदिति प्रतीयते ।

(२) भूवादीनामिति । क्रियावचना धातुमज्ञा भवन्तीत्याश्रयपाठनिप्रसङ्गो नाग्न्यानि वाक्का-
रस्य मध्ये कल्पनायां प्रयोजनाभावाद् भूरादिर्दधामिति बहुव्रीहौ उपादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो
निर्देश इत्यत्र आह—वकारोऽयं मङ्गलार्थं इत्यादि । प्रकारान्तरमाह—भुवो वार्थं वदन्तीति । भूवादन
इति निर्देशो भुवो धातोरर्थं वदन्तीत्यर्थः । अन्य प्रकारान्तरमाह—भवार्था वा वादयः स्मृता इति ।
भवनं भू सोऽर्थां येषाम्न्त्यं भवार्था एवभूता वादयो वाच सञ्चिनः स्मृता इत्यर्थः इति ।

(३) प्रतिज्ञानुनासिका इति प्रसिद्धः पाठ इति पदमन्तरी ।

धम्-पचत', पचय' । मकार-अपचताम्, अपचतन् । विभक्त्यावति किम् ? "अथो यन्," "ऊर्णाया युत्," "रुपादिभ्य रनम्," "किमोऽन्," "इतोऽन्" इत्यात्र प्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । "इदमस्यमु" इत्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुप-लप्यते(१) ॥

आदिजिह्वद्वयः ॥ ५ ॥

इद्विति वर्तते । आदिशब्द-प्रत्येकमभिमन्त्रयते । मि, दु, ड इत्येतेषां समुदायानामन्-दितो वर्तमानानामित्यज्ञा भवति । निमिदा-मिष्ट । निरुपा-ष्ट । निमिदा-मिष्टम् (२) । निहन्धी-इद्वः । दुयेष्ट-वेपथु । दुयोधि-अय्यु । दुपचप्-पचिमम् । दुवप्-उन्मिमम् । डुकृन्-कृमिमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्टयति । उपदेश इत्येव-विकारयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकार प्रत्ययस्यादिरित्यज्ञोऽभवति । "त्रिविनि न्युन्"—नर्त्तकी, राज्ञी । प्र-यस्येति किम् ? पाठ, पठ (३), पठिक । आदिरित्येव—"अविमहोष्टिपक्"—अजिव, महिप ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्तोऽवर्तो प्रथमस्यादौ हासजौ भवतः । "तोत्रे कुजादिव्यत्कृन्"—कौजाद्य-य । छस्य ईयादेश वचति । जस्—जाज्ञाणा । छस्यान्तादेश वचयति । "क्षण्डिकादिभ्यो ञ्"—शाण्डिक्य । टवर्ग—"चरेष्ट"—डुरुचरी, मन्त्रचरी । छस्य इकादेश वचति । "मस्यथा जनेई"—उपसरज, मन्दुरज । टरयेयादेश वचयति । "अन्नाण"—आन्न । पूयायोगकरणमस्य विधेरनित्यत्वाज्ञापनार्थम् । "तेन वितरचुम्बुपचणपी"—केतचुम्बु, केतचण । "अवाग्टारख"—नते नसिकायाः सज्ञायां ईद्वज्जन्तद्वन्द्व- "नयदीट । आदिरित्येव—"कर्मणि घटोऽष्टच्"—कर्मट ॥

लशकवद्धिते ॥ ८ ॥

नद्धितवद्धितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारलकारकवर्गा ह्यमज्ञा भवन्ति । लकार—"इयुट् च"—चयनम्, जयनम् । घकार—"कर्त्तरि ण्"—भवति, पचति । कवर्ग—"कलत्रन् तिष्टा"—भुक्त, भुक्तवान् । "प्रियवसे वद खच्"—प्रियवद, वदवद । "ग्लानिस्त्र्यश्च स्तु"—ग्लान्, त्रिण्, भूण् । "अभभासमिदो घुरच्"—भद्वरम् । "हाडसिडसाभिनास्या"—वृषात्, वृषस्य । अवद्धित इति किम् ? घृडाड, लमस, कर्णिका ॥

आदिजि—शब्द के आदि में वर्तमान नि, ड तथा ड की इत्यया होती है ।

प-प्रत्ययस्य—प्रत्यय के आदि में वर्त्तमान पकार की इत्यया होती है ।

चुट्ट—प्रत्यय के आदि में वर्त्तमान चवर्ग तथा टवर्ग की इत्यया होती है ।

लशकवद्धिते—नद्धितवद्धित प्रत्ययों के आदि में वर्त्तमान लकार, लकार तथा कर्ग की इत्यया होती है ।

(१) अनित्यत्वमुपलक्ष्यते इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

(२) निमिदा-मिष्टम् इति पाठान्तरम् ।

(३) मुद्रित छविग्रन्थके अनुपलभ्यमानस्य प्रत्युदाहरणमेतत् न्यायपरमवर्गोपलम्भात् स्थापितमस्मिन् ।

(४) न्यायदर्शनत्रयी पदोक्तोचमया मूत्रोपन्यासस्य मूत्रपाठस्य न प्रतीचने ।

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैतज्जकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलो-
न्त्यस्य मा भूत् “आदिनिटुडव” इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

सख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यन-
देशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समाना समसंख्यानां (१)समं पठितानामुद्देशितामनदे-
शना च यथाक्रमम् (२)उद्देशिभिरनुदेशिन संवध्यन्ते । “तदीशालानुरवर्मतीकूचवाराड्डक-
छण्डज्यरु” । प्रथमाध्यायमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तीदेयः । शालानुरीय । वार्म-
तेयः । कूचवार्य । समानामिति किम् ? “लक्षणेत्यभूताख्यानभागवोपसासु प्रतिवर्त्यनवः”,
लक्षणादयश्चवाराड्डाः, प्रयादयश्च, सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसज्ञा भवति । इह
कस्मान्न भवति—“देशो यत् आदेशं गच्छत् च” इति ? स्वरितेन लिप्तेन यथास्वर
यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । “स्वरितेनाधिकारः” इति स्वरिग्रहणं पूर्वणापि
संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः । ११ ॥

स्वरितेनेति इत्यभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो (१) वर्णधर्म (४),
तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपसं-
कृतं वाचुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीया—“प्रत्ययः”, “धातोः”, “ङघाप्प्रा-
तिपदिकात्”, “अङ्गस्य”, “भस्य”, “पदस्य” ॥

अनुदात्तचित् आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रापि नियमः क्रियते । अनुदा-
त्तेतो ये धातवो दितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तज्ञेयः—आस-
आस्ते । वस्—वस्ते । छिद्—छिदस्ते । वृक्ष—वृक्षस्ते । शिद्—शिदस्ते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

“ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिद्यादय
सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति । भावे—न्यायते
भवता, सुष्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि—क्रियते कट्, हियते भार । कर्म-
कर्त्तरि—ल्यते केदार स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीय कर्तृग्रहण-
मनु (५) वर्तते । तेन कर्त्तव्यं य कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

तस्य लोपः—इत्तज्जकं शब्द का लोप हो जाता है ।

यथासंख्यम्—समसंख्यक स्थानी तथा आदेश का सम्बन्ध क्रमानुसार होता है ।

स्वरितेन—स्वरितस्वरात्मक चिह्न अधिकार का शापक है ।

अनुदात्त—जिन धातुओं के अनुदात्त स्वर को इत्तज्जक दृढ़ हो तथा ओ धातु छिद् है
इनमें आत्मनेपद होता है ।

भावकर्मणोः—भाव तथा कर्म में लकार के विहित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) मतगणनपरिपठितानाम् इति न्यासे पाठ ।

(२) पदमजरीदर्शने उद्देशिभिरिति पाठः केषुचित् पुस्तकेषु नासीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासेष्व स्वरदोष इति पाठः, पदमर्थार्थ स्वरितो नाम वर्णधर्मः इत्येव पठ्यते, स्वर-
विशेष इति पाठस्तु पुष्पपत्तनस्थपुष्पके ममुपलभ्यते ।

(४) न स्वरधर्म इत्यधिकं कचित् ।

(५) उपतिष्ठत इति न्यासे पाठः ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनो क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनो चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विद्विष्टव्यावचनादाहोरात्राननेपद् भवति । व्यतिलुनन्ति । व्यतिपुनीते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्मग्रहणमुत्तरार्थम् “दोषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति ॥

न नतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वजात्मनेपद् प्राप्त प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद् न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः-व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति इतिपेधे हस्तादीनामुपसृष्टयान् ३ । व्यतिहसन्ति । व्यतिज्वरन्ति । व्यतिपठन्ति । इतरतरप्रतिपेधे ३ । सप्रहन्ते राजानम् ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येयमुपपदादाहो कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद् न भवति । इदं-तरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । इपरस्परोपपदाच्चेति पठ्यन् ३ । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नर्चिद्यः ॥ १७ ॥

दोषात्कर्त्तरि इति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वादिना आत्मनेपद् विधीयते । ने, परस्माद्विना आत्मनेपद् भवति । निविद्यते । निविद्यन्ते । नरिति किम् ? प्रविद्यति । “यदागमास्तद् ग्रहणेन पृष्टम्” । तेनादा नास्ति व्यवधानम् (१) —व्यतिशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्, “अर्थयद्ग्रहणे नागर्थक्येति” । तस्मादिह न भवति —ननुनि (२) विद्यन्ति अन्तरा ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

‘धुक्तान् ब्रह्मविनिमये’, छिन्नात्कर्त्तृभिर्ग्राये क्रियाकृते सिद्धमात्मनेपदम् । अकर्त्तृभिः प्रापार्थोऽप्यनारम्भः । परिव्यवेभ्य उक्तराट्कीनातेरात्मनेपद् भवति । परित्सीणीते । विस्त्री-

कर्त्तरि—क्रिया के परस्पर-विनिमय के घटित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है ।

न नति—कर्म-व्यतिहार होने पर भी कर्मार्थक तथा हिंसार्थक धातुओं से आत्मनेपद नहीं होता है ।

प्रतिपेधे—उपर्युक्त प्रतिषेध के द्वारा के अन्तरंग ‘हन्’ जन्दि धातुओं का भी परिमाण करना चाहिए ।

इतरे—तन्म उन्नमङ्क (अथवा हिंसार्थक) ‘ह’ धातु से आत्मनेपद का प्रतिषेध नहीं होता है ।

इतरेतरान्योन्योप—कर्म-विनिमय के घटित होने पर ‘इतरेतर’ तथा ‘अन्योन्य’ इतरतरांश धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

परस्परोप—‘परस्पर’ उपपदवाले धातु में भी कर्म-व्यतिहार में आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

नर्चिद्यः—नि पूर्वक ‘चिद्य’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

परिव्यवेभ्य—चरि, वि, और जब से विद्विष्ट ग्री धातु से अकर्त्तृभिर्ग्राये क्रियाकृते के होने पर आत्मनेपद होता है ।

(१) यदा व्यवधानेऽपि भवति इति वचित्वाटम् ।

(२) अर्चिद्य नर्चि इति द्रष्टव्यं पठः ।

णीते । अवक्रीणीते । पर्योदय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति—बहुवि क्रीणाति वनम्(१) ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्यतेर्हीतोरात्मनेपद भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दादुपसर्गो गृह्यते, साहचर्यात् । तेनेह न भवति—बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेनेति(२) ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आङपूर्वाद्दाते (३) अनास्यविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपद भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । अनास्यविहरण-समानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । विपादिका न्याददाति । कूठ न्याददाति । अम्बाह-कर्मराज्येति यत्तत्पम् (४) ॥ इह मा भूत्—न्याददते विपीलिका पतङ्गस्य सुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

‘क्रीड् विहारं’ । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवम्पूर्वाद् आङपूर्वादात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । नक्रीडते । परिक्रीडते । आङ स्वरूपि—आक्रीडते । समा साहचर्यावन्वादि-रूपमगो गृह्यते । तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति—माणवकमनुक्रीडति । असमोऽङ्कु-जने इति वक्तव्यम् ॥ सक्रीडन्ति शकटानि । आगमे. चमायामात्मनेपद वक्तव्यम् ॥ समा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । अगमयस्व तावन्माणवकम् । शिवेजिज्ञासा-याम् ॥ विद्यानु (५) शिचते । आशिपि नाथः । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ? माणवकमनुनाथति । हरतेर्गंत (६) ताच्छीव्ये ॥ पैतृकमथा अनु-

विपराभ्याम्—वि, परा उपसर्ग से उक्त ‘जि’ धातु मे आत्मनेपद होता है ।

आङो द्वौ—मृग-विक्रमन मे भिन्न अर्थ मे प्रयुज्यमान आङ्पूर्वक ‘दाज्’ धातु से अकर्तृ गामी क्रियापक ग आत्मनेपद होता है ।

आस्यविहरण—आस्यविहरण के समान अभ्यान्व विहरण के अर्थ मे भी ‘दाज्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्—अपना अङ्ग यदि पर्य हो तो भी ‘दाज्’ धातु मे उक्त अर्थ मे आत्मनेपद होता है ।

क्रीडोऽनु—अनु, सम् तथा परि उपसर्गा.से अन्यतम से विशिष्ट ‘क्रीड’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

समोऽङ्कुजने—सम् उपसर्ग से विशिष्ट ‘क्रीड’ धातु मे कुजन-भिन्न अर्थ से आत्मनेपद होता है ।

आगमे—क्षमा अर्थ में आङ्पूर्वक ‘गम्’ धातु से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

शिचे—जिज्ञासा अर्थ में ‘शिच्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

आशिपि—आशीर्वाद के अर्थ में ‘नाथ्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

हरतेर्गंत—प्रकारानुसारस्वभावार्थक ‘ह’ धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

(१) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वयः । बहुवि—बहुपक्षिकम् ।

(२) परा सेना जयतीत्यन्वयः । परा—उत्कृष्टा ।

(३) दाज् इति न्यासपदमत्रयो पाठः ।

(४) वक्तव्यमिति न्यासपदमत्रयोर्नोस्ति ।

(५) धनुषि इति पदमत्रोपाठः ।

(६) गति इति न्यासपदमत्रयो ।

हरन्ते । नादृक् गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छ्रित्य इति किम् ? भागुरमुहरति । अकिरनेहंपे-
जीविकाकुलायकरणेति वक्ष्यन् ३ । अपस्किरते रूपमो हृष्टः । वांविस्त्रायान्—अप-
स्किरने कुत्रहृष्टो भवत्यर्थः । कुलायकरने—अपस्किरने थाऽऽप्रत्यर्थः । हृष्टोद्विगिति किम् ?
अपस्किरति हनुमन् ॥ ३४ ॥ अष्टि नृपच्छन्देरप्रमत्तमानवः । प्राप्नुते मृगादृ । भाट्टपुत्रे
गुम् ॥ कदाप उपलम्भन इति वक्ष्यन् ३ । वाचा क्षीरस्वर्गमनुपलम्भनम् । देवदत्ताय
दाते । यज्ञदत्ताय दाते । उपलम्भन इति किम् ? दाति ॥

ममवप्रविश्यः स्यः ॥ २२ ॥

मम्, अव, प्र, वि इत्येवंपूर्वाद् विष्टनेराननेपद् भवति । मन्तिष्टते । अमन्तिष्टते ।
प्रविष्टते । विविष्टते । अमाङ् स्था प्रतिज्ञान इति वक्ष्यन् ३ । अस्ति मद्यामाविष्टते ।
आमानो गुणद्वयं प्रातिष्टते ॥

प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्त्रानिप्रायकथन प्रकाशनम् । स्येयस्त्वात्वा स्येयाख्या । विष्टव्यस्त्रिगिति स्येयः । विवा-
दपक्षनिर्णयता लोकं स्येय इति अतिद्वन्द्वय प्रतिपत्त्यर्थमाख्याप्रदणम् । प्रकाशने स्येयाख्याया
च विष्टनेराननेपद् भवति । प्रकाशने वाच्य—विष्टने कन्वा दात्रिण्यः, विष्टने वृषली प्रात-
पुत्रिण्यः । प्रकाशयथाज्ञाननिर्णयः । स्येयाख्यायात्—अपि विष्टने, सपि विष्टने, मद्यात्
कर्णादिषु विष्टते च ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्प्रातिष्टनेरनूर्ध्वकर्मणि वचनावादाननेपद् भवति । कर्मण्यद् विनावाचा ।
अनूर्ध्वनाविशिष्टक्रियावचनात् (१) विष्टनेराननेपद् भवति । येदं विष्टते । कुदुम्बे वि-
ष्टते । तदर्थं यतन श्रमः । उद ईहायानिति वक्ष्यन् ३ । इह मा भूत्—अस्माद्-मानाद्
शतनुविधिति । शतनुपचय इत्यर्थः । ईहाप्रहसननूर्ध्वकर्मणि यद् विष्टेपण नापवादः ।
अनूर्ध्वकर्मणाति किम् ? वातनादुचिष्टति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

किरनेहंपे—हरे, वांविष्ट गवा शानस्त्रान अद के प्रतिपत्त्यर्थे होने पर 'हं भागु मे अ' नने-
पद का विधान करना चाहिए ।

आष्टि—आकूर्ध्वक 'भु' तथा 'प्रकट' भागुओं के आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

क्षय—अपलम्भन के कर्म में 'क्षु' भागु मे आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

ममव—मम्, अव, प्र, वि वचनानां मे अन्वयन मे विष्टिष्ट 'म्या' भागु मे आत्मनेपद
होता है ।

आह्वयस्थ—प्रतिज्ञान कर्म में आकूर्ध्वक 'म्या' भागु मे आत्मनेपद का विधान करना
चाहिए ।

प्रकाशन—अने ममेयाय की अभिव्यक्ति तथा विवादिनिर्णयक की अभिव्यक्ति करनेवाले
'स्था' भागु मे का आत्मनेपद होता है ।

उदोऽनूर्ध्व—कर्मव्यतिष्ठित क्रिया के विपिन क्रिया के प्रतिपत्त्यर्थक ऊर्ध्वक 'स्था' भागु मे
आत्मनेपद होता है ।

उद ईहायाश्च—ऊर्ध्वक 'स्था' भागु मे ईहा (चेष्टा) कर्म में हा आत्मनेपद का विधान
करना चाहिए ।

उपान्मन्त्र—मन्त्रकरण (स्तुति) के कर्म में ऊर्ध्वक 'म्या' भागु मे आत्मनेपद होता है ।

(१) अनूर्ध्वकर्मविष्टिष्ट क्रियावचनात् इति न्यासे पाठः ।

उपपूर्वात्तिष्ठतेमन्त्रकरणेऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । -
 ॐउपादेवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सङ्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—(१)महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरण-सङ्गतिकरणयो को विशेष ? सङ्गतिकरणमुपलक्षेण । तयथा—गङ्गा यमुनानुपनिष्ठते । मित्रकरण तु विनाऽप्युपलक्षेण मैत्रीसम्बन्ध । पथि—अथ पन्था सुग्नमुपतिष्ठते । ॐवा क्षिप्तायामिति वक्तव्यम् ॥ मित्रुको माह्वणपुत्रमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्लृप्तस्य । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति पृष्ठं सविता । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिक गृह्यते—अद्वयमूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—देवदत्तो यश्च दत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्ठपति ॥

आढो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । 'यम उपरमे', 'हन हिंसागत्यो' इति परस्मैपदिनी । ताभ्याम-कर्मकक्रियावचनाभ्यामाहपूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आयच्छते । आयच्छते । हन म्लवपि—आहते, आघ्राते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव—आयच्छति कृपाद्रज्जुम्, आहन्ति वृषल पादेन । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिक गृह्यते । किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

उपादेवपूजा—उपपूर्वक 'स्था' धातु से देवपूजा, मङ्गम, मैत्रीकरण तथा मार्ग अर्थों में आत्मनेपद समझना चाहिए ।

वा क्षिप्तायाम्—क्षिप्ता के अर्थ में भी उपपूर्वक 'स्था' धातु से विकल्प में आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

अकर्मकाच्च—उपपूर्वक अकर्मक 'स्था' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

उद्विभ्याम्—उपपूर्वक तथा विपूर्वक अकर्मक 'तप' धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्ग—अपने अङ्ग के कर्म होने पर भी उपपूर्वक तथा विपूर्वक 'तप' धातु से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

आढो यम—अहपूर्वक प्रकर्मक 'यम्' तथा 'हन' धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्गकर्म—स्वाङ्ग के कर्म होने पर भी उपपूर्वक अणुओं में आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

(१) महामात्रा = महामन्त्रिण । तथा च मनु —

मन्त्रं कर्मणि भूषाया विष्टे माने परिच्छदे ।

भावा च महती येषा महामात्रास्तु ते मताः ॥ (श्री ना०)

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिथुर्विदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वचंते । शेषान् कर्तरि परस्मैपदं प्राप्ते सम्पूर्णेभ्यो गमि, श्चिद्धि, प्रच्छि, स्वरति, अर्नि, भ्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो घातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सगच्छते । सम्पृच्छते । सम्पृच्छते । सस्वरते । सङ्कल्पे अस्य समस्तम् । अर्तलुङि च्लेः “सतिश्रास्यति-भ्यश्च” इत्यादेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्यित्येतच्चाधीयते “चहुलं दुन्दम्यमाद् योगेति” इत्याद् प्रतिगिभ्यते । “अदतोऽङि गुणः” इति गुण । गंधपुने । सविचे । श्चिद्धिरनदेशस्य प्रहणम्-सगच्छिभ्यते । अथादेशस्य स्वर्णसिच्येय विज्मात्मनेपदम् । अतिरुभयत्र पठ्यते—“अ गतिप्रापणयोः” इति भ्रादी, “अ स गती” इति गृहोत्पाटी । वितेपाभावाद् द्वयोरपि प्रहणम् । चिद्वेज्ञानार्थस्य प्रहणम्, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यात्, न लोभार्थस्य, स्वरितेवाद्भयतोभापस्य । अदोऽप्येति वक्तव्यम् । सम्पश्यते । अकर्मकादिभ्यः—प्राप्त सम्पश्यति ।

निसमुपविभ्यो ह्र ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः पर सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपक्षव्यम् । नि, सम्, उप, चि, इत्येवपूर्वाद् ह्रस्वतेर्जातोऽरात्मनेपदं भवति । निवृत्तपते । सङ्कपते । उपङ्कपते । अकर्त्रनिप्रापार्थोऽयमारम्भ । अन्यत्र हि निष्ठासिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्य लु-प्रोर्वा वचनम् । निरह्यति, निरह्यते । समूहति, समूहते ॥

स्पर्द्धायामाडः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायाधोऽयमारम्भ । स्पर्द्धाया विषये आहर्ष्यात् ह्रस्वतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा स्वर्षः पराभिभवेऽनु, स विषयो धारकश्च । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । मञ्जो मञ्जमा-ह्रयते । धाप्ररुदायमाह्रयते । स्पर्द्धयानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धायामिति किम् ? यामाह्रयति योपाह ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्प्रकथनोपयोगेषु कृजः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाचले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाधोऽयमारम्भ । गन्ध-नादिव्येषु पतंमापात् करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिसात्मकं सूच-नम् । तथाहि—वस्तु गन्धं अदुर्दने, अदुर्दं हिसायाम् इति चुरादी पठ्यते । अवक्षेपणं अस्त-नम् । सेवनमनुवृत्ति । साहसिक्यम् साहसिक कर्म । प्रतिपक्षः सतो गुणान्तराऽऽधानम् । प्रकथने प्रकरणं कथनम् । उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विविधोऽयम् । गन्धने नापात्—उत्तुक्ते, उदुत्तुक्ते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे—ज्येनो वसिष्ठासुदुत्तुक्ते । अस्तंयतीत्यर्थः । सेवने—

समो गम्यच्छि—मनुपसर्गक अकर्मक ‘गम्, ‘अच्छ, प्रच्छ, ‘अ’ ‘धृ’ तथा ‘वद्’ धातुजं ते आत्मनेपदं होता है ।

ह्रस्वतेऽति—अकर्त्रे तथा सम्पूर्णे ‘हृत्’ धातु से जो अकर्मनेपद का विधान भवत्यस्य चाहिए ।

निसमुप—नि, सम्, उप तथा चि उपसर्गों में अन्वयमे से उक्त ‘ह्रन्’ धातु में आत्मनेपद से होता है ।

उपसर्गाद्—उपसर्गक ‘अम्’ धातु तथा ‘उह्’ धातुओं में भी आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

स्पर्द्धायामाड—स्पर्द्धा अर्थ में आह उपसर्ग से विग्रहित ‘ह्रन्’ धातु में आत्मनेपद का विधान

गन्धनावक्षेपण—गन्धन (=अपकारक का जोर हिसात्मक सङ्केत), अस्तंवा, सेवन, सी-सिक कार्य, गुणाधान और प्रकथा अर्थों में ‘कृज’ धातु से अकर्मनेपद होता है ।

गणकानुपकुर्वते, महामात्रानुपकुर्वते । सेवत इत्यर्थः । साहसिक्ये-परवारान् प्रकुर्वते । तेषु सटसा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रतियत्ने-पुष्टो दकस्योपकुर्वते, काण्ड गुडस्योपकुर्वते । तस्य सतो गुणाभिराधानं कर्तव्यत्वं । पट्टीनुट्टी करोते प्रतियत्न एव विधीयते । प्रकथने-गाथा प्रकुर्वते, जनापवादान् प्रकुर्वते । प्रकरणेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे-शत प्रकुर्वते, सटस्य प्रकुर्वते । धर्म्मार्थं शत विनियुज्यत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? कर्तं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोते. प्रसहने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः (१) अराजको वा । तमधिकं । तमभिवन्धुः । न तेन परालित इति वा । प्रमहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

धेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । शोष्टा विकुर्वते स्वरान् । ध्वाह्चो विकुर्वते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वे, कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवाः । सायुधान्ताः शोभनं वदन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णारद्यान्ना विकुर्वते । निष्कलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्मादातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सङ्घुः । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्थी लोकायते । चार्थी बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्थी, स लोकायते शालं पदार्थाश्चयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमाना सम्मानिता, पूजिता भवन्ति । उत्सर्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकनुदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकस्मिन्देशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यं सम्पद्यते । माणवकनुपनयते । आत्मानमाचार्यं कुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्थी लोकायते । तत्र प्रमेयनिश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादनिर्गोतनम् । मद्गः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । श्ययो धर्म्मोऽपि विनियोगः । शतं विनयते । महसं विनयते । धर्म्मार्थं शतं विनियुज्यत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अत्रां नयति ग्रामम् ॥

अधे प्रसहने-अधिपूर्वकं 'कृञ्' वातु मे जनिमव अर्थ न आत्मनेपदं होता है ।

वे शब्द-कर्म कारक के स्थान में शब्द के जाने पर विपूर्वकं 'कृञ्' वातु मे अकर्तृगानी क्रियाफल में आत्मनेपद होता है ।

अकर्मकाच्च-विपूर्वकं अकर्मक 'कृञ्' वातु मे आत्मनेपदं होता है ।

सम्माननोत्सज्ज-पूजन, उत्क्षेपण, आचार्य क्रिया, ज्ञान, भृति (= मेवकवेतन), ऋणादि का समापन (चुकती) तथा धर्म्मार्थं कृव-इन अर्थों में 'णी' वातु मे अकर्तृगानी क्रियाफल में आत्मनेपद होता है ।

(१) अभिवन्धु परत्वेद विवक्षित इत्यनोऽर्थोऽन्यत् निर्दिष्टानि-अराजको वेति । (ओ ना०)

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मेणि ॥ ३७ ॥

नयते कर्ता देवदत्तादिलकारवाच्यः । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायं, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्यं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यत्तदस्मिन् क्रोधं विनयति । अशरीरं इति किम् ? गुरुं विनयति, घाटा विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषाशक्तं परस्मैपदं प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेणान्तोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रति-
बन्ध (१) । सर्ग उक्ताहः । तायनं स्फीतता । मृत्तौ तावत्—मृत्पत्रस्य क्रमते बुद्धिः । न
प्रतिबन्ध्यत इत्यर्थः । यत्तु पत्रस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गः—व्याकरणेष्वप्यनाप क्रमते । उत्सहत्
इत्यर्थः । तायने—नरिसम्पत्तांशानि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति निम्न(२) ?
अपक्रामति ॥

उपपराम्ब्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति कर्तेति । उपपरापूर्वाक्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु परमानादात्मनेपदं
भवति । किमर्थं सहादमुच्यते ? उपसर्गमित्यमार्थं सांपसर्गादुपपरापूर्वादेव मान्यपूर्वा-
विति—उपक्रमते, पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् ? (३) संक्रामति । वृत्त्यादि-
ष्वित्येव—उपक्रामति, पराक्रामति ॥

आड उद्गमने ॥ ४० ॥

आकृपूर्वात् क्रमतेऽङ्गमने परमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमत आदिषु । आक्रमते
चन्द्रमा । आक्रमन्ते ज्योतीनि । उद्गमन इति किम् ? आक्रामति साणयका कुतपम्(४) ।
छज्यातिरुद्गमन इति वाक्यमशुद्धं । इह मा नृत्-आक्रामति भूमौ हर्म्यतलात्(५) ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वाक्रमते पादविहरणेऽर्थं परमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विहरे । मुष्टं
विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादवि-

कर्तृस्थे—शरीरेभिरत्र के कर्म होने पर 'नी' धातु से कर्तृवाच्य में आत्मनेपद होता है ।

वृत्तिसर्गः—अनियत, उत्साह तथा विस्तार अर्थों में 'कन्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

उपपराम्ब्याम्—उप'क अर्थों में ही 'उप' पूर्वक तथा 'परा' पूर्वक 'कन्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

आडः—उद्गमन अर्थ में आहुपसर्गक 'कन्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

व्योतिरुद्गमने—व्योति के उद्गमन में ही उप'क आत्मनेपद-विधान समझना चाहिए ।

वेः पाद—पाद-विहारे अर्थ में 'वि' पूर्वक 'कन्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) व्यासपर्यालोचनया वृत्तिरित्याभ्य स्फीतता इत्यन्तं पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयते ।

(२) एतेष्विति किम् ? अपक्रामति । अत्र मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिभाति, स्वमश्वो वृत्त्यादि-
निति किम् ? अपक्रामति इति दर्शनात् ।

(३) उपपराम्ब्यामिति किमिति । उपसर्गमित्यमं किमर्थमित्यर्थः । सक्रामतीति । क्रम परस्मै-
पदेषु इति दोषः ।

(४) कुतपम् इति कश्चित्पाठः । कुतपो दर्भतल्लः । कुतपो इत्या कुतः ।

(५) इर्म्यतला इति द्वितीयान्तं कनितः ।

हरणं पृथ पठ्यते 'क्रतु पादविभवे' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातुनामेवमुक्तम् । पादविहरणं इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र, उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपां समर्थां तुल्यार्थी भवतः । क चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वदुः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेदुः पुरूपकमिति । आगच्छतीत्यर्थः । अयोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्माच्च भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गविमुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? सक्रामति ॥

अपह्वे ज्ञः ॥ ४४ ॥

मेवाकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्वे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । अपह्वोऽपह्वतिरपह्वाप । सोपसर्गाध्यायमपह्वे वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपनीत्यर्थः । अपह्व इति किम् ? न ख किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्रायं हि "अनुपसर्गाज्ज्ञः" इति वक्ष्यति । जानातेरकर्मकादकर्मनक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मयुनो जानीते । कथं वायनकर्मकः ? नात्र सर्पिरादि जेष्येन विपक्षितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूर्विकाया प्रकृतौ कर्णत्वेन, तथा च "ज्ञोऽविद्वर्थस्य करणे" इति पृष्ठे विधीयते—सर्पिषो जानीते । मयुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्र जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सम्, प्रति इत्येवमपूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं सजानीते । सहस्रं सजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति किम् ? मातु सजानानि, पितु सजानानि । उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसभापाज्ञानयवविमत्स्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

मेवाकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१)भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं

प्रोपाभ्याम्—प्र तथा 'उप' उपसर्गौ से विशिष्ट 'क्रम' धातु मे आत्मनेपद होता है यदि दोनों उपसर्ग समानार्थक हों ।

अनुपसर्गाद्वा—उत्तमं रहित 'क्रतु' धातु मे आत्मनेपद होता है चित्तसे ।

अपह्वे—अपह्वार्थक 'ज्ञा' धातु मे आत्मनेपद होता है ।

अकर्म—अकर्मक 'जा' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

संप्रतिभ्याम्—'सम्' तथा प्रति उपसर्गौ से विशिष्ट मकर्मक 'ज्ञा' धातु मे आत्मनेपद होता है यदि उसका अर्थ उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न हो ।

भासनोप—दीप्ति, उत्स्तानवन, ज्ञान, उत्साह, विमर्श तथा उपमन्त्रण अर्थों में 'वद' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) भासनादिष्वर्थेषु इति न्यासश्च पाठः ।

भयति । भासने दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान्
 व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्जनम्—कर्मकरानुपवदते । उपसाम्प्रयतीत्यर्थः ।
 ज्ञान सम्प्रगवयोध । वदते चार्वा लोकायते । जानाति यदिनुमित्यर्थः । यत्र उन्माह—
 येन वदते, गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमावि-करोतीत्यर्थः । विमतिर्नामामति—चेन्न विव-
 दन्ते, गेहे विवदन्ते । विमतिपतिना विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रण रहस्युपवदन्-
 नम्—कुलभार्यानुपवदते, परदारानुपवदते । उपपङ्कन्दन्तीत्यर्थः । एतेनिति किम् ?
 यत्किञ्चिद् यदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

यद् इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण सहोच्चारणम्, तत्र वर्तमानाद्वदतेरामनेपथ
 भयति । ननु 'यद्'व्यक्तायां याचि' इत्येव पठ्यते । तत्र किं व्यक्तायामिति विरोधमेव ?
 प्रसिद्धयुपसंप्रदायमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्या प्रसिद्धा । तेषां समुच्चारणे यथा
 'इषात्'—सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः, सम्प्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचमिति किम् ? (१) वरतनु !
 सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारण इति किम् ? ब्राह्मणे वदति, क्षत्रियो वदति ।

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

यद् इति, व्यक्तायामिति च वर्तते । अनुपूर्वाद्द्वदतेरकर्मकाद्व्यक्तवाचिसंप्रदाया-
 त्मनेपथं भयति । अनुवदने कठः कलापस्य । अनुवदने मीढः पेशलादस्य । अनुः सादस्य ।
 यथा कलापोऽधीमानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? पूर्वमेव यद्वदति-
 तमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव—अनुवदति धीमा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

यद् इति वर्तते, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापामने व्यक्तवाचां समुच्चा-
 रणे वर्तमानाद्वदतेरामनेपथं भयति विभाषा । प्रासृजिभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवातराः ।
 विप्रवदन्ति सावत्तराः । विप्रवदन्ते मीढृता । विप्रवदन्ति मीढृता । युगपत्परस्परप्रति-
 पेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम् ? सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचांमि-
 त्येव—विप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारण इत्येव—कमेण मीढृता मीढृतेन सह
 विप्रवदन्ति ॥

अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥

"गुं निगरजे" इति सुदाशी पठ्यते, तस्येदं महणम्, न तु 'गुं शब्दे' इति कयादिप-
 ठितस्य, तस्य ऋषयुर्वेश्य प्रयोग एव नास्ति । "तेषात्" इति परस्मैपदे प्राप्ते, अच्-

व्यक्तवाचाम्—व्यक्तवचन शीघ्रनेपाली के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर 'पर' पाठ से
 आत्मनेपद होता है ।

अनोरकर्मकात्—उपसृक्त अर्थ में ही अकर्मक अनु पूर्वक 'यद्' पाठ से आत्मनेपद होता है ।

विभाषा—विप्रलापामक व्यक्तवचनभाषियों के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर 'पर'
 पाठ से विकल्प में आत्मनेपद होता है ।

अवाद् ग्रः—अच्—पूर्वक नुदादिगण-पठित 'गुं' पाठ में आत्मनेपद होता है ।

(*) जत वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा इति न्यायभट्टमञ्जरीकनयराणि परांजात् वरतनु इति
 मूले निदेशितोऽस्माभिः । अत्र ब्रह्मलोकात्तत्त्वार्थः । कश्चित् सम्पूर्ण एव श्लोक पठ्यते । स चावम्-
 नपि निजदादि इलोपयूहने स्वयं नवसहस्रमीह वउमम् । अहणकरोऽममेप वपाने, वर-
 तनु ॥ इति न्यायि । पदमर्वाण्यु—अपनव पारसरोजमकुन, शिनिष्ठय बाहुलगा गणा-
 नात् । क च वरनेशुक्माकुणीकृत्य, वरतनु ॥

पूर्वाद्भिरतेरात्मनेपदं भवति—अवगिरते, अवगिरते, अवगिरन्ते । अषादिति किम् ? गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

इति वक्तंते । सम्पूर्वाद्भिरते. प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञान-
मभ्युपगम । शत सगिरते । नित्यं शब्द सगिरते । प्रतिज्ञान इति किम् ? सगिरति
प्राप्तम् ॥

उदश्वरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेपात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाच्चरते. सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
गेहमुचरते । कुटुम्बमुचरते । गुरुवचनमुचरते । उपक्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति
किम् ? बाष्पमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिगुणोत्पत्तेः ।
तथा चरतेरर्थद्वारको योगः । अथेन सञ्चरते । तृतीयायुक्तादिति किम् ? “उभौ लोका
सञ्चरसि इमं चामु च देवत ।” यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सम्भवति, तृतीया तु न ध्रूयत इति
प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चंचतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाणे’ परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा । चेतृतीया
चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् । अशिशिष्यव-
हारे तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति वक्तव्यम् । (१) दास्याः सम्प्रयच्छते । वृषव्या सम्प्र-
यच्छते । कामुकं सन् दास्ये ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थं इति किम् ? पाणिना सम्प्रय-
च्छति । सन् प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति ? मम इति विशेषणे (२) पदी,
न पञ्चमी ॥

उपाद् यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेपात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति ।
पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरण
इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृष्टां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश् इत्येतेषां सञ्ज्ञानानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानाते “अपह्नवे ज्ञ”

समं प्रति—‘मन्’पूर्वकं ‘शृ’ धातु से प्रतिज्ञानं अथ मे आत्मनेपदं होता है ।

उदश्वर — उपपूर्वकं ‘च’ धातु से, सकर्मक होने से, आत्मनेपद होता है ।

समस्तृतीया—तृतीया विभक्ति में अर्धेन-मन्बद्ध ‘चर’ धातु में आत्मनेपद होता है ।

दाणश्च—चतुर्थ्यर्थक तृतीया विभक्ति से जर्धेन-मन्बद्ध मन्पूर्वकं ‘दाण्’ धातु से आत्मनेपद
होना है ।

अशिशिष्यवहारे—अशिशिष्यवहार में ‘दाण्’ धातु में चतुर्थ्यर्थ में तृतीया विभक्ति का विधान
करना चाहिए ।

उपाद् यम — उप पूर्वकं ‘यन्’ धातु में पाणिग्रहण-अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

ज्ञाश्रुस्मृ—सन् प्रत्ययान्त ‘ज्ञा’ ‘श्रु’, ‘स्मृ’ एवम् ‘दृश्’ धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

(१) अत्र मालान् दत्वधिक पाठो न्याये ।

(२) विद्येपनपदीति परमवर्त्यम् ।

इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितम्, अद्वयोरपि “समो गम्बुच्छिद्” इत्यत्र विहितम्, तस्मिन्निवर्धे “पूर्ववत्तनम्” इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽप्युच्यते विधीयते । स्मरते पुनरप्यत्र पुन विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं द्रुष्टुम् । नष्टं सुसूचते । नृपं विद्वहने । सप्त इति किम् ? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

नानोक्तैः ॥ ५८ ॥

पूर्वंगं योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिपिद्वते । अनुपूर्वार्थाजानाते सप्रस्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सङ्गमकस्येवात्र प्रतिषेधः सम्पद्यते—पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति स्मि ? धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्म्यां श्रुतः ॥ ५९ ॥

प्रातः, आज्ञ इत्येवपूर्वार्थद्वयोर्लेखे सप्रस्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिषेधोपपत्तिः । आनु-धुपति । उपसर्गमहणं चेत् तस्माद्विद्व प्रतिषेधो न भवति—इवदत्तं प्रति श्रुष्टुम् ॥

श्रुतेः शितः ॥ ६० ॥

‘तद्वत् शितने’ परस्मैपदौ, तस्मादात्मनेपदं विधीयते । श्रुतिः शितः, शित्वा श्रुतिः या सङ्गन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । श्रुतिः । श्रुतिः । श्रुतिः । श्रुतिः । श्रुतिः इति किम् ? अदाद्वयत्, दाद्वयति, श्रुति-सति ॥

त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

‘नृद प्राणायामे’ । द्वित्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । त्रिय-तेर्लुङ्लिङो चित्तदात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति । अष्टुत । रुपीष्ट । शितः तत्त्वपि—त्रियते । त्रियते । त्रियन्ते । नियमः किमर्थं ? मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

मनः पूर्वो बो धातु आत्मनेपदौ तद्वत्तदात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वमादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सप्रस्तादपि भवति । अनुदात्तद्वित आत्मनेपदम्—आस्तं, रोते । सप्रस्तादपि तदेव निमित्तम् । नामित्तिपते । शित्तिपते । नेविदं—निवि-दत्तं, निविदिषते । आज्ञ उद्गमने—आत्मने, आचिदमते । इदं न भवति—शित्वास्ति, सुसूचति । न हि श्रुतिविधितमात्रमात्मनेपदं निमित्तम्, किं तर्हि ? श्रुत्यापि, तत्त्वैव नास्ति । यस्य च पूर्ववैव निमित्तभावे प्रतिविष्यते तत्त्वान्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचिकी-र्षति, पराचिकीर्षति । इदं नृगुणते मीमांसते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवश्यं कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

नानोक्तैः—अनु पूर्वकं सञ्जनं ‘दा’ धातु से उपरुक्त आत्मनेपदं नहीं होता है ।

प्रत्याङ्म्याम—प्रति तथा आज्ञ उपसर्गों में अन्यत्रय में विहित सञ्जन ‘श्रु’ धातु से उपरुक्त आत्मनेपदं नहीं होता है ।

श्रुतेः शितः—‘श्रु’ (स्फुरा बो अहा स्फुरा होनी है) होनेवाली अथवा श्रित-सञ्जनी ‘दा’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

त्रियते—‘द्रु’ पृथक् लिख् प्रकारों में तथा चित्तसञ्जनी ‘श्रु’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

पूर्ववत्—अन् प्रत्यय के विधान से पूर्व धातु यदि आत्मनेपदी हो तो सन्-प्रत्यय विधान के पश्चात् भी उससे पूर्ववत् आत्मनेपद होता है ।

आम्प्रत्यय—जिस धातु से आम्प्रत्यय का विधान होगा वे उस धातु के समान ही अनुप्रत्यय ‘कृञ्’ धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आम्प्रत्ययो यस्मात्सोयमाग्रन्थः । आम्प्रत्यय-
स्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईशाचक्रं । ईशाचक्रं (१) । यदि विध्यर्थमेतत्
तर्हि उदुग्जाचकार, उदुग्भाञ्जकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति ? नैव
दोषः । उभयमनेन क्रियते विधिर्नियमश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वृत्तं । स द्वितीयो यजो
नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् ? ईशामात्र, ईशात्मभूय । कथं पूनरस्यानुप्रयोगो
यावता “कृजानुप्रयुज्यते लिटि” इत्युच्यते ? कृञिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? अभूततत्त्वाच्च “कृञ्स्तिथ्योऽने सम्प्रयुक्तैरिति चि” इति कुराब्दा
दारभ्य यावत् “कृजो द्वितीयतृतीया” इति नकारम् ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

‘युजिर् योते’ स्वरितेत् । तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभि-
प्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र, उप इत्येवम्पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति ।
प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् ? द्वन्द्वन्याञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । श्रवरा-
द्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उदुयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? (२)
सयुनक्ति ॥

समः क्षणुवः ॥ ६५ ॥

‘द्यु तेजने’ परस्मैपदी । तत् सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । “समो गमृच्छि” इत्यत्रैव
कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिनि तत्र वृत्तं । सक्षुगते शत्रम् । सक्षुगते । सक्षुगते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

‘भुज पाळनाभ्यवहारयो’ इति कथाद्वौ पठ्यते । तस्मादनवनेऽपाळने वर्तमानादात्मने-
पदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जते । भुजने । अनवने इति किम् ? भुजकथेनमभिरहितः ।
अनवनप्रतिपेक्षेन रीधादिकरयैव ग्रहणं विज्ञायते न तौवाविकस्य ‘भुजो कौटिल्ये’ इत्यस्य ।
तमेह न भवति—विभुजति पाणिम् ॥

गेरणो यत्कर्म णो चेत् स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

“णितश्च” इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमा-
रम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति । कथम् ? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता
भवति, अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते
हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । परमन्ति
भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । गेरिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयमाणो हरनी साध्वारोहति । अणाविति किम् ? गणयति गण गोपालकः ।

प्रोपाभ्याम्—अयज्ञपात्र-विषय नै प्रतुल्यमान प्र-पूर्वक तथा उपपूर्वक ‘युज्’ धातु से, अकर्त्तृ-
गामी क्रिया-फल के होने पर, आत्मनेपद होता है ।

स्वराद्यन्तोप—स्वरादि अथवा स्वरात् उत्पन्न से विशिष्ट ‘युज्’ धातु से आत्मनेपद का
विधान करना चाहिये ।

सम—सम्पूर्वक ‘क्षु’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

भुजोऽनवने—अपाळनार्थक ‘भुज्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

गेरणौ—ण्यन्त धातु से आत्मनेपद होता है यदि जण्यन्तावस्था का क्रिया ही ण्यन्तावस्था नै
भी हो तथा यदि अण्यन्तावस्था का कर्म ण्यन्तावस्था से कर्त्ता हो ।

(१) अब ऊपरके इत्युदाहरणान्तरमपि प्रनावणे, न्यासमन्त्रादयः ।

(२) न्यासमन्त्रादाय स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? सयुनक्ति इति धातो वृत्तिग्रन्थस्य न
प्रतिपाति ।

गणयति गण. स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् ? लुनाति द्वात्रेण । छात्रयति द्वात्रं स्वयमेव ।
णी चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्तो
भीतान् नेचयति मृगं । यत्तद्ग्रहणमतन्वक्रमार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका ।
आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कंचति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं
हस्तिपका । तानारोहयति महामात्र । वनाब्धान इति किम् ? स्मरति वनगृह्मस्य
कोटिल । स्मरयायेन वनगृह्मं स्वयमेव । ननु छात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र
कर्मवद्भावनेव सिद्धमात्मनेपद् किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मस्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणां न
कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्वार्थोपमारम्भ । तथा च रहि कर्तृस्थक्रिय दक्षिः कर्तुं
स्वभावक उदाहृत ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

नेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभक्ते स्वयनेष्वप्यन्तादात्मनेपद्
भवति हेतुभये हेतु. प्रयोजक. कर्त्ता लकारवाग्यस्तत्तत्स्वरूपं भवति । भयग्रहणमुपलक्ष-
णार्थं विस्मयोऽपि तत्त एव । जटिलो भीषयते । मुण्डो भीषयते । (१) जटिलो विस्मा-
पयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम् ? बुद्धिक्रमेण भाषयति, रूपेण विस्माप-
यति । अत्र बुद्धिका भवस्य कारण न हेतु. ॥

शुचिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

नेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'शुद्ध अभिकाङ्क्षायां', 'बद्ध गतो'
इत्येतयोर्भवेन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपद् भवति । प्रलम्भनं विसंवाचनं निव्या-
फलापयानम् । माणवकं गर्भयते । माणवकं यज्जयते । प्रलम्भन इति किम् ? भानं गर्भयति ।
गर्भनमस्योपाद्यतीत्यर्थः । अहिं यज्जयति । परिहर्तव्यार्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

नेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'लोहं स्वेपणे' इति विबादी पठयते,
'लो स्वेपणे' इति च प्र०दी । विशेषाभावाद् दूयोरपि ग्रहणम् । लियो व्यन्तासम्मानने
शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपद् भवति, च-द्रव्यात् प्रलम्भने च । सम्माननं पूज-
नम् । शालीनीकरणं न्यग्रभावनम् । जटभिरालापयते । पूजा समधिगच्छतीत्यर्थः । स्वेपणे
वत्तिसामुदापयते । म्यहरोतीत्यर्थः । प्रलम्भने—कर्मवासुदापयते । विसृतादयतीत्यर्थः ।
"विभाषा लीयते." इति वाऽप्येव विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः ।
व्यवस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिविविचि किम् ? बालकमुदापयति ॥

मिथ्योपपदात् कुलोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

नेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । व्यन्ताः कस्योर्तेर्मिथ्योपपदादात्मनेपद्

भीस्म्योर्हेतु—लकार-वाच्य प्रयोजक कर्त्ता से भव होवे पर व्यन्त 'भी' पाठु तथा 'नित्यं'
पाठु से आत्मनेपद् होता है ।

शुचिवञ्च्यो—प्रलम्भन (मिथ्या फल-करण) अर्थ में व्यन्त 'शुच्' पाठु तथा 'कच्' पाठु से
आत्मनेपद् होता है ।

लियः सम्मान—व्यन्त 'ली' पाठु से युक्त, निरन्कार तथा प्रलम्भन अर्थों में आत्मनेपद्
होता है ।

मिथ्योपपदात्—नभ्यात्-अर्थ में 'मिथ्या' के उपपद होने पर व्यन्त 'ऊ' पाठु से आत्मनेपद्
होता है ।

(२) अत्र पदमञ्जरीतकारात् मुण्डो भाषयते इत्युदाहरणान्तराणि श्रेष्ठम् ।

भवति अभ्यासे । अभ्यास पुनः पुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते । साप(१)चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कून इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

१ गेरिति निवृत्तम् । दोषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तरि चेक्रियाफलमभिप्रेति । क्रियाया फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया कारयते, तत्त्वेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजन्ते । पचते । जितः एवमपि—सुनुते । कुहते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तरमभिप्रेति । कर्त्रभिप्राय इति किम् ? यजन्ति याजका । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकरा । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुं फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद् वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अपपूर्वाद् वदते कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपचदते । न्यायाऽपरादेन धनमर्जयिष्यामि इति सम्बन्धः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव—अपमदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्रायं क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव—कटं कारयति परस्य ॥

समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

१ कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम, उद्, आह इत्येवपूर्वाधमे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अग्रन्थविषयत्वेऽयमंगो न भवति । घोर्हान् सयच्छते । भारमुग्रच्छते । वस्त्रमायच्छते । आहपूर्वादकर्मकादाहो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्र इति किम्—उग्रच्छति चिकित्सा वेद्य । कर्त्रभिप्राय इत्येव—सयच्छति, उग्रच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ्जः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानाने कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गा जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न जानाति मूढः । कर्त्रभिप्राय इत्येव—देवदत्तस्य गा जानाति ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित—स्वारनेप तथा जित धातुओं में कर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।
अपाद् वद—अप-पूर्वक 'वद' धातु से कर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।
णिचश्च—कर्तृगामी क्रिया-फल होने पर णिजन्त धातुओं में आत्मनेपद होता है ।
समुदाहृत्यम्—सम्पूर्णक, उत्पूर्वक तथा आहपूर्वक 'यम्' धातु में कर्तृगामी क्रिया-फल होने पर आत्मनेपद होता है यदि उसका प्रयोग ग्रन्थ-विषयक न हुआ हो ।
अनुपसर्गाञ्ज—अनुपसर्गक 'जा' धातु में कर्तृगामी क्रिया-फल होने पर आत्मनेपद होता है ।
विभाषोपपदेन—क्रिया-फल के कर्तृ-वृत्तित्व की प्रतीति यदि समीपोच्चारित पद के द्वारा होती हो तो उपर्युक्त आत्मनेपद विकल्प में होता है ।

"स्वरितजित्." इति पञ्चमि मूत्रेराश्वमेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले चोचिते विहितं ननुपपदेन चोचितं न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे ध्रुवमाणं शब्दान्तरमुपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽश्वमेपदं भवति । स्वं यद्धं यजति । स्वं यजं यजते । स्य कर्तं करोति । स्य कर्तं वुक्ते । स्य वुज्जमपवदति । स्वं पुज्जमपवदते । एवं पञ्च मूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वण प्रकरणेनात्मनेपदनिष्पन्नः कृतः, न परस्मैपदनिष्पन्नः । तद्वर्तते. प्राप्नोति तदर्थ-
मिदमुच्यते । येषो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुच्यते ततो यदन्यतम शेषः । शेषश्च
कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्वभ्रमात् । अनुदात्तं द्वित् आत्मनेपदमुक्तम् । आहते ।
घेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । याति । नैविश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते ।
ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविषति । प्रविशति । कर्त्तृतीति किम् ? (१) पृथ्यते, गम्यते ।
कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति—पृथ्यते ओवृत्त. स्वयमेव ? कर्त्तरि कर्मव्यतिहार
इति द्वितीय कर्तृप्राह्वयमनुयत्तं तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता सत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

ऊर्त्रभिप्रायं क्रियाफले गन्धवादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादः परमं-
पदे विधीयते । अतः, परा ह्यस्येपकार्यकरोति परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्येतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

विष प्रेरणे इतिहेतुः, ततः कर्मनिष्पत्त्यक्रियाफलविद्यमानाभ्यन्तरेण प्राप्ते परस्मैपदं निधीयते । अभि, प्रति, अति इत्येवमुक्तं विष्णुः परस्मैपदं भवति । अभिविपति । प्रतिविपति । अतिविपति । अभिविपत्यतिथ्य इति किम् ? आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृप्रदणमनुवर्तते । तेनैव न भवति—अभिविपत्यते स्वयमेव ॥

ਸਾਹਿਬ: ॥ ੮੨ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयायामात्मनेपदं प्राप्ते परस्मै-
 परं विधीयते । प्रपूर्वाद्धृते, परस्मैपदं भवति । प्रबहति । प्रबहत् । प्रवर्णित । प्रारिणि-
 किम् ? आपहते ॥

परमृषः ॥ ८२ ॥

सुप तितित्वाद्या रश्चितेत्, ततस्तथयागनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूषांश्च
 नृप्पतेः परस्मैपदं भवति । परिमुष्यति । परिमुष्यतः । परिमुष्यन्ति । परेरिति क्रियुः
 भास्यते । वदतिमपि केचिद्वाच्यतेयन्ति—परिरहति ॥

व्याहृपरिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रगु कीड़ायाम् । अनुदानेस्वाध्यात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपठ विधीयते । वि, भ्राह्, परि
 क्षेपात्—अपुंस्क परिनिवृत्तियो मे अपुंस्क पशुर्लो से अतिरिक्त बाहुभा से सर्व परस्मैपठ
 होता है ।

अनुपराम्भ्याम्—अनुपूर्वकं तथा परा-पूर्वकं 'कृन्' धातु से परस्मैपद होता है।

अभिप्रत्यतिग्य — अभि-पूर्वक, प्रति-पूर्वक तथा अति-पूर्वक 'क्षिप्' नाश से परस्मैपद होता है ।

प्राङ्गद — प्र-पूर्वक 'बद्ध' पक्ष से परस्मैपद होता है ।

परस्मैपद — परि-पूर्वक 'वृप्' कात्तु हो परस्मैपद होता है ।

व्याङ् परिण्यो—वि-पूर्वक, आङ्पूर्वक तथा परि-पूर्वक 'ट्' धातु से परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र पृथ्वी इति पदमत्रयम् ।

इत्येवं पूर्वाद्रमते परस्मैपद भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । पुतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्रमते परस्मैपद भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमि । घृयग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषा वचति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम, उपादिति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विरूप आरभ्यते । उपपूर्वाद्रमतरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपद भवति । यावदुत्तमुपरमति, यावदुत्तमुपरमते । निवर्त्तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेडुप्रुमुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

गिचरचेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविबोधायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपद विधीयते । बुध, युध, नश, जन, इड्, मु, दु, खु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्य परस्मैपद भवति । बोधयति । बोधयति । नाशयति । जनयति । अभ्याषयति । प्रावयति । द्रावयति । स्त्रावयति । येऽप्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवक्तृकादित्येव मिदं वचनमिदमचित्तवक्तृकार्थम् । बोधयति पद्यम् । बोधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । येऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धं यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवर्त्तते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयत इत्यर्थः । दुण्डिका खवति । त्यन्दत इत्यर्थः । एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविबोधायामात्मनेपदापवादः परस्मैपद विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलन कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्य परस्मैपद भवति । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्य चळयति, चोपयति, कम्पयति । अयमपि योग सकर्मकार्थः, अचित्तवक्तृकार्थश्च । अक्षदे प्रतिपेक्षो वक्तव्यः । अस्ति देवदत्त, आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवक्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविबोधायामात्मनेपदापवादः परस्मैपद विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मवक्षितवक्तृश्च तस्मात् ण्यन्तत्परस्मैपद भवति । आस्ते देवदत्त, आमयति देवदत्तम् । शोते देवदत्त, शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् ? चेत्यमान प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधिः, प्रतिपेक्षोऽपि प्रत्यासत्तस्तस्येव न्यायः । तस्माद्विह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवित-

उपाच्च—उप पूर्वक 'रन्' धातु मे नी परस्मैपद होता है ।

विभाषा—उप पूर्वक अकर्मक 'रन्' धातु मे निबल्य मे परस्मैपद होता है ।

बुधयुध—ण्यन्त 'बुध', 'युध', 'नश', 'जन', 'भु', 'दु' तथा 'खु' धातुओं मे परस्मैपद होता है ।

निगरण—निगरणार्थक तथा कम्पनार्थक निबल्य धातुओं मे परस्मैपद होता है ।

अदे प्रतिपेक्षो—'अद' धातु मे उपसृक्त परस्मैपद नहीं होता है ।

अणावकर्मकात्—अण्यन्तावस्था में अकर्मक तथा चेतनकर्तृक धातुओं मे ण्यन्तावस्था में परस्मैपद होता है ।

न्यम् । इव तु प्रत्युदाहरणम्-आरोह्यमाण (१)प्रयुक्ते आरोह्यते । अकर्मकादिति किम् ? कर्तुं कुर्यात् प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कृत्यादिति किम् ? उद्यम्यन्ति ब्रूय, शोषयते ग्रीहीतवत् ॥

न पादभ्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिमुहुरचिन्तितवद्वसः ॥ ८९ ॥

पूर्वण योगद्वन्द्वेन कर्त्रेभिर्प्रायश्चित्ताफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तत्र प्रतिषेधोऽप्यमुच्यते । यत्कर्त्रेभिर्प्रायश्चित्तपयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव, न प्रतिषिद्धयते । पा, दमि, आङ्ग्यम्, आङ्ग्यस, परिमुह, रुचि, नृति, वद, वम इत्येतैर्भ्यो ष्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । पिचरचेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र चित्तिनिर्गणार्थः । दमिप्रभृतयः प्रित्तन कृत्वा । नृतिवदनायोऽपि । पाया परस्मैपदं न भवति । पा-पाययते । दमि-दमयते । आङ्ग्यस-आयामयते । “यमोऽपरिवेषणे” (ग० सू०) इति मासज्ञा प्रतिषिद्धयते । आङ्ग्यस-आयासयते । परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते । नृति-नर्तयते । वद-वादयते । वम-वासयते । उपादिषु घेट उपसंख्यानम् । धापयते शिद्यमेक समीची ॥

वा क्यपः ॥ ९० ॥

“लोहितादिङाङ्ग्य क्यप्” इति वक्ष्यति, तदुक्ताद्यातोर्वा परस्मैपदं भवति(१) । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन भुवते कथमात्मनेपदं लभ्यते ? यावताऽनुदाचरित इत्येवमादिना प्रकरणेन तद्विद्यतम् । पृथु रहि आभर्तनपदनेवाद्य विकल्पित विधीयते, नञानन्तर परस्मैपदप्रतिषेधेन मञ्जिभाषितमिदं मध्यपते । तेन मवते नैवाद्य ऊर्ध्वं परस्मैपदं भवति ॥

बुद्ध्यो लुङि ॥ ९१ ॥

येत्येव । पुन हीही, तस्मादृषां(२)मुदादयोऽपि कृत्पर्यन्तास्तथैव न्यपदिर्यन्ते । बहुवचननिर्देशाद्यादयो भवति । अनुदात्तेष्वञ्जित्यमैवात्मनेपदे प्राप्ते घटादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । न्यपुनत् । न्यद्योतिष्ट । अलुङ् । नलोडिष्ट । लुङिति किम् ? प्रोक्तं ॥

बुद्ध्यः स्यमनोः ॥ ९२ ॥

घटादिभ्येव घृतादयः पठ्यन्ते । घृत् वर्धने, घृत् घृही, अथु शब्दद्वयोवाच्य, स्वभू प्रसङ्गे, कृप् सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सति च परतो वा परस्मैपदं भवति । कृप्-कारयति, विवृषति, वसिष्यते, अवसिष्यते, विवसिष्यते । घृध्-वर्त्तयति, अवर्त्तयति, विवर्त्तयति, वद्विष्यते, अवद्विष्यते, विवद्विष्यते । स्यमनोरिति किम् ? वर्धने ॥

न पा-भ्याङ्ग्यम्-“पा”, “दमि”, आङ्ग्यपूर्वक ‘यम्’, आङ्ग्यपूर्वक ‘यम्’, परि-पूर्वक ‘वृष्’, ‘वृष्’, ‘वृत्’, ‘वद’ इत्येव ‘वस्’ धातुर्भवेत् । ध्वन्नादस्ता ये परस्मैपदं नही होता है ।

पादिषु-“भट्” धातु से भी परस्मैपद का प्रयोग सम्भजना चाहिए ।

वा क्यप-क्यप् प्रत्ययान्ता धातुओं से ष्यन्तावस्था में विकल्प से परस्मैपद होता है ।

बुद्ध्यो लुङि-बुलदि धातुओं से लृक् लकार में विकल्प से परस्मैपद होता है ।

बुद्ध्य-“वृत्” आदि धातुओं में ‘स्य’ तथा ‘यम्’ प्रत्ययों के परे होने से विकल्प में परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र प्रयोजयति द्रव्यपाठः ।

(२) उपादिति निरूपे प्राप्ते विकल्पार्थं वननमिनि काचित्का पाठः ।

(३) वसिष्य दिवतादयः घति आठ ।

लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥

वृत्तादिवादेव स्यसनोविकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थं न वक्तव्यः । एवं तर्हि प्राप्तिं पूर्वा प्राप्तिं वाधेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्ला, कल्लारौ, कल्लारः । कल्लप्स्यति । अकल्लप्स्यत् । चिकल्लप्सति । कल्लिपता । कल्लिप्यते । अकल्लिप्यत । चिकल्लिपते(१) ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्ती
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

लुटि च—‘कृत्’ पाशु से लुट् लकार एवम् ‘स्य’ तथा ‘सन्’ प्रत्ययों के पद होने ॥ विकल्प से परस्मैपद होता है ।

प्रथमाध्याय का तृतीयपाद समाप्त हुआ ।

(१) कुत्रचिदप्य पाठ — यत्र परस्मैपदं तत्र भासि च क्लृप इतीदमिति । यथात्मनेपदं तत्रेह भवत्येवेति ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडारा कर्मधारये” इति वचयति, आ एतस्मात्सूत्रादर्थेर्थादित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तथ एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसी ? या पराऽनवकाशा च । अन्यत्र सज्ञासमावेशाज्जियमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वचयति इत्यत्र लघु—भिदि, द्विदि—भेना, चेना । सयोगे गुह-सिचा, भिचा । सयोगपरस्य इत्यस्य लघुमङ्गा प्राप्नोति गुरु संज्ञा च, एका सन्नेति वचनाद् गुहमङ्गव भवति । अतएकत् । अररधत् । “मन्वत्तुनि” इत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यवचविरोधो(१)विप्रतिपेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावभ्यासार्थेऽनुक्रमिन् युगपदाप्नुत आ तुल्यवचविरोधो विप्रतिपेधः । तस्मिन् विप्रतिपेधे परं कार्यं भवति । उत्सर्गविनाशनिर्वा-
नित्यान्तरद्वयविरुद्धे तु तुल्यवचना नास्तीति नाद्यमस्य यागस्य विपयः, वचयतेव तत्र भवितव्यम् । अत्रहृत्तो पर्यायेण वा प्रवृत्तो प्राप्ताया वचनमारभ्यते । “अतो दीर्घां यजि”, “सुपि च” इत्यस्यावकाश—तृचाभ्याम्, लृचाभ्याम् । “बहुवचने सस्येत्” इत्यस्या-
वकाशः—तृचेषु, लृचेषु । इहोभय प्राप्नोति—तृचैभ्यः, लृचैभ्यः, इति । परं भवति विप्रतिपेधेन ॥

यू स्यारूपो नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिर्नो निर्दिष्टा । जियमाचक्षते स्यारूपी । मूलविभुजाविदुर्ग-
णात्प्रसभ्य । ईकारान्तमूकारान्तं च लघास्य सादृश्यं भवोत्पन्नं भवति । ईकारान्तम्—
कुमारी । गोरी । लक्ष्मी । चार्ङ्गरी । ऊकारान्तम्—जलवन्तः, चवत् । यू इति किम् ?
मात्रे । बुद्धिर्न । स्यारूपमिति किम् ? प्रामाणी । सेनानी । जलपू । भाषयामहन्
किम्(२) ? शब्दार्थे स्त्रीत्व एव समा स्यात्, पदान्तराग्रे मा भूत्—प्रामाण्ये स्त्रिये । जलस्ये
स्त्रिये । नदीप्रदेशा—“अप्यमया” इत्यममावयाः ॥

नेपथुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिमसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्धयते । स्थिति स्थानम् । इषधुवङ्गो, स्थानमनयो-

आकडारात्—यहाँ से लेकर ‘कडारा कर्मधारये’ लुप्त तक एक ही भाषा होती है ।

विप्रतिपेधे—तुल्य वच विविधों में परस्पर विरोध उत्पन्न होने पर परवर्ती गिनी की ही मद्ति होती है ।

यू स्यारूपी—ईकारान्त तथा ऊकारान्त स्त्रीत्व वाचक शब्दों की ‘नदी’ संज्ञा होती है ।

नेपथुवङ्—इस प्रकार जब आदेशों के स्थानी शब्दों में ‘आ’ शब्द को छोटकर अन्य शब्दों की ‘नदी’ संज्ञा नदी होती है ।

(१) जब न्यायपदगवरापर्यालोचनना विरोध इत्येव पाठोऽनुयोग्यं अत्र तु तुल्यवचविरोध भवति ।

(२) पदमन्तरादर्शनादत्र आख्यापयणम् इति प्रगल्भं पाठ प्रतीयते । शब्दार्थे स्त्रीत्वे च न शब्दार्थेस्त्रीत्व इति पाठः पदगव्यान् ।

रितीयद्वड्स्थानी यौ यू तौ नदीसज्ञौ न भवत, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः ।
अस्तीति किम् ? हे सि ॥

चाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिपेदे प्राप्ते आमि विकल्प क्रियते । इयद्वड्स्थानी यू आमि परतो
वा नदीसज्ञौ न भवत ॥ श्रियाम् । श्रीणाम् । भ्रुवाम्, श्रूणाम् । अस्तीत्येव—श्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

श्रीर्घस्य नदीसज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति, इयद्वड्स्थानयोश्च प्रतिपिद्धा,
तस्मान्निडिति या विधायते । डिति परतो ह्रस्वश्च ज्यो सम्बन्धो यः स्यात्क्य, स्यात्क्यौ
इयद्वड्स्थानी च यू वा नदीसज्ञौ भवत । कृत्ये । कृतये । येन्ये । धेनये । श्रिये । श्रिये ।
भ्रुने । श्रूषे । अस्तीत्येव—श्रिये । स्यात्क्यविकल्पेव—अन्ये । वापये । भानये ॥

शेषो ध्यसस्ति ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेष ? ह्रस्व-
मिवर्णान्ति(१) यश्च स्यात्क्य स्यात्क्य च यश्च नदीसज्ञक स शेष । भग्नये । वापये ।
कृतये । धेनये । अस्तीति किम् ? सख्या । खये । सख्युः । सख्यौ(२) ॥

पतिः ममास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसज्ञाया सिद्धायामप नियम क्रियते । पतिशब्द समास एव घिसज्ञो
भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । नमाम इति किम् ? पत्या । पत्ये । (३) एवकार इष्ट-
तोऽवधारणार्थ । इष्टमुष्टिना । इष्टमुष्टये ॥

पृष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमामे न प्राप्नोतीति वचनमाहभ्यते । पृष्ठमन्तेन(४)
युक्त पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसज्ञो भवति । कुलुब्जाना पतये नम । कुलुब्जाना
पत्ये नम । पृष्ठीग्रहण किम् ? मया पत्या अरदष्टिर्यथास । छन्दसोति किम् ? ग्रामस्य
पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

चाऽऽमि—उपयुक्त प्रविषेध 'आम्' (पक्षीयुवचन) प्रत्यय से परे होने से विकल्प में
होता है ।

डिति—'डि' के परे होने से ह्रस्व इकारान्त तथा ह्रस्व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्दों तथा
इयङ् लृङ् उवङ् जादेशों के स्थानी स्त्रीशब्दाधिक शब्दों की विकल्प में 'नदी' सज्ञा होती है ।

शेषो—उपयुक्त शब्दों में अतिरिक्त शब्दों में मति जन्म की छोड़कर अन्य की 'वि' सज्ञा
होती है ।

पति—पति शब्द वा ममास में ही 'वि' सज्ञा होता है ।

पृष्ठी—पृष्ठ मन्त पर म अर्थतः ह्रस्व-ह्रस्व अगमगन्त पतिशब्द को वेद में विकल्प में 'पि' सज्ञा
होती है ।

ह्रस्वम्—ह्रस्व स्वर वा 'लघु' सज्ञा होती है ।

(१) ह्रस्ववर्णान्तिमिति कश्चित् पाठ ।

(२) विप्रदेशा —द्रव्ये धातुवैभवादेव इति पाठ ।

(३) एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणमिति न्याये पाठ ।

(४) अत्र पृष्ठ मन्तेन शब्देन इति पदसम्बन्ध पाठ ।

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता, तस्थानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमत्तरं लघुमशुं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकृत् । अजीहृत् । लघुप्रदेशा — “पुमान्तलघूपधस्य च” इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेषु लघुमन्त्राणां प्राप्ताया गुरुमज्ञा विधीयते । संयोगे परतो-
ह्रस्वमत्तरं गुरुमज्ञं भवति । कुष्ठा । (१) सिद्धा । भिदा । गुरुप्रदेशा — “गुरोश्च हल्”
इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति मासुवर्तते । सामान्येन सञ्ज्ञाविधानम् । दीर्घं चापरं गुरुसञ्ज्ञं भवति । ईहाचके । ईहाचके (२) ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते घातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दस्वरं प्रत्यये परतो-
ङ्गसहं भवति । कर्ता । हर्ता । करिष्यति (३) । अकरिष्यत् । औपगव । कापटव । यस्मा-
दिति सञ्ज्ञिनिर्द्धार्यम्, तदादीतिसम्बन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् ? न्यविशत, भ्यङ्गीणीत ।
“नेविंश्च” इत्युपसर्गाद्विशिरसि, तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम् ? प्रत्ययवर्ण-
मात्रे मा भूत्—छी इयती । छतदादिवचनं स्यादित्युक्त्यर्थम् । करिष्याव । करिष्याम ।
कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? सुसम्प्रत्यये मा भूत् । अर्थ्यम्, भ्यर्थ्यम् । अङ्ग-
प्रदेशा—“अङ्गस्य” इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तञ्च सप्तस्वरं पदसंज्ञं भवति । घ्राहणा ।
पठन्ति । पदसंज्ञावामान्तग्रहणमन्त्रे मञ्जाविर्वा प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधे प्रतिषेधार्थम्—
गौरी भाषणितरा । पदप्रदेशा — “पदस्य”, “पदात्” इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

वय इति वयञ्प्रत्ययव्यया सामान्यग्रहणम् । नाम्ने शब्दरूपं वये परतं पदसञ्ज्ञं
भवति । वयञ्—राजीयति । वयङ्—राजायते । वयप्—वर्मायति (४), वर्मायते ।

संयोगे—परन्तु मनुष्य वर्ण के परे रहने पर एत्वं स्वर का ‘गुरु’ सञ्ज्ञा होती है ।

दीर्घम्—दीर्घ स्वर की नी ‘गुरु’ सञ्ज्ञा होती है ।

यस्मात्—जिस धातु या प्रातिपदिक से प्रत्यय का विधान होता है तदादि शब्दस्वरूप की
प्रत्यय के परे ‘अङ्ग’ मञ्जा होती है ।

तदादि—‘अङ्ग’ मञ्जाविधि में ‘तदादि’ का उपादान ‘स्य’ आदि तथा ‘तुम्’ के लिए किया
गया है ।

सुप्तिङन्तम्—सुबन्त तथा तिङन्त शब्दस्वरूप की ‘पद’ मञ्जा होती है ।

नः क्ये—वयञ्, वयङ् तथा वयप् प्रत्ययों के परे ननारान्त शब्दों को ‘पद’ सञ्ज्ञा होती है ।

(१) कुष्ठा इति अधिक न्यासे ।

(२) ईहाचके इत्यस्य स्थाने उद्धाचके इति न्यासे ।

(३) अत्र सुप्तिङाकाशिकाया इतिष्यति इति उपलभ्यते । न्यामपदप्रयोगवशादात् स्वरमाभि-
परिवर्तित ।

(४) अत्र वर्मायति, वर्मायते इति न्याससमन पाठः ।

सिद्धे मत्प्राप्तो नियमायो—नान्तमेव क्ये परत पदसञ्ज्ञं भवति नान्यत् । चाप्यति ।
सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भमिति नच्यति । तस्याय पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञं
भवति । “भवतष्टकृत्सौ”—भवदीय । “ऊर्णया युस्”—ऊर्णायुः । “अतोर्ण” “छन्दसि
यस्”—यत्विच्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुस्तदादेकवचनादारभ्य आरभ्यः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु
परत सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभि । राजत्वम्,
राजता । राजतर, राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् ? राजानौ, राजान ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेषु पदसञ्ज्ञाया प्राप्ताया तदपवादो भसञ्ज्ञा
विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादी सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसञ्ज्ञं
भवति । यकारादी—गाथं, वास्य । अजादी—दाहि, प्लाहि । छनभोऽङ्गिरोमनुषा
वत्युपसदान्मल्लि । नभ इव नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुरेव मनुष्वत् ।
छपृष्वस्वभयोः ॥ वृपस्त्वित्येतत् उस्वभयो परतो भसञ्ज्ञं भवति छन्दसि विषये ।
वृपण्वसु । वृपण्वस्य मेने । भप्रदेशा—“भस्य” इत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्त(१) शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसञ्ज्ञं
भवति । उद्भिर्यान् घोष । विष्ठावान् बलाहकः । सकारान्तम्—यसस्वी, पयस्वी । तसा-
धिति किम् ? तत्तयात् प्राप्तम् ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसञ्ज्ञाधिकारे
विधानात्तेन सुखेन (२)मात्रुस्वमयस्मयादीना विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि
पात्राणि । छचिदुभयमपि भवति—स सुष्टभा सङ्कता गणेन । पदत्वात्कृत्व भधा-
ज्जङ्घ न भवति । छन्दसीति किम् ? अयोमयम् वर्म ॥ आकृतिगणोऽयम् (३) ॥

सिति च—सित (जहाँ सकार की शक्ति होती है) प्रत्यय के परे पूर्ववर्ती शब्दस्वरूप की
'पद' मन्ता होती है ।

स्वादि— सर्वनामस्थान न अनिरिक्त 'सु' जादि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'पद' मन्ता होती है ।

यच्च—सर्वनामस्थान भिन्न यकारादि तथा अजादि स्वादि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'भ' मन्ता
होती है ।

नभोऽङ्गिरो—नभम्, अङ्गिरस्तथा मनुम् शब्दों की 'वि' प्रत्यय के परे 'भ' मन्ता का
विधान करना चाहिये ।

वृपण—वसु तथा अयम् शब्दों के परे वृपण् शब्द की 'भ' मन्ता होती है ।

तसौ—मत्वर्थक प्रत्ययों के पर तकारान्त एवम् सकारान्त शब्दों की 'भ' मन्ता होती है ।

अयस्मयादीनि—वैदिकस्थान में 'अयस्मय' जादि शब्द साधु होते हैं ।

(१) तकारमकारानमिति पदमन्तर्वा पाठ ।

(२) तेन द्वारेणैति पदमन्तरीमन्मत पाठ ।

(३) मुद्रितकाशिकापुनः केनूपलम्बमानोप्यय पाठ न्याससवादात् परिवर्द्धितः ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इत्याप्तातिपदिकात्त्वादयः, लस्य तिचादय इति सामान्येन बहुवचन विहितम्, तस्यानेन बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। बहुषु बहुवचन भवति। बहुप्रमस्य वाच्य भवतीति यावत्। कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्थी वाच्यास्तदीय बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः। आह्वाना पठन्ति। यत्र च सध्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः। अर्थयन्त्यस्तु निःसर्कयोभ्य सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते एव ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विवैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवत। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम्। द्वित्वे द्विवचन भवति, एकारत्वे एकवचन भवति। प्राञ्जली पचत। प्राञ्जल पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि(१)सञ्ज्ञाविषयमधिक्रियते। कारक इत्यधिकारी वेदितव्यः। एतत् ऊर्ध्वमनुस्मिप्याम् कारक इत्येव न द्वेदितव्यम्। कारकवाङ्मयं निमित्त-पयोऽयं। कारके हेतुरित्यनयोन्तरम्। कस्य हेतुः? क्रियायाः। वक्ष्यति—‘भ्रुवमपायेऽपादानम्’—प्रामादागच्छति। पूर्वताद्वरोहति। कारक इति किम्? वृक्षस्य पूर्णं पतति। वृक्षस्य पिण्डः पतति। ‘अकथितं च’—अकथितं च कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति। माणवकं पम्पानं पृच्छति। कारक इति किम्? माणवकस्य पितरं पम्पानं पृच्छति। कारक-सञ्ज्ञाद्वयेषु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारः विज्ञायते ॥

भ्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

अथ यदपायमुक्तमपाये साधे यद्वधिभूतं तत्कारकमपादानसञ्ज्ञं भवति। प्रामादागच्छति। पूर्वताद्वरोहति। सार्थाद्वेन। रथात्पतितः। अनुगुप्ताविरामममादायानामुपसदपानमङ्कः। अधस्तादनुगुप्सते। अधस्ताद्विरमति। धर्माद्यमापति। अपादानमवस्था—“अपादाने पञ्चमी” इत्येवमाहुः ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विनेत्यर्थानां ज्ञायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्वस्त्वकारकमपादानसञ्ज्ञं भवति। चौरैर्भ्यो विभेति। चौरैर्भ्य उद्विजते। ज्ञायत्यर्थानाम्—चौरैः प्रह्रायते, चौरैर्भ्यो रक्षति। भयहेतुरिति किम्? अरभ्ये विभेति, अरभ्ये ज्ञायते ॥

बहुषु—बहुत्व-विषया मे बहुवचनं होता है।

द्व्येकयोः—द्विवचन-विषया मे द्विवचनं होता है और एकवचन विषया मे एकवचन।

कारके—यहाँ से ‘कारके’ का अधिकार है।

भ्रुवम्—अपाय, अर्थात् विराम, मे जो अवधि के स्थान में आगेवाला हो उसकी ‘मपादान’ सञ्ज्ञा होती है।

अनुगुप्सा—अनुगुप्तार्थक, विरामार्थक तथा प्रमादार्थक धातुओं के बीच में भी अपादानमञ्ज्ञ का प्रतिपादन करना चाहिये।

मीत्रार्थानाम्—भयार्थक तथा ज्ञायार्थक धातुओं के बीच में भयहेतुभूत कारक की ‘अपादान’ सञ्ज्ञा होती है।

(१) अपादानादिसञ्ज्ञाविषयमिति पञ्चमर्थो न दृश्यते।

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयते. प्रयोगे असोढो योऽर्थं सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अभ्ययनापरजयते । असोढ इति किम् ? शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्ति-विघातो वारणम् । यवेभ्यो(१)गा वाग्यति । यवेभ्यो गा निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् ? यवेभ्यो गा वारयति चेत्ते ॥

अन्तर्द्धां येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

एवमपानमन्तर्द्धि । अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमाभन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धते । उपाध्यायाद्विहीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निहीयते । अन्तर्द्धां इति किम् ? चौराश्च विदधते । इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो निरुपपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् ? नटस्य(२) शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जने कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मन. कर्त्ता जायमान, तस्य वा प्रकृतिः कारणं हेतु तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छूरो जायते । गोमयाद्वृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भू । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुं प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कार्मारेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

पराजे—परापूर्वकं 'जि' धातु के प्रयोग में उसका अर्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

वारणार्थानाम्—वारणार्थक धातुओं के प्रयोग में इप्सित पदार्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

अन्तर्द्धां—जिस व्यापक में अन्तर्हि-निमित्तक अपना अदर्शन अभिलषित होता हो उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

आख्यातोप—नियमपूर्वक विद्या-ग्रहण होने पर प्रतिपादक कारक की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

जनिकर्त्तु—'जन' धातु के कर्त्ता (उत्पन्नमान) की जो प्रकृति (कारण) होता है उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

भुव—'भू' धातु के कर्त्ता (होनेवाला) के प्रभव, अर्थात् उत्पत्ति-स्थान, की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

(१) गा इति बहुवचनान्तो न्यासे पाठः ।

(२) नटस्य यथा शृणोति इति न्यासि । क्वचित् ग्रन्थिकस्य गाया शृणोति इति पाठान्तरम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्तर्पञ्चा-
विज्ञानाद्वातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय या ददाति । माणवकाय भिन्ना
यदाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमूळ । क्रियावाचि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । धादाय
निगर्हते (१) । युद्धाय संनद्धते । पत्ये नेते । सम्प्रदानप्रदेशः—“यनुधी सम्प्रदाने” इत्येव-
मादयः । छत्रमेण. करणसज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्व च कर्मसंज्ञा । पशुना दत्तं यजते ।
पशुं ददाय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां ग्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थः । अग्न्यकर्तृकोऽग्निरापो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां मरीगे
ग्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय
स्वदत्तेऽपूपः । देवदत्तस्थस्वाभिकापस्य मादक कर्त्ता । ग्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्भुद्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ, द्भुद्, स्था, शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति ।
ज्ञीप्स्यमानो जपयितुमिच्छमानो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्त श्लाघ-
मानवत्ता श्लाघा तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवम्—देवदत्ताय द्भुते, यज्ञदत्ताय (२)
द्भुते, देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते, देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्य-
मान इति किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि (३) ॥

धारेरुत्तमर्गः ॥ ३५ ॥

धारपते. प्रयोगे उत्तमर्गो योऽर्थः. तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृण पथम् स
उत्तमर्गः । कस्य चोत्तममृणम् ? यदोषं धनम् । धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्गः, स सम्प्रदान-
संज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ग इति किम् ?
देवदत्ताय शतं धारयति प्राप्ते ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां चुरादावद्भुतः पठ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं

कर्मणा—दान के कर्म से कर्त्तृ का जो अभिप्रेत होता है उस कारक को 'सम्प्रदान' कहा
होता है ।

क्रियाग्रहणमपि—क्रिया के उद्देश्य की भी सम्प्रदान सज्ञा का प्रतिपादन करना चाहिये ।

कर्मणः—छन्दोविषयप्रयोग में कर्मकारक को कर्मसज्ञा और सम्प्रदानकारक की कर्मसज्ञा का
प्रतिपादन करना चाहिये ।

रुच्यर्थानाम्—रुच्यर्थक धातुओं के प्रयोग में प्राप्यमान अर्थ की सम्प्रदान सज्ञा हो जाती है ।

श्लाघद्भु—‘श्लाघ’, ‘द्भु’, ‘स्था’ तथा ‘शप’ धातुओं के प्रयोग में जो मनश्चाये अन्विताले
के रूप में अभिप्रेत हो उसकी ‘सम्प्रदान’ सज्ञा होती है ।

धारेरुत्तमर्गः—‘धृ’ धातु के प्रयोग में ऋण देनेवाले की ‘सम्प्रदान’ सज्ञा होती है ।

स्पृहेरीप्सित—‘स्पृह’ धातु के प्रयोग में ईप्सित कारक की ‘सम्प्रदान’ सज्ञा होती है ।

(१) निगर्हते इति न्यासे पाठः ।

(२) अपद्भुते इति न्यासे ।

(३) देवदत्त श्लाघते, देवदत्त श्लाघते इति पाठः भट्टमहर्षिणः । पथि इति ॥ तत्र नास्ति ।

भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुण्येभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् ? पुण्येभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्याद्यार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षं क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अक्षमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोरी यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । क्रोधस्तात्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुयति । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् ? भार्यामार्ष्यति, मेनामन्यो द्राघीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसञ्ज्ञायां प्राप्तायाः कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः (१) उपसर्गा-सम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्तमभिद्रु-
यति । उपसृष्टयोरिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुयति ॥

राधीक्ष्योर्षस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षे कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति, कीदृशम् ? यस्य विप्रश्नः, विविधं प्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य (२) शुभाशुभं पृच्छयते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्ता-
यच्छते । नमित्तिकं पृष्टं सन् देवदत्तस्य द्वे पर्यालोच्यतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्म्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति, आह इत्येवंपूर्वस्य शृणोते कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । कीदृशम् ? पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आह पूर्वश्च शृणोतिरनुपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते, स चानुपगमं परेण प्रवृत्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानसञ्ज्ञो भवति । देवदत्ताय गो प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृण्यश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तुं वर्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणाते कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्तृभूतं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । दाता प्रथमं ज्ञसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगारः प्रतिगार इति हि शसितुं प्रोत्साहने वर्तते । हीनोऽनुगृणाति । हीनार दास्यन्तं प्रोत्साह-
यतीत्यर्थः ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्या—‘क्रुध’, ‘द्रुहः’, ‘इर्ष्या’ तथा ‘असूया’ के अर्थ में प्रयुज्यमान वातुओं के प्रयोग में जिसके प्रात कोप किया जाय उसकी ‘सम्प्रदान’ मञ्चा हाता है ।

क्रुधद्रुहो—उपसर्गविशिष्ट ‘क्रुध’ तथा ‘द्रुह’ वातुजा के प्रयोग में जिसके प्रति कोप किया जाता है उसकी ‘कर्त्त’ मञ्चा होता है ।

राधीक्ष्यो—‘राध्’ तथा ‘इक्ष्’ वातुओं का वह कारक, जिसके विषय में विविध प्रश्न किये जायें, ‘सम्प्रदान’ मञ्चक होता है ।

प्रत्याङ्म्याम्—प्रति एवं आह्ने विशिष्ट अन एव प्रतिज्ञार्थक ‘अ’ वातु की पूर्व-क्रिया, अर्थात् अनुपगमनक्रिया, के कर्त्ता की ‘सम्प्रदान’ मञ्चा होती है ।

अनुप्रति—अनु तथा प्रति उपसर्गा ने विशिष्ट ‘ट’ वातु का पूर्वक्रिया के कर्त्ता का भी ‘सम्प्रदान’ मञ्चा हाती है ।

(१) उपसर्गेति पदमज्जर्यान् ।

(२) नव यत्तन्वन्वि इति पदमज्जर्यान् पाठः ।

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यद्युद्घोषकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसञ्ज्ञं भवति । इदमेतदुच्यते । परशुना छिनत्ति । तमश्चरुणं किम् ? गङ्गायां घोषः, कूपे मार्गुलम् । करण-
प्रदेशाः—“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां कर्मसञ्ज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं प्रकारकं तत्कर्म-
सञ्ज्ञं भवति, चकारात्करणसञ्ज्ञं च । अत्रान् दीन्यति । अचर्दीन्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसञ्ज्ञा पक्षे विधीयते ।
परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । परिक्रयणं नियतनाष्टं हेतु-
वाचिना स्वीकरणम्, नात्यन्तिकम्, क्रय एव । एतेन परिक्रीतोऽनुग्रहः । शताय परिक्रीतोऽ-
नुग्रहः । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुग्रहः । सहस्राय परिक्रीतोऽनुग्रहः ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आश्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः । क्रियाश्रयभूतयोधारणक्रिया
प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसञ्ज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे सेते । इत्याद्या एवति ।
अधिकरणप्रदेशाः—“सम्प्रथधिकरणे च” इत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्यार्सां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वणाधिकरणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां कर्मसञ्ज्ञा विधीयते । अधिपूर्वणां शीङ्, श्या, आस्-
इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । ग्राममधिसेते । ग्राममधिनिष्ठति । एवंत-
मध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विस्तरेणाधारो यस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ।
कथं कल्प्यानेऽभिनिवेशः, वापेऽभिनिवेशः, या या सञ्ज्ञा परस्मिन् परस्मिन् सङ्गिन्य-
भिनिविशत इति ? अन्यरस्यामिति वर्तते “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इत्यतः ।
सा च व्यवस्थितविभागा विज्ञायते ॥

साधकतमम्—क्रिया की सिद्धि में अत्यन्त उपकारक के रूप में विवक्षित (साधकतम)
कारक को 'करण' सज्ञा होती है ।

दिवः—'दिवः' शब्द के साधकतम कारक की 'कर्म' सज्ञा भी होती है और 'करण' सज्ञा भी ।

परिक्रयणे—परिक्रयण कर्म में साधकतम कारक की विवक्षित में 'सम्प्रदान' सज्ञा होती है ।

आधारो—क्रिया के आश्रयभूत कर्ता तथा कर्म की धारणाक्रिया के प्रति आधारभूत कारक को
'अधिकरण' सज्ञा होती है ।

अधिशीङ्—अधिपूर्वक 'शीङ्', 'श्या' एवं 'आस्' शब्दों के आधार को 'कर्म' सज्ञा
होती है ।

अभिनि—अभि तथा नि उपसर्गों से विशेष 'विश' शब्द के आधार को भी 'कर्म' सज्ञा
होती है ।

(२) क्रियागुणा इति न्यासे पाठः ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप, अनु, अथि, आङ् इत्येवपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारक कर्मसञ्ज्ञ भवति । ग्रामगुपवसति सेना । पर्यंतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिगच्छति । ग्राममावसति ॥ ऋक्संस्कृतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं श्रोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः, क्रियया यदाप्सिततमं तत्कारक कर्मसञ्ज्ञं भवति । कट करोति । ग्राम गच्छति । कर्तुरिति किम् ? मापेव्यश्च वक्ष्यामि । कर्मण ईप्सिता माया न कर्तुः । तमग्रहणं किम् ? पर्यंतं न भुक्ते । कर्मण्यनुपयतेमाने पुन कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथाऽऽधारस्यैव हि स्यात्—गेहं प्रविशतीति । भोदनं पचति, मन्वन् पितृतात्यादिषु न स्यात् । पुन कर्म-ग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मग्रहणा—“कर्मणि द्वितीया” इत्यंजमात्रेण ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदानीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसञ्ज्ञा विधीयते । ईप्सिताव्यवसायसर्वभर्गाप्सितं द्वेभ्यमितरश्च । यिष भक्षयति, चौरान् पश्यति, आम गच्छन् वृक्षमूलान्नुपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च तत्कारकं तत्कर्मसञ्ज्ञं भवति । केनाऽकथितम् ? अपादानादिविशेष-कथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम्—

दुहिवाचिकधिप्रच्छिन्नचित्तिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यते इदमुपयोगः पञ्च प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपय-प्रभृतिनिमित्तस्य गवादे कर्मरुद्धा विधीयते । पाणिना कस्यपा-या गा दोषि पयः । पाण्यादिकमुपयोगनिमित्तं तस्य रश्माश्च भवति ? नतश्चित् । विहिता हि तत्र करणादिसञ्ज्ञा । तर्ह्यमाह—अपूर्वविधाविनि । अविशासिगुणेन च यत् सचते—अविशास्योर्गुणसाधनं प्रधानं कर्म धर्मादिवत्, तेन व्यवस्येध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदानीनं मुक्तं सूत्रकारेण । दुहि-गा दोषि पयः । वाचि-पौरव गा याचते । रुधि-गामनग्रहणं प्रजम् । प्रच्छि-माणवकं प्रधानं पृच्छति । भिचि-पौरव गा भिचते । चिन्-वृक्षमव-चिनोति कलानि । मुवि-माणवकं धर्मं यते । दासि-माणवकं धर्ममनुशासितं ॥

गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्ययसानार्थानां च धातूनां

उपान्वध्याङ्—उप, अनु, अथि अथवा आङ् उपसर्ग से विच्छिष्ट 'वस' धातु के आधार की 'कर्म' सज्ञा होती है ।

वसे.—भोजननिवृत्त्येक 'वस' धातु के आधार की 'कर्म' सज्ञा का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

कर्तुरीप्सित—क्रिया के द्वारा कर्त्ता का रहनम कारक 'कर्म' कहलाना है ।

तथायुक्तम्—रहनम के समान इस कर्त्ता की क्रिया से युक्त अनीप्सित कारक या 'कर्म' कहलाना है ।

अकथितम्—अपादानादि कारकविशेष से अविवक्षित कारक भी 'कर्म' कहलाना है ।

गतिबुद्धि—गत्यर्थक, बुद्ध्यर्थक, भक्षणाधिक, शब्दकर्मक तथा अकर्मक धातुओं की अप्यन्ता-वस्था के कर्त्ताओं की प्यन्तावस्था में 'कर्म' सज्ञा होती है ।

तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्वन्तानां य कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम् । कृषात्यर्थं नीवहो. प्रतिपेधो वक्तव्यः । नयति भारं देवदत्तः, नापयति भारं देवदत्तेन । वहति भारं देवदत्तः, बाहयति भारं देवदत्तेन । कृषतेरनियतकृत् कस्येति वक्तव्यम् । इह प्रतिपेधो भा भूत्—वहन्ति यवान् बलीवर्दा, बाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहार—भुङ्क्ते माणवकं भोदनम्, भोजयति माणवकं भोदनम् । अश्नाति माणवकं भोदनम्, आशयति माणवकं भोदनम् । खादति माणवकं, खादयति माणवकं । अभ्यर्हसार्थस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः । मक्षयति पिण्डी देवदत्तः, मक्षयति पिण्डी देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् ? भक्षयति बलीवर्दां सस्यम्, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्—अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम्—भारते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । रोते देवदत्तः, स्नायति देवदत्तम् । दूतेषामिति किम् ? पच-पचनं देवदत्तः, पाचय-पचयनं देवदत्तेनेति । अण्वन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यशदत्तम्, तमपह. प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यशदत्तं विष्णुमित्र ॥

इक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाञ्जिति वर्त्तते । हरते. करोतेऽप्यन्तयोर्थः. कर्त्ता स ण्यन्तबोरन्यतरस्या कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकं, हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । अभिवादिहोरात्मनेपद उपलक्षयामम् । अभिवदति गुरु देवदत्तः, अभिवादयते गुरु देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्याम् राजानं भृत्यैरिति वा । जातमेवद् इति किम् ? दर्शयति क्षेत्रं भग्नमपरः । मातृविकृतत्वात् द्वितीयेन । अभिवादयति गुरु माणवकं न रिता । अप्राप्तिकल्पत्वात्तृतीयेन ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अणुभूतो व क्रियाप्रसिद्धौ ह्यातन्त्रेण

गत्यर्थेषु—गमयन्तं घातुञ्जे में 'नी' तथा 'वह' घातुञ्जे की अण्वन्तावरणा के कर्त्ता ण्यन्तावरणा में 'कर्म' नहीं होते हैं ।

वहतेरनियतृ—नियन्ता (गारवि) हो कर्त्ता जिस 'वह' वतु का उनमें बिना कर्त्तापद 'वह' घातु के बिनाय में हो उपलब्ध 'कर्म' सहा-विधान समझना चाहिए ।

आदिखाद्यो—अनुप्रायिक घातुञ्जे में आदि तथा 'जोई' वतु आदि अण्वन्तावरणा के कर्त्ता का ण्यन्तावरणा में कर्मत्व का प्रतिपेध समझना चाहिए ।

अहंरहिसार्थस्य—अहिमार्थक 'अह' घातु के कर्त्ता वा भी कर्मत्व प्रतिपेध समझना चाहिए ।

इक्रो.—'ह' तथा 'कु' घातुओं का अण्वन्तावरणा का कर्त्ता ण्यन्तावरणा में निरूपण से 'कर्म' होता है ।

अभिवादि—आत्मनेपद में अभिपूर्वक 'वह' घातु तथा 'इह' घातु की अण्वन्तावरणा के कर्त्ता की ण्यन्तावरणा में 'कर्म' सहा समझना चाहिए ।

स्वतन्त्र—क्रिया की सिद्धि में आण्वन्त्रेण विवक्षित कारक कर्त्ता कहलाता है ।

(१) अत्र न्याते उच्यते इति नास्ति । अणुभूत इत्यत्र न अणुभूत इति पाठः ।

विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञ भवति । देवदत्तः पचति । स्वासी पचति । कर्तृप्रदेशा—
“कर्तृवरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते(२) । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्
समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकः हेतुसंज्ञ भवति, चकाराकर्तृसंज्ञं च ।
सज्ञासमावेशार्थश्चकार । कुर्याणि प्रयुज्यते—कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं
कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशा—“हेतुमति च” इत्येवमादयः ॥

प्राप्तीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

“अधिरीश्वरे” इति वक्ष्यति । प्रायेतस्मादवधेयानि कर्त्तव्यमनुक्रमिष्यामो निपात-
सज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“चादयोऽस्तत्वे”—च, वा, ह, अह । प्राग्वचन सज्ञासमा-
वेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभिस्तद् निपातसज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणम्
“ईश्वरे तोस्तुम्कसुनौ” इत्ययमवधिर्मां विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्धी(१)श्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्त परोऽपि स ।
समातेऽवधेययोभावो लौकिक चातिवर्तते ॥

चादयोऽस्तत्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसज्ञा भवन्ति, न चोस्तत्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । सत्वमिति
द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । न्वम् । शश्वत् । युगपद् । सूपद् ।
कूपद् । कुबिद् । वेत् । वेत् । वण् । कर्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माह् ।
माहो डकारो विशेषणार्थं “माडि लुड्” इति । इह न भवति—मा भवतु, मा भवि-
ष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । ह्वे । इ । औपट् । औपट् । स्वाहा । वपद् ।
स्वधा । ओम् । णिल । तथा । अय । सु । स्म । अस्मि । थ । इ । उ । ऋ । ऋ । ए ।
ओ । औ । अम् । तर्ह् । उर्ह् । उक्त्र् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तद् ।
किम् । पुरा । अद्धा । धिक् । हाहा । हे । ई । प्याट् । पाट् । गाद् । अहो । उताहो । हो ।
तुम् । तथाहि । कल्लु । आम् । आहौ । अघो । ननु । मन्वे । मिथ्या । अमि । ग्रहि । हु ।
नु । इति । इव । वत् । चन । वय । इह । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् ।
शुकम् । सत्यम् । शतम्(३) । श्रद्धा । इदा । मुषा । नोचेद् । नचेद् । नहि । जातु ।
कथम् । कुत । कुत्र । अत्र । अनु । हाही । हेहा । ईहा । आहोस्वित् । सुम्बद् । शम् ।
विष्टा । पशु । वत् । सह । आनुपक् । अन्न । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । पाट् ।
तुम् । तुम् । तुम् । हुम् । आर्हम् । बीम् । मीम् । इ । (४) उपसर्गविभक्तिस्वरमतिरूपकाश्च
निपाता । उपसर्गप्रतिरूपकाः—

तत्प्रयोजको—कर्ता के प्रयोजक की ‘हेतु’ मज्ञा तथा ‘कर्त्तृ’ सज्ञा होती है ।

प्राप्तीश्वरात्—“अधिरीश्वरे” से पूर्व एवम् यहाँ से आगे परिगणित शब्दों की ‘निपात’
सज्ञा होती है ।

चादयो—अप्रत्ययक चादि की भी ‘निपात’ मज्ञा होती है ।

(१) तदित्यनेन कर्ता मत्ववने इति पदमञ्जरी ।

(२) अत्र न्याने वीश्वर इति पाठ । स च सङ्गितापाठे वीश्वर इति यो निदेशस्तदाश्रयः ।

(३) अतमि(यनन्तरन्—वाकिर्, नकिर्, आह्, ज, ना, नो, ना, प्रतिषेधे, उव्, दाह्,
इति वचितापाठः ।

(४) त्वे, तुवे, न्वे, तुवे, अय, अयत्, म्मि, अच्छ, अदत्, दह, हे हे, हे हे, नौ, ना, आम्,

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिर्गमणि । सुदत्तमनुदत्तं च विदत्तमिति वेत्त्यते ॥

“अत्र उपसर्गात्” इति तत्र न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयम् । दुर्निर्गमम् । “उपसर्गात्” इति शाब्दं न भवति । अस्त्य इति किम् ? पशुर्वं पुरुषः, पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः—“स्वरादिनिपातमन्वयम्” इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽस्त्ये निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । जप । सम् । अनु । अव । निम् । निर् । दुस् । दुर । मि । बाह् । नि । अधि । जधि । जति । ज्ञ । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योक्तकरणमुक्तस्मृतिविशेषणार्थम् । “उपसर्गा क्रियायोगे” इति (१) चादीनामुपसर्गसंज्ञा सा भूत् । अस्त्य इत्येव—परा जयति सेना (२) ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणापकः । परिणापकः । क्रियायोग इति किम् ? प्रणायो नाथकोऽस्माद्विनात् प्रनायको देशः । क्रमरूपद्वन्द्वस्य चोपसर्गस्यान कर्तव्यम् ॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत् । सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् अनन्ततादेर्ऽपि “अत्र उपसर्गात्” इति तावत् भवति अथच्युद्ध्वेस्योपसर्गसंज्ञा ॥ “आन्ध्रयोपसर्गः” इति अह् भवति । श्रद्धा । उपसर्गप्रदेशा —“उपसर्गे घो कि” इत्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्यः । प्रकृतम् । यत् प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्ध । उपरस्मि गतिसंज्ञेयः यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा सा भूत् । करीस्यादिभ्यश्च “उपसर्गप्रादुर्गमोऽस्तिर्यचपर” इति परं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रगीतम् । अभिविक्तम् । “गतिरन्वयः” इति स्वर, “उपसर्गात्” इति शाब्दपक्षे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंज्ञानाम् ॥ कारिकाकृत्यः । कारिकाकृतम् । यन्कारिकाकरोति । अनुनक्षन्तीं कुन्दसि गतिगङ्गी भवत इति यन्मन्त्रम् ॥ पुनरुत्पन्नं वासो देयम् । “गतिर्गङ्गी” इति निपातो भवति । पनोदित । “गतिरन्वयः” इति स्वरः । गतिप्रदेशा —“कुगतिमावय” इत्येवमादयः ॥

ऊर्पादिचिह्नाश्च ॥ ६१ ॥

प्रादयः—अद्वयार्थक प्रादि को ‘निपात’ संज्ञा दीती है ।

उपसर्गाः—क्रियायोग में प्रादि को ‘उपसर्ग’ संज्ञा दीती है ।

मरुद्भ्योऽर्थः—‘मरुत्’ शब्द की भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

अन्ध्रयोपसर्गः—‘अह्’ शब्द की भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझना चाहिए ।

गतिश्च—क्रियायोग में प्रादि को ‘गति’ संज्ञा भी दीती है ।

कारिका—कारिका शब्द का भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

पुनश्चनर्सी—वैदिकप्रयोग में ‘पुनम्’ एवम् ‘वनस्’ शब्दों की भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

ऊर्पादि—ऊर्पा आदि, चिह्न-प्रत्ययान्त तथा अन्य-प्रत्ययान्त शब्दों की भी क्रियायोग में ‘गति’ संज्ञा दीती है ।

शम्, शुक्रम्, सम्, ध्व, बह्, हिम्, हितुम्, पशुम्, शिष्यम्, यम्, मनुजम्, नुरुम्, अन्तः, बी, ध्रुम्, गजम्, जलम्, वट्, वाट्, कोम् आदिषु पाठ न्वयित् ।

(१) गारीनामिति पदप्रयोगः पाठः ।

(२) अत्र पराः सेना इति न्यासे, परा जयन्ति सेना इति च पदप्रयोगः ।

उपादय शब्दा च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसज्ञा भवन्ति । चिदाचो-
कृन्वस्तियोगे विधान यत्साहचर्यादूपादीनामपि तैरेव यागे गतिसज्ञा जिधीयते । उरीउर-
रीशब्दावग्रीकरणे विस्तारे च । उरीकृत्य । उरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररीकृत्य ।
उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पायी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । सश-
कला । ध्वसकला । भदाकला । एते शकलादयो द्विसायाम् । शकलाकृत्य । सशकलाकृत्य ।
ध्वसकलाकृत्य । भदाकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृत्य । सजू सहायं । सजू
कृत्य । फलं, फली, विवली, आकली, इति विकारे । फलकृत्य । फलीकृत्य । विवलीकृत्य ।
आकलीकृत्य । आलोली, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मम्मसा, मम्मसा एते
द्विसायाम् । यपद् । योपद् । श्रौपद् । स्वाहा । स्वघा । शन्धा । पादुम् । धत् । जानिस् ।
च्यन्ता सहवपि—शुकलीकृत्य । शुकलीकृतम् । यरशुकलीकरोति । डाष्—पटपटाकृत्य ।
पटपटाकृतम् । यपटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इति परो षष्मादिति षट्ब्रवीहि । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसज्ञा भवति ।
खादकृत्य । खादकृतम् । यत् खादकरोति । अनितिपरमिति किम् ? खादिति कृत्वा
निरधीवत्(१) ॥

आदारानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदर (२) । परिभौदासीन्यमनादर । आदारानादरयोर्चवाक्रम सद-
सहृद्बद्धी गतिसज्ञा भवत । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् ।
यदसत्करोति । आदारानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्ड गत, असत्कृत्वा
काण्ड गत ॥

भूपणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिपेधे सामर्थ्ये पक्षासी भूपणे चेति विशेषणमुपाधीयते । भूपणे बोऽल-
शब्द स गतिनिज्ञो भवति । अलकृत्य । अलकृतम् । यदलकरोति । भूपण इति किम् ?
अल भुवरा भावन गत ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्त शब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणम्, तदभावे गतिसज्ञा
विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा
मूषिका रयेनो गत । परिगुह्य गत इत्यर्थः । अन्त शब्दस्याद्विकिविधिणाधेयपसर्गसज्ञा
वक्तव्या ॥ अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धि । अन्तर्णयति ॥

अनुकरणम्—‘इति’ शब्द विमके उत्तर मे न ही एते अनुकरणात्मक शब्दों का क्रियायोग
मे ‘गति’ मज्ञा होता है ।

आदारानादरयोः—क्रमश आदर तथा अनादर अर्थ मे प्रयुज्यमान सत् तथा असत् शब्दों
की गति मज्ञा होता है ।

भूपणेऽलम्—भूपणार्थक ‘अलम्’ शब्द की ‘गति’ मज्ञा होती है ।

अन्तर—अपरिग्रहार्थक ‘अन्त’ शब्द का ‘गति’ मज्ञा होती है ।

अन्त शब्द—अन्त शब्द की अल, क्रिविधि तथा गत्व के प्रसङ्ग मे ‘उपमग’ मज्ञा
ममजनी चाहिए ।

(१) कस्यचित्कारेण प्रयोग । सम्पूर्णस्य दलोक —नुबनसक्त सोऽस्वा च्युतमूल दशन-
मात्मनो वदने । जिह्वाकूलस्य एष्टिनि कृत्वा निरधीवत् ॥

(२) प्रीतिसम्भ्रम इति पाठ कश्चिद् ।

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दो मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणैहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्यामिच्छायां निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहेतव्यम् । श्रद्धाप्रतीघात इति किम् ? कणे हत्वा गतः, मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

अतिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययम्, स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरूपचारः प्रयोगजनम् । पुरस्कृतम् । पुरस्कृतम् । यपुरस्करोमि । अव्ययमिति किम् ? पू, पुरी, पुर कृत्वा काण्डे गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते, स गतिसंज्ञो भवति । अस्तगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि घनानि । अदस्तं गच्छति । अव्ययमित्येष—अस्त काण्डम् । कितमित्यर्थः ॥

अच्छ मत्पर्यवदेपु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभितप्पदस्याप्ये वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदती च गतिसंज्ञो भवति । अश्नुगत्य । अश्नुगतम् । वदद्गुणधत्ति । वदती—अच्छोय, अच्छोदितम्, वदच्छवदति । अव्ययमित्येष—उदकमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदः शब्दस्य बाह्विषु पठ्यते, सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थ-प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा हुङ्गा परामुदाति तदा नास्त्यनुपदेश इति सोऽस्य विषयः । अव कृत्य । अदः कृतम् । यद्व करोति । अनुपदेश इति किम् ? अदः कृत्वा काण्डे गत इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धिर्भेदधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् । यन् तिरोभवति । अन्तर्द्धमिति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । वारवन्तो(३)भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्धादिति वर्तते । प्राहविभाषेयम् । तिरः शब्दः करोती परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । मतिरस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरः कृत्वा । अन्तर्द्धादित्येष—तिरः कृत्वा काण्डे तिष्ठति ॥

कणेमनसी—श्रद्धाप्रतीघातार्थे में 'कणे' तथा 'मनम्' शब्दों का 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

पुरोऽव्ययम्—अतिप्रत्ययान्त अवयव मन्वय पुरस् शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अस्तं च—अन्वय 'अस्तान्' शब्द की भी 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अच्छ—गत्यर्थक वदम् 'वद' धातुओं से पूर्व-सुक्त 'अच्छ' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अदोऽनुपदेशो—अनुपदेशार्थक 'अदस्' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

तिरोऽन्तर्द्धौ—व्यवधानार्थक 'तिरस्' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

विभाषा—'कृञ्' धातु के परे 'तिरस्' शब्द की निकल्प से 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

(१) पाठोऽथ न्यामपदमन्तोसबाह्वन्मूलग्रन्थस्थो न प्रतीयते ।

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते । तौ कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञौ भवतः । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे कृत्य ।

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि दण्डरूपाणि कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यवर्थवचनम् । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचनता । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्राज्या । प्राज्यहा । वीज्या । वीज्यहा । संसर्ग । अर्थ । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसञ्ज्ञासंयोगेन लवणादीनां सकारान्तस्य निपाद्यते । असौ । वशे । विकम्पने । विहसने । ग्रहसने । प्रवपने । मातुस् । नमस् । आविस् ।

अनत्याधान उरसि मनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । अत्याधानमुपरलेपणम्, तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसञ्ज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणि शेते ॥

मध्येपदे निवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । चकारादन्त्याधान इति च । मध्ये, पदे, निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसञ्ज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदेकृत्वा । निवचने पक्षनाभाव । निवचनेकृत्य । निवचनेकृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येष—इतिमः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्ते पाणौ उपयमने ॥ ७७ ॥

कृतीति वर्तते । हस्ते, पाणी इत्येते शब्दौ कृञि नित्यं गतिसञ्ज्ञौ भवतः उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणीकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः । उपयमन इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्यापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

उपाजे—‘कृञ्’ धातु के परे ‘उपाजे’ तथा ‘अन्वाजे’ शब्दों की ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ।
साक्षात्—‘कृञ्’ धातु के परे ‘साक्षात्’ आदि शब्दों की विकल्प से ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ।
साक्षात्प्रभृतिषु—‘साक्षात्’ आदि शब्दों की ‘चि’ प्रत्यय के अर्थ (अभूतवद्भाव) में ही ‘गति’ सञ्ज्ञा समझनी चाहिए ।

अनत्याधाने—उपरलेपण के अभाव होने पर ‘कृञ्’ धातु के परे ‘उरसि’ तथा ‘मनसि’ शब्दों की ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ।

मध्ये—उपरलेपणाभाव होने पर ‘कृञ्’ धातु के परे ‘मध्ये’, ‘पदे’ तथा ‘निवचने’ शब्दों की ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ।

नित्यं हस्ते—विवाह अर्थ में ‘हस्ते’ तथा ‘पाणी’ शब्दों की नित्य ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ‘कृञ्’ धातु के परे रहने पर ।

प्राध्वं बन्धने—बन्धनहेतुक जानकृत्य होने पर ‘कृञ्’ धातु के परे ‘प्राध्वम्’ शब्द की ‘गति’ सञ्ज्ञा होती है ।

कृतीति वर्तते । 'प्राप्यम्' इति मकारान्तमन्वयम् आनुहारे वर्तते । तदनुकूलं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा 'प्राप्यम्'-शब्दः कृत्रि नित्यं गतिसंज्ञो भवति । प्राप्यं कृत्य । बन्धन इति किम् ? प्राप्यं कृत्वा शक्यं गतः ॥

जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृतीति वर्तते । जीविका, उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृत्रि गतिसंज्ञो भवतः । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग् धानोः ॥ ८० ॥

ते गायुपसर्गसंज्ञका धानोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः । तेऽब्रह्मसुपस-
र्गाद्यम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यनुशास्यते । छन्दसि विषये गायुपसर्गसंज्ञका परेऽपि पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां सञ्चारार्थं किञ्चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति चि हस्तिना । निषाति हस्तिना । दम्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गायुपसर्गसंज्ञकारश्चन्दसि इत्यस्ते । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । मयूर-
रोमभिः आपाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यामित कर्ष्वमनु-कर्मिण्याम' कर्मप्रवचनीय-
संज्ञास्ते वेदितव्याः "अधिराश्वरे" इति यावद्वचयति । कर्मप्रवचनीयप्रवेक्षाः—“कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीया” इत्येवमाद्य ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशास्यो लक्षणे शोभे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकश्वस्य संहितामनु प्रावर्षत् । अतश्च यज्ञमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता "लक्षणेऽथ-
भूतावदाव" इति सिद्धेवाहो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? हेत्वर्थं तु वचनम्, (१) शाश्वता द्विती-
येषु यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

जीविकोप-औपम्य अर्थे ये 'कृन्' धातु के परे 'जीविका' तथा 'उपनिषद्' शब्दों की 'गति' संज्ञा होती है ।

ते प्राक्—गतिसंज्ञक तथा उपसर्ग-संज्ञक शब्दों का प्रयोग बहुत से अव्यवहित पूर्व में करना चाहिए ।

छन्दसि—परन्तु वेद में धातु के अव्यवहित उच्चर में भी उनका प्रयोग किया जाता है ।

व्यवहिताश्च—वेद में गति एवं उपसर्गों का व्यवहित प्रयोग भी देखा जाता है ।

कर्मप्रवचनीया—यहाँ से आगे 'कर्मप्रवचनीय' का अधिकार है ।

अनुलक्षणे—लक्षण के व्योक्ति होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

तृतीयार्थे—तृतीया के अर्थ के सांक्ति होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनवा जेती तृतीयायां प्राप्तायां वाच्य इति धातोऽनुमीयते ।

अनुशब्दस्तृतीयाथं चोत्थे कर्मप्रवचनीयमज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वत-
मन्ववसिता सेना । पर्वतेन मन्ववेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते, ॥ चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सज्ञा विज्ञा-
यते । हीने चोत्थेऽयमनु कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अनुशाकटायनं वैयाकरणा ।
अन्वजुंनं योद्धार' ॥

उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्द अधिके हीने च चोत्थे कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । उपसार्था(१) द्रोणः ।
उपनिष्के कार्यापगम् । हीने-उपशाकटायनं वैयाकरणा ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अप परी शब्दौ वर्जने चोत्थे कर्मप्रवचनीयसज्ञौ भवत । प्रकृतेन सम्बन्धिता कस्य-
चिद्वनभित्तम्बन्धो वर्जनम् । अप-अप त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देव । परि-परि त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो
देव । वर्जन इति किम् ? ओदन परिपिञ्चति ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वच-
नप्रदणादभिधिविधिरपि गृह्यते । आ पाठलिपुत्राद् वृष्टो देव । आङ्मरारं वरा पाणिनेः ।
आ साकारपाठ । आ मरुराया । मर्यादावचन इति किम् ? ईपदं क्रियायोगे च
सा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भग्नो वीप्साया च विषयभूताया प्रति परि अनु इत्येते
कर्मप्रवचनीसज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत्-वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्ष परि,
वृक्षमनु । इत्थंभूताख्याने-साधुर्वदन्तो मातरं प्रति, मातरं परि, मातरमनु ।
भाते-यद्यत्र मा प्रति स्यात्, मा परि स्यात्, मामनु स्यात् । वीप्सायाद्-वृक्षं
वृक्षं प्रति सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् ? ओदन परिपिञ्चति । अथ परिशास्त्रयोगे
पञ्चमी कस्मात् भवति, "पञ्चम्यपाङ्परिभि" इति ? वर्जनविषये मा विधीयते, अपशाब्द-
साहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

हीने-हीनता के चोतित हीने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

उपोधिकं-हीनता तथा अधिकता के चोतित होने पर 'उप' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा
होती है ।

अपपरी-वर्जन के चोतित होने पर 'अप' तथा 'परि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होता है ।

आङ् मर्यादा-मर्यादा तथा अभिविधि के चोतित होने पर 'आङ्' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा
हाती है ।

लक्षणेत्थम्-लक्षण, इत्थंभूताख्यान, भाग और वीप्सा के चोतित होने पर 'प्रति', 'परि'
तथा 'अनु' की 'कर्मप्रवचनाय' सज्ञा होती है ।

अभिरभागे-भाग अर्थ को छोड़कर अन्य (लक्षण, इत्थंभूताख्यान तथा वाप्सा) अर्थों के
चोतित होने पर 'अभि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

(१) यस्मादधिकमित्यादिना मत्तमी । (श्रीना०) ।

लक्षणादिष्वेव भागवद्विज्ञेयभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि विद्यो-
तते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तमभि सिद्धि । अभाग इति किम् ? भागः स्वीकृत्य-
माणोऽयः, यदत्र (१) ममाभिप्रायः तदीयताम् । यदत्र मम भवति तदीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । इत्थस्य प्रतिनिर्यातने प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रति-
दानविषये च प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । मापानस्मै
तिलेभ्यः प्रति यच्छुनि ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतो-
ऽप्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गन्धुपसर्गसंज्ञावधिनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ
विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्त भवता । सु स्तुतं भवता ।
धात्वर्थः स्तुयते । उपसर्गसंज्ञाभयः पक्षः न भवति । पूजायामिति किम् ? सुषिक्तं किं
तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिसादः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पन्नेऽपि
वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजा-
याम्—अति सिक्तं भवता, अति स्तुतं भवता । ओभ्रनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगद्गोसमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थसंभावनेऽन्ववसर्गं गद्गोया समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । पदान्तरस्याप्रयुग्ममात्रस्यार्थः पदार्थः । सर्वेष्वपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् ।
मात्रा विन्दुः । स्तोत्रमित्यस्यार्थे अपिद्वन्द्वो वर्तते । सम्भावनमधिकार्थवचनेन शब्दे-
प्रतिघाताविष्कारणम्—अपि सिद्धेन्मूलकसदृशम् । अपि स्तुत्याप्राप्तम् । अश्ववसर्गः
कामचारानुज्ञा(२)—अपि सिद्ध, अपि स्तुहि । गद्गो विन्दुः—विग्नं जायमानं देवदत्तम्
अपि सिद्धेत् पलायनम्, अपि स्तुत्याद् वृषकम् । समुच्चये—अपि सिद्ध, अपि स्तुहि ।
सिद्ध च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञावधिनात् पक्षः न भवति ॥

प्रति—प्रतिनिधि तथा प्रतिदान अर्थो के बोधित होने पर 'प्रति' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा
होती है ।

अधिपरी—अनर्थक 'अधि' तथा 'परी' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

सुः पूजायाम्—पूजा अर्थ में 'सु' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

अतिरतिक्रमणे—अतिक्रमण तथा पूजा अर्थों में 'अति' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

अपिः पदार्थः—पदार्थ, सम्भावना, अन्ववसर्ग, गद्गो (विन्दु) तथा समुच्चय अर्थों में 'अपि'
को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

(१) भाषित्वा न्यासे पाठः ।

(२) अभ्यनुज्ञावत् इति न्यासे ।

अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥

ईश्वर स्वामी, च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिकसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयतज्ञो भवति कदापि स्वामिन् । कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति, कदापि स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृति ॥ ९८ ॥

अधि करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामपि करिष्यति । कर्मप्रवचनीयमज्ञापते गनिसज्ञावाधनात् "तिङ् चोदात्तवति" इति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति पठ्यो आदेशोपेक्षा । आदेशा परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, स्ति । सिप्, थस्, थ । मिप्, बस्, मस्, सतृप्स् च । परस्मैपदप्रदेशो — "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्येवमादयः ॥

तडानायात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नयानां वचनानाम् । आत् इति ज्ञानचक्षानचोर्ग्रहणम् । पूर्वोक्त परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तडानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । धास्, आधास्, ध्वस् । इद्, बहि, महिद् । आत् सत्त्ववि-ज्ञानचक्षानचौ । ल इत्येव—कटीह निज्ञान । आत्मनेपदप्रदेशो — "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" इत्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञका नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञकाः, तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिंशः प्रत्ययाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति, आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिंशः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, स्ति इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ इति मध्यमः । मिप्, बस्, मस् इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आताम्, झ इति प्रथमः । धास्, आधास्, ध्वस् इति मध्यमः । इद्, बहि, महिद् इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशो — "शेषे प्रथमः" इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकशः एकैक पदम् । तिस्र्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । द्वि इति बहुवचनम् । एवं सर्वथ । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशो — "बहुषु बहुवचनम्" इत्येवमादयः ॥

अधिरीश्वरे—स्वस्वामिभावसम्बन्धार्थे मे 'अधि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

विभाषा—'कृत्' पातुके परे 'अधि' के 'तिङ्स्त्री' से, 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

लः परस्मैपदम्—लकारव्यानीय आदेशों की 'परस्मैपद' सज्ञा होती है ।

तडाना—तडप्रत्याहार तथा ज्ञानच एव ज्ञानच की 'आत्मनेपद' सज्ञा होती है ।

तिङ्स्त्रीणि—परस्मैपद तिङ् तथा आत्मनेपद तिङ् के तीन-तीन 'त्रिक' क्रमशः प्रथम, मध्यम तथा उत्तम कहलाते हैं ।

तान्येकवचन—प्रत्येक त्रिक क्रमशः एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलाते हैं ।

(१) तानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि भूतैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति इत्यपि पाठः ।

सुपः ॥ १०३ ॥

तिष्ठो त्रिकेप्येकवचनादिमंज्ञा विहिताः, सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुप्रथ
त्रीणि त्रीणि पदानि एकत्र एकवचनद्विवचनचतुर्वचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् ।
औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एव सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते(१) । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञानि (२) भवन्ति सुपस्तिष्ठश्च ।
विभक्तिप्रदेशः—“अष्टन वा विभक्तौ” इत्येवमाद्यम् ॥

सुप्सद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

उत्पद्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिवाद्यो विहिताः, तेषामय पुरुषनियमः क्रियते । सुप्-
सद्युपपदे सति व्यवहिते चाभ्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये प्रयुज्यमाने
स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । एव पचति । सुवा पचथ ।
सूर्य पचथ । अग्रशुश्रूषमानेऽपि—पचति, पचथ, पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः श्लीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति,
मन्यतेऽर्थात्तमः, स चैकपदभवति । एहि मन्ये औदन भोचयस् इति, नहि भोचयसे, भुक्त-
सोऽतिविभि । एहि मन्ये रथेन यारपसि, न हि यारयसि, यातरस्तेन ते पिता । मन्यसो-
त्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममन्यसो विधीयते । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यते औदन भोचय
इति सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम-
पुरुषो भवति । अहं पचामि । आनो पचाव । वय पचामः । अग्रशुश्रूषमानेऽपि—पचामि,
पचाव, पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविपयाद्व्यव्य उच्यते । यत्र सुप्सद्युत्तमो समानाधिकरणे उपपदे
न स, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचति ॥

सुपः—सुप् के त्रिको भी क्रमशः एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलाते हैं ।

विभक्तिश्च—सुप् तथा तिष् के सभी तीन-तीन (सभी) त्रिकों को 'विभक्ति' कहा भी
होती है ।

सुप्सद्युपपदे—तिष्ठसमानाधिकरण सुप्सद् के व्यवहित या अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान
अथवा अप्रयुज्यमान होने पर मध्यम पुरुष होता है ।

प्रहासे च—परिहास के गम्यमान होने पर 'मन्' धातु के उपपरत्वं में धातु से मध्यम
पुरुष होता है और 'मन्' धातु से उत्तमपुरुषीय एकवचन होता है ।

अस्मद्युत्तमः—तिष्ठसमानाधिकरण अस्मद् के व्यवहित या अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान
अथवा अप्रयुज्यमान होने पर उत्तम पुरुष होता है ।

शेषे प्रथमः—मध्यम तथा उत्तम के क्षेत्र से अतिरिक्त स्थान में प्रथम पुरुष होता है ।

(१) अत्र त्रीणि त्रीणि इत्यस्यानुवर्तते-प्रयोजन चिन्त्यम् । (श्रीना०)

(२) अत्र सर्वत्र 'संज्ञानि' इति पाठ, परन्तु पुक्तत्वात् 'संज्ञानि' इत्यस्माभिः परिवर्तितः ।

(श्रीना०)

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्तते । सन्निकर्षं प्रायासति । परो यः सन्निकर्षो वर्णानामर्थमात्रा-
कालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । दृष्टव्यं । मध्वत्र । संहिताप्रदेशः—“संहिता-
याम्” इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिविरामः, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः, सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि । मधु ।
वृष । प्लव । अवसानप्रदेशः—“अवसानयोर्विसर्जनीयः” इत्येवमादयः ॥ १॥—

इति श्रीजयादिपथिरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥१॥
समाप्तश्चाय प्रथमाध्यायः ॥

परः सन्निकर्षः—वर्णों के पर सन्निकर्ष, अर्थात् भाषी भाषा के उच्चारण-कालव्यवधान, की
'संहिता' संज्ञा होगी है ।

विरामोऽवसानम्—विराम की 'अवसान' मन्त्रा होता है ।

प्रथमाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । अः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समोसादिः । समर्थः शक्तः । विग्रहवाक्या योभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः । अथवा समर्थपदार्थवात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बन्धार्थानां संबन्धार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति—“द्वितीया धितातीतपतित-गतात्यस्तमासापन्नैः”—कष्टं धितः कष्टधितः । समर्थग्रहणं किम् ? परय देवदत्त—कष्टं धितो धित्युनित्रो गुरुकुलम् । “द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन”—शङ्कुलया खण्डः शङ्कुला-खण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? किं त्वे करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन । “वपुर्वां तद्वर्थावलिहितसुखरक्षितैः”—यूपाय दाह यूपदाहः । समर्थग्रहणं किम् ? गच्छ त्वं यूपाय, दाह देवदत्तस्य गेहे । “वज्रमी मयन”—वृक्षेभ्यो भय वृक्षभयम् । समर्थग्रहणं किम् ? रक्ष त्वे मां वृक्षेभ्यः, भय देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “घष्टा”—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम् ? मायां राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः”—अष्टेपु शौण्डः अष्टशौण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? शक्तस्त्वमष्टेपु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम् ? वर्गविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत्—तिष्ठतु दध्यन्तान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी वृद्धं हर देवदत्तात् । मजादेशो निरवयवः नृपः भवति ॥

सुधामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति स्वरे स्वरलक्षणे कर्त्तव्ये । तादात्म्या-तिदेशोऽयम् । सुवन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—“आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रि-तस्यापिदिक्षाद्यो भवति । स ससुपकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनादम् । परशुना वृक्षम् । भ्रातृणां राजन् । कदमीराणां राजन् । सुचिति किम् ? पीदये पीड्यमानः । आमन्त्रित इति किम् ? गेहे यार्ग्यः । परग्रहणं किम् ? पूर्वस्थ मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनादम् । अङ्ग-ग्रहणं किम् ? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वर्गं लभेत् । उभयोस्तदुदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् ? स्वाध्यायमपि यथा स्यात् । आ कुण्डेनादम् । “आम एकांस्तरमामन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् ? कृपे सिद्धम् । चर्म नमन् । पञ्चगव्ये प्रति पराङ्ग-वत् भवति । सुवन्तस्य पराङ्गवत्त्वे समानाधिकरणस्योपसर्गान्मनन्तरत्वाच्च । तीक्ष्णया सूत्र्या सीम्यन् । तीक्ष्णेन वरजुना वृक्षम् । अन्ययानां प्रतिपेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

समर्थ—इस शास्त्र में उपदिष्ट पद-सम्बन्धी विधि को समर्थोक्ति समझना चाहिए ।

सुधामन्त्रिते—स्वर कर्त्तव्य होने पर जायन्तित पद के परे रहते पूर्व सुवन्त पद परवर्ती आमन्त्रित पद के अङ्ग के समान कार्य का आशय होता है ।

सुवन्तस्य—सुवन्त को पराङ्गवत्ताव करके समर्थ उसके समानाधिकरण शब्दों का भी समावेश अपेक्षित है, क्योंकि अन्ययान के अभाव होने से उसके पराङ्गवत्ताव की मूल से प्राप्ति नहीं है ।

अन्ययानाम्—अन्ययात्मक सुवन्त को उपर्युक्त पराङ्गवत्ताव नहीं होता है ।

प्राक् कडारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारसशब्दनात् प्राग् (१) यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथाबृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्रास्यचन सज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा—“तृतीयासमासे” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुविति वर्तते । सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थित द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रित” इति । द्वितीयां श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्ट श्रितः कष्टश्रितः । सहप्रहणं योयविभागार्थम्, तिडापि सह यथा स्यात्—अनुप्यच्छत्, अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथाबृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अव्ययी-संज्ञा चैव महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्च” इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्प्राप्त्यसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-

पश्चाद्यथासुपूर्व्ययौनपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिविषयेषु यदव्यय वर्तते तत्समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनप्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिष्ठा । अधिष्ठुमारि । सत्समर्थे पदव्यय तद् विभक्तिवचने । समीपवचने—कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् । उपनणिकम् । समृद्धिः शब्देराधिक्यम्, समृद्धिमन्त्राणाम् सुमम्, सुमगध वर्तते । स्पृष्टिः शब्देराभावः । गवविकानसृष्टेरभावः दुर्गवदिकम्, दुर्गवन वर्तते । अर्थाभावे वस्तुबोधभावः—अभावो भक्तिकाणाम् निर्मलिकम् । निर्मलिकं वर्तते । अत्ययो भूतस्वमतिक्रमः—अतीताणि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतं वर्तते । असंप्रति उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैष्टकम् (२) । तैष्टकमाख्याद्वयम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य—इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात्-अनुरथ पादात् । रथाना पश्चात् । यथार्थे यदव्यय वर्तते तत्समस्यते । योयता वीप्सा पदाथान-तिवृत्ति सादृश्यं चेति यथार्था । योयतायाम्-अनुरूपम् । रूपयोय भवतीत्यर्थः । वीप्सा-याम्-अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ-यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः—अनुज्वलं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । यौगपद्यमेककालता—सचक्रं

प्राक् कडारात्—यहाँ से आगे 'कडारा' कर्मधारये' तक जिनको विधि होगी उन सब को 'समास' संज्ञा होती है ।

सह सुपा—यहाँ से ऊपर 'सह' तथा 'सुपा' का अधिकार है ।

अव्ययीभाव—यहाँ से 'अव्ययीभाव' का अधिकार है ।

अव्ययम्—विभक्ति एवं समीप आदि अर्थों में वर्तमान अव्यय का सुवन्त के साथ अव्ययी-भाव समास होता है ।

(१) अधिकारोऽयम्, कडारा- कर्मधारये इति वक्ष्यति प्रमेतस्मात् इति पठान्तरम् ।

(२) तैष्टकम् इति पाठः ।

वेहि । युगपच्छब्दं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम् । गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्—सदृशः सत्त्वाः सत्सहि । सपत्तिरुत्तरूप आत्मभावः समृद्धे-
रन्यः । सवह्न वाग्जवाणाम् । सच्च शालङ्कायनानाम् । सादृश्यमक्षपत्र । सवृणमभ्य-
हरति । सङ्गुत्तम् । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्यथमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते ।
अन्तवचने । अन्त इति परिग्रहपेक्षया समाप्तिरुच्यते । साम्प्रतीते सेष्टिपशुबन्धम् ।
पशुबन्धान्तमधीव इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसत्त्वलेऽप्यभ्यवचने भवतीति सादृश्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यद्येतेतदभ्यवससादृश्यं वर्त्तमानं सुषा सह समस्यते, अन्ययीभावश्च समासो भवति ।
यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रपरम् । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाभ्यापकम् । असादृश्य
इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यजुवत्तः । यथार्थं यदभ्यवमिति पूर्वेष्वेव सिद्धे समासे
वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदभ्यवसवधारणे वर्त्तमानं सुषा सह समस्यते, अन्ययीभावश्च समासो
भवति । (१) अवधारणमित्युत्तापरिच्छेदः । यावदत्र ब्राह्मणानामन्त्रपरम् । यावन्त्यम-
त्राणि सम्भवन्ति पञ्च पङ्क्ता तावत् आत्मन्त्रपरम् । अवधारण इति किम् ? यावत्
तावत् भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (२) ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्राविन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्याया । मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्त
समस्यते, अन्ययीभावश्च समासो भवति । अन्यत्र किञ्चित् शास्त्रम् (३) शास्त्रमिति ।
सुप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतते । सुप्रति वर्त्तमानं पुनः सुचमहणम-
भ्यवनिष्ठुरप्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(४) अक्षशब्दः शलाकाशब्दः सख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यते, अन्ययीभावश्च
समासो भवति । किददप्यवहारे समासोऽयमिष्यते । पञ्जिका नाम धृतं पञ्चभिरक्षै-
शलाकाभिर्ना भवति, तत्र यदा सर्वे उत्ताना एतत्स्यवाटो वा पानयिता अपरि, तत्स्यै-
वाक्षं विधातोऽप्यथा (५) पक्षे सति जायते । अक्षेणेव न तथा वृत्तं यथा पूर्वं ज्ञेयं । अक्ष-
परि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण (६) चतुपरि ॥

यथाऽसादृश्ये—असादृश्यान्तकं 'यथा' अन्यत्र शब्दः का सुबन्त के साथ अन्ययीभाव समास
होता है ।

यावद्व—अवधारणार्थक 'यावत्' अन्यत्र का सुबन्त के साथ अन्ययीभाव समास होता है ।

सुप्रतिना—अवधारणक 'प्रति' का सुबन्त के साथ अन्ययीभाव समास होता है ।

अक्षशलाका—अक्ष शब्द, शलाका शब्द तथा सख्यावाचक शब्दों का 'परि' के साथ अन्ययी-
भाव समास होता है ।

(१) अवधारणम् इति—इमन्तो भाव इवत्ता, परिमाणम्, तत्त्वा परिच्छेदो नियमः ।

(२) किमिदं त्वया निबद्धमुक्तं मया इति पाठः ।

(३) अत्र सूत्र इति परमव्याप्तिः ।

(४) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति पदमवधानं पाठः ।

(५) विधातः—परमव्ययः । कश्चिद्विधात इति पाठः । तत्रापि ॥ एवार्थः ।

(६) अतिशयेनेत्यर्थः । परमेति न्याससम्मतः पाठः ।

पञ्चसु (१)लोकस्पास्तु जय एव भविष्यति ।
अज्ञादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कृतवप्यवहारे च पञ्चल्लोकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति ।
वक्ष्यति—“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप, परि, वहिस्, अञ्च इत्येते सुबन्ताः । पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अप त्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः । परि त्रिगर्तं, परि त्रिगर्तेभ्यः । वहिर्ग्रामस्य, वहिर्ग्रामात् । ग्रामग्रामस्य, ग्राम् ग्रामात् । वहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावः स्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आहु मर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आहिर्येतन्मर्यादापामभिविधौ च वर्त्तमान पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपादलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पादलिपुत्रात् । अभिविधौ—आहुमार यत्त पाणिने, आ हुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यगिन् शक्ता पतन्ति, अभिप्रति । प्रत्यग्नि, अग्नि प्रति । अग्नि लक्षणीकृत्य अभिमुख्य पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् ? लुप्तं प्रति गत । प्रतिनिवृत्त्य सुगममेवाभिमुख गत । अभिप्रती इति किम् ? येनाग्निन्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम् ? अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः । तत्राङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यत्स्य (२)समीपवाची तत्र लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गमः । अनुरिति किम् ? वन समया । यत्समयेति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्यय विभक्तिस्मीप” इत्येव सिद्धे पुनर्वचन विभाषार्थम् ॥

विभाषा—वहाँ से 'विभाषा' (विकल्प) का अधिकार है ।

अपपरि—अप, परि, वहिस् तथा अञ्च, इन सुबन्तों का पञ्चम्यन्त शब्द के साथ विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

आहु मर्यादा—मर्यादा तथा अभिविधि में वर्त्तमान 'आहु' का पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

लक्षणे—चिह्नक सुबन्त के साथ वाचिनुस्वार्थक 'अभि' और 'प्रति' का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

अनुर्यत्समया—जिसका समीप्यवाचक 'अनु' हो उस लक्षकवाची सुबन्त के साथ 'अनु' का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) पञ्चम्यन्त इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र यत्समयावाची इति पदमव्ययी पाठः ।

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणमेति वर्तते । आयासो दैर्घ्यम् । अनुबन्धस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुबन्ध वाराणसी । अनुबन्धुनं मधुरा । यमुनाऽऽयामेन मधुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् ? वृत्तमनु विद्यो-
तते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवाङ्म समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययी-
भावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः, तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दौहनाथ
स तिष्ठद्गु कालः । खल्वेषवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्य-
पदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽन्वधारणार्थः । अपरः समासो न भवति—परमतिष्ठ-
द्विवृति । तिष्ठद्गु । बहद्गु । आपतीगवम् । खल्वुसम् । खल्वेषवम् । हृतयवम् ।
हृतमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतजुसम् ।
संह्रियमाणजुसम् । पूते कालशब्दाः । (१) समभूमि । समपदाति । सुपमम् । विपमम् ।
निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आपतीसमम् । प्राक्तम् । प्रथम् । प्रन्तम् । प्रव-
क्षिणम् । अपरवक्षिणम् । सप्तमि । असप्तमि । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥ “इच्छं कम्-
प्यतिहारे” (ग० सू०)—द्व्यङ्गादङि, सुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये पृष्ठया वा ॥ १८ ॥

पट्टीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाक्चतुष्टय पट्टीसमासोऽपि
पठेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यसन्दौ पृथग्भूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । तत्संक्षिप्तयोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गाया पारेगङ्गम् । मध्यं
गङ्गाया मध्येगङ्गम् । पट्टीसमासपठे—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्य-
विकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंशयेन ॥ १९ ॥

विषया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(२)संस्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो
चरय । तद्वाचिना सुवन्तेन सह सख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ
मुनी व्याकरणस्य वरयौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विषया
तद्वातान्मभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्य भवति—द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकर-
णमिति । जन्मना—एकविक्रान्ति भारद्वाजम् ॥

यस्य चायाम—जिसके आयाम (दैर्घ्य) का वाचक 'अनु' हो उस लक्षणवाची सुबन्त के
साथ 'अनु' का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

तिष्ठद्गु—तिष्ठद्गु आदि शब्दों का निपातन किया जाता ॥ और ये शब्द अव्ययीभाव-
संज्ञक होते हैं ।

पारे—पृथग्भूत शब्द के साथ 'पार' तथा 'मध्य' शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास
होता है ।

संख्या—विषय-प्रयुक्त अथवा जन्म-प्रयुक्त वंश में सजात पुरुषों के अर्थ में वर्तमान
सुबन्त पद के साथ सख्यावाचक शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) समभूमि, समपदाति, सभूमि, सपदाति इति पाठ ।

(२) एकलक्षण एकत्वभावः । संस्तानं प्रवक्ष्ये । संस्तानिनामेकलक्षणत्वात् संस्तानानामेक-
लक्षणत्वम् ।

नदीमिश्र ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चावमिश्रते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावाम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्तते । नदीभिः सह सुवन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं संज्ञाया विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गे नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण-गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ? कृष्णवर्णा । संज्ञायामिति किम् ? शीघ्र-गात्रो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राम् बहुव्रीहः, दानित ऊर्ध्वमनुक्रमिण्यामस्तत्पुरुषमनु-स्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“द्वितीया धितातीतपतित” इति । कष्टधितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेपं मङ्गती, तद्वन्नीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम्—उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः(१) इति । तत्पुरुषप्रदेशा—“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्येवमावयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषस्तज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषस्ये समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्च-राजम्(२), दशराजम् । द्वयहः, न्यह । पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया धितातीतपतितगतात्पस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्त सुवन्तं धितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च ममासो भवति । कष्ट धित कष्टधितः । नरकधितः । अतीत—कान्तारमतीत कान्तारातीत । पतित—नरकं पतितः । नरकपतितः । गत—ग्राम गतः । ग्रामगतः । अत्यस्त—तरङ्गान्तस्यस्त तरङ्गात्यस्त, तुहिनात्यन्तः । प्राप्त—सुख प्राप्तः । सुख-प्राप्तः । आपन्न—सुखमापन्नः सुखापन्नः, दुःखापन्नः ॥ धितादिषु गमिगान्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामं गामी ग्रामगामी । ओदनं वुञ्जुः । ओदनवुञ्जुः ॥

नदीमिश्र—नदीवाचक शब्दों के साथ संख्यावाचक शब्दों का अन्यव्रीभाव समास होता है विकल्प से ।

अन्यपदार्थ—अन्यपदार्थ के सम्बन्ध होने पर भी (समस्त पद के) संज्ञावाचक होने पर नदीवाचक शब्दों के साथ सुवन्त का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।—

तत्पुरुष—‘बहुव्रीहि’ के अधिकार में पहले यहाँ से उत्तर विहित समास की ‘तत्पुरुष’ संज्ञा होती है ।

द्विगुश्च—‘द्विगु’ समास की भी ‘तत्पुरुष’ संज्ञा होती है ।

द्वितीया—द्वितीयान्त सुवन्त का जिन आदि शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

धितादिषु—धितादियों में गमी आदि शब्दों का भी समावेश सम्भविता चाहिए ।

(१) एतच्च प्राथिकम्, उन्मत्तगङ्गमित्यादेस्तत्पुरुषाधिकारपाठेऽपि अन्यपदार्थप्रधानत्वात् ।
(श्रीना०)

(२) वक्ष्यन् ‘पञ्चराजो’ ‘दशराजो’ इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठ उपलब्धे, ज्ञाव्यातात्पदैव पाठो न्यासे तथापि माध्यपदमर्त्यनुरोधात् परिवर्तित । पदमर्वात्मस्य पाठस्य अपपाठत्व स्पष्टमेवोक्तम् ।

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्वस्यार्थं वर्त्तते । तस्य द्वितीयया (१) सम्बन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमिष्येतत्सुवन्तं कान्तेन सह सम्म्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयन्धौतौ पादौ । स्वयत्रिलीनमाज्यम् । ऐक्यत्वमेकस्वर्यं ॥ समास-
वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः कान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने सम्म्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वाशेहणं खेह विमर्शप्रस्थातृस्योपलक्षणम् । सर्व एवाधिनीत खट्वाश्च इत्युच्यते । खट्वाशेहो जाह्नवः । खट्वाप्तुत । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् ? खट्वामाह्वयः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमहंशब्दपर्यायः, तस्यास्यैववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत् सुप्तं कान्तेन सह सम्म्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामि-
पीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यत्वमेकस्वर्यं च समासवाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्तेनेति च वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता कान्तेन सह सम्म्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्यन्तसयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूप-
विधिः । पञ्चमुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा (२) चिद्गर्हाच्छ्रुन्ति कदा चिद्वात्रिम् । अहरतिवृत्ता मुहूर्ताः अहस्तकान्ता । रात्र्यतिवृत्ता मुहूर्ताः रात्रितकान्ता । मासप्रमितश्चन्द्रमा । मास प्रमातुमारब्धः प्रतिपद्यग्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसयोगः कृत्स्नसयोगः, कालस्य स्वेन सम्बन्धिनः स्याति । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसयोगे गम्यमाने सुप्ता सह सम्म्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम् । सर्वरात्र-
कल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

स्वयम्—‘स्वयम्’ शब्द का कप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

खट्वा—निन्दा के गम्यमान होने पर द्वितीयान्त खट्वा शब्द का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

सामि—‘सामि’ इस सुबन्त का कप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

काला—कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्दों के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

अत्यन्त—अत्यन्त-सयोग के गम्यमान होने पर भी कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सह सम्बन्धो नोपपद्यते इति न्यासे पाठः ।

(२) कदाचिद्गर्ह—वधरापणे । कदाचिद्वात्रिम्—दक्षिणापणे ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत्(१) तृतीया । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेना-
ज्यंशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन,
तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । झङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिगा
काणः किरिकाणः । अर्थशब्देन-धान्येनार्थं धान्यार्थं । तत्कृतेनेति किम् ? अदगा काणः ।
गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णः ॥ ३१ ॥

पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण, पूर्वं सह तृतीयान्त समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वोद्दिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा
द्रष्टव्या । पूर्व-मासेन पूर्व मासपूर्व, सवत्सरपूर्वः । सदृश-माससदृश, पितृसदृश ।
सम-माससम, पितृसमः । ऊनार्थ-माणेनम्, कार्याणोनेनम्, मापधिकलम्, कार्याण-
धिकलम् । कलह-असिकलह, वाक्कलहः । निपुण-वामनिपुण, आचारनिपुणः । मिश्र-
गुडमिश्र, तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण-आचारश्लक्ष्णः ॥ छपूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानमल्लः ।
भावेनावरा मासावर । सवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च वा तृतीया तदन्तं कृवन्तेन सह समस्यते बहुलम्,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)भवोपापिष्यभिचारार्थं बहुलप्रहणम् । कर्तरि-अहिना
हन् अटिहन् । करणे-गलेनिभिन्नो मल्लनिभिन्नः, परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे
इति किम् ? निष्ठाभिरूपितः । बहुलप्रहणं किम् ? दात्रेण छतवान्, परशुना छिन्नवान् ।
इह समासो न भवति । पादहारको गलेच्छेपक इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमभ्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्वा तृतीया

तृतीया—तृतीयात् सुबन्तं वा गुणवचनं शब्दं तथा अर्थं शब्दं के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

पूर्वसदृश—पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थक, कलह, निपुण, मिश्र शब्द सदृश शब्दों के साथ तृतीयान्त पद का तत्पुरुष समास होगा है विकल्प से ।

पूर्वोद्दि—पूर्व आदि शब्दों के बीच अवर शब्द का भी समावेश समझना चाहिए ।

कर्तृ—कर्तृ तृतीयान्त तथा करण-तृतीयान्त शब्दों का कृदन्त शब्द के साथ बहुल्येन तत्पुरुष समास होता है ।

कृत्यैरधि—अधिकार्थवचन के गम्यमान होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ कर्तृ तथा करण में विहित होता है से युक्त शब्दों का विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) अत्र मुद्रितपुस्तकेषु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाप्यौचित्यादुपेक्ष्यते । एवं चतुर्थी तदर्थोद्दिष्वपि शोध्यम् ।

(२) नपावान्—पीवरः ।

(३) सत्तौपापि—अन्त्याप्यनिन्वासिपरिहारार्थमित्यर्थः ।

(४) स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति—स्तुत्या निन्दया वा यत्प्रयुक्तं प्रवर्तितं तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । अभ्यारोपितार्थवचनमिति—अभ्यारोपितार्थवचनस्येव बुद्ध्या समारोपेन, तस्य वचनम् ।

तदन्तं सुवन्तं कृष्यैः सह समस्यतेऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता-काकपेया नदी, श्वलेष्टा कृषः । करणम्-चापच्छेद्यानि तृणानि, कण्टकसंवेप ओदन । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥ कृत्यग्रहणे यज्यतोऽग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-कार्कैः पातप्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नम्, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदन । क्षीरोदन । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावाद्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (१) खरविशदमन्यवहार्यं मयम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुणेन मिश्रा धानाः गुरुधानाः । गुरुशुष्काः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तरार्थः पराम्बरयते । तस्मै इत्वं तदर्थम् । तदर्थं, अर्थं, वलि, हित, सुख, रक्षित, इत्येते सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयं भिष्यते । दूपाय दाक्ष दूपदाक्ष । कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति-रन्धनाय स्थायी, अवहननायोल्लङ्घ्यमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तदर्थे भवति । अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्थां पयान् । वलि-कुबेराय वलि. कुबेरवलि, महाराजवलि । हित-गोहितम्, अन्धहितम् । सुख-गोसुखम्, अश्वसुखम् । रक्षित-गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पञ्चमी । पञ्चम्यन्तं सुवन्तं भयशब्देन सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृक्षेभ्यो भयम् वृक्षभयम् । चौदभयम् । दृशुभयम् ॥ अभयभीतभीतिभीभिरिति पठ्यम् ॥ वृक्षेभ्यो भीतः वृक्ष-

कृत्यग्रहणे-कृत्यग्रहणयोः में 'यत्' तथा 'भयत्' के प्रसङ्ग में ही उपर्युक्त समास-विधान समझना चाहिए ।

अन्नेन-व्यञ्जनवाचक तृतीयान्त शब्द का अन्नवाचक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

भक्ष्येण-मिश्रीकरणार्थक तृतीयान्त पद का भक्ष्यार्थक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

चतुर्थी-तदर्थं एवम् अर्थं, वलि, हित, सुख तथा रक्षित शब्दों के साथ चतुर्थ्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

अर्थेन-अर्थ शब्द के साथ नित्यसमास तथा विशेष्यलिङ्गत्व का निषान समझना चाहिए ।

पञ्चमी-भय शब्द के साथ पञ्चम्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

भयभीत-भय, भीत, भीति तथा भी शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त का उक्त समास समझना चाहिए ।

(१) खरविशदमिति-खर कठिनम्, विशदम् विमक्तावयवम्, खर ॥ तद्विशदं च खर-विशदम् = हनुचलनेनादनीयमित्यर्थः ।

भीत । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवाय बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च । तथा ग्रामनिर्गतः, अधर्म-
शुष्पुस्वरित्येवमादि सिद्ध भवति ॥

अपेतापोदमुक्तपतितापत्रस्तरूपशः ॥ ३८ ॥

अपेत, अपोद, मुक्त, पतित, अपत्रस्त, इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । अपेत—सुखापेतः । अपोद—कल्पनापोदः । मुक्त—चक्रमुक्तः । पतित—स्वर्गा-
पतितः । अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः । अपत्रस्त इति समासस्वरूपनिषेधतामाचष्टे । अपा(१)
पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रसादापतितः, भोजनादपत्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्तृ-
करणे कृता बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन ॥ ३९ ॥

स्तोक, अन्तिक, दूर, इत्येवमर्थोऽस्त्वाः कृच्छ्रान्द्वयं पञ्चम्यन्ता कान्तेन सह सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक—स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक—अन्तिकादागतः,
अन्त्यादागतः । दूरादागतः, विमृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्राद्व्युत्थः । “पञ्चम्या-
स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । शतसहस्रौ परमेति वक्तव्यमुक्ते । शतात्परं पररशताः । सहस्रा-
त्परं परसहस्राः । राजदन्तादिश्वात्परनिपातः । निपातनारमुदागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्त शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्रेषु शौण्डोऽश-
शौण्ड । अक्षपूर्तः । अक्षकितवः । शौण्ड । पूर्तः । कितवः । व्याडः । प्रवीणः । सवीतः । अन्तर् ।
अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपदुः । पण्डितः । कुशलः । अपकः ।
निपुण(२) । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियायाः अन्तर्भावाद्वादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्ववन्धश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध, शुष्क, पक्व, वन्ध, इत्येतैः सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । (१) साकारयसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । शुष्क—धातपशुष्क, द्वाया-
शुष्कः । पक्व—स्थालीपक्व, कुम्भीपक्व । वन्ध—चक्रवन्ध । बहुलग्रहणस्यैवायमुदा-
हरणप्रपञ्चः ॥

अपेतापोद—अपेत, अपोद, मुक्त, पतिता तथा अपत्रस्त शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त पद का
विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

स्तोकान्तिक—स्तोकार्थक, अन्तिकार्थक, दूरार्थक एवम् कृच्छ्र, इन पञ्चम्यन्त शब्दों का
कल्पवयान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास विकल्प से होता है ।

शतसहस्रौ—पञ्चम्यन्त शत तथा सहस्र शब्दों का भी ‘पर’ शब्द के साथ तत्पुरुषसमास
समझना चाहिए ।

सप्तमी—शौण्ड आदि शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास होता है ।

सिद्धशुष्क—सिद्ध, शुष्क, पक्व तथा वन्ध शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास
होता है ।

(१) अन्या पञ्चमीति । अस्याभ्य प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः ।

(२) सव्याड, मन्ध, मयीर, एते शब्दा अपि कनिद् दृश्यन्ते ।

(३) साकारय इति । सकान्तेन निर्वृत्त वन साङ्ख्यम् । काम्पिलेन निर्वृत्त वन काम्पिल्यम् ।
तत्र वपसा सिद्ध इत्यर्थः ।

धाड्येण सेवे ॥ ४२ ॥

धाड्येणेत्यर्थग्रहणम् । धाड्युवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, सेवे गम्यमाने । तीर्थं धाड्य इव तीर्थं-धाड्य । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । सेप इति किम् ? तीर्थं धाड्यस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैव्यते(१) । मामे देयमुगमासदेयम् । सवत्सरदेयम् । श्वह-देयम् । श्वगग्रहण(२) नियोगोपलक्षणात्म्यं, तेनेहापि समासो भवति—पूर्वाद्धिं गेयं साम, प्रातरभ्येयोऽनुवाकः । ऋग् इति किम् ? मासे देया मिषा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञाया विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन निष्पत्तमास एवायम्, न हि वाच्येन संज्ञा गम्यते । अरण्ये-तिलकाः । अरण्येमापाः । बनेकिशुकाः । बनेविस्वकाः । कूपेपिशितकाः । "हलदन्ताद् सप्तम्या संज्ञायाम्" इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वार्द्धकृतम् । अपरार्द्धकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? (१) अहनि शुक्लम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिर्द्वयम्, सप्तम्यागणित-मित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रशुक्लम् । तत्रवृत्तम् । तत्रपीतम् । ऐक्यवयवैकत्वर्थे च समासत्वाच्चवति ॥

धर्वाद्येण—निन्दा के गम्यमान होने पर धाड्यार्थक शब्द के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुष-समास होता है ।

कृत्यैर्ऋणे—ऋण के गम्यमान होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास होता है ।

संज्ञायाम्—समस्त पद के द्वारा संज्ञा के प्रतीयमान होने पर सप्तम्यन्त पद का सुबन्त पद के साथ तत्पुरुषसमास निवृत्त होता है ।

क्तेनाहो—दिन के अवयवों के वाचक तथा रात्रि के अवयवों के वाचक शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

तत्र—तत्र पद का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास होता है ।

(१) यत्प्रत्ययान्तेनैवेति पदमवयवम् । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास स्यते इति न्यासे पाठः ।

(२) नियोगोपलक्ष्यभावः ।

(३) अवयवग्रहणं किम् ? उक्तञ्चरामर्षे दिद्याचो वदनाय । एतच्चु ने दिवाहृत रात्रौ वृत्तं च द्रष्टव्यं इति पाठान्तरम् । अवयव पाठः न्यासपदमवयवैर्दृश्यते ।

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने मत्तम्यन्त क्लान्तेन सह समम्यते, तत्पुरुषश्च समारो भवति । जयन्तेन तुल्यस्थित त्वेव तत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं त्वेवैतदित्यर्थः । उदके- विस्तर्णम् । प्रवाहमृत्तम् । भस्मनिहुतम् । निष्कल यत्क्रियते तदेवमुच्यते । “तपुस्तपे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥

पात्रेसमिनादयश्च ॥ ४८ ॥

मनुवाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसमिनादयः शब्दास्तत्पुरुषसङ्गा भवन्ति क्षेपे गम्य- माने । य चात्र क्लान्तेन सह समस्तास्तेषां पूर्वैर्नैव भिन्ने पुन पाठो युक्तारोह्यादिपरि- ग्रहार्थः—पूर्वपदाद्युदात्तरत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमिनादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसमिता । पात्रेयहुला । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव समिता, न पुन कचि कार्य इति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेप । मावसिपुरुष इति प्रतिपिद्ध- मयनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहन्त्या । अन्यक्त बाह्याकृतितगणोऽयम् (१) । पात्रेसमिता । पात्रेयहुला (२) । उदरकृमि । कृपकटप । कृपचूर्णक । अवटकृच्छप । कृपमण्डूक । कुम्भमण्डूक । उदपानमण्डूक । नगरकाक । नगरवायस । मातसिपुरुष । पिण्डीशूर । गेहेशूर । गेहंही । गेहचरेडी । गेहविजिनी । गेहध्याड । गेहधत । गेहदष्ट । गेहसूत । आपनिकरक । गोटेशूर । गोटविजिनी । गोटचरेडी । गेहमेही । गोटपट्ट । गोटपण्डित । गोटप्रगल्भ । कण्टिहिम । रुण्णुरचुरा । चक्रारोऽवधारणार्थः । तेन समामान्तर न भवति—परमपात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालं कर्मपर्यन्तपुराणनयकैरलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति यत्तते, तस्य निष्पन्नमेतत् । पूर्वकाल, पर, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल इत्येते सुयन्ता समानाधिकरणेन सुप् सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समारो भवति । भिन्न- प्रवृत्तिनिमित्तस्य (३) । तस्य परस्मिन्प्रत्यय इति सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थ- निर्वृत्त, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । (४) पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नाताभुलिप्त । कृष्टममीकृतम् । दग्धप्रसक्तम् । (५) परकाली । पराभिता । सर्वदेवा । सर्वमनुज्या । जर- दहनी । जरदृष्टि । जरदृष्टि । पुराणाश्रम । पुराणावमथम् । नराश्रम । नवावमथम् । केरलाश्रम । समानाधिकरणेन नि किम् ? पृथग्या शायो ॥

क्षेपे—निन्दा २ गम्यमाने होने पर सम्बन्ध पद का स्तरवयान् पद के साथ न पुरुष समान होता है ।

पात्रेसमि—‘पात्रसमिन्’ जादि अवयवपद का निपातन होता है ।

पूर्वकालं क—पूर्वकालार्थक, पर, सर्व, जरत्, पुराण, नव तथा केवल शब्दों का समानाधिकरण सुयन्त के साथ तत्पुरुष समान होता है ।

(१) अवधारणाकृतितगणोऽयम् इति पाठान्तरम् ।

(२) उदुम्बरमशका इत्यादि कचिन् ।

(३) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तत्वेन पाठ ।

(४) पूर्वकाल इति—पूर्व कालोऽथेति, पूर्वमनुजिन इत्यर्थः । अपरकालेन पश्चात् अनुष्ठितेन ।

(५) परकाली । परादिन चोऽन उच्यते ।

द्विस्तस्य संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेत्यापादसमाप्तेरनुवर्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः सत्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति सन्ज्ञाया विषये । पूर्वपुरुषमशमी । अपरेपुरुषमशमी । सख्या-पञ्चाग्रा, सत्पर्यव । सन्ज्ञायामिति किम् ? उच्यते वृद्धाः, पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

द्विस्तस्य इत्यनुवर्तते । तद्वितार्थे विषये(१) उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये द्विस्तस्य समानाधिकरणेन सुषा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत्—पूर्वस्यां शालाया भव, “द्विपूर्वपदात् सन्ज्ञाया ज” —पौर्वशात्, आपरशात् । उत्तरपदे—पूर्वशात्प्रमिश्र, अपरशात्प्रमिश्र । समाहारे द्विस्तस्यो न सम्भवति । संख्या, तद्वितार्थे—पञ्चानापिति, पञ्चकपाल । उत्तरपदे—पञ्चगवधने, दशगवधने । समाहारे—पञ्चकली, दशकली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम्, “हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति हस्यत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

“तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इत्यत्र य सख्यापूर्वः समास न द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत्—पञ्चसु कपालेषु संसृते पञ्चकपाल, दशकपालः । “संस्कृतं भद्रा” इतीहाण्, तस्य “द्विगोर्लुगनपत्ये” इति लृक् । उत्तरपदे—पञ्चनावमिश्र । “नापो द्विगोः” इति समासान्तो भवति । समाहारे—पञ्चकली । “द्विगोः” इति ङीप् भवति । द्विगुप्रवेशा—“द्विगोः” इत्येवमाद्याः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (२) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सितायामय समास इष्यते । “विशेषण विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भ । वैपाकरणसम्बन्धि । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः, अयाज्ययाज्ञनतृप्यापरः(३) । श्रीमासकदुर्दुर्लभः, नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् ? वैपाकरणधीर । न ह्यत्र वैपाकरणात् कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

द्विस्तस्य—दिग्वाचक तथा सख्यावाचक का समानाधिकरण के साथ तत्पुरुष समास होता है यदि समस्त शब्द से मञ्जा की प्रतीति होती हो ।

तद्वितार्थोत्तर—तद्वितार्थविषय में, उत्तरपद के पदे और समाहार को प्रतीति करने के लिए दिग्वाचक तथा सख्यावाचक शब्दों का समानाधिकरण दुसरे के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

संख्यापूर्वो—पूर्व सूत्र के द्वारा विहित संख्यापूर्वक समास को ‘द्विगु’ मञ्जा होती है ।

कुत्सितानि—कुत्सितवाचक सुबन्त का कुत्सितावाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) तद्वितार्थे विषयभूत इति पदमन्वयेन ।

(२) शब्दैत्यारम्य इष्यते इत्यन्तः शब्दो न्यासपदसम्बन्धसम्बन्ध, न्यासेऽप्यर्थस्य स्वपनुज्जत्वात्, पदमन्वयमिन्द्राख्यातवाच्य ।

(३) उच्यते इति न्यासेऽधिकन

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वग समासे परनिपात प्राप्त, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप, अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलाल । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरस्य समासः । शस्त्रीव श्यामा शम्बीरयामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हस्तः गङ्गादा । म्यग्रोऽपरिमण्डला । उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तन्दुला, पर्वता इव बलाहका ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामान्यादुपमानवचनैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते । “विशेषण विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषः । व्याघ्रः । पुरुषसह । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्रः । सिंहः । शूरः । क्षयः । चन्दनः । वृक्षः । वृषः । वराट् । हस्तिन् । कुञ्जरः । रजः । पृषतः । पुण्डरीकः । बलाहकः । भावृतिगणधायम् । तेनेदमपि भवति—मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिल्लपम्, पार्थिवचन्द्र इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

मेढक विशेषणम्, भेद्य विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुल समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवधार्यम् । क्वचिन्नित्यतमास एव—कृष्णसर्पः, लोहितशाकिः । क्वचिन्न भवत्येव—रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । क्वचिद्विकल्पः—नीलमुपलम्, नीलोत्पलम् । विशेषणमिति किम् ? तच्चक सर्पः । विशेष्येणेति किम् ? लोहितस्तचक ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुप्ता सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुष । अपरपुरुष । प्रथमपुरुष । चरमपुरुष । जघन्यपुरुष । समानपुरुष । मध्यपुरुष । मध्यमपुरुष । वीरपुरुष । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

पापाणके—पाप तथा अणक शब्दौ का कुत्सनावाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

उपमानानि—उपमानवाचक सुबन्त शब्दों का सामान्यवचन गुणन पद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

उपमितम्—उपमेयवाचक सुबन्त पद का व्याघ्रादि उपमानवाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है यदि सामान्यवाचक पद का प्रयोग न हुआ हो ।

विशेषणम्—विशेषणवाचक सुबन्त का विशेष्यवाचक समानाधिकरण सुबन्त के साथ बहुलत्वेन तत्पुरुष समास होता है ।

पूर्वापर—पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम तथा वीर शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुवन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । श्रेण्यादिषु च्ययवचनम् । अश्रेण्य श्रेण्यः कृता श्रेणि कृता । एककृता । श्रेण्यादयः ॥ पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगण । च्यन्तानां तु “हुयतिप्रादयः” इत्यनेन निरुद्ध-समासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यत्मक । ब्राह्मण । चित्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादि ॥ कृत । नित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । सभाषित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत (१) । इति कृतादि ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विधेयो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्निविष्टम्, तेन नञ्विशिष्टम् (१) क्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् चान्तः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । भुक्तभुक्तम् । पीतापीतम् । उदिताउदितम् । मुडितौ तन्नक्त-श्वाज्ञैव भेदकौ । अस्तित्वानासितेन जीवति, विष्टाविशितेन पतते । श्रुतापकृतादीनां मुपसंस्थानम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रात्यागतम् । यातानु-यातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका । असमानाधिकरणा-धिकारे शाकपाधिवादीनामुपसंस्थानमुत्तरपदलोपश्च । शाकप्रधानं पायिव (२) शाक-पायिव । कुतपसोधुतः । अजातौल्यलि ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सदः, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति चचनात् पूजावचना सदाद्यो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महत्-पुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो (३) गौ-कर्दमात् ।

श्रेण्यादयः—श्रेणी आदि सुवन्त पदों का समानाधिकरण कृत आदि सुवन्तों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादिषु—श्रेणी आदि के समास के विषय में ‘चि’ प्रत्यय के अर्थ का अभिव्यञ्जन होना चाहिए ।

क्तेन—नञ् मात्र से अपने उत्तरपद से भिन्न नञ्विशिष्ट सप्रत्ययान्त के साथ समानाधि-करण नञ् रहित सप्रत्ययान्त शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

कृतापकृतादीनाम्—इस समास के प्रसङ्ग में ‘कृताकृत’ आदि (समस्त) शब्दों का भी समावेश समझना चाहिए ।

समानाधिकरण—समानाधिकरण समास के अधिकार में ‘शाकपायिव’ आदि शब्दों में अपेक्षित समास का भी समावेश तथा उत्तरपद (मध्यमपद) का लोप भी समझना चाहिए ।

सन्महत्—सदः, महत्, परम, उत्तम तथा उत्कृष्ट शब्दों का पूज्यमानवारक पदों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) आकृतिगणत्वेपि दिग्दर्शनार्थं पाठः । (श्रीना०)

(२) विशिष्टेन—अभिदेन । भुक्तविभुक्तम्—अत्र विशिष्टोऽशोभनार्थो विष्मयवत् । क्रयाक्रयिका—महान् क्रयः क्रय उच्यते । अत्यक्रयः क्रयिका । समासे अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।

(३) अत्र पार्थिव इत्यपि पाठः पदमन्तरीमम्यतः ।

(४) उत्कृष्टेति खल्लिङ्गपाठो न्यासे ।

वृन्दारकनामकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येते सह पूज्यमानवाचि सुबन्त समस्यते, तत्पुरुष समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादय पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः । अथवृन्दारकः । गोनागः । अथनागः । गोकुञ्जरः । अथकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् ? सुसीमो(१) नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहे ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहे वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुष समासो भवति । कतरकट । कतरकालाप । कतमकट । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिग्रह एव व्युत्पादित, कतरकाशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीयते, किं जातिपरिग्रहप्रदशेने ? एव तद्वेतत्ज्ञापयति—कतमकाशब्दोऽन्दशावि वर्त्त इति । तथा च प्रादु-
दाहरणम्—कतरो भयतोऽप्यदत्त, कतमो भयता देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमानो सुपा सह समस्यते, तत्पुरुष समासो भवति । विराजा, यो न रक्षति । विसृजा, योऽभिद्रुहति । विगौ, यो न वहति । “किं क्षेपे” इति समा-
सान्तो न भवति । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टधेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-

ध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

अभयव्यञ्जना पोटैर्यभिधीयते । (२) गृष्टैरेकवारप्रसूता । धेनु प्रत्यग्रप्रसूता । वशा वन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । वक्त्रयणी तरणवत्सा । पोटादिभि सह जातिवाचि सुबन्त समस्यते, तत्पुरुष समासो भवति । इभपोटा । इभयुवति । अग्निस्तोक । उदरिवाकतिपयम् । गोगृष्टि । गोधेनु । गोवशा । गोवेहत् । गोवक्त्रयणी । कटप्रवक्ता । कटश्रोत्रिय । कठाध्यापकः । कटधूर्तः । जातिरिति किम् ? देवदत्त प्रवक्ता । धूर्तग्रहण-
मङ्गलार्थम् ॥

प्रशसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्त प्रशसावचनै सह समस्यते, तत्पुरुष समासो भवति । रुदिशब्दः । प्रशसावचना गृह्यन्ते मत्तुलिकादयः, ते च भाषिष्टलिङ्गरवाद्यल्लिङ्गेऽपि

वृन्दारक—पूज्यमानवाचक सुबन्त का वृन्दारक, नाग तथा कुञ्जर शब्दों के साथ समास होता है ।

कतरकतमौ—जातिविषयक परिग्रह अर्थ में प्रयुज्यमान कतर तथा कतम शब्दों का सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

किं क्षेपे—निन्दा के गम्यमान होने पर ‘किम्’ का सुबन्तपद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

पोटायुवति—पोटा आदि शब्दों के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रशसा—प्रशसावचक सुबन्त के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सुभीम इति पदमञ्जरी ।

(२) युवतिर्नवयौवना स्त्री । स्तोकमल्पपर्याय । कतिपयञ्च इति पाठः ।

जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अरवप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अरवमतल्लिका । गोमचर्चिका । अरवमचर्चिका । जातिरिति किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति (१) स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनार्थः । युवा खलति युवखलति । युवति खलती युवखलती । युवा पलितः युवपलितः । युवति पलिता युवपलिता । युवा वलिनः युववलिनः । युवतिवलिना युववलिना । युवा जरन् युवजरन् । युवतिजरती युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुयन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयस्नीतम् । तुल्याख्या—तुल्यपरिवेत्ता, तुल्यमहान्, सदाश्वेतः, सदासम्मानः । अजात्येति किम् ? भोज्य भोदनम् ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्ग (२) । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पेयश्च स्त्रीलिङ्गः पश्यन्ते श्रमणा, प्रमज्जिता, कुलटेष्वेवमादयस्ते सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये नु पुल्लिङ्गा अभ्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैरुभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति—कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रमज्जिता । कुलटगभिणी । तापसी । दासी । वन्धकी । अभ्यापकः । अभिरूपकः पण्डितः । पट्टः । मृदुः । कुशलः । चपलः । निपुणः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाचितः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गो-

युवा—समानाधिकरण खलति, पलित, वलिन तथा जरत शब्दों के साथ युवन् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रातिपदिक—प्रातिपदिक-ग्रहण में पुल्लिङ्गादिविशिष्ट शब्द का भी ग्रहण सनज्ञता चाहिए ।

कृत्य—कृत्यप्रत्ययान्त तथा तुल्यार्थक सुबन्तों का जातिवाचकमित्र समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

वर्णो वर्णेन—वर्णविशेषवाचक सुबन्त का वर्णान्तरवाचो सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कुमारः—यमणा आदि शब्दों के साथ कुमार शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

चतुष्पादो—चतुष्पादाचक सुबन्त का गर्भिणी शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) स्त्रीलिङ्गेन छति न्वावे ।

(२) नानावर्णसमाहार सारङ्गः ।

गर्भिणी । अजागर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-कालाक्षी गर्भिणी,
स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसज्ञा भवन्ति । चकारो-
ऽवधारणार्थः, परममयूरव्यसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यसक ।
छात्रव्यसक । काम्योजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य,
पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थः ॥ एहीडम्, एहियव वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया, अपेहि-
चाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया ।
अपेहिद्वितीया । इहवितर्का । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्ममा । अपोहकर्ममा । उद्धर-
चूडा । आहरचूडा । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उद्धरोत्सृजा ।
उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चायचम् । उच्चगोचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अक्चिनम् । इन्नात्वाकालक । पीत्वास्थिरक । भुक्त्वा-
सुहित । प्रोप्यपापोयान् । उत्पत्त्यपाकुला । निपत्त्यरोहिणी । निपण्णयामा । अपेहि-
प्रमवा । इहपद्ममी । इहद्वितीया ॥ जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिधाति ॥
जहिजोड । उजहिजोड । जहिस्तम्ब । उजहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासा-
तत्वे ॥ ॥ अरनीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा ।
आवपनिक्किरा । उत्पचविपचा । भिम्बिलवणा । छिन्धिबिचक्षणा । पचलवणा । पच-
प्रकृडा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यसकादिवु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

चतुष्पाज्जाति—जातिवाचक चतुष्पाद का ही ग्रहण इस सूत्र में समझना चाहिए ।

मयूर—‘मयूर-व्यसक’ आदि पदों का समासनिपातन होता है, ये ‘तत्पुरुष’ कहलाते हैं ।

द्वितीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुवन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरसम्बन्धः सामान्यैकदेशवचना समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विदोऽयम्, एक (१) ऐक्यधिकरणमेकदेश्यमेकदेशि भवति । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य पूर्वकाय । अपरकाय । अधरकाय । उत्तरकायः । एकदेशिनैति किम् ? पूर्वं नाम्ने कायस्य (२) । एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय (३) । कथं मध्याह्नः, साराह्न इति ? “सद्यःविस्मयपूर्वस्याह्नयः” इति ज्ञापकात्सर्वत्र स्मृताशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । नमप्रविभागेऽर्थशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः, तस्यैव ग्रहणम् । अर्द्धनिर्येतत् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशानकी । नपुंसकमिति किम् ? ग्रामार्द्धं (४), भगार्द्धं । एकदेशिनैत्येव—अर्द्धं (५) पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव—अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याभ्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्याग्रहणात् सौमि (६) भवति । “पूरण” इति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्याग्रहणसामर्थ्याच्च प्रवर्तते । द्वितीयादिनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् समस्यन्ते, नत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीय भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । पृष्ठीसमासपदं—भिक्षाद्वितीय वा । तृतीय भिक्षाया तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीय वा । चतुर्थं भिक्षाया चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षाया तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा । तुरीयसदस्यादीप्यते—तुरीयं

पूर्वापरा—अवयवावाचक मुक्ता के साथ अवयवार्षक पूर्व, अपर, अधर परम् उत्तर शब्दों का तत्पुरुष समास होता है यदि अवयवी एकत्वमत्याविशिष्ट हो ।

अर्द्धम्—समासवाचक अर्ध शब्द का एकत्वमत्याविशिष्ट अवयवी के वाचक शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

द्वितीयतृतीय—द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ तथा तुर्य शब्दों का एकत्वमत्याविशिष्ट अवयवी के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) एकत्रेण एकत्वमत्याविशिष्टमित्यर्थः ।

(२) पूर्वं नाम्नेरिति—कायसम्बन्धी नाम्यपेक्षया पूर्वो भाग इत्यर्थः । नभिशब्देन सह समासो न भवतीति कुत्रचिदधिकम् ।

(३) पूर्वं छात्राणाम् कामन्त्रयत्यर्थे न्याये ।

(४) ग्रामार्द्धं ग्रामत्वैकदेश इत्यर्थः ।

(५) अर्द्धं पशोरित्यादि—देवदत्तस्य स्वामी न त्येकदेशी ।

(६) पृष्ठी समास इत्यधिक न्याये ।

भिन्नाया तुरीयभिन्ना । भिन्नानुरीयं वा(१) । एकदेशिनेत्येव—द्वितीयं भिन्नाया भिन्न-
कस्य । एकाधिकरण इत्येव—द्वितीय भिन्नाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनेकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमाप्ते प्राप्ते वचनमिदम् । विधान-
सामर्थ्यास्तोपि भवति । प्राप्त, आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समानो भवति । प्राप्तो जीविकां प्राप्तीविक । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम्
आपन्नजीविक । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणनस्यास्तीति परिमाणी, नष्टाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः
कालशब्दा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समसो भवति । पृष्टीसमामविषयं योगारम्भ(२) ।
मासो जातस्य मासजात । सवत्सरजात । द्रवहजात । गृहजात ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समसो भवति । न ब्राह्मणः
अब्राह्मण । अवृषल । अनजो नलोपस्तिङि चेपेः । अपचसि ख जास्म(३) ॥

ईपदकृता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समसो भवति ।
ईपद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । ईपकडार । ईपत्पिडल । ईपद्विकट । ईपदुन्नत ।
ईपपीतम् । ईपत्रकम् । (४) गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति—ईपद्गार्थ (५) ॥

पृष्टी ॥ ८ ॥

पृष्ठयन्त सुबन्त समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समसो भवति । राज्ञ-

प्राप्तापन्ने—द्वितीयान्न सुबन्त के साथ प्राप्त तथा आपन्न शब्दों का तत्पुरुष समास
होता है ।

काला —परिमाणविशिष्टद्रव्यवाचक सुबन्त के साथ परिमाणवाचक काल शब्द का तत्पुरुष
समास होता है ।

नञ्—समर्थ सुबन्त के साथ 'नञ्' का तत्पुरुष समास होता है ।

नञो नलोप —निन्दा के गन्धमान होने पर 'तिङ्' के परे नञ् के 'न्' का लोप हो
जाता है ।

ईपदकृता—कृदन्तभिन्न सुबन्त के साथ ईपद् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

ईपद्—गुणवाचक शब्द के साथ ईपद् का समास होता है—ऐसा कहना आदि ।

पृष्टी—पृष्ठयन्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कृद्योगा—'कर्तृकर्मणो कृति' सूत्र से विहित पृष्टी से जुक्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ
तत्पुरुष समास समझना चाहिए ।

(१) प्राय सर्वत्र तुरीयशब्दादि भिन्नानुरीय नेत्यन्त पाठो नास्ति ।

(२) पष्ठाभमासापवादोऽयं योग इति पाठ कश्चित् ।

(३) प्राय सर्वत्र नञो नलोपेत्यन्त जास्मपर्यन्त पाठो नास्ति, न्यासपदमजयोरपि व्याख्या-
स्य न वृश्यते ।

(४) अकृतेति किम् ? ईपद्भुक्तम् इत्यधिक वञ्चित् ।

(५) ईपद्गार्थ—गार्थशब्दोऽयं जातिवचनो न गुणवचन ।

पुरो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । छद्मयोगः (१) च पद्यो समस्यत इति वक्तव्यम् । इत्य-
प्रवक्षन् । पलाशशतम् । किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना पद्यो न समस्यते' इति
वदयति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः (२) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्तरि च" इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते ।
(३) प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह पद्यो समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मण-
याजकः । त्रिविद्याजकः । याजकः । पूरकः । परिवारकः । परिपेचकः (४) । स्रातकः । अध्या-
पकः । उन्सादकः । उद्धर्तकः । (५) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणकः । पत्तिगणकः । छत्तरधैयः (६)
गुणैः पद्यो समस्यत इति वक्तव्यम् । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । छगुणात्तरेण तरलोपधेयं
वक्तव्यम् । संपंथा रथेतरः सर्वरथेतरः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । "न निर्धारणे" इति
प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला भौ (७) ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेधे आरभ्यते । निर्धारणे वा पद्यो सा न समस्यते । जाति-
गुणक्रियाभिः (८) समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । त्रिविधो मनुष्याणां गुरु-
तमः । कृष्णा (९) गवा सम्पन्नक्षीरतमा । भावश्च भ्रगानां शोघतमः । छप्रतिपदः (१०) कि-

याजकादि—याजक आदि शब्दों के साथ वच्यन्त का वत्पुरुष समास होता है ।

तत्स्यैश्च—एवञ्च गुणिवचक शब्द का त्रिविध गुणवचक शब्द के साथ वत्पुरुष समास सम-
झना चाहिये ।

गुणात्तरेण—तरप्रात्ययान्त गुणवचक शब्द के साथ पठरन्तर का वत्पुरुष समास तथा
तरप् का लोप समझना चाहिये ।

न निर्धारणे—निर्धारण में विहित पद्यों से युक्त पद का घुरन्त के साथ समास नहीं
होता है ।

प्रतिपद—'पद्यो शेषे' से मिश्र शब्दों द्वारा विहित पद्यों (प्रतिपदविधाना पद्यो) से युक्त सुबन्त
पद का समास नहीं होता है—यद् समझना चाहिये ।

(१) कर्तृघर्मेणा कृतीति छन्दोपादानेन वा विहिता सा छद्मयोगः ।

(२) अपकर्ष अवयवः ।

(३) प्रतिप्रसव इति—अपेक्ष निवर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यनुष्ठानं प्रतिप्रसवः ।

(४) कश्चिद् परिवेचक इति पाठान्तरम् ।

(५) होतृ, पोतृ, भर्तृ इत्येकैक कपित्थः ।

(६) तत्स्यैरिति—तच्छब्देन त्रिविधानां गुणा एव वराहमुच्यन्ते । तस्मिन्महामनि ये गुणा
स्थितास्तैः ।

(७) प्रायः सर्वत्र गुणात्तरेणेत्यादि सर्वत्रुक्ता गौरित्यन्त पाठो नास्ति, न्यासपदमत्रोपरि
न न्यासयातमेतत् ।

(८) अत्र सहाया अपि समावेश इति किञ्चिदतो निर्धारणे इति सूत्रद्वारेण खण्डमेव वदयति ।

(भीमा०)

(९) कृष्णा गवामिति—जत्रावयव—गवा मध्ये कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एव हि कृष्णा-
शब्दस्य गवामिरवनेन सम्बन्धः, न च तस्य समासप्रसङ्गः, गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवा मध्ये
या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमर्थः इति पदमशरी ॥

(१०) प्रतिपदेति—पद्यो शेषे इति सामान्यविहिता पद्यो मुक्ता विशेषकगुणविहिता पद्यो
प्रतिपदविधाना ।

धाना च पट्टी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ सर्पिणो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् (१) ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरण, गुण, सुहितार्थ, सद्व्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह पट्टी न समस्यते । अर्थशब्द-प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । -पूरणार्थ-छात्राणा पञ्चमः, छात्राणा दशमः । गुण-बलाकायाः शौक्यम्, काकस्य काण्वम् । सुहितार्था-स्तृप्त्यर्था-फलाना तृप्तः । सत्-ब्राह्मणस्य (२) कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाण । अव्यय-ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य ह्रस्वा । तव्य-ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव-ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण-शुकस्य माराविदस्य (३), राज्ञः पाठलिपुत्रस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् ? पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तराया तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धाया “विशेषण विशेष्येण” इति अवय्वेष समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव (४) ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

“मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । को यः पूजाया विहितस्तेन पट्टी न समस्यते । राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा पूजितः । पूजायामिति किम् (५) ? छात्रस्य हसित छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

“कोऽधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्ययवसानार्थेभ्यः” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन पट्टी न समस्यते । इदमेवा यातम् (६) । इदमेवा मुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं पट्टीविशेषणम् । कर्मणि च वा पट्टी सा न समस्यते । “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति पठ्या इदं ग्रहणम् । आश्रयो गवा दोहोऽगोपालकेन (७) । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विधिना सूत्रस्य कृति पाणिनिना ॥

पूरणगुण-पूरणार्थविहितप्रत्यययुक्त, गुणार्थक, तृप्त्यर्थक, सत् (शत्रु तथा शानच् से युक्त), अव्यय, तव्य प्रत्ययान्त एवम् समानाधिकरण शब्दों के साथ पष्ठयन्त का समास नहीं होता है ।

क्तेन-मति बुद्धि आदि सूत्र से विहित क प्रत्यय से युक्त शब्द के साथ पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

अधिकरण-अधिकरणार्थक कप्रत्ययान्त के साथ भा पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्मणि च-“उभयप्राप्तौ कर्मणि” सूत्रविहितपष्ठयन्त का समर्थ भुवन के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

(१) कुत्र चिदधिक पाठ ओष्विदर्थस्य ऋण इति पठ्योनि ।

(२) ब्राह्मणस्य कुर्वन्-अत्र कुर्वन् शब्द किकरपर्यायः ।

(३) माराविदस्य-मारावीति शब्द ददातीति माराविद । सधैषा शुकविशेषस्य ।

(४) प्रायः सर्वत्र अनन्तरायामित्यादित विशेषणस्यैवेति पर्यन्त पाठो नास्ति ।

(५) पूजायामित्यारभ्य ऽसितमित्यन्त पाठो न्याये स्वयमुक्तत्वात्पदमन्वयमभ्याख्यातत्वाच्च मूले प्रक्षिप्त प्रतिभाति ॥

(६) न्यासे तु इदमेवाभासितम् इत्युदाहरणं व्याख्यातम् दृश्यते ।

(७) अशिक्षितेन गोपालकेन इति पाठान्तरम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं पृष्टीविशेषणम् । कर्तरि वा पृष्टी सा तृचाऽनेन च सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवतः आसिका । भवतोऽग्रगामिका । तृच् कर्तृर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि पृष्टी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् ? इच्छुभ्रिका मे (१)धारयति ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह पृष्टी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृ-ग्रहणम्, इतरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्तृष्टा । पुरा भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च भवतुःशब्दे इयं राजकादिषु पठ्यते(२) ? सम्बन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्(३) । अक, राजद्विपि—ओदनस्य भोजक, सख्तूना पायक ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडाया जीविकाया च नित्यं पृष्टी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उदाहकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचारिका । जीविकायाम्—इन्तलेखक, तखलेखक । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजक ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुगतिप्रोऽन्यथ गृह्यते, गत्वादिसाहचर्याद्, न द्रव्यवचना । कु-गतिप्रादयः समर्थेन सङ्खान्तरणे सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कु-पापार्थ—कुपुह्य । गति—उरहीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादय—कुनिन्दायाम्—कुपुरुष । स्वती पूजायाम्—सुपुरुष, अतिपुरुष । आङ्गीपथ्यं—आपिङ्गलः । प्रायिकं चेतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते—कोष्णम्, कटुष्णम्, कवोष्णम्, हुष्णम्, सुष्णम्, अतिस्तुतम्, आवद्धम्(४) इति । कुगतिप्रो गतार्थं प्रथमयाञ्च प्रगत आचार्य प्राचार्य । प्राग्तेवासी । कुगतिप्रो क्रान्ताद्यं द्वितीययाञ्च । अतिक्रान्तः खट्वाम् अति-

तृजकाभ्याम्—कर्तृविहितपठ्यन्त शब्द का तत्पुरुषत्वान्न तथा भक्ष्यत्वान्न (= पशुप्राप-यान्त) शब्दो के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्तरि च—कर्तृविहितपठ्यन्त तथा कर्तृविहितपठ्यत्वान्न के साथ पठ्यन्त का समास नहीं होता है ।

नित्यम्—क्रांता तथा जादिका अर्थ में पठ्यन्-प्रत्ययान्त भुवन के साथ पठ्यन्त का नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

कुगतिप्रादयः—कु, गतिप्रादय तथा प्रादि का समर्थ भुवन के साथ नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

प्रादयो—गत आदि अर्थों में वर्तमान प्रादि का प्रथमान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

जत्वादयः—क्रान्त आदि अर्थों में वर्तमान आदि का दिनायान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) इच्छुभ्रिका मे इति—कर्मणि पठ्या ममास, मे इति धातुत्वमर्थे इति मय्यदने-वतुषी, न्यासकारस्तत्र कर्तरि पठ्यमाह ।

(२) तत्र पाठसामर्थ्यात्समासैर्न भवितव्यम् । नैतदग्नि इत्यधिकं कर्तव्यम् ।

(३) इह तु त्रिव्याशब्दस्य इति कश्चित्पाठः ।

(४) भविष्यम् इति न्यासे ।

खट्व । अतिमाल । अजाद्य-कृष्टार्थे तृतीयया ॥ अयंकुष्ट कोकिलया अककोकिल ।
अप्यादयो ग्लानार्थे चतुर्थ्या ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन । अलं कुमार्ये अलकु-
मारि । अनिराद्यः क्रान्तार्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्त कौशाभ्या निष्कौशाभिव । निर्वा-
राणसि । अइवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् ॥ वाससी
इव । अप्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् । साधु-
देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्ते समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकार । नगरकार । अतिङिति किम् ? प्रधानाहारको
मज्जति । ननु च “सुप सुपे” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः ? एव तर्हि
शापयति—एतयोर्योगो सुप सुपेति न सम्बध्यत इति । तेन ‘गनिकारकोपपदानां हृजिः
सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तसे’ इत्येतदुपपन्नं भवति—अश्वक्रीटी, धनक्रीटी ॥

अमैवान्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वैर्गैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अन्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति,
नाभ्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् ?
“कालसमयवैलासु तुमुर्” —कालो भोक्तुम् (१) । एवकारकरणमुपपदविकोपणार्थम् ।
अमैव (२) । यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्य-
विधानं तस्य ना भूत्—अमे भुक्त्वा, अमे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवान्यनुवर्तते । “उपपदशस्त्रुतीयायाम्” इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवा-
प्ययेन महान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषेयम् । यद्-

अजाद्य —कुष्ट आदि अर्थो नै वर्तमान अज आदि का तृतीयात् के साथ तत्पुरुष समास
होता है ।

पर्यादयो—ग्लान आदि अर्थो नै वर्तमान परि आदि का चतुर्थ्या के साथ तत्पुरुष समास
होता है ।

निराद्य —क्रान्त आदि अर्थो नै वर्तमान निर् आदि का पञ्चम्या के साथ तत्पुरुष
समास होता है ।

इवेन सह—इव शब्द के साथ तत्पुरुष समास, पूर्वपद का विभक्ति का अलोप एवं पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर संभजन। चाहिए ।

प्रादिप्रसङ्गे—प्रादि के समासविधान के प्रसङ्ग नै कर्मप्रवचनीयों का समास-प्रतिषेध
समझना चाहिए ।

उपपद—निष्क्रान्त उपपद का समर्थ शब्द के साथ नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

अमैवान्ययेन—अन्य के साथ यदि अनिदन्त उपपद का समास हो तो केवल अमन्त
शब्द के साथ ही ।

तृतीया—‘उपपदशस्त्रुतीयायाम्’ सूत्र से लेकर जिनने भी उपपद है उनका समास केवल
अमन्त शब्द के साथ ही वक्तव्य से होता है ।

(१) वचिदयनधिक पाठ—मनयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुन् शब्दे ।

(२) तुल्यविधानमिति—वेन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तर तेन यदुपपद
निर्दिश्यते तदमेव तुल्यविधानम् ।

मैव तुल्यविधानमुपपद तस्य प्राप्ते यथा—“उपदंशस्तृतीयायां” इति । यत्पुनरमा चान्येन ॥ तुल्यविधाने तस्याप्राप्ते यथा—“अल्पे यथाभिप्रेतास्थाने कृत्र सत्वाणमुली” इति । मूलकोपदंशं मुद्वक्ते, मूलकेनोपदंशं मुद्वक्ते । उच्चै कारमाचष्टे, उच्च (१) कारम् । अमैवेत्येव—“पर्याप्तवचनेष्वलमयैषु”—पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रभुभोक्तुम् ॥

कृत्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यच्च न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । कृत्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृत्यानुपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चै कृत्य । उच्चै कृत्वा । “अल्पे यथाभिप्रेतास्थाने” इति कृत्वाप्रत्यय । समासपक्षे त्यक्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव—अल कृत्वा, खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(२) उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः ? यन्मात्रं समासो नोक्तः । वक्ष्यति—“अनेकमन्यपदार्थं”—चित्रगुः, ज्वलगुः, कृष्णोत्तरामगुः । शेष इति किम् ? उन्मत्तगणम्, लोहितगणम् । बहुव्रीहिप्रवेशा—“न बहुव्रीही” इत्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेक सुवन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं (३) समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेव वृजंयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं प्राप्नोति प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनद्वान् । उपहतपशु रूढः । उद्धृतीवना स्थाली । चित्रगुर्वेवदत्ता । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थं तु न भवति—दृष्टे देवे गत । अनेकग्रहणं किम् ? यद्वनमपि यथा स्वादि—

मुसूक्ष्मजटकेन (४) मुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हंसोर्विवाहिता (५) ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ अधिकरणानां मा भूद—पञ्चभि-

एवा च—इत्याप्रत्यन्त के साव तृतीया प्रभृति उपपदों का विकर से तत्पुरुष समास होता है ।

शेषो बहुव्रीहिः—उपयुक्त समान से अतिरिक्त समासों की 'बहुव्रीहि' कहा होती है ।

अनेकमन्य—अन्यपदार्थ में वर्तमान अनेक सुवन्तों में बहुव्रीहि समास होता है ।

बहुव्रीहिः—बहुव्रीहि समास केवल समानाधिकरण अनेक सुवन्तों के साथ ही समझना चाहिए ।

(१) उच्चै कारमिति—यदा समासस्तदा कृत्वाप्रत्ययान्तर, आदिर्णितुल्यनरन्त्यामित्याद्युदात्तम् । यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्युदात्तम्, स्वरादिषु तथा पाठ्य । कारकमिवाप्युदात्तम् इति पदमन्यार्थ स्पष्टम् ।

(२) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति कचिदधिक पाठः । उपयुक्ताद योन्यः स शेष इति न्यायीयः पाठः ।

(३) सब इति अधिक पदमज्जर्याम् ।

(४) मुलमेत्यत्र मुगजेति पदमन्यार्थम् ।

(५) कचिदीदृशः पाठो दृश्यते, स चायम्—मुसूक्ष्मजटकेन मुलभाजिनवाससा । समन्त-विनिरन्ध्रेण द्वयोर्द्वौ न सिध्यति ॥ इति ।

भुक्तमस्य । अन्ययानां च (१) बहुव्रीहिवक्तव्यः । उच्चेर्मुखः । नीचैर्मुखः । असम्पुप-
मानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । कण्ठे स्थित (२) कालोऽस्य कण्ठेऽकालः । उरसि-
लोमा । उपरस्य मुखमिव मुखं यस्य स उपरमुखः । खरमुखः । समुदायविकारपट्टयाश्च
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातः पूजाऽस्य
केशपूजाः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य
लोपश्च वा बहुव्रीहिवक्तव्यः । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णं, प्रपतितपर्णः । प्रपतितं पलाश-
मस्य प्रपलाशः, प्रपतितपलाशः । जनोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिराद्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ।
अविद्यमान पुत्रो यस्य अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः । अभायः, अविद्यमानभायः । सुवधि-
कारेऽस्तिचीरादीनां बहुव्रीहिवक्तव्यः । अस्तिचीरा प्राङ्गणी । अस्यादयो निपाताः ॥

सख्ययाऽव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

सख्येये या मर्या वर्त्तते तथा सहाव्ययासन्नादुराधिकसंख्या समस्यन्ते, बहुव्रीहिव-
समासो भवति । अन्यय-उपदशा । उपाविशा । आसन्नदशा । आसन्नविशा । अदूर-
दशा । अदूरविशा । अधिकदशा । अधिकविशा । सख्या-द्वित्रा । त्रिचतुरा । द्विदशा ।
सख्येति किम् ? पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादुराधिकसंख्या इति किम् ? ब्राह्मणाः पञ्च ।
सख्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

विंशति नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले बाण्डे सनस्यन्ते,
बहुव्रीहिव समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दक्षिणपूर्वा दिक् ।
पूर्वात्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । असर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे (३) पुनर्भावः । नाम-
प्रहणं कथ्यम् । इह मा भूत्—पेन्द्रयाश्च कीर्त्याश्च दक्षिणपूर्वदक्षिणमिति ॥

अन्ययानाम्—अन्ययो के साथ बहुव्रीह ममाम अवगन्तव्य है ।

सम्पुपमान—सामान्यतः पूर्वपद तथा उपमानवाचक पूर्वपद का समर्थ सुबन्त के साथ
बहुव्रीहि समास तथा उत्तरपद (मध्यम पद) का लोप भी समझना चाहिए ।

समुदाय—समुदायार्थक तथा विकारार्थक पट्टा विभक्ति से उक्त पदों का भी समर्थ सुबन्त के
साथ बहुव्रीहि समास और उत्तरपद का लोप समझना चाहिए ।

प्रादिभ्यो—प्रादिविशिष्टधातुजन्य पद का समर्थ सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास तथा विकल्प
स प्राद्युत्तरवर्ती धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।

जनोऽस्त्यर्थानाम्—अस्त्यर्थक धातु-निष्पन्न एवं नञ् विशिष्ट सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ
विकल्प से बहुव्रीहि समास तथा अस्त्यर्थक धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।

सुवधिकारे—सुबन्ताधिकार में 'अस्तिचीरा' आदि में बहुव्रीहि समास का विधान करना
चाहिए ।

सख्या—सख्येयार्थक संख्या-वाचक पदों के साथ अन्यय, आमन्न, अदूर, अधिक तथा मर्या-
वाचक शब्दों का बहुव्रीहि समास होता है ।

दिङ्नामान्यन्त—अन्तराल (दिङ्मव्य) के बाध्य होने पर दिङ्वाचक सुबन्तों का परस्पर
बहुव्रीहि समास होता है ।

सर्वनाम्नो—मनी वृत्तियों (इष्ट, तद्धित, समास, एकशेष तथा सनाद्यन्त धातुरूप) में सर्वनाम
पद को पुनर्भाव हा जाता है ।

(१) बहुव्रीहिवक्तव्य इति पाठो न्याये नास्ति ।

(२) अत्र स्थ इति पदमनव्याम् ।

(३) वृत्तिमात्रे इत्यस्याग्रे पूर्वपदस्यैव्यपि कचित्पाठः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तथेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणक्षेपे विवक्षाधो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मण्यतिहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्वभित्तिकरणाच्चभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाक्षेपि । वचाक्षि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहार्य इत्थं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डं । मुसलानुसलं । “इच्च कर्मण्यतिहारे” इति इच्च समासान्तः, स चान्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य वीर्यत्वम् । सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहार्य इत्थं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतत्तत्त्वरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयायान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह (१) पुत्रेणागतः सपुत्र । सख्यात्र । सक्रमकरः । तुल्ययोग इति किम् ? सहैव दशभिः पुत्रेभ्यो बहति गर्दभी । विद्यमानां च दशभिः पुत्रेभ्यो बहतीत्यर्थः । कथं सममंकः, सलोकः, सपक्ष इति, न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते ? किं तर्हि, विद्यमानता ? प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणम्, अन्यथापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसञ्ज्ञं समासो भवति । (२) समुच्चयान्वाच्येतरयोगसमाहाराध्वार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाच्ययोगसामर्थ्याच्चास्ति समासः । इतरेतरयोगे समाहारं च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । वषट्खट्वदिरश्च पलातश्च धवस्तदिरपलाता । वाक्च रजश्च वासाश्चक्षुः । चाण्डपदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः—“द्वन्द्वे च” इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्तते । उपसर्जनसञ्ज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परमयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया-वष्टभितः । तृतीया-सद्वृत्ताजण्ड (३) । चतुर्थी-यूपदाह । पञ्चमी-बुकमयम् । षष्ठी-राजपुरुष । सप्तमी-अक्षक्रीडः ॥

तत्र तेनेदमिति—समान स्वरूपवाते सप्तम्यन्तं पदो न और समान स्वरूपवाते तृतीयान्तं पदो न परस्पर बहुव्रीहि समास होता है ‘इदम्’ के अर्थ नै ।

तेन सहेति—तुल्ययोग में वर्तमान ‘सह’ शब्द का तृतीयायान्त सुबन्त के साथ इतरेतर योग समास होता है ।

चार्थे द्वन्द्व—‘च’ के अर्थ में वर्तमान अनेक समर्थ सुबन्तों में द्वन्द्व समास होता है ।

उपसर्जनम्—समासप्रकरण में उपसर्जनसञ्ज्ञक शब्दों का पूर्वप्रयोग होता है ।

(१) सह पुत्रेणागतः इति विग्रहो न्यासस्वभाव नूतने नानादित्यनुवीर्यते ।

(२) यदा परस्परनिषेधा पदार्थो एकस्मिन् प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयान्ते नदा मनुकच । यदैकस्य प्राधान्यात्तदनुवीर्यते तद्वदन्वाच्यते नदान्वाच्य । परस्परनिषेधात्प्रत्येकस्य नदानुगत इतरेतरयोगः । परस्परान्वायेन तिराहितमवबन्धेः सहतिप्रधान समाहारः ।

(३) वचिदधिकमत्र दृश्यते—किरिकाग्र इति ।

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य, पूर्वनिपातस्यापवादः । परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम्, निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुपितम् । सिक्तसमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवलिलम्पकम् । अपितोत्तम् । उत्सगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लल्लमुसलम् । तण्डुलकिण्चम् । इपदुपलम् । जारस्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आवन्यरमरुम् । शूद्रार्थम् । स्नातकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभूवम् । दारगवम् । शन्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्राप्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथम् ? वक्तव्यमिवम्—धर्मादिषु भव्यमिति । वेंकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासकफरण्डम् । स्पूलपूलासम् । उशीरवाजम् । सिञ्चारम् । चित्रास्वाती । भार्यापत्नी । जायापत्नी । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपत्नी । पुत्रपशू । केशरमशू । रमशुकेशो । शिरोवीजम् । सर्पिर्मनुजी । मधुसर्पिणी । आद्यन्ती । अन्तावी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणी ॥

द्वन्द्वे धि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्तते । द्वन्द्वे समासे ध्वन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, दोषे त्वनियमः । पटुशुक्ला । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम् ? विस्पष्टपटु ॥

अजायदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते (१) । अजायदन्त शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् । ऋतुध्वनियमः । (२) अश्वरथेन्द्रा । इन्द्ररथाश्वा । ऋतुध्वनियमः । अजायदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तत्परकरणं किम् ? अश्वावृषौ, वृषाश्चेति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते । अल्पाचूतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवस्वदिरपलाशा । बहुध्वनियमः । शब्दुदुन्दुभिवीणा । वीणाशब्दुदुन्दुभयः । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाचराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।

राजदन्तादिषु—परन्तु 'राजदन्त' आदि शब्दों में उपसर्जन का पर-प्रयोग होता है ।

द्वन्द्वे धि—द्वन्द्व समास में 'धि' सङ्गक शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

अजायदन्तम्—अजादि पञ्च अदन्त शब्द का द्वन्द्वसमास में पूर्व-प्रयोग होता है ।

बहुध्वनियमः—परन्तु अनेक अजादि पञ्च अदन्त शब्दों के होने पर किसका पूर्व-प्रयोग हो—इसका नियम नहीं है ।

द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमास में जिससङ्गक अजायदन्त का पूर्व-प्रयोग विप्रतिषेध के आधार पर समझना चाहिए ।

अल्पाचूतरम्—द्वन्द्व-समास में अल्प अच् से सम्पन्न शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

ऋतुनक्षत्राणाम्—समान अक्षरोवाले ऋतुवाचक शब्दों तथा नक्षत्रवाचक शब्दों में उपस्थिति-क्रम से पूर्व-प्रयोग होता है ।

(१) पूर्वमिति च इति नवचित्राण्येभिकम् ।

(२) अश्वेन्द्रया, रथारथेन्द्रा इति पदभयार्थं पाठः ।

हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाचराणामिति किम् ?
ग्रीष्मवसन्तौ । छलच्चरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् । शरत्तदम् ।
अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । धर्माभेदे । दीक्षातपसौ ।
अचरानामानुष्येण पूर्वेनिपातः । ब्राह्मणचरित्रविशुद्धाः । समानाचराणामित्यत्र
नास्ति । अत्रातुश्च ज्ञायस्य पूर्वेनिपातो वक्तव्यः । युधिष्ठिरार्जुनौ । असक्याया अस्ती-
यस्या (१) पूर्वेनिपातो वक्तव्यः । द्वित्रा । त्रिचनुरा । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च
बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशेषणम्—विद्युः,
शबलगुः । असर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । सर्वरथेतः । सर्वकृष्णः । द्विशबलः ।
द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः (२) सप्रधारणाया परत्वात्सक्याया पूर्वेनिपातः । द्वयम् ।
अभ्यः । अत्रा प्रियस्य पूर्वेनिपातः । गुहप्रियः । प्रियगुहः । असप्तम्याः पूर्वेनिपाते प्राप्ते
गद्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् । गदुकण्ठः । गदुशिराः । कथं वहेगदु ? प्राप्तरथ चावाधा
व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षिः । भव-
भुक्पानशः । आहुतनुब्रह्मण्यः । अनु च विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषण-
विशेष्यभावस्य विवक्षा निवन्धनत्वात् । (४) कटे कृतमनेनेति वा विप्रहीतम्यम् । अनिष्ठामा-
पूर्वेनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । शार्ङ्गलाभी । पलाङ्गुभक्षिता । मास-
जातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्पानेन ? प्राप्तरथ

छलच्चरम्—छलच्चर शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

अभ्यर्हितम्—अभ्यर्हित का भी पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

वर्णानाम्—जातिवाचक पदों में ऊर्ध्व-क्रम से पूर्व-प्रयोग को व्यवस्था है ।

आतुश्च—आताओं में ज्येष्ठ का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

सक्याया—सक्यावाचक पदों में असक्यावाचक शब्द का पूर्व प्रयोग होता है ।

सप्तमी—बहुव्रीहि समास में सप्तम्यन्त तथा विशेषण पद का पूर्व-प्रयोग होता है ।

सर्वनाम—बहुव्रीहि समास में सर्वनाम तथा सक्यावाचक शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना
चाहिए ।

वा प्रियस्य—प्रिय शब्द का पूर्व प्रयोग विकल्प में होता है ।

सप्तम्या—गदु आदि शब्दों के साथ समख्यमान सप्तम्यन्त का पर-प्रयोग हा समझना
चाहिए ।

निष्ठा—बहुव्रीहि समास में निष्ठा-प्रत्ययान्त का पूर्व-प्रयोग होता है ।

निष्ठामा—निष्ठा-प्रत्ययान्त के पूर्व-प्रयोग के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि जातिवाचक
कालवाचक तथा सुख आदि शब्दों के साथ समख्यमान निष्ठान्त शब्दों का पर प्रयोग ही होता है ।

(१) अत्पीयस इत्यपि कचित्पाठः ।

(२) इदम् वस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा ।

(३) वनिदधिक- पाठः—बहुव्रीह्याविति वर्तन इति ।

(४) कटे कटेन कृतमिति वा विप्रहीतव्यमिति इति पदभङ्गरीसम्मतः पाठः ।

चावाधा व्याख्येया । अग्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवन इति वक्तव्यम् । अस्यु-
द्यत । दग्धपाणिः । कथमुद्यतगदः, उद्यतासिः । प्राप्सस्य चावाधा व्याख्येया ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । अहिताग्न्यादिषु निष्ठान्त पूर्व वा प्रयो-
ज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जानपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जानशमधुः ।
तैलपीतः । घृतपीतः । उदभार्यः । गतार्थः । आकृतिगगध्यायम् । तेन गङ्गकण्ठप्रभृतय
इद्वैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषगत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्म-
धारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडारः । गङ्गुलः ।
काणः । खड्गः । कुण्डः । खड्गः । खड्गतिः । गौरः । वृद्धः । मिष्टुकः । पित्रलः । तनुः । बट्टरः ।
कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरुषो ब्राम ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

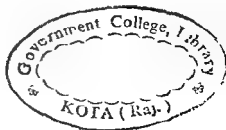

अग्रहरणार्थेभ्यश्च—अग्रहरणार्थक शब्दों के साथ समस्यमान निष्ठान्त तथा सप्तम्यन्त शब्दों का
भी पर-प्रयोग समझना चाहिए ।

वाऽऽहिता—‘आहिताग्नि’ आदि शब्दों के प्रसङ्ग में निष्ठान्त शब्दों का विकल्प से पूर्व-प्रयोग
होता है ।

कडारा—‘कडार’ आदि शब्दों का कर्मधारय समास में विकल्प से पूर्व-प्रयोग होता है ।

द्वितीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यद्विदुः कर्तव्यं तदनुकमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिदिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते ? तिङ्कुचक्षितस्मात् । (१) परिसरयानम् । वक्ष्यति—“कर्माणि द्वितीया”—कं करोति, ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? सिद्ध-क्रियते कटः । इव-कृतः कटः । तद्विदुः-शक्त्यः, शक्तिः । समास-ग्राह्यमुदकं यं ग्रामं ग्राह्योदको ग्रामः । परिसरयानं किम् ? कटं करोति, भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । “बहुषु बहुवचनम्” इत्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, यत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते—अनभिहितकर्माचारपेक्षे-कत्वादपि द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयावयः शब्दाः पूर्वोच्यते. सुषा त्रिकेषु स्वयम्ने, तैरेवान्न व्यवहारः । कर्मणि
कारके वा सख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कर्तुं करोति । ग्रामं गच्छति ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

द्वितीयः। अग्रे दित्तान्तेषु ततोऽप्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्वेचवत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अधोऽधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । अभिभूतं परितः समयातिक्रपाहप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ अभिभूतो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । पुत्रुपितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वसन्ते । द्वितीयाया माहाया तृतीया विधीयते, चक्षमाहासा च भवति ।
 छन्दसि विषये जुहोते, कर्मणि कारकं तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यथाग्यामि-
 होत्रं जुहोति । यथागूममिहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् ? यथागूममिहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्गते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ ; साहचर्याद् गृह्येवे ।

अनभिहिते—यहाँ से उत्तर निदिष्टमान सूत्रों में 'अनभिहिते' (अनुक्त होने पर) का अधिकार जाता है।

क्रमशः—अनुसिद्धित कार्य से द्वितीया विभक्ति होती है ।

उभयसर्व—यसि प्रत्यान्ता उभय शब्द तथा सर्व शब्द, किन्तु जाग्रोच्छिन्नान् उपरि, मधि दग्म्
अथस शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देखा जाती है।

अभिषेक — अभिषिक्त, परित, समया, निष्कला, हा, तथा प्रति शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देखी जाती है।

तृतीया च—वेद मे 'इत्थानु के कर्म से तृतीया भो होनी है और दितोया भो ।

अन्तरा—अन्तरा तथा अन्तरेण के योग में द्वितीया विभक्ति होती है।

(१) बह्वक्ष प्रयुज्यते केषादिर्बनेन केषानिष्कार्यान्वयः प्रतिपादनपरिसह्यायाम् ।

आध्या योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । पष्ठपवादो योगः । तन्त्रान्तराशब्दो मध्यमाधेय-
प्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलु ।
अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलु । अन्तरेण पुरुषकार न किञ्चिद्व्यत्यते । युक्तग्रहणं किम् ?
अन्तरा नचशिला पाटलिपुत्रं च सुप्रस्थ प्रकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालाध्वन्योऽध्वन्योऽध्वन्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रिया-
गुणद्वयं साकल्येन कालाध्वनोः सवन्योऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवासरमधीते ।
मास कल्याणी । मन्वसरं कल्याणी । मास गुडधाना । सवसरं गुडधाना । अध्वन
खल्वपि-क्रोशमधीते, योजनमधीते, क्रोशं कुटिला नदी, योजनं कुटिला नदी, क्रोश
पर्वत, योजन पर्वत । अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे
पर्वत (१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति वचते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्तिः ।
अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानु-
वाकोऽधीत । संवासरानुवाकोऽधीत । अध्वन-क्रोशेनानुवाकोऽधीत, योजनेनानु-
वाकोऽधीत । अपवर्ग इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाकः, मासमधीत । (२) कर्तृव्यापृत्तौ
फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वचते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्या सप्तमीपञ्चम्यौ
विभक्ती भवत । अद्य भुक्त्वा देवत्वं हवहे इत्यादि भाक्ता । अहं अहं भाक्ता ।
कर्तृशक्तयोर्मध्ये काल । इहस्थोऽयमिच्छास क्रोशे लक्ष्यं विद्वपति, क्रोशास्तु च विद्वपति ।
कर्तृकर्मणो कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । सख्यातानुदेशो न
भवति, अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलक्षणे । शाकल्यस्य सहितामनु-
प्रावर्पन् । आगत्यमन्वसिद्धम् प्रजा ॥

कालाध्वनो—कालवाचक तथा मासवाचक शब्दों में द्वितीया विभक्ति होती है यदि अत्यन्त-
संयोग का प्रतीति होती हो ।

अपवर्गे—फलप्राप्ति के बाद क्रिया की समाप्ति के गम्यमान होने पर कालवाचक तथा
अध्ववाचक शब्दों से अत्यन्तसंयोग की प्रतीति होने पर तृतीया विभक्ति होती है ।

सप्तमी—दो कारकों के मध्य में वर्तमान कालवाचक तथा अध्ववाचक शब्दों में सप्तमी तथा
पञ्चमी आती है ।

कर्मप्रवचनीय—कर्मप्रवचनीय से युक्त शब्दों से द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) योजनस्यैकदेशं पर्वत इति न्यासोऽधिकम् ।

(२) कर्तृव्यापृत्तादिति अनुक्त्यादिना कर्तृरुपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रिया विच्छिन्नेति
प्रवृत्तपादो न त्वपपृच्छतेति ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाद्यां द्वौ । उपनिष्के कार्यापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिवक्तृत्वे पञ्चाहा, अपि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति । द्वितायापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाठपरिमः ॥ १० ॥

अप, आह, परि इत्येते कर्मप्रवचनीयैर्योनि पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगतेभ्यो वृष्टो देव । आ पाठलिपुत्राद् वृष्टो देव । परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो देव । अपेन साहचर्यात्परे-
वर्जनार्थस्य मक्षणम् । तेनेह भवति—वृष्ट परि विद्योवते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

सुवचसद्वत् प्रतिनिधि । इतस्तस्य प्रतिनिधौतन प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्पुरर्जुनतः प्रति । प्रयुज्यो वासुदेवतः प्रति । भाषानस्मै तिलेभ्यः प्रतिपद्यति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रव-
चनीययुक्ते, न तु यत् प्रतिनिधिप्रतिदाने ? नैव दोषः, (१) सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनञ्चानि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टात्रिधाणां परित्यक्तक्रियाणां कर्मणि कारकेऽन्वयजिते द्वितीया-
चतुर्थ्यौ भवतः । प्राप्ते गच्छति । प्राप्ताय गच्छति । प्राप्ते व्रजति । प्राप्ताय व्रजति । गत्यर्थ-
ग्रहणं किम् ? ओदने पचति । कर्मणीति किम् ? अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् ?
मनसा पाठलिपुत्र गच्छति । अनध्यनीति किम् ? अप्रधान गच्छति । अप्रवर्त्यग्रहणम्—
पन्थानं गच्छति, मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिपेक्षयाय विज्ञेयः । आस्थितः सम्प्राप्तः,
आक्रान्त उच्यते । यत्र उपपद्येन पन्थानं गच्छति तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या—पद्ये गच्छ-
तीति । द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विवक्ष्येत, अपवादविपर्ययेऽपि यथा इयात्—
प्राप्ते गन्ता, प्राप्ताय गन्ता । कुरोगच्छणा पद्यी न भवति ॥

यस्मादधिकम्—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे अधिक और जिसका सामर्थ्य बग-
लाया जाय उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

पञ्चम्यपाठ—अप, आह तथा परि, इन तीन कर्मप्रवचनीयों के योग में पञ्चमी विभक्ति
होती है ।

प्रतिनिधि—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे प्रतिनिधित्व हो तथा जिससे प्रतिदान हो
उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

गत्यर्थकर्मणि—चेष्टा जिनकी क्रिया हो उसे गत्यर्थक धातुओं के मार्गभिन्न कर्मकारक से
द्वितीया तथा चतुर्थी विभक्तियाँ होती हैं ।

(१) सम्बन्धसम्बन्धादिति—सम्बन्ध इति सम्बन्ध प्रतिनिधि, प्रतिदानम् । ननुभयमपि
कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना पुज्यते । तेन सम्बन्धेन य सम्बन्धः, स सम्बन्धसम्बन्धः । प्रतिनिधिमुत्प-
मपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदणम् । ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानान्मां योग-
नत्रस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदधान्यां तद्विहारी योगोऽस्त्येवम् ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय मा ददाति । माणवकाय भिक्षा ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः सृष्टयति । इत्यादि ॥ छचतुर्थीविधाने तादर्थ्य उप-संख्यानमश्नुते । यूपाय दाह । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्ध्रनाय स्थाली । अवहननायोल्-खलम् । छचतुर्थीसम्प्रदाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मूत्राय कल्पते यवागू । उच्चाराय कल्पते यवागू । वलृपोत्यर्थनिर्देश — मूत्राय सम्प्रद्यते यवागू, मूत्राय जायते यवागू ॥ छउत्पा-तेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

वाताय कपिला विषदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया हुर्मिषाय सिता भवेत् ॥

छहितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपद यस्य सोऽय क्रियार्थोपपद । “तुमन्पुल्लौ क्रियाया क्रियार्था-याम्” इत्यप विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च (१) स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातो कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽय योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम्, प्रविश वर्णम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहुर् व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्ति-र्भवति । “भाववचनाश्च” इति वचयति, तस्येद ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । सपत्नये व्रजति । तुमर्थादिति किम् ? पाक, त्याग, रागः । भाव-वचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपठ्योगाच्च ॥ १६ ॥

नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट् ह्रस्वेतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । ननो वेधेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽन्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं महो मह्याय । अलमिति

चतुर्थी—तन्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है ।

चतुर्थीविधाने—चतुर्थीविधि में तादर्थ्य में भी चतुर्थी का विधान समझना चाहिए ।

वृत्ति सम्प्रदाने—वृत्तवर्षक धातुओं के प्रयोग में सम्प्रदान कर्ता से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

उत्पातेन—उत्पात के द्वारा ज्ञाप्यमान से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

हितयोगे—हितशब्द के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

क्रियार्थोप—एक क्रियार्थक अन्य क्रिया हो उपपद में जिसके ऐसे अप्रयुज्यमान धातु के अनभिहित कर्म से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

तुमर्थाच्च—तुमुन्-प्रत्ययसमानार्थक प्रत्ययसे युक्त भाववचन प्रातिपदिक से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

नम स्वस्ति—नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् तथा वषट् के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

(१) यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्द स स्थानी ।

प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहाय्येन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति—
पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहसन्त्वेन भवति, “बृद्धो यूना” इति निदर्शनात् । अप्रधान
इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौ ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽङ्गाङ्गसमुदायं शरीरे वर्तते, येनेति च तदध्यायो हेतुत्वेन निदिश्यते ।
येनाङ्गेन विहृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अङ्गा काण. ।
पादेन सङ्गः । पाणिना कुण्ड. (१) । अङ्गवधर्मेण समुदायो न्यपदिश्यते । (२) अङ्गविकार
इति किम् ? अङ्गि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

(३) कश्चिदङ्गविकारः प्राप्तः (४) इत्थंभूतः, तस्य लक्षणमित्यङ्गभूतलक्षणम्, ततस्तृतीया विभ-
क्तिर्भवति । अपि भवान् कर्मण्डलुना छात्रमङ्गादीन् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिष्या परि-
प्राजकम् । इह न भवति—कर्मण्डलुपाणिशङ्खत्र इति, लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् ।
इत्थंभूत इति किम् ? वृद्ध प्रति विद्योतनम् (५) ॥

सङ्क्षोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

सम्पूर्वस्य ज्ञानात् कर्मणि कारके द्वितीयायाः प्राप्तायामन्यतरस्या तृतीया विभक्ति-
र्भवति । पित्रा सजानीते । पितर सजानीते । मात्रा सजानीते । मातर सजानीते (६) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनदोष्य पदार्थां लोके हेतुमुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन
कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तृयुगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविनि वर्तते । कर्तृवर्जितं यद्वर्णं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो
योगः । शतात् वद्ध । सहस्राद् वद्ध । अकर्तरीति किम् ? शतेन वन्धित । शतमृगं च
भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृभञ्जम् ॥

येनाङ्ग—जिस विकृत अङ्ग से अङ्गी का विकार लक्षित हो उससे तृतीया विभक्ति होती है ।

इत्थंभूत—इत्थंभूत के लक्षण से तृतीया होती है ।

सङ्क्षोऽन्य—सम्पूर्वक या धातु के कर्मकारक से द्वितीया के स्थान में विकल्प से तृतीया
विभक्ति होती है ।

हेतौ—हेतुवाचक में तृतीया होती है ।

अकर्तृयुगे—कर्तृमित्र ऋणवाचक शब्द से पञ्चमा होती है ।

(१) कुण्डिरिति पाठ कश्चिद् ।

(२) कश्चिदङ्ग इति किमिति पाठ ।

(३) सामान्यस्य भेदको विदोष प्रकार उच्यते ।

(४) अत्र आपन्न इति न्याये पाठ ।

(५) इत्थंभूत इत्यादिन विद्योतनमित्यन्त पाठ प्रायो न दृश्यते ।

(६) कश्चिदङ्गि पाठोऽन्य—सम्पूर्वः किन् ? मानस ज्ञानानि । कर्मणीति किम् ? पूरेण पुत्रं
सजानीते इति ।

विभाषा गुणेश्वर्याम् ॥ २५ ॥

हेताविनि वर्तते । गुणे हेतावच्छिष्टे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जात्याद् यद्- । जातयेन यद्- । पाण्डित्यान् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अक्षिपामिति किम् ? उदया मुक्तः, प्रव्या मुक्तः ॥

पष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ धोत्ये पष्ठी विभक्तिर्भवति । अक्षरय हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनामो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ धोत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति पष्ठी च । पूर्वण पष्ठयामेव प्रासापामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति । किं निमित्तकमणहेतुपु सर्वोसं प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमिषाय वसति । कस्माधिमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । एव कारणहेतोरन्वुदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चेतद् । पर्यायो-पादान् नु स्वरूपविधिमां विज्ञायति । तेनेहापि भवति—किं प्रयोजन वसति । केन प्रयो-जनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्माप्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । प्रामाद्वान्त्वति । पर्वताद्वारोहति । वृक्षेभ्यो विभेति । अभयनात्पराजयते । अपञ्चमीविधाने स्वबलोवे कर्मण्युपसक्त्यानम् । प्रासादात् प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । अविचरणे चोपसक्त्यानम् । आसने उपविश्य प्रेक्षते आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । अपरनास्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवान् ? पादलिपुत्रात् । अथतश्चाप्यकाठनिर्माणः (१) सद्यः पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः साङ्गारयं चङ्गारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । अतएवाकाठे

विभाषा—गुणस्वरूप आदिभिन्न हेतुवाचक शब्द से विकल्प से पञ्चमा विभक्ति होती है ।

पष्ठी हेतु—हेतु शब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के धोत्य होने पर पष्ठी विभक्ति होती है ।

सर्वनाम्न—हेतुशब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के धोत्य होने पर सर्वनाम शब्दों से तृतीया तथा पष्ठी विभक्तियाँ होती हैं ।

निमित्त—निमित्तार्थक शब्दों के प्रयोग में प्रायशः तथा विभक्तियाँ देखी जाती हैं ।

अपादाने—अपादान कारक से पञ्चमी विभक्ति होती है ।

पञ्चमी—पञ्चमीविधि में स्वबन्त के लोप होने पर उसके कर्मकारक से भी पञ्चमी का विधान समझना चाहिए ।

अधिकरणे—स्वबन्त के लोप होने पर उसके अधिकरण कारक से भी पञ्चमी विभक्ति समझनी चाहिए ।

परनास्यान—ग्रहन और उसके उत्तर में पञ्चमी विभक्ति होता है ।

यवश्चाप्य—जिस स्थान से अन्व (मार्ग) तथा काठ का अविनिर्णय किया जाय उन्ममे पञ्चमी होती है ।

तदनुकात्—पञ्चमी-नुक्त से परवर्ती काठवाचक मन्त्रादि शब्दों से सप्तमी विभक्ति समझनी चाहिए ।

(१) निर्मानवन्वपरापरिच्छेदः ।

सप्तमी वक्तव्याः । कात्तिक्या आग्रहायणी मासे । अश्विनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्याः ।
गर्वाश्रुमतः साकार्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तेदिकशब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अन्वत्तरपद, आच्, आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी
विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् ।
भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तर देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं
वर्तते । तत्र “दूरान्तिकार्थे पृथगन्यतरस्याम्” इति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराहिवदत्तान् ।
आराद्यज्ञदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् ।
ऋते इति अन्यय वर्जनार्थे । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्द-पूर्वो ग्रामात् ।
पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्त । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहण देशकाल-
वृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात्, इतरथा हि दिग्बृत्तिनैव स्यात्—इयमस्याः
पूर्वति । इह तु न स्यात्—अयमस्यात् पूर्व. काल इति । अन्वत्तरपद-प्राग् ग्रामात् ।
प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव ? “पृथगतसर्थप्रत्ययेन” इति वक्ष्यति,
तस्यापि पुरस्तादपकर्षः । आच्-दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि
ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

पृथगतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

“दक्षिणोत्तराभ्यामतस्तुच्” इति वक्ष्यति, तत्संद ग्रहणम् । अतस्तर्पेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी
विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरोग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य ।
उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाद् ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“एनवभ्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या” इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति ।
पूर्वेण पृथवा प्राप्तयामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पृथगपीत्येते ।
दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभाग कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक्, विना, नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति
अन्यतरस्या पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना
देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् । पृथग् विनानानाभिरिति योगविभागो
द्वितीयार्थः ॥

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान् दीपान् कनेमो पातितो द्युमौ ॥

अश्विनः—अश्विन-पुष्प-वदार्थं ये अश्विनो अश्विन-वचक इत्येते ते प्रथमा तथा सप्तमी विभक्तिभ्यां
ममज्ञानी चादिप ।

अन्यारादितरर्त्ते—अन्यार्थक, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्दक शब्द, अन्वत्तर पद, आच् तथा
आहि के योग न पञ्चमी विभक्ति होती है ।

पृथगतसर्थ—अतस्तुच् तथा तसके अर्थ में विहित प्रत्ययों से युक्त शब्द से युक्त से वशा
निर्भन्ना होती है ।

एनपा—एनप्रत्ययान् से युक्त शब्द में द्वितीया होती है ।

पृथग्विना—पृथक्, विना तथा नाना—इन शब्दों के योग में तृतीया तथा पञ्चमी विभ-
क्तिर्पां होती है ।

करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्कतिपयस्यासत्त्वचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्वचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्या तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्र करणतया विवक्ष्यते न द्वयम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्वचनता । स्तोका-
मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः ।
कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्वचनस्येति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः,
अल्पेन मनुना भक्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मणि सा भूष—स्तोक
सुब्रति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्भ्यो षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्तरस्यां षष्ठमी च ।
दूरं ग्रामात् । दूर ग्रामस्य । विप्रकृष्ट ग्रामात् । विप्रकृष्ट ग्रामस्य । अन्तिक ग्रामात् ।
अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याश ग्रामात् । अभ्याश ग्रामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्यर्थम् ।
इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्दैर्भ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारापञ्चमी
तृतीयापि सगुचीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद् ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य ।
अन्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्वचनग्रहणं
चानुवर्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पञ्चाः । दूराय पञ्चै हि ।
दूरस्य पञ्च स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते ।
शकटे आस्ते । स्थावरा पञ्चति । दूरान्तिकार्थेभ्यः सत्त्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिकं
ग्रामस्य । अभ्याशे ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति द्वितीयातृतीया-
पञ्चमीसप्तम्यः । असप्तमीविधाने कस्त्वेन विषयस्य कर्मण्युपसर्गदानम् । अर्धाती-
न्याकरणे । परिगणिता याज्ञिके । आश्राप्ता इन्द्रसि । असत्त्वसाधुप्रयोगो च सप्तमी
वक्तव्याः । साधुर्द्वदशो मातरि । असाधु पितरि । अकारकाणां च कारकत्वे सप्तमी

करणे च—असत्त्ववाची स्तोक, अल्प, कृच्छ्र तथा कतिपय शब्दों से करण में तृतीया तथा
षष्ठमी विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थैः—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक (समीपार्थक) शब्दों के योग में षष्ठी तथा षष्ठमी
विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक शब्दों से द्वितीया, तृतीया तथा षष्ठमी विभ-
क्तियाँ होती हैं ।

सप्तम्यर्थः—नाधिकरण-कारक-सप्तमी दूरार्थक आरे आन्तिकार्थक शब्दों से सप्तमा विभक्ति-
होती है ।

सप्तमी—सप्तमी विधि के प्रसङ्ग में इन्-विषयक सत्त्वग्रन्थान्त के कर्मकारक से भी सप्तमा
समझनी चाहिए ।

साध्वसाधु—साधु तथा असाधु शब्दों के प्रयोग होने पर भी सप्तमी विभक्ति या विधान
समझना चाहिए ।

कारकाङ्गणाम्—क्रिया के प्रति जिसका कारकत्व उचित हो उसके कारकत्व की विश्वा होने
पर उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

वक्तव्याः । अक्षरेषु भुजानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरसु वृषला आसते । अकार-
रकाराणां च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्याः । दरिद्रेष्व्वासीनेषु ऋद्धा भुजते । वृष-
लेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । अतद्विपर्ययं च सप्तमी उक्तव्याः । अक्षरेष्व्वासीनेषु
दरिद्रा भुजते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी
वक्तव्याः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्त्योर्हन्ति ऊत्तरम् ।

केरोषु(१)चमरी हन्ति सीञ्चि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते
ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु
दुह्यमानासु गतः । पुश्यास्वागतः । अग्निषु दूष्यमानेषु गतः । हुतेष्व्वागतः । भावेनेति
किम् ? यो जगामि स भुङ्क्ते । पुनर्भावप्रहणं किम् ? यो भुङ्क्ते स देववृत्तः ॥

पृष्ठां चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वण सप्तमा प्राप्ताया पृष्ठी विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके
भावलक्षणे भाववतः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । इदं प्राप्ताजीव । क्वृति प्राप्ताजीव ।
क्लोशत प्राप्ताजीव । क्लोशति प्राप्ताजीव । क्लोशतमनादस्य प्रवृत्तिर्याच्यते ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पृष्ठीसप्तमी वर्तते । स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत
इत्येतैर्योगे पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वर ।
गोष्वाश्वर । गवामधिपति । गोष्वधिपति । गवा दायाद । गोषु दायाद । गवा
साक्षी । गोषु साक्षी । गवा प्रतिभू । गोषु प्रतिभू । गवा प्रसूत । गोषु प्रसूत । पृष्ठवा-
मेव प्राप्ताया पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाम्पां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारित (२), कुशलो निपुण, ताम्बा योगे आसे-

अकाररकाराणां—अकारकत्वाद् के अकारकत्व का विवेक्षा में भी सप्तमी समसप्तमी चाहिए ।

तद्विपर्ययं—उत्पन्न स्थितियों के विपर्यय—कारकत्वाद् के कारकत्व की अविवेक्षा आर
अकारकत्वाद् के कारकत्वविवेक्षा—य भी सप्तमी विभक्ति समसप्तमी चाहिए ।

निमित्तात्—कर्मकारक के प्रयुक्तमान होने पर निमित्त-भूत-पदार्थसक शब्दों में सप्तमी
विभक्ति समसप्तमी चाहिए ।

यस्य च—जिसकी एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित हो उस क्रियावान् से सप्तमा होती है ।

पृष्ठी—गरन्तु अनादरे वी पत्नीति होने पर जिसका एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित
होती हो उस क्रियावान् से पृष्ठी और सप्तमी या विकल्प से होती है ।

स्वामीश्वराधि—स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत—इन शब्दों
के योग में पृष्ठी तथा सप्तमा विभक्तियों विकल्प से होती है ।

आयुक्त—तात्पर्य के सम्यक्मान होने पर अत्रन्त (निवृत्त) तथा कुशल शब्दों के योग में
पृष्ठी तथा सप्तमा विभक्तियाँ विकल्प से होती हैं ।

वाया गम्यमानाया पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कट-
करणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । (१) आसेवा-
यामिति किम् ? आयुक्तो गौः श्रवणे । ईष्युवत् इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।
यतो निर्धारणं ततः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां चत्त्रियः शूरतमः । मनुष्येषु
चत्त्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पच्चरीरतमा । गोषु कृष्णा सम्पच्चरीरतमा । अप्वगानां
धावन्तः क्षीप्रतमाः । अप्वगेषु धावन्तः क्षीप्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

"यतश्च निर्धारणम्" इति वर्तते । पृष्ठीसप्तम्येवाद्देशे योगः । विभागो विभक्तम् । परि-
शिद्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुरा पाटलिपुत्रकेश्य-
मुकुमारवरा, आर्यवरा ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु, निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेद्
प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।
अर्चायामिति किम् ? साधुर्द्वयोः राज्ञः । तावकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् ?
साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । अग्रजयादिभिरिति वक्तव्यमलं । साधुर्देवदत्तो मातरं परि,
मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसितः उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकाराः सप्तमी च । प्रसिता
प्रमत्तः, यस्तत्र नियमेनावबद्धः स(२) उत्पद्यते । केशो प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशैश्च
सुकः । केशेषु सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुपन्ताश्च नक्षत्राणां तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
पुष्येण पायसमहर्ष्यात् । पुष्ये पायसमहर्ष्यात् । मघाभिः पट्टादीनम् । मघासु पट्टादी-
नम् । तच्छत्र इति किम् ? पट्टादेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु प्रहः । इह करमात्र

यतश्च—जहाँ से निर्धारण हो उससे सप्तमी तथा पृष्ठी विभक्तिर्वा विकल्प से होती है ।

पञ्चमी—जिस निर्धारणाश्रय में विभाग हा उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

साधु—अर्चा (पूजा) के गम्यमान होने पर साधु तथा निपुण शब्दों के योग में सप्तमी
विभक्ति होती है यदि 'प्रति' का प्रयोग न हुआ हो ।

अप्रत्यादि—'प्रति' के प्रयोग न होने का अर्थ 'तत्र' आदि का प्रयोग न होना समझना
चाहिए ।

प्रसितोत्सुकाभ्याम्—प्रसित तथा उत्सुक शब्दों के योग में तृतीया तथा सप्तमी विभक्तिर्वा
होता है विकल्प से ।

नक्षत्रे च—उत्पन्न नक्षत्रवत्पक्ष शब्दों से तृतीया तथा सप्तमी विभक्तिर्वा विकल्प से होती है ।

(१) आमेवावाप्तिराभ्य इत्यर्थे ररवन्त पाठो न्यासपर्वालोचनवा सूत्रे नासादिति प्रती
यते । पदमश्वार्थशुक्ले प्रत्युदाहरणमात्राद्यर्थे नासीदिति प्रतीयते ।

(२) प्रसितशब्देनौच्यते इति न्यामपाठः ।

भवति—अथ पुन्य, अथ कृत्तिका? अधिकरण इति वर्तते, वचनं ॥ पदे तृतीया-
विधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थं सत्ता । लिङ्गम्—स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकादि । परिमाणं द्रोणः,
सारी, आढकम् । वचनम्—एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दं प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्राति-
पदिकार्थमात्रे—उच्चैः, नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम्? कुमारी, वृष, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा
स्यात् । परिमाणग्रहणं किम्? द्रोण, सारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचन-
ग्रहणं किम्? एकत्वादियुक्तेष्वपि यथा स्यात्—एक, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं
किम्? निपातस्थानार्थकस्य प्रातिपदिकवस्तुस्य, ततोऽपि यथा स्यात्—प्रकृत्यते,
अभ्यागच्छति ॥

संयोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं सम्बोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचन-
मारम्भेन । सम्बोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तः शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
आमन्त्रितप्रदेशा—“आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” इत्येवमादयः (१) ॥

एकवचनं समुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमायां पदेकवचनं तत्समुद्धिसंज्ञं भवति । हे पदो । हे देवदत्त । समुद्धि-
प्रदेशा—“पदस्त्वात् समुद्धे” इत्येवमादयः ॥

पृष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

(१) कर्मादिभ्योऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं स्वस्वामिसम्बन्धादि- शेष, तत्र पृष्ठी
विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

प्रातिपदिकार्थः—प्रातिपदिकार्थमात्रं मे, लिङ्गमात्रं मे, परिमाणमात्रं मे तथा वचनमात्रं मे
प्रथमा विभक्तिर्होतीति ।

सम्बोधने—सम्बोधनं मे भी प्रथमा विभक्तिर्होतीति ।

साऽऽमन्त्रितम्—सम्बोधनविहितप्रथमान्तः शब्दस्वरूपं की ‘आमन्त्रित’ संज्ञा होती है ।

एकवचनम्—आमन्त्रितसंज्ञक प्रथमा के एकवचन की ‘समुद्धि’ संज्ञा होती है ।

पृष्ठी—कर्मादिभिश्च तथा प्रातिपदिकार्थभिश्च स्वस्वामिभावादिस्तम्बस्वरूपं शेषं मे पृष्ठी
होती है ।

(१) वचनित आमन्त्रितस्य च इत्येवमादय इति पाठः ।

(२) अत्र न्यासे कर्मादिभ्यो योऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकं स्वस्वामिकमन्त्रभावादिः स शेषः
इति पाठो दृश्यते । कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विज्ञातम् इत्यादि कर्मादिभ्यो योऽन्य
इति । कर्मादयः कारकविशेषा, तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः । स ॥ फलभूतः । हेतुफलयोगश्च प्रतिबन्ध-
न्यत्वमिति तेष्वोऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेकं आधिक्यम् । अथवा येन
प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त्यने व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक- प्रातिपदि-
कार्थव्यतिरेकः, स शेषः ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

(१) जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । (२) सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानाति-रविदर्थः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तं प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ब्रह्मं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् ? स्वरणे पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । 'दयं दानमातिरक्तगोषु', 'ईशं देधयं' एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरप्यति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणैः स्मरति । शेष इति किम् ? मातरं स्मरति ॥

कुलः प्रतियस्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतिपालः । करोते कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियसे सम्पमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधो दकस्योपस्फुटते । शस्त्रपत्रस्योपस्फुटते । प्रतिपाल इति किम् ? कट करोति । कर्मणीति किम् ? एधो दकस्योपस्फुटते प्रहृषा । शेष द्वायेव—एधो दकमुपस्फुटते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां अवरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चीरस्य रुजति रोगः । चीरस्यामयायामयः । रुजार्थानामिति किम् ?

पृति जीवन्तमानन्दो नरं वपंशतादपि ।

जीव पुत्रक मा मैव तपः साहसमाचर ॥ (३)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कुलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ? चीरं अज्वरति उवरः । अज्वरिसताप्योरिति वक्तव्यम् । चीरं सतापयति तापः । शेष द्वायेव—चीरं रुजति रोगः ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य—अज्ञानार्थक 'ज्ञा' धातु के करण कारक से षष्ठी होती है ।

अधीगर्थ—स्मरणार्थक धातु, 'दय' धातु तथा 'इष्ट' धातु के कर्मकारक की यदि शेषत्वेन विवक्षा हो तो उससे भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

कुलः—गुणाधान के प्रतीक होने पर 'कृष्' धातु के शेष के रूप में विवक्षित कर्म कारक से षष्ठी होती है ।

रुजार्थानाम्—भाववाचक धनादिप्रत्ययान्त शब्द हो कर्ता जिनके शेषे 'उवर'-धातुभिन्न रोगार्थक धातुओं के कर्म कारक से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी विभक्ति होती है ।

अज्वरि—केवल 'ज्वर' धातु से ही नहीं किन्तु उसके साथ-साथ सम्बन्धक 'तप्' धातु या भी प्रतियेय में परिगणन समझना चाहिए ।

(१) अविद शेष इत्यनुवर्तते इति विधत्ते ।

(२) सर्पिषेत्यारम्भ इत्यर्थे इत्यन्तं पाठो न्यायेऽद्वयनाह मूले नमोऽदित्यनुमोचने ।

(३) अविद्याठान्तरान् दरोऽद्वयते, तन्नेत्यम्—

कल्याण्डे सन्तु गन्धेय ओषिकी प्रतिभाति ने । पृति जीवन्तमानन्दो नरं वपंशतादपि ॥

आशिपि नाथः ॥ ५५ ॥

‘नाथु नाथ याचोपतापैश्वर्यांशी पु’ पठ्यते, तस्याशी क्रियस्य कर्मणि कारके शेष-
वेन विवक्षिते पठ्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ?
नागवक्रमुपनाथति, अद्भु पुत्रकापीष्व ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि, निप्रहण, नाट, क्राथ, पिप् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके पठ्ठी
विभक्तिर्भवति । ‘जसु हिंसायाम्’, ‘जसु ताडने’ इति च जुरादौ पठ्यते, तस्येव प्रहणं न
देवादिकस्य ‘जसु मोचने’ इत्यस्य (१) । चौरस्योक्तासयति । वृषलस्योक्तासयति । निप्रहण
इति सघातविगृहीतविपर्यस्तस्य प्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य
प्राणिहन्ति । चौरस्योक्ताटयति । वृषलस्योक्ताटयति । चौरस्य क्राथयति । वृषलस्य क्राथ-
यति । निपाननावृद्धिः । अथ हि घटादौ पठ्यते ‘अथ वनथ क्रथ बलथ हिंसाधां’ इति,
तत्र ‘घटादयो मित’ इति मितसंज्ञायाः “(२)मिता इस्व” इति इस्वत्व स्यात् । चौरस्य
पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् ? धाना पिनष्टि । शेष इत्थं—चौरमु-
क्तासयति । प्यामिति किम् ? चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् ? चौरं विहन्ति (३) ॥

व्यवहृपणाः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ, पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके पठ्ठी विभक्तिर्भवति । एते
क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थव्यवहनयोः । शतस्य (४) व्यवहरति । शतस्य व्यवहरति ।
शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आद्यप्रत्यय कस्माच्च भवति ? स्तुत्यर्थस्य पणतेराच-
प्रत्यय (५) इत्यते । समर्थयोरिति किम् ? शलाका व्यवहरति । (६) गणपतीत्यर्थः ।
आज्ञाणां पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेष इत्येव—शत पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यते कर्मणि पठ्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति ।
सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् ? आज्ञा दीव्यति (७) । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अशिपि—आशीर्षक ‘नाथु’ धातु के कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा होने पर, पठ्ठी विभक्ति
होती है ।

जासिनिप्रहण—हिंसार्थक ‘जासि’, नि प्र-पूर्वक ‘इन्’, ‘नाटि’, ‘क्राथि’ तथा ‘पिप्’ धातुओं के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, पठ्ठी होती है ।

व्यवहृ—समानार्थक वि-अन-पूर्वक ‘हृ’ धातु तथा ‘पण’ धातु के कर्मकारक से शेष की विवक्षा
में पठ्ठी होता है ।

दिवस्तदर्थस्य—वि अव-पूर्वक ‘हृ’ धातु तथा ‘पण’ धातु के समानार्थक ‘दिव्’ धातु के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, पठ्ठी विभक्ति होती है ।

- (१) अस्तिस्त्वत्वात् इति हेतुपद कचिद् ।
- (२) मित्ता इस्व इति न्यासपर्यालोचनना मूले प्रक्षिप्तं प्रतिभाति ।
- (३) प्यामित्यादिभ्य विहन्तिपर्यन्तं पाठं प्रायो नास्ति ।
- (४) शतस्य व्यवहरति शतं क्रयविक्रयेण विनिपुञ्जते, दीव्यतीति वार्थः । एव शतस्य पणते
इत्यस्याप्ययमेवार्थः ।
- (५) न तु व्यवहारार्थस्य इत्यनिरिक्तं नुनचिद् ।
- (६) मूले प्रत्युदाहरणयोरभिनिर्देशं प्रक्षिप्तो भाति, न्यासे तदर्थनात् ।
- (७) आज्ञानिति न्यासे । आज्ञा दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं पट्टां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विवक्ष्य उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा पट्टी विभक्तिर्भवति । घृतस्य प्रतिदीप्यति । सहस्रस्य प्रतिदीप्यति । दानं प्रतिदीप्यति । सहस्रं प्रतिदीप्यति । उपसर्गस्येति किम् ? घृतस्य दीप्यति । तदर्थस्येत्येव—श्रद्धाकां प्रतिदीप्यति ॥

द्वितीया प्राक्षणे ॥ ६० ॥

प्राक्षणादिपदे प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । (१) गामस्य तदहः सभायां दीप्येयुः । अनुपसर्गस्य पट्टा प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि न्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यघ्नवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिभ्यश्च लोभमध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तस्मात्तद्वर्णाद् मुचिरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यघ्नोर्हविष्य- कर्मणः पट्टीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति । अग्नये घ्नागस्य हविषो यथाया मेदुस्- (२) प्रेष्य । अग्नये घ्नागस्य हविषो यथाया मेदुसोऽनु- प्रक्षि । प्रेष्यघ्नोऽपि किम् ? अग्नये घ्नाग हविषो यथाया मेदोऽनु- प्रक्षि । हविष इति किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाना इति किम् ? मागवकाय पुरोडाशं प्रेष्य । हविष्य- प्रस्थितस्य प्रतिपेयो वक्तव्यः । इन्द्राग्निभ्यां घ्नागं हविषो यथाया मेदुः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे पट्टी विभक्तिर्भवति (३) बहुलम् । पुरुषस्यृगध्वन्मसः । पुरुषस्यृगध्वन्मसः । गोधा कालका दार्यापादस्ते यनस्पतीनाम् । ते यनस्पतिभ्यः । बहुल- प्रहणं किम् ? कृष्णो (४) राश्वैः । हिमयतो हस्ती । उपपद्यते चतुर्थी वक्तव्या । या यवण- पियति तस्यै यवो जायते । या दतो प्रायति तस्यै यवावदन् । या मर्यानि कृन्ति तस्यै पुनर । याऽऽवृते तस्यै काणः । याऽऽन्यद्वते तस्यै दुधर्मा । या केशान् मलितति तस्यै यलतिः । अहत्यायै जारः ॥

यज्ञे करणे ॥ ६३ ॥

यज्ञेधातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं पट्टी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन

विभाषोप—सोपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्म से विकल्प से पट्टी होता है ।

द्वितीया—प्राक्षणादिपदे प्रयोग के क्षेत्र में अनुपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्मकारक से, घघार की विवक्षा में, द्वितीया विभक्ति होती है ।

प्रेष्य—देवता के सम्प्रदान होने पर प्र पूर्वक 'इष्' धातु तथा 'घ्न' धातु के हविषाचक कर्म से, उपसर्ग की विवक्षा में, पट्टी विभक्ति होती है ।

हविष्य—परन्तु प्रविषय-हविषाचक सन्त्यो से पट्टी विभक्ति का प्रतिषेध समस्तना आदिप ।

चतुर्थ्यर्थे—वेद में चतुर्थी के अर्थ में पट्टी विभक्ति आनुष्येन होती है ।

पट्टवर्थे—वेद में पट्टी के अर्थ में चतुर्थी विभक्ति भी होती है ।

यज्ञे—वेद में 'यज्' धातु के करण से पट्टी होती है ।

(१) गामस्येति—गामस्य सभायामित्यन्वयः । तदह इत्युदाहरणम् ।

(२) प्रेष्य इत्यत्र अनुपसर्गस्येति न्याये ।

(३) देवतासम्प्रदाने सति इत्यपि न्वयिह ।

(४) कृष्ण इति—बहुलप्रहणान् राश्वै इत्यत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।

यजते । गोमस्य यजते । सोमेन यजते(१) ॥

कृत्योऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

“बहुल बुन्दसि” इति निवृत्तम् । कृत्योऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पृष्टी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्योऽहो भुङ्क्ते । द्विरहोऽधीते । कृत्योऽर्थग्रहणं किम् ? अहनि रोते, रात्रौ रोते । प्रयोगग्रहणं किम् ? अहनि भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विस्त्रिंशत्वंति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् ? हि. कास्यपान्या भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् ? द्विरहो भुङ्क्ते । रोप इत्येव—द्विरदभ्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृतप्रयोगे कर्तरि कर्मणि च पठ्ये विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका ।
कर्मणि-अपा खष्टा, पुरा भेत्ता, वस्त्रस्य भर्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् ? शब्देण भेत्ता ।
कृतीति किम् ? तद्विप्रयोगे मा भूत्—कृतपूर्वा कटम्, भुक्तपूर्वा ओदनम् । शेष इति
निवृत्तम्, पुन कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति प्रयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण पट्टी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तयोरिमन् कृतिः
सोऽयमुभयप्राप्तिः, तत्र कर्मण्येव पट्टी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्रयौ गवा दोहोभो-
पाळकन । रोषते मे ओदनस्य भोजनं दधत्तेन । साऽु खलु पयसः पानं यद्वत्तेन । बहु-
व्रीहियिज्ञानाविह नियमो न भवति—आश्रयंमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च
प्रादुर्भाव इति । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य
काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य वटस्य । अक्षरे विभाषा । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्ययो-
र्ग्रहणात् तदपेक्षया शेष स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते—विच्छिन्ना हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणि-
निना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचा-
र्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकाध्ययनिष्ठा” इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पक्षी विधीयते । कस्य वर्तमानकाल-
विहितस्य प्रयोगे पक्षी विभक्तिर्भवति । राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा पुजितः । कस्येति

सूत्रवैयर्थ्य—कृत्रमुन् प्रत्यय तथा उसके अर्थ के अभिधायक प्रत्ययों के प्रयोग होने पर काष्ठ-वाचक अधिकरण कारक से पट्टी विभक्ति होती है।

कर्तृकर्मणो —कृतप्रत्यय के प्रयोग में कर्त्ता तथा कर्म कारकों से पृथी विभक्ति होती है ।

उभयप्रासी—यदि शास्त्रार्थ के प्रयोग में, कार्य-रथ, कार्य-रथ, दोनों से पक्षी की प्राप्ति पर्वसत्र से होती हो तो ये रथ कर्मकारक से हो पक्षी विभक्ति होती है।

अकारणयोः—'अका' तथा 'आ' इन स्त्रीप्रत्ययों के प्रयोग में उपर्युक्त नियम मान्य नहीं होता है।

क्षेत्र विभाषा—क्षेत्र स्वीप्रत्ययान्त रुदन्त के प्रसङ्ग में उपर्युक्त व्यवस्था वैकल्पिक होती है।

वतस्य च—वर्तमानकाल में विहित कप्रत्यय ॥ युक्त शब्द के योग में भी पाठी विभक्ति होती है ।

किम् ? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् ? ग्रामं गतः । अनपुंसके भाव उपसंख्यानम् । द्वाप्रत्यय हसितम् । मयूरस्य नृतम् । कोष्ठिलस्य व्याहृतम् । उत्प्रेक्षितानात् सिद्धम् । तथा च कर्तृविशेषायां तृतीयाऽपि भवति—द्वारेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“कोधिकरणे च” इति वच्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेपासासितम् । इदमेपा श्रयितम् । इदमहं-सुप्तम् । इदं वनकपर्पातम् । इदमेपा मुक्तम् । इदमेपासितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी, द्वितीयावत्—नेताश्वस्य ग्रामस्य चित्रं । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः, तदा—नेताश्वस्य ग्रामं चित्रं (१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थवृत्ताम् ॥ ६९ ॥

“कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । छ, उ, उक्, अव्यय, निष्ठा, स्वर्थ, तुन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । छ इति शत्रुज्ञानचीं कानक्षस् किंकिरी च गृह्यन्ते—ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पेचानः । ओदनं पंचिजान् । पचि सोमम् । द्विगी । उ—कटं चिकीर्षुः । ओदनं तुमुहुः । कन्यामलद्विष्टम् । इण्युचोऽपि प्रयोगे निषेधः (१) । उक्—आगामुक् (३) वाराणसीं रच आहुः । छउकप्रतिषेधे कर्मभाषायामप्रतिषेधः । दास्या कामुकः । अव्यय—उट कृन्वा । ओदनं मुक्त्वा । छअव्ययप्रतिषेधे तौमुत्कमुत्तोरप्रतिषेधः । पुरा सूर्यस्योदंतोरध्वयः । पुरा मूरस्य विसृपो विरप्तिन् । निष्ठा—ओदनं मुक्त्वा । देवदत्तेन कृतम् । स्वर्थ—इषत्वरः वटो भवता । इषत्पानः सोमो भवता । मुक्तिरिति प्रत्याहारग्रहणं “छटः शत्रुज्ञानची” इत्यारभ्य आ तुनो नकारात् । एतेन ज्ञानानुष्ठानशतशतानामपि प्रतिषेधो भवति—सोमं पचमानः । नटमाप्नान । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटात् । वृदिता जनापवादात् । छद्वयः शत्रुयो वचनम् । चौर द्विपन् । चौरस्य द्विपन् ॥

नपुंसके—नपुंसक में विहित भावार्थक क्त-प्रत्यय के योग में भी षष्ठी मबधनी चाहिए ।

उत्प्रेक्षितानात्—सम्बन्ध-सामान्य की विवेक्षा से ही दृष्टिसिद्धि हो जाने के कारण ‘नपुंसके भावे’ आदि उपसंख्यान अनावश्यक है ।

अधिकरण—अधिकरण-विहित-क्त प्रत्ययान्त शब्द के योग में भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

न लोकाव्यय—लकारस्थानिक आदेश, उपत्यय, उक्प्रत्यय, अव्यय, निष्ठाप्रत्यय, स्वर्थक प्रत्यय तथा तुन् प्रत्यय के प्रयोग होने पर ‘कर्तृकर्मणो कृति’ से षष्ठी का विधान नहीं होता है ।

उक्प्रतिषेधे—उक्प्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी प्रतिषेध के विषय में यह समझना चाहिए कि यथा नै प्रतुज्जपान ‘कर्तृ-शत्रुविहित उक्प्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं होता है ।

अव्यय—अव्यय के प्रयोग में उपदिष्ट षष्ठाप्रतिषेध के प्रसङ्ग में तौमुत् तथा कमुत् प्रत्ययान्त अव्ययों के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं समझना चाहिए ।

द्विप—‘द्विप’ शत्रुविहित शत्रुप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी का प्रतिषेध विवरण में समझना चाहिए ।

(१) द्विकर्मकानामित्यतः चेन्न वनकपर्पातस्य प्रायो नास्ति ।

(२) इण्युचोऽपि प्रयोगे निषेध इति प्रत्य सर्वत्र नास्ति ।

(३) आगामुक्मिति—रक्षासि वाराणसीप्रदेशागमनश्रीलङ्घनि भवन्ति तापादिमोक्षार्थमायुधं ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे पृष्ठी विभक्तिर्भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इन्, खल्वपि-ग्राम गामी । ग्राम गामी । आधमर्ण्यं-शत दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् ? यवानां लावक । सवतुना पायक । अवश्य कारी कटस्य । इह कस्मान्न भवति—वर्षानस्य पूरक, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति ? भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

“ऋकर्मणो कृति” इति नित्यं पृष्ठी प्राप्ता कर्तरि विग्रह्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा पृष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि (१) । भवता कट कर्तव्य । भवन्, कट कर्तव्य । कर्तरीति किम् ? तयो माणवक साक्षात् । छउभयप्राप्तौ कृत्ये पृष्ठया प्रतिपेधो वक्तव्य छ । कष्टस्याग्राम शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्याधैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्याधैः, शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या पक्षे पृष्ठी च, तुलोपमाशाब्दां वर्जयित्वा । शपविषयं तृतीयाविधानात् तथा सुक्ते पष्ठेव भवति—तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सहस्रो देवदत्तेन । सहस्रो देवदत्तस्य । अनुलोपमाभ्यामिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विराते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तर-सूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गन्धमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विरुत्पानुर्कषणार्थः । नेपे चतुर्थीविधानात्तथा सुक्ते पृष्ठी विभक्तिर्भवति । छअत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् (२) । आयुष्यं देवदत्ताय

अकेनो—भविष्यदर्थक अक-प्रत्यय तथा भविष्यत् एवम् आधमर्ण्यं धर्मं न विहित ‘इन्’ प्रत्यय के प्रयोग में पृष्ठी नहीं आती है ।

कृत्यानाम्—कृत्यप्रत्यय के प्रयोग में कर्ता से विकल्प से पृष्ठी होती है, परन्तु कर्म से कभी नहीं ।

उभयप्राप्तौ—परन्तु कृत्यप्रत्यय के परे उभय (कर्ता तथा कर्म) से पृष्ठीप्राप्ति यदि हो तो तबसे पृष्ठी ‘ता’ शक्तिविषय सम्पन्नता रहिए ।

तुल्याधैः—तुला तथा उपमा शब्दों से अतिरिक्त तुल्यार्थक शब्दों के योग में विकल्प से तृतीया तथा पद्मा विभक्तियाँ होती हैं ।

चतुर्थी—आशीर्वाद के प्रतीत होने पर आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ तथा हित शब्दों के योग में चतुर्थी विभक्ति विकल्प में होती है ।

अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम्—इस सूत्र में आयुष्य आदि शब्द-मान का नहीं

भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । मद्रं देवदत्ताय, मद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय, कुशलं देवदत्तस्य । निरामय देवदत्ताय, निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य । शो देवदत्ताय, शो देवदत्तस्य । अर्यो देवदत्ताय, अर्यो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय, प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय, पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्य देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादिरथविरचिताया काशिकाया वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

किन्तु उनके अर्थ में प्रयुक्त अन्यान्य शब्दों का भी परिग्रह समझना चाहिये ।

द्वितीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगु. समास एकवचन भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विवचनस्यैकवचनो विधीयते, द्विवचनं एकवचनवतीति । (१) समाहारद्विगोरचेद ग्रहण नान्यस्य । पञ्चपूला समाहृता. पञ्चपूली । दशपूली । द्विवचनस्यैकत्वादनुरयोगोऽप्येकवचनं भवति—पञ्चपूलीय शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणित्थंसेनाज्ञानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्त्वा त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यज्ञानम् द्वन्द्व एकवचनवति, तथा तूर्याज्ञाना सेनाज्ञाना च । प्राण्यज्ञाना त्रावत्—प्राणिपादम्, शिरोग्रीवम् । तूर्याज्ञानाम्—मार्दङ्गिकपाणविकम्, (२) वीणावादक-परिवादकम् । सेनाज्ञानाम्—रथिकाशारोहम्, रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवचनं भवति । इतरतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहार-स्यैकत्वारित्यनेकवचनम् । इदं तु प्रकरण विषयविभागार्थम्—प्राण्यज्ञादीना समाहार एव द्वन्द्वः, विषयपञ्चादीनामितरयोग एव, वृत्तमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शास्त्रानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवचनवति अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमात्रमनुवादः । उद्गात्कठकाला-पम् । प्रत्यष्ठाकठकौधुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमतः एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उद्गु कठकालापाः । प्रत्यष्टु कठकौधुमाः । स्थेणोरद्यतभ्या चेति वक्तव्यम् ॥ स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषु. कठकालापाः । अद्यतभ्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनघुमकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधान सोऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दानामनपसक-

द्विगुरेक—द्विगु समास एक ही पदार्थ का वाचक (अर्थात् द्विगुसमासविशिष्ट का एकवचन में प्रयोग) होता है ।

द्वन्द्वश्च—प्राण्यज्ञावाचक, वाणाज्ञावाचक तथा सेनाज्ञावाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व समान को एकवचन होता है ।

अनुवादे—चरणवाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवचन होता है अनुवाद के गम्यमान होने पर ।

स्थेणो—उच्-त्कार-विशिष्ट 'रथा' तथा 'श्ण' वातु के कर्म होने पर ही चरणवाचकद्वन्द्व एकवचन होता है—यह अवगन्तव्य है ।

अध्वर्यु—अध्वर्यु-विहित ऋतुओं के वाचक नपुंसकभिनन्दविहित द्वन्द्व को एकवचन होता है ।

(१) समाहारे द्विगोरिति न्यासे ।

(२) वीणावादक इति नित्य क्रीडावीथिकयोरिति समासः, विषयी परिवादिनी, तस्त्रीविक परिवादक इति ।

लिङ्गानां द्वन्द्व पुरुषद्वयवति । अथर्वयुग्मनुरनपुंसक द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अक्षंभनेयम् ।
नायाहातिराग्रम् । अथर्वयुग्मनुरिति किम् ? इषुगजौ, उन्निद्रलभिर्दौ । अनपमरुमिति
किम् ? राजन्यवाजपथे । द्वेह कस्मान्न भवति—दर्शपूर्णमासी ? अनुशब्द मोनचउपु
(१) लटः ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासत्ता आस्या तेषां द्वन्द्व पुरुषद्वयवति ।
पदध्वनकम् । धमरुधातिरुम् (२) । सम्पाठ-पदानां धमस्य च प्रत्यासत्ताः । अध्ययन
इति किम् ? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचनां शब्दानां द्वन्द्व पुरुषद्वयवति, प्राणिनो वर्जयिरा । (३) आराशस्त्रि । घात-
शब्दुलि । जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? प्राणुणश्चित्रि-
मिदृशः । ननिचयुक्तम्यायेन द्वयवर्तीनामपमेकवद्भावो न गुणश्रियावर्तीनाम्—
रूपरमगन्धस्पर्शा, गन्धनाल्लक्षणप्रसारणानि । (४) जालिपरत्वे च जातिशब्दानामपमेक-
वद्भावो विधीयते, न (५) निचतद्वयविवक्षायां—द्वेह कुण्डे बद्धाऽऽमलकानि तिष्ठ
न्मिति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां विशिष्टलिङ्गानां नदीवाचनां शब्दानां द्वयवर्तीनां च ग्रामवर्तीनां
द्वन्द्व पुरुषद्वयवति । नद्यग्रयो द्वन्द्वो नदीयुच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्य-
समाननिर्देश एवायम् । उद्धपश्च द्वावती च उद्धपेरावति । गङ्गासोपम् । देशः सरसि-
कुलम् कुलम् च कुलकुलेनम्, उरकुलान्नम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? गङ्गापुत्रे,
मङ्गलम् । नदी देश इति किम् ? कुलम् । अग्रामा इति किम् ? ग्राम्यय-
ष्टालिकिनी च, ग्राम्यवसायिकिनी । नदीमहणनदेशात् । जनपदो हि देशः । तथा च
पर्वतानां ग्रहणं न भवति—कैलासश्च गन्धमादने च कैलासगन्धमादने । अग्रामा
ग्राम्य नगराणां प्रतिपक्षो वक्तव्यः । द्वेह मा भूत्—मधुरा च पाटलिपुत्रं च मधुरा-
पाटलिपुत्रम् । अउभयतश्च ग्रामाणां प्रतिपक्षो वक्तव्यः । सौर्यं च नगरं केतवत च ग्रामः
सौर्यकेतवत ॥

अध्ययन—अध्ययन की दृष्टि में समीपस्थ परासी के वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एक-
जाव होना है ।

जाति—अप्राणिक वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

विशिष्ट—विभिन्न लिङ्ग वाले नदी-वाचक शब्दों तथा ग्रामवाचकभिन्न प्रदेशवाचक शब्दों में
विहित द्वन्द्व समास एकवद्भाव होता है ।

अग्रामा—ग्रामवाचकभिन्न के अन्तर्गत नगरवाचक शब्दों का समन्वय नहीं होता है ।

उभयतश्च—एक, दो, आसन्न, दूर, नव, नवत्यत्क, शत, सौ, द्वय, त्रय, चतुर्दश, पञ्च, षट्, सप्त, अष्ट, नव, दश, एते
तो ग्रामवाचकशब्दभिन्नचक एकजावप्रतिपक्ष ही मनसना चाहिये ।

(१) मोनवापु इति न्याये शब्दः ।

(२) वाचिकम् इति—वृत्तिः मरिच, ताम्रपात्रे वाचिकः ।

(३) आरा प्रमोद, शङ्खौ वृत्ता रसानां कुल शङ्खौति ।

(४) जालिपरत्वे जालिप्राधान्ये ।

(५) निचतति—यदा कश्चिद्देशतो नियमानां द्वयविवक्षया विरुद्धा तथा जातिशब्दादप्ये-
कवद्भावो न भवतीत्यर्थः ।

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणं क्षुद्रं । क्षुद्रजन्तुवाचिना इन्द्रं एकवद्वधति । दशमशकम् । यूकालिचम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? बाह्यणचत्त्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।

(१) शतं वा प्रयुतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणम्, इतरास्ता उद्भिरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरम्, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनं शब्दानां इन्द्रं पुरुषद्वधति । भार्जारमूपकम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् ? गौपालिशालङ्कायनाः कलहायभते । चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधनामनेन निरवसानेनैवद्वावो भवति—श्वशालम्, अश्वमहिपम्, काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं वहिष्करणम् । कुतो वहिष्करणम् ? पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं सत्कारेणापि न शूद्रयति ते निरवसिता, न निरवसिता अनिरवसिता । अनिरवसितशूद्रवाचिनाः शब्दानां इन्द्रं पुरुषद्वधति । तन्नाश्वरकारम् । रजकतन्तुवाचम् । अनिरवसितानामिति किम् ? चण्डालमृतपा ॥

गवाश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्चप्रभृतीनि कृतैकवद्वाचिना इन्द्ररूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्चम् । गवावि-
कम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुज्जवासनम् । कुज्जकैरतकम् । पुत्रपीत्रम् ।
श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । (२) शाटीपिच्छकम् । उष्ट्ररम् । उष्ट्र-
शशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृमेद् । मामशोणितम् । वर्मशरम् । वर्मपूतीकम् ।
अर्जुनशिरीषम् । तुणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भगवतीभागवतम् । गवाश्च-
प्रभृतिषु यथोच्चारित इन्द्रद्वन्द्वम् । रूपान्तरे तु नाय विधिर्भवति—गोश्चम्, गोक्षी ।
पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-

रोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष, मृग, वृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्ये-

क्षुद्र—क्षुद्र-जन्तु-वाचक शब्दों का इन्द्र एकवत् होता है ।

येषाम्—जिनमें नित्य विरोध हो तद्वाचक पदों का इन्द्र भी एकवत् होता है ।

शूद्राणाम्—जिनके भोजन करने में पात्रों का मरकार सम्भावित है ऐसे शूद्रजातिवाचक शब्दों का इन्द्र एकवत् होता है ।

गवाश्च—गवाश्चन् आदि इन्द्र माधु है ।

विभाषा—वृक्षवाचक, मृगवाचक, वृणवाचक, धान्यवाचक, व्यञ्जनवाचक, पशुवाचक, शकुनि-
वाचक, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर—इन शब्दों का इन्द्र विकल्प से एकवत् होता है ।

(१) शतं वेति—प्रयुतिरञ्जैर्यम्, येषां शतं प्रयुतौ भवति शतेनाङ्काञ्जलि पूर्वत इत्यर्थः ।
यदा प्रयुतिरञ्जलि ।

(२) शाटीपटीकमिति षट्मङ्ग्याम् ।

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः । नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दश-
गवम् । द्वन्द्वं खल्वपि—पाणिपादम्, शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । अकारान्तो-
त्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते । पञ्चपुत्री । दशरथी । अनाऽऽवन्तः स्त्रियामिष्ट । पञ्च-
सद्वम् । पञ्चसद्वी । अनो नलोपश्च वा च द्विगु स्त्रियाम् । पञ्चतन्त्रम् । पञ्चतन्त्री ।
अपात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रम् । चतुर्गुग्म् । त्रिभुवनम् ॥

अन्यथीभावश्च ॥ १८ ॥

अन्यथीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् ।
लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वैव प्राप्ताऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गता,
भत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार । पुण्यसुदिनाभ्यामह् । बलीयतेऽप्यते ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पुण्यं संख्याप्यवादे बलीयतेऽप्यते । त्रिपथम् । चतुष्पथम् ।
विपथम् । मुपथम् । क्रियाविशेषणानां च बलीयतेऽप्यते । (१) मृदु पचति । शोभनं
पचति ॥

तत्पुरुषोऽनन् कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेऽपि पठ्यते । नञ्समास कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो
नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं चेदित्यम् । यदित् कर्म्ममनुकमिष्यामस्तत्र । पचयति—
“विभावा मेनासुरा” इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् ? ददसेनो
राजा । अनमिति किम् ? असेना । अकर्मधारय इति किम् ? परमसेना ॥

संज्ञायां कन्थोऽनीनरेषु ॥ २० ॥

मज्ञाया विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु

स नपुंसकम्—इस एकवद्भास के प्रकरण में जो द्वन्द्व तथा द्विगुसमास एकवत् बतलाए गए हैं
उनका लिङ्ग नपुंसक होता है ।

अकारान्तोत्तर—जिम द्विगु समास का उत्तरावयव अकारान्त हो वह खीलिङ्ग होता है ।

वाऽऽवन्त—परन्तु जिस द्विगु समास का उत्तरावयव टाप्-प्रत्ययान्त होता है उसका स्त्रीत्व
वैवाचिक होता है ।

अनो—अप्रन्तोत्तरपद द्विगु समास में विकल्प से नलोप तथा ह्यीत्व होते हैं ।

पात्रादिभ्य—पात्राद्युत्तरपद द्विगु का स्त्रीत्व नहीं होगा ।

अन्यथीभावश्च—अन्यथीभाव समान भी नपुंसक लिङ्ग होता है ।

पुण्य—पुण्य तथा सुदिन शब्दों से उत्तरपद के रूप में समस्त्वमान समस्त शब्दों का नपुंसक
लिङ्ग होता है ।

पथ—सख्यापूर्वपदक ध्वन् अव्ययपूर्वपदक पथिन्शब्दान्त समास की नपुंसकलिङ्गता भी
प्रतिपाद्य है ।

क्रिया—क्रियाविशेषण की नपुंसकता भी अवगन्तव्य है ।

तत्पुरुषोऽनन्—अब यहाँ हम विषय को अधिकृत समझना चाहिए कि नञ्समास तथा
कर्मधारय को छोड़ कर सभी तत्पुरुष समासों का नपुंसक लिंग होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा के विषय में कन्था-शब्दान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है, यदि वह
कन्था उशीनर जनपद सम्बन्धी हो ।

(१) ‘क्रियाविशेषणानां कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या’ इति नातिका कचिदधिक दृश्यते ।

भवति । सौशमिकन्यम् । आद्वरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् ? वीरकन्या । उशीन-
रेष्विति किम् ? दक्षिकन्या । परवद्विज्ञतापत्राद् इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरुपासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् ।
तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिरुपासाया तयोरुपज्ञोपक्रमयोरद्वारा-
चिरुपासाया गम्यमानायाम् । आद्यातुमिच्छा आविष्यात्तरा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य
पार्थस्याद्वारायातुमिष्यते तत एतद्वयति । पाणिन्युपज्ञमरालक (१) व्याकरणम् ।
पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकाउर(२) व्याकरणम् । व्याद्वयुपज्ञ (३) दुष्करम् ।
आद्योपक्रम प्रासाद् । नन्दोपक्रमानि मानानि । दर्शनोयोपक्रम मुकुमारम् । उपज्ञो-
पक्रममिति किम् ? यद्यमीकितस्थेकाः । तदाद्याचिरुपासायामिति किम् ? द्वेपदोपज्ञो
रथः, यद्यदोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

“निभाया सेवासुराङ्गाया” इति निभायां चक्षति, निस्वार्थमिदं वचनम् । छायान्त-
स्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्यं गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । छलभाषीना
दि यदुपार्थं गम्यते । छलभञ्जयम् । इत्युपज्ञायम् । बाहुल्य इति किम् ? कुक्ष्यङ्गाया ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेतसभा राजपूर्वमनुष्यपूर्वा च भवति ।
इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह क्रमाच्च भवति ? राजसभा । पर्यायरचस्यैवेत्यते, तदुक्तम्—
जित्पयोयस्यैव राजाऽर्थम् इति । अमनुष्यपूर्वा—रथ सभम्, पिद्याचतभम् । इह क्रमाच्च
भवति, काष्ठसभा ? अमनुष्यद्वयो रुद्रिरूपेण रथ पिद्याचादिव्येव वर्तते । राजामनुष्य-
पूर्वेति किम् ? द्वेपदसभम् ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातरचनोऽत्र सभा-

उपज्ञोपक्रमम्—उपज्ञान्त तथा उपक्रमान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग इति ई यदि उपशेष तथा
उपक्रम के प्रथमकर्ता (आदि कर्ता) के अधिपान की इच्छा हो ।

छाया—बाहुल्य अर्थ में छायाशब्दान् तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है ।

सभा—राजपर्यायशब्दपूर्वक तथा अमनुष्यपूर्वक सभाशब्दान् तत्पुरुष नपुंसक लिङ्ग
होता है ।

अशाला च—शालार्थक भिन्न-सभाशब्दान् तत्पुरुष भी नपुंसकलिङ्ग होता है ।

(१) अकालापकम् इति मुद्रित पाठ ।

(२) अकालवृत्ति—पूराणि व्याकरवाच्यपतनादिकालपरिभाषाशुक्तानि, तद्विहितं तु व्याकरण
पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तिमित्यस्ति तदादितरवस्थास्वानम् ।

(३) इति सदेतद्वचः, यथायुक्तकरणम् । दक्षदुष्करणम् इति न्यासपाठ । तत्राद्यमर्थे—
व्यादिरप्यत्र युगपत्काळमाविभा विधीना मध्ये दक्ष दुष्करणाणि कृत्वा परिभाषितवान्—पूर्व
पूर्व कालमिति । पूर्व प्रथम पूर्व भूताख्य काल परिभाषितवान्, पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थः ।
अथवा पूर्व पूर्वमिति प्रथमतरमित्यर्थः । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षाया दिवंचनमिति (८।१।१२
वा०) दिवंचनम् । अस्य दक्ष दुष्करणातीत्यनेन सम्बन्धः, तद्वचमर्थे—प्रथमतर दक्ष दुष्करणाणि
कृत्वा कालमपतनादिक परिभाषितवान् इति तन्वयदीपे मेनेबरहितः ।

शब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसघात इत्यर्थः । अशालेति किम् ? अनाथ-
सभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ।
ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुलवन्द्यायम्, कुलवन्द्याया । गोशा-
लम्, गोशाला । (१) धनिराम्, धनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येवं ग्रहणम् । परस्य
यल्लिङ्गं तल्लवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुलकुल-
मयूयाविमे, मयूरीकुलकुटाविमौ । तत्पुरुषस्य—अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली, अर्द्धकोशा-
तको, अर्द्धनखरजनी ॥ द्विगुप्राप्तापञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिपेक्षो वक्ष्यते ॥ द्विगु-
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पुरोडास पञ्चकपाल । प्राप्नो जीविकाम् प्राप्नजीविक । आपन्नो
जीविकाम् आपन्नजीविक । अलं जीविकायै अलजीविक । गतिसमाम्—निष्क्रान्त
कौशाभ्या निष्कौशाभिव ॥

पूर्ववदधवडवौ ॥ २७ ॥

अधवडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवद्भावादप्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिवमा-
रभ्यते । अधवडवयो पूर्ववलिङ्गं भवति । अधश्च यडवा आधवडवौ । अर्धातिवैश्रायम्
न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववलिङ्गता भवति—अधवडवान्,
अधवडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरी, अहोरात्रे इत्येतरयोरल्लवसि विषये पूर्ववलिङ्गं
भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तना प्रीणामि । अहोरात्रे इव भ्रमः । परवल्लिङ्गतापवादो योगः ।
अर्धातिवैश्रायम् न निपातनम्, तेन द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववलिङ्गता भवति—
पूर्वपञ्चाश्वितय, अपरपञ्चा पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टका । छन्दसीति किम् ? दु खे हेमन्त-
शिशिरे, अहोरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्ययम् उक्तं, तस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तानां निर्वृत्ताः । रात्र, अह, अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवल्लिङ्गतायां

विभाषा—सैनाशब्दान्त, सुराशब्दान्त, छायाशब्दान्त, शालाशब्दान्त, तथा निशाशब्दान्त
तत्पुरुष विकल्पे से नपुंसक लिङ्गं होते है ।

परवल्लिङ्गम्—इतरेतर-द्वन्द्व तथा तत्पुरुष समान मे परद्वन्द्व के अनुसार लिङ्ग होता है ।

द्विगु—द्विगुसमास, प्राप्ता-पूर्वक, आपन्न-पूर्वक तथा अलम्पूर्वक तत्पुरुष समासों में परद्वन्द्वानु-
सारी लिङ्ग नहीं होता है ।

पूर्व—एकवद्भाव से भिन्न स्थल में 'अधवडव' के द्वन्द्व का पूर्वद्वन्द्वानुसारी लिङ्ग होता है ।

हेमन्त—हेमन्त तथा शिशिर शब्दों के द्वन्द्व तथा अहन् और रात्रि शब्दों के द्वन्द्व का लिङ्ग
वेद में पूर्वद्वन्द्व के लिङ्ग के अनुसार होता है ।

रात्राद्वाहा—रात्र, अह एवम् अह—इन कृतसमासान्त शब्दों की पुल्लिङ्गता होती है ।

(१) दवनिशमिति । यस्या निशाया इवान्ते यत्ता विरहन्ति सा दवनिश । यमिनेति चोच्यते
इति न्यासे । यस्या निशाया इवान्ते यत्ता विरहन्ति सा दवनिशमित्युच्यते । सा पुन कृष्णचतुर्दशी
इति पदमजयम् ।

श्रीनपुसकयोः प्राप्तयोरेवं वचनम् । द्विरात्र । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । दधहः । म्यहः । अनुवाकादयः पुसीति वक्तव्यमल्ल । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह कामात्र भवति—अपथो देशो, अपथो नगरी ? तत्पुरुष इति वचते ।

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसकं च भाष्यन्ते । अर्धर्चं, अर्धर्वम् । गोमय, गोमयम् । शरश्चपात्रया चये दिल्लित्वा एचिदर्थमेदेनापि व्यपतिष्ठते । यथा पद्मशब्दस्यै निधि वचनां पुंसिह्री, जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचि उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयव-
लिङ्गम् । (१) सैन्धवशब्दो लपणं उभयलिङ्गः, योगिकस्याभिधेयवलिङ्गम् । सारशब्द उरकरं पुंसिह्री, न्यायादनपेते नपुंसकम्—मेतासारमिति । धर्म इत्यपूर्वं पुंसिह्री, तत्साधने नपुंसकम्—तानि धर्माणि प्रथमाभ्यासन्(२) । अर्धर्वं । गाम्भ्य । कपाय । कार्पायम् । कुतप । कपाट । शत्रु । गृध । यूध । ध्यज । कवन्ध । पन्न । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूय । अन्धकार । एण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । घत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मादक । शतमान । यान । नगर । नगर । वरण । पुत्र । वाहिम । हिम । रजत । सक्तु । विधान । सार । पात्र । घत । मेम्भर । औपथ । आडक । चपक । शोण । ललीन । पात्रात्र । पट्टिक । वार । वाण । प्रोध । कपिथ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट । मीकर । मुमल । मुवर्ण । यूय । चमस । वर्ण । चीर । कर्ष । आकाश । अष्ट-
पद । मज्जल । निधन । नियांस । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । खेदित । शृङ्ग । शृङ्गल । मृग । मूल । मूलक । शराय । शाल । वम्र । विमान । मुत्र । प्रमीय । यूळ । पन्न । कपंड । शिगर । कटक । नाट । मस्तक । पलय । कुमुम । तृण । पट्ट । कुण्डल । किरीट । अर्जु । अक्षुश । तिमिर । आभ्रम । भूषण । इररस । मुत्रुल । वसन्त । तडाम । पिटर । विट्ठ । माप । कोश । फलक । दिन । देवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शार । कर्पास । चपाट । एण्ड । दर । पिटप । रण । चल । मल । मृणाळ । हस्त । सुय । ताण्डर । माण्डीय । मण्डप । पट्ट । सीध । पाभे । शरीर । फल । जल । पुर । राष्ट्र । विध । अन्वर । कुट्टिम । मण्डल । कुन्द । लोमर । लोरण । मज्जक । पुद्ध । मध्य । बाल । वरमीक । वर्प । पक्ष । देह । उमान । उद्योय । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । वेम । यूळ । छत्र । पवित्र । जीवन । पानक । मूषिक । वड्डल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दण्ड । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुष् । मान । तड्ड । वितड्ड । मव । सदस । ओदन । मवाल । शकट । अपराधि । नीड । सकल । अर्धर्चादि (१) ॥

अनुवाकादयः—'अनुवाक' आदि शब्दो का भी पुंस्य समलना चाहिए ।

अपथम्—'अपथ' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है ।

अर्धर्चा—'अर्धर्च' आदि शब्द पुलिङ्ग तथा नपुंसक भी होते हैं ।

(१) भज न्यासपर्वालेखनया सैन्धवशब्दस्थाने लवणशब्दस्य पाठोऽनुमीयते ।

(२) कर्मशब्दो नकारान्त प्रयोगवलिङ्ग इति पाठोऽत्र विचित्र इति न्वातेषणादनुमीयते ।

(३) कुणप । मुण्ड । घृत । मरु । कस । लोमन् । लिङ्ग । सीर । घत । ऋण । कटार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । पुस्त । पुस्तक । पलव । निगड । खल । स्थूल । शार । जाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । कलाट । कुडुम । कुमल । विडङ्ग ।

इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्त्वृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम् । (१) अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तरत्नीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय वयमल देहि, अथो अस्मै शाटवमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् (२) । अशादेशवचनं साकृच्छकार्थम्—इमकाभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तद् ? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्व शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति—देवदत्त भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशं अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्त-स्त्रतसोः परतः, सौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे मुरु वसाम, अथो अत्र दुका अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छब्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वाऽनुदात्तं पदं भवति । “एतदोऽन्” इत्यन्वादेशो लभ्ये पुनर्बचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयादौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशं अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेश-विषययोरेनशाष्व आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकप्लुतिभ्यायेनानुबृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतद्-सखपि—एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । छपनदिति नपुसकैकवचने वक्ष्यमम् । प्रचालयेत् । परिचरयेत् । इह कस्माच्च भवति—अयं दण्डो हरानेन, एतस्मात् द्वितं विद्यादिति ? यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरप्यनुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (१) एकमेव विधानम् ॥

इदमो—तृतीयादि विभक्तियों के परे रहने अन्वादेश में वर्तमान इदम् शब्द के स्थान में अनुदात्त ‘अश’ आदेश हो जाता है ।

एतदस्त्र—न एवम् तस् प्रत्यया के परे रहने अन्वादेश में वर्तमान एतत् शब्द के स्थान में अनुदात्त ‘अद्’ आदेश होता है और व तथा तन् प्रत्यय भा अनुदात्त होते हैं ।

द्वितीया—द्वितीया, टा तथा ओस् विभक्तियों के परे रहने पर अन्वादेश में वर्तमान इदम् तथा एतत् शब्दों के स्थान में ‘एन’ आदेश हो जाता है ।

एनदिति—नपुसक-एकवचन में ‘एनत्’ आदेश संमंशना चाहिए ।

पिप्याक । आर्द्र । हल । कटक । योष । क्षिप् । कुन्कुट । कुट्टप । खण्डक । पञ्चक । वसु । उन्नम । स्तन । रत्न । क्षत्र । कलह । पालक । नक्षत्रक । कृष । नण्डक । तण्डुल । एते शब्दा अभिज्ञा कर्तव्ये ।

(१) शब्देनेति न्यासे अधिक पाठः ।

(२) अस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथोऽस्माद् व्याकरणमप्यधीष्व इति पाठः पुत्रविदधिकः ।

(३) एकमेव विधानम् इति—अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोषलक्षणमात्रं कृत्वा हरानेनेत्यनेनैव हरणक्रिया प्रति दण्डस्य करणमात्रो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतस्मात् द्वितं विद्यादित्यत्रापीपर्यं क्रियायोगं मर्यादाभिधौ च य इतीषदाप्यस्याऽऽकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वा एतस्मात् द्वितं विद्यादित्यनेनैव दण्डक्रिया प्रत्याऽऽकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयते इत्येकमेव विधानम् ।

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यपि कारोऽयं “अथचित्रिगार्पयितः” इति यावत् । यदित् उपर्यमु-
प्रमित्यामस्तदार्द्धधातुके चेदित्तस्यम् । वक्ष्यति—“हनो वष छिडि”—उत्थात् । आर्द्धधातुक
इति किम् ? हन्यात् । विषयमसमी चेय न परसप्तमी । तेनार्द्धधातुकविवचायामादेशेषु
कृतेषु पञ्चादयाम्प्राप्तं प्रथमा भवन्ति—अभ्यम्, प्रवेयम्, आशयेयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिदेशो भवति क्वपि परत्, लकारादौ च किति शब्दे । प्रत्ययः । द्वि-
त्यः । जग्यः । जग्यावात् । इकार उच्चारणाऽयं । तेन युज्यते भवति । एष वत्पादीनामपि ।
इह करमात्र भवति—अद्यम् ? “अद्याण” इति निपटानात् ॥

जग्धी सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति किति किति ल्यपुष्पते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणो क्वपा भवति याधनम् ॥

सीति किम् ? अद्यते । किति किति किम् ? अतस्यम् ॥

लुङ्सनोर्षस्त ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्तु भादेशो भवति । लुङिष्करणमडधम् । लुङि-अवसत् ।
अघसताम्, अघसन् । मनि-जिघत्सनि, जिघत्सन्, जिघत्सन्ति ॥ अघस्तुभादेशोऽप्युप-
सङ्गपानम् । प्राप्तीति प्रयत्नः ॥

घजपोश्च ॥ ३८ ॥

यनि अपि च परतोऽदो घस्तु भादेशो भवति । यात् । प्रयत्नः । “उपसङ्गः”
इत्यप्यु ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्तु भादेशो भवति । (१) घस्तान्मूनम् । सगिध मे ।
न च भवति—आत्तामघ सम्पतो मेद् उद्भूतम् । अन्यतरस्याप्रहणमेव कस्माच्च
क्रियते, तदेवोक्तार्थमपि अविष्मति ? कायान्तरार्थं बहुलप्रहणम् । घस्तानित्यत्रोपधा-
लोपो न भवति ॥

आर्धधातुके—यहाँ से ‘आर्धधातुक’ का अधिकार समझना चाहिए ।

अदो—स्वर्ग प्रत्यय तथा लकारादि-छिद्र प्रत्यय के परे रहते ‘अद्’ धातु को ‘अदिन’ भादेश
हो जाता है ।

लुङ्—लुङ् तथा मन् के पर रहते ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्तु’ भादेश होता है ।

घस्तुभाधे—मन्प्रत्यय के परे रहने में ‘घस्तु’ भादेश का विधान समझना चाहिए ।

घजपोश्च—घञ् तथा जप् प्रत्ययों के परे रहते भी ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्तु’ भादेश
होता है ।

बहुलम्—वेद में ‘अद्’ के स्थान में ‘घस्तु’ भादेश बहुल करके होता है ।

(२) घस्तमिति—मन्, नसन्तात्, आदादिकन्वाञ्छपो लुङ् । बहुल छन्दस्यमाङ्गोपधा-
ल्यपानमात्रः । लक्ष्यं लुङ्प्रुदाहरणमेतत् । मन्ने घमन्नेत्यदिना छेत्तुम् । सगिधरिति विषया किन्तु ।
घसिभसोर्धिति चेत्युपधालोपः । लुङोऽन्त्येति सकरलोपः । अथ यदि सिञ्चोऽनेन कोपो विधीयते तदा
छन्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यो यथेष्टतरेष्वध्वर इति । पूर्वपद उच्चारस्य अकार । पकारस्य जज्ञानम् ।
समाना गिधरिति पूर्वोपधाप्रत्ययेत्यादिना सम्यासः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धमधुलुङ्कश्चिति मन्मानस्य
सभावः । मन्धि लो मन्धोऽनमित्यत्र ।

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽङोऽन्यतरस्या घस्त्वादेशो भवति । जघास । जञ्चतु । जञ्चु । आद । आदतु । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेयो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्या लिटि परत । इकार उच्चारणार्थ । उवाय, ऊयतु, ऊयु । पचे-ऊचतु, ऊचु । “लिटि वयो य” इति यकारस्य संप्रसारण प्रतिषिद्धते । “वश्नास्यान्यतरस्या किति” इति वकारो विधीयते— ववी, वयतु, वयु । “वेज” इति संप्रसारण न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासु । अकारान्तश्चायमादेश, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवज्जावावधो- विति हलन्तलक्षणा वृद्धि “अतो हलादेर्लघो” इति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषु । योगविभाग उत्तरार्धा, आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्या वध इत्ययमादेशो भवति । अवधिष्ट । अवधिषाताम् । अवधिषत । न च भवति—आहत, आहसाताम्, आहसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परत । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति बर्त्तमाने पुनर्लुङ्प्रहणम् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्येतन्मा भूत् । इह शबिरोपेण निश्चय भवति—अगात्, अगायि भवता । अङ्गवदिक इति वक्तव्यम् । अभ्यगात् । अभ्यगाताम् । अभ्यगुः ॥

णौ गमिरवोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणोऽवोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थ । गमयति । लिट्यन्य—लिटि के परे रहते विकल्प में ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्त्’ आदेश होता है । वेजो—लिटि के परे रहने में ‘वेज्’ धातु के स्थान विकल्प से ‘ववि’ आदेश होता है । हनो—आर्धधातुक लिङि के परे रहने से ‘हन्’ धातु के स्थान में ‘वध’ आदेश होता है । लुङि—लुङ् के परे रहने भी ‘हन्’ धातु को ‘वध’ आदेश होता है । आत्मने—आत्मनेपद में लुङ् के परे रहने ‘हन्’ धातु को विकल्प से ‘वध’ आदेश होता है । इणो गा—लुङ् के परे रहते इण् धातु को ‘गा’ आदेश होता है । इण्वत्—‘इण्’ धातु को तरह ‘इण्’ धातु के स्थान में भी ‘गा’ आदेश होता है । णौ गमि—अवबोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में ‘गमि’ आदेश होता है णिच्प्रत्यय के परे रहते ।

(१) आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हन सिञ् इति कित्वन् । अनुदात्तोपदेशेति नलोप । इस्वाश्नादिनि सिञो लोप इति अन्यत्र पुष्पकेऽधिक उच्यते ।

गमयतः । गमयन्ति । अबोधन इति किम् ? प्रत्यापयति, इष्टवदिक इत्येव—अधि-
गमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिपति । जिगमिपतः ।
जिगमिपन्ति । अबोधन इत्येव—आर्यान् प्रतीपिपति । इष्टवदिक इत्येव—अधिजिग-
मिपति । योगविभागा उत्तरार्थः, “हृदग्र” इति सन्धेय यथा स्यात्(१) ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगासते । अधिजिगासेते । अधि-
जिगासन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिटि परतः । अधिजो । अधिजगते । अधिजगिरे । गाडोऽनु-
यन्धग्रहणं विशेषणार्थम्, “गाड्कुटादिभ्य” इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिच-
भावेन गाडिति रूपं कथ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाड्कुटादि-
भ्य” इति द्वित्व “युमास्यागापाजहातिसा इलि” इतीत्यम् । अभ्यगीष्ट । अभ्यगी-
पाताम् । अभ्यगीपत । न च भवति—अभ्येष्ट, अभ्येपाताम्, अभ्येपत । लुङि एतदपि—
अभ्यगीप्यत, अभ्यगीप्येताम्, अभ्यगीप्यन्त । न च भवति—अभ्येप्यत, अभ्येप्येताम्,
अभ्येप्यन्त ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति परन्ते । णावितीडवेवा परसप्तमी, सश्रद्धोरिति च ष्यवेच्चा । णौ
सम्परे चक्षुरे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधिजिगापयिपति । न च
भवति—अभ्यापिपयिपति । चङि एतदपि—अभ्यजीगपत्, अभ्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेधांतोर्नृ इत्यपमादेशो भवति आर्द्धधातुः । भवितुः । भवितव्यम्(१) ।
इह कस्मात् भवति—ईहामासु, ईहामासतु, ईहामासुः ? “कृजानुप्रशुज्यते लिटि” इति
प्रत्याहारग्रहणेनारस्तर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते—

सनि च—अबोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में सन्प्रत्यय के परे रहते भी ‘गमि’ आदेश
होता है ।

इडश्च—सन्प्रत्यय के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में भी ‘गमि’ आदेश होता है ।

गाड्—लिटि के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में ‘गाड्’ आदेश होता है ।

विभाषा—लुङ् तथा लृङ् के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘गाड्’ आदेश
होता है ।

णौ च—सन्परक तथा चक्षुरक णि के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘गाड्’
आदेश होता है ।

अस्तेभूः—आर्द्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते ‘अस्’ धातु के स्थान में ‘भू’ आदेश होता है ।

(१) णौ मा भूत् इति अधिकमुपलभ्यते क्वचित् ।

(२) आर्द्धधातुक इति किम् ? भरति, स्त, सन्ति इति कुजनिर्दिष्टम् ।

(१) अनुप्रयोगे तु सुवाङ्मयवाचनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान् मनीषिण — इति ॥

ब्रवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षावामात्मनेपदं भवति—उच्चे, वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याञ् आदेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति, जकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (२) । छशादिरप्ययमादेश इत्येते । आक्षता । आक्षतुम् । आक्षतव्यम् । छवर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । दुर्जना सज्जयाः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृक्षरा राक्षसाः । हिसायांस्र धातुः । अने सख्वपि-विचक्षण पण्डित (३) । बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नियं प्राप्ते विकल्प उपपद्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याञ् आदेशो वा भवति । आचक्ष्यौ । आचक्ष्यतुः । आचक्षुः । न च भवति—आचक्षते, आचक्ष्वाते, आचक्षिरे ॥

अजेर्न्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीग्यमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा । प्रवामक । प्रवयणीयः । अघञपोरिति किम् ? समाजः, उत्राजः । अपि तु—समजः, उत्रजः । “समुदीरजः पशुपु” इत्यप् । वीर्घोच्चारणं किम् ? प्रवीता । अघञपोः प्रतिषेधे वयप् उपसक्त्याजम् । समज्या । छलादावार्धधातुके विकल्प इत्येते । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

प्रथो—आर्धधातुकविषय में ‘ब्रू’ धातु के स्थान में ‘वच्’ आदेश होता है ।

चक्षिडः—आर्धधातुकविषय में ‘चक्षिड्’ धातु के स्थान में ‘ख्याञ्’ आदेश होता है ।

त्वशादि—इन ‘ख्याञ्’ के स्थान में ‘क्षान्’ आदेश भी समझना चाहिए ।

वर्जने—परन्तु वर्जन अर्थ में उक्त आदेश नहीं होता है ।

असनयोश्च—अन् तथा अन प्रत्ययों के परे भी ख्याञ् आदेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

बहुलम्—सञ्ज्ञा तथा वेद में बहुल करके प्रतिषेध होता है ।

वा लिटि—लिट् के परे रहते ‘चक्षिड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘ख्याञ्’ आदेश होता है ।

अजेर्वी—घञ् तथा अप् से मित्र आर्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते ‘अज’ धातु के स्थान में ‘वी’ आदेश होता है ।

घञपो—घञ् तथा अप् प्रत्ययों के साथ-साथ प्रतिषेध-छोटि में ‘वयप्’ का भी समावेश समझना चाहिए ।

चलाद्वा—नन्नादि आर्धधातुक प्रत्यया के परे रहते विकल्प से ‘वी’ आदेश होता है ।

(१) भवीं प्रियायाम्यधैष कुत्र पठ ग्रहीतुकामस्त्रिचय तदेव हि—इति पूर्वार्द्धभागः ।

(२) आख्यात्यति, आख्यात्यते इति कुत्रचिदुपलभ्यते ।

(३) बहुलम् इति—सञ्ज्ञाया छन्दसि च जगध्यादेशादिकार्यं बहुलं न मनवीत्यर्थः ।

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति स्मृत्यो ग्रहणम् । यौ परभूते भजेर्वा
वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राज्जनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राज-
नमानय ॥

पञ्चत्रिपार्षजतो यूनि लुगणिवोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् पञ्चत्रिपार्षाद् आपाद् धितश्च परयोरणिजोर्गुनि
लुगभवति । प्यान्तात्तावत्—“कुर्वादिभ्यो ण्य,” तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । वीरभ्यः
पिता । कौरभ्यः पुत्रः । ननु च कौरभ्यस्तदस्मिन्कादेषु षष्ठ्यते, तनः फिजः भवितव्यम्—
कौरव्यायणिरिति ? चत्त्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं “उरुनादिभ्यो ण्य,” इत्यनेन विहितस्य ।
इदं तु याज्ञगोत्रम् । “कुर्वादिभ्यो ण्य,” इति ण्यः । छत्रिय—“अव्ययधरुणिकुरुभ्यश्च”
इत्यण् । तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । तामिष्टः पिता । वासिष्टः पुत्रः । जिह्—“अण्-
प्यान्तयैर्विदादिभ्योऽण्” । तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । बंदः पिता । बंदः पुत्रः ।
अणः खववपि—“तिकादिभ्यः, किम्” । तस्माद्युनि “ग्राम्दीप्यतोऽण्” । तस्य लुक् ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् ? “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात्
यूनि “अत इम्” । तस्य न लुगभवति । कौहटः पिता । कौहटिः पुत्रः । यूनोति किम् ?
वामरभ्यस्य घ्रात्राः वामरभाः । “कुर्वादिभ्यो ण्य,” इति ण्यः, तस्मात् “कण्वादिभ्यो गोत्रे”
इति शैपिकोऽण् । तस्य लुग भवति । अणिजोरिति किम् ? वाचैरपय युवा वाचा-
यण (१) । अमाक्षगोत्रमात्राद्यव्ययस्योपसंख्यानम् । वीधिः पिता । वीधिः पुत्रः ।
जायालिः पिता । जायालिः पुत्रः । औदुम्बरः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजहि-
पिता । भाण्डीजहिः पुत्रः । साहवावयवलयण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदश-
नाए सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगभवति । “पैलाया या” इत्यण् । तस्मा-
द्युनो “इधच” इति फिज् । तस्य लुक् । पैल पिता । पैल पुत्रः । अन्ये पैलावप इज्-
पता, तस्य “इजः प्रापाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैलः शाळङ्किः । सात्यकिः ।
सात्यकामि । देधि । औदमजि । औदमजि । औदमेधि । औदमुद्रि । देवरथानि । पैत्र-
कायनि । शाययनि । रौहणिति । रौहणिति । औद्राहमानि । औजिहानि (२) । “तत्राजा-
च्छाजः” । आकृतिगोत्रोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रभित्तेष्वपि प्राग्ग्रहणं न विरुद्धान्तरम् ।

वा यौ—स्मृत्यप्रत्यय के परे रहते ‘अज’ पशु को विकल्प से ‘वी’ आदेश होता है ।
पञ्चत्रिपार्ष—गोत्रार्थक पञ्चप्रत्ययान्त, छत्रियवाचकगोत्रप्रत्ययान्त, ‘कषिवाची’ गोत्रप्रत्ययान्त
तथा जित्गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से युवाप्रत्यय में विहित अण् तथा इज् का लुक् होता है ।
अमाक्षज—अमाक्षजगोत्रप्रत्ययान्तमात्र से विहित युवाप्रत्ययार्थक प्रत्यय का लुक् समश्चनः
चादिय ।

पैलादि—पैल आदि शब्दों से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

इजः—गोत्रार्थक इज् प्रत्ययान्त से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

(१) अत्र यमलौक्य इति फलौ लुग भवतीति कचिदधिकम् ।

(२) रामक्षति । रणि । सौमनि । उद्गमनि इत्यधिक कथितम् ।

पात्रागारेण्य युवा । “यत्रिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पात्रागारिः पिता । पात्रा-
गारिः पुत्रः । मान्धरैषाण पिता । मान्धरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दासिः पिता,
दासायणः पुत्रः ॥

न तौत्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिद्धते । तौत्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुम्भ-
वति । तौत्वलिः पिता । तौत्वल्यायनः पुत्रः । तौत्वलिः धारणिः । रावणिः । पारणिः ।
दैलीपिः । दैवलिः । दैवयज्ञिः । प्रावाहणिः । मान्धातकिः । आनुहारति । श्वाफल्किः । अनु-
मतिः । आहिसिः । आयुधिः । नैमिपिः । आसिबन्धकिः । वैकिः । पौष्करसादिः । वैरकिः ।
वैलकिः । वैहतिः । वैकणिः । कारेणुपालिः । कामालिः (१) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

“ते तद्राजाः”, “भ्यादयस्तद्राजा” इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु
वर्तमानस्य अक्षीलिङ्गस्य लुम्भवति तेनैव चेष्टद्राजेन कृतं बहुत्व भवति । अङ्गाः । वङ्गाः ।
पुण्ड्राः । मगधाः । लोहभ्वजाः । घ्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ? औपगवाः । बहुष्विति
किम् ? आङ्गः । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति
किम् ? आङ्गय स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्याक्षीलिङ्गस्य लुम्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्व भवति ।
प्रत्ययविधेक्षान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तराप्येव लुम्भवत्येव—यस्काः,
लभ्याः । बहुष्वित्येव—यस्कः । तेनैवेत्येव—प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव—यास्वयः,
स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्कारङ्गात्राः । यस्कः । लभ्यः । दुष्टः । अयः स्थूणः । वृण-
कर्णः । पते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इन् (२) । सवामत्तः । कम्बलभारः ।
बहिर्योगः । कर्णाटकः । पिण्डीजह्नः । वक्त्रसवधः । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो “गृष्टवाविभ्यश्च” इति
इन् । वरितः । कुत्रि (३) । अजवस्ति । मिश्रयुः । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इन् । रक्षोमुखः ।
जङ्घारथः । मन्धकः । उकासः । कटुकः । मन्धकः । पुष्करसत् । विपपुटः । उपरिमेखलः ।
क्रोष्टुमानः । क्रोष्टुपादः । शीर्षमायः । पुष्करसच्छब्दाद् वाह्यादिपाठाविज्ञः । स्त्रप-
शब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदकः । वर्मकः । एताभ्याम् “अत इन्” । भलभ्दन्-
शादात् “शिवादिभ्योऽण्” । भदिलः । भण्डिलः । भदितः । भण्डितः । एतेभ्यश्चतुर्भ्यः
“अश्वादिभ्यः फन्” ॥

न तौत्वलिभ्यः — तौत्वलि आदि से विहित युवप्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तद्राजस्य—बहुत्वार्थक ‘तद्राज’ रुद्रक प्रत्ययों वा, खीलिङ्ग को छोड़कर, लुक् हो जाता है
यदि वह बहुत्व ‘तद्राज’ सङ्गकृत हो ।

यस्कादि—‘यस्क’ आदि से परवर्ती बहुत्वार्थक गोत्रप्रत्ययों का लुक् होता है, खीलिङ्ग को
छोड़कर, यदि वह बहुत्व उसी गोत्रप्रत्यय से जन्य हो ।

(१) रान्धकिः । कस्तुराहतिः । प्राणाहतिः । पौष्किः । वान्दकिः । दौषकमतिः । आन्तराहतिः । एते
शब्दाः कचिदधिकाः ।

(२) सप्तम्य इन् इति नवचिद, तदनुसारेण कर्णाटकशब्दादन्तरः पर्णाटक इत्यधिकम् ।

(३) अत्र विभिः, कद् इति पाठान्तरम् ।

यजबोध ॥ ६४ ॥

यदुपु तेनैवास्त्रिया गोत्र इति वानुवर्तते । यजोऽप्रश्न गोत्रप्रत्ययस्य यदुपु वर्तमान-
स्यास्त्रालिङ्गस्य तुम्भवति । “गर्गादिभ्यो बन्” । गर्गाः । कत्सा । अत्र सत्त्वपि—“अनु-
प्यानन्तर्गं विदादिभ्योऽन्” । विदाः । उर्वाः । बहुभित्येव—गार्ग्यः, वैदः । तेनैवेत्येव—
प्रियगार्ग्याः, प्रियवैदः । अस्त्रियामित्येव—गार्ग्यं स्त्रिय, वैद्य स्त्रियः । गोत्र इत्येव—
“द्वीपादनुसमुद्रं यन्”—द्वीपाः । “उत्तादिभ्योऽन्”—औत्सारवाचा । अयमादीनां
मेकद्वयोर्वा तत्पूरये पक्षया उपसत्त्वानमृच्छ । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा ।
गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा । एव वैदस्य कुलं वैदकुलम्, विदकुलं वा । वैदयो
कुलं वेदकुलम्, विदकुलं वा । यमादीनामिति किम् ? आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम्
गर्गाणां पुच्छ गर्गकुलम् । तत्पूरय इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । पक्षया इति
किम् ? परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोम्यश्च ॥ ६५ ॥

अन्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य यदुपु तुम्भवति । अत्रिसत्त्व्यात् “इतश्चामिनः” इति
वक् । इतरोम्यं श्रम्यग—अयय, नृगव, कुत्सा, वसिष्ठा, गोतमा, अङ्गिरसः । बहु-
भित्येव—आग्नेयः, भार्गवः । तेनैवेत्येव—प्रियाग्नेया, प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् ?
आग्नेयया स्त्रिय ॥

बह्वच इवः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपादिकाद् य इन् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य यदुपु
तुम्भवति । यद्यागाराः । सम्परेणाः । भरतेषु खर्वपि—युधिष्ठिरा, अर्जुनाः । बह्वच
इति किम् ? वेङ्गय, पौष्पयः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? बाळाकय, हास्तिदासयः ।
भरताः प्राचया एव, तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणं न भव-
तीति, तेन “इयं प्राच्याम्” इति भरतानां युवप्रत्ययस्य तुम्भ भवति—आहुनिं पिता,
आहुतायनः पुरः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तुम्भ भवति । विदाद्यन्तर्गं गोऽपम् । ततोऽजो
गोत्रप्रत्ययस्य “यन्मोश्च” इति लुक् प्राप्तिं प्रतिषिद्धये । गोपवना । होप्रवाः । गोपवन ।
तिमु । विन्दु । भाजन । अश्च । अश्चानि । इयामाक । शरणं । एतावन्त एवाहौ गोपव-
नादयः । परिसिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च
यदुपु तुम्भवत्येव—हरिता, किकासा इति ॥

यन्मोश्च—गोत्रं विहितं बहुवचर्यकं यन् तथा अन् का लुक् होता है, श्रीरिङ्ग को छोड़कर,
यदि बहुत्व उन्हा प्रत्ययों द्वारा प्रयुक्त हो ।

यनादीनाम्—एकवचन अथवा द्विवचन पक्षों से लुक् गोत्रप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पूर्य
सनात होने पर गोत्रप्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

अत्रिभृगु—मयि, शृणु, कुत्स, वसिष्ठ, गोतम तथा अङ्गिरस् शब्दों से तत्पूर्यबहुवचर्यक गोत्रा-
प्त्य में विहित प्रत्यय का लुक् होता है ।

बह्वच—बह्वच् शब्द से प्राच्यगोत्र तथा भरतगोत्र में विहित इन् प्रत्यय का तत्पूर्यबहुत्व अर्थ
में लुक् होता है ।

न गोप—गोपवन अर्थात् शब्दों से परवर्ती प्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैकायनयश्च
कैतयायनयश्च—“तिकादिभ्यः फिन्”, तस्य लुक्—तिककितवा । वाङ्मुरयश्च भाण्दी-
रययश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—वङ्मुरभण्दीरया । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—
“नडादिभ्यः फक्” तस्य लुक्—उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च—“अत इज्”
तस्य लुक्—पफकनरका । चाकनखयश्च आमुदपरिणद्धयश्च—“अत इज्”, तस्य
लुक्—चकनखभगुदपरिणद्धा । उज्जशब्दादत इज्, ककुभशब्दाद्विवाद्यण्, तयोर्लुक्—
औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभा । लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च—“अत इज्”, तस्य
लुक्—लङ्गशान्तमुखा । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, तत फिन्, लङ्कटशब्दादिज्,
तयोर्लुक्—औरसायमयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटा । आएकयश्च कापिष्ठलयरच—
“अत इज्”, तस्य लुक्—अएककपिष्ठला । कार्णाजिनयरच कार्णसुन्दरयश्च—
“अत इज्”, तस्य लुक्—कृणाजिनकृणसुन्दरा । आग्निवेरयरच दासेरकयरच—
अग्निवेशशब्दाद् “गगादिभ्यो यज्”, दासेरकशब्दाद् “अत इज्”, तयोर्लुक्—अग्निवेश-
दासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अन्यतरस्या द्वन्द्वे
चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वप्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषा च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिक-
कितवादिषु पठ्यन्ते—उपकलमका, अएककपिष्ठला, कृणाजिनकृणसुन्दराः इति । तेषा
पूर्वेष्वेव नियमेन लुग्भवति । अद्वन्द्वे खनेन विकल्प—उपका, औपकायना । लमका,
लानकायना । अएका, आएकय । कपिष्ठला, कापिष्ठलय । कृणाजिना, कार्णाजिनय ।
कृणसुन्दरा, कार्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।
पण्डारकः । अण्डारकः । गहुकः । सुपर्यकः । सुपिष्ठः । मयूरकर्णः । खारीजङ्घः । शलाबलः । पत-
ञ्जलः । कठेरणि । कुपीनकः । काशकृमन् । निदायः । कलशीकण्ठः । दामकण्ठः । कृणपिष्ठलः ।
कर्णकः । पर्णकः । जटिलकः । बधिरकः । जन्नुकः । अनुलोमः । अर्द्धपिष्ठलकः । प्रतिलोमः ।
प्रतानः । अनभिहितः (१) ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगो यत्रश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य
यथासम्बन्धमगस्तिकुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । चकार
स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दाद्-
प्यण् । कुण्डिनशब्दाद्गौर्गादित्वाद्यञ् । तयो “गोत्रे लुगचि” इति लुकिं प्रतिपिद्धे आगस्त्यो-

तिककितवादि—तिकादि श्व कितवादि शब्दो मे तत्कृतबहुत्व मे आए नए गोत्रप्रत्यय का
लुक् होता है द्वन्द्वसमास में ।

उपकादि—उपक आदि शब्दो मे विहित तत्कृतबहुत्वार्थक गोत्रप्रत्यय का लुक् होता है विकल्प
से द्वन्द्व तथा द्वन्द्वेतर समास में भी ।

आगस्त्य—आगत्य तथा कौण्डिन्य शब्दो से विहित अण् तथा यञ् प्रत्ययो का लुक् हो
जाता है और प्रकृतिमात्र को क्रमशः अगस्ति तथा कुण्डिनच् आदेश हो जाता है ।

(१) चूडारकः । उदङ् । मुवायुकः । अवन्थकः । पदञ्जलः । अनुपदः । अपजम्भः । कमकः । लेखात्रः ।
कमन्दकः । पिञ्जलः । मसूरकर्णः । मशमः । कदामचः । दामकण्ठः इत्यधिकं कचित् ।

यारद्धाया इति वृद्धलक्षणरहो भवति । कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यम्—“कण्वादिन्यो गोपे” इति । तत्र विशेषो नास्ति—कौण्डिनारद्धायाः ॥

मुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

मुपो विभक्त्येधातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभभवति । तदन्तर्गतास्तदग्रहणं गृह्यन्ते । धातोस्त्वापव-पुत्रीयति, घटीयति । प्रातिपदिकस्य-कटधितः, राजपुरुषः । धातु-प्रातिपदिकयोरिति किम् ? वृद्ध, प्लुतः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शप् ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभभवति । अति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुभभवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्ततो न भवत्यपि । वृत्तं हन्ति, अहि शयते । अन्येभ्यश्च भवति—त्रार्थं नो देवाः ॥

यडोऽचि च ॥ ७४ ॥

यडो लुभभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकुप्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषाया च यडो लुभभवति । छोलुवः । पोपुवः । सगीभसः । वनीभसः । बहुलग्रहणादनप्यपि भवति—शाकुनिको छालपीति, दुन्दुभिर्वावरीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शयनुवर्तते, न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । (१) विभति । नेनेफि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुल शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावच्च भवति—वाति प्रियाणि, धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति—पूर्णा विवष्टि, जनिनाविवष्टि(२) ॥

गातिस्थापुपाभूभ्याः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगपुनर्त्तते, न श्लुः । गाति, स्था, पु पा, भू इत्येतेभ्य परस्य सिचो लुभभवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । पु-अधात् । अपात् । अशत् । अभूत् । अगापोग्रहणे

मुपो धातु—धातुसङ्गक तथा प्रातिपदिकसङ्गक के अवयव सुप् का छक् हो जाता है ।

अदिप्रभृतिभ्य—“अद्” आदि धातुओं से विहित शप् का छक् हो जाता है ।

बहुलम्—परन्तु वेद में बहुल करके शप् का छक् होता है ।

यडोचि—अच् प्रत्यय के परे रहते यच् प्रत्यय का छक् होता है ।

जुहोत्यादिभ्य—“जु” आदि धातुओं से विहित शप् का श्लु होता है ।

बहुलम्—वेद में शप् का श्लु बहुल करके होता है ।

गाति स्था—“गा”, “स्था”, “पु” सङ्गक धातु, “पा” और “भू” धातुओं से पर सिच् का छक् होता है परस्मैपद में ।

गापो—उक्त सूत्र में “गा” से “इण्” धातु का और “पा” से “यिबति” रूपवाले “पा” धातु का ग्रहण समझना चाहिये ।

(१) सुदितपुस्तकेषु विभेतीति पाठ उपलभ्यते ।

(२) विभक्तीति पाठोऽपि न्यासे ।

इण्पिवस्योग्रहणम् । गायतेः पातेश्च न भवति—अगासीद्वटः, अपासीन्पुः । परस्मैपदे भवति किम् ? अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा ग्राधेट्श्राच्छासः ॥ ७८ ॥

ग्रा, धेट्, शा, छा, सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिच परस्मैपदेषु विभाषा लुगभवति । धेट्, पूर्वेण ग्राधे विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामग्राधे । अग्रात्, अग्रासीत् । अधात्, अधासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्चात्, अच्चासीत् । असात्, असासीत् । परस्मैपदेभ्योऽपि—अग्रासाता सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासो परतो विभाषा लुगभवति । अतत् । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात् । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठा । “जनसनपत्नान्” इत्यात्वम् । थासः साहचर्यादात्मनेपदस्य तद्वदस्य ग्रहणम्, परस्मैपदे न भवति—अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहरणश्चुदहाद्वुच्कुगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, णस, वृ, दह, भाव्, वृच्, कृ, गमि, जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेङ्गभवति । घस—अध्वजमीमदः स पितरः । हरेति ‘हृष्ट कौटिल्ये’—माह्वमित्रस्य चम् । नहा—(१)प्रणङ् मार्यस्य । वृ इति वृहवृषो सामान्येन ग्रहणम्—सुहृचो वन भावः । दह—मान (२)बाधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम्, ‘मा पूरणे’—आत्रा घावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृच्—मा नो अरिमःमहाधने परावर्कः । कृ—अन्तर् रमं रमंकृत । गमि—अगमत् । जनि—अजत या अस्य दन्ताः । माह्वने प्रयोगोऽयम् । मन्त्रग्रहण तु क्षुब्धस उपलक्षणाधर्मम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आम. परस्य लेङ्गं भवति । ईहाचके । ऊहाचके । ईवाचके ॥

अव्ययादापमुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुच्चास्याप सुपरच लुगभवति । सत्र शालायाम् । पत्र शालायाम् । सुप—लक्षपि—कृत्वा, दिवा ॥

नाट्ययीभावादतामन्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्त प्रतिषिद्धयते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुगभवति, विभाषा—‘ता’, ‘यन्’, ‘शा’, ‘छा’ तथा ‘सा’ धातुर्भा से परवर्ती सिच् का विकल्प से लुक् होता है ।

तनादि—‘तन’ प्राप्ति धातुर्भा से परवर्ती सिच् का त और याम् के पर रहने विकल्प से लुक् होता है ।

मन्त्रे—मन्त्रविषय में ‘घम’, ‘हर’, ‘मज’, ‘वृ’, ‘दह’, भाव्, ‘वृच्’, ‘कृ’, ‘गन्’ तथा ‘जन्’ धातुर्भा से परवर्ती च्लि का लुक् होता है ।

आम—आमन्त में परवर्ती च्लि का लुक् होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से परवर्ती ‘आप्’ तथा ‘सुप्’ का लुक् होता है ।

नाट्ययी—अदन्त अव्ययीभाव में परवर्ती ‘सुप्’ का लुक् नहीं होता है और पञ्चमी भिन्न सुप् के स्थान में अम् आदेश भी होता है ।

(१) प्रातडिति पाठान्तरम् ।

(२) भगित्येव न्यासपाठः । बहुल छन्दस्यमात्रयोगेऽपि इत्यादागमाभावः ।

अमादेशस्तु तस्य सुषो भवत्वपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे षष्ठ्याः ध्वनमेव भवति । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भं परव । उपमणिक तिष्ठति । उपमणिक परव । अत इति किम् ? अधिस्त्रि, अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमभावे प्राप्ते वचनसिद्धम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्वहुलमभावे भवति अत्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भ कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भ निधेहि । अस्तम्या प्राद्विनदीसमाससप्तमावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् । सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगद्रम् । ओहितगद्रम् । एकविंशति भारद्वाजम् । बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

सुटः प्रथमस्य द्वारोरसः ॥ ८५ ॥

सुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा, री, रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथाक्षयम् । कर्ता । कर्तारो । कर्तारि । आत्मनेपदस्य-अभ्येता, अभ्येतारी, अभ्येतारः । प्रथमस्येति किम् ? अ. कर्तासि, सोऽभ्येतासे ॥

इति श्रीजपादित्यविरचितायां काशिकाया नृचौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

तृतीया—अव्ययीभाव में तृतीया जीर सप्तमी को अन् आदेश होना है बहुत करके ।

सप्तम्या—जिस अव्ययीभाव समास का अयय ऋद्धिवाचक, नदीवाचक, सप्तमावाचक शब्द

हो उनसे परवर्ती सप्तमी को निरव अमादेश समझना चाहिए ।

सुटः प्रथमस्य—सुटत्वानीय प्रथम पुरुष के स्थान में परस्मैपद तथा आत्मनेपद में क्रमशः डा, री तथा रस् आदेश होते हैं ।

द्वितीयाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

द्वितीयाध्याय समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः सञ्ज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ । पञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-
र्यामित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । प्रत्ययसञ्ज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिकारामगमान्
वर्जयित्वा । वक्ष्यति—“तत्प्रत्ययस्यानीयर” । कर्तव्यम् । करणीयम् । (१) तैत्तिरीयम् ।
प्रत्ययप्रवेशः—“प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्येवमाह ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा
प्रातिपदिकाद्वा य प्रत्ययसञ्ज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकार. पुनरस्यैव समुच्चयार्थः,
तेनोणादिषु परत्वे न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च य भवति यः प्रत्ययसञ्ज्ञः । अनियत-
स्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाशु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचननिर्दिष्टमादेशुदात्तार्थम् ।
कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तो सुप्पितो ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुप् पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । इपदी, इपद्. पित-
एकवचि-पचति, पटति ॥

गुप्तिजिक्रयः सन् ॥ ५ ॥

“गुप् गोपने”, “तिज निदाने”, “कित निवासे” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययसञ्ज्ञा बाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिचते । चिकित्सति । छिन्निन्दाद्यमाध्याधिप्रती-
कारेषु सङ्क्षिप्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति ।
गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यामस्य ॥ ६ ॥

‘मान पूजायाम्’, ‘वध बन्धने’, ‘दान अक्षरपण्डने’, ‘शान् अवतेजने’ इत्येतेभ्यो
धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते ।

प्रत्ययः—अब प्रत्यय सञ्ज्ञा का अधिकार है ।

परश्च—प्रत्ययसञ्ज्ञा का प्रयोग धातु अथवा प्रातिपदिक से पर होता है ।

आद्युदात्तश्च—प्रत्ययसञ्ज्ञा शब्द आद्युदात्त होने है ।

अनुदात्तो—परन्तु सुप् प्रत्यय तथा पित् प्रत्यय अनुदात्त होने हैं ।

गुप्तिज्—‘गुप्’, ‘तिज’ तथा ‘कित’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है ।

निन्दा—उपपुंक्त धातुओं से क्रमशः निन्दा, क्षमा तथा न्याधिप्रतीकार अर्थ में सन् प्रत्यय
होता है, और अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यय ही होने हैं ।

मान्वध—‘मान्’, ‘वध’, ‘दान्’ तथा ‘शान्’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है और अभ्यास-
भूत स्वर के स्थान में दीर्घ होता है ।

(१) न्यासपदमजयोरिदमुदाहरणमत्र नोपलभ्यते ।

वीभसते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वाग्रहण सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन कश्चित् भद्रपि—मानयति, वाययति, दानयति, निशानयति । अत्रापि सर्वविशेष इष्यते ॥ मानेजिज्ञासायाम् । चरेरैरूपे । दानेरात्रवे । शानेनिशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इधिकर्म यो धातुरपिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा संप्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्—प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत्—गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यददा । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति । पायचनाद्वान्यमपि भवति । धातोरिति विधातादत्र सप्त आर्द्धधातुकसज्ञा भवति, न पूर्वत्र । अत्राशङ्कायामुपसर्गमा-
नम् ॥ सङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिपति कूलम् । था मुमूर्षति । इच्छातन्त्रान्ताप्रति-
पेधो वक्तव्यः ॥ चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् ? जुगुप्सिषते, मीमांसिषते ॥

अत्रैविकान्मनुष्यान्धैर्विको मनुष्यैकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सञ्ज्ञानां सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छाया वैयनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सूत्रान्तादिच्छा-
यामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुवग्रहणं किम् ? वाययाम्मा भूत्—महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् ? राज्ञ पुत्रमिच्छति । ककारो “न क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातार्थः । क्यचि भ्रान्तान्यय-
प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ इदमिच्छति । उत्तरिच्छति । नीचैरिच्छति । अछन्दमि परेच्छाया-
मिति वक्तव्यम् ॥ मा त्वा वृक्षा अघायको विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सूत्रान्तात्कर्मण आत्मेच्छाया काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र-
काम्यति । वत्काम्यति । योगविभाग उत्तराय क्यचेनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येसज्ञा प्रयोजना-
भावात् भवति, चकारादिवादा काम्यच । उपपट्टकाम्यति ॥

अत्रापि—यद् सन् प्रत्यय भी ‘मान्’ धातु से विज्ञाता अर्थ में, ‘वध’ धातु से वैरूप्य अर्थ में, ‘दान्’ धातु से शत्रुता अर्थ में और ‘ज्ञान्’ धातु से विज्ञान अर्थ में समझना चाहिए ।

धातोः—‘इष’ धातु के कर्मकारकत्वान्तरान् धातु से इच्छा अर्थ में सन् प्रत्यय विफल हो जाता है यदि ‘इष’ धातु का कर्ता हा उस कर्मस्थानीय धातु का भी कर्ता हो ।

आशङ्कायाम्—आशङ्का अर्थ में धातु से सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इच्छा—इच्छार्थकसन्प्रत्ययान्त धातु से पुन इच्छार्थक सन्प्रत्यय नहीं होता है—यद् समझना चाहिए ।

शेषिकात्—शेषिक से सत्त्व शेषिक प्रत्यय, मत्वशीर्ष प्रत्यय से पुन मरूप मत्वशीर्ष प्रत्यय तथा सन्नन्त से पुन सन् प्रत्यय दृष्ट नहीं है ।

सुप्—‘इष’ धातु के कर्म तथा इच्छा करनेवाले के आत्मीय सम्बन्धों सुत्रान्त से इच्छा अर्थ में विकल्प से क्यच् प्रत्यय होता है ।

क्यचि—नाम्न अन्वयात्मक सुत्रान्त से क्यच् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

छन्दसि—वेद में पर कोई इच्छा में भी सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

काम्यच्च—‘इष’ धातु के कर्मयुक्त सुत्रान्त से आत्मेच्छा अर्थ में काम्यच् प्रत्यय भी होता है ।

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

व्यजनुवर्त्तते, न काम्यच्च । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्येकार्यत्वात्तदपेक्ष्येवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छाद्यम् । प्रावारीयति कम्बलम् । अधिकरणस्येति वक्तव्यम् । प्रासादीयति कुट्याम् (१) । पर्यङ्कीयति मन्त्रके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात् कर्तुं सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अम्वाचयति सलोपः, तदभावेपि (२) क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । कुमुद पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहण सव्ययते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ (३)

सलोपविधौ च कर्त्तरिति स्थानपट्टी सम्पद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हसायते, सारसायते इति सलोपो न भवति । आचारेऽवगवभल्लीवहोहेभ्यः क्यङ्वा वक्तव्यम् । अवगवभते, अवगवभायते । वलीयते, वलीवायते । होडते, होडायते । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके । अश्व इवाचरत्यश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भ्रुव्यच्चेलांश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽस्ययन्तेभ्यो भ्रुवि भवत्यर्थं क्यङ्प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । अध्येरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतिथीने चिद्विधीयते, तेनाकार्येवाऽन्त्ययन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ? तत्साररूपप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि इत्थिप्रतिषेधः क्रियते । अभृतमन्त्रावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृशः । शीघ्रः । मन्दः । यच्छः । पेण्डितः । उरसुकः । उन्नमनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शरवस् । वृहत् ।

उपमानात्—कर्मकारकस्थानीय उपमानभूत सुवन्तं ते आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

अधि—उपमानभूत अधिकरण कारक से भी आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

कर्त्तुं—उपमानभूत कर्मकारकस्थानीय सुवन्तं ते आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है विकल्प से और सकार का लोप भी होता है ।

ओजसो—ओजम् तथा अप्सरस् शब्दों के मकार का नित्यलोप होता है, पयस् आदि शब्दों के सकार का विकल्प से ।

आचारे—आचार अर्थ में अवगन्ध, वलीव तथा होड शब्दों से विकल्प में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

सर्व—कुछ लोगों का कहना है कि सभी प्रातिपदिकों से आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

भृशादिभ्यो—चिप्रत्यान्त-भिन्न भृश आदि शब्दों से 'भवति' (होता है) के अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है और हल् का लोप भी हो जाता है ।

(१) कुट्ये इति क्वचित् पाठः ।

(२) तदसम्भवेपि इति परमजया पाठः ।

(३) मकारस्येभ्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणै इति उत्तरार्धघटितसम्पूर्णं श्लोकः क्वचिदुपलभ्यते ।

येहृत् । नृपत् । शुचि । अघर । ओजस् । वर्चस्(१) । मृशादि । अच्चेरिति किय ?
मृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्ज्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहितायति । लोहिता-
यने । डाजन्तेभ्यः—पटपटायति, पटपटायते । लोहिनडाज्ज्यः क्यप्प्रत्ययः मृशादिभ्यो
तराणि । यानि लोहितादियु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यप्प्रत्यये, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यपेव भवति—
घर्मायति, वर्मायते, निद्रायति, निद्रायते, कर्णायति, कर्णायते, कृपायति, कृपायते ।
आकृतिगणोऽयम् । तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुबध्यते—“न क्ये” इति ।
न हि पठितानां मध्ये ककारान्तः सन्दोऽस्ति । कुम्भरितभिरिव क्यपापि योगे डाज्
भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अप्चेरित्यनुवृत्तेरभूवत्तद्वाचं क्यप् विश्रायते । लोहितः
नील । हरितः पीतः । मद् । केन । मन्द । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यहनुवर्त्तते, न क्यप । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थाज्ज्यमनेर्ध्वेऽनार्जवे क्यक् प्रत्ययो
भवति । कष्टाय क्रमणे क्रामति(२) कष्टायते । अयल्पमिदमुच्यते । अस्तत्रकष्टकष्टकृष्ट-
गहनेभ्यः क्यवचिकीर्पायामिति वक्तव्यम् । क्यवचिकीर्पा पापचिकीर्पा, तरयामेतेभ्यः क्यक्
प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते । कृष्टायते । गहनायते । क्यवचिकीर्पाया-
मिति किम् ? (१) अजः कष्टं वामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तप शब्दाच्च कर्मणो यथाक्रम वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यक् प्रत्ययो भवति ।
रोमन्थ वर्त्तयति (१) रोमन्थायते गौः । अहनुचलन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
(५) कीटो रोमन्थं वर्त्तयति । अतपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्वति ॥

वाप्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । वाप्पशब्दाच्च उष्मशब्दाच्च कर्मण उद्धमनेऽर्थं क्यक् प्रत्ययो

लोहितादि—लोहित आदि शब्दो तथा डाज् प्रत्ययान्त शब्दो से ‘भवति’ अर्थ में क्यप् प्रत्यय
होता है ।

कष्टाय—चतुर्थीसमर्थ कष्टशब्द से कौटिल्यात्मक क्रमण अर्थ में क्यक् प्रत्यय होता है ।

सत्रशब्द—सत्त, कष्ट, कष्ट, कृष्ट तथा गहन शब्दों से पाप करने की इच्छा के अर्थ में क्यक्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

कर्मणो—क्रमण वर्त्तन तथा चरण अर्थ में कर्मभूत रोमन्थ तथा तपस् शब्दों से क्यक् प्रत्यय
होता है ।

हनु—उपपुक्त प्रत्यय तमी होता है यदि उस समय दाढी में गति हो ।

तपस—उपपुक्त क्यक्प्रत्ययान्त तपस् शब्द से परस्मैपद का भी विधान समझना चाहिए ।

वाप्पोष्म—कर्मभूत वाष्प तथा उष्म शब्दों में उद्धमन अर्थ में क्यक् प्रत्यय होता है ।

(१) विमनस् । रमन् । हन् । रोहृत् । शुचिस् । अरजस्—एते पुस्तकान्तरेऽधिका ।

(२) कष्टाय क्रमणमनार्जनं करोतीत्यर्थः ।

(३) अजः कष्टमिति—अजः कष्टं गहनं देशं क्रामतीत्यर्थः ।

(४) रोमन्थायन इति—अन्त्यवहन् पुचराकृष्य चर्वयतीति ।

(५) कीटो रोमन्थमिति—उदगीर्णं बहिर्निर्गतमवगीर्णं वा घृष्टान्तेन निर्गतं रोमन्थास्य द्रव्यं
वर्त्तयति शुचिर्वा करोतीत्यर्थः ।

भवति । बापमुद्वमति बाप्पायते । उप्पायते । क्फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनमुद्व-
मति फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेध इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेधायते ।
सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते । अष्टा-
ष्टाशीकाकोटापोडासोडाकष्टाग्रहण(१) कर्तव्यम् । अष्टायते । अष्टायते । शीकायते । कोटा-
यते । पोडायते । सोडायते । कष्टायते ॥

मुखादिभ्यः कर्तृयेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तत । मुख इत्यवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो
भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः सम्बन्धीनि मुखादीनि भवन्ति । मुखं वेदयते सुखायते । दुःखा-
यते । कर्तृग्रहणं किम् ? मुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । (२) वृत्त ।
गहन । कृच्छ्र । अल । अलोक । प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिविचित्रदः क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्त्तते । नमस्, परिपस्, चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करण-
विशेषे पूजादी । नमस्. पूजायाम्—नमस्यति देवान् । परिपस् परिचर्षायाम्—(३)परिव-
स्यति गुरून् । चित्रङ् आश्चर्यं—चित्रायने । करार जारमनैपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करण इति वर्त्तत । पुच्छ, भाण्ड, चावर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति करणविशेषे ।
पुच्छादुव्यने पर्यमने वाङ् । उपुच्छयते । परिपुच्छयते । भाण्डात् समाचयनेङ् ।

फेनाच्चेति—फेन शब्द से भी उदमन अर्थ में क्यङ् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।
शब्दवैर—शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व तथा मेध शब्दों में 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय
होता है ।

सुदिन—सुदिन, दुर्दिन, तथा नीहार शब्दों से भी 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

अष्टाष्टा—अष्ट, अष्ट, शीका, कोटा, पोडा, मोटा तथा कष्टा शब्दों का भी क्यङ् को प्रवृत्तियों में
समावेश समझना चाहिए ।

मुखादिभ्यः—मुख आदि कर्मकारकस्थानीय शब्दों से अनुभवार्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है
यदि अनुभूतिविषयभूत दुःखादि स्वप्ना हों ।

नमो—नमस्, परिवस् तथा चित्रङ् शब्दों में विवक्ष्य से करण अर्थ में क्यच् प्रत्यय होता है ।
पुच्छ—पुच्छ, भाण्ड तथा चावर शब्दों से करण अर्थ में णिङ् प्रत्यय होता है ।

पुच्छात्—पुच्छ शब्द से उपेक्षण तथा परिशेषण अर्थों में ही णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।
भाण्डात्—भाण्ड शब्द से समाचयन अर्थ में णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अष्टाष्टाष्टाकोटापोडासोडासष्टाष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पुस्तकान्तर पाठ । भाष्ये तु
अष्टाष्टाष्टाकोटापोडापोडासोडासष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पाठ ।

(२) वृत्तशब्दस्य स्थाने तीव्रेति पाठान्तरम् ।

(३) परिवरस्यति परिवरतीत्यर्थः । चित्रायते—विरमयत इत्येके, विरमापयत इत्यर्थे
इत्यन्वे ।

सम्भाण्डयते । छचीकरादृजने परिधाने बाह्य । सचीवरयते भिष्टु । ढकार आत्मनेपदार्थः ।
णकारः सामान्यग्रहणार्थः—“वेरनिति” इति ॥

मुण्डमिश्रदलक्षणलवणव्रतयस्त्रहलकलकृततुस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड, मिश्र, दल, लवण, व्रत, यस्त्र, हल, कल, कृत, तुस्त्र इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । दल्ययति । लवणयति । व्रताद् भोजने तद्विचरौ च—पथे व्रतयति, वृषलाञ्ज व्रतयति । यस्त्रात्ममाध्यादने—यस्त्रयति । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति । हलिच्छयोरदन्तत्विनिपातनं सन्ध्याव्रतप्रतिषेधार्थम् । अजहलच् । अचच्छलच् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तुस्ताणि विहन्ति विहृतयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियात्ममभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

पृकाञ्च यो धातुर्हलादिः क्रियात्ममभिहारे (१) वसते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनः पुन्यं भृशार्थं वा क्रियात्ममभिहारः । पुनः पुनः पवति पापेभ्यस्ते । द्रायज्यते । भृशं ज्वलति जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् ? सौचसर्गादुत्पत्तिर्मां भूत्—भृशं प्रादति । पृकाच इति किम् ? भृशं जागति । हलादेरिति किम् ? भृशमीवते । छसृचिसृत्रिम्—यद्व्यासं शृणोतीतीनां ग्रहणं यद्विषावनेकाजहलाद्यर्थमल । सोसृज्यते । सोसृज्यते । सोसृज्यते । अदाज्यते । भरायते । अशायते । प्रोणोन्त्यते । भृशं श्रोभते श्रुशं रोचत इत्यत्र नप्यते, अन्मभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्वातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते (२) । वन्त्रन्त्यते । नित्यमग्रहणं विषयनियमार्थम्—गतिवचनादित्यं कौटिल्यं एव यङ् भवति, न तु क्रियात्ममभिहारे—भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजमदहदशग्भ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप, सद, चर, जप, जम, दह, दश, गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां (धात्वर्थगर्हायां) यङ्

वीषरात्—वीषरं शब्दं ते अर्जत तथा परिवान् अर्जो मे निष्प्रत्यय समञ्जसा चादिय ।

मुण्डमिश्र—मुण्ड, मिश्र, दल, लवण, व्रत, यस्त्र, हल, कल, कृत तथा तुल्य शब्दो से करण अर्थ मे णिच्प्रत्यय होता है ।

धातोरेकाचो—एकाच हलादि धातु से क्रियात्ममभिहार मे यङ् प्रत्यय होता है ।

सृचिसृत्रि—सनेकाच तथा शृहलादि धातुओं मे सृचि, सृत्रि, सृत्रि, जड, ऋ, भृश तथा कर्णम धातुओं से भी यङ् का विधान करना चाहिए ।

नित्यम्—गत्यर्थक धातुओं से कौटिल्य अर्थ मे नित्य यङ् प्रत्यय होता है ।

लुपसद—लुप, सद, चर, जप, जम, दह, दश तथा गृ धातुओं मे धात्वर्थगर्हा मे यङ् प्रत्यय होता है ।

(१) विश्वकर्मानामेकत्र रात्रीकरणं संमुदायमात्रापत्तिर्मुख्यं समभिहारः । न च क्रियाशाम्भारप्रापवर्गिणीनां सदानवस्थानादिकेन च धातुनाम्नेकस्या क्रियायां युगपदनभिधानाच्च सम्भवतीति गौणं समभिहारं दर्शयितुमाह—पौनः पुन्यमित्यादि । फलानिरेको वा वृत्ताभेदा ।

(२) योऽप्येवमर्थानि वतणतावि करोति स कुटिला गतिं सम्पादयश्चङ्क्रम्यते दन्त्येन इति चोच्यते ।

प्रत्ययो भवति । गहित (१)लुप्ति लोत्प्यते । एवम्—सासद्यते, चञ्चर्यते, जञ्ज-
प्यते, जञ्जभ्यते, दन्द्यते, दन्द्यते, निजेगित्यते । भावगर्हायामिति किम् ? साधु
जपति । भावग्रहणं किम् ? साधनगर्हाया मा भूत्-मन्त्र जपति वृषल । नित्यग्रहण
विषयनियमार्थमनुवर्तते—एतेभ्यो नित्य भावगर्हायामेव भवति, न क्रियासमभिहारे—
नृश लुप्ति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-

चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे सत्याप-
यति । अर्थवेदसत्यानामापुमवक्तव्यम् । अर्थमाचष्टे अर्थापयति । वेदापयति । आपुर-
चनसामर्थ्यादिलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने—विपाशयति । रूपादर्शने—रूपयति ।
वीणयौपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुणाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपरलोक-
यति । सेनयाऽभियानि अभिप्रेषयति । लोमान्यभुमादि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति
त्वचयति । अकारान्तरत्वचशब्द । वर्मणा खनयति खनयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति ।
चूर्णं रजश्चयति रजश्चूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे—चोरयति, चिन्तयति । स्वाभाविकवा-
धाभिधानस्य आधारवत्(२)प्रत्यया निदिश्यन्ते ॥

हेतुर्मात्र च ॥ २६ ॥

हेतु शब्दस्य कर्त्तृ प्रयोजक, तदीयो व्यापार प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मि-
न्निधेयं घातोणिच् प्रत्ययो भवति । कः कारयति । ओदन पाचयति । अतःकरोतीत्यु-
पसख्यानं सूत्रयत्यर्थवत् । सूत्र करोति सूत्रयति । आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति
णिच् कृत्वल्क प्रकृतिप्रमापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । आख्यानात् कृवन्ताणिग्वक्तव्यस्त-
दाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थ, कृवल्क, प्रकृतिप्रमापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कसदथ-
माचष्टे कम् घातयति । वलिवन्धमाचष्टे वलि बन्धयति । राजाऽऽगमनमाचष्टे राजान-
मागमयति । आदलोपश्च कालात्यन्तसयोगे मर्यादायाम् । आरात्रि विवासमाचष्टे
रात्रि विवासयति । चित्रीकरणे प्रापि । उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्योद्गमनं

सत्याप—सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण तथा
चुरादि धातुभ्यो से णिच् प्रत्यय होता है ।

अर्थवेद—अर्थ, वेद तथा सत्य शब्दों को आपुक् का आगम होता है ।

हेतुमति—प्रयोजकव्यापार प्रेषणादि के अर्थ में धातु से णिच् प्रत्यय होता है ।

तत्करोति—'मूत्रयति' आदि की णिप्ति के णि द्वितीयोपसर्ग ने 'करोति' अर्थ में भी
णिच्प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

आख्यानात्—आख्यानात्मक कृतन्त से 'आचष्टे' (कहता है) अर्थ में णिच्प्रत्यय, कृत्वप्रत्यय
का लुक्, कृत्वप्रत्ययप्रकृति का यथावत् अवस्थान तथा कृत्वप्रकृति से शुद्ध णिच् में जिस प्रकार का
रूप होता है उसी 'अप्तात्' का उपसर्ग भी होता है ।

आदलोपश्च—काल के अत्यन्त समय के गम्यमान होने पर मर्यादार्थक 'आक्' का लोप तथा
पूर्ववत् णिच्, कृत्वप्रत्ययलोप आदि होते हैं ।

चित्रीकरणे—चित्रोकरण के गम्यमान होने पर 'प्राप्नोति' (प्राप्ति करता है) अर्थ में णिच्
तथा कृत्वप्रत्यय के लुक् आदि होते हैं ।

(१) गहितमिति—क्रियाविशेषणम्, तेन गर्हात्र गम्यते । गहितत्वं तु अष्टेनस्य निषिद्धत्वादि-
विषयत्वात् ।

(२) यथापयमिति न्यासे ।

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ता (१) । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिट्नेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिह्नयति । पुल्लीयति । पुल्लकाभ्यति ॥

स्यतासी लुटोः ॥ ३३ ॥

गुरुप्रमुत्तृष्टानुबन्धं सामान्यमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्वधासंख्यं स्यतासी प्रत्ययो भवतः । वरिष्यति । अकरिष्यत् । ध कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् (२) — सन्ता, सगन्ता (३) ॥

सिब्यहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातो सिप् प्रत्ययो भवति बहुल लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्त्रिषत् । न च भवति — पताति (४) त्रिदुषत्, उद्धिष्यावधाति ॥

कासुप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कासु शब्दकुत्सायाम्', तत् प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । कासाद्धके । प्रत्ययान्तेभ्य — लोटयाद्धके । अमन्त्र इति किम् ? कृष्णो नीमाव । छकास्यनेकाच्च इति वक्तव्यं तुलुभाष्यम् (५) । तुलुम्पाद्धकार । चकासाद्धकार । वरिषाद्धकार ॥

आमोऽमित्वमदन्तात्वादगुणत्व विदेस्तथा ।

(१) आस्कासोराविधानाच्च पररूप कृतस्तवत् ॥

इजादेथ गुरुमतोऽनुच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो वातुर्गुह्यान् ऋच्छतिवर्जितस्त्वस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्यो भवति । ईहाद्धके । उहाद्धके । इजादेरिति किम् ? तत्तच्च, ररच्च । गुरुमत इति किम् ? इयज (६), उपव ।

सनाद्यन्ता — सन् आदि प्रत्ययो से युक्त शब्दस्वरूप की 'धातु' सज्ञा होती है ।

स्यतासी — शूट, लृङ् तथा लुट् के पर रहने धातु से स्व (आविदय से) तथा नासि प्रत्यय होने हैं ।

सिब्यहुलम् — लट् के पर रहने धातु से सिप् प्रत्यय होता है बहुल करके ।

कासु — मन्त्र से अनिरुक्त विषय में 'कासु' धातु तथा प्रत्ययान्त धातुओं से आम् प्रत्यय होता है लिट् के पर रहने ।

कादयनेकाच्च — उक्त सूत्र में प्रत्यय के स्थान में अनेकाच् शब्द का उल्लेख करना चाहिये जिससे चुउग्र, चकाम् आदि में आम् प्रत्यय का विधान हो सके ।

इजादेथ — ऋच्छगुणभिन्न गुरुमान् इजादि धातु से भी लिट् के पर रहने आम् प्रत्यय होता है ।

(१) सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ता, तद्गुणमविधानाच्च वहुमादि ।

(२) प्रतिबन्धार्थम् इति न्याये ।

(३) सङ्गतेति पाठान्तरम् ।

(४) पदनीति न्याये पाठ, नत्र पद गताविति धातु ।

(५) आस्वकासोरिति न्याये पाठ ।

(६) इयेव, उच्यतेति पाठान्तरम् ।

भनृच्छ इति किम् ? आनच्छं, आनच्छंतुः, आनच्छुः । ऊर्णोत्तेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रयोगेनाव । अथवा—

वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यदप्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् (१) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरूपेषु', 'अय गतौ', 'आस उपवञ्जने' इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविदजागृस्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे', 'विद ज्ञाने', 'जागृ निद्राचये' इत्येभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । भोपाञ्चकार, उवोप । पिदाञ्चकार, विषद । जागराञ्चकार, जजागार । विदेर-
इन्त्यप्रतिशानादामि गुणो न भवति ।

भीहीभृद्वां श्लुवश्च ॥ ३९ ॥

'निभी भवे', 'ही लज्जायाम्', 'भृन् धारणपोषणयोः', 'डु दानादानयोः' इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्रत्यो भवत्यन्तरस्याम्, रलाविव चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत् ?
(२) द्वित्वमित्यञ्च । विभयाञ्चकार, विभाय । जिह्याञ्चकार, जिह्याय । विभराञ्चकार, वभार । जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

कृश्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्रत्ययस्य पश्चात् कृन्नुप्रयुज्यते लिटि परत । कृजिति प्रत्याहारेण कृन्-
स्तयो गृह्यन्ते, तस्मात्तर्थाद्वस्तेभूभावां न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्भूव ।
पाचयामात् ॥

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्येतदन्यतरस्या निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेलोऽप्याम्रत्ययो
गुणाभावो लोटो लुक् कृन्श्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु, 'विदन्तु' ।
(३) इतिकरणः प्रदर्शनाय—न केवलं प्रथमपुरुषवहुवचनम्, किं तर्हि, सर्वोप्येव लोङ् वच

ऊर्णोत्तेश्च—ऊर्णन् भातु से आम्रत्यय का प्रतिषेध समक्षना चाहिए ।

दयाया—दय, अय तथा आस भातुओं से आम्रत्यय होता है लिट् के परे रहने ।

उपविद—उप, विद तथा जागृ भातुओं से विकल्प से आम्रत्यय होता है लिट् के परे रहने ।

भीही—'भी', 'ही', 'भृ' तथा 'डु' भातुओं से विकल्प से आम्रत्यय होता है लिट् के परे
रहने और इसमें श्लु के समान कार्य होवे है ।

कृश्चा—लिट् के परे रहने आम्रत्यय के पश्चात् 'कृन्' का अनुप्रयोग होना है ।

विदाङ्कुर्वन्तिवति—'विद' भातु से लोट् के परे रहने आम्रत्यय, शुभभाव, लोट् का लुक्,
लोट्परक कृन् का अनुप्रयोग—दत्ते निपातित होते हैं ।

(१) इदुपग्रहादिति—इदुपग्रह इतिषेध, विभाषाऽगुण इति पञ्चमी, फलस्य चान हेतुत्व
यथाव्ययनेन वसतीति । यकाच इति कर्मभावे अनुक् इति य इदप्रतिषेधः ततोऽपि हेतुर्णुवद्भावो
वाच्य इत्यर्थः । न्यासे इदुपग्रह इति प्रथमान्तालोऽपि । तत्रेदुपग्रहस्युदित्योर्णुवद्भावो वाच्य
इत्यर्थः ।

(२) द्वित्वेति प्रदमज्जीसम्मत पाठः ।

(३) इतिकरणमुपलक्षणार्थम् इति न्यासे पाठः ।

नान्यनुप्रयुज्यन्ते—विदाङ्करोन्, विदाङ्कुस्तात्, विदाङ्कुस्ताम्, विदाङ्कुरु, विदाङ्कु-
स्तमित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयाश्चिकयांरमयामकः पावयांक्रिया-

द्विदामकन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽभ्यतरस्या निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां
प्यन्तानां लुङ्ङाप्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाग्नप्रत्ययो (१)द्विवर्चनं कुत्वं च ।
अकरिति चतुभिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवते पुनातेर्वा
प्यन्तस्य लिङ्ङाय निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामकन्निति विदेर्लुङ्ङाय
निपात्यते, गुणाभावश्च, अकृन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युत्सीपददिति
भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैपीदिति भाषा-
याम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् ।
विदामकम् । अवेदिपुरिति भाषायाम् । (इति करण (२) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

चिल्लुङि ॥ ४३ ॥

धातोरिच्छ प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः । अस्य
सिजादीनादेशान् वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
आगमानुवात्तत्वं हि प्रायश्चरमिव चिस्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशो च द्विशकारो-
ऽनुबद्धयते । छस्त्वृशमृशकृपृणृषा सिज्वा वक्तव्यं छ । अस्पासीत्, अस्पासीत्, अस्पृष्टत् ।
अस्पासीत्, अमार्षीत्, अमृष्टत् । अकासीत्, अकार्षीत्, अकृष्टत् । अत्राप्सीत्, अता-
प्सीत्, अवृष्टत् । अत्राप्सीत्, अत्राप्सीत्, अष्टपत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मादपरस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति । बुह-अधुष्टत् ।
लिह-आलिष्टत् । शल इति किम् ? अमैसीत्, अष्टैसीत् । इगुपधादिति किम् ? अधा-
सीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत्, अमोषीत् ॥

शिलप आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

क्षिपेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगृह्णं

अभ्युत्सादयाम्—वेद में 'अभ्युत्सादयामक', 'प्रजनयामक', 'चिकयामक', 'रमयामक',
'पावयाक्रियात्' तथा 'विदामकम्' शब्दों का निपातन किया जाता है ।

चिल्लुङि—लुङ् के परे रहते धातु से चिल्ल प्रत्यय होता है ।

च्लेः—चिल्ल को सिच् आदेश हो जाता है ।

स्पृशकृष—'स्पृश', 'मृश', 'कृष', 'लृष' तथा 'वृष' धातुओं से विहित चिल्ल को विकल्प से
सिच् आदेश होता है ।

शल—इगुपध शलन्त धातु से विहित अनिट चिल्ल को क्स आदेश हो जाता है ।

शिलप—आलिङ्गनार्थक 'शिलप' धातु से विहित चिल्ल के स्थान में क्स आदेश हो जाता है ।

(१) द्विवर्चनं चेत्येव पदमज्ययम् । ततोऽत्र कुत्वं चेति अपपाठः ।

(२) कोशान्तगतं पाठो मुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धितः ।

परिप्लव्णः । अत्र नियमार्थमेतत् । आलिङ्गत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन् इति किम् ? समा-
लिपज्जु काष्ठम् ॥

न दृशुः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण वसः प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । इतोर्धातोः परस्य च्ले वभादेशो न भवति । अस्मिन्
प्रतिषिद्धे “इरितो वा” इत्यदसिचौ भवतः—अदसौ, अदाचौत् ॥

णिश्चिन्नुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्च विधीयते । प्यन्तेभ्यो धातुभ्यश्चि, द्रु, सु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश-
वादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । ढकारो गुणवृद्धिमतिपेपार्थः, चकारश्चोति
विशेषणार्थः । अचोकरत् । अचोहरत् । अदिधित्रव । अदुदुवत् । अनुमुवत् । कर्त्तरीति
किम् ? अकारयिवात् । कर्त्तरी देवदत्तेन । अकमेरुपलक्यान्मृष्टं । “भाषास्य भाष्यानुके
वा” इति यदा णिङ् नास्ति तदैतदुपलक्यावत्—अचक्रमत् । णिङ्पक्षे सम्बन्धादाः—
अर्थाकमत् ।

(१) नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वैद्वारये ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽपीकमतभापिणः ॥

विभाषा धेट्दण्योः ॥ ४९ ॥

‘धेट् पाने’, ‘द्वोऽधि गतिवृद्धयो’ इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेशविभाषा चडादेशो भवति ।
धेट्पानावत्—अदधत् । सिचपृषे—“विभाषा प्राधेट्” इति लङ्—अधात् । अधासीत् ।
अधठेः एवत्रपि—अधिधियत् । (२) अङ्गोऽप्यत्र विकल्पः—अधत्, अधासीत् । कर्त्तरीत्येव—
अधिपाता गावो वत्सेन ॥

गुपेऽछन्दसि ॥ ५० ॥

गुपे परस्य च्लेशलुङ्सि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायमप्ययो नास्ति
तत्रायं विधिः । इमादो मिश्रावहणी गृहान्गुपनम्, अवोसम्, अवोपिष्टम्, अवोपापिष्ट-
मिति वा । भाषाया तु चडास्त क्षिप्तं रूपत्रय भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्पेलपत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

‘ऊन परिहाणे’, ‘ध्वन शब्दे’, ‘इल श्रेणै’, ‘अर्ह गती याचने च’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
प्यन्तेभ्य पूर्वेण च्लेशद्वि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयी. (३) । औनना
इति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीन् । अदिध्वनयति भाषायाम् । काममेलयो । ऐल्लि-
दिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्दिददिति भाषायाम् ॥

न दृशुः—‘दृशु’ धातु से विहित चिह्न को उस आदेश नहीं होता है ।

मिधि—प्यन्त, ‘मि’, ‘द्रु’, ‘सु’ धातुओं से विहित चिह्न के स्थान से चङ् आदेश हो जाता है ।

कमेरूप—‘कम्’ धातु से विहित चिह्न को भी चङ् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

विभाषा—‘धेट्’ तथा ‘व्ये’ धातुओं के च्लेश केोर्विकल्प से चङ् आदेश होता है ।

गुपे—‘गुप्’ धातुविहित चिह्न के स्थान में छन्दोविषय में चङ् आदेश होता है विकल्प से ।

नोनयति—‘ऊन’, ‘ध्वन’, ‘इल’ तथा ‘अर्ह’ धातुओं से प्यन्तावस्थान में ‘मिधि’ “ आदि
सूत्र से प्राप्त चङ् आदेश नहीं होता है ।

(१) न्यासपदमन्वयार्थ स्त्रीलो व न्यासव्याप, तत्वात् पश्चात् मूलं प्रथित इति प्रतिपादितः ।

(२) अङ्गप्यत्र विकल्पयति इति न्यासे ।

(३) उदाहरणे औननयदिति प्रत्युराहने औननयदि न्यास इत्यतः । मुद्रिन्मूलपुस्तके औन-
नयदिति तिबन्त पाठः उदाहरणविकल्पः ।

अस्यतिवक्तिरुयातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

‘असु चेपणे’, ‘यच परिभापणे’ ब्रजादेशो वा, ‘रुया प्ररथने’ चङ्गिडादेशो वा, इत्येभ्य परस्य च्छेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि निङ् पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम्—पर्यास्यत्, पर्यास्येताम्, पर्यास्यन्त । वक्ति-अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् । रुयाति-आख्यत्, आख्यताम्, आख्यन् । कर्त्तरीति किम् ? पर्यासिपातां गाची यत्नेन ॥

लिपिसिचिहृश्च ॥ ५३ ॥

‘लिप उपदेहे’, ‘पिच चरणे’, ‘ह्रिन् स्पर्श्याम्’ इत्येतेभ्यश्च परस्य च्छेरडादेशो भवति । अलिपत् । अमिचत् । वृथग्योग उत्तरार्ध ॥

आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्र आत्मनेपदेषु परतरच्छेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । “स्वरितप्रित” इत्यात्मनेपदम् । आलिपत्, अलिप्त । अमिचत्, अमिक्त । अहृत्, अह्रास्त ॥

पुषादिद्युताद्यलुदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो घृतादिभ्य लुदिभ्यश्च घातुभ्य परस्य च्छे परस्मैपदेषु परतोऽडादेशो भवति । पुषादिदिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्वाद्यन्तर्गणः । पुष—अपुषत् । घृतादि—अघृतत्, अघ्रितत् । लुदिभ्य—गन्—अगमत्, सारण्—अशकत् । परस्मैपदेऽपि किम् ? अघृषोतिष्ठ, अलोदिष्ठ ॥

सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

‘सु गती’, ‘शासु अनुशिष्टी’, ‘श्रु गती’ इत्येतेभ्य परस्य च्छेरडादेशो भवति । सत्ति—असरत् । शास्ति—अक्षिपत् । अत्ति—आरत् । वृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम्—समरन्त । चकार परस्मैपदेऽपि यनुर्ग्रहार्थं, तद्योत्तरत्रोपयोग यास्यति ॥

हरितो वा ॥ ५७ ॥

हरितो धातो परस्य च्छेरडादेशो वा भवति । भिद्दिर्—अभिद्दत्, अभैसीत् । छिद्दिर्—आच्छिद्दत्, अच्छंसीत् । परस्मैपदेऽपि त्येव—अभिष (१) अच्छिप्त ॥

जृस्तन्ध्रुचुम्बुचुग्रुचुलुचुलुञ्चुक्षिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

येति पतन्ते । ‘जृप् वयोहानौ’, ‘स्तम्भु’ सांश्रो धातु, ‘ग्रुचु म्बुचु गत्यर्थ’, ‘ध्रुचु म्बुचु अन्यति—‘अनु’, ‘वच’ तथा ‘रुया’ धातुओं में पर चि के स्थान में अच् आदेश हो जाता है । लिपि—‘लिप’, ‘मिच’ एवम् ‘ह्रिन्’ धातुओं में विहित चि को भी अच् आदेश होता है । आत्मने—आत्मनेपद के पर ‘लिप’, ‘मिच’ एवम् ‘ह्रिन्’ धातुओं के चि को विकल्प से अच् आदेश हो जाता है ।

पुषादि—‘पुष’ आदि, ‘घृन्’ आदि तथा लक्षित धातुओं में विहित चि को अच् आदेश होता है परस्मैपद में ।

सत्ति—‘सृ’, ‘शास्’ तथा ‘श्रु’ धातुओं में विहित चि को भी अच् आदेश हो जाता है ।

हरितो—हरिन् धातुओं में विहित चि के स्थान में अच् आदेश होता है विकल्प से ।

जृस्तम्भु—‘जृप्’, ‘स्तम्भु’, ‘ध्रुचु’, ‘म्बुचु’, ‘ग्रुचु’, ‘लुचु’, ‘लुञ्चु’ तथा ‘दिक्’ धातुओं में विहित चि को विकल्प से अच् आदेश होता है ।

(१) अच्छितेत्यस्य स्थाने अरुद्धेति न्यासपाठः ।

स्तेयकरणे, 'रहन्तु पसज गतौ', 'दुष्कोवि गतिवृद्धयोः'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य स्ले-
वांऽडादेशो भवति । अजन्त्, अजारीत् । अस्तमत्, अस्तभीत् । अम्रचत्, अम्रोचीत् ।
अम्लुचत्, अम्लोचीत् । अम्रुचत्, अम्रोचीत् । अम्लुचत्, अम्लोचीत् । (अम्लुचत्)
अम्लुचीत् । अश्नत्, अश्नीत् । म्लुचुम्लुच्योरेक(१) तरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्धति,
अर्धमेवात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित् वर्णमन्ति—द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् म्लुचोरनुना-
सिकरुकोपा न भवति—अम्लुचदिति ॥

कृमुदरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ, छृ, ङ, रुहि इत्येतेभ्यः परस्य स्लेस्छन्दसि विषयंऽडादेशो भवति । शकटाहृङ्-
कोऽनुरत् । अयोऽमरन् । अवरदभोन् । पर्वतमारुहत् । अन्तरिक्षादिवमारुहम् । छन्दसीति
निन् । अकार्षीत्, अमृत, अदारीत्, अरुषन् ॥

चिण ते पदः ॥ ६० ॥

'पद् गतौ' अस्माद्धातोः परस्य स्लेक्षिणादेशो भवति तद्यन्दे परत् । सामर्थ्याद्वात्मने-
पदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । त इति किम् ? उदपात्तात्, उद-
पत्तत् ॥

दीपजनघुधपूरितापिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् त इति वसति । 'दीपौ दीप्तौ', 'जनी प्रादुर्भावे', 'बुध अवगमने', 'पूरी आन्या-
यने', 'ताप् सन्तानपालनयो', 'भोष्यायी वृद्धौ' इत्येतेभ्यः परस्य स्लेस्तदाददे परतोऽन्य-
तरस्या चिणादेशो भवति । अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अदोषि, अदुष्ट ।
अपूरि, अपूरिष्ट । अतापि, अतापिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्धातोः परस्य स्ले कर्मकर्त्तरि तदाददे परतश्चिणादेशो भवति । प्रातविभा-
पयम् । अकारि कृडा स्वयमेव, अकृत कट स्वयमेव । अलावि वेदारः स्वयमेव, अलाविष्ट
वेदारः स्वयमेव । अथ इति किम् ? अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरतीति किम् ? अकारि
कटा वेनवत्तेन ॥

दुहथ ॥ ६३ ॥

'दुध प्रपूरणे' अस्मात्परस्य स्लेक्षिणादेशो अवश्यमन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव,
अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरतीत्येव—अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

कृम्—'कृ', 'यृ', 'ङृ', तथा 'रह' धातुभ्यो से विहित चिह्न के स्थान में अङ् आदेश होता है
वेद में ।

चिह्न से—'पद्' धातु के चिह्न को चिह्न आदेश होता है 'त' के परे रहते ।

दीपजन—'दीप', जन, 'बुध' 'पूर', 'ताप्' तथा 'प्याय' धातुओं ने विहित चिह्न को चिह्न
आदेश होता है तदाददे के परे रहते ।

अचः—अजन्तधातु से परवर्ती चिह्न को तदाददे के परे रहते कर्मकर्त्ता में विकल्प से चिह्न
आदेश होता है ।

दुहथ—'डह' धातु से विहित चिह्न को विकल्प से कर्मकर्त्ता में तदाददे के परे रहते चिह्न
आदेश होता है ।

न रुधः ॥ ६४ ॥

‘रुधिर आवरणे’ अस्मात्परस्य च्ले कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्वेव—अन्ववारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वसन्ते । ‘तप सत्तापे’ अस्मात्परस्य च्लेशिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुताप पश्चात्ताप, तस्य ग्रहणमकर्मकत्रयम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति—अतस्तपस्तपसाः, अन्ववातस्त (१)पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेशिणादेशो भवति भावे (२)कर्मणि तद्वन्दे परत । भावे तावत्-अक्षयि भवता । कर्मणि खल्वपि-अकारि कटो देवदत्तेन, अहारि भारो यश्वत्तेन । चिण्-ग्रहण विस्पर्धार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । शस्यते भवता । कर्मणि-क्रियते कट, गम्यते ग्राम । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं । यगि-धाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यात्म, विप्रतिषेधादि यक् क्षपो बलीयस्त्वम् । ठियते कट स्वयमेव । पश्यते ओदुन स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पठार स्वराय, दाकारः सार्वधातुकार्यं (३) । भवति । पठति ॥

दिवादिभ्यः ड्यन् ॥ ६९ ॥

‘दिव’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः ड्यन्प्रत्ययो भवति । क्षपोऽपवाद । नकार, स्वराय, दाकार, सार्वधातुकार्यं । दीन्यति । सीन्यति ॥

वा आशभ्लाशभ्रमुक्क्रमुक्लमुत्रसिञ्जुटिलपः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । ‘दृभ्राश्च दृभ्लाश्च दीप्ती’, ‘अयु अनवस्थाने’, ‘अमु चरुने’

न रुध —‘रुध्’ धातु के च्लि की कर्मकर्ता में चिण् नहीं होता है ।

तपोऽनु—‘तप्’ धातु में विहित च्लि की कर्मकर्ता तथा अनुताप अर्थ में चिण् आदेश नहीं होता है ।

चिण्—धातु से विहित च्लि की भाव तथा कर्म में तद्वन्दे के परे रहने चिण् आदेश होता है ।

सार्वधातुके—भाव तथा कर्म में विहित सार्वधातुक प्रत्ययों के परे रहने धातुओं से यक् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि—कर्त्तृवाचक सार्वधातुक प्रत्यय के परे रहते धातु से शप् प्रत्यय होता है ।

दिवादिभ्यः—‘दिव्’ आदि धातुओं से ड्यन् प्रत्यय होता है ।

वा आश—‘आश’, ‘भ्लाश’, ‘अय्’, ‘कम्’, ‘वस्’, ‘वृद्’ तथा ‘लप्’ धातुओं से विकल्प से ड्यन् प्रत्यय होता है ।

(१) अन्ववातेति—पूर्व यत्ताप कर्म कृत तेन पश्चात्तापोऽप्याहृत इत्यर्थः ।

(२) भावकर्मणोरर्थयोरिति न्यासपुस्तपाठः ।

(३) सार्वधातुकमन्त्रार्थ इति न्यासे ।

द्वयोरपि ग्रहणम्, 'कस्म पादपिच्छे', 'कस्म म्लानौ', 'प्रसी उद्धेने', 'बुटी छेदने', 'लघ कान्ती' इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । आशते, आशयते । म्लाशते, म्लाशयते । अमति, आमयति । क्रामति, क्रामयति । क्लामति, क्लामयति । प्रसति, प्रसयति । नुदति, शुदयति । लपति, लपयति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'यसु प्रयत्ने' दैवादिक, तस्माच्चित्ते श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति, यमति । अनुपसर्गादिति किम् ? आपस्यति, प्रयस्यति ॥

संयसथ ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थे आरम्भः । सम्पूर्वाच्च यनेवां श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति । सयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

'यसु अभिपये' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श् च ॥ ७४ ॥

श्रुव श्नुप्रत्ययो भवति, तन्मन्त्रिभोगेन श्रुव श् इत्ययमादेशो भवति । श्रुनोति । श्रुनुत । श्रुवन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

'अक्षः श्यासौ' भौवादिक, तस्मादन्यतरस्या श्नुप्रत्ययो भवति । अषणोति । अषति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

'तक्षः तक्षः तनूकरणे', तस्मात्तनूकरणे वर्तमाणादस्यतरस्या श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थवादात्तानां विशेषणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षणीति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सप्ततृति(१)वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

'तुद व्यथने' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्धं धातुकस्यार्थः । तुदति । नुदति ॥

यसोऽनुप—अनुपसर्गक 'यस्' धातु से श्यन्प्रत्यय विकल्प से होता है ।

सयसथ—सम्पूर्वक 'यस्' धातु से विकल्प से श्यन् प्रत्यय होता है ।

स्वादिभ्य—'सु' आदि धातुओं से श्नु प्रत्यय होता है ।

श्रुव—'श्रू' धातु से श्नु प्रत्यय तथा 'श्रू' को श् आदेश हो जाता है ।

अक्षोऽन्य—अक्ष धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तनूकरणे—तनूकरण (To chop) अर्थ से वर्तमान 'तश्' धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तुदादिभ्य—'तुद' आदि धातुओं से श प्रत्यय होता है ।

रुधादिभ्यः इनम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः इनम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो (१)देशविभ्यर्थः । शकारः “रनान्नलोप” इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञ्श्च उपप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सनोति । सनोति । क्षणोति । कृञ् सत्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उपप्रत्यये सिद्धे करो-त्तेरुपादानं नियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति “तनादिभ्यस्तथासो.” इति विभाषा सिद्धौ लुग् न भवति—अकृत, अकृया ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ८० ॥

‘धिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थः’, ‘कृवि हिसारकरणयो’ इत्येतयोर्द्धात्वोरुपप्रत्ययो भव-त्पकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

‘क्षुक्तीन् द्रव्यविनिमये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकस्यार्थः । क्रीणानि । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आघाश्चकारो धातवः सौत्रा, ‘स्तुन् आपरणे’ इत्येतेभ्यः श्रा प्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तम्भाति, स्तम्भोति । स्तु-नाति, स्तु-नोति । स्कम्भाति, स्कम्भोति । स्कुम्भाति, स्कुम्भोति । स्कुम्भानि, स्कुम्भोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् सौत्राणामपि धातूनां सर्वाधीनं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः इनः शानञ्ज्ञौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्राप्रत्ययस्य शानञ्ज्ञौ भवति ही परतः । सुपाण । सुपाण । हल इति किम् ? क्रीणीहि । दायिति किम् ? सुप्णाति । शन इति स्थानिवद्देश आदेशसंप्रत्य-यार्थः । इतरथाः हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि रिपयं शनः शायञ्ज्ञौ भवति, शानजपि । (२)गृभाय जिह्वया मधु । शानञ्च सत्वपि—यवान पशुम् ॥

रुधादिभ्यः—‘रु’ आदि धातुओं में इनप्रत्यय होता है ।

तनादि—‘तन’ आदि धातुओं से तथा ‘कृन्’ धातु से उपप्रत्यय होता है ।

धिन्वि—‘धिवि’ तथा ‘कृवि’ धातुओं से उपप्रत्यय तथा अन्त में अकारादेश हो जाता है ।

क्रयादिभ्यः—‘क्री’ आदि धातुओं में श्रा प्रत्यय होता है ।

स्तम्भु—‘स्तम्भु’, ‘स्तुम्भु’, ‘स्कम्भु’, ‘स्कुम्भु’ तथा ‘स्तु’ धातुओं से श्राप्रत्यय भी होता है और श्नुप्रत्यय भी ।

हलः इनः—हल् से उत्तर वर्तमान श्रा का हि के पर रहने शानच् आदेश हो जाता है ।

छन्दसि—वेद में श्रा को शायच् तथा शानच् दोनों ही आदेश होते हैं ।

(१) मकार इति—विशिष्टे देशे विधानार्थं इत्यर्थः । स पुनर्विशोऽन्योन्यात्परः ।

(२) गृभायेति पाठान्तरम् ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं(१)विकरणा- शब्दादयो विहिताः, तेषां ह्युन्दासि विषये बहुल व्यत्ययो भवति । व्यतिगमन व्यत्ययो व्यतिहार (२)—विषयान्तरे विधानम्, कचिद्विविकरणता, कचिन्नविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न भरति । न ग्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता—इन्द्रो बस्तेन नेपथु । नयन्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता—इन्द्रेण—युजा तरुणेन वृद्धम्(३) । (४)तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहण (५)सर्वविधिभ्यभिचारार्थम् ॥

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकवृमडा च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेण सोऽपि च सिद्धयनि बाहुल्येन ॥

लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतरह्युन्दासि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शब्दोऽप्यशब्दः । “ङ्=इत्युभयथा” इति लिङ् सार्वधातुकसङ्गाप्यस्ति । स्यागागमिवचिबिदि शक्तिवह्य प्रयोजनम् । स्वा-उपसर्गेयं वृषभ तुग्रियाणाम् । गा-सत्यमुपगेयम् । तस्मिन्मम जानतो गुदान् । बच्चि-मन्त्र घोषेमावने । विदि-विद्येयमेमां मनसि प्रविष्टाम् । शक्ति-ग्रतं चरिष्यामि तच्छ्रेयम् । रुहि-स्वर्गं लोकमस्तुहयम् । छहरोरावक्तव्यम् । पितर च हरोप मातर च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रिया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, कर्ता कर्मवद् भवति—कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते । “कर्तारि सप्त” इति कर्तृग्रहणमिहानुक्त प्रथमया विपरिणम्यते । कर्मात्मनेपद-चिण्चिण्वज्जात्रा प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कारिष्यते कटं स्वयमेव । वत्करण स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसुलेनेति, अकर्मकाणां भावे छ, सिद्धो भवति । “लिङ्ग्याशिष्यङ्” इति द्विलकारको निर्देश, तत्र लातुवृत्तेर्लातस्व कर्ता कर्मवत्प्रतीतिरिति कुपूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत्—साध्वसिरिच्छन्ति, साधु स्थाली पचति । धावधिकाराः समाने धावौ कर्मवत्त्वात्, इह न भवति—पथयोवृत्न देवदत्त, राध्यायोवृत्न, स्वयमेवेति ।

व्यत्ययो—वेद न उक्त प्रत्ययों तथा उनको प्रकृतियों का व्यत्यय भी हो जाता है ।

लिङ्ग्याशिष्यङ्—वेद में आशोरस्यं लिङ् के परे रहते धातुओं से अङ्प्रत्यय होना है ।

हरोरा—पठन्तु ‘इत्’ धातु से अङ् प्रत्यय होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

कर्मवत्—कर्मस्था क्रिया से तुल्य क्रियावाला कर्ता कर्मवत् हो जाता है ।

(१) यथायथम्—यस्मिन् यस्मिन् विषये इत्यर्थः ।

(२) व्यतिकर इति न्यासे ।

(३) वृद्धमिति न्यासे ।

(४) तरेमेति पदमजरीसम्मत पाठ ।

(५) सर्वेति—सर्वस्य प्रकृतस्वप्रकृतस्य विषेर्बभिनारो व्यत्ययलक्षणे यथा स्वादित्येवमर्थ बहुलग्रहणम् । उपग्रह—लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रह । इह तु तद्वर्तिनिमित्तात् परस्मैपदान्नेपदयोपग्रहस्यो वर्तते । नर पुरुष प्रभयादि । काष्ठ—काष्ठशब्दोऽङ् कालविषय-स्वास्त्युदादिप्रत्ययेषु वर्तते । कर्तृ—कर्तृशब्द कारकपर । विभक्त्येना व्यत्यय इत्यर्थः । यद्—यस्मिन् सार्वधातुके षक् इति यकारादारभ्य लिङ्ग्याशिष्यङ् इति स्वरान्न प्रत्याहारः । शास्त्रकृद-पाणिनिः ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां न चा कर्तृस्थक्रियाणाम्—

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदे क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमे क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

‘तप सताये’, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य । क्रिया-
भेदाद्विध्यमेतत् । उपमासादीनि तपासि तापस तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । ताप-
सस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधी-
यते—तप्यते तपस्तापसः, अतस्तपस्तापसः । तप कर्मकस्येवेति किम् ? उत्तपति
सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्सुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्तु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावोपदिष्टौ न भवतः । दुह-
रनेन यक् प्रतिपिद्यते । चिणू तु “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौ स्वय-
मेव । अदुग्धे गौ स्वयमेव, अवोहि गौ स्वयमेव । प्रस्तुत गौ स्वयमेव, प्रास्तोष्ट गौ
स्वयमेव । नमते वृण्ड स्वयमेव, अनस्त वृण्ड स्वयमेव । छयक्चिणोः प्रतिपेधे
गिध्रन्विप्रन्विप्रजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसत्त्वानाम् (१) कारयति कट देवदत्त ।
कारयते कट स्वयमेव । अधीकरकट देवदत्त । अधीकरत कट स्वयमेव । उदुच्छ-
यते गौ स्वयमेव । उदुपुच्छयते गौ स्वयमेव । ग्रन्थयति ग्रन्थ देवदत्त । ग्रन्थीते
ग्रन्थः स्वयमेव । अग्रन्थयति ग्रन्थ स्वयमेव । प्रन्थयति श्लोक देवदत्त । प्रन्थीते
श्लोकः स्वयमेव । अप्रन्थयति श्लोकः स्वयमेव । प्रवीति श्लोक देवदत्त । प्रते
श्लोक स्वयमेव । अवोच्छयते श्लोक देवदत्तः । अवोच्छत श्लोक स्वयमेव । आत्मने-
पदविधानेऽकर्मकाणाम्—आह्विते माणवक देवदत्त, आह्वते माणवक स्वयमेव ।
आवधिष्ट माणवक स्वयमेव, आह्वतेति वा । विद्वते सन्धवा स्वयमेव । व्यकृपत
सन्धवा स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां इयन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

‘कुप निष्कर्षे’, ‘रज रागे’ अनयोर्भावोः कर्मकर्तरि प्राचाभाचार्याणां मतेन इयन्
प्रत्ययो भवति परस्मैपदं च । यगात्मनेपद्वोरपवादी । कुप्यति पाद् स्वयमेव ।
रज्यति वस्त्र स्वयमेव । प्राचा ग्रहण विकल्पार्थम्—कुप्यते, रज्यते । न्यवस्थित-
विभाषा श्वेयम्, तेन छिदच्छिदो स्वादिविषये च न भवत—सुकुपे पाद् स्वयमेव,

तपस्तप—‘तप’ धातुका कर्ता यदि तप कर्मक होता है तभी उसे कर्मवद्भाव होता है
अन्यथा नहीं ।

न दुह—‘दुह’, ‘स्तु’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कर्मवद्भावप्रयुक्त कर्मकर्ता में विहित यक् तथा
उनके छिल को चिण् आदेश नहीं होते हैं ।

यक्चिणौ—ग्रन्थ, ‘ग्रन्थि’ ‘ग्रन्थि’, ‘जू’ तथा आत्मनेपद में अकर्मक धातुओं से भी यक्-
चिण् का प्रतिषेध प्रतिपदनीच है ।

कुपिरजोः—‘कुप’ तथा ‘रज’ धातुओं से प्राचीन व्याचार्यों के मत में कर्मकर्ता में इयन् प्रत्यय
तथा परस्मैपद होता है ।

(१) अस्य वानिहरयोदाहरणानां न्यासे दर्शनात् वृत्तादिमानि नासन् । पदमन्त्रव्यापि एषा-
मुदाहरणानि कचिद्वृत्तौ पठ्यन्ते कचिन्नेत्युक्तम् ।

ररन्ते वस्त्रं स्वयमेव, कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव, रङ्गपीष्ट वस्त्र स्वयमेव, कोपिप्यते पादः स्वयमेव, रङ्ग्यते वस्त्र स्वयमेव, अकोपि पादः स्वयमेव, अरन्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्य आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्ध्व क्रमिण्यासौ धातोरित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“तन्म्यत्तयावीथरः” इति—कर्तव्यं करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यद्विधौ धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं त अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीय धातुग्रहणं कर्तव्यम्, धातोरित्येवविहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—दृग्भावात्, लुभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसञ्ज्ञं भवति । वक्ष्यति—“कर्मण्यण्”, कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टप्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात्—स्तत्त्वेरनः, कर्णेज्जप इति । यत्र वा सप्तमीभूतिरिति, “सप्तम्या जनेर्दे” इति—उपसर, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात् सर्वत्र भवति । गुरुः सञ्ज्ञाकरणमनर्थकसञ्ज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम्—परच कुम्भ करोति ॥ मिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा—“उपपदमतिङ्” इत्येवमाद्यः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृतसञ्ज्ञः भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिविति किम् ? चायात्, स्तूयात् । कृतप्रदेशा—“कृदतिङ्समात्ताम्” इत्येवमाद्यः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादो वा बाधको भवति सन्धिकारविहितप्रत्ययः वर्जयित्वा । ष्वुल्लुची उत्सर्गः, “इगुपधञाप्रीकिरः कः” इत्यपवादः, तद्विषये ष्वुल्लुचावपि भवत—विशेषक, विशेष्य, विशिष्यः । असरूप इति किम् ? “कर्मण्यण्” इत्युत्सर्गः, “धातुपसर्गे कः” इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति—गोदः, कर्मण्यण् । नापुदन्वकृतमलारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् ? “स्त्रिया क्तिन्” इत्युत्सर्गः, “अ प्रत्ययात्” इत्यपवादः, स बाधक एव भवति—धिकीर्षा, जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥

“ष्वुल्लुची” इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्वुल्लसञ्ज्ञेनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिण्याम् कृत्यसञ्ज्ञास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशा—“कृत्यैरधिकार्थवचने”, “कृत्यानां कर्तरि वा” इत्येवमाद्यः ॥

धातो—अत्र तृतीयाध्यायसमाधिपूर्वन्तं ‘धातो’ का अधिकार समझना चाहिए ।

तत्रोपपदम्—‘धातो’ के अधिकार में सप्तमीनिर्दिष्ट की ‘उपपद’ सत्रा होती है ।

कृदतिङ्—‘धातो’ के अधिकार में विभिन्न प्रत्ययों को ‘कृ’ सञ्ज्ञा होती है ।

वाऽसरूपी—इस धात्वधिकार के अन्तर्गता सन्धिकार को छोड़कर अन्य असमानरूप प्रत्यय उत्सर्ग प्रत्यय का विकल्प से बाधक होता है ।

कृत्या—यहाँ से आगे ष्वुल् के पूर्व के प्रत्ययों की कृत्यसञ्ज्ञा होती है ।

तन्वत्तन्व्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तन्वत्, तन्व्य, अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकार-
रेफौ स्वराधौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ छवसेस्तन्वत् कर्तरि णिच्ञ ।
वास्तव्य । छकृत्स्मिन् उपमन्व्यान्मुञ्छ । पचेत्स्मिन् मापा । भिदेत्स्मिन् काष्ठानि । कर्म-
कर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यन्प्रत्ययो भवति । तकारो “यतोऽन्नाद्य” इति स्वराधौ । गेयम् ।
पेयम् । चेषम् । जेयम् । अजग्रहण किम् ? यावन्ना हृत्स्मात्प्रत्ययं वक्ष्यति, अजन्तभूत-
पूर्वादि यथा स्यात्—विन्त्यम्, भिन्त्यम् । छतकिन्ति-वति-जनीनामुपमन्व्यान्मुञ्छ ।
तकिन्त्यम् । वतिन्त्यम् । वतिन्त्यम् । यतिन्त्यम् । जनिन्त्यम् ॥ छहन्तो वा
वध वञ्च । वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधात्प्रत्ययो भवति । “यतोऽपवाङ्” । सप्-शप्त्यम् । छभ्-
छभ्यम् । पोरिति किम् ? पाष्यम्, वापयम् । अदुपधादिति किम् ? कोप्यम्, गोप्यम् ।
तपरस्परं न-कारार्थम्—आप्यम् ॥

ञक्सिहोश्च ॥ ९९ ॥

‘जन्’ ‘तर्ता’, ‘पह मर्गणे’ तन्वयोर्धातोर्धौप्रत्ययो भवति । शक्यम् । सक्ष्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद्’ ‘यत्ताया’ ‘वाचि’, ‘मदो हर्षे’, ‘चर गतिभचणयो’, ‘यम उपरमे’ इत्येतेभ्यश्चानु-
पसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ?
प्रगाथम्, प्रमाद्यम् । यमे पूर्वगैव सिद्धेऽनुपसर्गनिधमार्थं वक्ष्यते ॥ छचरेरादि चागुरीः ।
आचपो(१) देशः । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

तन्वत्तन्व्या—धातु से तन्वत्, तन्व्य तथा अनीयर् प्रत्यय होते है ।

छमरेन्त्यत्—‘वम’ धातु से वर्ता से तन्वत् तथा णिच् प्रत्यय होते है ।

नेत्स्मिन्—धातुओं से नेत्स्मिन् प्रत्यय का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

जषो धन्—अजन्त धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

तकिन्ति—‘तकि’, ‘वति’, ‘यति’, ‘जनि’, तथा ‘जनी’ धातुओं से भी यत् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

हन्तो वा—‘हन्’ धातु से विकल्प से यत् प्रत्यय तथा ‘हन्’ को वध आदेश हो जाता है ।

पोरदुपधात्—पवर्गान्त अकारोपध धातुओं से यत् प्रत्यय होता है

शकि—‘गक्’ तथा ‘सह’ धातुओं से भी यत् प्रत्यय होता है ।

गदमद्—अनुपसर्गक ‘गद्’, ‘मद्’, ‘चर’ तथा ‘यम’ धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

चरेरादि—आह्वयमात्र ‘चर’ धातु ने गुरुमित्र नव छे वाच्य होने पर यत् प्रत्यय हा
जाना है ।

(१) आचार्य—गन्तव्य ।

(२) छवरिति न्याये ।

अवयवपण्यवर्था गह्वरपणितन्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवयव, पण्य, वर्था इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गह्वरपणितन्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथास-
 द्यम् । अवयवमिति निपात्यते, गह्वरं चेत्तद्वति । अवयव (१) पापम् । अनुपसर्ग-
 “वद” सुपि क्यप् च” । (२) पण्यमिति निपात्यते, पणितव्य चेत्तद्वति । पण्य. कम्बलः ।
 पण्या गौ । (३) गण्यमन्यत् । वर्थेति स्त्रियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद्वति । अनितो-
 धोऽप्रतिबन्ध (४) । शतेन वर्था । सहस्रेण वर्था । वृथाऽन्या । खोलिङ्गनिर्देश निमित्तः ।
 वार्था च्छब्दः ॥

वर्था करणम् ॥ १०२ ॥

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वर्था यस्मिन् । करण इति किम् ?
 बाह्यमन्यत् ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतो’ अस्माप्यति प्राप्ते स्वामिप्रैश्ययोरभियोगयोर्यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्थः
 स्वामी । अर्थः वैश्य । “यतोऽभाव” इत्यादिदासत्वे प्राप्ते । अस्वामिप्राप्तौदासत्वं च
 यत्कथम् ॥ स्वामिप्रैश्ययोरिति किम् ? धर्मो द्रावणः ॥

उपसर्गो काल्पा प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्गमिति निपात्यते काल्पा चेत्प्रजने भवति । उपसर्गस्तर्कप्रत्ययः । मासकाहा =
 काल्पा । प्रजनं = प्रजननम्, प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्रातःकाला-उपसर्गो गौ, उपसर्गो
 यवथा । काल्पा प्रजन इति किम् ? उपसर्गो शरदि मधुरा ॥

अजयं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजयमिति निपात्यते संगतं चेद्वति । जीवतेर्नृपवासंगते सङ्गमने कर्तरि यत्प्र-
 त्ययो निपात्यते । न जीवतीत्यजयम्, अजयमन्यसंगतम् । अजयं नोऽस्तु सङ्गतम् ।
 संगतमिति किम् ? अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदेर्धातोः सुबन्ते उपपदे अनुपसर्गं क्यप् प्रत्ययो भवति, वका

अवयव—गह्वर (निम्ब), पणितव्य तथा अनिरोध अर्थे में क्रमशः ‘अवयव’, ‘पण्य’ तथा ‘वर्था’
 शब्दों का निपातन है ।

वधम्—करण अर्थ में ‘वह’ धातु से वध प्रत्यय होता है ।

अर्थ—‘ऋ’ धातु से वद प्रत्यय का निपातन होता है यदि स्वामी तथा वैश्य उस समुदाय के
 वाच्य हों ।

स्वामिनि—स्वामी, अर्थ में—अनादिपुत्र, पुत्र, पित्रादि—‘ऋ’ धातु का प्रत्यय ।

उपसर्ग—निमित्त गह्वरग्रहण-काल की सम्प्राप्ति हो गई हो उसके अभिधान के लिए ‘उपसर्ग’ शब्द का निपातन होता है ।

अजयम्—मित्रता के अर्थ में ‘अजयम्’ शब्द का निपातन है ।

वद—‘सु’ उपपदक अनुपसर्गक ‘वद’ धातु से क्यप् तथा वद प्रत्यय होते हैं ।

(१) अवयवों के अर्थः

(२) पण्य न्यवह प्रत्ययः ।

(३) पण्य स्तुत्यम् ।

(४) अप्रतिबन्ध प्रसरा अभिधानः ।

राद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वाद्यम् । अनुप-
सर्ग इत्येव—प्रवादम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । भर्तेर्धातोः । सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो
भवति । यत्तु नानुवर्तते । ब्रह्मभूय गतः, ब्रह्मत्व गतः । देवभूय गतः, देवत्व(१)गतः ।
भावपहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव—भज्यम् । अनुपसर्ग इत्येव—प्रभज्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव—घातः । यत्तु
भावे न भवति, अन्नभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव—प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्धजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्ग भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति, स्तु, शास्, वृ, द
जुप् इत्येतेभ्य क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्य । स्तुत्य । शिष्य । वृथ्य । आरत्य ।
जुष्य । क्यविति वर्जनेन पुन क्यच्प्रहण वाचकवाधनार्थम्, “ओरावर्यके” इति प्यत्तं
वाधित्वा क्यवेय भवति—अवर्यस्तुत्य । सुप्रहणे पुनो प्रहणमित्यते, न वृद्ध—वार्पा
कृत्विजः । अस्मिदुहिगुहिष्यो वेति वक्तव्यम् । सत्यम् । सत्यम् । दुष्टम् । वीर्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । जाड्—जादवे सजावामुपसर्गानाम् । आर्यं वृत्तम् । क्यमुपेयम् ?
(२) परेतद्रूपम्, न हण ॥

ऋदुपधाञ्चकल्पिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाञ्च धातो क्यप् प्रत्ययो भवति, कल्पिचृती वर्जयित्वा । वृत्—वृत्त्यम् । वृद्ध-
वृद्धपम् । अकल्पिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम्, चर्यम् । तत्परकरण किम् ? ‘कृत सप्तवने’—
प्यदेव भवति, कीर्यम् । अणौ सुजेर्यद्वक्तव्यम् । पाणिस्वर्या २३४ः । असमवपूर्वाच्च ।
समवसर्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातो क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र
द्वितीय इकारो “यं विभाषा” इत्यारववाधनार्थः ॥

भुवो—सुबन्तोपपदक अनुपसर्गक ‘भू’ धातु मे भाव मे क्यप् प्रत्यय होता है ।
हनस्त—अनुपसर्गक सुबन्तोपपदक ‘हन्’ धातु मे भाव मे क्यप् प्रत्यय होता है और अन्न मे
तकारादेश भी ।

एतिस्तु—‘इत्’, ‘स्तु’, ‘शाम्’, ‘वृ’, तथा ‘जुष्’ धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।
शमि—‘शस्’, ‘गुह’ तथा ‘दुह’ धातुओं के विकल्प मे क्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।
आड्पूर्वात्—आड्पूर्वक, ‘अज्ब’ धातु से सजा के तद्राज्य होने पर क्यप् प्रत्यय होता है ।
ऋदुप—‘कृद्’ तथा ‘वृद्’ धातुओं मे अतिरिक्त ऋकारोप धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।
पाणौ—पाणि अर्थ के वाच्य होने पर ‘सृज्’ धातु से प्यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।
समव—सन् एवम् अत्र उपमाओं से विशिष्ट ‘सृज्’ धातु से भी प्यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।
ई च—‘खन्’ धातु मे क्यप् प्रत्यय तथा टकार अन्तादेश होता है ।

(१) अस्यार्थस्य न्यामे दर्शनादय मूलपाठो नाम्नीत्ववगम्यते ।

(२) इह एवमिति न्याते पाठः ।

मृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

मृजो धातोः संज्ञाया विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । मृज्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम चक्षियः । छसपूर्वादिभाषाः । सभार्या, सभार्या वा ॥

संज्ञाया पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्धवति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धवति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिभृज्यः परिभार्यः ॥

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यार्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूर्य, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अर्यध्या इत्येते शब्दाः । इयपि निपात्यन्ते । राजा (१) सोलस्य, राजा वा इह सुवते राजसूर्यः ऋतुः । सूर्यातिभ्या क्यप्, सत्तेरुच्य (२) सुवतेवां रुडगाम—सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदते पक्षे यति प्राप्ते नित्य क्यप् निपात्यते—मृषोद्यम् । रोचतेऽस्तौ रुच्य, कर्तरि क्यप् । गुपेरादे क्यप् च संज्ञायाम्—(३) कुप्यम् । गोप्यमम्यत् । कृष्टे पर्यस्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपात्यन्ते । न व्यधते अर्यध्या ॥

भिद्योद्वयो नदे ॥ ११५ ॥

भिद्येकश्लेष क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेये, उज्जेष्वेव च । भिनत्ति कूल भिद्य । उज्जम् । सुदकम् उद्वय । नद इति किम् ? भेता, उज्जिता ॥

पुष्यसिद्धयो नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुष्ये सिधेयाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः । सिद्धयन्त्यस्मिन्निति सिद्धयः । नक्षत्र इति किम् ? पोषण, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकरुहलिपु ॥ ११७ ॥

विपूय, विनीय, जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्जकरुहलि इत्येतेष्व-

मृजो—'मृज्' धातु से अमृजा-विषय मे क्यप् प्रत्यय होता है ।

सम्पूर्वात्—सम्पूर्वक 'मृज्' धातु से विकल्प से क्यप् प्रत्यय होता है ।

मृजे—'मृज्' धातु से विकल्प के क्यप् प्रत्यय होता है ।

राजसूर्य—'राजसूर्य', 'सूर्य', 'मृषोद्य', 'रुच्य', 'कुप्य', 'कृष्टपच्य' तथा 'अर्यध्या'—इतने विभक्त्ययान्त शब्द निपातित होन हैं ।

भिद्योद्वयो—नद अर्थ मे 'भिद्' धातु से क्यप् प्रत्यय तथा 'उज्ज' धातु से क्यप् प्रत्यय संज्ञा का निपातन है ।

पुष्य—'पुष्य' तथा 'सिध्' धातुओं से अधिकरण मे क्यप् प्रत्यय का निपातन होना है यदि नक्षत्र का अभिधान क्यवन्त से हो ।

विपूय—मुञ्ज, कर्करु तथा हलि ज्यों में कमज 'विपूय', 'विनीय' तथा 'जित्य' शब्द निपातित होत हैं ।

(१) सोलस्य—अभिधातारा निष्पादयितव्य इत्यर्थः । राजा—एवात्मक सोमः ।

(२) सुवतेरिति—सुवतेरिति षष्ठमी, सुवते परस्य क्यप् इत्यर्थः ।

(३) कुप्यम्—स्वर्णरजतादिभिन्न धनम् ।

प्रेषु बोध्येषु । निपूर्वात्पठतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपात्यते—
(१) विप्रयो मुञ्ज । विपात्यमन्यत् । विनीय कट्टक । विनेयमन्यत् । जित्यो हलि ।
जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽच्छन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति, अपि इत्यवपूर्वाद् ग्रहे पयप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । भत्तस्य न प्रति
गृह्यम् । तस्माच्चापि गृह्यम् । छन्दसीति किम् ? प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाद्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्वैरिति वाद्याया पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्दातो क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत्-
प्रगृह्य पदम्—यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विदिता । अवगृह्य पदम्—यस्यावग्रह क्रियते । अस्वैरी
परतन्त्र—गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । वाद्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना, नगरगृह्या
सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतस्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति—पक्षे भव,
पक्ष्य, वासुदेवगृह्या, अर्जुनगृह्या । तत्पञ्चाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृपोः ॥ १२० ॥

कृवो वृषेक्ष विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्पतेर्ऋतुपञ्चवासिष्ये
क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । कृत्यम् । वर्प्यम् ॥

युग्यं च पस्त्रे ॥ १२१ ॥

युग्ममिति निपात्यते, पस्त्रं चेत्यद्भवति । पत्त्यनेनेति पस्त्रं वाहनमुच्यते । युग्यो
गौ । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युगे क्यप् कृत्व च निपात्यते । पस्त्रे इति किम् ?
योन्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमावास्या सहाय्यं वर्तते, तस्मिन्नुपपदे वसेर्दातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति,
तन्नाम्यतरस्यां वृद्धभावा निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रमसाविति
अमावस्या, अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा” इत्यत्रामा-
वस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावस्योरह ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयो रश्चरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥

प्रत्यपिभ्याम्—प्रतिपूर्वक तथा अपिपूर्वक ‘ग्रह’ पातु से क्यप् प्रत्यय होता है वेद मे ।
पदास्वैरि—पद, अस्वैरी (= परतन्त्र), वाद्या तथा पक्ष्य अर्थो मे ‘ग्रह’ पातु से क्यप् प्रत्यय
होता है ।

विभाषा—‘कृन्’ पातु तथा ‘वृष’ पातु से विकल्प से क्यप् होता है ।
युग्यम्—रत्न अर्थ मे नपुंसकलिङ्गविशिष्ट ‘युग्य’ शब्द का निपातन है ।
अमा—अमाशब्दापवादक ‘वस’ पातु से कालात्मक अधिकरण में ण्यत् प्रत्यय तथा पाक्षिक
वृद्धभावा निपातित होते हैं ।

(१) विप्रो मुञ्ज—रज्ज्वादिकरणाय शोषविलम्ब इत्यर्थः । कट्टक—तैलेन घृतेन वा त्रिफलादि-
द्रव्यसमवेनेन साध्य कश्चिदोषविशेष । जित्य—वलेन कट्टव्य इत्यर्थः । उहृदक इति । कृष्ट-
समीकरणार्थं स्थूलकाष्ठ वा इति ।

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यस्वन्यखान्यदेव-
यज्यापृच्छयप्रतिपीन्यब्रह्मवाद्यमान्यस्तान्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादेशः शब्दादछन्दसि विषये निपात्यन्ते । यद्विह उक्तमेव अनुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनासिद्धम् । निष्टक्यं इति—'कृती छेदने' इत्यस्मान्निरपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्
आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च पत्यं निपात्यते—निष्टक्यं चिन्वीत पशुकाम । देवशब्द उपपदे
ह्यतस्तुहोतेवां क्यप्, दीर्घस्तुभाभावश्च—देवहूयः । अपूर्वात्पूर्वाच्च नयतेः क्यप्—प्रणीय,
उन्नीय । उत्पूर्वाच्छिष्ये क्यप्—उच्छिष्यम् । 'गृह् प्राणत्यागे', 'स्तून् आच्छादने', 'धू
हृद्यने' एतेभ्यो यत् प्रत्यय-मर्यः, स्तर्मा—स्त्रियामेव निपातनम्, ध्वर्य । खनेर्यत्-
खन्य । एतस्मादेव ण्यत्—खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत्—देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपात
नम् । आहपूर्वात्पृच्छेः क्यप्—आहृच्छ्यम् । प्रतिपूर्वात्सीधयतेः क्यप् पत्य च—प्रतिपीन्य ।
ब्रह्मण्युपपदे वदेर्यत्—ब्रह्मवाद्यः । भवते. स्तौवेश्च ण्यत् आद्यादेशश्च भवति—भान्य,
स्तान्य । उपपूर्वर्य पिनीतेर्यत्पावेसौ—उपचाय्यपृष्ठम् । पृष्ठे चोत्तरपदे विपातनमेतत् ।
छिरण्य इति वक्तव्यम् । छिरण्यादन्यत्र उपचैयपृष्ठमेव ।

निष्टक्ये व्यत्ययं विधातिसः पत्यं निपातनात् ।
ण्यत्पादेन इत्येतानुपचाय्ये निपातिवौ ॥
ण्यदेकस्माच्छतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्मादाशब्दश्च द्वौ क्यबौ ण्यद्विविधतुः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलश्चाच्च व्यत्यययो भवति । कार्यम् । हार्यम् ।
धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो अवस्थावरयके घोष्ये । यतोऽ-
पवाद् । लाभ्यम् । पाभ्यम् । आवश्यके इति किम् ? लभ्यम् । आवश्यके घोष्य इति चेत्
स्वरसमाखानुपपत्तिः—अवश्यवाभ्यमिते ? नैव दोषः, अयूरव्यसकादिधात्व समासः, उत्तर-
पदप्रकृतिस्वरे च यत्न करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आहपूर्वात्सुनोसे, यु, चपि, रपि, छपि, त्रपि, चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति ।
यतोऽपवादः । आसाण्यम् । याण्यम् । वाण्यम् । राण्यम् । छाण्यम् । त्राण्यम् । आचा-
म्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थशेकार—दमि—दाभ्यम् ॥

छन्दसि—वेद में 'निष्टक्य', 'देवहूय', 'प्रणीय', 'उन्नीय', 'उच्छिष्य', 'मर्य', 'स्तर्मा', 'अध्वर्य',
'खन्य', 'खान्य', 'देवयज्या', 'पृच्छय', 'प्रतिपीन्य', 'ब्रह्मवाद्य', 'भान्य', 'स्तान्य', 'उपचाय्य' एवं
'पृ' शब्दों का निपातन है ।

छिरण्ये—'उपचाय्य' इस शब्द का निपातन छिरण्य कर्ष में समझना चाहिए ।

ऋहलो—ऋवर्णान्त एवम् एलन्त धातुओं से ण्यत् प्रत्यय होता है ।

ओरावश्यके—उवर्णान्त धातुओं से आवश्यक अर्थ में ण्यत् प्रत्यय होता है ।

आसु—आहपूर्वक 'सु', 'यु', 'चप', 'रप', 'छप', 'त्रप' तथा 'चम्' धातुओं से ण्यत् प्रत्यय
होता है ।

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये । नयतेराडपूर्वाण्यदायादेशी निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुद्धिरेपा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नाविवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक्योनि-
स्त्वत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्प्यते—वैश्यकुलाद्विसवतो
आद्याद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोर्नो तु स विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसमर्तो ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना समतिरस्मिन्नित्यसमतिः । समनन समतिः, संगतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोर । अस्मन्ताविनि किम् ? प्रणयोऽयः । यद्येव कथमेतत्—“उदेष्टाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मै-
श्चन” इति ? समनिरभिभाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असमतिरन्तेवासी भवति, तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्प्रमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पार्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पार्याद्य शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्य माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्या चाभि-
धेयायाम् । पार्य इति—भाटो ण्यत् प्रत्ययः आदेः पत्व च निपात्यते माने—पार्य मानम् । मेयमन्यत् । सपूर्वाञ्चयतेर्ण्यदायादेशादिपुसमर्गदीर्घव च निपात्यते—सान्नाय्य हविः । सन्नेयमन्यत् । रुद्धिरेपाच्च हविर्विशेष एवावतिष्ठते । निपूर्वाञ्चिनोतेर्ण्यदा-
यादेशाद्विकुत्स्व च निपात्यते—निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत् । धार्येति—धान्ये ण्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति—पार्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामि-
धेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः, तत्र च धार्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते । किं तर्हि ? का चिदेव । रुद्धिश्चोदो ह्ययम् । तथा चासामिधेन्यामपि हरयते—“धरयः क्षमयतिर्नेता त्वं सोमऋतुभिः” इति ॥

क्रतौ कुण्डपार्यसंचार्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपार्य, संचार्य इत्येतां शब्दौ निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिवतेर्होतोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति—कुण्डपार्य ऋतुः । “यतोऽनाव” इति स्वरः । सपूर्वाञ्चिनोतेर्ण्यदायादेशी निपा-
त्यते—सन्दीयतेऽस्मिन् सोम इति संचार्य ऋतुः । क्रताविति किम् ? कुण्डपानम् ॥ सचय ॥

अग्नौ परिचार्योपचार्यममृहाः ॥ १३१ ॥

परिचार्य, उपचार्य, ममृह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्न्यावभिधेये । पर्युपपूर्वा-

आनाय्यो—अनित्य अर्थे मे ‘आनाय्य’ शब्द का निपातन है ।

प्रणाय्यो—असमति अर्थे मे ‘प्रणाय्य’ शब्द का निपातन है ।

पार्य—मान, हविस्, निवास तथा सामिधेनी अर्थों में क्रमशः ‘पार्य’, ‘सान्नाय्य’, ‘निकाय्य’ तथा ‘धार्य’ शब्दों का निपातन है ।

क्रतौ—क्रतु अर्थे मे ‘कुण्डपार्य’, तथा ‘संचार्य’ शब्दा का निपातन है ।

अग्नौ—अग्नि अर्थे मे ‘परिचार्य’, ‘उपचार्य’ तथा ‘संचार्य’ शब्दों का निपातन है ।

त्रिनोतेर्ण्यदायदेशौ निपात्येते—परिचाय्यः, उपचाय्यः । सम्पूर्वाद्देः सम्प्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते—समूह चिन्वीत पशुकामः । अन्नाविति किम् ? परिचेयम्, उपचेयम्, संयाह्यम् ॥

चित्पाणिचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्पाशब्दश्च निपात्येते । च्चिद्यतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयन-मेवातिचिरया । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अन्नावित्येव—क्षेयमन्यत् ॥

ण्वुत्तचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो ण्वुत्तचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः (१) सामान्यग्रहणाविधातार्थं—“गुरुद्वन्द्वसि”, “गुरित्येमेपस्तु” इति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः सम्बध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रय प्रत्यया यथासंख्य भवन्ति । (२) नन्दादिभ्यो ल्यु, महादिभ्यो णिनि, पचादिभ्योऽन् । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो पाठः । सन्निविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि ? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकादेः प्रकृतयो निर्विरयन्ते । अनन्दिवाक्षिमदिद्विपिनाधिबर्द्धिकोभिरोचिभ्यो याम् । नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । वर्द्धनः । संहितपिबमे सशायाम् । सहनः । तपनः । दमनः । जवपनः । रसकव्वनः । सङ्कपणः । सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः । मधुसूदनः । विभा निपातनाण्णत्वम् । (३) विसविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति । उत्सहः । उद्धसः । उज्जासः । स्था । मन्त्रः । सम्मर्दः । प्राही । उत्साहः । उद्भासः । स्थायी । मन्त्री । सम्मर्दी । अरुच्युवसयपशा नीः । निरवी । निभावी । निषादी । निशादी । अयाधिम्पाहसम्पाहसजवद्वस्त प्रतिपिद्वानाम् । अयाहारी । असेम्पाहारी । अमात्री । अवादी । अवासी । अचानचित्तकर्तृकाणाम् ।

चित्पा—अग्नि अर्थे में ही 'चित्य' तथा 'अग्निचित्पा' शब्दों का भी निपातन है ।

ण्वुत्त—धातु से ण्वुत् तथा वृत्प्रत्यय होते हैं ।

नन्दि—'नन्द' आदि धातुओं से ल्युप्रत्यय, 'मह' आदि धातुओं से णिनि प्रत्यय तथा आदि धातुओं के अन् प्रत्यय होते हैं ।

नन्दिवाक्षि—णिनिभिश्चिष्ट 'गन्', 'वाश्', 'मद्', 'दूष्', 'साध्', 'वर्द्ध', 'जव' तथा 'रस' धातुओं से तथा 'मन्त्र' में ल्यु प्रत्यय समझना चाहिए ।

सहितपि—'सह', 'तप' तथा 'दम' धातुओं से भी सशाय में ल्यु प्रत्यय समझना चाहिए ।

उद्धश्च—'उद्ध', 'उज्ज', 'उत्साह', 'उद्भास' तथा 'उद्भास' धातुओं से उत्साह होने पर ही णिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

याचि—नन्पूर्वक 'वाच्', 'व्याह', 'स-व्याह', 'जन', 'यवन', 'मधु' धातुओं से णिनि प्रत्यय होता है ।

अचामचित्त—अचित्तकर्तृक नन्पूर्वक अवन्त धातुओं से भी णिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) सामान्यग्रहणार्थं इति न्यासपाठः ।

(२) अत्र गणे दूषणशब्दस्य स्थाने भूषण इति कश्चित्, उदा यदि भूपि गच्छति इति पाठः ।

(३) चिन्विनाशन इति न्यासे ।

पिद्धानामिवेव । अकारी । अहारी । अविनायी । अविशायी । अविशायी विपयी देनेछ ।
मिशयी, विपयी देश । अविभायी । अविभायी । अपराधी । (१) उपरोधी ।
परिभायी । परिभवी । इति ग्रह्यादि ॥ पच । वच । वष । वद । चल । शल । तप ।
पत । नदट् । भपट् । वस । गरट् । प्लवट् । चरट् । तरट् । चोरट् । ग्राहट् । जग । मर ।
चर । धम । मृदट् । देवट् । मोवट् । मेव । मेप । कोष । मेधा । नत्त । दश । दम्भ ।
आरभरा । श्वपच । (२) पचादिराकृतिगण ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अपचाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः (३) ॥

इगुपधक्षाभीकरिः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानाते प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विक्षिप । विक्षिप्तः । बुध ।
कृश । जानातीति श्च । प्रीणातीति प्रियः । म्रितीनि किर । देवसेवमेपादय पचादी
पठिनभ्याः ॥

आतथोपसर्गे ॥ १३६ ॥

भवति, तस्मैभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । जस्यापचाद् । प्रत्यय ।
मुप्यते ॥ ॥

पाठ्यसाक्षात् पाद्याध्माघेट्टशः शः ॥ १३७ ॥

पाठ्यादयः शानुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । उत्पिब । विपिबः । उजिब्र ।
धेयायाम् । पाठ्य । विधम । उद्वय । विधय । उपश्य । विपश्य । उपसर्ग इति
मानम् । मेयमिति—परयतीति परयः । अजिघ्रने सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
हविः । सम्यय

यादेसावादिङ् । लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिमातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

प्यत प्रत्ययो
धेनीशब्द-गर्गभ्यो लिम्पादिभ्य दाप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्प । विन्दतीति
चिदेव । पारयतीति पारय । पारयतीति पारय । वेदयतीति वेदय । उदेजयतीति युदेज्यय ।
सोमः । माति सौत्रो धातु-सातय । साहय । अनुपसर्गादिति किम् ?
॥ ॥ धनी लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम दया । अगवादिषु विन्दः सज्ञा-
॥ गोविन्दः । अरविन्दः ।

विशयी—देश अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'विशया' तथा 'विशयी' शब्द साधु हैं ।
अभिभायी—भूत अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'अभिभायी' शब्द साधु हैं ।
इगुपध—इगुपध, 'श', 'प्री' तथा 'किर' धातुओं से क प्रत्यय होता है ।
आतथोप—उपसर्गोपपदक अकारान्त धातुओं से भी क प्रत्यय होता है ।
पाद्या—उपसर्गोपपदक 'पा', 'जा', 'या', 'घट्' तथा 'दश' धातुओं से श प्रत्यय होता है ।
जिघ्रने—सज्ञा के अभिभव होने पर 'जा' धातु से ज प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।
अनुपसर्गात्—अनुपसर्गक 'लिम्प', 'विन्द', 'वारि', 'पारि', 'विजि', 'उदेजि', 'चेति', 'साति'
तथा 'माहि' धातुओं में श प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक 'लिम्प' धातु में भी श प्रत्यय समझना चाहिए ।
गवादिषु—गवादिषुपदक 'विन्द' धातु से सज्ञा में श प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अपरोधीति पञ्चम्यार्थम् ।

(२) इति दम्भशब्द उपभ्रमः ।

(३) कचिन्नायमुपलभ्यते दण्डः । न्यासपदमञ्जरीरपि न व्याख्यातोऽयं श्लोकः ।

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा क्षप्रत्ययो भवति । णस्यपवाद् । ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव—प्रदः, प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिषब्द आद्यर्थः । 'ज्वल दीप्तौ' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वाळः । ज्वलः । चाष्टः । चल् । अनुपसर्गादित्येव—प्रज्वलः । अनोतेर्ण उपसर्गान्नञ् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

इयाद्व्यधासुसंस्वतीणवसावह्लिह्लिपश्चसथ ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा चेति निवृत्तम् । इयैङ्, आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः, इय, आसु, म्लु, अतीण्, अवसा, अवह, -ह्लि, ह्लिप, -श्च इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तवादेव श्वायते । प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम्, उपसर्गं कं बाधित्वाऽथनेव भवति—अक्षरयाय, प्रतिरयाय । दायः । धायः । व्यायः । आसायः । संजायः । अयायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । रलेपः । रवासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नप्रतेभ्योऽनुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति द्वायः । नयतीति नायः । अनुपसर्गं इति किम् ? प्रदय, प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्धप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः, ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चैवम्, (१) जलचरे नित्यम्—ग्राहः । ज्यातिषि नेष्यते—तत्र ग्रह एव । उभयतरेष्वेति नक्तम् । भवतीति भावः, नञ् ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहं कर्त्तुम् । गृहं वेरम्, तात्स्थवाद् दाराश्च । गृहन्तीति गृहा दारा, गृहाणि वेरमानि ॥

श्रित्पिनि ध्वन् ॥ १४५ ॥

धानो. ध्वन् प्रत्ययो भवति श्रित्पिनि कर्त्तुम् । नृत्तिपिनिरभिभ्यः परिगणनं

वृदाति—'रन्' तथा 'धान्' धातुभ्यो से विकल्प से अ प्रत्यय होता है ।

ज्वलिति—'ज्वल' आदि 'कम्' पर्यन्त धातुभ्यो से ॥ प्रत्यय होता है ।

तनोतेर्ण—'तन' धातु से भी ण प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

श्याद्व्यय—'इयैङ्', 'आकारान्त', 'अय', 'आसु', 'समु', 'अतीण्', 'अवसा', 'अवह', 'ह्लि', 'ह्लिप', तथा 'अम्' धातुभ्यो के ण प्रत्यय होता है ।

दुन्योरनुप—अनुपसर्गक 'डु' तथा 'नी' धातुभ्यो से ण प्रत्यय होता है ।

विभाषा—'ग्रह' धातु से विकल्प से णप्रत्यय होगा है ।

भवनेश्चेति—'भू' धातु से भी विकल्प से ण प्रत्यय का विधान करना चाहिए ।

गेहे—समुदाय ने क्लृप् वेद (घर) के वाच्य होने पर 'ग्रह' धातु से क प्रत्यय होता है ।

श्रित्पिनि—वाह्य से श्रित्पि अर्थ में ध्वन् प्रत्यय होता है ।

नृत्तिपिनि—'नृत्ति', 'पनि' तथा 'रञ्जि' धातुभ्यो से ही च्छ ध्वन् प्रत्यय होता है, इस प्रकार ध्वन्प्रत्ययप्रकृतिभूत धातुभ्यो का परिगणन करना चाहिए ।

(१) जलचरे ग्राह एव । ज्यातिषि ग्रह एव इति कुत्रचि पाठान्तरम् ।

कर्त्तव्यम् ॥ नर्त्तक । खनक । रजक । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रजैरनुनासिन-
लोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिष्टिपनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ।

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ण इत्यनुकृत्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिष्टिपनि कर्त्तरि । गायन ।
गायनी । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

हथ व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृत्यते । जहातेजिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च
कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः, जहत्युदकमिति कृत्वा । 'काले-हायन' संवत्सरः, जिहते
भावानिति कृत्वा ॥

प्रसृज्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्र, घ, लृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः ।
खवकः । समभिहारप्रवृत्तेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि शुम्भिवान्नास्तकृदपि
य सुन्दु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्ट करोति तत्र न भवति ॥

आशिपि च ॥ १५० ॥

आशिपि गम्यमानाया धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवताद्, जीवकः । नन्द-
ताद्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः, स चेह क्रियाविषय-अमुप्या क्रियाया कर्त्ता
भवेदित्येवमाशास्यते ।

इति धीजयादिव्यतिरिचिताया काशिकाया वृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गस्थकन्—शिष्टी अर्थ में 'गै' धातु से धकन प्रत्यय होता है ।

ण्युट्—'णै' धातु से शिष्टी अर्थ में ण्युट् प्रत्यय भी होता है ।

हथ—घोरि तथा काल अर्थों में 'जोहाव' तथा 'ओहाव' धातुओं से ण्युट् प्रत्यय होता है ।

प्रम्—'प्र', 'घ' तथा 'लृ' धातुओं से समभिहार में वुन्प्रत्यय होता है ।

आशिपि च—आशीरर्थ में धातुमात्र से वुन् प्रत्यय होता है ।

तृतीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविध(१) कर्म—निर्वर्त्य विचार्य प्राप्य चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्ययो भवति । निर्वर्त्य तवात्-कुम्भकार, वस्त्रकार । विचार्यम्-काण्डलाव, शरलाव । प्राप्यम्-वेदाध्याय, चर्चापार । ग्राम-गच्छति, आदित्य परयति, हिमवन्त शृणोतीत्यत्र न भवति, अनभिधानात् । शीलिकामिभषयाचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । मासहीलः । मासहीला । मासकाम । मासकामा । मासभक्षः । मासभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । ईद्विचमिभ्या चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्ष । सुख-प्रतीक्षा । बहुकम् । बहुकमा ॥

ह्रावामश्च ॥ २ ॥

‘हेन्’ रूपद्वया शब्दे च, ‘हेन्’ तन्मुत्तन्ताने, माह्’ माने’ इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण् प्राप्ययो भवति । कर्मण्युपपदाद् ऽ स्वरद्वयात् । तन्मुत्ताने । धाम्यमाय ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

धाकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्य कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोद । कम्बलद् । पार्थिवश्च । अहुलिश्च । अनुपसर्ग इति किम् ? गोतन्दाय, वडवा-सन्दायः ॥

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुवन्त उपपदे तिष्ठते कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विपमस्थ(२) । अत्र योगविभाग-कर्त्तव्य -‘सुपीति’ । सुप्धाकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । ह्राभ्या पिबतीति द्विपः । पावद् । कच्छद् । ततः-‘स्थ’ इति । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् ? कर्तरि पूर्वयोगः,

कर्मण्यण्—कर्मकारकं च उपपद होने पर ण् ने जण् प्रत्यय होता है ।

शीलिकामि—‘शीलि’, ‘कामि’, ‘मिषि’ तथा ‘माह्’पूर्वक ‘चर’ धातुओं से कर्मोपपद में ण प्रत्यय होता है तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भी ।

ईद्वि—‘ईश्’ तथा ‘हन्’ धातुओं से भी ण प्रत्यय तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समझना चाहिए ।

ह्रावा—कर्मोपपदक ‘हेन्’, ‘येन्’ तथा ‘माह्’ धातुओं से भी ण प्रत्यय होता है ।

आतोऽनुप—अनुपसर्गक कर्मोपपदक धाकारान्त धातुओं से क प्रत्यय होता है ।

सुपि—सुवन्त के उपपद रहने पर ‘स्था’ धातु ने क प्रत्यय होता है ।

(१) सत्र कर्मति संस्तवतमस्यैव ग्रहणम् इत्यभिप्रेत्याह—विविधम् इति । तथा च हरिकारिका —

“निर्वर्त्य च विचार्य च प्राप्यन्वेति विधा सतन् । तज्जम्पितानम् कर्म ॥

यदभज्जारेते सत्रा अन्यथा यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यन्, विचार्यन्तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युत्प्रेदसम्भूत विविधं काष्ठादिमन्मयम् । पित्रिदयुगान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवद् ॥

क्रियाकुपविश्रयता सिद्धिर्देवं न यन्वते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यन्ति कथ्यते ॥” इति ॥

दर्शनम् = प्रत्यक्षम्, अनुमानम् = तदितरप्रमाणम् इति श्रेष्ठम् । (श्रीभा०)

(२) कूटस्थ इत्येतदप्युदाहरणं कथितम् ।

अनेन भावे यथा स्यात्-आखूनामुत्थानम् आखूत्थः, दलभोत्थ । इत उत्तरं कर्मणीति, सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयो कर्मणोरुपपदयो परिमृजापनुदोर्ध्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुद् पुत्रो जात । शोकाख्यसुराहाहरणयोरिति वक्तव्यमस्ति । अलसस्तुन्द परिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्य । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुद् । शोकापनुद् एवान्यः । कप्रकरणे मूलविभुजातिभ्य उपसर्गान्मूल । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथ । नखमुचानि धनूणि । काकगुहास्तिका । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्जः ॥ ६ ॥

सोपसर्गाद्यं आरम्भ । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । सर्वप्रद । पथिप्रश्नः । प्र इति किम् ? गोसदाय ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गाद्यं आरम्भ । सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतस्माद्धातो कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । गा सञ्छट गोसख्य ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्त्तते । गायतेः पिवनेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गं ॥ क् प्रत्ययो भवति । ऊष्यापवाद् । शक्र गायति शक्रा । सामतः । शक्रसि । सामगी । सुराशीध्वोः पिवनेरिति वक्तव्यमस्ति । सुराप । सुरापी । शोधुप । शोधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? शीरसा ब्राह्मणी । पिवतेरिति किम् ? सुरा पानीति सुरापा । अनुपसर्ग इत्येव— शक्रसगाय । सामतगाय । श्वदुल धुन्वतीति वक्तव्यमस्ति । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैना देवा पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैना देवा पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरेनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । उद्यमननुत्प्रेषणम् । अवा हरतीत्यशहर । रिक्थहर । अनुद्यमन इति किम् ? भारहारः ।

तुन्दशोकयो — कर्मव्यतिष्ठ 'तुन्द' तथा शोक के उपपद होने पर क्रमशः 'परिमृज' तथा 'अनुद' धातुओं में के प्रत्यय होता है ।

आलस्य — उक्त दोनों ही धातुओं में क्रमशः आलस्य तथा सुखाहरण अर्थ में के प्रत्यय का निरान मननना चाहिए ।

कप्रकरण — 'मूलविभुज' आदि कप्रत्ययान्त शब्दों का भी सातुत्व अवगन्तव्य है ।

प्र दाज्ज — प्रोपसर्गक 'दा' तथा 'जा' धातुओं में कर्म के उपपदत्व में के प्रत्यय होता है ।

समि ख्य — ऊर्मापपदक सम्पूर्वक 'ख्या' धातु में के प्रत्यय होता है ।

गापोष्टक् — अनुपसर्गक ऊर्मापपदक 'पे' तथा 'पा' धातुओं से एक प्रत्यय होता है ।

सुराशीध्वो — सुरोपपदक तथा शोधुपपदक 'पा' धातु में भो टक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

यदुलम् — वेद में एक प्रत्यय बदल करके होता है ।

हरतेरनु — अनुद्यमन अर्थ में वर्त्तमान ऊर्मापपदक 'ह' धातु में अच् प्रत्यय होता है ।

अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । अस्त्रे च धार्यर्थे ॥ मून्ग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह पदान्याः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरते कर्मण्युपपदेऽचप्रत्ययो भवति । उच्यमानाऽर्थोऽयमारम्भः । काल-कृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यद्युद्यमनं क्रियमाणं संभाष्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कण्वहरः चित्रियकुमारः ॥

आङ्घ्रि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्घ्रिपूर्वाद्धरते कर्मण्युपपदेऽचप्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यं तत्त्व-भावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येभ्योः । ताच्छील्य इति किम् ? भगममहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

‘अर्हं पूजायाम्’ अस्माद्धातो कर्मण्युपपदेऽच प्रत्ययो भवति । धनोपवादः । स्त्रीलिङ्गे (१) विशेषः । पूजाहं । गन्धाहं । मालाहं ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब, कर्ण इत्येतयोः सुबन्तबोधपदयोर्यथास्तम्ब रमिजपोर्धातोरचप्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकरवाज्ये ह्यचकर्मकरवाच् कर्म न सम्भवतीति सुवीथेतद्विज्ञाभिसंभव्यते । अहस्तिवृक्षकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजप सूचकः । हस्तिवृक्षकयोरिति किम् ? स्तम्बे रमता, कर्णे जपिता मत्तकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमाध्यासंज्ञायां विषयेऽचप्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंभवः । धातुग्रहणं किम्, यावत्ता धातोरिति वसंत एव ? शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणे कृत्वा हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्—शंकरा नाम परिभाजिका, शंकरा नाम सङ्कुविका, तच्छीला च ॥

अच-प्रकरणे—शक्ति, लाङ्गल, अङ्कुश, यष्टि, तोमर, घट, घटी तथा धनुः के उपपद होने पर ‘मट’ धातु ने भी अच प्रत्यय समझना चाहिए ।

सूत्रे च—धारण के समुदाय-वाच्य होने से सूत्रीपपद ‘ग्रह’ धातु से या अच प्रत्यय समझना चाहिए ।

वयसि—वयस् के गम्यमान होने पर कर्मोपपदक ‘ह’ धातु से अच प्रत्यय होता है ।

आङ्घ्रि—आङ्घ्रिपूर्वक कर्मोपपदक ‘ह’ धातु से गच्छीत्वन के गम्यमान होने पर अच प्रत्यय होता है ।

अर्ह—कर्मोपपदक ‘अर्ह’ धातु से अच प्रत्यय होगा है ।

स्तम्बकर्णयो—सुबन्त स्तम्बोपपदक ‘रम’ तथा शस्त्रकर्णोपपदक ‘जप’ धातुओं से अच प्रत्यय होता है ।

हस्ति—उपर्युक्त ‘रम’ तथा ‘जप’ धातुओं ने क्रमशः हाथी तथा पिशुन अर्थों में हो अच प्रत्यय समझना चाहिए ।

शमि—शम्युपपदक धातुमान से सञ्ज्ञा विषय में अच प्रत्यय होता है ।

(१) अणि सति स्त्रीलिङ्गे टिद्वागिति ङीप् स्यात्, अणि तु अदन्तत्वात् टाप् प्रवर्तते इति विक्षेपः प्रकृतेः । (श्रीना)

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । सेनेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदेऽप्रत्ययो भवति । खे शेते सहायः । गर्तहायः । छिपाधादिपुण्यस्यानमृच्छ । पार्थाभ्या शेते पार्थहाय । उदरहाय । पृष्ठहायः । छिद्यधसहपूर्वाच्चछ । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहहायः । छत्तानादिषु कर्त्तृपुछ । उत्तानः शेते उत्तानहाय । अत्रमूर्द्धा शेते अत्रमूर्द्धहायः । छिगिरी इत्युद्दिष्टसिद्धे । गिरी शेते गिरिहा ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्तते । चोर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदे ढप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचर । मद्रुचर । कुरुचरी । मद्रुचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीवर्धम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थं भास्वम् । भिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । भिक्षाचर । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरम्, अग्रतस्, अग्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरसर । अग्रत सर । अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिष्युपपदे सत्तेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । पूर्व सरतीति पूर्वसर । कर्त्तरीति रिम् ? पूर्व देश सरतीति पूर्वसारः ॥

कृमो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोऽप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छीक्ष्ये आनुलोम्यं च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिक कारणम् । ताच्छीक्ष्य तास्त्वभावता । आनुलोम्यमनुवृत्ता । हेतौ तावत्—शोककरी कन्या, यशस्वरी विद्या, कुलकर धनम् । ताच्छीक्ष्ये—भ्रातृकर, अर्धकर । आनुलोम्ये—प्रेमकर, यचनकर । एतेष्विति किम् ? कुम्भकार, नागरकार ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादियहुनान्दीर्किलिपिलिविलि-

भक्तिकर्तृचित्रशेषसंख्याजङ्गावाहृहयचद्वनुरुरुषु ॥ २१ ॥

कर्मणि, सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते, तत्र यथायोग्यं सम्बन्धः । दिवादिपुण्येषु नृते-

अधिकरणे—अधिकर पिपदक 'शक्' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

पार्थादि—पार्थादिपदक 'शक्' धातु से भी ङ प्रत्यय भवजन्तः चाहितः ।

दिग्ध—दिग्धमपदपूर्वक 'घ्रीष्' धातु से भी ङ प्रत्यय भवजन्तः चाहितः ।

उत्तानादिषु—कर्त्तृवाचक उत्तानादिपूर्वक 'शीछ' धातु से भी ङ प्रत्यय भवजन्तः चाहितः ।

गिरी—अधिकरतास्त्वविशेष गिरिपूर्वक 'दृष्ट' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

चरेष्ट—अधिकरणत्वविशेष कुरुनापदक 'चर' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

भिक्षा—भिक्षा, सेना तथा आदाय उपपदों से विशिष्ट 'चर' धातु से भी ङ प्रत्यय होता है ।

पुरोऽग्रतो—पुरम्, अग्रतस् तथा अग्र के उपपद होने पर 'भृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

पूर्वे—कर्तृवाचक पूर्वशब्दोपपदक 'वृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

कृमो—कर्मोपपदक 'कृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है हेतु, ताच्छीक्ष्य तथा अनुकूलना के गम्यमान होने पर ।

दिवाविभा—दिवा, विभा आदि के उपपद होने पर 'हृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहत्वाचर्य धारम्भः । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनाः तुषीत्यस्य विरो-
पणम्, दिवा करोति प्राणिनश्चेत्यायुक्तानिति दिवाकरः । विभा करोतीति विभाकरः ।
निदाकरः । प्रभाकरः । भास्करः, सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः ।
कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आविकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किकरः । लिपि-
करः । लिङ्गिकरः । वलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । चेतकरः । सख्या-पृष्ठ-
करः, द्विकरः, त्रिकरः । जङ्गाकरः । बाहुकरः । अहंकरः । यत्करः । तत्करः । धनुकरः ।
अश्वकरः । सक्रियचवहुषु कुनोऽपिधानमूलः । किकराः । यत्कराः । तत्कराः । बहुकराः ।
अथ वाऽजादिषु पाठः (१) करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणोनि स्वरूपप्रवृत्तम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ
गम्यमानायाम् । श्रुतिर्धेनवश्च । कर्म करोतीति कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति
किम् ? कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावरचाडुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेम्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । शब्दकारः ।
श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वरकारः । चाडुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः ।
पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्बः, शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन् प्रत्ययो भवति । शक्रीद्विवासयोरिति
वचनपदमूलः । स्तम्बशकृत्तोरिन् । शकृत् करिष्यत् । श्रीदिव्यसयोरिति किम् ? स्तम्बकारः ।
शकृत्कारः ॥

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

इति, नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्त्तरि इन् प्रत्ययो
भवति । इति हरति इतिहरि पशुः । नाथहरि पशुः । पश्याविति किम् ? इतिहारः,
नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । फलशब्दस्य उपपदस्येकारान्तत्वं

किपत्तद्—किन्, यत्, तत् तथा बहु धर्मो के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से अच् प्रत्यय
अवगन्तव्य है ।

कर्मणि—क्रियावाचक कर्मशब्द के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से ङ प्रत्यय होता है इति (सेरा)
के गम्यमान होने पर ।

॥ शब्द—शब्द, श्लोक आदि के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से ट प्रत्यय नहीं होगा ।

स्तम्ब—स्तम्ब तथा शकृत् के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से म् प्रत्यय होता है ।

श्रीद्वि—कर्मणः श्रीद्वि तथा वत्स जर्वा म ही उक्त प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

हरते—कर्मत्वविशिष्ट इति तथा नाथ के उपपद होने पर 'इ' धातु से इन् प्रत्यय होता है
कर्त्तृत्वविशिष्ट पशु की सम्प्रदायता ये ।

फलेग्रहि—'फलेग्रहि' तथा 'आत्मम्भरि' आदि शब्द निपातित होंगे ।

(२) तथा च अनादिनयाठादिव जिज्ञा टादि सिद्धे पुनः शिवप्रपञ्चजीवमावर्तम् स्थानेऽन्-
विधाननानावयकश्च एवेति भावः । (श्रुता)

ययश्च ग्रहेर्निपात्यते—फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृत्तः । आत्मन्शब्दस्य उपपदस्य न इन् प्रत्ययश्च भृजो निपात्यते—आत्मानं विभर्ति आत्मम्भरि । अनुक्तसमुच्चयार्—कुक्षिम्भरि, उदरम्भरि ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

न पण सभक्तौ, रक्ष पालने, 'मथे विलोढने' इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि इन् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मर्षिन् स्वा चञ्चवनिम् । गोर्सान् यौ पथिरची श्वानौ । हवि-
म् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

'जृ कम्पने' इत्यस्मान्प्रत्ययान्ताकर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमर्थः ।
सार्वभानुस्मृताः । अज्जनेजयति अज्जमेजय । ज्जनमेजय । खश्प्रत्यये(?) वात-
नलशब्देष्वजधेट्पठ्यज्जातीनामुपसक्त्या नम् । वातमज्जा मृगा । शुनिन्धय । तिल-
। शब्दं अहा माया ॥

नासिकास्तनयाध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयो कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धावो खश्प्रत्ययो भवति । पथासक्यमत्र
। छस्तने धेट् । स्तनन्धय । नासिकाया तु ध्मश्च धेटश्च । नासिकन्धम ।
कधय । तस्मैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणस्यभिचारचिह्नत्वात्तत्पत्तरस्यापूर्वनिपात-
भ्यने । धेट्प्रित्वात् खिया डीप् प्रत्ययो भवति—स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी, मुष्टि इत्येतयो कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर् खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ध्वन्त-
पूर्वनिपातो लक्षणस्यभिचारचिह्नम्, तेन सख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धम ।
न्धम । नाडिन्धय । मुष्टिन्धय । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार—पटिन्धम, पटिन्धय,
न्धय (२), त्वारिन्धम, वातन्धम पर्वत, वातन्धय ॥

छन्दसि—कर्मोपपदक 'वन', 'सन', 'रक्ष' तथा 'मथ' धातुओं से इन् प्रत्यय होता है वेद में ।

एजे —कर्मोपपदक 'यजृ' धातु से एज प्रत्यय होता है ।

खश्प्रत्यये—कर्मत्वविशिष्ट वात, शुनी, तिल तथा शब्द के उपपद होने पर क्रमशः 'अज',
'तुल' तथा 'ओदाक' धातुओं से खश् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

नासिका—कर्मत्वविशिष्ट नासिका तथा स्तन के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' धातुओं से
प्रत्यय होता है ।

स्तने—स्तन के उपपद होने पर 'धेट्' धातु से ही खश् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नासिकायाम्—नासिका के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' इन दोनों धातुओं से ही खश्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

नाडी—कर्मत्वविशिष्ट नाडी तथा मुष्टि के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' धातुओं से खश्
प्रत्यय होता है ।

(१) 'नगप्रकर्षे' इति कचित् ।

(२) त्वारिन्धम इति कचित् ।

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

‘रुजो भंगे’, ‘वह प्रापणे’ इत्येताभ्यामुत्पूर्वभ्या कूले कर्मण्युपपदे खञ् प्रत्यय भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथ । कूलमुद्रुहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह, अत्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खञ् प्रत्ययो भवति । वह लेहति वहंलिहो गी । अभ्रंलिहो वायु ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाण प्रस्थावि, नग्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः सञ् प्रत्ययो भवति । पचं पचति पच्य पचा स्वाली । प्रोषम्पच । पारिम्पच कडाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मिग, नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खरप्रत्ययो भवति । अपरिमाणाश्च आरम्भः । मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुपोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु, अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुवेर्धातोः खरप्रत्ययो भवति । विधुस्तुदो राहु । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दक्षिणयोः ॥ ३६ ॥

असूर्यं, ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दक्षितपोर्धातोः खरप्रत्ययो भवति । असूर्यं मपरया राजदारा । ललाटान्तप आदित्य । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दक्षिणा । मज सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपर चेतत्-पूर्व नाम गुप्ता यदपरिहार्यदत्तं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्परय, हरम्मद, पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं परयतीत्युग्रम्परयः । इत्या साद्यतीतीरम्मद । पाणयो भ्यायन्ते एतिरिति पाणिन्धमा एन्धान ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय, वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बर्धधातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति

उदि कूले—कर्मत्वविशिष्ट कूल के उपपद होने पर उत्पूर्व क ‘वञ्’ तथा ‘वह’ वातुओं ने छञ् प्रत्यय होता है ।

वहाभ्रे—कर्मत्वविशिष्ट वह तथा अभ्र के उपपद होने पर ‘लिह’ वातु ने छञ् प्रत्यय होता है ।

परिमाणे—कर्मत्वविशिष्ट परिमाणवाचक पच के उपपद होने पर ‘पच’ वातु से छञ् प्रत्यय होता है ।

मितनखे—कर्मत्वविशिष्ट मित तथा नख के उपपद होने पर ‘पच’ वातु से छञ् प्रत्यय होता है ।

विध्वरु—कर्मत्वविशिष्ट विधु तथा अरुस् के उपपदत्व में ‘तुद’ वातु से खञ् प्रत्यय होता है ।

असूर्य—कर्मत्वविशिष्ट असूर्य तथा ललाट शब्दों के उपपद होने पर कर्मज ‘दक्ष’ तथा ‘तप’ वातुओं ने छञ् प्रत्यय होता है ।

उग्रम्पश्ये—‘उग्रम्परय’, ‘हरम्मद’ ध्वन् ‘पाणिन्धम’ शब्दों का निपातक है ।

प्रिय—कर्मत्वविशिष्ट प्रिय तथा वश के उपपदत्व में ‘वद’ वातु से खञ् प्रत्यय होता है ।

प्रियवद् । वशवद् । चकार । “यचि ह्रस्व ” इति विशेषणार्थः । यकारो मुमर्थः । प्रत्यया-
न्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ छलच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ मितगमो हस्ती । मितगमा
हस्तिनी । छविहायसो विह्वे च(१) ॥ विहायसा गच्छति विह्वगम् । छलच्च डिद्धा
वक्तव्यम् ॥ विह्वगः । विह्वगम् । छे च विहायसो विहायसो वक्तव्यम् ॥ विह्वगः ॥

द्विपत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयो कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति । ‘तप दाहे’ चुरादि ।
‘तप सन्तापे’ भ्वादि, द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्त तापयति द्विपन्तप । परन्तप ।
द्विपत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रिया न भवति—द्विपती तापयति द्विपती-
ताप ॥

याचि यमो ज्ञते ॥ ४० ॥

वाक्यशब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति ज्ञते गम्यमाने । ज्ञत इति
ज्ञानज्ञतो नियम उच्यते । याचयम आस्ते । ज्ञत इति किम् ? वाचयामः ॥

पूःमर्वयोर्दारिमहोः ॥ ४१ ॥

पुर, सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्व्यासक्य दारिसहोर्धातो खच् प्रत्ययो
भवति । पुर दारयति पुरद्वर । सर्वसहो राजा । अग्रे च दारिरिति वक्तव्यम् । भग-
न्द्वर ॥

सर्वकूलान्नरूपेषु कपः ॥ ४२ ॥

सर्व, कूल, अन्न, करीष इत्येतेषु कर्मण्युपपदेषु कपेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति । सर्व
कपति सर्वकपः पल । कूलकपा नदी । अन्नकपो गिरि । करीषकपा वारया ॥

खच्प्रकरणे—सुबन्तोपपदक ‘गन्’ धातु से भी खच् प्रत्यय समझना चाहिए ।
विहायसो—विहायस् उपपदक ‘गन्’ धातु में खच् प्रत्यय तथा विहायम् को विह्व आदेश भी
समझना चाहिए ।
खच्च—विहायम्पूर्वक ‘गन्’ धातु में विहित खच् प्रत्यय को विकल्प से डित् भी समझना
चाहिए ।
वे च—विहायम् उपपदक ‘गन्’ धातु से विहित व प्रत्यय के परे भी विहायम् को विह्व
आदेश होता है ।
द्विपत्—कर्मत्वविशिष्ट द्विपत् तथा पर शब्दों के उपपदत्व में ‘तप’ धातु से खच् प्रत्यय
होता है ।
याचि—कर्मत्वविशिष्ट वाक्यशब्द के उपपदत्व में ‘यम’ धातु से ज्ञत के गम्यमान होने पर
यन् प्रत्यय होता है ।
पूःमर्वयो—कर्मत्वविशिष्ट पुर तथा सर्व शब्दों के उपपदत्व में क्रयश्च ‘दारि’ तथा ‘सह’
धातुओं के सन् प्रत्यय होता है ।
भगे च—कर्मत्वविशिष्ट भग शब्द के उपपदत्व में भी ‘दारि’ धातु से खच् प्रत्यय समझना
चाहिए ।
सर्व—कर्मत्वविशिष्ट सर्व, कूल, अन्न तथा करीष के उपपद होने पर ‘कप’ धातु से खच् प्रत्यय
होता है ।

मेघत्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

मेघ, ऋति, भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञ्-सञ् प्रत्ययो भवति । मेघकरः । ऋतिकरः । भयंकरः । छः उपपदविधौ भयादिग्रहण तदन्तविधि प्रयोजयति । अभयकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम, प्रिय, मद्रे इत्येतेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति चकारात्सञ्च । क्षेमकारः । क्षेमकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रेकारः । मद्रेकरः । वेति वक्तव्यं पुनरण्ग्रहण ईत्वादिसु टमसि पेशार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे सञ् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन आशितभव ओवृत्तः । भावे—आशितस्य भवन्तम् आशितभव वर्तते ॥

संज्ञायां भृत्पुलिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मर्णाति सुपीति च प्रकृतं सञ्ज्ञावशाद्यथासमर्थं सूत्रध्वजे । सृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम इत्येतेषो धातुभ्यः संज्ञाया विषयं सञ्प्रत्ययो भवति । विरवन्तरा वसुन्धरा । दधतर साम । पतिवरा कन्या । शत्रुजयो हस्ती । युगधरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् ? कुटुम्ब विभर्षति कुटुम्बभार (१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञाया विषये ण्प्रत्ययो भवति । पुनगमो नाम, वस्य (२) पुत्र सौतगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

सञ्ज्ञायामिति त्रासुवर्तते । अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्धप्रत्ययो भवति । अन्तयः । अत्यन्तयः । अध्वयः । दूरयः । पारयः ।

मेघत्ति—कर्मव्यतिष्ठित मेघ, ऋति तथा भय शब्दों के उपपदरच में 'कृञ्' धातु से सञ् प्रत्यय होता है ।

उपपद—उपपदनिमित्तक विधि न बयादे उपपद में तदन्तविधि भी सम्झनी चाहिए ।

क्षेम—कर्मव्यतिष्ठित क्षेम, प्रिय तथा मद्रे के उपपदत्व में 'कृञ्' धातु से अण् प्रत्यय होता है ।

आशिते—सुबन्त आशित शब्द के उपपद होने पर करण तथा भाव अर्थ में 'भृ' धातु से सञ् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—कर्मव्यतिष्ठित अथवा सुबन्तभाव के उपपद होने पर 'सृ', 'तृ', 'वृ', 'जि', 'धि', 'सहि', 'तप' तथा 'दम' धातुओं में सञ्ज्ञाविषय में सञ् प्रत्यय होता है ।

गमश्च—सुबन्त उपपदक 'गम्' धातु से भी सञ् प्रत्यय होता है ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु—कर्मव्यतिष्ठित अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व तथा अनन्त शब्दों के उपपदत्व में 'गम्' धातु से ण् प्रत्यय होता है ।

(१) कुटुम्ब विभर्षति कुटुम्बभार इत्यपि क्वचित् ।

(२) यस्मै पुत्रशब्दस्य सौतगमिशब्दानन्तरं पाठः । यथाशुभेऽपि पुत्रशब्दस्य तन्नेत्र सम्बन्ध-वत्यस्य पुत्र सौतगमिः स सुत्यामी नमोति ।

सर्ग' । अनन्तग' । इकारद्वितीयार्थः, इत्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । छडप्रकरणे सर्वत्रपञ्चयोरुपसख्यानम् । सर्वत्रग । पञ्चग' । छडरसो लोपश्च । उरसा गन्धर्वाद्युरग । छसुदुरोरधिकरणे । मुखेन गन्धर्व्यस्मिन्निति सुग' । दुर्ग' । छनिरो देशे । निर्गो देशः । अपर आह—छडप्रकरणेऽन्येष्वपि (१) दृश्यत इति । अन्यमारग । ग्रामग । गुरुतत्त्वपग' ॥

आशिपि हनः ॥ ४९ ॥

ह इति वर्त्तते । आशिपि गम्यमानाया हन्तेर्धातो कर्मण्युपपदे ऋप्रत्ययो भवति । तिमि वध्यासिमिह । शग्रह । आशिपीति किम् ? शत्रुघात । छदारावाहनोऽणन्तस्य च ट सज्ञायाम् । दाराद्युपपदे आहपूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययो भवति भन्तस्य च टकारादेशो भवति सज्ञाया विषये । दाह आहन्ति दावांघाटः । छचारी वा । आहपूर्वाद्धन्तेश्चाराद्युपपदेऽण् भन्तस्य वा टकारादेशः । चावांघाटः । चावांघातः । छकर्मणि च । कर्मण्युपपदे सपूर्वाद्धन्तेरण्प्रत्ययोऽन्तस्य वा टकारादेशः । वर्णान् सहन्ति वर्णसघाट, वर्णसघातः । पदानि सहन्ति पदसघाट, पदसघात ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपूर्वाद्धन्ते क्लेशतमसो कर्मणोरुपपदयोर्ऋप्रत्ययो भवति । क्लेशापह पुत्रः । तमोपह सूर्यः । जमाशीरर्थं आरम्भ ॥

कुमारशीर्षयोणिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार, शीर्ष इत्येनयोरुपपदयो हन्तेर्णिनि प्रत्ययो भवति । कुमारधात्री । शीर्षधात्री । निपातनाच्छिरस शीर्षभावः ॥

हप्रकरणे—सर्वत्र तथा सुष्ठु पञ्च शब्दों के उपपदत्व में भी 'गम्' धातु से ह प्रत्यय समझना चाहिए ।

उरसो—सुष्ठु उरस् के उपपदत्व से 'गम्' धातु से ह प्रत्यय तथा उरस् के मकार का लोप भी समझना चाहिए ।

सुदुरोरधि—सु तथा दुर के उपपदत्व में 'गम्' धातु में अधिकरण के गम्यमान होने पर ह प्रत्यय होता है ।

निरो—निर के उपपदत्व में 'गम्' धातु में देश अर्थ में ह प्रत्यय होता है ।

हप्रकरणे—अन्यान्य शब्दों के उपपदत्व में भी ह प्रत्यय देखा जाता है (ऐसा कुछ आचार्यों का मत है) ।

आशिपि—कर्मत्वविशिष्टलोपपदक 'हन्' धातु से आशी अर्थ में ह प्रत्यय होता है ।

दारावाहनो—दाह शब्द के उपपदत्व में आहपूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा भन्त को ह आदेश हो जाता है सज्ञाविषय में ।

चारी वा—चाह शब्द के उपपदत्व में आहपूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा टकार भन्तादेश हो जाता है ।

कर्मणि—कर्मकारक के उपपदत्व में सम्पूर्वक 'हन्' धातु में अण् प्रत्यय तथा टकार भन्तादेश हो जाता है ।

अपे—कर्मत्वविशिष्ट क्लेश तथा तमस् के उपपद होने पर अपिपूर्वक 'हन्' धातु से ह प्रत्यय होता है ।

कुमार—कुमार तथा शीर्ष के उपपद होने पर 'हन्' धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

(१) अन्यत्रापि इत्यपि पाठ ।

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपद्योर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाप्तो ब्राह्मणः । पतिप्री वृषली । अथ वा लक्षणे चोत्वे टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाहन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाप्तनितिल-
कालकः । पतिष्णी पाणिरेखा । श्लेष्मन् मधु । पित्तन् घृतम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् ?
आमुघातः शृङ्गः । इह कस्मान्न भवति—चौरघातो हस्तिः ? “कृत्यदयुटो बहुलम्” इति
बहुलवचनादपि भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ ताम्रमानाया हरितकपाटयोः कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्य-
कर्तृकार्ये आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिनो मनुष्यः । कपाटश्वोरः । शक्ताविति
किम् ? विप्रेण हस्तिनं हन्ति—हरितघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिखिपनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ, ताड्य इत्येते शब्दौ निपात्येते शिखिपनि कर्त्तरि । पाणि, ताड इत्येतयो-
कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेर्धातोः क प्रत्ययो भवति, तस्मिन् परतो हन्तेष्टिलोपो घत्व च निपा-
त्यते (१) । पाणिघ । ताड्यः । शिखिपनोति किम् ? पाणिघातः, ताडघातः । क्षराजघ उप-
सर्गमानमूलः । राजाघ हन्ति राजघः ॥

आद्यसुभगस्थूलपलितनग्रान्धप्रियेषु चयर्थेऽवच्यौ

कृजः करणे स्युन् ॥ ५६ ॥

आद्यपि कर्मस्युपपदे चयर्थेऽवच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके स्युन्प्रत्ययो
भवति । चयर्थेऽवच्येन विधानाद् द्विविधाऽवच्यार्थाः—चयन्ता अवच्यन्ताश्च । तच्च चयन्ता-
पर्युदयन्ते । अनाद्यमाद्य कुर्वन्त्यनेन आद्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् ।
पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् । चयर्थेऽविति किम् ? आद्ये
तैलेन कुर्वन्ति । अन्धजन्यन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रसुदाहरण

लक्षणं—कर्मत्वविशिष्ट जाया तथा पति शब्द के उपपत्ति होने पर ‘हन्’ धातु से लक्षणवा-
कर्त्ता अर्थ से टक् प्रत्यय होता है ।

अमनुष्य—अमनुष्यकर्तृक अर्थ से वर्तमान ‘हन्’ धातु से कर्म के उपपत्ति होने पर टक् प्रत्यय
होता है ।

शक्तौ—कर्मत्वविशिष्ट हस्तिन् तथा कपाट के उपपत्ति में ‘हन्’ धातु से शक्ति के सम्मान
होन पर टक् प्रत्यय होता है ।

पाणिघ—कर्मत्वविशिष्ट पाणि तथा ताड शब्द के उपपत्ति में ‘हन्’ धातु से क प्रत्यय, ‘हन्’
धातु के टि का लोप तथा घन का निपातन है ।

राजघ—‘राजघ’ शब्द का भी निपातन प्रतिपादनीय है ।

आद्य—चयर्थ में वर्तमान परन्तु चिप्रत्ययरहित कर्मत्वविशिष्ट आद्य, सुभग, स्थूल,
पलित, नग्न, अन्ध तथा प्रिय शब्दों के उपपत्ति में ‘कृन्’ धातु से करण अर्थ में स्युन् प्रत्यय
होता है ।

(१) पाणि, ताड इत्यादि निपात्येते इत्यन्तमन्यत्र नास्ति ।

भवति । अत्राविति किम् ? आहोर्बन्त्यनेन । ननु च स्युना मुक्ते स्युटा भवितव्यम्, न च स्युट स्युनश्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन ? एव तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् स्युन्यसति स्युडपि न भवति, तेन स्युटोऽप्ययमर्थः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च स्वप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्तरि भुवः सिष्णुचसुकर्त्ता ॥ ५७ ॥

आह्वाविषु सुवन्तेषूपपदेषु कर्त्तर्येष्वन्तेषु भवतेषां कर्तरि कारकं सिष्णुच्, सुकन् इत्येतां प्रत्ययो भवतः । अनाह्व आह्वो भवति आहर्भविष्णु, आहवभाबुक । सुभगभविष्णु, सुभगभाबुक । स्थूलभविष्णु, स्थूलभाबुक । पलितभविष्णु, पलितभाबुक । नानभविष्णु, नानभाबुक । अन्धभविष्णु, अन्धभाबुक । म्रियभविष्णु, म्रियभाबुक । कर्त्तरिति किम् ? करणे मा भूत् । क्ययत्विस्वेव—आह्वो भविता । अत्रावित्येव—आह्वो भविता ॥

उदात्ताद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुच ।

ननस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृशधातोरनुदकं सुवन्त उपपदं किम्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशे कर्त्तृ-बोपपद प्राप्नोति ? नैव दोषः, कर्त्तरिति पूर्वस्योपपदोपसृते, सकर्मकत्वार्थं विज्ञायते—सुवन्तमात्रे बोपपदं कर्त्तृप्रत्ययो लभ्यते । एत स्पृशति नूनस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकस्पर्शः । नकारः “किम्प्रत्ययस्य कु-” इति विशेषणार्थः ।

कर्त्तृत्वगदधृकृमगदिगुणिगञ्जुगिज्जुञ्जं च ॥ ५९ ॥

अतिशयादप्य एव शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । कृतृशब्द उपपदं यजेधातोः किन्प्रत्ययो निपात्यते—कृती यजति, कृतु वा यजति, कृतुप्रयुक्तो वा यजति अतिशब्दः । कृतिरेषा यथाकर्त्तृचिदनुगतस्य । एषे किन्प्रत्ययो द्विवचनमन्तोदात्तश्च च निपात्यते—एष्णोऽतीति इत्यृक् । सूडे कर्मणि किन् अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति ऋक् । दिशं कर्मणि किम्निपात्यते—दिशन्ति तामिति ऋक् । उपपूर्वादिनङ्गे किन्नुपसर्गान्तलोपः पठ्य च निपात्यते—इष्णिक् । अद्भु, युजि, कृञ् इत्येतेषा धातूनां किन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निर्देशादपि किञ्चिद्विज्ञानिक कार्यमस्ति । अद्भुते सुवन्तमात्र उपपदं किन्प्रत्ययो भवति—प्राह्, प्रत्यह्, उवह् । पुने ऋद्धेऽवलादेव—उक्, दुष्णो, युष्ज । लोपपदास्तु “सत्सृद्विष” इत्यादिना किप् भवति—अधयुक्, अधयुजो, अधयुज । ऋह, ऋहो, ऋह । नलोपः कस्मान्न भवति ? निपातनभावेचयात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालां चने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशोधातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति चकारा-

कर्त्तरि—क्यर्थं न वर्त्तमान परन्तु निप्रत्ययरहितं सुवन् आह्वा आदि के उपपदत्वे नै ‘दृ’ धातु ते कर्त्ता नै सिष्णुच् तथा सुकन् प्रत्यय होते ह ।

स्पृशोऽनुदके—उदकमिह सुवन् के उपपद होने पर ‘स्पृश’ धातु ने किन् प्रत्यय होना है ।

अतिशब्दरुक्—अतिशब्द आदि पाँच किन्प्रत्ययान्त शब्दों का निपातन तथा सुवन्तोपपदक ‘अद्भु’, ‘युज’ तथा ‘कृञ्’ धातुओं से किन् प्रत्यय होता है ।

त्यदादिषु—त्यदादि के उपपदत्वे नै अनालोचन अर्थ नै वर्त्तमान ‘दृश’ धातु से कन् तथा किन् प्रत्यय होते हैं ।

किन् च । त्याहक् । त्याहश । ताहक् । ताहश । याहक् । याहश । कजो (१) नको
विशेषणार्थः—“उक् उक् कन्” इति । अनालोचन इति किम् ? तं पश्यति तद्दर्श । ताद्या
दयो (२) हि रुडिशब्दप्रकारः, नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । असमानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥
सदक् । सदश । अन्यहक् । अन्यहश । छन्दो नस्य वक्तव्यम् ॥ याहक् । नाहक् ।
अन्याहक् । काहक् ॥

सत्सुद्विपद्बुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि किप् ॥६१॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु “स्पृष्टोऽनुदके किप्” इत्यतः प्रभृति न व्याप्तिवते ।
सदादिभ्यो घातुभ्य सुबन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि किप्प्रत्ययो भवति । उपसर्ग-
ग्रहण उपनार्थस्य—अन्यत्र सुवग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, “वद् सुपि क्यप् च”
इति । ‘सु’ इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं न सुवतेस्तीरादिकस्य ।
‘युजिर् योते’, ‘युज समाधौ’, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘विद ज्ञाने’, ‘विद सत्तायाम्’, ‘विद
विचारणे’, प्रयोगामपि ग्रहणम्, न कामार्थस्य विद्, अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत्-
श्चाचिप्, अन्तरिक्षसत्, उपसत् । सू-अवदसू, शतसू, प्रसू । द्विप-मित्रद्विद्,
प्रद्विद् । बुह-मित्रभृक्, प्रभृक् । दुह-गोदुक्, प्रदुक् । युज्-अथयुक्, प्रयुक् । विद-वैव-
चित्, प्रचित्, प्रक्षयित् । भिद्-काष्ठमित्, प्रमित् । छिद्-रज्जुच्छिद्, प्रच्छिद् । जि-
ज्ञासुजित्, प्रजित् । जी-सेनानी, प्रणीः, ग्रामणीः, अग्रणी । कथमत्र णत्वम् ? “स एषा
ग्रामणीः” इति निपातनात् । नपते. “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” इति णत्वम् । राज-राट्,
विराट्, सम्म्राट् । “मो राजि सम् कौ” इति मत्वम् । “अन्वेषास्योऽपि ण्यते”, “किप् षे”
इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्च ॥

भजो णिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजोर्घातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि णिवप्रत्ययो
भवति । अथै भजते अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि-प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । छन्दसि द्विष्ये सहर्घातोः सुबन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति ।
(१) नुरापाद् । “सह साह स” इति पत्वम्, “अन्वेषास्योऽपि ण्यते” इति दीर्घत्वम् ॥

समानान्य—समान तथा अन्य शब्दों के उपपद होने पर भी उपसर्ग होने पर प्रत्यय होते हैं—
इहा समझना चाहिए ।

इसे—स्वदादि के उपपद होने पर ‘दृश्’ धातु से कक्ष प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

सत्सुद्विप—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपद होने पर ‘सद्’, ‘सू’ ‘द्विष’,
‘दुह’, ‘उद’, ‘युज्’, ‘विद्’, ‘जिद्’, ‘छिद्’, ‘जि’, ‘नो’ तथा ‘राट्’ धातुओं से किप् प्रत्यय
होता है ।

भजो—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपद होने पर ‘भज’ धातु से णिव प्रत्यय
होता है ।

छन्दसि—वेद में सुबन्तोपपदक ‘सह’ धातु से णिव प्रत्यय होता है ।

(१) अकार (टिड्हाणन-) इति विशेषणार्थः ।

(२) ताट्टसारच इति पाठान्तरम् ।

(३) नडापाट् । पुरापाट् । इ यदि कश्चित् ।

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । प्रष्टवाद् । दित्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

कन्यपुरीपपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कन्य, पुरीप, पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्न्युट् प्रत्ययो भवति । कन्दवाहन पितृणाम् । पुरीपवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हन्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥

हन्त्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्न्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्त-पाद चेद्बहिर्वर्तते । अग्निश्च हन्यवाहन । अनन्त पादमिति किम् ? हन्यवाङ्मिनरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि, उपसर्गो, सुपीत्यनुवर्तते । 'जन जनने', 'जनी प्रादुर्भावि' द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा 'पणु दाने', 'वन पण सभक्तौ', द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थं "वरपूक्तभ्य" इति, विशेषणार्थं "विद्ध्यनोरनुनामिकभ्याम्" इति । अज्जाः । गोजाः । सन-गोपा इन्द्रो नृपा असि । खन-विसरः (१), कूपखाः । क्रम-दक्षिणा । गम-अग्नेया उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नन्ते सुप्पुपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममसि आमात् । मस्यात् । अनन्त इति किम् ? अन्ताद् ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमसि क्रव्यात् । पूर्वर्णेश सिद्धे वचनमसकृपधाधनार्थम्, तेनाप्यन भवति । कथं तर्हि क्रव्याद् ? कृतविकृतशब्दे उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यमाद्य । कृतविकृतपक्रमासभञ्जः क्रव्याद् उच्यते । आममासभञ्ज क्रव्यादिति ॥

दुहः कम् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्पुपपदे कप्रत्ययो भवति घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनु (२) । अर्धदुघा ॥

- वहश्च—'वह' धातु से भी वेद में णिव प्रत्यय होता है ।
 कन्यपुरीप—कन्य, पुरीष एवम् पुरीष्य के उपपद होने पर 'वह' धातु से वेद में ज्युट् प्रत्यय होता है ।
 हन्ये—हन्य शब्द के उपपद होने पर ऋक्पादमध्य में वर्तमान 'वह' धातु से वेद में न ज्युट् प्रत्यय होता है ।
 जनसन—सुबन्तोपपदक 'जन' आदि धातुओं से वेद में विट् प्रत्यय होता है ।
 अदोऽनन्ते—अत्रशब्दमिन्नसुबन्तोपपदक 'अद' धातु से विट् प्रत्यय होता है ।
 क्रव्ये च—क्रव्योपपदक 'अद' धातु से भी विट् प्रत्यय होता है ।
 दुह—सुबन्तोपपदक 'दुह' धातु से कप् प्रत्यय तथा प्रकृत के घकारान्तादेश हो जाता है ।
 (१) विलसा इति उच्यते ।
 (२) धर्मदुघा धेनु इति पुस्तकान्तरे । म्यासेष्वय पाठ उपलभ्यते । अर्धदुघेत्यत्र अर्धदुघेति पदमशरी ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह, उपपदशस्, पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूप-
पदसमुदाया निपात्यन्ते अलक्षणिककार्यसिद्धयर्थम्, प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेत-
शब्दं कर्त्तृवाचिन्युपपदे वदेषांती- कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति-श्वेता एनं वहन्ति
श्वेतवा इन्द्र । उक्थशब्दे कर्मणि कारणे वा उपपदे शस्तेषांतीण्विन् प्रत्ययो भवति,
नलोपश्च निपात्यते-उक्थानि शसति, उक्थैर्वा ससति उक्थशा यजमानः । 'दाश
दाने' इत्येतस्य पुर पूर्वस्य इत्वम्, कर्मणि च प्रत्ययः-पुरो दाशन्त एन पुरोडा । श्वेत-
वहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम् ॥ श्वेतशोभ्याम् । श्वेतयोभिः । पदस्येति किम् ?
श्वेतवाही, श्वेतवाह ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेषांतीण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । यज यजे वरुणस्यावया अस्ति ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेस्छन्दसि विषये विच् प्रत्ययो भवति । उपयङ् भीरुभवे वहन्ति(१) ।
उपयङ्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ग्राह्यणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रहणाविधात्तार्थम्-“वेर-
पृक्तस्य” इति । किमर्थमिवमुच्यते, यावत्ता “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति यजेरपि विच्
सिद्ध एव ? यजेर्नियमार्थमेतत्-उपयजेस्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्कनिन्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वसन्ते, सुपि, उपसर्गोऽपीति च । अकारान्तेभ्यो धातुभ्य सुप्युपपदे
छन्दसि विषये मनिन्, कनिप्, वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति अकाराद्विज् भवति ।
मुदात्ता । अन्धःधात्ता । कनिप्-सुधीया, सुधीवा । वनिप्-भूरिदावा, पृतपावा । विच्
खट्वपि-कीलात्पवा, शुभमा, रामस्योपदा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽन्तकारान्तेभ्यो मनिन्, कनिप्,
वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते विज् । मुशर्मा । कनिप्-प्रातरिवा, प्रातरिधानौ ।
वनिप्-विजावा, अमेगावा । विच् खट्वपि-रेवसि पूर्णं मये । अपिशब्दः सर्वो-
पाधिग्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति-धीवा, पीवा । दृष्टिग्रहणं मयोगानुस-
रणार्थम् ॥

मन्त्रे-मन्त्रविषय में इतौपपदक 'वह', उक्थोपपदक 'शस्' तथा पुरउपपदक 'दाश' धातुओं
से ण्विन् प्रत्यय (तथा अन्यत्र अन्यत्रप्राप्त कार्यो का निपातन भी) होता है ।

इतौपपदक 'वह'—इतौपपदक 'शस्' आदि से पुरउपपदक 'दाश' के धातु से ण्विन् प्रत्यय
लभजना चाहिए ।

अवे-मनोपपदक 'यज' धातु से मन्त्रविषय में ण्विन् प्रत्यय होता है ।

विजुपे-उपोपपदक 'वज' धातु से वेद में विच् प्रत्यय होता है ।

आता-सुबन्त तथा उपसर्ग के उपपदत्व में आकारान्त धातु से मनिन्, कनिप् तथा वनिप्
प्रत्यय होते हैं वेद विषय में ।

अन्येभ्योऽपि-अन्य धातुओं से भी मनिन् आदि प्रत्यय देखे जाते हैं ।

(१) उपयङ् रथम् इत्युदाहरणमधिकं न्यासे ।

किप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः मोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषाया च निवप प्रत्ययो भवति ।
उखाया ससते उखासत् । पर्णध्वत् । बाहाद् प्रस्थति बाहाघ्रत् । “अन्येषामपि दृश्यते”
इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपमगोऽपीति च वर्तते । ‘स्था’ इत्येतस्माद्धातो सुप्युपपदं कप्रत्ययो भवति,
किप् च । किमर्थमिदमुच्यते, यावता “मुपि स्थः” इति क सिद्धं भूय ? “अन्येषामपि
दृश्यते” इति किप्, बाधकवाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि वातो सञ्जायामर्षं याधने—
शस्य, शस्या ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छीत्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्ण-
भोजी । शीतभोजी । अजातिवाचिनि किम् ? प्राह्णानामन्त्रयिता । ताच्छीत्य इति किम् ?
उष्ण भुङ्क्षते कश्चित् । सुपीति वर्तमाने पुन सुबृंहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । छउप्रतिध्या-
माहि सत्तृक्षसत्तयानम् । उदासारिष्य । प्रत्यासारिष्य ॥ छमाधुकारिणि च । साधु-
कारी । साधुदायी । छप्रह्मणि वृ । छ । प्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य
कर्त्तृरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षराधी । अताच्छीक्ष्यार्थं आरम्भ,
जात्यर्थं वा । कर्त्तरिति किम् ? अपूपानिव भक्षयति मापान् । उपमान इति किम् ?
उष्ट्रं क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनि प्रत्ययो
भवति । मनुवायोपाधिध्यायम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रते गम्यते । स्वण्डिलशायी ।
अध्वाङ्क्षोशी । कामचारप्राप्तौ नियम—सति शयने स्वण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति
भोजने अध्वाङ्क्षमेव भुङ्क्षते न प्राह्ममिति । व्रते इति किम् ? स्वण्डिले शेते देवदत्तः ।
अताच्छीक्ष्यार्थं आरम्भ, जात्यर्थं वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्यहुल णिनि प्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ये पौन पुन्यम्,
किप् च—भीपपद तथा निरूपपद सभौ धातुभौ से श्लोक तथा वेद मे किप् प्रत्यय होता है ।
स्व क—सुबन्तोपपदक तथा उपसर्गोपपदक ‘स्था’ धातु मे क प्रत्यय होता है और किप् भी ।
सुप्यजातौ—अजातिवाचक सुबन्त के उपपद होने पर धातु मे ताच्छीत्ये अर्थ में णिनि प्रत्यय
होता है ।

उपप्रतिग्यामाहि—उपपदक तथा प्रत्युपपदक आधुपूर्वक ‘धृ’ धातु से भी णिनि प्रत्यय का
प्रतिपादन करना चाहिए ।

साधु—साधुपूर्वक ‘कृ’ धातु से अताच्छीत्ये में भी णिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्रह्मणि—प्रह्मन्तुपपदक ‘वद’ धातु से णिनि प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

कर्त्तर्युपमाने—कर्त्तृवाचक उपमानोपपदक धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

व्रते—सुबन्तोपपदक धातु से व्रत के गम्यमान होने पर णिनि प्रत्यय होता है ।

बहुलम्—आभीक्ष्ये अर्थ में धातु से बहुल करके णिनि प्रत्यय होता है ।

तात्पर्यमासेवा, तात्त्विक्यादयम् । कषावपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उन्नीतरा ।
सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलग्रहणात् कुम्भापत्ताद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुप्राति वर्तते । मन्यते सुबन्त उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभ
नमानी । बहुलग्रहणानुत्तमैर्न्यतेर्ग्रहण न मनुते, उत्तरसूत्रे हि स्वश्रवणे विवरणकृतो
विशेष स्यात् ॥

आत्ममाने स्वक्ष ॥ ८३ ॥

(१) आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्पुपपदे स्वप्रत्ययो
भवति, चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना भर्मेण
सुपत्(२) मन्यते तदाऽयं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञ
यज्ञः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूम् ह्यधिकारो "वर्तमाने लट्" इति यावत् । यद्विदुः उद्धर्ध्वमनुकमिष्यामो
भूम् इत्येव तद्वेदितव्यम् । आन्वधिकाराच्च धाम्यर्थे भूत इति विज्ञायते । वदन्ति-
"करणे यज्ञः" । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत इति किम् ? अग्निष्टोमेन
यजते ॥

करणे यज्ञः ॥ ८५ ॥

गिनिरनुवर्तते न स्वत् । यजतेर्ज्ञातोः करण उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्नि-
ष्टोमयाजी । अग्निष्टोम कलभावनायाः करण भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्ज्ञातोर्गिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । विदुष्यधात् । मातुलधात् ।
पुरिततग्रहण कर्त्तव्यम्, इह मा भूत्—चोरे हतवान् ॥

द्रक्षभ्रूणवृष्टेषु क्तिप् । ८७ ॥

कर्मणीति वर्तते । प्रक्षादियु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्ज्ञातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति भूते ।
प्रक्षाहा । भ्रूणहा । वृष्टहा । क्तिप् इति द्रष्टुमुच्यते, यावता सार्वभातुभ्य क्तिविविहित एष ?
प्रक्षादियु हन्तेः क्तिप्प्रत्ययं नियमार्थम्, चातुर्विधश्चात्र नियम इष्यते—प्रक्षादिव्येव हन्ते-

मनः—सुबन्तोपपदक 'मन' धातु से गिनि प्रत्यय होता है ।

आत्ममाने—आत्ममननार्थक 'मन' धातु से सुन-व के उपपद होने पर यज्ञ तथा गिनि प्रत्यय
होते हैं ।

भूते—यहां से लेकर 'वर्तमाने लट्' सूत्र से पहले तक विहित कार्य भूतकाल में होते हैं ।

करणे—करणरवानीय सुबन्त के उपपद होने पर 'यज्ञ' धातु से भूतकाल में गिनि प्रत्यय
होता है ।

कर्मणि—कर्मकारक के उपपदत्व में 'हन्' धातु से भूतकाल में गिनि प्रत्यय होता है ।

प्रक्षा—कर्मवर्गविहित प्रक्षा, भ्रूण तथा वृष्ट के उपपदत्व में 'हन्' धातु से भूतकाल में क्तिप्
प्रत्यय होता है ।

(१) व्यासभट्टमन्त्रीसभाद्वारा आत्मनो मननमात्ममान इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

(२) पदमन्त्रीसभाद्वारा युक्तगिनि मूलपाठो गतिः । तत्र विविधमित्यस्याच्चाद्वार ।

नान्यस्मिन्पदेषु-पुरुष इति वा निति; ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात्-ब्रह्माद्योक्तवानिति, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले कियेव नान्य- प्रत्यय, तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन्-ब्रह्माण हन्ति, इतिष्यति चेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणा-ल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वज नियमादप्राप्त किञ्चिदधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेष्वपि हन्तेर्बहुल किप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तम नरक प्रविशत् । पितृहा । न च भवति-पितृघातः, मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कुत्रः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्तते, तद्वत्सम्भवात् सुसम्पन्नं वर्तयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातो निष्प प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भ, त्रिभिधश्चात्र नियम इष्यते-धातुनियम वर्जयिष्या काळोपपदप्रत्ययनियमा (१) । घातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भव ति-श, छ, कृत्, भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे मुनोमेर्धातो ङिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुर् । सोमसुत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भ, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते-धातु-काळोपपदप्रत्ययनियम (२) ॥

अग्नी चैः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नी कर्मण्युपपदे चिनातेर्धातो ङिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचिद् । अग्निचिर् । अग्निचिद् । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चै, कर्मणीति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनाते कर्मण्येव कारकं ङिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायाम् धातुपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या तस्यते । श्येन इव चीयते श्येनचिद् । कङ्कचिद् । आख्याग्रहण रुटिप्रत्ययार्थम्-अग्न्यर्थो हीष्टकाद्य उच्यते श्येनचिदिदि ॥

बहुलम्-वेद मे अग्न्युपपदक 'हन्' धातु मे भा बहुल करके किप् प्रत्यय होता है ।
सुकर्म-सु तथा कर्मविविशिष्ट कर्मन्, पाप, मन्त्र तथा पुण्य कर्मों के उपपद होने पर 'हन्' धातु मे किप् प्रत्यय होता है ।
सोमे-कर्मविविशिष्ट सोमसुज के उपपदत्व मे 'मुन्' धातु मे ङिप् प्रत्यय होता है ।
अग्नी-कर्मविविशिष्ट अग्नि शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु मे ङिप् प्रत्यय होता है ।
कर्मण्यग्न्याख्या-कर्मविविशिष्ट शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु मे कर्मकारक मे हीष्टका प्रत्यय होता है यदि उपपदविविशिष्टप्रत्ययान्त का वाच्य अग्नि ही हो ।

१ । नृत्तान् एवेति कान्तिवचन, कर्मण्युपपदे एवेति उपपदविचिनन, किप्रत्यय एवेति प्रत्यय-निरस । (श्रीना०)

२ । अग्ने नियमाकाश ब्रह्मज्ञो यदिमूत्रवदुन्मेवा । (श्रीना०)

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपश्चात्क्रीणातेधातोर्निप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वृत्तमाने पुनः कर्म-
ग्रहणं कर्तुः कृतानिमित्ते कर्मणि यथा आत्, कर्ममात्रे मा भूत्—सोमविक्रयी, एव
विक्रयी । इह न भवति—धान्यविक्राय ॥

दृशेः कनिष् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेधातोः कर्मण्युपपदे कनिष् प्रत्ययो भवति । नेहृदधा । परलोकरथा ।
“अन्येऽन्योऽपि दृश्यते” इति कनिषि सिद्धे पुनर्वचन प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिऋजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यते करोतिश्च कनिष् प्रत्ययो भवति । ननु
य युधिरकर्मरु ? अन्तर्भाषितव्यर्थः । सकर्मको भवति । राजयुध्या । राजान बोधित
वानिःपधः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहृदशब्दे चोपपदे युधिकृतोद्देशोः कनिष्प्रत्ययो भवति । अमाव(१)वाधिविवाहोपपद
कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्या । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेडः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेधातोर्दः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरज ॥

पञ्चम्यामजाता ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेडः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । सत्कारजः ।
हु खजः(२) । अजाताविति किम् ? हस्तिनो जातः, अभाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेडः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः । मज्ञा ।
अपेमा मानवी प्रज्ञा ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जने कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमासमनुजान पुमनुजः ।
रुग्यनुजः ॥

कर्मणी—कर्मविविशिष्ट के उपपद होने पर 'पूर्वक' की भाँति से इति प्रत्यय होता है ।

दृशे—कर्मविविशिष्ट के उपपद होने 'इत्' भाँति से कनिष् प्रत्यय होता है ।

राजनि—कर्मविविशिष्ट राजन् शब्द के उपपद होने में 'युध' तथा 'कृन्' भाँति से कनिष्
प्रत्यय होता है ।

सहे—सहृदशब्द के उपपद होने की भाँति से कनिष् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्तोपपद के 'जन' भाँति से ड प्रत्यय होता है ।

पञ्चम्याम्—पञ्चम्यन्तोपपद के उपपद होने में 'जन्' भाँति से ड प्रत्यय
होता है ।

उपसर्गे—उपसर्ग के उपपद होने पर भी 'जन्' भाँति से ड प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
संज्ञात्मक हो ।

अनौ—कर्मविविशिष्ट के उपपद होने पर अनुपूर्वक 'जन्' भाँति से ड प्रत्यय होता है ।

(१) वचनत्वाविति पाठान्तरम् ।

(२) पदमन्तरोपसौलोचनाया खेदज इत्यप्युदाहरण प्रथिमाति

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपत्तेषु कारकेषु जनेर्द्विप्रत्ययो दृश्यते । मत्तम्यामित्युक्तमसत्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विजानां द्विजा । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । द्वाष्ट्यजः । त्रिजः । त्रिजः । उपसर्गं संज्ञायामित्युक्तम्, असत्तम्यामपि दृश्यते—अभिजा, परिजा, केसा । “अनी कर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते—अनु जातः अनुजः । अपि-शब्दः सर्वोपाधिभ्यश्चिचारायः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि—परितः प्राता परित्ता, आत्ता ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“कृत्वन् निष्ठा” इत्युक्तम्, निष्ठासञ्ज्ञक प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराशयत्वादप्रसिद्धिः, संज्ञया कृत्वन् भाव्यते, सतो-श्चानयो सज्ञया भाव्यम् ? नैष दोषः । भाविनी सज्ञा विज्ञायते, स भूते भवति यस्यो-पपन्नस्य निष्ठेत्येवा सज्ञा भवति । सामर्थ्यात् कृत्वन्त्वोर्विधानमेतत् । आदि-कर्मणि निष्ठा चकन्त्यादि । प्रकृतं कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्ध्वनेष्वध्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुखा । यज्वा ॥

जीर्यतेरनुन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्तते । जीर्यतेरनुन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्ती । जरन्त । वासरूपेण निष्ठा-जीर्ण, जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अह सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं घातापृथिवीं जाततान । ननु च “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” इति सामान्यं लिङ् विहितं एव ? धातुमध्यग्रे स विधिः, अथ त्वविशेषेण ॥

लिटः कानञ् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिट् कानञादेशो भवति वा । अग्निं चिन्तयान् । सोमं सुपुत्रान् । बहून् सुपुत्रान् । न च भवति—अह सूर्यमुभयतो ददर्श, अहं घातापृथिवीं जाततान । लिङ्प्रवृत्तं किम्, न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविरिणामो भविष्यति ? लिङ्मात्रस्य यथा स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

कमुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिट् कमुश्चादेशो भवति । जघिषान् । पपिषान् । न च भवति—अह सूर्य-मुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्येष्वपि—अन्य कारक के उपपद होने पर भी ‘जन्’ धातु से व प्रत्यय देखा जाता है ।

निष्ठा—निष्ठासञ्ज्ञक प्रत्यय भूतकाल में होते हैं ।

आदि—निष्ठाप्रत्यय का विधान आदि कर्म न समझना चाहिये ।

सुयजो—‘सु’ तथा ‘यज’ धातुओं से ध्वनिप् प्रत्यय होता है ।

जीर्यतेरनुन्—‘जृ’ धातु से भूतकाल में अनुन् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—धातुओं से भूतकाल में छन्दो विशेष में लिट् प्रत्यय होता है ।

लिटः—छन्दोविषय में लिट् को विकल्प से कानञ् आदेश हो जाता है ।

कमुश्च—छन्दोविषय में लिट् को कमु आदेश भी हो जाता है ।

भाषायां सदवसश्रवः ॥ १०८ ॥

सद, वस, श्रु इत्येतेष्व् परस्य छित्ते भाषायां विषये वा कसुरादेशो भवति। आदेशत्रिधानाद्विष्य लिङि तद्विषयोऽनुमीयते। उपसेदिवान् कौत्स पाणिनिम्। तेन सुवने यथा प्राप्तं प्रववा भवन्ति। उपासीदत्। उपासीदत्। उपससाद। अद्विषात् कौत्स पाणिनिम्। अन्ववत्सीत्। अन्ववसत्। अनुवास। उपश्रुश्रुवान् कौत्स पाणिनिम्। उपाश्रीषीत्। उपाश्रुणोत्। उपश्रुश्राव। लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्ते कसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाथाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान्, अनाथान्, अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते। उपपूर्वादिषु कसु, द्विवचननाथानदीर्घत्वम्, तासामप्यादेकादेशप्रतिबन्ध, तत्र “यस्येकानादृषताम्” इत्यनेकार्वादिषु न प्राप्नोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य ध्वन्यन्तरूपस्य यणादेशः—उपेयिवान्। प्रादिनिषमाप्राप्तश्च “वस्येकानादृषताम्” इति प्रतिषिद्धः, स पुनरिदं प्रतिप्रत्यते, तेनात्तादी न भवति—उपेयुष, उपेयुषा। न चात्रोपसर्गास्तम्भम्। अन्योपसर्गादृषां त्रिवचनसर्गात् नवत्येव—समीयिषात्, ईषिषात्। वाचनानुवृत्तेश्च पूर्ववत्लुङादयोऽपि भवन्ति—उपासात्, उर्षत्, उपेयाव। अग्नोतेननुपूर्वात् क्वसुनिपात्यते, इहभावश्च—अनूचान्, नाशीत्, नारनात्, नाश। ववेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानिनिपात्यते—अनूचान्, अन्ववोचत्, अन्ववोचीत्, अनुवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव। भूतार्थं वर्तमानाद् घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति। अकार्यत्। अहापीत्। अहसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणतन्तवी वक्तव्यः। क्व भवानुपितः ? अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव। अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिरुद्धः। अविद्यमानाद्यतने भूतार्थं वर्तमानाद् घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति। अकरोत्। अहरत्। बहुव्रीहिनिरुद्धः। किमर्थः ? अद्य ह्ये वा अद्युचमहीनि इयामिमे मा भूत्। अपरोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दशान्विषये लङ् वक्तव्यः। अद्यगद्यतः साकलम्। अद्यगद्यतौ माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृति, लङ्वचन उपपद्ये भूतानद्यतने लङ्प्रत्ययो भवति। लङोऽपवादः।

भाषायाम्—‘सद’, ‘वस’ वचम् ‘श्रु’ धातुर्गो से परवर्ती छिद् गो नाथ। मे विकल्प मे कसु आदेश होता है।

उपेयिवान्—‘उपेयिवान्’, ‘अनाथान्’ तथा ‘अनूचान’ धातुर्गो का निपादन होता है।

लुङ्—धातु मे भूतकाल मे लुङ् प्रत्यय होता है।

वसते—यदि उत्तर देनेवाला रात्रिशेष मे पूरी तरह जगृत रहा हो तो ऐसी दशा मे अनद्यतन भूतकाल मे भा ‘वत्’ धातु से लुङ् प्रत्यय होता है।

अनद्यतने—अनद्यतन भूतकाल मे धातु से लङ् प्रत्यय होता है।

परोक्षे च—नोकप्रसिद्ध परोक्ष पदान् भा यदि लङ्वचन के प्रवाका के दर्शन का विषय होने का योग्यता रखता हो तो धातु मे लङ् प्रत्यय होता है।

अभिज्ञा—स्मृतिवाचक शब्द के उपपद होने पर अनद्यतन भूतकाल मे धातु से लङ् प्रत्यय होता है।

काले पृष्ठयमाने भूतानघनपरोक्षेर्ध्वं वर्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः । कञिद् कञिद्वृत्ति—अगच्छद्देवदत्त ? अयजद्देवदत्त ? इयाज देवदत्त ? प्रश्न इति किम् । जगाम देवदत्त । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि, जधान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानघनपरोक्ष इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानघनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लियोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानघतनेऽर्ध्वं वर्तमानादातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एव स्म पिता मवीति । इति स्मोपाध्याय कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनघतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्द उपपदे प्रत्ययपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्ध्वं लट् प्रत्ययो भवति । लुङ्येऽपवादः । अकार्पा कटं देवदत्त ? ननु करोमि भो । अनौचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त ? ननु प्रवीमि भो । पृष्टप्रतिवचन इति किम् ? नन्वकार्पन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येष । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्पा, कटं देवदत्त ? न करोमि भो । नाकार्यम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्यम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनघतनप्रहगमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानघतनेऽर्ध्वं विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्या मुक्ते पक्षे यथाविषयमभ्येऽपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवान्तु पुरा छात्राः । अवसन्तिह पुरा छात्राः । ऊतुरिह पुरा छात्राः । अस्म इति किम् ? नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमान, तस्मिन् वर्तमानेऽर्ध्वं वर्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लट् स्मे—स्म शब्द के उपपद होने पर भूतानघनपरोक्षार्थवृत्तौ धातुओं से लट् प्रत्यय होता है ।

अपरोक्षे—भूत अनघतन अपराक्ष अर्थ में वर्तमान धातुओं से भी स्म शब्द के उपपद होने पर लट् प्रत्यय होता है ।

ननौ—ननु शब्द के उपपद होने पर भूतकालिक प्रदनपूर्वक प्रतिवचन अर्थ में धातु से लट् लकार होता है ।

नन्वोर्विभाषा—भूतकालिक पृष्ट-प्रतिवचन अर्थ में न तथा नु के उपपद होने पर धातु से वैकल्पिक लट् प्रत्यय होता है ।

पुरि—स्म-शब्दरहित पुरा शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय तथा लुट् प्रत्यय भी होते हैं ।

वर्तमाने—वर्तमानार्थ में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

लटः शतृशानचात्रप्रथमाममानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचात्रियेनावादेशी भवतु अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्त देवदत्त पश्य । पचमानं देवदत्त पश्य । पचता कृन्म् । पचमानेन कृन्म् । अप्रथमाममानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्त पचति । लटिनि वर्तमाने पुनर्लङ्प्रहण-मधिकविधानार्थम्, क्वचिन् प्रथमाममानाधिकरणेऽपि भवति-सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः ; विद्यते ब्राह्मणः, विद्यमानो ब्राह्मण । जुह्वन्, जुहोति । अधीयान्, अधीते । छमादधा-क्रंदोऽऽ । मा पचन् । मा पचमान । केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्तयन्ति, “नन्वोविभाषा” इति । सा च व्यक्स्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भ । सम्बोधने च विषये लटः शतृशानची प्रचयी भवतु । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्नरूपे णेन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । चावयविशेषग चेत्तत् । लङ्गे हेती चाद्यं वर्तमानाद्धातो परस्य लटः शतृशानचात्रादेशी भवतु, नी चेत्तल्लक्षणहेतु क्रिया-विषयी भवतु । लङ्गे-ज्ञापाना जुह्वते पचमा, तिष्ठन्तोऽनुशासति गगका । हेती-जर्ज-यन् वमति, अधीयानो वमति । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति, पठति । क्रियाया इति किम् ? प्रथमगुणयोर्मां भूत्-य कृपणे सोऽश्चथ, यदुल्लेखने तल्लङ्, यन्निवीदति तत् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देश पूर्वनिपातस्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सन् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानची स सन्तौ भवतु । तौ ग्रहणसुराप्यवसर्गार्थम् । शतृशानामाग्रस्य सज्ञा भवति । ज्ञातृगस्य कृचन् । ज्ञातृगस्य करि-यन् । ज्ञातृगस्य करिष्यमाण । सम्प्रदेशा — “पूरणगुगमुहितार्थसद्व्ययतय” इत्येवमादय ॥

पृथ्वीः शानन् ॥ १२८ ॥

पृथो यनेश्च धातोः शानन् प्रचयी भवति । पचमान । यनयान । यदि प्रचया शान-जात्यो न लादेशा, कथं सोम पचमानो नष्टमाप्नान इति पृथीप्रतिषेधे ? वृत्तिरिति प्रयाहार-निर्देशात् । पर मनिविष्टाना प्रयाहार ? “लटः शतृ” इत्येत प्रभृति आ वृत्तो नरात्तान् । छट्टिप शतृवां वचनमल्ल । चारस्य द्विपन् । चार द्विपन् ॥

लटः — अप्रथमान्प्रथमाममानाधिकरण लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

मादधाक्रंदो—मादः १. उग्रदत्त इत्ये पर अनुप्रेक्षित लट् को शतृ तथा शानच् आदेश होने है आशेष के सम्बन्धमान होने पर ।

सम्बोधने—सम्बोधनप्रथमाममानाधिकरण लट् को भी शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

लक्षण—क्रियाविषयक लक्षण तथा हेतु रूप में वर्तमान वातुओं से विहित लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

तौ सन्—शतृ तथा शानच् को ‘सन्’ मज्ञा होने है ।

पृथ्वीः—‘पृथ्वी’ तथा ‘यत्र’ वातुओं से शानच् प्रचयी होने है ।

द्विप—‘विपि’-‘विपि’ मूल से विहित शतृ पचय के गोल में विकल्प से यो विभक्ति होने है—पर समझना चाहिए ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादि । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छी-
ल्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्-कतीह मुण्डयमाना, कतीह
भूययमाणा । वयोवचने-कतीह कवच पर्ययमाना, कतीह शिखण्डं वटमाना । शक्ती-
कतीह निग्नाना, कतीह पचमाना ॥

इङ्धार्योः शत्रुकृच्छिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्र सुखसाध्यो यस्य
कर्तुर्धात्वर्थः सोऽकृच्छी । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छिणीति किम् ?
कृच्छ्रेणाधीते, कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विपोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विपेर्द्धातोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विपन्, द्विपन्तौ,
द्विपन्तः । अमित्र इति किम् ? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुनो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसदुवत्तेऽमित्रे वर्त्तमानात् सुनोतेर्द्धातोः शत्रुप्रत्ययो
भवति । सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमाना-सन्निज उच्यन्ते । संयोगग्रहण प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्य-
र्थम्, याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशसा इति । अर्हतेर्द्धातोः प्रशसाया शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् विद्याम् ।
अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशसायामिति किम् ? अर्हति चौरौ यक्षम् ॥

आकवेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आजभात” इति विचयं वक्ष्यति । आ एतस्मात् विचयं शब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तच्छील्लादिषु कर्तृषु ते वेदितव्या । अभिविधौ चायमाह, तेन विवपोऽप्ययमर्थ-
निर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निदिश्यते, तच्छील्यो यः स्वभावतः फल-
निर्पेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, यिनापि शीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थः साधु करोति । उत्तरश्रेयो-
दाहरिष्याम ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तन् प्रत्ययो भवति तच्छील्लादिषु कर्तृषु । तकारः स्वराभं । तच्छील्ये
तावत्-कर्ता कटान्, वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि-मुण्डयितार आविष्टायना भवन्ति

ताच्छील्य—ताच्छील्य, वयोवचन तथा शक्ति अर्थ में घातु से चानश् प्रत्यय होता है ।
इङ्धार्योः—‘इङ्’ शत्रु तथा ‘धारि’ शत्रु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होता है यदि
प्रत्ययान्तवाच्य कर्त्ता के लिए किया कहना-व्य न हो ।

द्विपोऽमित्रे—अमित्रकर्तृक ‘द्विप’ घातु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होगा है ।
सुनो—यज्ञसदुक्त अमित्रव्य अर्थ में वर्त्तमान ‘सु’ घातु से शत्रु प्रत्यय होता है ।
अर्ह—‘अर्ह’ घातु से प्रशसा अर्थ में शत्रुप्रत्यय होता है ।
आकवे—‘आजभात’ सूत्र से विहित कृष् प्रत्यय तक जितने प्रत्यय कद जायें वे सब
तच्छील्लादि कर्त्ता के अर्थ में ही विहित होंगे ।
तन्—तच्छील्लादि अर्थ में सब घातुर्वा से तन् प्रत्यय होता है ।

वृम्भाम्, अन्नमनुहता आह्वयका भवन्ति आह्वे सिद्धे, उन्नेनारस्वौत्रतायना भवन्ति पुनै जाते । तत्प्रायकारिणि-कर्ता कटम्, मन्ना खेडम् । अन्विधावृत्तिवत् चानुपस-
र्गस्यः । होता । पोता । अनुपपन्नस्येति किम् ? उद्गता, प्रविहता—गृजेव भवति । स्वरे
विशेषः । अन्वये तुक् ३३ । नेष्टा । अन्विदेवतानामकारश्चोपशया अनिट्त्वं च ३ ।
खष्टा । अन्वयेन नियुक्तेः । घत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते । अन्वन्दसि तुक् ३ । चतुर्थ्यः
सप्तमीतुल्य । स्वरे विशेष ॥

अलङ्कृन्निराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदस्त्वपत्रपवृत्तुवृधुसहचर

इण्युच् ॥ १३६ ॥

अलङ्कृन्नादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुं इण्युच् प्रत्ययो भवति । अलङ्करीण्यु ।
निराकरीण्यु । प्रजनिण्यु । उत्पचिण्यु । उत्पतिण्यु । उन्मदिण्यु । रोचिण्यु । अपत्र-
दिण्यु । वलिण्यु । वर्दिण्यु । सहिण्यु । चरिण्यु (१) । अलङ्कृन्नो मण्डनाद्युच (२) पूर्व-
विप्रतिपेनेण्युवक्तव्यः ॥

णेरुन्मदसि ॥ १३७ ॥

प्यन्नाद्धातोरङ्गन्मि विषये तच्छीलादिषु कर्तुं इण्युच् प्रत्ययो भवति । ह्यर्धं
धारयिण्यव । घीह्यध पारयिण्यवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवनेर्धातोश्छन्मि विषये तच्छीलादिभिर्ण्युच् प्रत्ययो भवति । भविण्युः । योग-
विभाग उत्तरार्धः । अकारोऽनुक्तमनुच्यार्धं—प्राजिण्युना लोहितचम्बनेन ॥

ग्लानिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

छन्दमीति निवृत्तम् । ग्लानि, जि, स्था इत्येनेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु
क्स्नु प्रत्ययो भवति । ग्लान्यु । जिण्यु । स्थास्नु । भूण्यु । गिञ्चाय प्रत्ययो न क्स्नु,
नेन एव ईकारो न भवति । “क्ङिति च” इत्यत्र गकारोऽपि चर्त्तभूतो निदिश्यते, तेन

नृविषयौ—वृत्तिवर्धे में भी अनुपपन्नं धातु से तृन् प्रत्यय होता है ।
नयतं—‘नि’ धातु से तृन् प्रत्यय तथा जने वृक् का आगम भी हो जाता है ।
विषये देवता—‘विष’ धातु से देवता के अभिषेय होने पर तृन् प्रत्यय होता है तथा उपधा
को अकारादेश भी हो जाता है ।

चक्षुश्च—‘क्षर’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृन् प्रत्यय होता है ।
छन्दसि—वेद में ‘छन्द’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृन् प्रत्यय भी होता है ।
अलङ्कृन्—‘अलङ्कृन्’, ‘निराङ्कृन्’ आदि धातुओं से तच्छील आदि अर्थों में इण्युच् प्रत्यय
होता है ।

अलङ्कृन्नो—मण्डनार्थक ‘अलङ्कृन्’ धातु से तृच् के स्थान में पूर्वविप्रतिपेध से इण्युच् प्रत्यय
समक्षना नादियः ।

णेरुन्मदसि—प्यन् धातु से तच्छीलादि अर्थ में इण्युच् प्रत्यय होता है वेद में ।
भुवश्च—‘भू’ धातु में भी छन्दोविषय में तच्छीलादि अर्थ में इण्युच् प्रत्यय होता है ।
ग्लानि—‘ग्ले’, ‘जि’, ‘स्था’ तथा ‘भू’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्स्नु प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र चरे सौपमनीदपि इण्युच् विधीयते इति प्रतीयते । तथा च मान—स सञ्चरिण्यु-
र्भवनान्तरेण याम् इति । प्रत्ययान्तेन ना ममात्म । (श्रीना०) ।

(२) इदं वार्तिकं वचिदेव दृश्यते ।

गुणो न भवति । “रन्नु. विति” इत्यत्रापि गवारो निदिश्यते, तेन शुच इद् न भवति ।
 वरुणोक्तिरवात्र स्य ईकार. किञ्चित्तोरीत्यशासनात् ।
 गुणाभावश्चिपु र्मास्यः श्रुत्युक्तोऽनित्वं गकोरितो. ॥
 छन्दोश्चन्द्रस्युपसंख्यानसू. ॥ दंणव पञ्चवः ॥

त्रसिगृधिघृणिधिपेः कनुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कनु प्रत्ययो भवति । वस्तु. । घृधु. । घणु. ।
 चिधुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति ।
 ‘शम उपशमे’ इत्यतः प्रभृति ‘मदी हर्षे’ इत्येवमन्त शमादिर्दिवाचान्तर्गणः । घकार उत्तरत्र
 कुत्वार्य । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी ।
 क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् ? असिता ॥

संपृचानुरुधाडथमाडथसपरिस्ससृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरि-

षदपरिदहपरिमुहदुपद्विपद्वुहदुहयुआक्रीडविविचत्त्यजरजभजा-

तिचरापचरापुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु । ‘वृषी सपर्क’
 इति रुधादिर्गुहते न त्वदादि, ॥ लुग्विचरणत्वात् । परिदेविर्बादिर्गुहते-‘देष्टु देवने’ इति ।
 ‘क्षिप प्रेरणे’ दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । ‘युज समाधौ’ दिवादि, ‘युजिर यो’
 रुधादि, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘रज रागे’ इत्यस्य निपातनादनुनामिकलोपः । सम्पर्का ।
 अनुरोधी । आयामी । आप्यासी । परिसारी । ससर्गा । परिचेवी । सज्वारी । परि-
 क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेपी । द्रोही । दोही ।
 योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्मागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोपी ।
 अभ्याघाती ॥

वौ कपलसकथस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

‘कप हिसार्थ’, ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’, ‘कथ ग्लहाघायाम्’, ‘स्त्रम्भु विश्वासे’, इत्ये-
 तेभ्यो धातुभ्यो विशाब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । विकर्षी । विलापी । विकथी ।
 विस्रम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

‘लप कान्ती’ अस्माद्वर्तोरप उपपदे लकाराद् अपे च घिनुण् भवति । अपलापी ।
 विलापी ॥

दशे —‘दश’ धातु से छन्दोविषय में वस्तु प्रत्यय समझना चाहिए ।

त्रसि—‘त्रस’, ‘गृध’, ‘घृष’ एवम् ‘क्षिप’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में कनु प्रत्यय जाना है ।

शमित्यष्टाभ्यो—‘शम’ आदि आठ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।

संपृचानु—‘संपृच्’, ‘अनुरूप्’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।

वौ कप—वि उपसर्ग से विशिष्ट ‘कप’, ‘लम’, ‘कथ’ तथा ‘स्त्रम्भु’ धातुओं में तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।

अपे—अपोपपदक तथा व्युपपदक ‘लप’ धातु से भी तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।

प्रे लपसृष्टुमथब्रह्मसः ॥ १४५ ॥

■ उपपदे लपादिभ्यो धिनुण भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमायी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति 'वस नियासे' इत्यस्य ग्रहणम्, नाप्छादनार्थस्य, लुग्विकरणवात् ॥

निन्दहिंसहिंशसादविनाशपरिक्षिपपरिवटपरिवादिव्या-

भापास्यो जुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु जुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । 'विलश उपतापे', 'विलश विवाधने' द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दक । हिंसक । विलेशक । श्लाघक । विनाशक । परिक्षेपक । परिवारक । परिवाहक । व्याभावक । अस्त्रक । 'जुलैव मिद्रे जुञ्विधानं ज्ञापनार्थम्—ताच्छीलिकेषु वारुहपयादेन वृज्जाव्यो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रशोश्चोपसर्गे उपपदे जुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवक । परिदेवकः । आक्रोशक । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् ? देवयिता, क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्य शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु जुञ् प्रत्ययो भवति । चलन । चोपन । शब्दार्थेभ्य—शब्दन, रवणः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेषो धातुर्हलादिकर्मकं सतश्च जुञ् प्रत्ययो भवति । वर्तन । बर्द्धन । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादैरिति किम् ? पृथिता । आदिग्रहणं किम् ? शुण्ठन, मीमांसन । अकर्मकादिवैध—वसिता वसम् ॥

जुचङ्कम्पदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलपपतपदः ॥ १५० ॥

शुभभृतिभ्यो धातुभ्यो जुच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातु । जवन । चङ्क्रमण । दन्द्रमण । सरण । शर्द्धन । ज्वलन । शोचन । लपण । पतन । पवन । चलनार्थानां पर्वश ग्रहणं सकर्मकार्थमिह, ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति—

प्रे लप—प्रोपनार्क 'लप', 'लृ', 'द्रु', 'मन्व', 'वद' तथा 'वम' धातुभ्यो मे धिनुण प्रत्यय होता है ।

निन्दहिंस—'निन्द', 'हिंस', 'विलश', 'साद', व्युपसर्गक ध्यन्त 'नश', पर्युपसर्गक 'क्षिप', पर्युपसर्गक 'रट', पर्युपसर्गक ध्यन्त 'वद', व्याहृपसर्गक 'याव' तथा 'असृज' धातुभ्यो से तच्छीलादि कर्षो में जुन् प्रत्यय होता है ।

देवि—उपसर्गविशिष्ट ध्यन्त 'दिक्' तथा क्रुश' धातुभ्यो से जुन् प्रत्यय होता है ।

चलन—अकर्मक चलनार्क तथा कर्मक धातुभ्यो से तच्छीलादि कर्षो में जुच् प्रत्यय होता है ॥

अनुदात्तेतश्च—हलादि अकर्मक अनुदात्ते धातु से भी जुच् प्रत्यय होता है ।

जु चङ्क्रमण—'जु', चलन 'क्रम', चलन 'द्रम', 'लृ', 'मृष', 'वद', 'शुच', 'लप', 'पत' तथा 'पव' धातुभ्यो से तच्छीलादि कर्षो में जुच् प्रत्यय होता है ।

ताच्छीलिङ्केषु मियो वासरूपविधिर्नास्तीति, तेनाल्लङ्कभन्मुन्न भवति—अलङ्कृतेति । तथाहि—पदेकस्य विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते, प्रायिकं चैनदज्ञापनम् । क्वचित्समावेश इष्यत एव—गन्ता खेट विकथनः ॥

क्रधमण्डार्येभ्यश्च ॥ १५१ ॥

‘क्रध कोपे’, ‘मडि भूपायोम्’ इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोपणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वैण प्राप्तं प्रतिपिबुधते । कृत्यिता । चमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद, दीप, दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदानेवागमात्, प्रतिपिबुधते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्दिशेपविहितो रप्रत्ययो दृश्यते—“नमिकम्पिस्मजसकमर्दिसदीपो र” इति, स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन ? वासरूपेण युज्ये प्राप्नोति । ताच्छीलिङ्केषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतदित्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते—कम्प्रा युवतिः, कमना युवतिः, कम्प्रा क्षाप्ता, कम्पना क्षाप्तेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनिर्गोऽर्थं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते, अवथा मधुसूदनावयो नम्रादिषु द्रव्यपन्ते ॥

लपपतपदस्थाभूवृपहनकप्रगमशृभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलापुक वृषल-संगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्वम् । उपस्थायुका पुन पशवो भवन्ति । प्रभातुकमन्नं भवति । प्रवृत्तकाः पर्यग्या । आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका पुनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसी रस आहुः । किंतादकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जउपभिक्षकुटलुण्टवृङः पाकन् ॥ १५५ ॥

जउपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पाकन् प्रत्ययो भवति । पकारो होपर्यः । जउपाकः । भिषाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाजवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इतिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनी ॥

जिहक्षिविश्रीण्वसाम्यथाम्यसपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

‘जि जवे’, ‘इङ् लादरे’, ‘चि छवे’, ‘चि निवासगत्यो’ इति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू

मुध—जीवार्थक तथा भूषणार्थक धातुओं से भी युच् प्रत्यय होता है ।

न यः—यकारान्त धातुओं से युच् प्रत्यय नहीं होता है ।

सूददीप—‘सूद’, ‘दीप’ तथा ‘दीक्ष’ धातुओं से भी उच् प्रत्यय नहीं होता है ।

लपपतपद—‘लप’, ‘पत’, ‘पद’ आदि धातुओं से उकञ् प्रत्यय होता है ।

जउपभिक्ष—‘जउ’, ‘भिक्ष’, ‘कुट्ट’, ‘लुण्ट’ तथा ‘वृङ्’ धातुओं से पाकन् प्रत्यय होता है ।

प्रजोरिनि—प्रपूर्वक ‘जु’ धातु से तच्छीलादि अर्वा में इनि प्रत्यय होता है ।

जिहक्षि—‘जि’, ‘इङ्’, ‘चि’, विरुद्धक ‘चिन्’, ‘इण्’, ‘वन्’, तन्पूर्वक ‘व्यव’, अन्पूर्वक

इति- 'पृ प्रेरणे' इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो घातुभ्य इति प्रत्ययो भवति तच्छीला-
दिषु कर्तृषु । जयी । दरी । चयी । विभ्रयी । जत्ययी । वमी । ज्ययी । अम्ययी ।
परिभयी । प्रसयी ॥

स्पृह्निगृहिपतिदयिनिद्रायन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

'स्पृह ईप्सायाम्', 'गृह ग्रहणे', 'पत गती', 'चुरादावदन्ता पठ्यस्ते', 'दय दानगतिस-
मेपु', 'द्रा कुप्साया गती', निष्पूर्वस्तत्पूर्वञ्च, तदो नकारान्तता च निपात्यते, द्रुघाञ्
प्रत्यय इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालु । गृहयालु ।
पतयालु । दयालु । निद्रयालु । तन्द्रालु । श्रेन्द्रालु ॥ छआलुचि शीहो ग्रहणकर्त-
यम् ॥ हायालु ॥

दाधेट्सिहदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा, धेट्, सि, हद, सद इत्येतेभ्यो र प्राययो भवति । दाह । धाहर्ष्यो मानरम् ।
'न लोकायय' इत्युकारप्रत्ययेणात् पठो न भवति । सेह । शत्रु । सद्रु ॥

सुघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

घ, घसि, अद् इत्येतेभ्यो घातुभ्य, तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति ।
क्मरः । घक्मरः । अक्मरः ॥

भञ्जभाममिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज, भाम, मिद् इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्ग
फाष्टम् । घिघात् कुक्वम् । भामुर ज्योति । मेदुर पशु । भञ्जे कर्मकर्त्तरि प्रायय,
वभावात् ॥

विदिमिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य निर्वर्तनं न लाभाध्यायस्य, स्वभावात् । विद्वादिभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादिषु
कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुर । पाण्डुर । मिदुर काष्ठम् । छिदुरा रज्जु । मिदि-
च्छिद्यो कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । छिद्यधे सम्प्रसारण कुरच् वक्तव्यः ॥ विधुर (१) ॥

इण्णशजिमत्तिभ्यः करप् ॥ १६३ ॥

इण्, नश्, जि, सत्ति इत्येतेभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु करप् प्रत्ययो भवति ।
अम्, परिपूर्वक 'भू' तथा मपूर्वक 'सू' पातुओं से तच्छीलादि अर्थों में इति प्रत्यय
होता है ।

स्पृहि—'स्पृह', 'गृह' आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में आलुच् प्रत्यय होता है ।

आलुचि—'शीह' धातु से भी आलुच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दाधेट्—'दा', 'धेट्', 'सि', 'हद' तथा 'सद' धातुओं से र प्रत्यय होता है ।

सुघस्यद—'सू', 'घस' तथा 'अद्' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्मरच् प्रत्यय होता है ।

भञ्ज—'भञ्ज' 'भाम' तथा 'मिद्' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घुरच् प्रत्यय होता है ।

विदि—(ज्ञानार्थक) 'विद', 'मिद्' तथा 'छिद्' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में कुरच् प्रत्यय
होता है ।

इण्ण—'इण्' धातु से कुरच् प्रत्यय तथा सम्प्रसारण भी समझना चाहिए ।

इण्णशज्—'इण्', 'नश', 'जि' तथा 'सू' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में करप् प्रत्यय
होता है ।

(१) प्रायो वार्तिकनेतृ, तत्स्थोदाहरण च नोपपन्नम् ।

एकाररतुगर्भः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । श्रुत्वरः । श्रुत्वरी ।
“नेड्वशि कृति” इतीदृप्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः । ववरप् प्रत्ययश्च । गत्वर, गत्वरी ॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

जागरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूकः ॥

यजजपदशां यडः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूक प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः । जजजूकः ।
यजजजूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रे काष्ठम् । कम्पा
शाखा । स्मेरं सुखम् । अजस्रं शुभेति । कम्पा सुवति । हिंस रक्षः । दीप काष्ठम् । अजस्र-
मिति ‘जस्र मोक्षणे’ नञ्पूर्वां रप्रत्यायन्तः क्रियासातये वर्तते ॥

सनाशंसमिध उः ॥ १६८ ॥

सस्तिनि सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्दातु, अनभिधानाद्वासिन्त्यायाद्वा(१) । सध-
श्तेभ्यो धातुभ्य आशंसंभिवेश तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षु ।
आशीसु । मिध । ‘आड शसि इच्छायाम्’ इत्यस्म ग्रहणम्, न वासे-स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम ह्येरेष्टावमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो
विन्दुः । पृषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यचक्यङ्क्यया सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्रयुः । संस्वेदयुः । सुप्तयुः । छन्दसीति

गत्वरश्च—‘गन्’ धातु से ङरप् प्रत्यय तथा अनुनासिक का लोप हो जाता है ।

जागरूक—‘जागृ’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

यजजप—‘यज्ज’ ‘यज’, ‘जप’, ‘दश’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

नमिकम्पि—‘नमि’, ‘कम्पि’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में र प्रत्यय होता है ।

सनाशंस—सन्प्रत्ययान्त, आहूपूर्वक ‘शंस’ तथा ‘मिध’ धातुओं से उ प्रत्यय होता है ।

विन्दु—‘विद’ धातु से व प्रत्यय तथा नुमागम का और ‘इष’ धातु से उ प्रत्यय तथा व के
स्थान में छ आदेश का निपातन है ।

क्याच्छन्दसि—क्यजनन्, क्यजन् तथा क्यक्यन् धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में उ प्रत्यय
होता है छन्दोविषय में ।

(१) अस्मिन् यानेन ग्रहणो महत् शब्दसमूहस्य सम्बन्ध एव न्यासिन्यायेनाभिधीयते । सन्-
प्रत्ययान्तग्रही तदन्तान्तर धातुना समवेष्ट, वाधातुग्रही तु एकारयैव धातोरिति अनेकलक्ष्य-
समाश्रितत्वा व्यावर्त्य प्रत्ययान्तग्रहीमेव युज्यते इति आशयः । न्यासिन्यायवैवाहिकरूपेण च
एकाग्रो दे इति सूत्रे प्रदीयोद्योतयो रपहन् । (जीना०)

किम्? मित्रीयिता। “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति प्रतिषेधाच्च दीर्घः(१) ॥

आद्यगमहनजनः किक्किर्नो लिट् च ॥ १७१ ॥

अकारान्तेभ्य, ऋवर्णान्तेभ्यश्च, गम, हन, जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीला-
दिषु किक्किर्नो प्रत्ययौ भवतः, लिट्बच्च सौ भवतः। आदिति दकारो मुखमुच्चार्य, न
स्वयं तपर । मा भूतादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणम् । पपि सोमम् । ददिर्गा ।
मित्रावरुणौ ततुरि । दूरे दृग्धा जगुरिः । जम्मिर्युवा । जग्निर्वृचम् । जग्निर्वीजम् । अध
किमर्थं कित्वम्, यावता “अस्ययोगाल्लिट् कित्” इति कित्वसिद्धमेव? “ऋच्छत्युताम्” इति
लिटि गुण प्रतिषेधनिषय अग्रभ्यते, तस्यापि बाधनार्थं कित्वम् । छकिक्किर्नावुत्सर्गः,
छन्दसि सदादिभ्यो दृशनात्छ । सेदि । नेमि । छभापाया धाजूकृजसृजनिगमिभ्य,
किक्किर्नो वक्तव्यौछ । दधि । चक्रि । सस्रि । जग्नि । जग्मि । नेमि । छसहिवहिवहि-
पलिपतिभ्यो वदस्तेभ्य किक्किर्नो वक्तव्यौछ । “दीर्घोऽकित्” । सासहि । वावहिः ।
वाचलि । पापति ॥

स्वपितृपोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेक्ष्येक्ष तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति ।
स्वप्नक् । तुष्णक् । छ उपरचेति वक्तव्यमुछ । धृष्णक् ॥

शृण्वन्धोराः ॥ १७३ ॥

‘श हिंसायाम्,’ ‘वदि अभिषादनस्तुषो,’ इत्येताभ्यां धातुभ्या तच्छीलादिषु कर्तृ-
त्वाद् प्रत्ययो भवति । शाराह । वन्दारह ॥

भियः कुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

‘भिभी’ भये । अस्माद्धातो तच्छीलादिषु कर्तृषु कुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीह ।
भीलुक । छत्रुकन्नपि वक्तव्य छ भीहक ॥

आद्यगम—अकारान्त, ऋवर्णान्त, ‘गम्’, ‘हन’, तथा ‘जन्’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में
कि तथा किन् प्रत्यय होते हैं वेद में और दोनों ही प्रत्ययों को लिट्बच्चाव ही जाना है ।

किक्किर्नावुत्सर्ग—परन्तु उक्त धातुओं से ही कि तथा किन् प्रत्यय का विधान औत्सर्गिक है,
क्योंकि ‘सद’ आदि धातुओं से भी वेद में कि तथा किन् प्रत्यय देखे जाते हैं ।

भापायाम्—भाषा में भी ‘धाजू’, ‘कृज्’, ‘सृ’, ‘जन्’, ‘गम्’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कि तथा
किन् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं ।

सहिवहि—‘सह’, ‘वह’, ‘बळ’ ‘पल्’ तथा ‘पत्’ धातुओं से भी यच् प्रत्यय होने पर कि तथा
किन् प्रत्यय होते हैं ।

स्वपि—‘स्वप्’ तथा ‘एष’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में नजिङ् प्रत्यय होता है ।

धृषेरचेति—‘धृष’ धातु से भी नजिङ् प्रत्यय मनश्चना चाहिए ।

श्वन्म्यो—‘श्व’ तथा ‘वन्दि’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में आरु प्रत्यय होता है ।

भिय—‘भी’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में कुक् तथा लुकन् प्रत्यय होते हैं ।

कुक्लुपि—कुक्लु प्रत्यय का भी विधान करना चाहिए ।

(१) छन्दसीत्यादि दीर्घपर्यन्त पाठो बहुषु नोपलभ्यते ।

स्थेशभासपिसकमो वरच् ॥ १७५ ॥

‘छा गतिनिवृत्तौ’, ‘ईश ऐश्वर्ये’, ‘भास् दीप्तौ’, ‘पिस् पेस् गतौ’, ‘कस् गतौ’, इत्ये-
तेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृप् वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावर । ईश्वर । भास्वरः । ऐश्वरः ।
विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

‘या प्रापणे’ । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्त्तृप् वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

आजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः किप् ॥ १७७ ॥

आजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृप् विवप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्राजो ।
विभ्राज । भा । भासो । भास । पृ । धुरी । धुर । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युत् । ऊर्ज ।
ऊर्जो । ऊर्ज । पृ । धुरी । धुर । अवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जृ । जुवौ । जुव । प्रावरतुव ।
प्रावस्तुतौ । प्रावस्तुत । किमर्थमिदमुच्यते, यावत्ताभ्येभ्योपि दृश्यन्ते, “निवप् च” इति
विचक्षितं पृष ? ताच्छीलिकैर्भाष्यते, वासरूपविभिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्राधिकमेतत्,
ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु विवप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । द्विप् । मिप् । दशि-
प्रहण विध्यन्तरोपमपहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः । क्वचिद्द्विर्वचनम् । क्वचित्सप्रसारणम् ।
तथा चाह—क्वचित्क्वचित्प्रच्छेदाद्यतस्तुक्तप्रतुषीणा दीर्घोऽर्थप्रसारणं च ॥ वधि-वाक् ।
प्रविद्ध—शब्दप्राद् । आयतश्च । कश्चम् । जृ । धी । जुमहणेनात्र नार्थः, आज्ञादिसूत्र एव
गृहीतत्वात् । छद्युतिगमिगृहीतीना द्वे च ॥ द्विद्युत् । जगत् । छद्युहोतेर्दीर्घश्च । जुह ।
छद् भव इत्यस्य इत्यश्च द्वे च ॥ दृढत् । छपायते । सप्रसारणे च ॥ धी ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

(१) भवतेर्धातो सञ्ज्ञायामन्तरे च गम्यमाने विवप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम
(२) कश्चित् । अन्तरे—प्रतिभू । धनिकाधमर्णयोरेतरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूवच्यते ॥

स्थेश—‘स्था’, ‘ईश’, ‘भास्’, ‘पिस्’ तथा ‘कस्’ धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे वरच् प्रत्यय
होता है ।

यश्च—यङन्त ‘या’ धातु से भी वरच् प्रत्यय होता है ।

आजभास—‘आज्’, ‘भास्’ आदि धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे किप् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अन्य धातुभ्यो से भी तच्छीलादि अर्थो मे किप् प्रत्यय होता है ।

विवच्वचि—‘वच्’, ‘प्रच्छ’, आयतोपपदक ‘स्तु’, कटीपपदक ‘भु’, ‘जु’ तथा ‘धि’ धातुभ्यो से
भी किप् प्रत्यय, दीर्घ तथा यथासम्भव सम्प्रसारणाभाव भी अवगन्तव्य है ।

द्युति—‘द्युत’, ‘गम्’ तथा ‘जु’ धातुभ्यो को द्वित्व भी समझना चाहिए ।

जुहोते—‘जु’ धातु को दीर्घ भा होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

दृ भवे—मयार्थक ‘दृ’ धातु को ह्रस्व भी होता है और द्वित्व भी—यह अवगन्तव्य है ।

ध्यायते—‘धै’ धातु को सम्प्रसारण भी समझना चाहिए ।

भुव—‘भू’ धातु से किप् प्रत्यय होता है सञ्ज्ञा तथा अन्तर अर्थो के गम्यमान होने पर ।

(१) अत्र तच्छीलादिषु कर्त्तृत्वमिति निवृत्तमिति तून्-वात्वा प्रथमज एवोपलभ्यते वचिप् ।

(२) मिपभू इति पाठान्तरम् ।

विप्रसंभ्यो ङ्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्तते । वि, प्र, सम् इत्येवंपूर्वाङ्गवतेर्घातोर्हप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनितः । अस्मद्भाषामिति किम् ? विभूर्नाम कश्चित् । छद्मप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानसङ्गः । मित इवति मितद्र्वा । ऋभुः ॥

घः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

घपतेर्घातेश्च कर्मणि कारके घृन् प्रत्ययो भवति । पकारो दीर्घः । घपन्ति ता घपति वा भेषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दास्यनीशस्ययुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

'दाप् लवने', 'णीज् प्रापणे', 'शसु हिंसायाम्' (१), 'यु मिश्रणे', 'युजिर् योगे', 'हञ् स्तुती', 'तुद व्यथने', 'विन् व-धने', 'चिचिर् चरणे', 'मिह संचने', 'पल् गती', 'वंश दधाने', 'णह वधने' इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके घृन्प्रत्ययो भवति । दास्यनेनेति दास्यम् । नेत्रम् । दास्यम् । योषत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । मेघत्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । वंष्टा । अजादिवात् टाप्, न ङाप् । इतिरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः — विद्वत्तोऽप्यस्मिन्नपि प्रायशः लोपः क्वचिन्नघतीति । तेन व्युत्पत्तिरभवति—दधानम्, नद्वधी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातो करणे कारके घृन् प्रत्ययो भवति, तच्चेत्करण हलसूकरयोश्चयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इभ्यः ॥ १८४ ॥

'ऋ गती', 'लृज् छेदने', 'धू विधूने', 'पू प्रेरणे', 'खलु अवधारणे', 'वह भर्पणे', 'चर गतिभङ्गणयो' इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इभ्यप्रत्ययो भवति । अरिभ्रम् । लविभ्रम् । धविभ्रम् । सविभ्रम् । खनिभ्रम् । सहिभ्रम् । चरिभ्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्घातो करणे कारके इभ्यप्रत्ययो भवति समु-
विप्रसम्—वि, प्र तथा सन् उपसर्गो मे निनिष्ठ 'भू' धातु से डु प्रत्यय होता है यदि तथा की प्रतीति समुदाय से न होती हो ।

छद्मप्रकरणे—मिनीयवत्क 'द्र' धातु से भी डु प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

घः कर्मणि—'घट्' तथा 'घोन्' धातुओं में कर्मकारक में घृन् प्रत्यय होता है ।

दास्यनीशस्य—'दाप्', 'नी', 'शस्', 'जुन', 'सु', 'तुद', 'सि', 'सिच्', 'मिक्', 'पन', 'पह', 'दश' तथा 'नह' धातुओं से करणार्थ में घृन् प्रत्यय होता है ।

हल—'पू' तथा 'पूङ्' धातुओं से हलावयवात्मक तथा सूकरावयवात्मक करणकारकां में घृन् प्रत्यय होता है ।

अस्ति—'ऋ', 'लृ', 'धू', 'पू' (गु), 'सन्', 'सह' तथा 'चर' धातुओं से करणकारकां में इभ्य प्रत्यय होता है ।

पुव—'पूङ्' तथा 'पूज' धातुओं से इभ्य प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति होती हो ।

(१) कश्चित् शसु हिंसायाम्, शसु स्तुती चेति द्वयोरपि ग्रहणम् इत्युपलभ्यते ।

दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दभं पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चपिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुत्र इति वर्त्तते । पुत्र-करणे कर्त्तरि च पुत्रप्रत्ययो भवति । अपिदेवतयोर्ययाम् सम्बन्धः, ऋषौ करणे देवताया कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम् अग्नि पवित्रं स मा पुत्रानु, वायुः सोम सूर्य इन्द्रः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

त्रि इषयासौ जीत् । जीतो घातोर्वर्त्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहित वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । 'त्रिमिदा स्नेहने'-भिन्न । मिषिवद्वा-चिषण् निष्ठा-धृष्ट ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा, बुद्धिज्ञानम्, पूजा सत्कारः, इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानां क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञा मत । राज्ञामिष्ट । राज्ञां बुद्ध । राज्ञां क्षत । राज्ञा पूजित । राज्ञामर्चित । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार —

शीकृतो रक्षित चान्त आक्रुष्टो रुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितस्रोभावभिष्याहन इत्यपि ।

हृष्टनुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोघसौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुः कृतः पूर्वभास्मृतः ॥

वष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा-मुत्(१) शयित, आशित, लिप्त, प्लुप्त इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यशिरक्षिताया काशिकाया वृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥१॥

कर्त्तरि—'पूङ्' नग 'पूम्' धातुओं में क्रियात्मक करणकार्थक्य में तथा देवतात्मक कर्तृकार्थक्य में इव प्रत्यय होता है ।

जीत —'नीत्' धातु से वर्त्तमानार्थ में क्त प्रत्यय होता है ।

मतिबुद्धि—इच्छार्थक, ज्ञानार्थक तथा सत्कारार्थक धातुओं से वर्त्तमान काल में क्त प्रत्यय होता है ।

तृतीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्तमान इत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्तमानेऽर्थं सङ्गायां विषये बहुल भवन्ति । यतो विहितारत्नतोऽन्यत्रापि भवन्ति । केषिद्विहिता एव प्रयोगान् उन्नीयन्ते । “कृवापाजिमिस्वदिसाच्छश्रुय उण” (२० सू०)—काद, बायु, पायु, जायु, मायु, स्वायु, साधु, आयु ।

बाहुल्यं प्रकृतेस्तनुरष्टे । प्रायसमुच्चयनादपि लेपात् ।

कार्यसरोपविधेश्च तदुक्तं भगमरुदिभय हि सुसाधु ॥ १ ॥

माम च धानुजमाह मिरुवते न्याकरणे शक्यस्य च लोकम् ।

यत्न पदार्थविशेषसमुत्पत्त्य प्रत्ययत प्रकृतेश्च तद्व्यम् ॥ २ ॥

मज्जाम धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विधादनुबन्धमेतच्छान्मुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वप्र वर्तमानाधिकारादभूतार्थमिदं पचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्तमानं । चरितं तदिति चर्म । भवितुं तदिति भस्म । दृष्टिप्रद्वय प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधयो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृते । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतियोधी । प्रतिघोधी । प्रतिघोषी । प्रतिघापी । आयायी । भावी । लज्जयतन उपलब्धयान्ति । ओ गमी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराणद्वयोर्निपातयोर्लट्प्रत्यययोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ? यावदास्यति तावदोच्यते, वरणभूतया पुरा भविष्यति ॥

विभाषा कदाकहोः ॥ ५ ॥

कदा, कर्हि इत्येवयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।

उणादयो—सङ्गाविषये मे वर्तमान काल मे उणादि प्रत्यय विकल्प मे होमे हे ।

कृवापा—‘कृ’, ‘वा’, ‘पा’, ‘मि’, ‘स्वदि’, ‘शाधि’ तथा ‘अयू धानुओं मे उग् प्रत्यय होना है ।

भूतेऽपि—भूतकाल मे भी उणादि प्रत्यय देये जाते हैं ।

भविष्यति—भविष्यत् काल मे गमी आदि शब्द साधु हे ।

अनद्यतने—अनद्यतन भविष्यत् काल मे गमी आदि शब्दों की साधुना का प्रतिपादन करना चाहिए ।

यावत्—यावत् तथा पुरा इन दोनों में से किसी भी निपात के उपपद होने से धातु मे भविष्यत् काल मे लट् प्रत्यय होना है ।

विभाषा—कदा तथा कर्हि के उपपदत्व में धातु मे भविष्यत् काल मे विचित्र हे लट् प्रत्यय होना है ।

कदा मुह्यते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि मुह्यते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभापेति वृत्ते । किमो ह्युत्त(१) किंवृत्तम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाम् ।
दतरदतमौ चेति परिसख्यान स्मर्यते । किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातो-
र्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा लघुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः । क भवन्तो भोज-
यन्ति । क भवन्तो भोजयितारः । लघुक्रामः पृच्छति—कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति,
दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् ? कः
पाठलिपुरत्र गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेदेष । लिप्स्यमानासिद्धिलिप्स्यमानसिद्धिः । लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमा-
नाया भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः ।
यो भवत ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भवत दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भवत
दाता स स्वर्गं गन्ताः । लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाश्चक्षणी दातारं प्रोत्सा-
हयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैपादिलक्षणे येन स लोडर्थलक्षणे धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्भातोर्भवि-
ष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायप्रेदागच्छति, उपाध्यायप्रेदेदागन्ता,
अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमप्य(२)यनप्रपत्य-
लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति, विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्तते । ऊर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति
काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्त्तमानाद्भातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकारालङ् च ।
ऊर्ध्वं मुहूर्त्तलब्ध ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समासे, उत्तरपदद्विगुण(३) । भविष्यत-
रन्तद्विरोपणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तलब्ध उपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायप्रेदेदागच्छेत्, उपाध्यायप्रे-
दागच्छति, उपाध्यायप्रेदेदागमिष्यति, उपाध्यायप्रेदेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ
त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

किं वृत्ते—विभक्त्यन्त किम् शब्द तथा कतरप्रत्ययान्न एवम् कतरप्रत्ययान्न किम् शब्द के
उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से लिप्ता के गम्यमान
होने पर ।

लिप्स्यमान—लिप्स्यमानप्रयुक्त सिद्धि के गम्यमान होने पर धातु से भविष्यत् काल में
विकल्प से लट् प्रत्यय होता है ।

लोडर्थ—प्रैपादि लोडर्थ के लक्षक धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से ।

लिङ्—एक मुहूर्त्त के बाद के भविष्यत् काल में 'होने वाले लोडर्थलक्षक धातु से विकल्प से
लिङ् तथा लट् प्रत्यय होने हैं ।

(१) किंवृत्तमिति—यत्र द्विगुणोऽन्यवत्त्वेन वर्त्तते तत्सर्वं किंवृत्तम् । अनिप्रमगावावरागायाह-
नदित्यादि । तच्छ्रुतेन किं शब्दो गृह्यते । दतरदतमौ चेति—दतरदतमान्त किंशब्दरूपमित्यर्थः ।

(२) अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रेषः, शाकपादिवादिनामध्यमपदलोपः समासः ।

(३) आदिस्वरवृद्धेर्निबन्धमात्रत्वात् उत्तरपदद्विगुणं निपातनीयम् इत्याशयः । (मीमा०)

तुमुन्षुल् क्रियार्था क्रियाधायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे घातोभविष्यति काले तुमुन्षुल् प्रत्ययो भवति । भोजन् व्रजति । भोजको व्रजति । भुजि क्रियार्थं व्रजिन्नोपपदम् । क्रियायामिति किम् ? भित्तिष्य इत्यस्य जडा । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्ड । अथ क्रियार्थं षुल् विधीयते, यावता “षुल्चौ” इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति ? लृटा क्रियार्थोपपदेन वाच्येत । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति ? एव तद्धेतोऽज्ञाप्यते-क्रियायामुपदे क्रियार्थाया वासरूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विहिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भावे” इति प्रकृत्य ये घत्रादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया भवन्ति । किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते ? क्रियाधोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना वाच्येरन् । वासरूपविधिना न्वास्तीत्युक्तम् । अथ वचनप्रवृत्तौ किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? यावत् प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता सन्ति ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम्(१)अस्येनेति । पात्राय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकार क्तियोगार्थं । घातोऽप्यस्यो भवति भविष्यति काले कर्म-उपपदे क्रियाया च क्रियार्थायाम् । “कर्मण्यण्” इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेर-भावात् षुल् वाधित पुनरविधीयते, सोऽपवादवाद् षुल् वाधते, परत्वात् कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव—कादृष्टावो व्रजति, अधदावो व्रजति, गीदावो व्रजति, कम्बलदावो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेष क्रियार्थोपपदादस्य । शेषे, शृङ्गे भविष्यति काले, चकारान् क्रियाया धोपपद क्रियार्थाया घातलृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शपस्ववि-करिष्यति, हरिष्यति ॥

लृटः सद्भा ॥ १४ ॥

लृट् स्थाने सकृन्शी दन्तान्चौ वा भवत । अद्वयविवक्षितभावेऽयम् । तेन यथा लृट् शानृत्तानर्चा तथाऽस्यापि भवत । अग्रथमासमानाधिकरणादिषु निवृत्त्य, अन्यत्र

तुमुन्-क्रियार्था क्रिया के उपपद होने पर पातु से भविष्यत् काल में तुमुन् तथा षुल् प्रत्यय होते हैं ।

भाववचनाश्च—भाववाचक प्रत्यय भी क्रियार्था क्रिया के उपपद होने पर पातु से भविष्यत् काल में विहित होने हैं ।

अण्—कर्मकारक तथा क्रियार्था क्रिया के भी उपपद होने पर भविष्यत् काल में पातु से अण् प्रत्यय होता है ।

लृट् शेषे—क्रियार्था क्रिया के उपपदत्व तथा अनुपपदत्व में भी भविष्यत् काल में पातु से लृट् प्रकार होता है ।

लृटः सद्भा—लृट् के स्थान में मत्प्रत्यय शृन् तथा शानन् आदेश विकल्प से होते हैं ।

(१) अगामास्येन-अनिवमेन अन्योन्यविषयावगादनेनेत्यर्थ ।

विकल्प.—करिष्यन्तं देवदत्तं परय, करिष्यमाणं देवदत्तं परय, हे करिष्यन्, हे करिष्यमाण, (अर्जयिष्यमाणो वसति) । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प—करिष्यन् देवदत्त, करिष्यमाणो देवदत्त, करिष्यति, करिष्यते ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्भातोर्लुट् प्रययो भवति । लुटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिरुद्धः । तेन व्यामिश्रे न भवति—अद्यश्वो वा भविष्यतीति । परिदेवने (१) अस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्याः । इयं नु कदा गन्ता, यैव पादौ निदधाति । अयं नु कदाप्येता, य एवमनभियुक्त ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कोलेषु प्रयया । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसी पादः । रुजः तस्य रोगः । विशत्यसी वेदः । स्पृश उपनास इति वक्तव्यम् । स्पृशतीति स्पर्श उपनास । ततोऽन्यत्र पद्याद्यच् भवति—स्पर्शो देवदत्त । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्तुर्द्धातोः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिर तिष्ठन् कालान्तर सरतीति धात्वर्थस्य कर्ता युज्यते । चन्दनसारः । स्थिर इति किम् ? सर्ता, सारकः । व्याधिमास्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीमारो व्याधिः । विसारो मास्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्वन् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवति, तेनार्थनिरुद्धाः क्रियमाणः सर्वधानुविषय कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुर्न बोध्यते । यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रयया विधीयन्ते । पुंलिङ्गकवचन चात्र न लङ्गम्, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव—पक्वि, पकम्, पचनम्, पाकौ, पाका इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायाम् विषये धातोर्वन् भवति । प्रास्यन्ति त प्रास । प्रसीदन्ति त प्रसेव । आहरन्ति तस्मात्प्रसमित्याहारः । मधुराहारः । गणमिळाहारः । अकर्तराणि किम् ? मिपत्यसो मेप । संज्ञायामिति किम् ? कर्मण्य कटः । चकार. संज्ञायभिचारार्थः—

अनद्यतने—अनद्यतन भविष्यत् वाच्य में धातु से लुट् प्रत्यय होना है ।

परिदेवने—परिदेवन अर्थ में (अचनन) भविष्यत् काल में भी स्वस्तनी अर्थात् लुट् प्रत्यय, का ही विधान समझना चाहिए ।

पदरुज—'पद', 'रुज', 'विश' तथा 'स्पृश' धातुओं से घञ् प्रत्यय होना है ।

स्पृश—'स्पृश' धातु से उपनास अर्थ में घञ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

सु स्थिरे—'सु' धातु से स्थिरत्वविशिष्टकर्मण्य में घञ् प्रत्यय होना है ।

व्याधि—व्याधि, मास्य तथा बल अर्थ में भी 'सु' धातु से घञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भावे—भाव अर्थ में धातु में घञ् प्रत्यय होना है ।

अकर्तरि—कर्तृभिन्नकारक के वाच्य होने पर धातु से संज्ञाविषय में घञ् प्रत्यय होना है ।

(१) परिदेवनमनुवचनम् । स्वस्तनीति लुट् पूर्वाचार्यसंज्ञा । अनभियुक्तः=परिचयरहितः ।

को भवना दायो दत्त, को भवना लाभो लब्ध । कारकग्रहण पर्युदासे न कर्त्तव्यम् ? तत्कि-
यते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् “आदेच उपदेशोऽशिति” इति । इत
उत्तरं भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्याया गम्यमानाया सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एङ्हतण्डुल-
निचाय (१) । द्वौ शूर्पनिष्पादौ । ‘कृ विसेवे’-द्वौ शरीरौ, त्रय कारा । सर्वग्रहणम-
योऽपि वाच्यतायम् । पुरस्तादपवादभ्यायेन ह्यचमेय चायेत, नापम् । परिमाणाख्याया-
मिति किम् ? निश्चय । अपावाग्रहण रुटिनिरासार्थम्, तेन मुख्यापि गृह्यते, न प्रस्था-
येव । घञनुक्रमगमपरांविषये, अग्रप्रत्ययारुहो न बाध्यन्ते—एका तिलोन्मिद्धति, द्वे
प्रसूनी (२) । छदारजारी कर्त्तरि गिलुक् चछ । दारयन्तीनि दारा (३) । जरयन्तीति
जारा ॥

इडश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवाद । अध्याय । उपेयास्मादधीते उपा-
ध्याय । अपादाने स्त्रियामुपसर्गान्न नदन्ताच्च वा ङीप्छ । उपाध्याया, उपाध्यायी ।
छशु वायुवर्णनिवृत्तेषुछ । शारो वायु । शारो (४) वर्ण । शारो निवृत्तम् ॥

गीरिवाहृन्मीशार प्रायेण सिद्धिरे वृत्त ॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवाद । मराव । उपराव ।
उपसर्ग इति किम् ? रुव ॥

परिमाणा—परिमाण-मज्ञा के अर्थ में सभी धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

दारजारी—कर्त्ता अर्थ में हनुमण्यन्त ‘ट’ तथा ‘जृष्’ धातुओं से घञ् प्रत्यय तथा णिच् के
लोप का निषान्त ममज्ञना चाहिए ।

इडश्च—‘इड्’ धातु से ना घञ् प्रत्यय होता है ।

अपादाने—अपादानार्थ में लोत्त्वविवक्षा में ‘इड्’ धातु से घञ् प्रत्यय तथा घञन्त से ङीप् का
विधान समझना चाहिये ।

शु—वायु, वर्ण तथा निवृत्त अर्थों में ‘शु’ धातु से घञ् प्रत्यय अङ्गान्तर्य है ।

उपसर्गे—उपसर्गापवादक ‘रु’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) निचोयने राशिाकिन्ने इति निचायो राशि, तण्डुलाना निचाय इति पञ्चासमास ।
निष्पूयने शोष्यते तुषाघनयनेन सन्तण्डुलादि । शूर्पेण निष्पाव शूर्पनिष्पाव । विक्षितो धान्यादिः
कार । अच्छिति—ऊर्ध्वोऽङ्गो राशि इति पदमञ्जरी ।

(२) द्वे प्रसूनी इति वनित ।

(३) दारा इत्यस्यामे अचि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यचापि सिद्धयति । घनापि घनोऽग्न उराप
इति स्वरसिद्धि इति वचिदधिकतुल्यगम्यन ।

(४) चित्रीरुणामत्र घञ्बर्थ, चित्रीक्रियनेनेनाधय इति निचोकरणम् । निचियने आदियने-
ऽनेन शरीरमिति निवृत्तमावरणमुच्यते इति पदमञ्जरी ।

समि युद्बुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु, दु, दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संवाव(१) । संद्राव । संदाव । समीति किम् ? प्रयव ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि, णी, भू इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । भजपोरपवाद । धाय । नाय । भाव । अनुपसर्गे इति किम् ? प्रश्रय, प्रणय, प्रभवः । कथं प्रभावे राज्ञ ? प्रकृष्टो भान इति प्रादिसासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञ ? "कृत्यस्तुते बहुलम्" इत्यञ् भविष्यति ॥

चौ क्षुभ्रुवः ॥ २५ ॥

बाधुपपदे क्षु, भ्रु इत्येताभ्या धातुभ्या घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विश्रावः । विश्रावः । वाविति किम् ? चव, श्रव ॥

अचोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अच, उत् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनाय (२) । उच्चाप । कथमुच्चय पदार्थानाम् ? "हृत्पुत्तुते बहुलम्" इत्यञ् भविष्यति ॥

प्रे ह्रस्तुसुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द-उपपदे ह्र, स्तु, सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्रात्र । प्रस्ताव । प्रस्तावः । प्र इति किम् ? द्वव, स्तव, सव ॥

निरभ्योः पूत्योः ॥ २८ ॥

पू इति पूडपूजो सामान्येन ग्रहणम्, 'दन् द्देदने' । यथासंख्यमुपसर्गस्यञ्च । निरभिपूर्वयो पूत्वोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पात्र (३) । अभिलाष । निरभ्योरिति किम् ? पव, लव ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

'गृ शब्दे', 'गृ निगरणे' द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः गृ इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गार (४) समुद्रस्य । निगारो देन्दस्य । उन्न्योरिति किम् ? गारः ॥

समि—समुपपदक 'उ', 'दु' तथा 'हु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

श्रिणी—अनुपसर्गक 'श्रि', 'नी' तथा 'भू' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

चौ क्षुभ्रुव—वि के उपपद होने पर 'क्षु' तथा 'भ्रु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

अचो—अच तथा उ के उपपद होने पर 'चो' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रे—प्र शब्द के उपपद होने पर 'ह्र', 'स्तु' तथा 'सु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

निरभ्यो—निपूर्वक 'पूत्' तथा 'पू' धातुओं से और अभिपूर्वक 'दन्' धातु से घञ् प्रत्यये होता है ।

उन्न्योर्ग्र—उत्पूर्वक तथा निपूर्वक 'गृ' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) संवाव पिष्टविकारोऽनुपविशेष, मयूषने मिश्रीक्रियते गुहजीरकादिभिरिति कृत्वा इति पदमशरी ।

(२) अथो नयनमवनाय, कर्धनयनमुत्राय, उग्रयस्त्वपेक्षा इति पदमशरी ।

(३) निष्पात्र, वीक्षीषान्यविशेष, निष्पृषते क्षर्पादिभिरिति कृत्वा इति पदमशरी ।

(४) वदारीऽपिप्रशब्द शब्दः, निगारो भक्षणम् इति पदमशरी ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उग्न्योरिति वसते । कृ इत्येतस्माद्भातोऽग्न्योरुपपद्योर्ध्वं प्रत्ययो भवति धान्य-
विषयश्चेद्भातयो भवति । विषेः पार्थक्यं किरतेग्रहणं न हिंसार्थस्य, (१) अनभिधानात् ।
उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? भेद्योत्कर, पुष्पनिकर ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगो मूर्धात् स्वीतेर्व्यप्रययो भवति । सस्तावरद्युन्दोगानाम् । समे-य
स्तुवन्ति यस्मिन् देशे द्युन्दोगा स देश सस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् ?
संस्तवश्चात्रयो ॥

प्रे स्तोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

'स्तुन् भावद्भातने', अस्माद्भातोऽप्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न येष्वविषय-
प्रयोगो भवति । शब्दप्रस्तार (२) । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिप्रस्तार (३) ॥

प्रथमे वाचशब्दे ॥ ३३ ॥

'स्तुन् भावद्भातने', अस्माद्भातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथमे वाच्यमाने,
तच्चेत् प्रथम शब्दविषय न भवति । प्रथम विस्तीर्णता । पदस्य विस्तार (४) । प्रथम
इति किम् ? तृणविस्तार । अशब्द इति किम् ? विस्तीर्ण वक्ष्यमाणम् ॥

द्युन्दोनाग्नि च ॥ ३४ ॥

द्यौ न इति वसते । विपूर्वास्तुणात्तेद्युन्दोनाग्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (५) वृत्तमग्र
द्युन्दो गृह्यते, यस्य गायन्वाडयो विरोधा, न मन्त्रत्राहणम्, नामग्रहणात् । विष्टार-
पक्तिरुद्भूतः । विष्टारवृत्तीरुद्भूतः । विष्टारपक्तिरुद्भूतः द्युन्दोनाग्नि, न यन्मन्त्रं वाच्यरूपम्,
तत्र व्यवयव्येन तद्वसते । द्युन्दोनाग्नीत्यधिकरणसप्तम्येया ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्यपपदे प्रदेर्जातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । अयोऽपवादः । उद्यमाहः । उद्यमसि निपूर्वा-

कृ धान्ये—उत्पूर्वक 'कृ' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि धान्य का सम्बन्ध धान्य से हो ।

यज्ञे—यज्ञविषयक प्रयोग में सम्पूर्णक 'स्तु' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रे—यदि यज्ञविषयक प्रयोग न हो तो 'स्तुन्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रथमे—विपूर्वक 'स्तुम्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि उससे शस्त्रादिरिकविषयक प्रथम
(विस्तार) की प्रतीति हो ।

द्युन्दो—निपूर्वक 'स्तुम्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से द्युन्दोविशेष (=वृत्त)
का अभिधान होता हो ।

उदि—उत्पूर्वक 'ग्रह' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

उद्यमसि—खगोलिक भातुनिप्रदानमाधनीभूत पदार्थविशेष के उद्यमन तथा उनके अवनमन
अर्थों में निपूर्वक 'ग्रह' धातु से भी वेद विषय में घञ् प्रत्यय का निधान अवश्यन्य है ।

(१) अनभिधानात् = शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

(२) मणिप्रस्तार इत्यप्युदाहरणं कथितम् ।

(३) प्रस्तारो मुष्टिविशेष, बर्हिर्विज्ञानं प्रस्तारो बर्हिप्रस्तारः ।

(४) विस्तारमिदं गायत्री ।

(५) अश्वत्थामादस्तमस्वस्य द्युन्दो वृत्तम् । तदुक्तम्—'वृत्तमश्वत्थसंख्यात् जानिर्मात्राहता
भवेत्' इति । (श्रौत०)

दपीप्यते सुगुहमननिपातनयो ॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राम च निग्रामं च ब्रह्म देशा
अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् भवति, मुष्टिविषयस्चेद्वात्वर्थो भवति । मुष्टि-
रद्वलिसंज्ञिवेश । अहो महस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । इदमुष्टितात्पाद्यते ।
मुष्टाविति किम् ? संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योनीणोर्धूताश्रेपयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासक्य निय हणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अशोऽप-
बाहः । धूताश्रेपयोः (१) अत्रापि यथासक्यमेव सम्बन्धः । श्रुतविषयश्रेष्ठपतेरर्थः, अश्रेप
विषयश्रेष्ठिर्णर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमश्रेपः । श्रुते तावत्—परिणायेन
शारान् इति । समन्ताभ्यनेन । अश्रेपे—पूर्वाऽत्र न्यायः । धूताश्रेपयोरिति किम् ?
परिणयः, न्यस्य गतः पाप ॥

पराधनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे हणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति अनुपात्यये गम्यमाने । इमप्राप्तस्यान-
तिपातोऽनुपात्ययः, परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् ?
काष्ठस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः श्रोतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि, उप इत्येतयोश्चोपपदयोः श्रोतेर्धातोर्घञ् भवति पर्याये गम्यमाने । तव विज्ञाय ।
मम विज्ञाय । तव राजोपज्ञाय । तव राजानमुपज्ञागितु पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति
किम् ? विज्ञाय (२), उपज्ञाय ॥

हस्तादाने चैरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चैरस्तेय चौर्यं भवति । हस्ता-
दानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य ऋयते । धुपप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति

समि—समुपसर्गाक 'ग्रह' धातु से मुष्टि अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है ।

परि—परिपूर्वक 'नी' धातु तथा निपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्तों
द्वारा क्रमशः घञ् तथा अश्रेप अर्थों की प्रतीति हो ।

पराधनु—परिपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है अनुपात्यय (परिपाटी) अर्थ में ।

व्युपयोः—पर्याय अर्थ में विपूर्वक तथा उपपूर्वक 'शीङ्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

हस्तादाने—'चि' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से स्तेयभिन हस्तकरणाक
ग्रहण की प्रतीति होती हो ।

(१) अश्रादिभिः क्रीडन घनम्, श्रेष वस्त्रं श्रेषणम्, श्रेषथलनमश्रेषोऽवन्ननम् । इतिमनश्चारी-
उपचारः, तरमादस्य प्रसरतश्चारीऽनपचारः । इति=वाचने । एषोऽत्र न्यायः—इतदत्र दद्यादाति-
मित्यर्थः । न्ययो वादा इति पदमजरी ।

(२) विज्ञाय = लक्षय । उपज्ञाय = समीपक्षयनम् । उपज्ञायो गर्तं, यथा माथे—'इति नोप-
चरयोऽपि यथात्रुर्गुणयुर्गान्' इति ।

किम् ? वृद्धशिखरे फलप्रचय करोति । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयश्रीर्मेण । छत्रचयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ६(१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वेष्टश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवासः परिमिश्रित निवास, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः शरीरम्, राशीकरणसुपसमाधानम्, इत्येतेष्वर्थेषु चिन्तोतेष्वन्वयः भवति, धातो-
रादेश्च ककार आदेशः । निवासे साधन-चिराल्लिनिकायः (२) । चितौ-आकाय-
मग्निं चिन्वीत । शरीरे-अनिश्चयाय । उपसमाधाने-महागोमयनिकायः । एते-
स्त्विति किम् ? चय । इह क्रमात् भवति-महान् काष्ठनिचयः ? बहुत्वमत्र विवक्षितं
नोपसमाधानम् ॥

सधे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिना समुदायः सधः । स च द्वया प्रकाराभ्यां भवति-एतन्धर्मसमा-
वेशेन, औत्तरार्धेण वा । तत्र औत्तरार्धवर्षदासादितरो गृह्यते । सधे वाच्ये चिन्तोतेष्व-
तोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आदेशः कः । भिक्षुकनिकायः । मातृगणनिकायः । वैयाकरणनिकायः ।
अनौत्तरार्धे इति किम् ? छत्रमिचय । प्राणिविशेषाणां सधस्येह न भवति-कृताकृत-
समुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् छियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म क्रिया, व्यतिहार परस्पर करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्ध्वं प्रत्ययो
भवति स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये । चकारो विधेयणार्थः, "णच् छियाम्" इति । व्यासक्रोशी,
व्यावलेखी, व्यावहारी वृत्तं । छियामिति किम् ? व्यतिपादो वर्तते । व्याधिपदेऽपि
एचिद्विद्यते-व्यवहारी, व्यावचर्य । इह न भवति-व्यतीचा, व्यतीहा वर्तते, व्याग्युची
भवति । नदंतद्विचयः कथं सम्पत्ते ? "कृम्यलुदो बहुलम्" इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियागुणभ्यां कारभ्येन सम्बन्धः । अभिविधौ गम्यमाने
धातोर्भावं इनुण् भवति । साकृदिनम् (३), सागविणम्, सान्द्राविणं वर्तते । अभिविधा-
विति किम् ? सकोटः, सरावः, (४) सत्रावः । भाव इति वर्तमाने पुनर्भावाग्रहणं चास्वरूप-

उच्यते-उत्पूर्वक 'वि' धातु से उत्पन्न अर्थ में भी वच् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना
चाहिए ।

निवास-निवास, चित्, शरीर तथा राशीकरण अर्थों में 'वि' धातु से वच् प्रत्यय होना है
और धात्वादि वकार को ककारादेश भी ।

सधे-औत्तरार्धान्तरिक मय अर्थ में 'वि' धातु से वच् प्रत्यय होना है ।

कर्मव्यतिहारे-औत्तरविवक्षा में भाव अर्थ में धातु से क्रिया-विनिमय के गम्यमान होने पर
णच् प्रत्यय होना है ।

अभिविधौ-अभिविधि अर्थ के गम्यमान होने पर धातु से इनु प्रत्यय होता है ।

(१) कचिद्विनिकमिदं नाम्नि ।

(२) चित्रतिर्जनपदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिनवासो देशः, चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनि इति
कायः । गोमयनिकायः-प्रकीर्णानां गोमयानानेकानां राशीकरणम् ।

(३) साकृदिनम् = समन्दाह ।

(४) सत्रावः इत्यनन्तरं सद्राव इति प्रत्युदाहरणं स्पष्टतया समि सुद्राव इत्यस्यानवकाश-
इति पदमशरी ।

निरासार्थम्, तेन घञ् न भवति । ह्युदा तु समावेश इत्यन्ते—संकूटनं वर्त्तते । त-कथम् ?
“कृत्यह्युदो बहुलम्” इति ॥

आक्रोशेऽवन्योग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अव, नि इत्येतयोहपद-
योर्महोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोश शपनम्(२) । अवग्रहो
हन्त ते वृषल भूयात् । निग्रहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अवग्रह
पदस्य, निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्तायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्ताया गम्यमानायाम् ।
पात्रप्रमाहेण(३) चरति भिक्षुः पिण्डार्थं(४) । ख्वप्रमाहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थं ।
लिप्तायामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परो यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहोर्घञ् प्रत्ययो भवति, यज्ञविषयश्रेष्ठप्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् ।
उत्तरपरिग्राहः । अधरपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नो घृ धान्ये ॥ ४८ ॥

घृ इति वृहूहृमो सामान्येन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे घृ इत्येतस्माद्भातोर्धान्यविशेष-
ाभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अघोऽपवादः । नीबारा नाम ग्रीहय (५) । धान्य इति किम् ?
निबारा कन्दो ॥

उदि श्रयतिर्योतिपूद्वयः ॥ ४९ ॥

उच्चब्द उपपदे अघत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । उच्छ्रायः ।
उद्यायः । उपायः । उद्धायः । कथं “पतनान्ता समुच्छ्राया” इति ? वक्ष्यमाणं विभाषा-
महणमिह सिद्धावलीकितम्यायेन संबध्यते ॥

आक्रोशे—अवपूर्वक तथा निपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है, प्रत्ययान्त से
आक्रोश (अनिष्टकामना) की प्रतीति होने पर ।

प्रे—अपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से लिप्ता अर्थ के गम्यमान होने पर घञ् प्रत्यय होता है ।

परो—परिपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से वक्षविषयक अर्थ की प्रतीति
होने पर ।

नी—निपूर्वक ‘घृह्’ तथा ‘घृन्’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त के द्वारा धान्य-
विशेष के अभिधान होने पर ।

उदि—उत्पूर्वक ‘शि’, ‘उ’, ‘शू’ तथा ‘दु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) दृष्टेति—दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यत्र तत्र दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम् । तत्र पुन रशरि-
तःतम्, तयो हि शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दरशानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—यत्र यत्र
स्वरितस्य प्रतिशायये, तेषुणः ।

(२) शपनमनिष्टासनम् । अवग्रहोऽभिभवः । निग्रहो बाधः ।

(३) पात्रप्रमाहेण—मिश्रापात्रोपादानेन, गृहीतवान् इति यावत् । प्रग्रहो मदः, प्रग्रहो
वाग्भिनिवेशः ।

(४) पिण्डपातसी इति इति ।

(५) मयनि इत्यधिक पाठः ।

विभाषाऽऽहिरुद्रोः ॥ ५० ॥

आहिरुद्रोऽप्युपदे रीतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आराव', आगव' ।
प्लाव', प्लाव' ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्द्ये ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिवन्द्ये-
भिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चित्प्रतिवन्द्यो वर्षप्रतिवन्द्यः । अवग्रहो देवस्य (१),
अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिवन्द्य इति किम् ? अवग्रह पदस्य ॥

ग्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेत्येव । ग्रहाब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तवाच्यरक्षेद्गणितं सधन्वी भवति । वणिक्सधन्वेन च तुलामूर्त्रं लक्ष्यते, न तु
वणिजस्तन्मन्त्रम् । तुला प्रपृच्छते येन सूत्रेण न शब्दार्थः । तुलाप्रपृच्छेण चरति, तुलाप्रपृच्छेण
चरति वणिगन्धो वा । वणिजामिति किम् ? ग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा ॥ इति वर्तते । ग्रहाब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
रश्मिरश्मौ प्रत्ययान्तैर्नाभिधीयते । रथादिपुक्तानामन्वादीनां समयनार्थं रश्मिं रश्मिरिह
पृच्छते । ग्रह, ग्रहाह ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा, ग्रह इति वर्तते । ग्रहाब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तेन वेदाच्छादनविशेष उच्यते । आचार', प्रवर' । आच्छादने इति किम् ?
प्रवरा गौ ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिच्छादे उपपदे अवज्ञेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने
गम्यमाने । अवज्ञानमकार । परिभाष, परिभव । अवज्ञाने इति किम् ? सर्वतो भवर्नं
परिभव ॥

विभाषा—भाट् के उपपर होने पर 'रु' तथा 'प्लु' धातुओं के विकल्प से घञ् प्रत्यय
होना है ।

अवे—भवपूर्वक 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य
वर्षप्रतिवन्द्य हो ।

ग्रे—ग्रहब्द के उपपदान में 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
का वाच्य वणिक्सधन्वा पदार्थ हो ।

रश्मौ—रश्मिर्नामपदक 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का
वाच्य रश्मि (लगाम) हो ।

वृणोते—प्रपूर्वक 'वृ' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से आच्छादन
अर्थ भी प्रतीति होती हो ।

परौ—परिपूर्वक 'भृ' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य
तिरस्कार हो ।

(१) अवग्रहो देवस्य—देवकर्तृको नर्णभाव ।

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते यावत् "कृत्यबहुतो बहुलम्" इति।
उवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। चकारो
विशेषणार्थ — "अन्त" "धाद्यचन्ताजविप्रकाणाम्" इति। चयः। अयः। जयः। वयः।
सञ्ज्ञिषी भयादीनामुपसहयानम्। नपुंसके सादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वयम्। छत्रम्
सर्वो हृन्दमि वचन्यैः। ऊर्वोरगुमे जवः। पञ्चोदनसव (१) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। पिङ्करणं स्वरायम्।
करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्य -यवः, स्तवः, हवः, पवः। दकारो मुखसुप्तार्थः। मा
भूतादपि परस्तपरः ॥

ग्रहघृहनिधिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः।
ग्रहः। वरः। वरः। निश्चयः। गमः। निश्चिग्रहण स्वरायम्। छत्रिण्योरुपसहयानम्।
घशः। रणः। छत्रयं कविधानं स्थारनापाव्यधिहनिपुध्यर्थम्। प्रतिघ्नन्तेऽस्मिन्निति
प्रत्य (२) पर्वतस्थः। प्रस्ताप्यस्मिन्प्रस्तनः। प्रविशत्यस्यामिति प्रपा। आधिभ्यस्ति तेनेपा-
दिपः। निहृयन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः। आयुष्यतेऽधेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽद् ॥ ५९ ॥

अविद्येव। उपसर्ग उपपदेऽद्धातोर्प् प्रत्ययो भवति। विपस (३)। प्रपसः। उपसर्ग
इति किम्? घातः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अव्येक्षितोर्ण प्रत्ययो भवति, चकारादप् च। न्वावः। निघसः ॥

एरच्—उवर्णान्त धातुओं से भाव और कर्तृभिन्न कारक में अच् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से
सञ्ज्ञा के सम्बन्ध होने पर।

अविषयी—'अय' अदि अच्प्रत्ययान्त शब्दों का भी साधुत्व अवगम्य है।

जवस्तवी—छन्दोविषय में अच्प्रत्ययान्त 'जव' तथा 'तव' शब्दों का भी साधुत्व समझना
चाहिए।

ऋदोरप्—ऋकारान्त तथा उवर्णान्त धातुओं से अप् प्रत्यय होता है।

ग्रह—'ग्रह', 'वृ', 'ह', निम्न पूर्वक 'वि' तथा 'यम्' धातुओं में गो अप् प्रत्यय होता है।

घशि—'वश' तथा 'रण' धातुओं से भी अप् प्रत्यय समझना चाहिए।

घत्रयं—'स्था', 'रना', 'पा', 'व्यध्', 'हन्' तथा 'युध' धातुओं से घत्रय में क प्रत्यय का
विधान अवगम्य है।

उपसर्गेऽद्—उपसर्गापपदक 'अद्' धातु से ऋप् प्रत्यय होता है।

मी—निपूर्वक 'अद्' धातु में प तथा अप् प्रत्यय होते हैं।

(१) पिण्डोदनसव इति कविम्।

(२) प्रथ = सातु, प्रस्न = कटाह, प्रपा = पानीयद्यालकी। आधि = आयुधम्।

(३) विपस = वैश्वदेवविशिष्टमन्त्रम्।

व्यघञपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यघ, जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । व्यघ' । जप' । अनु-
पसर्ग इति किम् ? आभ्याधा, उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येत । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वन, स्वान् ।
हस, हास । अनुपसर्ग इति इति किम् ? अस्वान्, प्रहाम् ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं, वा, इति वर्त्तते । सम्, उप, नि, वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गोऽपि यमेवा अप्
प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । सयम, सयाम् । उपयम, उपयाम् । नियम, नियाम् ।
वियम, वियाम् । अनुपसर्गात् लक्ष्यपि-यमः, याम् ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अधित्येव । निशाब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन इत्येतेभ्यो घातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो
भवति । घञोऽपवाद । निगद, निगाद । निनद, निनाद । निपठ, निपाठ ।
निस्वन, निम्बान् ॥

कणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्ग इति वर्त्तते । कणतेधांतोनिपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणाया वा अप् प्रत्ययो
भवति । घञोऽपवाद । सौपसर्गाच्च वीणाया ग्रहणम् । निङणः, निङाण । अनुपस-
र्गात्-ङण, क्काण । वीणाया लक्ष्यपि-कल्याणप्रकणा वीणा । एतेष्विति किम् ? अतिक्रानो
वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

'पण इत्यहारे स्तुतौ च ।' अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने ।
नित्यग्रहण विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपण । शाकपण । सत्यवहाराय मूलकाधीना य-
परिमितो मुष्टिर्यभ्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाण ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेधांतोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । विद्यामदः । धनमदः । कुल-
मदः । अनुपसर्गे इति किम् ? उम्माद, प्रमाद ॥

व्यघ—अनुपसर्गक 'व्यघ' तथा 'जप' धातुओं से अप् प्रत्यय होता है ।

स्वन—अनुपसर्गक 'स्वन' तथा 'हस' धातुओं से भी विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।

यम—सम्, उप, नि तथा वि उपसर्गों के उपपद होने पर 'यम' धातु से विकल्प से अप्
प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक 'गद', 'नद', 'पठ' तथा 'स्वन' धातुओं से विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।

ङणा—निपूर्वक तथा अनुपसर्गक 'ङण' धातु से भी वीणा अर्थ में अप् प्रत्यय विकल्प से
होता है ।

नित्यम्—परिमाण यदि प्रत्ययान्त का वाच्य हो तो 'पण' धातु से नित्य अप् प्रत्यय
होता है ।

मदो—अनुपसर्गक 'मद' धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

प्रमदसंमदा हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद, सम्मद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कम्बानां प्रमदः । कोकिलानां सम्मदः । हर्ष इति किम् ? प्रमाद, सम्माद । प्रसम्भामिति नोक्तम्, निपातनं रुढयर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपपदयोरजतेर्दातोः । पशुविषये धात्वर्थं अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । 'अज गतिविषययो' इति पठ्यते, स सम्पूर्वः समुदामेवर्त्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनाम्, समुदाम् इत्यर्थः । उदजः पशूनाम्, प्रेरणमित्यर्थः । पशुत्विति किम् ? समानो ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियानाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वान्वर्थो भवति । ग्रहेरप सिद्ध एव, इत्यर्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेऽपि किम् ? ग्रहः पादस्य । अग्नये ग्लहि प्रहृष्टग्रन्तरमाहुः, ते घञः प्रत्युदाहरन्ति-ग्लह इति ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भप्रदं जम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हुः सम्प्रसारणं च न्यम्पुपविषु ॥ ७२ ॥

भि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यपदेर्दातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवादः । निहव । अभिहव । उपहव । विहव । एतेष्विति किम् ? प्रह्रावः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्यपतेर्धातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आह्वयस्तेऽस्मिन्निर्वाहवः । युद्ध इति किम् ? आह्रावः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आह्रुर्वस्य ह्यपतेर्धातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं वेद-भिधेयं भवति । निपिषम्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः पशूनाम् ।

प्रमद—हर्ष अर्थ में 'प्रमद' तथा 'सम्मद' शब्दों का निपातन है ।

समुदो—सम् तथा उद् उपसर्गों से मिलिहा 'अज' धातु से पशु विषय में अप् प्रत्यय होता है ।

अक्षे—अक्षविषयक धात्वर्थ होने पर 'ग्रह' धातु से अप् प्रत्यय के साथ माघ रकार के स्थान में लकारादेश का भी निपातन है ।

प्रजने—प्रजन अर्थ में 'सृ' धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

हुः—भि, अभि, उप तथा वि के उपपर होने पर 'ह्येप्' धातु से अप् प्रत्यय तथा वि को सम्प्रसारण भी हो जाता है ।

आङि—आह्रपूर्वक 'ह्येप्' धातु से भी अप् प्रत्यय तथा व को सम्प्रसारण हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य पुरुष हो ।

निपान—आह्रपूर्वक 'ह्येप्' धातु से अप् प्रत्यय, प्रहृति को सम्प्रसारण तथा उने वृद्धि का निपातन किया जाता है ।

कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आह्वयन्ते । निपानमिति किम् ? आह्वायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययतेः सम्प्रसारणमप्यप्रत्ययश्च भवति भावेऽभिधेये । हय । हये हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वायः । भावग्रहणम् “अकर्तरि च कारकं सञ्ज्ञायाम्” इत्यस्य निराम्यार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्तते । हन्तेर्धातोः अनुपसर्गो भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्सन्निधौ च वधादेशः, स चान्तोवाच । तत्रोवाचनिवृत्तिस्वरणात् उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भाव इत्येष—घात । अनुपसर्गस्येत्येष—प्रघात, विघात । चकारो भिन्नप्रत्ययान्तादेशेन सम्यग्यते, किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति—घातो वर्तते ॥

मूर्ता धनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येष । मूर्ति काठिभ्यम् । मूर्तावभिधेयाया हन्तेरप्यु भवति घनश्चादेशः । अग्र-धनः । दधिधनः । कथं घनं दधीति ? धर्मशब्देन धर्मा भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तर्घनो देशेऽनुपसर्गस्येति वर्तते । अन्तर्घनः । सञ्ज्ञाभूतो बाहीनेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकार पठन्ति—अन्तर्घनो देश इति, तदपि प्राकृतमेव । देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्ते प्रघण, प्रघाण इत्येतौ सञ्ज्ञौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघण, प्रघाण । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्धनोऽप्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेऽद्धन इति निपात्येतेऽप्याधानं चेन्नयति । उद्धन, यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अस्यानि काष्ठानि तद्वयन्ते तदभिधीयते । उद्धातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्येते अङ्गं चेत्तद्वयति । अपघनोऽङ्गम् । अपघन

भावे—मांस के वाच्य होने पर अनुपसर्गक ‘हेन्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को सम्प्रसारण हो जाता है ।

हनश्च—अनुपसर्गक, ‘हन्’ धातु से मानार्थ में अप् प्रत्यय और अप् प्रत्यय होने पर हन् को वध आदेश हो जाता है और वह वधादेश अन्तोदात्त भा हो जाता है ।

मूर्त्तौ—‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य काठिभ्य हो ।

अन्त—अन्त पूर्वक ‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा हन् को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य देश हो ।

अगारैक—प्रपूर्वक ‘हन्’ धातु से गृहैकदेश के वाच्य होने पर प्रघण तथा प्रघाण शब्दों का निपातन होता है ।

उद्धनो—उत्पूर्वक ‘हन्’ धातु से उद्धन शब्द का अत्याधान अर्थ में निपातन होता है ।

अपघनो—अपपूर्वक ‘हन्’ धातु से अङ्ग अर्थ में अपघन शब्द का निपातन होता है ।

एकदेशो न सर्व, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोविद्रुपु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्तते । अयस्, वि, द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्घातोः करणे कारकेऽप्यप्रत्ययो भवति घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । दुघनः । दुघज इति केंचिदुदाहरन्ति । कथं ज्ञेयम् ? अरीहणादिषु पाठात्, “पूर्वपदात्संज्ञायाम्” इति वा ॥

स्तम्भे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वर्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चत्तरादप्य, तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः । स्तम्बघनः । छविर्वा स्तम्बघना, स्तम्बघना इति ह्रस्वनेऽऽ । करण इत्येव—स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिवाद् उपपदे हन्तेर्घातोर्प्यप्रत्ययो भवति करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिह्रस्यतेऽनेनेति परिघः । पठिघ ॥

उपम आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप्यप्रत्यय उपधातोपक्ष निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्ये प्राधान्यं लक्षयति । पूर्वतोपमः । प्रामोपमः । आश्रय इति किम् ? पूर्वतोपघात एवाप्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुद्धोरपपदयोर्हन्तेर्घातोर्प्यप्रत्ययो भवति टिलोपो घातं च निपात्यते यथासक्यं गणोऽभिधेये प्रशमाया गम्यमानायाम् । नय पशूनाम् । उद्धो अनुप्याणाम् । गणप्रशंसयोः इति किम् ? संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप्यप्रत्ययटिलोपो घातं च निपात्यते निमित्ते चेदभिधेयं भवति । ममन्तान्मित निमितम् । ममारोहपरिणाहम् । निघा बुद्धाः । निघा दालय । निमितमिति किम् ? निघातः ॥

करणे—अयस्, वि इवन् द्रु के उपपद होने पर 'हन्' धातु से करण कारक में अप् प्रत्यय होना है और हन् की घन आदेश भी ।

स्तम्भे—स्तम्ब शब्द के उपपद होने पर 'हन्' धातु से करणकारक में क प्रत्यय और अप् प्रत्यय होते हैं ।

छियाम्—छीलिङ्ग में 'स्तम्बघना' तथा 'स्तम्बघना' शब्दों का निपातन होता है ।

परौ—परिपूर्वक 'हन्' धातु से करणकारक में अप् प्रत्यय होना है और हन् की घ आदेश हो जाता है ।

उपम—उपपूर्वक 'हन्' धातु से आश्रय अर्थ में अप् प्रत्यय तथा उपाध्यायेय का निपातन किया जाता है ।

संघोद्धौ—गण के अभिधेय होने पर सम्पूर्वक 'हन्' धातु से और प्रशंसा के गम्यमान होने पर ऊर्ध्वक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय, टिलोप तथा घात का निपातन है ।

निघो—निमित्त के अभिधेय होने पर निपूर्वक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय, टिलोप तथा घात का निपातन है ।

द्वितः क्तिन् ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । इदं द्वयस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । “वैभर्मिनित्यम्” इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । “द्वेषन्-पाके”-पाकेन निवृत्तम् पक्त्रिमम् । दुवप्-उपक्त्रिमम् । दुकृप्-कृत्रिमम् ॥

द्वितोऽधुच् ॥ ८९ ॥

इदं द्वयस्य तस्मात् द्वितो धातोरधुच् प्रत्ययो भवति भावार्थी । दुवेषु-वेषधु । दुभं भि-भ्यधु । दुष्ट-चवधु (१) ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । यज्वादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । इकारो गुणप्रतिषेधार्थः । यज् । याच्ना । यन । विरन । रक्ष्ण । प्रच्छेदप्रसारणं ज्ञापनात् “प्ररने चासन्नकाले” इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वप्नेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकार स्वार्थः । स्पन्त ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । उपसर्गं उपपदे घुमश्चेभ्यो धातुभ्य नि प्रत्ययो भवति । क्तिन्करणमात्रो लोपार्थम् । प्रदि । प्रधि । अन्तदि. ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुमश्चेभ्यो धातुभ्य कि प्रत्ययो भवति अधिकरणे कारकं । जल धीयतेऽस्मिन्निति जलधि । सरधि । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरविरामार्थम् । अकार. प्रत्ययानुवर्णार्थम् ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । क्तिन्ने भावार्थी धातोः । क्तिन् प्रत्ययो भवति । घनजपामपवादः । इति । चिति । मतिः । छन्मिन्नावादिभ्यश्च वक्तव्यः । भावादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । अस्ति । रास्ति । वीस्ति । सस्ति । कस्ति. । आस्ति । लब्धिः । अधुयजिस्तुभ्य करणे. । ध्रुयतेऽनयेति ध्रुति । इष्टि । स्तुति । छलाम्बलान्याहाभ्यो

द्वित — इ का इत्यंशो होता हो जिन धातु में डमने भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में द्विप्रत्यय होता है ।

द्वितो—द्वित धातु से भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में अधुच् प्रत्यय होता है ।

यजयाच—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में ‘यज’, ‘याच्’, ‘यन’, ‘वि-उ’, ‘प्रच्छ’ तथा ‘रक्ष’ धातुओं में नङ् प्रत्यय होता है ।

स्वपो—‘स्वप्’ धातु में नन् प्रत्यय होता है ।

उपसर्ग—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में उपसर्गक घुमश्च धातु में कि प्रत्यय होता है ।

कर्म—कर्मकारक के उपपद होने पर घुमश्च धातु से अधिकरण में कि प्रत्यय होता है ।

स्त्रियाम्—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में धातु से स्त्रीङ्ग में क्तिन् प्रत्यय होता है ।

क्तिन्—‘आ’ आदि धातुओं में भी क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

धुयजि—‘ड’ तथा ‘यज’ धातुओं में करणकारक में क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

लालाला—‘ल’, ‘लै’, ‘ल्य’ तथा ‘ल’ धातुओं में नि प्रत्यय समझना चाहिए ।

(२) डङ्, दधु इत्यपि अत्रि ।

निः । ग्लानिः । ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । अक्षकारत्वादिभ्यः क्तिष्ठिष्ठावद्भवति इति
यत्प्रत्ययम् । कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । जौर्णिः । लृनिः । पूनिः । असंपदादिभ्यः
विप् । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । अक्षिप्पीभ्यस्तेः । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थाग्रापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्थियामिति वर्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः खीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अष्टेऽप
चादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीर्णिः । संगीर्णिः । प्रपीर्णिः । संगीर्णिः । पक्तिः । भावप्रवृत्त-
मर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था, मस्येति ? “व्यवस्थायामसंज्ञायाम्” इति शापका-
नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे, स्थियामिति वर्तते । मन्त्रे शिष्ये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति
उदात्तः । प्रवृत्तिप्रत्ययोविभक्तिविपरिणामेन सवन्धः । कस्मादेवं कृतम् ? यच्चि-यार्थम् ।
वृद्धिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । चित्तिः । भूतिः । वीक्तिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामा-
न्येन विहित एव क्तिन्, उदात्तायै वचनम् । इपेस्तु “इष्ट्वा” इति निपातनं वक्ष्यति,
ततः क्तिष्पि विधीयते, मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊत्तिपूतिजृत्तिसातिहेतिकीर्त्तयथ ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति नाविवर्त्तते । ऊत्त्याह्वयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्तते । भवते
“स्वरात्स्वरन्विभ्यविनत्रागुपधायाद्य” इति ऊट् । ऊत्तिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेज्य-
तेश्च दीर्घ-व निपात्यन्ते । जृतिः । जृतिः । साति, मयतेरित्याभावा निपात्यन्ते,
सनोतेषां “जनमनसनाम्” इत्याद्यं कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्नेहिनोतेषां-हेति ।
कीर्त्तयते-कीर्त्तिः ॥

प्रजयजोभावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त ह्रस्वः । प्रजयजोभावे खीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः । निनो-
ऽपवादः । मज्या । इज्या । पिररणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

महायां समजनपटनिपतमनविदपुञ्जीहभृमिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वयमे । पूर्वं एवाग्राधोपकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः विषो क्यप्
प्रत्ययो भवति उदात्तः महाया विषये । समजनत्वम्यामिति समज्या । निपटा । निपट्या ।

श्रृङ्कार—श्रृङ्कारान् तथा “ट्” आदि धातुभ्यो मे विहित क्तिन् प्रत्यय निष्ठा प्रत्ययो को उत्तर
वार्धभागी होता है—देखा समजना बाहिर ।

सम्पदादिभ्यः—मन् आदि पूर्वेक ‘पद’ धातु से क्तिन् प्रत्यय समराना बाहिर ।

निपटनि—मन् आदि मे विहित ‘पद’ धातु से क्तिन् प्रत्यय ओ समराना बाहिर ।

स्वराया—भाव कथं मे ‘व्या’, ‘मा’, ‘पा’ तथा ‘यव’ धातुओं से क्तिन् प्रत्यय मे क्तिन् प्रत्यय
होता है ।

मन्त्रे—मन्त्रविषय मे भाव कथं मे ‘वृष’, ‘इष्ट’, ‘पक्’, ‘मति’, ‘भू’, ‘वी’ तथा ‘रा’ धातुओं से
क्तिन् प्रत्यय होता है और वह उदात्त भी हो जाता है ।

ऊत्तिपूति—‘ऊत्ति’, ‘पूति’, ‘जृति’, ‘साति’, ‘हेति’ तथा ‘कीर्त्ति’ शब्दों का निराकरण है ।

प्रज—मात्र कथं मे ‘प्रज’ तथा ‘यज’ धातुओं से क्तिन् प्रत्यय मे उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा-विषय मे सम्पूर्वेक ‘मज’, निपूर्वेक ‘मज्’, निपूर्वेक ‘पद’, ‘मज’, ‘मिज्’,
‘पुज्’, ‘दीह्’, ‘भृज्’ तथा ‘हज्’ धातुओं से क्तिन् प्रत्यय उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

मन्या(१) । विद्या । सुन्या । शन्या । मृन्या । इत्या । कथं तदुक्तम्—‘स्त्रियां भावाधिका-
रोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति’ इति ? भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो
न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

करातेर्धातो स्त्रिया श प्रत्ययो भवति चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः,
क्तिञपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृति ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इपेर्धातो श प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । छपरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽ
अट्ठानामुपमरपानम् । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अट्ठाना । अजागर्भकारो वाक्छ ।
जागरा । जागार्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकार प्रत्ययो भवति । किनोऽपवाद् । चिकीर्षा ।
जिहीर्षा । पुत्र्यीया । पुत्र्यकाम्या । लोलया । कण्ठ्या ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुण्मान् लत स्त्रियामकार प्रत्ययो भवति । किनोऽपवादः । कुण्डा ।
हुण्डा । ईहा । अहा । गुरोरिति किम् ? भक्ति । हल इति किम् ? नीति ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

पिङ्गुभ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य
प्रकृतया गृह्यन्ते । जूप्-जरा । ज्रूप्-जरा । भिदादिभ्यः खलवपि-भिदा, धिदा, विदा,
चिपा । गुहागिर्यापथ्यो । अन्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । शिया । तारा ।
धारा । रेखा । रेखा । चूडा । गीडा । वपा । वसा । सजा । अकपे सम्प्रसारण चञ् । कृपा ।
भिदा विदारणे । भित्तिरभ्या । धिदा द्रुधीनरण । क्षितिरभ्या ॥ आरा शस्याम् । आस्ति-
रभ्या । धारा प्रपाते । धतिरभ्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

‘चिति स्मृत्याम्’, ‘पूज पूजायाम्’, ‘कथ वाक्यप्रत्यये’, ‘कुम्बि आच्छादने’, ‘चर्च

कृञ —‘कृन्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक क्यप् तथा श प्रत्यय होते हैं ।

इच्छा—‘इप्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक श प्रत्यय तथा यक् के अभाव का निपातन है ।

परि—शप्रत्ययान्त ‘परिचर्या’, ‘परिसर्या’, ‘मृगया’ तथा ‘अट्ठाना’ शब्दों का भी निपातन
करना चाहिये ।

जागर्भ—‘जाट्’ धातु से विकल्प से अ प्रत्यय तथा श प्रत्यय होते हैं—देखा समझना
चाहिये ।

अ प्रत्याङ्—प्रत्ययान्त धातुओं से स्त्रीत्वार्थक अ प्रत्यय होना है ।

गुरोश्च—हलन्त गुण्मान् धातु से भी स्त्रीलिङ्ग में अ प्रत्यय होना है ।

पिङ्—पिङ् तथा ‘भिद्’ आदि धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

कपे—‘कप्’ धातु से अङ् प्रत्यय तथा प्रकृति को सम्प्रसारण हो जाता है ।

चिन्ति—‘चिन्ति’, ‘पूज’, ‘कथ’, ‘कुम्बि’ तथा ‘चर्च’ धातुओं में स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय
होना है ।

(१) नत्या इति न्यासममृत पाठः ।

१६ का०

अभ्यपने, चुरादि, इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । वया । वृम्बा । चर्चा । चकाराधुनापि भवति—चिन्तना(१) ॥

आतथ्योपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । किनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा । अधन्तरोक्तसर्गावृत्तिः । धदा । अन्तर्दा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

पयन्तेभ्यो धातुभ्य आस, श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रिया युष्मत्प्रत्ययो भवति । अकार इत्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । धन्यना । कथमास्या ? अहलोर्ण्यप्रतिप्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । धन्धि कथादिगुणो 'धन्धि विमोचनप्रतिषेधयोः' इति । न चुरादि 'धन्धि ग्रन्थ संदर्भे' इति, पयन्तर्वैभवे सिद्धत्वात् । अघट्टिवन्दिबिदिभ्य उपसंख्यानम् । घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेत्तादिभिरस्य प्रहणम्—'घट्ट चटने' इति । चौरादिकस्य 'घट्ट सयरणे' इत्यस्य न प्रहणम्, तस्य गेरित्येव सिद्धत्वात् । उपेरेनिच्छार्थस्य युच् वक्तव्यः । अभ्येपणा । अभ्येपणा । उपरेयां । पर्येपणा, परीष्टि ॥

रोगारूपायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगारूपाया गम्यमानाया धातोर्बहुल ण्वुल् प्रत्ययो भवति । सिद्धादीनामपवादः । आपयामहणं रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन सज्ञा भवति । बहुलप्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रहृदिक्का । प्रवादिका । (२) विचविका । न च भवति—शिरोचिं । अधात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । आशिका, नायिका वर्तते । अह्कृतिर्पा धातुनिर्देश इति वक्तव्यम् । भिदि । छिदि । पचति । परति । अवर्णाकारः । निर्देश इति प्रकृतम् । अकार । इकार । क्रादिफः । रेफः । अमरवर्णसङ्घः । अकारलोपश्च(३) । मरवर्धयि । अङ्गजादिभ्यः ।

आत—उपसर्गाविशिष्ट आकारान्त धातुओं से भी स्त्रीलिङ्ग में अह् प्रत्यय होता है ।

अधन्तरो—अथ तथा अन्य शब्दों से विशिष्ट धातुओं से भी उपसर्गोपरक धातु के समान कार्य समझना चाहिए ।

ण्यास—पयन् तथा 'आस' एवं 'श्रन्थ' धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में युच् प्रत्यय होता है ।

घट्टि—'घट्टि', 'वन्दि' तथा 'विदि' धातुओं से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इपे—अनिच्छार्थक 'इप्' धातु से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

परेर्वा—परिपूर्वक 'इप्' धातु से विकल्प से युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

रोगारूपायाम्—धातुभाव से बहुल करने ण्वुल् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त रोगरूपक हो ।

धात्वर्थ—धात्वर्थ निर्देश में धातुओं से ण्वुल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हक्—धातु के निर्देश के लिए धातु से हक् तथा स्निप् प्रत्यय अवगमन्य है ।

वर्णाव—वर्णवाचक शब्दों से क्कार प्रत्यय अवगमन्य है ।

रादिफः—र शब्द से रफ प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

मरवर्धोऽङ्ग—मरवर्ध शब्द से ङ प्रत्यय समझना चाहिए ।

ङ्गजादिभ्यः—'अङ्ग' आदि धातुओं से ङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चकाराधुनापि भवति—चिन्तना इत्यधिकम्, टीकाविरोधात् ।

(२) प्रचिन्ता इति न्वात्पाठः ।

(३) न्यामवदमरवीर्यदर्शनेनया नाव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

आजि । आति । आविः । इह् कृत्वादिभ्य ङ । कृषि । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञाया विषये धातोर्ण्वल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवा-
हेका(१) । अभ्युपस्रादिका । आचोषलादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिग्रहयोरिति च ॥ ११० ॥

पूर्व परिग्रहः, पश्चादख्यानम् । सूत्रेऽन्त्याचूतस्य पूर्वनिपातः । परिग्रहः आख्याने
च गम्यमाने धातोर्निश्च प्रत्ययो भवति चकाराद् ण्वुल् । विभाषाग्रहणात् परोऽपि य-
प्राप्नोति सोऽपि भवति । का स्व कारिमकार्पी ? का कारिकामकार्पी ? का क्रियाम-
कार्पी ? का कृत्यामकार्पी ? का कृतिसमकार्पी ? सर्वा कारिमकार्पम् । सर्वा कारिकामका-
र्पम् । सर्वा क्रियामकार्पम् । सर्वा कृत्यामकार्पम् । सर्वा कृतिसमकार्पम् । का गणिमजी-
गण ? का गणिकामजीगण ? का गणनामजीगण ? सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणि-
काम् । सर्वा गणनाम् । पूर्वम्—का याजिम्, का याजिकाम्, का याचिम्, का याचिकाम्,
का पाचिम्, का पाचिकाम्, का पक्तिम्, का पाठिम्, का पाठिकाम्, का पठित्तिम् इति
द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिग्रहयोरिति किम् ? कृति, कृति ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः, अहङ्गमहं, तयोग्यता, कृष्णं तद् वापरस्य(२)धार्यते, उत्प-
त्तिर्जन्म, ह्रायेतेऽर्थेषु धातोर्ण्वल् प्रत्ययो भवति । किम्नादीनामपवादः । पर्याये तावत्-
भवत शायिका, भवतोऽग्रामिका(३) । अहं-अहंति भवानिष्टभञ्जिकाम्(४) । शृगे-
श्शृगभञ्जिका मे धारयति, ओदनभोजिकाम्, पय पायिकाम् । उत्पत्ती-इष्टभञ्जिका मे
उदपादि, ओदनभोजिका, पय पायिका । विभाषेत्येव—चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते
प्रत्ययान्तरकरणे स्वरागम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोर्नि-
प्रत्ययो भवति । किम्नादीनामपवादः । अकण्ठिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ?
अकृतिस्तस्य वटस्य । ननीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसञ्ज्ञका प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु

इह—‘कृप्’ आदि धातुओं से इह् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा विषय में धातु से ण्वुल् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—धातु से विकल्प से ण्वुल् तथा इह् प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त के द्वारा परि-
ग्रहण तथा आख्यान की प्रतीति होती हो ।

पर्याया—पर्याय, योग्यता, कृष्ण तथा जन्म अर्थों में धातु से ण्वुच् प्रत्यय होता है ।

आक्रोशे—नञ्युपपदक धातु से आक्रोश के गम्यमान होने पर अनि प्रत्यय होता है ।

कृत्य—कृत्यसञ्ज्ञक प्रत्यय तथा ल्युट् प्रत्यय उक्त अर्थ से मित्र अर्थों में भी होते हैं ।

(१) वरणपुष्पप्रवाहिका इति पाठान्तरम् ।

(२) परस्मै इति पाठान्तरम् ।

(३) ग्रामगायिका इति पाठान्तरम् ।

(४) पय पायिकाम् इति कनिष्ठभिकम् ।

भवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यथापि भवन्ति । नायकर्मणो कृत्वा विहिता कारकान्तरेऽपि भवन्ति—शामीय चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्मते च ह्युद्, अन्यथापि भवति—अपसेचनम्, अवसावनम्, राजभोजना शालयः, राजाच्छादनानि धामानि, प्रस्वदनम्, प्रपतनम् । बहुलद्रव्यादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेय न्यमिचरन्ति—पादाभ्या द्विपते पादहारकः, गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे घातो लुट् प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । अहितम् (१) ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे घातो ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसन द्वात्रस्य । शोभनम् । अहरनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्धम् ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कचुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा सत्पूर्यमानस्य कर्तुं शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे घातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वोक्तसिद्धे प्रत्यये निपत्यमासाधं पचनम्, उपवद-समाप्नो हि नित्यं समाप्त । पय पान सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् ? मूलिकाया उत्थान सुखम् । सरपचांदिनि किम् ? अग्निकुण्डस्योपामन सुखम् । कर्तुरिति किम् ? शूरो आपन सुखम् । राघवतेनं गुरुवत्तां, किं तद्दि कर्म । शरीरद्रव्यं किम् ? पुत्रस्य परिपुत्रन सुखम् । सुख मानसी प्रीति । सुखमिति किम् ? कष्टकाना मर्दनं सुखम् । सर्वत्रामनाम प्रमुदादियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

परमोऽधिकरणे च कारके घातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इष्मप्रप्रथन । पलाशतावन । अधिकरणे—गोदोहनी, सवगुपानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोस्तित्येव । पुल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेयवोधांतोर्घं प्रत्ययो भवति समुदायेन देव सज्ञा गम्यते । प्रायप्रहणमकात्मन्यर्थम् । इन्तच्छब्दः (२) । उररद्रव । घटः । अधिकरणे सखरपि—एष तस्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः, आलयः ।

नपुंसके—भाव अर्थ में धातु में क प्रत्यय होगा है और वह क्त शब्द नपुंसकलिङ्ग हो जगा है ।

ल्युट्—धातु से भाव अर्थ में ल्युट् प्रत्यय भा होगा है और ल्युट् शब्द का नपुंसकलिङ्गत्व भी ।

कर्मणि—जिस कर्मकारक के कारणों ने कर्म के शरीर में इस वी अनुभूति हो उन कर्मकारक के कारण होने पर धातु से भावार्थ में ल्युट् प्रत्यय होगा है और ल्युट् शब्द का नपुंसकत्व भी ।

करणाधिकरणयोः—करा तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु में ल्युट् प्रत्यय होगा है ।

पुंसि—पुंल्लिङ्गविहित कर्म तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु में घ प्रत्यय होता है यदि समुदाय में सज्ञा वी प्रतीति होती हो ।

(१) दहितम्, सुखम्, कामितम् इति कचिदधिकम् ।

(२) दन्तच्छर्मा इति दन्तच्छरी ।

पुंसीति स्मि ? प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् ? ग्रहरणो दृष्टः । घकारः “ह्रस्वार्थः” इति विशेषणार्थः ॥

गोचरसंचरबह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घञप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेकार्ये । “ह्रस्व” इति घञं वक्ष्यति, तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः । सचरन्तेऽनेनेति सचरः । बहन्ति तेन घञः । ब्रजन्ति तेन ब्रजः । व्यजन्ति तेन व्यजः । निपातनात् “अत्रेभ्यघञोः” इति वीभावो न भवति । पुंस्त्वस्मिन्नापणन्त इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—कण, जिकण ॥

अये तृहोर्घञ् ॥ १२० ॥

अब उपपदे तरतेरुणात्तेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञाया घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । अकारो ह्रस्वार्थः, ररार्थश्च । अकार उत्तरप्र कुत्कार्थः । अघतारः । अव-स्तारः । कथमवतारो भवति ? न हीय मज्ञा । प्रायानुत्तरसंज्ञायामपि भवति ॥

ह्रस्व ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायाम्, करणाधिकरणयोरप्येति सर्वमनुवर्तते । ह्रस्वताज्ञानो करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेप् । वेद । वेष्ट । वण्ड । मार्गः । अपा-मार्गः । वीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यायसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञाया ये प्राप्ते घञ् विधीयते । अह्रस्वार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युङ्गति अस्मि-न्नित्युद्यायः । मद्दिपन्तेऽनेनेति महारः । आधियतेस्मिन्नित्याधारः । आद्यवन्त्यस्मिन्नित्या-वायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—अवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्ग इति निपात्यन्ते अनुदकविपर्ययेद्धात्वर्थो भवति । उत्पूर्वाङ्गत्वेर्घञ् निपात्यते । ननु च “ह्रस्व” इति सिद्ध एव घञ् ? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्—तैलोदङ्गः । अनुदक इति किम् ? उदकोदधनः । यः कस्माश्च प्रमुदाद्वियते ? विशेषाभावात् । घञ्वपि यायादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यन्ते जालः चेषन्नवति । आहपूर्वाङ्गयते करणे घञ् निपात्यते ।

गोचर—पुंस्त्वोक्त अर्थ में ही घञप्रत्ययान्त ‘गोचर’, ‘सञ्चर’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

अये—अब के उपपद होने पर ‘तृ’ तथा ‘रतृ’ धातुओं में पुल्लिङ्गिष्ठ करण तथा अधिकरण कारकों के अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त घञ् में मज्ञा की प्रतीति होती हो ।

ह्रस्व—पुंस्त्वलिङ्गिष्ठ करण तथा अधिकरण अर्थों में ह्रस्व धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त में मज्ञा की प्रतीति होने पर ।

अध्याय—पुंस्त्वोक्त अर्थ में घञप्रत्ययान्त ‘अध्याय’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

उदङ्को—उदकमिश्र धात्वर्थ में घञप्रत्ययान्त ‘उदङ्ग’ शब्द का निपातन होता है ।

जालम्—आन् अर्थ में घञप्रत्ययान्त ‘आनाय’ शब्द का निपातन होता है ।

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृष्णाकृष्णार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो घातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवाद । सूपसदनोऽग्नि । सूपसदनमन्तरिचम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि घातुभ्योऽन्त्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदीहनामवृणोद् ग्रहणे गाम् । सुवेदनामकृणोद् ग्रहणे गाम् । लभाया शासितुभिदृशिधिमृपिभ्यो युज् वक्तव्यम् । दु नासन । दुर्वोधनः । दुर्वर्शनः । दुर्वर्पणः । दुर्मर्पणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यत्र रघाधिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्त्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमान-समीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् भातवर्त्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति । “वर्त्तमाने भट्ट” इत्यारभ्य “उणादयो बहुलम्” इति यावद् वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते भूतभवि-यतोभिधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽस्ति ? अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमस्य । एषोऽस्तयागतः । कदा देवदत्त गमिष्यति ? एष गच्छामि । गच्छ-न्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । बह्वचरणं सर्वसाधारणार्थम् । येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिता प्रकृत्पुपपदोपाधिना तथेवात्र भवन्ति । पञ्चमान । यजमानः । अलकरिष्णु । सामीप्यग्रहणं किम् ? विप्रकर्षविवक्षायां मा मूल—परद्वगच्छत्पादलिपुत्रम् ? वपेण गमिष्यति । यो मन्थते गच्छामीति पद वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावगा-तिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्य काल पदसंस्कारवेलाद्यामुपलब्ध्यत इति; तादृश वाक्यार्थप्रतिपत्तार प्रति अकरणमिदं नारम्भते । तथाच च करिष्यति, वपेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

वेद्येव । वर्त्तमानसमीप्य इति नानुवर्त्तते । आशसनमाशसा, अग्राहस्य प्रियार्थस्य प्राप्नुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशसाया गम्य-मानाया भातोर्वा भूतपरप्रत्यया भवन्ति, अकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाप्यापरशेषागमच्च, आगत, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यसीप्महि, एते व्याकरणमधीतवन्तः, अधीमहे, अधीष्यामहे । सामान्यतिलेदेशे विशेषानतिदेशादल्लङ्घितौ न भवतः । आशसा-यामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

छन्दसि—ईषद् आदि के उपपद होने पर गत्यर्थक घातुओं से दृष्ट तथा सुख अर्थों में वेद में युच् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अगत्यर्थक घातुओं ॥ मा वेद में उपयुक्त अर्थों में युच् प्रत्यय देखा जाता है ।

भापायाम्—‘शास्’, ‘युष्’, ‘इच्’, ‘धृष्’ तथा ‘मृष्’ घातुओं में माधा से भी युच् प्रत्यय नमज्जना चाहिए ।

वर्त्तमान—वर्त्तमानसमीपवर्त्ती भूत तथा भविष्यत् काल में भी घातुओं से वर्त्तमानकालिक प्रत्ययों की तरह विकल्प से प्रत्यय होने हैं ।

आशंसायाम्—अग्राहप्राप्तिच्छा के गम्यमान होने पर भविष्यत् काल में भी घातु से विकल्प से भूतकाल तथा वर्त्तमान काल की तरह प्रत्यय होते हैं ।

क्षिप्रवचने लट् ॥ १३३ ॥

आशसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यापाद् । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति क्षिप्र व्याक रणमध्येप्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्—अ क्षिप्र मध्येप्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतव-
च्चेत्यस्यायमववाद । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशसे युक्तोऽभ्योयीय, अवकल्पये युक्तोऽपी
यीय, आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यद्नद्यतने च लुक्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतन-
वत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्ध-
सातत्वेनानुष्ठानम् । सामीप्य कालानां तुल्यजातीयैवान्वयवधानम् । यावज्जीवं
शृशमन्नमदात्, शृशमन्न दास्यति । यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिषत्, यावज्जीवं
मध्यापयिष्यति । सामीप्ये सत्त्वपि—वेद्ये र्गोर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यामुपाध्या-
योऽग्नीनाभित, सोमेचायष्ट, गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपा-
ध्यायोऽग्नीनाभास्यते, सोमेन वषयते, स गां दास्यते । द्वी प्रतिषेधौ पद्याप्रसङ्गाभ्य-
नुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वक्षते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति
काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा
गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवर कौशाम्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तामहे, तत्र
सक्तून् पाताम । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद-
वर कौशाम्यास्तत्र युक्ता अभ्यैमहि, तत्र द्विरोदनम् अनुज्जमहि, तत्र सक्तून्पि-
बाम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवर
कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तामहे, सक्तून् पाताम । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽय
मध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवर कौशाम्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तामहे,
तत्र सक्तून् पाताम । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेष
वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वक्षते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्

क्षिप्र—क्षिप्रवाक शब्द के लक्षणमें में आशसा के गम्यमान होने पर भविष्यत्काल में धातु
से लट् स्वर होता है ।

आशसा—आशसानानक शब्द के उपपदत्व में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

नानद्यतन—क्रियाप्रबन्ध तथा क्रियासामीप्य के गम्यमान होने पर अनद्यतनकालिक प्रत्यय
का विधान नहीं होता है ।

भविष्यति—पूर्ववत् गल को लेकर यदि सोमा का आभेदान कर्त्तव्य हो तो भविष्यत् काल
में धातु से अनद्यतनवत् प्रत्यय का विधान नहीं होता है ।

काल—कालकृत सीमा से पूर्वभाष का यदि अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल
अनद्यतनवत् प्रत्यय नहीं होता है यदि वह कालिक सीमा दिन रात्रि-सम्बन्धी न हो ।

प्रविभागे भविष्यति कालेऽनघननवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेद्दहोरात्रसवन्धी विभागः, तेषां विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैर्णैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं सवत्सर आगामी तत्र यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्रौदन भोक्तास्महे । भविष्यतीत्येव-योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्रौदनमभुञ्ज्महे । मर्यादावचन इत्येव-योऽयं निरवधिः काल आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्रौदन भोक्तास्महे । अथ स्मिन्नित्येव । परस्मिन् विभागे चक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् ? त्रिविधमुदाहरणम्- योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र, योऽयं त्रितदात्र आगामी तस्य योऽवरो-द्धमास, योऽयं त्रिंशद्दहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्र सक्नुन् पातास्मः । सर्वथाऽहोरात्रसर्वत्र प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभागे ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने, कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्तते । काल मर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभागाऽनघननवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेद्दहोरात्रसवन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन् पूर्वमनुवर्तते । अवरस्मिन् पूर्वैर्णैव प्रतिषेध उक्तः, सप्रति परस्मिन् प्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं सवत्सर आगामी तस्य या परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्र सक्नुन् पातास्मः । भविष्यतीत्येव-योऽयं सवत्सरोऽतीतस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्रौदनमभुञ्ज्महे । मर्यादावचन इत्येव-योऽयं सवत्सरो निरवधिः काल आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येतास्महे, तत्र सक्नुन् पातास्मः । कालविभाग इत्येव-योऽयं मर्यादा गन्तव्य आपादलिपुत्रात् तस्य यद्वरः कोशास्य तस्य युक्ता अभ्येतास्महे, औदन भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानघननवत् प्रत्यया उदाहरणम् ॥

लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्तते । हेतुहेतुमतो लिङित्येवमादिक लिङो निमित्तम्, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ मत्याम् । कुतश्चिद्हेतुगुणादनभिनिर्वृत्तिः क्रियाया क्रियातिपत्तिः । वृत्तिनेन चेदायास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यत् । यदि कमलकमाङ्गास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यत् । अभीक्ष्यते भवान् धृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यत्पर्याभवनं च हेतुमतः, तद्यथे तुभूतं च कमलकाङ्गाम् । लिङ्गिलिङ्गे बुद्ध्या तदतिपत्तिः च प्रमाणान्तरादवगम्य यत्का वाक्य प्रयुङ्क्ते-यदि कमलकमाङ्गास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराङ्गानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरतो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते । पूर्वैर्ण भविष्यति विहित, सप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ मत्या लङ्प्रत्ययो भवति । “उता-

परस्मिन्—यदि कालकृत मीमांसे उत्तरवर्ती भाग का अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल में अनघननवत् प्रत्यय विकल्प में नहीं होता है ।

लिङ्—लिङ् के निमित्त हेतुहेतुमद्भाव के वर्तमान होने पर धातु से भविष्यत् काल में लङ् लकार हो जाता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न होनेवाणी हो ।

भूते—लिङ् के निमित्त के वर्तमान होने पर धातु से भूतकाल में लङ् प्रत्यय होता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न हुई हो ।

प्यो" इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्, प्राक् ततो विकल्प वक्ष्यति । इष्टो मया भव-
त्युत्रोऽन्वार्थी चङ्कम्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेनादष्टोऽभविष्यत्(१)
तदाऽभोक्ष्यत, न तु युक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिषत्ताविति सर्वमनुवर्तते । वा आ उताप्योः । मर्षादा-
यामयमाद् नाभिविधी । "उताप्योः समर्थयोर्लिङ्" इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद् सूत्रावधेय-
वित उद्धर्षमनुक्रमिष्याम, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिषत्ता लृट् वा भवतीत्येत-
दधिष्ठनं वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"विभाषा कथमि लिङ् च" । कथं नाम तत्र भवान्
वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च—याजयेत् ॥

गर्हायां लृट्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति
भवति । वर्त्तमाने लृङ्कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहिता-
श्चापि प्रत्ययानयं परत्वात्स्मिन् विषये वाच्यते । अपि तत्र भवान् वृषलं याजयति, जातु
तत्र भवान् वृषलं याजयति ? गृहोमटे, भद्रो अन्याम्यमेतत् । लिङ्निमित्तानामाविह
क्रियातिषत्ता लृट् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति
चकाराहृद् च । विभाषाग्रहणं यथास्व कालविषये विहितानामवावर्तनार्थम् । कथं नाम तत्र
भवान् वृषलं याजयेत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयति ? कथं नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यात् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं
याजयेत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयाष्ट-
कार ? अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविषयाया क्रियातिषत्ता वा लृट् । अविष्यद्विषयायां
सर्वत्र गत्येनैव लृट् भवितव्यम् ॥

किञ्चुत्ते लिङ् लृटो ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वयंते । किञ्चुत् उपपदे गर्हायां गम्यमानाया
धातोर्लिङ् लृटो प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणे लृटोऽपरिग्रहा-
यम्—को नाम वृषलो र्यं तत्र भवान् याजयेत्, च तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? कतरो

वोताप्यो—'उताप्यो समर्थयो' सूत्रं स पूर्वं जितने सूत्रो न लकारो का विधान किया जायगा
वन सूत्रों में विहित लकार-विशेष के साथ-साथ लिङ्निमित्त की वर्तमानता में धातु से भूतकाल
में विकल्प से लृट् प्रत्यय भी समझना चाहिए यदि किसी कारण से किया की सिद्धि न
होती हो ।

गर्हायाम्—'अपि' तथा 'जातु' के उपपद होने पर भट्ट से लृट् प्रत्यय होना है निम्ना के
गम्यमान होने पर ।

विभाषा—'कथम्' शब्द के उपपद होने पर धातु से विकल्प से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लृट् प्रत्यय होते हैं ।

किञ्चुत्ते—किञ्चन्निष्पन्न अञ्ज के उपपद होने पर धातु से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लृट् प्रत्यय होने हैं ।

नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति ? भूते क्रियातिपत्तौ वा लृट्, भविष्यति तु नित्यम्—को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरकिवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकल्पितरसंभावना । अमर्षोऽष्टमा । किंवृत्तेऽकिवृत्ते चोप-
पदेऽनवकल्प्यमर्पयोर्द्वौर्लङ्घनौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बहुवचः
पूर्वनिपातो लक्षणाभ्यभिचारचिह्नम् । तेन यथास्तस्य न भवति । अनवकल्पसौ नावत्—
नावकल्पयामि, न संभावयामि, न अद्ध्ये, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् ? तत्र भवान्नाम
वृषलं याजयिष्यति ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? को नाम वृषलो
यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अमर्षे—न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याज-
यिष्यति ? को नाम वृषलो ये तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति ? भूतविवक्षायां तु
क्रियातिपत्तौ वा लृट् भवति । भविष्यति नित्यम्—नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषल-
मयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लट् ॥ १४६ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरिति वृत्तं । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्यार्था भक्ति-
भवतिविधायकः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकल्प्यमर्पयोर्द्वौर्लङ्घनौ प्रत्ययौ भवति ।
लिटोऽपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अग्नि नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? विनाशे नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? न अद्ध्ये, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति, तेन लृट् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरित्येव । जातु, यद्विद्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्पयोर्गन्धमानयो-
र्द्वौर्लङ्घनौ प्रत्ययौ भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? यन्मानं तत्र
भवान् वृषलं याजयेत् ? न अद्ध्ये, न मर्षयामि । छजातुयदोर्लिङ्निधाने यदाययोरुप-
संख्यानम् ॥ यदा भवद्विध- इत्यत्र याजयेत् ? यदि भवद्विध- इत्यत्र याजयेत् ? न
न अद्ध्ये, न मर्षयामि । क्रियानिपत्तौ भूते वा लृट्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरित्येव । यच्च, यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्पयोर्गन्धमान-
योर्द्वौर्लङ्घनौ प्रत्ययौ भवति । लृटोऽपवादः । योगविभागा उत्तरार्थः । यथास्तस्य
नेत्यतः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? क्रियातिपत्तौ
यथायथ लृट् भवति ॥

अनव—असम्भावना । तथा अष्टमा के गन्धमान होने पर किसी भी शब्द के उपपरत्व से
धातु से लिङ् तथा लट् पाठ्य होने हैं ।

किंकिला—‘किं किल’ तथा ‘अग्नि’, ‘भवति’ इव ‘विद्यते’ के उपपद होने पर असम्भावना
तथा अष्टमा अर्थों में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

जातु—‘जातु’ तथा ‘यत्’ के उपपद होने पर धातु से असम्भावना तथा अष्टमा अर्थों में
लिङ् प्रकार होता है ।

जातुयदो—‘जातु’ तथा ‘यत्’ के साथ साथ ‘यदा’ तथा ‘यदि’ शब्दों के उपपदत्व में भी लिङ्
प्रत्यय के विधान हैं । प्रतिपादन करना चाहिये ।

यच्च—‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से असम्भावना तथा अष्टमा अर्थों में लिङ्
प्रत्यय होता है ।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृत्प्रत्ययमर्थयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च, तत्र इत्येतयो रूपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हाया गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तच्च भवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, नद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मण, गर्हामहे, अहो अन्वाय्यमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमनुसृतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोदशपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

शेषे लृट्प्रयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यद्विद्यन्तरेष्वेव प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यचित्रमनुसृतम् अन्धो नाम पर्वतमारोहयति, यधिरो नाम स्वाकरणमप्येष्यते ? अयदादिति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत ? लिङ्निमित्ताभावादिह लृट् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोरिति ॥ १५२ ॥

उत, अपि इत्येतयोः समर्थयोरूपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताऽधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमप्येष्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत दण्डं पतियति, अपि द्वारं धास्यति । प्ररुणं प्रच्छादनं च गम्यते । “उताप्योः” इति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रयुति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृट्, भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकचिति ॥ १५३ ॥

इवाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽमिलाप इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकचित्पुनपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकचित्तीति किम् ?

गर्हायाम्—‘वच्’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु मे गर्टा (निन्दा) अर्थ में ली लिङ् प्रत्यय होता है ।

चित्रीकरणे—‘वच्’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से चित्रीकरण (आश्चर्यजनकता) अर्थ में ली लिङ् प्रत्यय होता है ।

शेषे—‘वच्’ तथा ‘यत्र’ से भिन्न शब्दों के उपपद में धातु से चित्रीकरण अर्थ में लृट् लकार होता है ‘यदि’ शब्द का प्रयोग यदि न हुआ हो ।

उताप्योः—‘गमनायार्थ’ ‘उत’ तथा ‘अपि’ शब्दों के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

काम—‘कचित्’ शब्द भिन्न शब्द के उपपद होने पर धातु से स्वेच्छाप्राप्तयान अर्थ में लिङ् प्रत्यय होता है ।

कचिज्जीवति ते माता कचिज्जीवति ते पिता ।
माराविद ! त्वा पृच्छामि कचिज्जीवति पार्वति ॥

संभावननेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङित्येव । संभावनम्—क्रियासु योग्यताप्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम्, तद्दिदानी-
मलमर्थेन विरोप्यते, तत्त्वैःसंभावन पर्याप्तमवितथ भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेष-
णम्, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । क चासौ सिद्धः ? यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते ।
तदीदृशे संभावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
अपि पर्यन्तं शिरसा भिन्नात् ? अपि श्लेष्मपाकं भुञ्जीत ? अलमिति किम् ? विदेशस्थापी
देवदत्तः प्रायेण रामिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अल देवदत्तो हस्तिन हनि-
ष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्य लृङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावननेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते येन स संभा-
वनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते घातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वण
नित्यमार्ता विकल्पार्थं वक्ष्यम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान्, संभावयामि भोषयते
भवान् ? अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोषयते भवान् ? ग्रहणे भुञ्जीत भवान्, भोषयते
भवान् ? अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतु कारणम्, हेतुमत्फलम् । हेतु-हेतु हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् घातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायान्न शक्य पर्याभवत् । यदि कमलक-
माह्वयेन शक्य पर्याभवत् । दक्षिणेन यान हेतु, अपर्याप्तवन हेतुमत् । विभाषा
चायमिष्यते, भविष्यति च काले । तेन लृङ्पि भवति—दक्षिणेन चेद्यास्पति न शक्य पर्या-
भविष्यति । तत्र विभाषाप्रवृत्त तावद्वन्मनसैकानुवर्तते । लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्प्रवृत्त
कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति—हन्तीति पठायते, वर्त्तीति चाश्रयति । क्रियाति-
पत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपदपदेषु घातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः ।
इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुञ्जता भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ छकामप्रवेदन इति
वक्ष्यन्मूढः । इह मा भूत्-इच्छन् करोति ॥

संभावनम्—संभावना अर्थ में धातु से लिङ् लकार होता है यदि 'अलम्' (या तत्समानार्थक
१. शब्द) के प्रयोग से बिना ही 'अलम्' के अर्थ ही प्रतीति होती हो ।

विभाषा—संभावनावार्थक धातु के उपपद होने पर संभावना अर्थ में धातु से विकल्प से
लिङ् प्रत्यय होना है यदि 'यत्' शब्द का प्रयोग न हुआ हो और 'अलम्' शब्द के प्रयोग के
बिना ही उसके अर्थ की प्रतीति होता हो ।

हेतु—हेतु-हेतुमत्कार्थ में धातु से लिङ् प्रत्यय होना है ।

इच्छार्थेषु—इच्छार्थक धातुओं के उपपद होने पर धातु से लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होने हैं ।

कामप्रवेदनम्—कामप्रवेदन अर्थ में ही पूर्ववृत्त लिङ् तथा लोट् प्रत्यय का विधान सम-
झना चाहिए ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् ? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्मान्न भवति—इच्छन् करोति ? अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपक्षो लृट् भवति(१) ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उरमात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रण निधोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अधीष्ट स्तुकारपूर्वको व्यापार । सम्प्रश्न सम्प्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवात् । विध्याद्यथ प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्तादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधी तावत्—कट कुर्यात्, ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे—इह भवान् भुञ्जीत, इह भवानासीत । आमन्त्रणे—इह भवानासीत, इह भवान् भुञ्जीत । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवक भवानुपनयेत् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीष्य ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीष्य ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिव्यर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधी तावत्—कट तावन्नवान् करोतु, ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम्, अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे—इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवक भवान् अप्यापयतु, माणवक भवानुपनयताम् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीष्य ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीष्य ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषण प्रैष, कामचारान्यनुज्ञानमतिसर्ग, विमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तः

समान—(तुमुन्प्रत्ययान्तधातु) समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु मे तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय भी होता है ।

इच्छार्थेभ्य—इच्छार्थक धातुओं से वर्तमान काल में विकल्प से लिङ् प्रत्यय होता है ।

विधि—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, सम्प्रश्न तथा प्रार्थना अर्थों में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

लोट्—विधि आदि अर्थों में धातु से लोट् लकार भी होता है ।

प्रेषातिसर्ग—प्रेष, अतिसर्ग तथा कारणीभूतकारसम्प्राप्ति अर्थों में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं और लोट् प्रत्यय भी ।

कालना, इत्येतेष्वर्थेषु घातो. कृत्यसंज्ञका प्रत्ययो भवन्ति, चकाराद्धोत् च । भवता कट् करणीय । कर्त्तव्य । कृत्य । कार्य । लोट् सत्वपि—बरोतु कट् भवानिह प्रेषित । भवान्-तिष्ठ, भवतः प्राप्तकालः. कटकरणे । किमर्थं प्रैपादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते प्रैपादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति ? विनोपविहितेनानेन लोटा वाच्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एव तर्हि ज्ञापयति—रूपधिकारात्परेण वासरूप-विधिनावरणं भवतीति । विधिप्रैपयो को विनोपः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापन विधिः, प्रैपणं प्रैप इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैपादयो वर्तन्ते । प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति, चकारात्तथाप्राप्तः च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्—उपरि मुहूर्त्तस्य, भवता खलु कट् कर्त्तव्य, करणीयः, कार्यं । भवान् खलु कट् जुयात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषित । भवान्तिष्ठ । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैपादिपूर्वमौहृत्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैपादिषु गम्यमानेष्वूर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्तथा च । कट् परोतु स्म । प्राप्त गच्छतु स्म । माणवकमप्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्टे व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अत्र स्म राजन् माणवकमप्यापय । अत्र स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुषि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिष्वपपदेषु घातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति ? कालं पचति भूतानीति । प्रैपादिप्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न भवति—कालो भोजनस्येति ? वामरूपेण तुमुदपि भवति । उक्तमिदं रूपधिकारात्परं वामरूप-विधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ॥

लिङ्—प्रैष आदि के गम्यमान होने पर ऊर्ध्वमौहृत्तिक अर्थ में वर्तमान धातुओं से लिङ् प्रत्यय भी होता है और यथाप्राप्त कृत्य प्रत्यय भी ।

स्मे—'स्म' शब्द के उपपद होने पर प्रैष आदि अर्थों का गम्यमानता से ऊर्ध्वमौहृत्तिक अर्थ में वर्तमान धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।

अधीष्टे—'स्म' शब्द के उपपद होने पर अधीष्ट अर्थ में भी धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।

कालसमय—काल, समय तथा वेला शब्दों के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—यद् शब्द के साथ-साथ काल, समय अथवा वेला शब्द के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

अहं कृत्यतृच ॥ १६९ ॥

अहंतीत्यहं, तद्योग्य । अहं कर्तरि वाच्यं गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृच प्रत्यया भवन्ति चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या बोढव्या, वाद्या, वहनीया । भवान् खलु कन्यायां बोढा, भवान् खलु कन्या वहेय । भवानेतदहं दिति । अथ कस्मादहं कृत्यतृचो विधीयते, यावता सामान्येन विहितत्वादहं अपि भविष्यन्ति ? योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन बाधा ना भूदिति । चासरूपविधिवानित्यः ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरय नोपपदम् । अवर्ण्यभावविशिष्टे आधमर्ण्य-विशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धानोर्णिनि प्रत्ययो भविति । अवश्यङ्कारी । मयूखसकादि- 'धाममाम' । आधमर्ण्यं खल्वपि—शतदायी, सहस्रदायी, निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसङ्काश प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोस्ता-धिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्य कट ऊर्चभ्य, अपर्ययं करणीय, अवश्यं कार्य, अवश्य कृत्य । आधमर्ण्यं—भवता शत दातव्यम्, सहस्रं देयम् । किमर्थमिवम्, यावता मामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति ? विशेषविहितेन णिनिवा-धाध्वेरन् । कर्तरि णिनि, भावकर्मणो कृत्या—तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र केचिदाहुः—भक्त्योपादाय कर्तुंवाचिनः कृत्या, त इहोदाहरणमिति ॥

शक्लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके भावार्थे लिङ् प्रत्ययो भवति चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोढव्य, वहनीय, वाद्या । भवान् खलु भार वहेत् । भवानिह शक्त । सामान्यविहिताना पुनर्वचन लिङा बाधा ना भूदिति ॥

आशिपि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशासनमाशी, अप्राप्त्येष्टस्पर्शस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशी-विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रापयी भवत । चिर जीवतु भवान् । आशिपीति क्रिन् ? चिर जीयति देवदत्त ॥

किञ्चौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये धातो किञ्चौ प्रत्ययो भवत समुदायेन चैत्संज्ञा

अहं—योग्य कर्ता के वाच्य वा गम्यमान होने पर धातु से कृत्य प्रत्यय, तृच् प्रत्यय तथा लिङ् प्रत्यय होते हैं ।

आवश्यकाध्व—जब अवश्यभावविशिष्ट तथा आधमर्ण्यविशिष्ट कर्ता के वाच्य होने पर धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

कृत्याश्च—पूर्वसूत्रों के अर्थ में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं ।

शक्लिङ्—'शक्' धातुवर्णोपाधिक भावार्थ में धातु से लिङ् प्रत्यय भी होता है और कृत्य प्रत्यय भी ।

आशिपि—आशी अर्थ में धातु से लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होते हैं ।

किञ्—आशी अर्थ में ही धातु से किञ् तथा क प्रत्यय भी होते हैं यदि प्रत्ययान्त में सज्ञा की प्रतीति होती हो ।

गम्यते । तनुतात् तन्ति । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्ति । कः
स्वल्पि-देवा पुन देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितं क पुनरुच्यते, क्तिवा बाधा मा
भूदिति । अकारो विशेषणार्थं —“न क्तिचि दीर्घश्च” इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सवलकाराणां भवतात् । मा कार्षीत् । मा
हर्षीत् । कथं मा भवतु, तस्य पाप मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः —अङि-
द्वपरो मातृव्यो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति चकारालुङ् च । मा स्म करोत् ।
मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हर्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यचिरञ्जिताया काशिकाया वृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

माङि—माङ् शब्द ये उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय होगा है ।

स्मोत्तरे—‘स्म’ शब्दोत्तरक माङ् शब्द के उपपद होने पर धातु से लङ् प्रत्यय भी होता है
और लङ् प्रत्यय भी ।

तृतीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः, विशेषणविशेष्यभावः, सस्मिन् सति अयथाकालेका अपि प्रत्यया साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः ऋतुः यो भविता । भानि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः (१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूत काले भविष्यत्कालेनाभिसवध्यमानः साधुर्भवति । विशेषण गुणत्वाद्विवेकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमभावात्प्रकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्विता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा श्युरिति—शोमानासीत्, शोमान् भविता । गावो विघ्नन्तेऽप्येति वर्तमान विहितो मतुप्, आसीद्, भवितेति सबन्धादसीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासममिहारे लोट्, लोट्टा हिस्वी, वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पौनः पुन्य ऋताथो वा क्रियासममिहारः । प्रकृत्यर्थं विशेषण चैतत् । सममिहारविशिष्टक्रियावचनादातोर्लोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु कालेषु । सर्वकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वभाविनस्तु (२) वा भवतः । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासममिहारे लोट्, ततो लोटो हिस्वी, लोटित्वेव—लोट्धर्माणौ (३) हिस्वी भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनाव-
तिष्ठते, तिष्ठत्वं च भवति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनासि, इमी लुनीतः, इमे लुनन्ति । लुनीहि लुनीहीत्येव एवं लुनासि, युवा लुनीय, यूय लुनीय । अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीय । लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवा लुनीव, वयं लुनीमः । भूते-लुनीहि लुनीहीत्येवापमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाबिषुः । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । भविष्यति—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुबिष्यति, लुबिष्यतः, लुबिष्यन्ति । एव मध्यमो-
त्तमयोरुदाहार्यम् । अधीस्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीषते, इमेऽधीषते । अधीस्वाधी-
ष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीषाथे, यूयमधीष्वे । अथ वा अधीष्वन् अधीष्यमित्येव यूयम-
धीष्वे । अधीस्वाधीष्वेत्येवाहमधीषे, आवामधीषते, वयमधीमहे । एव सर्वेष्वेव लकारेपूहा-
हार्यम् । क्रियासममिहाराभिप्यक्षी द्विर्वचनमयं लोटपेक्षते—क्रियासममिहारे द्वे भवत इति । यद्वा प्रत्यय पुनरस्मिन्नेवायं विधीयमान स्वयमेव शस्त्रवाचापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाम्याहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनादातोर्न्यतरस्या लोट्

धातुः—धात्वर्थं वा सम्बन्ध होने पर एककालनिष्ठ प्रत्यय कालान्तर में भी हो जाते हैं ।

क्रिया—क्रिया के पौनः पुन्य के गम्यमान होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में लोट् लकार होता है, उस लोट् के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'त' एवं 'ध्वम्' के स्थानी लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होते हैं ।

समुच्चये—क्रियामुच्चय होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में विकल्प से लोट् लकार होता है,

(१) भूतकाल —भूत कालोऽस्येति बहुवीहि । एवमग्रेऽपि ।

(२) तध्वम्भाविन इति—तस्य ध्वञ्च तध्वमौ, तौ भाविनी यस्य लोट् स तध्वम्भावो, तस्य ।

(३) लोट्धर्माणौ भवति—लोट् एव वर्गस्तिष्ठत्वादित्येयोस्ती लोट्धर्माणौ ।

प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेवौ भवतः, तर्ध्वभाविनस्तु वा भवतः। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटत, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटय, यूयमटय। अथवा भ्राष्ट्रमटत, मठमटत, खदूरमटन, स्थात्यपिधानमटेत्येव यूयमटय। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटाय, वयमटाम। अथवा भ्राष्ट्रमटति, मठमटति, खदूरमटति, स्थात्यपिधानमटति इत्येवायमटनि, इमावटत, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमटसि, मटमटसि, खदूरमटसि, स्थात्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटय, यूयमटय। भ्राष्ट्रमटामि, मठमटामि, खदूरमटामि, स्थात्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटाय, वयमटाम। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीषे, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे। अथवा छन्दोधीष्वम्, व्याकरणमधीष्वम्, निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीषे, आवामधीयाहे, वयमधीमहे। अथवा छन्दोऽधीते, व्याकरणमधीते, निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे। छन्दोधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येवाहमधीषे, आवामधीयाहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोटविधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। परमादातोर्लोड्विहितस्य पृथक् धातुरनुप्रयोगश्च। धातुसङ्ग्रेहे प्रथम्यविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव। यथाविध्यर्थं तु वचनम्। तथा चैवोदाहृतम्—लुनीहि लुनीहीत्येवार्थं लुनातीति। क्षिन्सीति नानुप्रयुज्यते। अथोदाधायीत्येवायमधीते। पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोटविधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः। ओदनं भुङ्क्ष्व, सरन्तू विव, घाना। लाङ्गेऽप्येवायमध्यवहरति। सर्वविरोधानुप्रयोगानि नृपयं वचनम्। लाङ्गव च लोकिङ्गे शब्दभेदद्वारे नाद्रियते। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवायमटनीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसङ्ग्रेहे इत्येव। छन्दसि त्रिषये धातुसङ्ग्रेहे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रयया भवन्ति। अन्यतरस्यामिति वक्षन्ते। तेनान्येऽपि लकारा यथायथ भवन्ति।

उत्त लोट के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'न' एवं 'ध्वम्' के स्थानों लोट के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होने हैं।

यथाविध्यनु—'क्रियामममिहारे' सूत्र से विहित लोट की प्रकृति जो पातु होती है वही पातु का लोटन के बाद भी अनुप्रयोग (धातुसङ्ग्रेह के बोधन के लिए) किया जाता है।

समुच्चये—'समुच्चये' सूत्र से विहित लोट की प्रकृति वस्तुओं से पर लोटप्रकृतिभूतधातुसङ्ग्रेह के अर्थों का सामान्यतः प्रतिपादन करनेवाली पातु अनुप्रयुक्त होती है।

छन्दसि—वेद में धातुसङ्ग्रेहप्रतिपादन के लिए सभी कालों में लुङ्, लङ् तथा लिट् प्रत्यय होते हैं।

लुङ्-शकलाहुष्टकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकम् नम । लुङ्-अस्मिन् होतारमवृणीतायं यज-
मानः । लिट्-अथा ममार = अथ म्रियते ॥

लिङ्ग्ये लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वृत्तने । लिङ्ग्ये = यत्र लिङ्ग्विधीयते विध्यादिहेतुमतोर्लिङ्ग-
त्वेवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्तरस्या लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिप्त् । तारिप्त् । मन्दि-
प्त् । नेता नेप्त् । तक्षिप्त् । पताति विद्युत् । उदधि च्वाधयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवाद् परिभाषणम्, कर्तव्ये पणवन्धः—यदि मे भवानिदं कुर्याद् भहमपि भवत इदं
दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेषा आशङ्का(१) । उपसंवादे आशङ्काया च
राम्यमानाया छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उपसंवादे-अहमेव पशूनामीशी । मद्मा
पय वो प्रहा गृह्याम्ये इति । मदेवतान्मेव व. पाप्राण्युप्याम्ये । आशङ्काया च-नेत्रिज्ञायतो
नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्कयते । लिङ्ग्ये पृषायम्, निष्कार्यं तु वचनम् ।
पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वृत्तने ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनबसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-

शध्यैशध्यैन्तवैतवेहृत्तवेवः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः स्यादयं प्रत्यया
भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते ? वचनमामर्ष्यात् तावदयं कर्तुंरपहृत्पत्ने(२),
न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुकादिश्रपते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः । तार्थे भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां
भाव एव । से-वसे राध । सेन्-ता वामेपे रथानाम् । असे, असेन्-अस्ते वृक्षाय जीवतः ।
वसे विशेष । वसे, कसेन्-प्रेव भगाय, श्रियन्ते । अध्यै, अध्यैन्-कर्तव्युपाधयै ।
वसे विशेष । कध्यै-इन्द्राग्नी आहुवन्त्यै । कध्यैन्-श्रियन्त्यै । शध्यै, शध्यैन्-पितृभ्यः सह
माद्वयन्त्यै । तवै-सोममिन्द्राय पातयै । तवेङ्-वक्षसे मासि सृतये । तवेन्-तवेरेणु
गन्तये, कर्तव्ये, हर्तव्ये ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
प्रपूर्वस्य यातोः कैप्रत्ययः—प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम् । रुहेः इत्येप्रत्ययः—अपामोपवीय
रोहिष्यै, रोहणाय । व्यथेर्नन्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः—अव्यथिष्यै, अव्यथनाय ॥

लिङ्ग्ये—वेद में लिट्प्रकारार्थ में निकल्प से लेट् लकार होता है ।

उपसंवादा—पणवन्ध तथा कारणनिमित्तक कार्यावधम अर्थों में वेद में लेट् प्रत्यय होगा ।

तुमर्थे—वेद में तुमुन् प्रत्यय के अर्थ में से, सेन्, असे, असेन्, वसे, कसेन्, अध्यै, अवै, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवै, तवेट् तथा तवेन् प्रत्यय होते हैं ।

प्रयै—वेद में तुमुन् के अर्थ में के आदि प्रत्ययान्त 'प्रयै', 'रोहिष्यै' तथा 'अव्यथिष्यै' शब्दों का निपातन होगा है ।

(१) कारणत इत्यादिनाशङ्काया स्वरूप प्रदर्शितम् । अनुसरणमिति-अनुगमनमनुग-
मिन्यर्थः । तर्क उत्प्रेषेति-आशङ्काया रम्यो पर्यायः ।

(२) अपहृत्पत्ने = अपनीयते, कर्त्तरि न भवतीति यावत् ।

इदं विख्या च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । इदं, विख्या इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । इदं. के प्रत्यय - इदं विषय सूर्यम् = द्रष्टुम् । विषये स्वा हरामि = विश्रान्तुम् ॥

शक्तिं गमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्तौतौ धातुपदे छन्दसि विषये तुमर्थे गमुल्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । गकारो वृद्धयर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकार मेवार्थः । अग्निं वै देवा विभाज्य नाश्वनुयन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुप आश्वनुयन् । अपलो-मुनित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययो भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो चिलिपः । चिलिपितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितुषः । वितदितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तयैकेन्यस्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै, केन्, केन्व, त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तवै-अन्वेतवै = अन्वेतव्यम् । परिवातवै = परि-धातव्यम् । परिस्तरितवै = परिस्तरितव्यम् । केन्-नायगाहै = नायगाहितव्यम् । केन्व-दिहलुग्य, छुत्रपेग्य = दिहलुग्यम्, छुत्रपितव्यम् । त्वन्-कर्वै इति = कर्त्तव्यम् । तुमर्थे छन्दसि सपादिपूरैऽपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थादस्यत्र कारके विधिर्दृष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चङिड् परप्रत्ययो निपात्यते । नावचक्षे । नावचक्ष-तव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृत्र्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोमुन् ॥ १६ ॥

कृत्याद्य इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्त्तने । प्रकृत्यर्थविशेषण भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ सस्यातोर्वेद्या सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण्-पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय । कृन्-पुरा म-सानामपाकतां । यद्दि-पुरा प्रवदितोरन्मौ प्रहोत-

इदं—वेद म तुमुत्रर्थक केप्रत्ययान् 'इदं' तथा 'विषये' शब्दों का निपातन होता है ।

शक्तिं—'शक्' धातु के उपपद होने पर धातु में वेद में तुमुत्रर्थ में गमुल् तथा कमुल् प्रत्यय होते हैं ।

ईश्वरे—ईश्वर शब्द के उपपद होने पर वेद में धातु से तुमुत्रर्थ में तोसुन् तथा कसुन् प्रत्यय होते हैं ।

कृत्यार्थं—भाव तथा कर्म में वेद में कृत्य प्रत्यय के स्थान में तवै, केन्, केन्व तथा त्वन् प्रत्यय होने हैं ।

अवचक्षे—अवपूर्वक 'चङिड्' धातु से भी कृत्यार्थ में वेद में ण् प्रत्यय का निपातन होता है ।

भावलक्षणे—भावलक्षक अर्थ में वर्त्तमान 'स्था', 'इ', 'कृन्', 'वद', 'चर', 'हु', 'तम' तथा 'जन्' धातुओं से तुमुत्रर्थ में वेद में तोसुन् प्रत्यय होता है ।

व्यम् । चरि-पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । हु-जा होतोरग्रमतस्तिष्ठति । तन्नि-आ
समितोरासीत् । जनि-आ विजनितोः सम्भवामेति ॥

सृष्टिदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते । सृष्टिदोर्द्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोरछन्दसि
विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विष्णो विरपक्षिन् । पुरा जटव्य
आनृवः ॥

अलङ्कृत्योः प्रविपेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिपेधवाचिनोर-
पपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचाभाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।
अलं बाले रुदित्वा । अलङ्कृत्योरिति किम् ? मा कार्षीं । प्रतिपेधयोरिति किम् ? अल-
ङ्कारः । प्राचाग्रहण विकल्पायम्—अलं रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वाऽनुवर्त्तते । माडो धातोर्ध्वतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो
भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वाद्भासः क्त्वा विधीयते ।
उदीचांमदृशात् ययप्राप्तमपि भवति—याचिक्त्वाऽपमपते । कृत्वाऽपमपते । मेडः कृताव-
स्थाय निर्वेश कृतो ज्ञापनार्थ—जानुबन्धकृतमनेजन्तस्त्वमिति । तेन “वाचा च्चदाप्” इति
द्वेपोऽपि प्रतिपेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अवरेण च परस्य धातो
क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत्—अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो
विशेष्यते (१) । अवरयोगे—अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी
विशेष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्भात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो
भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता । भुक्त्वा व्रजति । पीत्वा
व्रजति । द्विवचनमतम्—आत्मा पीत्वा दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् ? भुक्-

सृष्टि—वेद में भावरक्षक अर्थ में वर्त्तमान ‘सृप्’ तथा ‘तृप्’ धातुओं से त्रुतुत्तर्भ में कष्टम्
प्रत्यय होता है ।

अलङ्कृत्योः—प्रतिपेधार्थक अलम् तथा खलु शब्दों के उपपद होने पर धातु से क्त्वा प्रत्यय
होता है प्राचीन आचार्यों के मत में ।

उदीचाम्—व्यतीहारार्थक ‘माड्’ धातु से उदीच्य आचार्यों के अनुसार क्त्वा प्रत्यय
होता है ।

परावर—पर से पूर्व के तथा अवर से पर के योग के गम्यमान होने पर भी धातु से क्त्वा
प्रत्यय होता है ।

समान—जिन दो धातुओं का कर्त्ता एक ही हो उन दोनों धातुओं में पूर्वकालिक-क्रियावाचक
धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

घति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् ? व्रजति च जलपति च । ॥ आर्यं
व्यादाय (१) स्वपिति, चक्षु समीप्य हसतीत्युपसङ्गबानमपूर्वकालत्वात् ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्यम्, प्रकृत्यर्थविशेषण चैतत् ।
आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्धे वर्तमानाद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारत् क्त्वा च । द्विवचन-
सहितो क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं चोत्पद्यते न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतइत्युपसङ्गानाद्
द्विवचनम्-भोजमभोजं व्रजति, भुक्त्वा व्रजति । पायमपायं व्रजति, पीत्वा व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदै धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकाङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वो-
त्तरे क्रिये स्तस्तस्यैवाशयं न परं किंचिदाकाञ्चत इति । णमुलनन्तर, क्त्वा तु पूर्वसुप्र-
विहितोऽपि प्रतिषिद्धते । यदयं भुङ्क्ते तत् पचति । यदयमधीते तत् शीते । अना-
काङ्क्ष इति किम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यं इति नानुवर्तते । अग्रे, प्रथम, पूर्व इत्येतेषूपपदेषु
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भोजं व्रजति ।
अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्व
भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमेताभ्यां भुक्ते लडादयोऽपि यथा ह्यु-अग्रे भुङ्क्ते ततो
व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति ? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र वासरूप-
विधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो भवन्ति । उपपदसमासः कस्मान्न
क्रियते ? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्-अमैव भुक्त्यविधानं यदुपपदं तच्च समस्यते
नाभ्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातो खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरश्चुरमा-

आर्यम्—‘आर्यम् व्यादाय स्वपिति’ एवम् ‘चक्षु समीप्य हसति’ इन दोनों प्रयोगों में
समानकालिक क्रियावाचक होने पर भी व्याङ्+‘दा’ धातु तथा सम+‘मील’ धातुओं ने क्त्वा
प्रत्यय का प्रतिपादन कर्त्तव्य है ।

आभीक्ष्ण्ये—पौन पुन्यविशिष्ट अर्थ में वर्तमान समानकर्तृक धातुओं में पूर्वक्रियावाचक
धातु से णमुल् प्रत्यय भी होता है और क्त्वा प्रत्यय भी ।

न यद्यना—अनाकाङ्क्ष कर्त्ता के वाच्य होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्वकालिकक्रियावाचक
धातु से यत् शब्द के उपपद होने पर आभीक्ष्ण्य अर्थ में क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय नहीं होते हैं ।

विभाषा—अग्रे, प्रथम तथा पूर्व शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्व-
कालिकक्रियावाचक धातु से विकल्प से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

कर्मण्याक्रोशे—कर्त्तृकारक के उपपद होने पर समानकर्तृक पूर्वक्रियावाचक ‘कृञ्’ धातु से
आक्रोश के गम्यमान होने पर खमुञ् प्रत्यय होता है ।

(१) व्यादानमीलनयोः स्वापइत्यनसमानकालिकक्रियावचनत्वात्सूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् ।
क्रिययोः पूर्वकालिकत्वे तु सूत्रमिदं एव प्रत्यय इति बोध्यम् । (श्रीना०)

क्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणम्(१) आक्रोशसम्पादनार्थमेव, न त्वसौ चोर क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयो, कृज इति चाऽनुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थप्रहणम् । स्वादुर्थापपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमोकाराभावात्(२), च्यन्तस्यापि प्रकारार्थं दीर्घां भावार्थं च । अम्वाद्वा कृज्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति—स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वे एते भावे प्रत्यया । यत्वेवं स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुल् कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजि(३)प्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्मदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्वं हि विरुद्धमेव । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ॥

अन्यथैवङ्कथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथाविपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्क्रोते-भंजि । इत्थं पुनरपी सिद्धाप्रयोग ? विरर्थस्त्वाज्ञ प्रयोगस्तर्ह्येतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क् इति यावान् अर्थस्त्वाज्ञानेवान्यथाकारं भुङ्क् इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवङ्कारं भुङ्क्ते । कथङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः, सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दमोक्षपदयो कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(४) । यद्यत्पुनः(५)वृत्तिरिति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम्—यथाकारमहं भोष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूयाप्रतिवचने इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोष्ये तथा त्वं वृषसि । सिद्धाप्रयोग इत्येव—यथा कृत्वाऽहं शिरो भोष्ये किं तवानेन ॥

स्वादुमि—स्वादु तथा तदर्थक शब्दों के उपपद होने पर पूर्वकाकिक्रियाशब्द 'कृन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अन्यथैवम्—अन्यथा, एवम्, कथम् तथा इत्यम् शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक-पूर्वक्रियाशब्द 'कृन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि 'कृन्' धातु का प्रयोग अन्यथामिदं ही (अर्थात् 'इन्' के प्रयोग के बिना भी उतना ही अर्थ निकलता हो जितना 'इन्' के प्रयोग करने पर निकलता है) ।

यथा—यथा और तथा शब्दों के उपपद होने पर अन्यथासिद्धप्रयोग 'इन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है असूया के प्रतिवचन के गम्यमान होने पर ।

(१) चोरकरणमिति—चोरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चोरशब्दस्य दत्त करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम् ।

(२) ईकाराभावात्तमिति—सोऽगो गुणवचनात् इति लोपप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । दीर्घाभावार्थमेति—च्यो चेति दीर्घाभावार्थमित्यर्थः ।

(३) भुजिप्रत्ययेन = लट् ।

(४) गद्युवा गम्यमा इति शक्तिशक्तिम् ।

(५) यद्यत्पुनरिति—पृच्छति सति यद्यसूयवन्त्वा कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा नत्र वृत्तिरिति यद् प्रतिवचने तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः ।

कर्मणि दक्षिविदोः साकृत्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकृत्यविशिष्टेऽर्थे दक्षिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । या याः कन्या पश्यति तान्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेद भोजयति । यं यं ब्राह्मण जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकृत्य इति किम् ? ब्राह्मण इष्टा भोजयति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावत्तुल्य उपपदे विन्दतेर्जापितेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्देदं भुङ्क्ते । यान्छन्ते तावदभुङ्क्ते इत्यर्थः । यावजीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं कृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्जातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ऊलोपश्चात् पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चैद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोपवपूरं वृष्टो देवः । गोपवपू वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रवृष्टो देवः । अन्यप्रवृष्टं किमर्थम् ? उपपदे मा भूत्—मृषिकाविलपूरं वृष्टो देवः, मृषिकाविलप्रम् ॥

चेले वनोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणीत्येव । 'वनूपी शब्दे उन्दने च ।' अस्माक्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मणु उपपदैषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणं गम्यमाने । चेलवनोपं वृष्टो देवः । वलवनोपम् । वसनवनोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोरुपपदयोः कपेर्जातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाप कपति । समूलकाप कपति । निमूलं समूलं कपतीत्यर्थः । इत् प्रभृति कपादीन् यान् वदयति तत्र कपादिषु "यथाविध्यनुप्रयोगः" इति ॥

कर्मणि—कर्मकारक के उपपद होने पर 'इश्' तथा 'वश्' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है यदि कर्मकारक साकृत्यविशिष्ट अर्थ में वर्तमान हो ।

यावति—यावत् शब्द के उपपद होने पर 'विन्द्' तथा 'जीव' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

चर्मोदरयोः—कर्मविशिष्ट चर्मन् तथा उदर शब्दों के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

वर्ष—कर्मकारक के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय तथा उसके उच्चार का विकल्प से लोप भी हो जाता है यदि समुदाय से वर्षों की इयत्ता की प्रतीति हो ।

चेले—वेणार्थक (वस्त्रार्थक) वस्त्र के उपपद होने पर 'वनोपि' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से वर्षों की इयत्ता की प्रतीति हो ।

निमूल—कर्मविशिष्ट निमूल तथा समूल शब्दों के उपपद होने पर 'कप' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

शुष्कचूर्णरूपेषु पिपः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषुपदेषु पिपेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्क-
पेप पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेपं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः । रूपेपं पिनष्टि ।
रूपं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु इन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूत्रपदेषु यथार्थत्वं हन्, कृञ्,
ग्रह इत्येतेभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं
करोति । जीवमाहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदि हन्ति । पादघातं
भूमि हन्ति । “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽ-
यमारम्भ, निरपसमासाधो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । ऋपूर्वविप्रतिपेधेन हन्तेर्हिंसार्थ-
स्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेत्येतेऽऽ । अग्निघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निग्धते येन तत् स्नेहणम् । स्नेहणवाचिनि करण उपपदे पिपेर्द्धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । उदयेपं पिनष्टि । तैलेपं पिनष्टि । तैलेन पितृष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्गन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयते-
गृह्णातिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । ग्रहे
एतदपि-हस्तेन गृह्णाति, हस्तमाह गृह्णाति । करमाहम् । पाणिमाहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । आत्मात्मीयशक्तिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति, आत्मपोषम्, गोपोषम्,
पितृपोषम्, भ्रातृपोषम्, धनपोषम्, रेपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्नुपपदे बध्नातेर्द्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति ।

शुष्क-कर्मत्वविशिष्ट शुष्क, चूर्ण तथा रूप शब्दों के उपपद होने पर ‘पिप’ धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

समूलाकृत-कर्मत्वविशिष्ट समूल, अकृत तथा जीव शब्दों के उपपद होने पर यथाक्रम ‘हन्’,
‘कृञ्’ यथा ‘ग्रह’ धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

करणे-करण कारक के उपपद होने पर ‘हन्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

पूर्वविप्रति-पूर्वविप्रतिपेध के आधार पर द्विसार्थक ‘हन्’ धातु से भी णमुल् प्रत्यय का
विधान इसी सूत्र में होता है न कि ‘हिंसार्थानाम्’ आदि सूत्र से ।

स्नेहने-स्नेहनायक करण के उपपद होने पर ‘पिप’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

हस्ते-करणत्वविशिष्ट हस्तार्थक शब्द के उपपद होने पर ध्वन्य ‘वृत्’ तथा ‘ग्रह’ धातुओं से
णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वे-स्वार्थकत्वात् के उपपदत्व में ‘पुष’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अधिकरणे-अधिकरणकारक के उपपद होने पर ‘बन्ध’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कूटवन्धं बध्नाति । मुष्टिवन्धं बध्नाति । चोरकवन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञाया विषये बध्नातेर्धातोर्णमुलप्रत्ययो भवति । कौश्लवन्धं बध्नाति । मयूरिका-
बन्धम्, अट्टालिकाबन्धं वद्ध । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरपपदयोर्नशिवहोर्णमुल प्रत्ययो भवति ।
जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषं प्रेष्यो भूत्वा वहती-
त्यर्थः । कर्त्तरितीति किम् ? जीवेन नष्ट, पुरुषेणोहः ॥

ऊर्ध्वे शुपिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुपिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । ऊर्ध्वशेष शुप्यति । ऊर्ध्वं शुप्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत
इत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमायतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल्
प्रत्ययो भवति । घृन्निघाय निहित । घृतमिध निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिघायं निहितः ।
सुवर्णमिध निहित । कर्त्तरि कलवपि—अजकनाशं नष्ट, अजक इव नष्ट, चूडकनाशम्,
दन्तनाशम् ॥

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतद्वारम्भ कपादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । परमादा-
तोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोगश्च । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोग
सिद्ध एव ? यथाविधीति निप्रमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

'वृक्ष वृक्षाने', अरमादातोर्णमुल्प्रतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदं-
शं शुद्धते, मूलकैकोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् आर्द्रकैकोपदंशम् । अन्न विभक्त्येनोपपद-
समास—'तृतीयाप्रभृतीन्पन्यतरस्थाम्' इति । मूलकादि चोपदशे कर्म, भुजे करणम् ।
सर्वस्मिन्नेत्राग्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे(१) वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूल-
कैकोपदस्य मुच्छते ॥

संज्ञायाम्—संज्ञाविषयं यं 'कन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कर्त्रो—कर्त्तृवाची जीव तथा पुरुष शब्दों के उपपद होनेपर क्रमशः 'नश' तथा 'वह' धातु
से णमुल् प्रत्यय होता है ।

ऊर्ध्वे—कर्त्तृवाची ऊर्ध्व शब्द के उपपद होने पर 'शुष्' तथा 'पूर' धातुओं से णमुल् प्रत्यय
होता है ।

उपमाने—उपमानवाचक कर्मकारक तथा कर्तृकारक के उपपद होने पर भी धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

कपादिषु—'निमूलसमूलयो कप' सूत्र से लेकर आगे जिन धातुओं से णमुल् का विधान
किया गया है उन्हीं धातुओं का अनुप्रयोग भी सम्भजना चाहिए ।

उपदश.—तृतीयान्त के उपपद होने पर उपपूर्वक 'दश' धातुसे णमुल् प्रत्यय होता है ।

(१) सति क्रियाभेद इति—क्रियाभेदग्रहणन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति । यत्र क्रियाणां पीवा-
पदं समातकर्त्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः ।

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राप्नुयुष्वात् । तदर्थानां धातुनामनुप्रयोगधातुना समान-
कर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गां कालयति, दण्डेनोप-
घातम् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? चोर दण्डेनोपहृत्य
गोपालको गां कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः सप्तम्येकमभिसंवेष्ट्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे
चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पाशोपपीडं शेत, पारयंयोरुपपी-
डम्, पारयंभ्यामुपपीडम् । अत्रोपरोध गां स्थापयति, वज्र उपरोधम्, अत्रेनोप-
रोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः सगृह्णाति, पाणाद्युपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहण
न कृपते ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समासत्तौ सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानाया
तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशप्राहं युद्धपस्ते । केशेषु प्राहम् ।
केशीप्राहम् । हस्तप्राहम् । हस्तेषु प्राहम् । हस्तैप्राहम् । युद्धसंभ्रात्(१) भयन्तं सन्निकृ-
ष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो द्वैत्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपद-
योर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यद्गुल्लोत्कर्षं स्वण्डिका दिनन्ति, द्व्यद्गुल्ल उत्कर्षम्, द्व्यद्गु-
ल्लोत्कर्षम् । द्व्यद्गुल्लोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्तायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्ता स्त्रिया । परीप्ताया गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शरयोःशाय धावति, शय्याया उत्थाय । एवं नाम स्त्रिये यद्वरय कर्त्तव्यमपि नापेक्षते,
शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकर्ष(२) एव पियति । आध्यापकर्षमपूपान् भक्षयति ।
परीप्तायामिति किम् ? आसनादुरथाय गच्छति ॥

हिंसार्थानाम्—अनुप्रयुक्तधातुसमानकर्मक हिंसार्थकं धातुर्मां से तृतीयांस्ते के उपपद होने पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्त तथा तृतीयान्त के उपपद होने पर उप + 'पीड', उप + 'रुध' तथा उप + 'कर्ष' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

समासत्तौ—सन्निकर्ष की सम्बन्धानता में सप्तम्यन्त अथवा तृतीयान्त के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

प्रमाणे—तृतीयान्त अथवा सप्तम्यन्त के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है क्योंकि गम्यमान होने पर ।

अपादाने—अपादानकारक के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है परीप्ता (शीघ्रता) के गम्यमान होने पर ।

(१) मरम्भ कोषादिना मय मञ्जोभपूर्वको बाह्याभिकारविशेषः ।

(२) रन्ध्रापकर्षमिति—एव नाम स्त्रिये यद् प्राप्तमपि नापेक्षते, स्तनरन्ध्रादेवापकर्ष्य मुत्तेन पय पियति । आध्यापकर्षमिति—एव नाम स्त्रिये यद् माननमपि दोषमान नापेक्षते, आध्यापेवापकर्ष्य हस्तेन भक्षयति ।

द्वितीयायाञ्च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्साया गम्यमानाया धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टि ग्राहम् । लोष्टग्राहम्, लोष्ट ग्राहम् । एव नाम त्वरतं यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽभ्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अभ्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिकाण जल्पति । भ्रुविवेष कथयति । अभ्रुव इति किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्भङ्गे क्षिप्नेऽपि प्राणी न विपते तदभ्रुवम् । 'अद्रव मूर्त्तिम-स्वाङ्गम्' ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेश सर्वतो विवाचनम्, दु खनम् । उर-पेपं युध्यन्ते । उर- प्रतिपेध युध्यन्ते । शिर-वेपम् । शिर प्रतिपेधम् । कृत्स्नमुर-धीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रु-वार्धोऽयमारभ- ॥

विशिपतिर्पादस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विरयादिभ्यो धातुयो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने आर्थे गम्यमाने । विरयादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां सन्धौ ध्याति । तात्पर्यमात्रेण । द्रव्ये ध्याति, क्रियायामासेवा । गेहाऽनुप्रवेशमास्ते । समामेन व्याप्यासेवयोदन्तत्वात् "नित्यव्रीच्ययो" इति द्विवचन न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायाम् तु क्रियावचनस्य । तथाच वचयति—“सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यतेति” । गेहगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवा-याम्-गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति-गेहानुप्रपातमास्ते । गेहगेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि-गेहानुप्रपादमास्ते, गेहगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपा-दमनुप्रपादम् । क्विन्-गेहावस्त्वमास्ते, गेहगेहमवस्त्वम्, गेहमवस्त्वमवस्त्वम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्ये णमुत्तिव-हित एव, आभवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थमुनरास्तेवाया णमुत्त्यते ? क्त्वानिबृत्त्यर्थमिति चेत् ? न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमास पक्षे यथा स्यात्, तेन हि सन्नुपपदाभावः ॥

द्वितीयायाञ्च—द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी परीप्सा के गम्यमान होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वाङ्गे—अभ्रुव (यर्थात् बिम अङ्ग के काट दिए जाने पर भी प्राणी की मृत्यु न हो) स्वाङ्ग के वाचक द्वितीयान्त पद के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय जाना है ।

परि—पारिक्लिश्यमान स्वाङ्गवाचक द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

विशिपति—द्वितीयान्त के उपपद होने पर 'विश्', 'पव्', 'पद' तथा 'स्कन्द्' धातुओं से व्याप्यमान तथा आसेव्यमान अर्थों के गम्यमान होने पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृन्वाः ॥ ६१ ॥

तत्प्रत्ययो यत् स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तत्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्नुपपदे करोतेर्भवतेश्च धावो क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथामर्यामन्नं नेष्यते, अस्वरितत्वात् । मुगतं कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गत । मुखतः कारगतः । मुखतो भूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुस्ततोभाव तिष्ठति । पृष्टन कृत्य गतः । पृष्टन कृत्वा गतः । पृष्टन कारं गतः । पृष्टतोभूय गत । पृष्टतो भूत्वा । पृष्टतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तत्प्रहणं किम् ? सुखीकृत्य गतः, सुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्यश्च प्रत्ययो यस्मात् स ण्वमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे च्यर्थं उपपदे कृन्वोर्धात्वो क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्या गत नानाकृत्य गतः, नानाकृत्वा गत, नानाकार गतः । विनाकृत्य गत, विनाकृत्वा गत, विनाकार गतः । नानाभूय गत, नानाभूत्वा गत, नानाभाव गत । विनाभूय गत, विना भूत्वा गतः, विनाभावं गत । द्विषाकृत्य गतः, द्विषाकृत्वा गत, द्विषाकार गतः । द्विषाभूय गत, द्विषा भूत्वा गतः, द्विषाभावं गतः । द्वैषं कृत्य गतः, द्वैषं कृत्वा गत, द्वैषकारं गतः । द्वैषंभूय गत, द्वैष भूत्वा गत, द्वैषंभावं गतः (१) । प्रत्ययग्रहणं किम् ? द्विष्कः (२) कृत्वा, पुष्यकृत्वा । च्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्यमर्थग्रहणम्, ना पुनरेक एव “विनङ्ग्या नानाजी” इति ॥

तृष्णीमि भ्रुवः ॥ ६३ ॥

तृष्णीशब्द उपपदे भवतेर्धातो क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तृष्णी भ्रुवः, तृष्णी भूत्वा, तृष्णीभावम् । भ्रूप्रहणं कृन्वो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वल्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोऽनुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वम् परचित्तानुविधानम् । अन्वगभूयास्ते, अन्वगभूत्वाऽऽस्ते, अन्वगभावः, आस्ते । आनुलोम्यं इति किम् ? अन्वगभूत्वा तिष्ठति (३) ॥

स्वाङ्गे—तत्प्रत्ययान्न स्वाङ्गवाचकं शब्द के उपपद होने पर ‘हृन्’ तथा ‘भू’ धातुओं के क्त्वा एवम् णमुल प्रत्यय होने हैं ।

नाधार्य—च्यर्थ (अभूतनृदाव) के प्रतिपादक ‘ना’ तथा तदर्थक एवम् ‘वा’ और ‘नममा’ नाधार्य प्रत्ययों से युक्त शब्दों के उपपद होने पर ‘हृन्’ तथा ‘भू’ धातुओं से क्त्वा तथा णमुल प्रत्यय होने हैं ।

तृष्णीमि—‘तृष्णीम्’ शब्द के उपपद होने पर ‘भू’ धातु से क्त्वा तथा णमुल प्रत्यय होने हैं ।

अन्वचि—‘अन्वक्’ शब्द के उपपद होने पर ‘भू’ धातु से आनुलोम्य अर्थ में क्त्वा तथा णमुल प्रत्यय होने हैं ।

(१) द्वेषाकृत्य गतः, द्वेषा कृत्वा, द्वेषाकारम् । द्वेषाभूय, द्वेषा भूत्वा द्वेषाभावम् इत्युदाहरणानि न्यायेऽधिकारिणि ।

(२) द्विष्कः इति—द्विष्कपुष्यकृन्वोरसङ्घर्षत्वात् नार्थत्वमस्ति ।

(३) अन्वगभूत्वा तिष्ठति—अनुवचो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ।

शकधृपज्ञास्लाघटरमलमक्रमसहाहास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिगुणपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियास्योप(१)पदास्यो-
ऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृणोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । स्लाघति
भोक्तुम् । (२)घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । मक्रमते भोक्तुम् ।
(३)महते भोक्तुम् । अहति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि-अस्ति भोक्तुम्, भवति
भोक्तुम्, चिद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरभ्युनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् ? अलं
कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्याप्तं मुह्यते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम्-पारयते ।
कस्मिन्मिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः शब्दाः कर्त्तरि कारके सञ्चित । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेष ।
तत्र देव्यर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपनिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षाया, न यदुनादिवाक्येषु,
साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषा निराकाङ्क्षाया । कारकः । कर्त्ता । नन्दन । प्राप्ती । पक्षः ॥

भव्यगेषप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । “तयोरेव कृत्यकस्यल्यार्थः” इति भावकर्मणोः
प्राप्तयोः कर्त्ता च बाध्य पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा । तेषा माणवकः
साम्नाम्, गैपानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यापय, प्रवचनीयो-
गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थापीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायतेऽसौ जन्या, जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽस्त्रावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा ।
आपनत्यसावापात्यः, आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पत्त्यादुपस्य सामान्यं गृह्यते । प्रथमाद्युपवचनान् चतत् । लकारः कर्मणि
शकधृप-‘शक्’, ‘धृप’, ‘जा’, ‘ज्ना’, ‘घट’, ‘रभ’, ‘लभ’, ‘क्रम’, ‘मह’, ‘अह’ नञ् अन्त्यर्थक
धातुओं के उपपद होने पर धातुमात्र में तुमुन् प्रत्यय होता है ।

पर्याप्ति-पर्याप्तिवाचकअलमर्थक शब्दों के उपपद होने पर धातु में तुमुन् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि-कृत्संज्ञक प्रत्यय कर्त्ता कारक में होते हैं (अर्थात् इनका अर्थ कर्त्ता होता है) ।

भव्यगेष-‘भव्य’, ‘गेष’ ‘प्रवचनीय’, ‘उपस्थानीय’, ‘जन्य’, ‘आप्लाव्य’ तथा ‘आपात्य’
शब्द विकल्प से कर्त्तृवाचकप्रत्ययान्त शब्दों के रूप में निरूपित होते हैं ।

लः कर्मणि-सकर्मक धातुओं से कर्म तथा कर्त्ता में और अकर्मक धातुओं से भाव तथा कर्त्ता
में लकार होते हैं ।

(१) अक्रियास्योप-शक्नोति भोक्तुमित्यादौ क्रियास्योपपद न गम्यते, अपि तदर्थान्तरम् ।
इदं तावच्छक्नोति भोक्तुं सङ्गते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति पानीष्यश्च, स्लाघति भोक्तुमिति
तदङ्गकता, घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तदयोग्यतामात्रम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते
भोक्तुमिति भुवेरेवासावस्था न कियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अपत्याप्लावान्, अग्नि भोक्तु-
मित्यादौ सम्भवमात्रं गम्यते ।

(२) घटयति इति न्यासपाठः ।

(३) उत्पद्यते इति न्यासपाठः ।

कारके भवन्ति कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते प्राप्तो देवदत्तेन । गच्छति प्राप्त देवदत्त । अकर्मकेभ्यः-आस्यते देवदत्तेन, आस्ते देवदत्त । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणो कृत्यसञ्ज्ञका क्तखलर्याश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्पणार्थः (१) । कृत्याः कर्मणि-कर्त्तव्य कटो भवता, मोक्षव्य ओदनो भवता । भावे-आसित्तव्य भवता, शयितव्य भवता । क्तः कर्मणि-कृत कटो भवता, भुक्त ओदनो भवता । भावे-आसित भवता, शयित भवता । खलर्याः कर्मणि-ईप्स्वर कटो भवता । सुकरः, दुस्करः । भावे-ईप्दाख्य भव भवता, स्वाख्यभूभ भवता । “भावे चाकर्मकेभ्यः” इत्यनुवृत्ति-रसनर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि य क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूत क्रियाचण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते य क्तो विहितस्तद्व्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृत कट देवदत्त, प्रकृत कटो देवदत्तेन, प्रकृत देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदन देवदत्त, प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन, प्रभुक्त देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकमकृदिलपशोऽस्थसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः शिल्पादिभ्यश्च य स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यप्राप्तं भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गत देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः-रहानो भवान्, रहान भवता, आसितो भवान्, आसित भवता । शिल्प-उप-श्लिष्टो गुरु भवान्, उपश्लिष्टो गुरुर्भवता, उपश्लिष्ट भवता । शीङ्-उपशयितो गुरु भवान्, उपशयितो गुरुर्भवता, उपशयित भवता । स्था-उपस्थितो गुरु भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता, उपस्थित भवता । आस-उपासितो गुरु भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, उपासित भवता । वस-अनुपितो गुरु भवान्, अनुपितो गुरुर्भवता, अनुपित भवता । जन-अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजातो माणवकेन माणविका, अनुजात माणवकेन । रुह-आरुहो वृक्ष भवान्, आरुहो वृक्षो भवता, आरुह भवता । जीर्यति-अनुजीर्णो वृषणी देवदत्त, अनुजीर्णो वृषणी देवदत्तेन, अनुजीर्ण देवदत्तेन । श्लिपाद्यस्सोपसर्गास्स कर्मका भवन्ति, तद्धर्मेषामुपपादानम् ॥

दाशगोम्रा संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोम्री शब्दो संप्रदाने कारके निपात्यते । ‘दाश् दाने’, तत् पचाद्यच् । स कृत्सञ्ज्ञकत्वात् कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाश । आग-शाय तस्मै दानु गा धन्तीति गोघ्नोऽतिथि । ‘यत्र निपात्यते । निपातनसामर्थ्येव

तयोरेव—भाव नवा कर्म में ही कृत्यमञ्जक प्रत्यय, सप्रत्यय तथा सन् एवम् तदर्थकः प्रत्यय होते हैं ।

आदि—आदिकर्म में विहित क प्रत्यय कर्त्ता, भाव एव कर्म में होता है ।

गत्यर्थकर्मक—गत्यर्थक, अकर्मक, ‘दिप्’, ‘शीङ्’, ‘स्वा’, ‘जात्’, ‘वत्’, ‘ज्’, ‘ल्ह’, एवम् ‘ज्’ धातुओं से भा कर्त्ता, भाव और कर्म में क प्रत्यय होता है ।

दाश—संप्रदानाधिकप्रत्ययान् ‘दाश’ तथा ‘गो न’ शब्दों का निपातन होता है ।

(१) अपकर्षणार्थं = निवृत्त्यर्थः ।

गोष्पञ्चस्त्रिणादिरुच्यते, न तु चाण्डालादिः । अतस्त्यपि च गोहृदने तस्य योग्यतया गोष्प
इत्यभिधीयते ॥

मीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

मीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ताः (१) एते । “रपाधृत्यो
मङ्”, “मियधुक्च” इत्येवमादयः । “ताभ्यामन्यत्रोपादयः” इति पर्युदासो माते निपा-
तनमारभ्यते । मोम । मोम्य । मयानकः । बरु । बरु । भूमि । रजः । संस्कार । संक
न्दनः । प्रपनन । समुद्रः । छुचः । छुक् । स्त्रकतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोपादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंज्ञानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । इषद्
कर्तव्यं प्राप्ता कर्तादितु कथ्यन्ते । तान्यानिस्ति संप्रदानार्थं (२) मन्त्रवमराः । कन्दा
ह्यापादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरम्बाद् । कृपितोऽसौ कृपि । तमित इति तन्तुः । इष्टमिति
बर्तः । चरितं कर्म ॥

कोऽधिकरणे च ग्राह्यगतिप्रत्ययनानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ग्राह्यायां भर्तृमाका, ग्रन्थवसानार्थो ग्रन्थवहारार्थो इति स्वनिकाशः (३) प्रसिद्धिः ।
ग्राह्यगतिप्रत्ययनानार्थेभ्यो यः को विहितः सांक्षिककरणे भवति, चकाराद्यप्राप्तं च ।
ग्राह्यार्थेभ्यः बर्तृमावाधिकरणेषु, ग्रन्थार्थेभ्यः कर्तृकर्ममावाधिकरणेषु, ग्रन्थवसानार्थेभ्यः
कर्ममावाधिकरणेषु । ग्राह्यार्थेभ्यस्तत्तावत्-आमिदो देवदत्तः, आसितं तेन, इदमेवा
मासितम् । ग्रन्थार्थेभ्यः—यातो देवदत्तो ग्रामम्, यातो देवदत्तेन ग्रामः, यातं देवदत्तेन,
इदमेवा यातम् । प्रत्ययनानार्थेभ्यः—मुक्त ओदनो देवदत्तेन, देवदत्तेन मुक्तम्, इदमेवा
मुक्तम् । कथं मुक्ता ब्राह्मणा, पीता गाव इति ? अकारो मन्वर्षीयः, मुक्तनेपामस्ति,
पीतनेपास्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । लकारान्तरं स्थानित्वेनाधिक्रियते । सदि
लक्ष्मणमुद्रमिष्यामी लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेद् लस्येति ? दृष्टं लकारा अनुबन्ध-
विहिता विहिता अर्थविशिषे काष्ठविशिषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुस्यूतं यन्मानानं
तद् गृह्यते । पठितः, चत्वारो दितः । अक्षरसमाख्यापयदानुस्यूतं कथ्यन्ते । लट् । लिट् ।
लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारान्तरस्य प्रह्वनं कम्मादि
भवति—मुनाति चूडाल इति । पायधिकारोऽनुवर्तते, कर्षादयस्य विशेषकाः ॥

मीमादयः—अपादानार्थप्रत्ययान्ता ‘मीम’ आदि चन्द्रो का मी निपातन हे ।

ताभ्याम्—संप्रदान तथा अपादान अर्थों के निष्ठ कथों में उणादि प्रत्यय होते हैं ।

कोऽधिकरणे—सौन्दर्यार्थक, ग्राह्यार्थक तथा कर्मनार्थक पाठुओं में विहित क प्रत्यय अनिवार्य
एवम् मात्र और कर्म में मी होता है ।

लस्य—यहाँ में लसे ‘लस्य’ (लकार के स्थान में) का अधिकार है ।

(१) उणादिप्रत्यया इति न्यासपाठः (एष च दृष्टमिति) ।

(२) मन्त्रदानप्रत्ययनार्थेभ्यः इति न्यासपाठः ।

(३) स्वनिकाशो वैवाच्यपक्षः ।

भ्यामानन्तर्यम् ? सिज्जुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तर, ध्रुया चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्थुः । तकारो मुखसुखाद्यः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्—आत एव सिज्जुगन्ताधान्यस्मादिति । अमूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्पाठ प्रतिपिद्यते, तुदय-जातोयापेक्षवाच्यमस्य । अयमाणे हि सिचि भवत्येव—अकार्पुः, अहापुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लडादेशस्य शेजुंसादेशो भवति शाकटायन-स्याचार्यस्य मतेन । अधुः । अधुः । अन्येषां मते—अयान्(१) । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते, सत्र लडेवाकारान्ताऽनन्तरो द्वित्वमभवति नान्यः, तर्हि लङ्प्रहणेन ? एवं तर्हि लङ्प्रहणेन विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्प्रहणेन यस्तस्य मा भूत्—“लोडो लङ्प्रहणे” इति—यान्नु, चान्नु । “सिज्जुगन्ताविदिभ्यश्च” इत्ययमपि शेजुंस् लोडो न भवति—विभ्यन्तु, जामन्तु, विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लडा विदीप्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विपथ ॥ ११२ ॥

लङ् शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विप. परस्य लडादेशस्य शेजुंसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विपुः । अन्येषां मते—अद्विपन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ् शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः—“सार्वधातुके यक्” इत्येवमाद्यः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्यय शेषो धातुसंज्ञद्वयेन विहित आर्द्धधातुक-सज्ञो भवति । लबिता । लबितुम् । लप्रितभ्यम् । धातोः इत्येव—वृषत्वम्, वृक्षताडयित् । लूयाम्, लुभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङ्गदेशस्तिल्लार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेक्षिथ । शेक्षिथ । जम्ले । मन्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादम्भश्च समावेशो भवति ? सत्यम् । इह खेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङ्गाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।

लङ्.—आकारान्तोत्तरवर्ती लडादेश शि के स्थान में जुस् आदेश केवळ शाकटायन आचार्य के मत में ही होता है ।

द्विपथ—‘दिप’ वातु से विहित लङ्देश शि के स्थान में भी शाकटायन के मत में ही जुस् आदेश जाता है ।

तिङ्शित्—तिङ् तथा शित् प्रत्ययों की ‘सार्वधातुक’ सज्ञा होती है ।

आर्द्धधातुकम्—तिङ् तथा शित् से मिल्न भाव्यधिकारोक्त प्रत्ययों की ‘आर्द्धधातुक’ सज्ञा होती है ।

लिट्—लिङ्गदेश तिङ् की भी ‘सार्वधातुक’ सज्ञा हो जाती है ।

लिङ्गाशिपि—आशीर्षक लिङ् की भी ‘आर्द्धधातुक’ सज्ञा होती है ।

(१) यद्यपि नट्टपु मुद्रितमूलपुस्तकेषु अयादिति एकवचनान्तररूपमुपलभ्यते तथापि तस्य प्रयोजनाभावात् तत् परिर्वातम् ।

समावेशरचैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविषीष्ट(१), पविषीष्ट । आशिषीति किम् ? लुनी-
यात्, पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुक च । किं लिङ्हेवानन्तरः
सर्वदृश्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते—तिङ्शिवादि छन्दस्युभयथा भवति ।
वर्धन्तु स्वा सुष्टुतय —आर्षधातुकत्वाग्निलोप, वर्धयन्तिवति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम्—
स्वस्तये(२) नावमिवास्तेम । किन् सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधा-
तुकम्—सप्तवासो विश्विषिरे, सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिट् उभयथा भवति—उपरयेषाम्
शरणं वृद्धन्तम् । सार्वधातुकत्वाग्निरु- सलोप, आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । “अपत्यो बहुलम्”
इत्यस्यैवाप्यप्रपञ्च ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ २ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

छन्दस्युभयथा—परन्तु वेद में लिङ्, शित् आदि प्रत्ययों की यथायोग्य ‘सार्वधातुक’ एवम्
‘आर्षधातुक’ दोनों ही सकार्य होती हैं ।

तृतीय अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

तृतीयाध्याय समाप्त हुआ ।

(१) अत्र लविषीष्ट इत्युदाहरणमधिकम् ।

(२) स्वस्तये इति—अग्रे भुवि इत्यस्मात् स्त्रिया किन् इति किन् । तस्य च सार्वधातुकत्वात्
अस्तेर्भूभावो न भवति । अत्र लिङ् सार्वधातुकत्वात् इति सर्वेषु मुद्रितगूलपुराणेषु प्राप्-
पाठोऽपपाठः ।

पुष्पात् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । कान्दपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा
“पाककणे” इति ढीपोऽपवादः । कुञ्जा, उष्णिहा, देवविशा—इलम्ता, ज्येष्ठा, कनिष्ठा,
मध्यमा—पुंयोग । कोकिला जातिः । छमूलान्वजः । बमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ऊकार-
सामान्यग्रहणार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दुग्दिनी । दुत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् इत्यत्र स भवति यथाऋषष्टित् तदुगित्त्वरूपम्, तदन्ताद् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो
भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती । छधातोऽगितः प्रतिपेक्षो
वक्तव्यः ॥ उखाखत्, पर्णधत्, माह्वणी ॥ छञ्जतेरचोपसख्यानम् ॥ प्राची । प्रतीची ।
उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वञ्जन्ताप्रातिपादिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति रेफश्चान्तादेशः । धीवरी ।
पीवरी । सार्वरी । परलोकरवरी । “ऋन्नेभ्य” इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सम्प्रयोगेन रेफ
विधानार्थं वचनम् । छवनो न इक्ष ॥ प्राज्ञो डावाबुभावपि प्रतिपिबुधेते । सहयुष्वा
माह्वणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद् इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्ताः प्रातिपदिकाश्च-
तरस्या स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपाद्, द्विपदी । त्रिपाद्, त्रिपदी । चतुष्पाद्,
चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद् इत्येव । ऋचीयभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यत्वात् पादन्ताप्रातिपदिकाद्
स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् ।
ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

मूलात्—नन्पूर्वक मूल शब्द से टाप् प्रत्यय होता है ।

ऋन्नेभ्य—ऋकारान्त तथा ऋकारान्त प्रातिपदिकों से खोलनिवृद्धा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

उगितश्च—उगित् प्रातिपदिक में भी स्त्रीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

धातो—उगित् धातु में ङीप् का प्रतिपेक्ष समझना चाहिए ।

अञ्जते—‘अञ्जू’ धातु से भी ङीप् का विधान समझना चाहिए ।

वनो—वञ्जन् प्रातिपदिक में खोलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय भी होता है और अन् में रेकादेश भी
हो जाता है ।

वनो न—इत्यन्त धातुओं से विहित वन् (वनिप्) प्रत्यय से निश्चित प्रातिपदिक से ङीप्
नहीं आता को रेकादेश नहीं होते हैं ।

पादोऽन्य—कृतसमासान्तपादशब्दान्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में विकल्प से ङीप् होता है ।

टावृचि—ऋक् के वाच्य होने पर पादशब्दान्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में टाप् प्रत्यय होता है ।

न पटस्वसादिभ्यः ॥ १० ॥

पटस्वज्ञेभ्य स्वसादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो य (१) प्राप्नोति स सर्वं प्रतिपिब्यते । पञ्च माह्वण्य । सप्त । नव । दश । स्वसादिभ्य-स्वसा, हिता, ननान्दा, याता, माता, तिषा, चतस्र ॥

पट्मज्ञानामन्ते लुते टाजुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रयाहाराच्चापा सिद्ध बोधरित्वत्वे तस्मान्नोमी ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्मन्तारप्रातिपदिकान्तीप प्रत्ययो न भवति । “अग्नेभ्यो ङीप्” इति ङीप् प्राप्ते “मन” इति सूत्रेण प्रतिपिब्यते । दामा, दामानी, दामाच । पामा, पामानी, पामान । अनित्तिमम्प्रहणान्यथेवता चानर्थकेन च तदन्तर्धिधि प्रयोजयन्ति—सीमा, सीमानी, सीमान् । अतिमहिमा, अतिमहिमानी, अतिमहिमान् ॥

अनो बहुव्रीहः १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहः स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोवाह्व-
णम्, उपधालोपिनो हि विकल्प वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाण । सुचर्मा, सुचर्माणी
सुचर्माण । बहुव्रीहिरिति किम् ? अतिक्वन्ता राजानमतिराजी (२) ॥

डापुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्याम्-मन्मन्तःप्रातिपदिकादन्मन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् ।
पामा, पामे, पामा । सीमा, सीमे, सीमा । न च भवति-पामान्, सीमान् । बहुव्रीही-
बहुराजा, बहुराजे, बहुराजा, बहुतृचा, बहुतृचे, बहुतृचा । न च भवति-बहुराजान्,
बहुतृचाण । अन्यतरस्याग्रहण इत्यर्थम् ? बहुव्रीही “धनो र च” इत्यस्यापि निरूपो
यथा स्यात्—यदुधीवा, बहुधीवरी, यदुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपमर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकरोऽयम् । उत्तरसूत्रेऽनुपसर्जने प्रतिषेध करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामोऽ
नुपसर्जनादिष्वेव तद्विविधम् । वक्ष्यति—“डिङ्ङाणन्” इति ङीप्—कुक्षरी, मङ्गक्षरी ।
अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्षरी, बहुमङ्गक्षरी मङ्गुरा । जातेरिति ङीप्—कुक्षुक्षी,
मृक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्षुक्षुदा, बहुमृक्षुक्षुदा मधुरा । कथं पुनरनुपसर्जना-
रप्रत्ययप्रमत्त ? तदन्तर्विधिना ज्ञापित चेतत्-अस्यैव प्रकरणे तदन्तर्विधिरिति । तथा च
प्रधानेन तदन्तर्विधिर्भवति—कुम्भकारी, नगरकारी । न चापि कृद्ग्रहणम्, तद्विधो-
ऽप्यंगति ॥

य. १२—पट्मज्ञानं तथा स्वन्तु आदि प्रातिपदिकेभ्यो से स्त्री प्रत्यय नरो होता है ।

मन — मन्त्रन (मनिप्रप्रत्ययान्न) प्रातिपदिक से जोप् नहीं होता है ।

अनो—अग्रन् बहुवादि से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् नहीं होता है ।

डाप्—मन्त्रन प्रातिपदिक तथा अग्रन् बहुव्रीहि से विकल्प से डाप् प्रत्यय होता है ।

अनुप—यहाँ से आगे ‘अनुपसर्जनात्’ का अधिकार है ।

(१) यत् इति पाठ ।

(२) अनिराशीति पदमजरीसम्मान पाठ ।

टिड्ढाणञ् ह्रस्वसज्जह्रस्वमात्रचतुष्टयपठकृष्ण कञ् करणः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते, तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत्-कुरुचरी, मद्रचरी । इह कस्मान्न भवति—पचमाना, यजमाना ? द्वयनुबन्धकत्वाद्वा । ह्युदादिषु कथम् ? टिःकरणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेव फलम् । पठिता विद्येति आगमद्वित्वमनिमित्तम्, “अु अ् लौ तुट् च” इति लिङ्गात् । ङ-सौपर्णयो, वैनवेयो । निरनुबन्धको दशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण्-कुम्भकारी, नगरकारी, औपगवी । षेऽपि कचिदण्कृतं कार्यं भवति—चौरी, तापसी । दण्डा, मौष्टेऽपत्रं न भवति । अन्-औत्सी, औदपादी । “साङ्गैरवाधन” इति पुनरग्नौ प्रहणं जातिलघुणं ङीप् बाधितुम् । द्वयसच्-ऊष्टययी, जानुद्वयसी । दणच्-ऊष्टययी, जानुद्वयी । मात्रच्-ऊहमात्री, जानुमात्रा । तपप्-पञ्चतयो, दशतयो । ठक्-आक्षिकी, शालाक्षिकी । ठक्-लावणिकी । ठक्जोभदेन प्रहणं ठवादिबिभृषयर्थम् । कन्-बाटसी, ताटसी । कर्प्-हत्वरी, नक्षरी । छिनज्जोक्रोक्कपुस्तकगतलुनानामुपमख्यानम् । छणी । पौंस्त्री । आगवद्धरणी । मुभ्रां-करणौ । शाक्षीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

कीचिव्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी । (१) अण्यस्य प्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ इह मा नृप्—“दोषात्पुत्तमुद्र यन्”—द्वैप्वा । पृथग्योग-करणमुत्तरार्धम् ॥

प्राचा ण्फ तद्वितः ॥ १७ ॥

यत्र इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्तात् स्त्रियां ण्फ प्रत्ययो भवति, स च तद्वितमञ् । पकारो ङीपार्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं गम्यते । तद्वितप्रहणं प्रहिपदिक-संज्ञार्थम् । गार्गायणी । वात्स्यायनी । अश्वेषाम्-गार्गी, वात्सी । सर्वत्रप्रहणमु-त्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । आवत्प्राचाप वक्ष्यति, तत्रापि बाधित्वा प्राचां ण्फ एव यथा स्मात्-आचट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यत्र इत्येव । पूर्वैक विकल्पे प्राप्ते नित्यायं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः क्त-पर्यन्तेभ्यो यत्रन्तेभ्यः स्त्रियां ण्फ प्रत्ययो भवति । क्तशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तद्वधित्वेन परिगृह्यते-कपिप्रदत्तापरं कपिकतेति, न प्रातिपदिकायव कुरुतेति । लोहित्यायनी । दासित्यायनी । चाश्विन्यायनी ॥

टिड्ढाणञ्—टिट्प्रत्ययान्त आदि प्रातिपदिकों में स्त्रीत्वविवक्षा में ङाप् प्रत्यय होता है ।

नञ्—तन्प्रत्ययान्त, रनन्प्रत्ययान्त, ईककृत्प्रत्ययान्त, ख्युनृत्प्रत्ययान्त, तरुण तथा तलुन रञ्जने में भी ङाप् समझना चाहिए ।

यजञ्च—यजन्त प्रातिपदिक से भी खोलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपाय—यहाँ अवधारणक यन् प्रत्यय का प्रहण है ।

प्राचाम्—प्राचीन आचार्यों के मत में यजन्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में तद्वितमरु ण्फ प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—लोहित से लेकर क्त पर्यन्त यजन्त प्रातिपदिक से भी खोलिङ्ग में ण्फ प्रत्यय होता है ।

(१) आपत्य इति पदमञ्जरीसम्मत पाठ, न्यासे नु आपत्य इत्येव दृश्यते ।

कण्वात्त शकलं पूर्वं कतादुत्तर इत्यन्ते ।

पूर्वोत्तरी(१) तदन्तादी प्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितपुरुषयोरेकशेषः । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति । तत्र तत्पुरुषतुल्या सङ्गृहीतो मध्यपानी शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते—शाकल्यायनी, शाकल्यस्येमे हात्रा शाकला ॥

कौरव्यमाण्डूकाम्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य, माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रिया ञ् प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते “ठञ्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावङ्गीशोरपवादः । कौरव्यायनी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना ? तस्यैवद्विवचनयामणि कृते । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेणसत्त्व्यामन् ॥ आसुरायणी । शौषिकेष्वर्थेषु “इजञ्” इत्यणि प्राप्ते चप्रत्यय इत्यन्ते—आसुरीय नरपः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिव्यं । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिक श्रुत्या(२)वर्तते तत् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वर्द्धरी । प्रथम इति किम् ? स्थविरा, वृद्धा । अत इत्येव—शिशुः । श्वव्यस्वचरम इति वक्तव्यमन् ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयस्यवचनावेत्तौ । प्रातर्पौष्ण स्पर्धभिधीयते । कथं कम्पा ? “कम्पायाः कनीन च” इति ज्ञापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिनेति नैता वन भुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसङ्गकाः प्रातिपदिकाश्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिकला ? अजादिषु द्रव्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तिः प्रतिपिद्धते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोविस्ताचितकम्बल्यन्ताश्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तावत्-पञ्चभिरश्चै श्रिता पञ्चाशः, दशाशः । कालः सख्या च न परिमाणम्—द्विवर्षा, त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्षीता द्विशता, त्रिशता । विस्तादिभ्यः—द्विविस्ता, त्रिविस्ता, द्वाविस्ता, त्र्याविस्ता, द्विकम्बल्या, त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् ? द्वाषाढकी, त्र्याषाढकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे—पञ्चाशी, दशाशी ॥

कौरव्य—कौरव्य तथा माण्डूक शब्दौ न स्त्रीलिङ्गं न ञ् प्रत्ययः ज्ञाता है ।

कौरव्यमाण्डूकयोः—कौरव्य तथा माण्डूक के साथ-साथ आसुरि शब्द से भी ञ् प्रत्यय का विधान नमझना चाहिए ।

वयसि—प्रथमवयस्यो प्रातिपदिक में स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

व्यव्यचरमे—चरमवयोभिन्नवयोनाचक प्रातिपदिक से ङीप् का विधान सम्भवा पाहिण ।

द्विगो—द्विगुसङ्गक प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपरिमाण—अपरिमाणान्त द्विगु से और विन्न, अचिन एवम् कम्बल्य शब्दान्त प्रातिपदिकों से तद्धितप्रत्यय के लुप् होने पर ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

(१) पूर्वोत्तरादित्यादि—शकलशब्दोन्त आदिश्य यथाक्रमम् ययो पूर्वोत्तरयोर्गोत्रयोस्ती तपोजौ, एवौ गणौ लोहितादि शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरार्थ गण शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः ।

(२) भुत्वेत्यादि—श्वव्यमाण प्रकरणावनपैश्वर्येभ्यः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्विलुकि सति क्षेत्रे वाक्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणस्य क्षेत्रभवेत्, “प्रमाणे द्वयसत्त्वं” इति विहितस्य तद्वितस्य “प्रमाणे ङो द्विगोनात्यम्” इति लुकि कृते-द्विकाण्डा क्षेत्रमेकि, त्रिकाण्डाक्षेत्रप्रभृतिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम्, इह मा भूत्-द्विकाण्डो रज्जु, त्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्विलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषश्चन्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्विलुकि सति भग्नतरस्या न ङीप् प्रत्ययो भवति । इति पुरुषो प्रमाणमस्याः परिचाया द्विपुरुषा, त्रिपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाण इति किम् ? इत्याद्या पुरुषाभ्यां कृता द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा । तद्विलुकीत्येव-ममाहारे-द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुमीहेरूपसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊष्मशब्दान्तान्ताद्बहुमीहे-स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊषसोऽनङ्” इति समासान्ते कृते, “अनो बहुमीहे” इति ङीप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । षट्ठोष्नी । कुण्डोष्नी । बहुमीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊष प्राप्ताधा- । “अन ऊषाळोपिन-” इत्यस्यापि ङीपोऽन्यमुत्तरप्राप्तुत्तेषां चक इत्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति-महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

एवम् ङीप् प्राप्ते ङोऽङिषोयते । संख्यादेरव्ययादेश बहुमीहेरूपशब्दान्तात् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्-द्वय-त्री, चतुष्ठी । अव्ययादे-अचतुष्ठी, निरुष्ठी । आदिमहज किम् ? द्वित्रिषोष्नी, त्रिद्विषोष्नीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊषस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्तते, नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्बहुमीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् ङाप्यतिषेध-विकल्पेषु प्राप्तेषु नियमार्थं वचनम्-द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । हायनान्तादपि प्राप्ते-द्विहायनी, त्रिहायनी, चतुर्हायनी । ङहायनो वयसि स्मृतः । तेनैव न भवति-द्विहायना शब्दा, त्रिहायना, चतुर्हायना । नात्रमपि “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य” इति वयस्यैव स्मर्यते ॥

काण्डान्तात्-तद्विलुक्तेय के लुक् होने पर काण्डशब्दान्त दिशु से क्षेत्र अर्थ में ङीप् प्रत्यय नष्ट होता है ।

पुरुषात्-प्रमाणार्थकपुरुषशब्दान्त दिशु से तद्विलुक् होने पर विकल्प में ङीप् प्रत्यय का प्रतिषेध होता है ।

बहुमीहे-ऊषशब्दान्त बहुमीहि से आदित्रि में ङीप् प्रत्यय होता है ।

संख्या-मह्यादि तथा अव्ययादि ऊष्मशब्दान्त बहुमीहि से ङीप् प्रत्यय होता है ।

दाम-मह्यादि दामशब्दान्त एवम् मह्यादि हायनशब्दान्त बहुमीहि से ङीप् प्रत्यय होता है ।

हायनो-हायनान्त बहुमीहि से वयम् अर्थ में ही ङीप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुनेते ङाप्प्रतिषेधौ भवतः । ननु सिद्धा एव ङाप्प्रतिषेधङीप् ? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहुराज्ञी, बहुराजे । बहुतथा, बहुतक्षणी, बहुतक्षे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उपधालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्वे, सुपर्वी, सुपर्वणी, सुपर्वीण । ङाप्प्रतिषेधात्वेनात्र भवतः ॥

नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिन सञ्ज्ञाया विषये छन्दसि च नित्य ङीप् प्रत्ययो भवति । चिरस्वस्यापावादः । सुराज्ञी, अनिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि-गी पञ्चदाह्नी, एकदाह्नी, द्विदाह्नी, एकयूद्धर्णा, समानमूद्धर्णा ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेपजाश्च ॥ ३० ॥

सञ्ज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सञ्ज्ञाया छन्दसि विषये क्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामङी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावहगयोभागाधेयी । भागाधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उतापरीभ्यो मयथा विजिज्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् । आर्षकृती । आर्षकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली । सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेपजी । भेपजेति भाषायाम् ॥

रात्रेश्चाजसां ॥ ३१ ॥

जस्रविषयादभ्यन्त सञ्ज्ञाया छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभि । अजसाविति किम् ? यास्ता रात्रयः । अजसादिविविति वक्तव्यम् । रात्रि सङ्घोपित्या । कथं "तिमिरपटलैरवगुण्टिताश्च रात्रयः" ? ङीपय बद्धादिलक्षण, तत्र हि पठ्यते 'कुदिकारादस्तिन', 'सर्पतोऽस्तित्रयादित्येके' इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिनिपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तरादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भमनुसयोगे । इह तु न भवति-अन्तरस्यां जालाया विद्यते, पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुनिपात्यते, वक्तव्यं सिद्धम् । पतिवदिति यत् न निपात्यते, मनुप् सिद्धः । अन्तर्वत्नी गभिणी । पतिवतो जीवपति ॥

अन — उपधालोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।

नित्यम् — सञ्ज्ञा तथा वेद में उपधालोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से नित्य ङीप् प्रत्यय होता है ।

केवलम् — सञ्ज्ञा तथा वेद में केवल मामक भागधेय पाप, अपर, समान, आर्ष, कृत, सुमङ्गल तथा भेपज शब्दों से ङीप् प्रत्यय होता है ।

रात्रे — सञ्ज्ञा तथा वेद में रात्रि शब्द से जम् विभक्ति के विषय को छोड़कर ङीप् प्रत्यय होता है ।

अजसादिविविति — जस् आदि विभक्तियों के विषय को छोड़कर रात्रिशब्द से ङीप् का विधान समझना चाहिये ।

अन्तर्वत् — अन्तर्वत् तथा पतिवत् शब्दों से ङीप् प्रत्यय तथा उन्हें नुक् का आग्रह भी हो जाना है ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुष्यत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्या जीवत्पत्या च यो ह्युन्दसि तु नुमिवधिः ॥

सान्तर्वन्ती देवानुपैत् । सान्तर्वन्ती देवानुपैत् । पतिवन्ती तरुणवत्सा । पतिवन्ती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेश क्षिया विधीयते, ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेन मिद्ध, यज्ञसंयोगे । यजेन संयोगो यज्ञसंयोगः, तत्साधनत्वात्फल(१)प्रहीतत्वाद्वा । यज्ञमानस्य पत्नी । पति । पाच यज्ञः । यज्ञसंयोग इति किम् ? ग्रामस्थ पतिरियं ब्राह्मणी । कथं पृष-
लस्य पत्नी ? उपमानाद्भवति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्नो इति वर्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपजनस्य क्षिया विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । शूद्रपतिः । शूद्रपत्नी । अग्रासविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् ? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्थः ॥

नित्यं सप्तत्यादिषु ॥ ३५ ॥

सप्तत्यादिषु नित्यं पायुर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यमग्रास विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सप्तर्त्नी । एकपत्नी । समा नादिष्विति वक्तव्ये समानस्य समावार्थं वचनम् । समानः एकः वीरः पिण्डः भ्रातृ । पुत्र्यः । दासाः ह्युन्दसि ॥

पूतकृतौ च ॥ ३६ ॥

पूतकृतशब्दस्य क्षियादेकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः । पूतकृतोः की पूतकृतायी । त्रय पूते योगः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्यः । यथा हि पूताः कृतवः पूतकृतः सा भवति ॥

वृषारूप्यधिकुमिनकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषारूप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति क्षिया ङीप् च प्रत्ययः । वृषारूप्यशब्दो अग्रासोदात्त उदात्तरस्य प्रयोजयति । अग्रासादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषारूपेः श्रो वृषारूपायी । अग्रायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुष्योः इत्येव—वृषा-
कपि स्त्री ॥

पत्यु—यज्ञसंयोग अर्थ में स्त्रीत्वविवक्षा में पतिशब्द की नकारादेश हो जाता है ।

विभाषा—सपूर्वक पतिशब्द को उक्त नकारादेश विकल्प में हो जाता है ।

नित्यम्—सप्तर्त्नी आदि शब्दों में पति शब्द को नित्य नकारादेश हो जाता है ।

दासात्—दासशब्दोत्तरवर्ती पतिशब्द हो अन्त में जिसके ऐसे प्रातिपदिक को स्त्रीत्वविवक्ष में नकारादेश हो जाता है छन्दोविषय प्रयोग में ।

पूत—स्त्रीत्व-विवक्षा में पूतकृत शब्द से ङीप् प्रत्यय एवम् अन्त में ऐकारादेश हो जाता है ।

वृषारूप्यनि—वृषारूपी आदि शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय तथा अन्त में उदात्त ऐकारादेश भा हो जाता है ।

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेशः
पेकारश्चोदात्तः । वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन वैरूप्यं भवति—मनोः स्त्री मनायो,
मनावो, मनु । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिन प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो
भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता, एनी । श्वेता, श्वेनी । हरिता, हरिणी ।
सर्व एते आद्युदात्ता “वर्णाना तणतिमितान्शानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति
किम् ? प्रहता(१), प्रस्ता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् ? श्वेता । घृता-
विश्वाद्भ्योदात्तः । तोपधादिति किम् ? अन्यतो ङीप् वर्त्तयति । अत इत्येव—शितिर्मा-
हणी । छिपिश्चादुपसर्गानाम्छ । पिशङ्गी । असितपलितयो प्रतिपेधःछ । असिता ।
पलिता । छद्गन्धमि ऋमित्येकेछ । असिक्री । पलिक्री । आपायामपीत्येते—गतो गणस्त्पूर्णा-
मसिक्रिकानाम् ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तम्, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिन प्राति-
पदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कलसापी ।
शबली । वर्णाविर्येध—जट्वा । अनुदात्तादित्येध—कृष्णा, कपिला ॥

पिशौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुवर्त्तते । पिश्व प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । “शित्पि-
नि प्युन्”—नर्त्तकी, खनकी, रजकी । गौरादिभ्य—गौरी, मल्ली । गौर । मल्ल्य । मनुष्य ।
शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ज्वय । पुट । हुण । द्रोण । हरिण । कण । पट । टकण ।
आमलक । कुवल । बर्बर । बिम्ब । तर्कार । सर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुपम ।
सलङ्ग । गहुज । आम्रम् । स्वाट । सुगेठ । आलक । शम्बुल । तुर्न । मुव । सुर्ष्य । पूष ।
मूष । घातक । मकलुक । सल्लक । मालक । मालत । सात्वक । वेतस । अतस । पूस ।
मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनहुही । अनहुवाही । एषण । करणे । देह । काकावन् ।
गघावन् । तेजन् । रजन् । लवण । पान । मेघ । गीतम् । धागस्थूण । भीरि । भीलिक ।

मनोरौ—मनु शब्द से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होना है और अन्त में विकल्प से औकारादेश
एवम् उदात्त पेकारादेश भी हो जाता है ।

वर्णात्—वर्णवाचक अनुदात्तान्त तकारोपध प्रातिपदिक से विकल्प से ङीप् प्रत्यय तथा तकार
के स्थान में नकारादेश हो जाता है ।

पिशङ्गात्—पिशङ्ग शब्द से भा ङीप् प्रत्यय सम्मलना चाहिए ।

असित—असित तथा पलित शब्दों से उपर्युक्त ङीप् तथा नकारादेश का विधान नहीं
होता है ।

छन्दसि—कुठ आचार्य वेद में असित तथा पलित शब्दों से ङीप् तथा इनके तकार के स्थान
में ननम् आदेश मानते हैं ।

अन्यतो—अन्य वर्णवाची अनुदात्तान्त प्रातिपदिक से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

पिशौरादि—पिच तथा गौरादि प्रातिपदिकों से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

भौलिङ्ग । औद्गाहमानि । (१)आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । नातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । पृत । अधिकार । आप्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलात्सन्नायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । कुह । गूह । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म्म । रोहिणी, नचत्रे । रेवती, नचत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । छकटाच्छोणिवचने (२)३ । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । प्रोद्गी । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः “मातरि पित्र” इति पित्रादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्—अनित्यं पितृवर्णो ढीपिति, तेन दृष्टेद्युपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डशोणस्थलभाजनामकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-
वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशस्य, प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथास्तव्यं ढीप् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, ज्ञानपदी अन्यः । स्वरं विशेषः । उासादि-
पाठाद्वि कृते ढीप्पापुदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति भग्नं चेत्, कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । नाडी भवति श्राणा चेत्, पक्षेयार्थः, भाजान्या । नागी भवति स्थौल्यं चेत्, नागान्या । नागशब्दो गुणवचनः । स्वीन्दे ढीपमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनासु जातिलक्षणे ढीपेव भवति—नागी । काली भवति वर्णध्वेत्, कालान्या । नीली भवति भग्नश्चावर्णं चेत्, नीलान्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इत्येते, किं तर्हि ? छनीलादोषधी, प्राणिनि चक्षुः । नीली औषधि, नीली गौ, नीली वस्त्रा । छसन्नाया याश्च । नीली, नीला । कुरी भवत्ययोविकारश्चेत्, कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । मैथुने-
श्चावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कवरी भवति केशवेशेषचेत्, कवरान्या ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रिया ढीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वद्व्या ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनप्रातिपदिकाद् उकारान्ताद् स्त्रिया वा ढीप्

सुमङ्गलात्—सुमङ्गल शब्द मे सखा मे ढीप् प्रत्यय होता है ।

कटात्—शोणी अर्थ में कट शब्द से ढीप् प्रत्यय होता है ।

ज्ञानपद—ज्ञानपद आदि ग्यारह प्रातिपदिकों से कनञ्, वृत्ति आदि अर्थों में ढीप् प्रत्यय होता है ।

नीलात्—नील शब्द से औषधि तथा प्राणी अर्थों में ढीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिये ।

सन्नायाम्—महाविषय में नील शब्द से विकल्प से ढीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिये ।

शोणात्—प्राचीन आचार्यों के मत में शोण शब्द से शास्त्रविबद्धा में ढीप् प्रत्यय होता है ।

वोतो—उकारान्त गुणवचन प्रातिपदिक से आलिङ्ग में विवक्ष्य से ढीप् प्रत्यय होता है ।

(१) आलिपि इति पाठान्तरम् ।

(२) कुशरिज् अथवा पञ्च शब्दा अन्ये दरीदृश्यन्ते । ते च यथा—पिङ्गल, भट्ट, दहन, कन्द, दाहन इति ।

प्रत्ययो भवति । पटु, पट्वी । मृदु, मृद्वी । उत इति किम् ? शुचिरिय ब्राह्मणी ।
गुणवचनादिति किम् ? आखु । स्वमुशब्दात् गुणवचनाद् द्वीवाण्डात्तार्थम् ३ । वस्वी ।
स्वस्मरोगोपधाप्रतिपेधो वक्तव्यः ३ । (१) स्वरिय ब्राह्मणी । पाण्डुरिय ब्राह्मणी ॥

(२) सत्त्वे निविशतेऽप्येति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्रद्धयाज्जश्च सोऽस्तेत्यप्रकृतिगुणः ॥

ब्रह्मादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यः खिया वा झीप् प्रत्ययो भवति । बहु, वही ।
 बहु । पदनि । अङ्गति । अङ्गति । अहति । अहति । वहति । शक्ति । शक्ति । शक्ति । शक्ति ।
 गति । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । छत्त प्राण्यद्वावृत् । छुदिकादाकिनः॥
 असर्वतोऽक्षिप्रपांदिष्येके॥ चण्ड । बराल । कमल । कुपाण । धिकट । विशाल ।
 विस्तृत । भरुज । ध्वज । छत्रभागाध्यायक । कल्याण । उदार । पुराण । महन् ।
 बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्यैह पाठ उच्चार्यः ॥

नित्यं हृन्दमि ॥ ४६ ॥

यद्वादिभ्यश्चन्द्रसि विषये नित्य स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । यद्वादिषु हित्वा प्रपिपन् ।
यद्वादि नाम औपधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्धम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये श्रिया भुक्तो नित्यं ह्येष प्रखरो भवति । विम्बो च । प्रम्बो च ।

वसुधावदाह—परन्तु आधुनात्म के लिए गुणवचन वस्तु शब्द से खीप् मस्य ही होता है ।

स्वरूपयोगोप—स्वरूप शब्द तथा सवोगोप्य शब्दों में शीघ्र नहीं होता है ।

यङ्गादि—बहु आदि प्रातिपदिकों से ल्योप्लिङ्ग में विकल्प से लोप् प्रत्यय होता है।

इत — प्राण्यङ्गवाची इकारान्त प्रातिपदिक ने विकल्पर से ङीप् प्रत्यय होता है ।

कृदिकाराध—किम्भिन्नकृदन्तर्गण इकारान् प्रातिपदिक से विकल्प से णप् प्रत्यय होता है।

सर्वत्र—कुछ लोगों को कहना है कि किबरेक प्रत्यय से भिन्न सभी कृत्यप्रत्ययों से पुनः प्रातिपदिक में विकरण से ढीप प्रत्यय होना है।

चन्द्र—चन्द्रनागा रुद्र से नदां अर्थ में विकल्प से जीव प्रत्यय होता है ।

नित्यम्—वेद में बहु आदि गुणों से नित्य जीव प्रत्यय होता है ।

भुवश्च—वेद में 'भु' शब्द से मिल्य ऋष् प्रत्यय होना है।

(१) धन - कन्य। परिचरेति निषण्डु ।

[illegible]

दृष्टो व । इह कर्माद नदति—कर्मन् । उत इति उपसर्गसम्बन्धवत्ते । इत्यादिदेव
नक्त्या । “नृद” इति कर्त्तव्यं निरुद्धम् ॥

पुंसोपादान्द्वयानु ॥ ४८ ॥

पुसा द्रष्टुः पुंसो । पुंसोपादानोपेक्षातिशयेन विद्यां वदति पुनः कालान्तरे पुनरादि
कार प्रत्ययो नदति । गणकस्य को गणको । नहन्तस्य । अष्ट । वचन । पुनः कालान्तरे
निमित्तस्य स्रज्जदत्त इत्यादि । पुनः, उपसर्गादिति वक्तव्ये । पुंसोपादिति किम् ? देवदत्तः,
यजुदत्तः । आर्यदत्तस्य किम् ? नरिन्दुः (३), जनता । पुंसोपादेते सन्दर्भ विद्या वक्तव्ये,
न नृ पुमान्प्रावृत्ते । अतोपेक्षाकारोका प्रतिपेक्षे । गोपालकस्य को गोपालिका ।
अन्योपेक्षाकारोका प्रावृत्तस्य । नृस्य को देवता सूर्या । देवतायामिति किम् ?
सूरा ॥

इन्द्रदण्डमवद्वज्रं मृदहिमाग्न्यववचनमानुषावाप्यामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकस्य विद्युः ईर्ष प्रत्यये नदति, कालुष्यस्य । देवानस्य
पुंसोऽपुंस्त्वेते देवानामनुपागमनात् विद्यां वदते, प्रत्ययस्य पूर्वैर्णव सिद्धः । अन्तेना इमं
विधीयते । इन्द्राणी । ददनाग । नदानी । चर्चानी । रटानी । मृदानी । अहिमाग्न्ययो-
र्देवदेव । मृदहिम हिमानी । मृदस्यमग्न्यानी । उच्यतेति । वृष्टे नदी वचानी ।
इन्द्रदण्डं निष्क्रामक । ददनाग । निर्वचनानी । इन्द्राध्यायमानुषाया वाक् । उवा-
च्याया, उवाच्यानी । मृदणी, मृदुलानी । अवाचानां दुग्धस्य च । आवाच्यानी ।
आवाच्या । अवाच्यानिद्राया वाक् । नदानी, नदी । इन्द्रिनी, इन्द्रिया । विद्या पुंसोऽपुं
स्त्वेते पुरात विद्या । पुंसो नृ ईर्षव अविवक्ष्यन्—अनी, इन्द्रिया । अन्द्रिणा इन्द्रिया
तिष्ठते । ईर्षवमृदुलानी विधीयते ॥

पुंसोपात्—पुंसोऽपुंस्त्वेते देवानामनुपागमनात् विद्यां वदते, प्रत्ययस्य पूर्वैर्णव सिद्धः । अन्तेना इमं
विधीयते ।

गोपालिका—गोपालका इति दृष्टो नै कालुष्यो होता है ।

सूर्या—सूर्य दृष्ट म पुंसो नै देवता सर्व नै वाद प्रत्यय होता है ।

इन्द्र—इन्द्र आदि प्रातिपदिकों से आतिविद्यया नै कालुष्य होता है और आनुक का
भाग भी ।

हिमाग्न्यानी—हिम तथा अग्नि दृष्टों से कालुष्य कालुष्य नदति सर्व नै हो होते हैं ।

यजुदत्ते—यजु दृष्ट से अर्थ नै हा कालुष्य कालुष्य का विधान होता है ।

यजुनाग—यजु दृष्ट से अर्थ नै हो कालुष्य कालुष्य का विधान होता है ।

उवाच्या—उवाच्या तथा वादुक्त दृष्टों से कालुष्य से कालुष्य कालुष्य होता है ।

आवाच्या—आवाच्या दृष्ट से कालुष्य कालुष्य कालुष्य के विधान के सादृश्य नदति का
प्रतिपद भागमना ५४६५ ।

अर्थ—अर्थ तथा अर्थव दृष्टों से कालुष्य उ कालुष्य कालुष्य का विधान होता है ।

मृदुलानुद्वि—मृदुल दृष्ट से कालुष्य से कालुष्य कालुष्य का विधान होता है और
धीर ५४६५ भी हो जाता है ।

१) परिप्रा, प्रवाता—प्रमुखावर्ग । एते दृष्टा एति कालुष्यनन् देवदेवजायायाः दृष्टा-
विदितम् ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणपूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ताः प्रातिपदिकाः करणपूर्वाः स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता, दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

“सा हि तस्य धनक्रीता प्रागेभ्योऽपि गरीयसी ।” इति ?

टायन्तेन समासः, अत इति चानुवर्तते । “गतिकारकोपगदाना कृद्धि सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तं” इति, बहुल तदुच्यते—“कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” इति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वाः प्रातिपदिकाश्च क्तान्तादल्पाख्याया ङीप् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति मनुदायापाधिः । अन्नविलिप्ती दौ । सुपविलिप्ती पात्री । अक्षसूयेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ? चन्दनानुलिप्ता(१) ब्राह्मणी ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहयोऽन्तोदात्तस्मात्स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदादिकल्प इत्यति । सङ्गभिन्नी । ऊरुभिन्नी (२) । गलकोक्तृती । केशकृती । बहुव्रीहेरिति किम् ? पादपतिता । अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः । दन्तजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषेण । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कश्चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । अवहुनन्मुखादुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ३ । बहुकृता(३) । नञ्-अकृता । सु-सुकृता । काल-मासजाता, सबस्तरजाता । सुखादि-सुखजाता, दुःखजाता । “जातिकालगुखादिभ्योऽन्ताच्चादनात्” इत्येवमादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात्, क्तान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वजं नित्यं प्राप्ते विकल्प उच्यते । सार्जजम्भी, सार्जजम्भा । पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता । सुरार्षीती, सुरार्षीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति

क्रीतात्—करणकारकपूर्वकं क्रीतशब्दान्तात् प्रातिपदिकं मे स्त्रीत्य विवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

क्तादल्पा—करणकारकपूर्वकं क्तान्तान्तात् प्रातिपदिकं से ङीप् प्रत्यय होता है ।

बहुव्रीह—अन्तोदात्त क्तान्तान्तात् बहुव्रीहि में स्त्रीत्व-विवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अन्तोदात्तात्—परन्तु अन्तोदात्त क्तान्तान्तात् बहुव्रीहि में जातशब्दान्त बहुव्रीहि से ङीप् नहीं होता है ।

पाणि—अर्थविशेष में ही पाणिगृहीत आदि शब्दों से ङीप् प्रत्यय होता है ।

अवहु—वह-आदिपूर्वकं क्तान्तान्तात् बहुव्रीहि से ङीप् नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

अस्वाङ्ग—अस्वाङ्गपूर्वपदक अन्तोदात्त क्तान्त बहुव्रीहि से स्त्रीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) चन्दनानुलिप्ता—बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः ।

(२) गलोक्तृतीति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) बहुकृता—बहुनि कृतान्यनयेति विग्रहः ।

किम् ? द्रवुभिन्नी, ऊरुभिन्नी । अन्तोदाद्यादित्येव-चस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना । छवहुल
सज्ञाङ्-दमोरिति वक्तव्यम् । प्रवृद्धविल्ली । प्रवृद्धविल्लना । प्रवृद्धा चासौ विल्लना चेति ।
नाय बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

यदुदीहेः, कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्ज
नमसंयोगोपध तदन्तात् प्रातिपदिकास्त्रिधा वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी, चन्द्र-
मुखा । अतिश्रान्ता केशान् अतिकेशी, अनिकेशा माला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा ।
उपसर्जनादिति किम् ? अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् ? सुगुल्का, सुपार्श्व । छत्र-
नात्रकण्ठेय इति वक्तव्यम् । मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा । सुपात्री, सुगात्रा । शिरःपकण्ठी,
शिरःपकण्ठा ॥

(१) अत्र मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वं तथ दृष्टं चेत्तेन चंचलया युतम् ॥

नासिकोदरौपुच्छादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्येव । बहुजलघने संयोगोपधलघने च प्रतिपेधे प्राप्ते
षचनम् । सहनन्विद्यमानलघणस्तु प्रतिपेधो भवत्येव । नासिकाधस्ताध्मातिपदिकास्त्रिधा
या ङीप् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा । विम्बोष्ठी,
विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी, दीर्घजङ्गा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णौ, चारुकर्णौ । तीक्ष्णशृङ्गी,
तीक्ष्णशृङ्गा । छपुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा । छबरमणिविप-
शोन्मो-नित्यम् । कबरपुच्छी (१) । मणिपुच्छो । विपुच्छी । शरपुच्छी । छपमाना-
प्यश्च पुच्छाब्जः । उल्लङ्कपक्षी सेना । उल्लङ्कपुच्छी दाला ॥

बहुलम्—संज्ञा तथा वेद में उक्त ङीप् बहुल करके होता है ।

स्वाङ्गात्—स्वाङ्ग जो असंयोगोपध उपसर्जन तदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविभक्ता में विकल्प से
ङीप् होता है ।

अङ्ग—अङ्ग, गात्र तथा कण्ठ आदि उपसर्जन से ङाप् का विधान समझना चाहिए ।

नासिकोदरीष्ट—नासिकाध्वान्त, उदराध्वान्त, ओष्ठध्वान्त, जङ्गाध्वान्त, दन्तध्वान्त,
कर्णध्वान्त तथा शृङ्गाध्वान्त प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविभक्ता में विकल्प से ङीप् प्रत्यय
होता है ।

पुच्छाच्चेति—उपसर्जनपुच्छान्त प्रातिपदिक से भी विकल्प से ङीप् समझना चाहिए ।

क्यर—कर, मणि, विप तथा शर शब्दों से ऊपर जानेवाले उपसर्जन पुच्छ शब्द से मिल
ङीप् प्रत्यय होता है ।

उपमानात्—उपमानपूर्वक वक्ष तथा पुच्छ शब्दों से मिल ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र परिभाषिकस्य स्वाङ्गस्य लघुत्वम्—(क) अत्र मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थम-
विकारजम्, (ख) अतस्त्वं तथ दृष्टं च, (ग) तेन चैव तत्र तथा युतम् इति । तत्र द्रवराहित्य
असर्वागत-परिमाणवत् (=मूर्तिमत्) प्राणिस्थम् विकारजनस्वरहितं च प्रथमं स्वाङ्गं
इत्यस्य इति । प्राणिषु अवर्चमानमपि प्राक् तत्र प्राणीषु वर्चमानं नष्टु श्रितिकेशादि द्वितीयविध
स्वाङ्गम् । तृतीयलघुत्वे च विशेष भावयक्त्येक — 'स्वाङ्गमनामिनोपि' इति । तथा च तेन = प्राणि
स्थेन स्तनाधारवत्संक्रियेति विशेषेण, तत्र = प्रातरहित्य प्रतिमादि द्रव्यम् अपि, चेद = यदि, तथा =
प्राणितम्, युतम् तर्हि तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । तेन प्रतिमास्तनादेरपि स्वाङ्गरादुपसर्जनमिति
भावः । (मोना०)

(२) करपुच्छः—कर पुच्छमत्या- सा मयूरी । मणिपुच्छा, विपुच्छी-मणि पुच्छमत्या,
विप पुच्छमत्याः सा वृश्चिकी ।

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

“स्वाप्नात्” इति छीप् प्राप्त प्रतिपिद्वचते । क्रोडाद्यन्ताद् बहुजन्ताच्च प्रातिपादिकारिप्रत्या छीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा(१) । कल्याणसुरा । कल्याणोखा(२) । कल्याणवाला । कल्याणशफा । कल्याणमुदा । कल्याणघोषा । कल्याणनखा । कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । वह्वच खल्वपि—पृथुजघना, महाललाटा ॥

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

“स्वाप्नाच्चोपसर्जनात्” इति “नासिकोदरीष्ठजङ्घा” इति च प्राप्तो छीप्प्रतिपिद्वचते । सह, नज्, विद्यमान इत्येवंपूर्वाप्रातिपदिकारिप्रत्या छीप् प्रत्ययो न भवति । मरेणा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञाया स्त्रिया विषये छीप् प्रत्ययो न भवति । रूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुख । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ? तान्नखी कल्पा, चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वाद्भासो छीप् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवाना इध्यमलेट् । चकार. संज्ञानुकर्णार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातन निपात्यम् ॥

दिक्पूर्वपदान्छीप् ॥ ६० ॥

“स्वाप्नाच्चोपसर्जनात्” इत्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र छीप् विहितस्तत्र तत्पवाकः । दिक्पूर्वपदाप्रातिपदिकान् छीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी(३), प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह च भवति—प्रागुष्का, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्मघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

छीपेव स्वर्पते न छीप् । बहुवच भिन्नप्रत्ययान्तस्य निर्वर्त्तः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्ताप्रातिपादिकारिप्रत्या छीप् प्रत्ययो भवति । द्विषीही । प्रद्वीही ॥

न क्रोडादि—क्रोडादिशब्दान्त तथा बहुजन्त प्रातिपदिके ते छीप् नहीं होता है ।

सहनज्—सहपूर्वक, नज्पूर्वक तथा विद्यमानपूर्वक प्रातिपदिक ते भी छीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

नख—नखशब्दान्त तथा मुखशब्दान्त प्रातिपदिक ते संज्ञा में स्त्रीत्वविबद्धा में छीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

दीर्घजिह्वी—वेद में ‘दीर्घजिह्वा’ शब्द का निरूपण होता है ।

दिक्—दिक्पूर्वपदक प्रातिपदिक में छीप् प्रत्यय होता है ।

वाह—वाहन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविबद्धा में विकल्प से छीप् प्रत्यय होता है ।

(१) कल्याणक्रोडेति । अश्वानामुर क्रोडा, खीलक्रोडव्यम् ।

(२) एतच्च बहुषु पुरुषकेषु नोपलभ्यते ।

(३) प्राङ्मुखीति—प्राङ्वा भवमिति न्युत्पत्तावस्ताति, तस्यान्वेरिति छुक्, छुक्दिनेति छीम्भक्, इति प्राक्, प्राङ्मुख यस्या सा प्रा मुरा ।

सकृपश्चिर्वाति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

मारी, अशिथी इत्येते शब्दी ङीप्सु भाषाया निपात्येते । समीय मे ब्राह्मणी । नास्या सिधुरस्तीति अशिथी । भाषायामिति किम् ? सखा तस्यैव भव । अशिथुमिव मामय सिधुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यथानिपादिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमकारोपधं च तस्मात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति ॥

(१) आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाक्यातनिर्ग्राहा गोत्र च चरणं सह ॥

कुङ्कुदी । सूकरी (२) । ब्राह्मणी । वृषली । नादायनी । चारायणी । कटी । यहूचुकी । जातेरिति किम् । मुग्धा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका । अयकारोपधादिति किम् ? वस्त्रिया । उपोपधप्रतिपेक्षे ह्यपवयमुक्तवमत्समनुप्याणामप्रतिपेक्षे । ह्यी । गवयी । मुकयी । मासी । मनुषी ॥

पाकृर्णपणपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाशादुत्तरपदाजातिवाचिन प्रातिपदिकास्त्रिषो ङीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वभाषासु प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्खुर्णी । घालपर्णी । शङ्खुर्णी । दाक्षीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदाच्च यतो नेप्यते तदजादिषु पठ्यते—‘सप्तप्राङ्गणप्रान्तशतैर्हभ्य पुष्पात्’, ‘सप्तस्त्राजिनशणपिण्डभ्यः फलाच्च’, ‘मूलाञ्जना’ इति ॥

मक्यश्चिर्वाति—भाषा न ङीप् प्रत्ययान्न सती तथा अशिथी शब्दों का निपातन होता है ।

जाते—सौलिंगमान में अनियत जातिवाचक यकारोपधभिन्न प्रातिपदिक में स्त्रीत्वविशेषा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

योपध—दकारोपध प्रातिपदिकों में हय, गवय, मुग्धा, मत्स्य तथा मनुष्य शब्दों से ङीप् का प्रतिपेक्ष नहीं होता है ।

पाक—पाशादुत्तरपदक जातिवाची प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविशेषा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र एकग्रन्थम्—(क) आकृतिग्रहणा जाति, (ख) लिङ्गानाच्च न सर्वभाक् सत्त्वाख्यान निर्माणा, (ग) गोत्र च चरणं सह इति । तत्र प्रथमलक्षणम् आकृतिग्रहेति । अनुगतेन भवन्वमन्त्रिदेशत व्यथेति तदर्थं । यथा गौतमवत्त्वमनुत्त्वत्वादिव । अतर्वलिङ्गत्वे सति एकरथा व्यक्तौ कथनेन व्यक्त्यन्तरे रूपन विनापि सुग्रहेति द्वितीय लक्षणम् । यथा एकत्र वृषलत्वकौ वृषलत्वोपदेशानन्तरम् तत्पुत्रादी उपदेशमन्तरैव वृषलत्व सुग्रहम्, नपुंसकत्वनियम चेति । यद्यपि तत्पुत्रादी नपुंसकत्वप्रदर्शनापेक्षैव प्रमिति वृषलत्वस्य तथापि तत्पुत्रादी वृषलत्वग्रहणाय नोपदेशापेक्षेति भाव । पितृव्यपि वृषलत्वस्य न प्रत्यक्षत्वं उपदेशमहङ्गत्वं अपि तु उपनीतमात्रमेव तस्य, वृषलत्वादेरतीन्द्रियत्वादित्येव तु युक्तम् । आकृतेश्च ब्राह्मणादावपि तुल्यतया न प्रथमलक्षणेन निर्धारं । अपत्यप्रत्ययान्ताश्च शाखाद्येतुवचित्त चेति नन्वत्र लक्षणम् । उत्र कठत्वादिक जातिः । एतच्च शब्दशास्त्रीयम् अनुशासनम् । दर्शनान्तररीत्या तु कठत्वादिक न जातिः, सादृश्या इति अन्यतो वेद्यम् । तथापि सादृश्यस्य जातिवाचकता नैत्यपि नन्वाभा मत्र समालोचनीयमेव । (श्रीना०)

(२) अत्र मयूरीति जातिप्रधिकमुदाहरणम् ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्ताप्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रिया ङीष् प्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् ? विद्, द्रव् । मनुष्यग्रहण किम् ? तिसि-
रि । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहण धोषादपि यथा स्यात्-औदमेयी(१) ।
इह उपसख्यानमजात्यर्थम् । सौतद्वमी । मौनचिची । सुतद्वमादिभ्यश्चातुर्यिक इन्
न जाति ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकारिस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरु । ब्रह्मचर्यू । वीरबन्धू (२) । इकारो “नीड्धावो” इति विशेष-
णार्थः । ङीर्घोच्चारण कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदप्रापेक्ष्यते—अध्वर्युर्माङ्गणी ।
अप्राणिजातेश्वरज्जवादीनामिति वक्तव्यम् । अलावू । कर्कन्धू । अप्राणिग्रहण किम् ?
कृकवाहु । अरज्जवादीनामिति किम् ? रज्जु, हनु ।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्संज्ञाया विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहु ।
जालबाहु । संज्ञायामिति किम् ? वृत्ती बाहु यस्या सा वृत्तबाहु ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गू । अध्वर्युरस्मोकाराकारलोपश्च वक्तव्यः ।
श्वधू ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरु ।
नागनासोरु । करभोरु । औपम्य इति किम् ? वृत्ती स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित, शफ, लक्षण, वाम इत्येवमादे प्रातिपदिकारूत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
इतो—मनुष्यजातिवाचक इकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीविवक्षा मे ङीष् प्रत्यय होता है ।
इष—अजातिवाचक इन्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी ङीष् का विधान समझना चाहिए ।
ऊङुत—उकारान्त मनुष्यजातिवाची प्रातिपदिक मे स्त्रीविवक्षा मे ऊङ् प्रत्यय होता है ।
अप्राणि—रज्जवादिभिन्न अप्राणिजातिवाचक प्रातिपदिक से भी ऊङ् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

बाह्वन्तात्—बाहुशब्दान्त प्रातिपदिक से मङ्गा मे ऊङ् प्रत्यय होता है ।
पङ्गोश्च—पङ्गु शब्द से स्त्रीविवक्षा मे ऊङ् प्रत्यय होता है ।
श्वसुरस्य—श्वसुर शब्द मे ऊङ् प्रत्यय तथा इसके उच्चार और उच्चार का लोप भी हो जाता है ।
ऊरुत्तर—उपमा के गम्यमान होने पर ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिक मे स्त्रीलिङ्ग मे ऊङ् प्रत्यय
होता है ।

संहित—संहित, शफ, लक्षण तथा वाम गात्रि पूर्वपदवाले ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिको से स्त्रीलिङ्ग
मे ऊङ् प्रत्यय होता है ।

(१) औदमेयीति—उदक मेयमस्य इति उदमेय तस्यापत्यम् स्त्री औदमेयी । उदकत्यो-
दभाव ।

(२) वीरबन्धूरिति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

भवति । अनीपम्यार्थं आरम्भः । संहितोरु- (१) । शप्तेरुः । लृङ्णोरुः । तामोरुः । असहितसहाम्या चेति वक्तव्यम् । संहितोरुः । महोरुः ॥

कटुकमण्डल्वोऽछन्दसि ॥ ७१ ॥

कटुशब्दाः कमण्डलुशब्दान् च छन्दसि निषेधे स्त्रियामूल प्रत्ययो भवति । कटुश्च वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलु शब्दाय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कटुः, कमण्डलु । छगुगु लुमधुजनुपतपालुतामिति वक्तव्यम् । गुग्गुलुः । मधुः । जनुः । पतयालुः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कटुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायाम् निषेधे स्त्रियामूल प्रत्ययो भवति । अछन्दोऽयं वचनम् । कटुः । कमण्डलुः । संज्ञायामिति किम् ? कटुः, कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यमो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽनन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रिया ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवा । कापटवी । अजन्तेभ्यश्चैदी, ओर्वी । जातिप्रवृत्तं चेहानुवर्त्तते, तेन जातिलक्षणे ङीपनेन बाध्यते, न पुयोगलक्षण । वेदस्य स्त्री वेदी । शार्ङ्गेव । कापटवः । गौगुलवः । प्राक्षणः । गीतमः । एतेऽनन्ताः । कालवृक्षेयः । प्राक्षकृतेव । आनिचेयः । आनिधेयः । आशोफेयः । एते ङगन्ताः । वात्स्यायनः । मौज्यायनः । एतौ ङगन्तौ जातिः । कैकसेयो ङगन्तः । काभ्यदौष्ण्यं ङगन्तौ । पृहिः, पर्मेहि । कृदिकारान्तौ । आश्वमेधो यजन्तः । औदुपानः । उदुपानशब्दः शुण्डिकाप्रगन्त प्रयोजयति । अराळः । चण्डालः । वतण्डः । जातिः । छभोगवदुगौरिमतोः संज्ञायाम् घाद्विषु नित्यं हस्वार्थम् । छनृनरयोर्वृद्धिश्च । अत्र यथायोग्यं ङीवादिषु प्राप्तेषु ङीन् विधीयते ॥

यङ्श्चाप् ॥ ७४ ॥

यङ्गन्ताप्रातिपदिकास्त्रिया चाप् प्रत्ययो भवति । यङ्-अयङ्-अयङ्-अयङ् सामान्यग्रहणमेतत् । आनन्दत्वा । सीवीर्या । कीटस्या । यङ्-कारीपगन्त्या, चाराङ्गा, बाळाङ्गा । छपाङ्ग यमः । पात्परो यो यन् तदन्ताङ्गाप् वक्तव्यः । शार्ङ्गरवा । पीतिमान् । गीकस्या । उत्तरचूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

सहित—सहित तथा शप् पूर्वपदवाले ऊत्तरप्रातिपदिकों से भी स्त्रीलिङ्ग में कङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

कटु—वेद में कटु शब्द तथा कमण्डलु शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में कङ् प्रत्यय होता है ।

गुग्गुलु—गुग्गुलु, मधु, जनु तथा पतयालु शब्दों से भी कङ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

संज्ञायाम्—संज्ञा में कटु तथा कमण्डलु शब्दों से स्त्रीत्व प्रत्यय होता है ।

शार्ङ्ग—शार्ङ्गेव आदि अनन्तप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीन् प्रत्यय होता है ।

भोगवत्—संज्ञा में भोगवत् तथा गौरिमत् शब्दों से नित्य हस्वविधान के लिए ङीन् प्रत्यय होता है व (तरप्-नमप्), रूपप् आदि प्रत्ययों के परे रहते ।

नृनरयोः—नृ तथा नर शब्दों से ङीन् तथा आदि अच् की वृद्धि का विधान समझना चाहिए ।

यङ्श्चाप्—यङ्गन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में चाप् प्रत्यय होता है ।

पाञ्च—न से परे यन् प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी चाप् प्रत्यय होता है ।

(१) संहितोरु—संहितहोरुस्त्वर्थः । सहोरु—सहते इति सहो, तादृशावु वत्त्वाः सा ।

आवल्याच्च ॥ ७५ ॥

अवदशब्दो गगोदि-। तस्माच्चरि कृते ङीप् प्राप्ते वचनमेतत् । आवल्याच्च खिया चाप् प्रत्ययो भवति । आवल्या । प्राचा ण् एच, सर्वत्रग्रहणात् । आवल्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । अपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तोर्यानिर्त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसज्ञास्ते वेदिनव्या । वक्ष्यति—“यूनस्ति” —युवति । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम्—“शृथिव्या जानी”, “अप्रादिपञ्चाङ्गिभञ्ज” इत्येवमादि लब्ध भवति । तद्धितप्रदेशा—“कृतादित-समासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दाध्यातिपदिकान्वित्या ति- प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसज्ञो भवति । ङीपोऽपचाव-। युवति- ॥

अणिञोरनार्पयोगुरुपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे याज्ञनिजौ विहितावनापौ तदन्तयो प्रतिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः खिया प्यङादेशो भवति । ‘निदिदयमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यणिञोरेष विज्ञाप्यते, न तु समुदास्य । ककारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः—“षट्त्राप्” इति । उत्तमशब्द- स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यपमश्चरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तम, गुरु उपोत्तम यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीपस्त्वेव गन्धोऽस्य करीपगन्ध, कुमुदगन्ध, “तस्यापायम्” इत्यण्, तस्य प्यङादेशः—करीपगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम्, “अत इम्” वारादि, तस्य प्यङादेशः—वाराह्या, बालाहया । अणिञोरिति किम् ? ऋतभगस्यापायम्, विद्वाविवाहान्, भार्त्तभागी । गुरुपोत्तमादिक भवंमस्तीति न स्वणिञौ । “दिद्वान्गञ्”(१) इति ङीवेव भवति । अनार्पयोरिति किम् ? वाशिष्ठी, वैश्वामित्रौ । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ? औप-गवी, कापदवी । गोष्ठ इति किम् ? “तत्र जाता”—आहिच्छत्री, कान्यकुप्त्री ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिञोरित्येव । गोत्रायवा गोत्राभिमतता कुलाख्या पुणिकभुणिकमुत्तरप्रभृतयः, तसो गोत्रे विहितयोरणिञो- खिया प्यङादेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ भारभ- । पौणिक्या । भौणिक्या । मौख्या । येषां त्वनन्तरापत्योऽपीभ्यते देववत्या याज्ञवत्येति ते ऋग्वेदादिषु व्रज्या ॥

आवल्याच्च—आवत्य ङाच् से औ स्त्रील्य में चाप् प्रत्यय होता है ।

तद्धिता —यहाँ से तद्धित सज्ञा का अविकार है ।

यूनस्ति—युवन् शब्द में खरिपविचक्षा में तद्धितसञ्ज्ञक ति प्रत्यय होता है ।

अणिञो —अनार्प गोत्रविहित जो अण् तथा इन् प्रत्यय तदन्त गुरुपोत्तम प्रातिपदिकों को स्वरविक्रया में प्यङ् आदेश हो जाता है ।

गोत्रावयवात्—गोत्र में विहित जो अण् तथा इन् प्रत्यय तदन्त कुलवाचक पुणिक, भुणिक, मुत्तर आदि प्रातिपदिकों से विहित अण् तथा इन् का स्त्रीत्वविक्रया में प्यङ् आदेश हो जाता है ।

(१) दिद्वान्गन्ध्यादि-प्रातिमानाभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत्र हि जानित्वाच्छर्त्तवादीति खीना भाष्यम् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च त्रियां प्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भ, अनगिनर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्यडि । आपिशलि । आपहिति । चौपयत । चेटयत । शोकयत । वैल्ययत । चैकल्पयत । सौधातकि । सूत, युक्त्याम् । भोज, सत्त्रिये । भौरिकि । भौलिकि । शात्मलि । शालास्वलि । कापिष्टलि । गोलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

(१) दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्नि काण्डे विद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्नि, काण्डे विद्वि इत्येतेषामन्यतरस्या प्यङ् प्रत्ययो भवति । इजस्ता एते, शोत्रग्रहण च नानुवर्तते । तेन उभयत्र विभाषणम् । गोत्रे पूर्वेण प्यङ्गादेश प्राप्ते विकल्प्यते । अगोत्रे त्वन्तरेऽप्यङ् पङ् विधीयते । तेन मुक्ते “इतो मनुष्यजाते” इति ङापेक्ष भवति—दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी । सात्यमुग्ना, सात्यमुग्नी । काण्डे विद्व्या, काण्डे विद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

प्रथमप्यभिहित्यते—समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः “प्राम्दिशो विभक्ति” इति यावत् । स्वार्थिकेषु द्वयस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित । केचित्तायमेव भवन्ति । छङ्गणवाक्यानि—“तस्यापत्यम्”, “तेन रक्षते रागात्”, “तत्र भव” इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे पट्टी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्य विशेषलक्षणार्थम्, तदीय प्राथम्य विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम् औपगव । समर्थानामिति किम् ? कम्बलमुपगो, अपत्यं वृक्षवृक्षस्य । प्रथमादिति किम् ? पट्टवन्तायथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूय । वेति किम् ? वाक्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्विस्तृत्या याभ्येत—उपगवपत्यमिति ? नैव दोष । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यति” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधिष्वेन गृह्यते, प्राग्वाग्यस्संज्ञकनाद यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामोऽणप्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकार परिभाषा विधिर्वेति त्रिविधं दर्शनेष्वपवादविषये परिहृष्याण् प्रवर्तते । वक्ष्यति—“तस्यापत्यम्”—औपगव, कापटक ॥

अथपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अथपत्यादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण् प्रत्ययो भवति । कर्तुम्

मोह्यादिभ्यः—क्रौडि आदि प्रातिपदिको से स्त्रीत्वविध्या मे प्यङ् प्रत्यय होता है ।

दैवयज्ञि—दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्नि तथा काण्डे विद्वि शब्दों से स्त्रीत्वविध्या मे प्यङ् प्रत्यय होता है ।

समर्थानाम्—अथ ‘समर्थानाम्’, ‘प्रथमाद्’ तथा ‘वा’ का अधिकार है ।

प्राग्—यहाँ से उत्तर ‘दीव्यत’ शब्द से पूर्व अण् प्रत्यय होता है—यह समझना चाहिए ।

अथ—अथपति आदि शब्दों से प्राग्दीव्यतोऽण् अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) देना यका यष्ट्या अस्य देनयड । जुचिर्ह्योऽस्य जुचिपृक्ष । सत्यमुपगव सत्यमुग्र ।

जि । १. कण्डे वा निद्र कण्डे विद्व ।

रपदान्य चक्षति, तस्यापवादः । आश्वपतिम् । शतपतिम् । अश्वपति । शतपति । अन-
पति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । यशुपति । धर्मपति । सभा-
पति । प्राणपति । चैत्रपति (१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

१. प्राग्दीन्यत इत्येव । दिति, अदिति, आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिका-
त्प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेषु ण्य प्रत्ययो भवति । दैत्य । आदित्य । पत्युत्तरपदाच्च-प्राज्ञापत्यम्,
सेनापत्यम् । अयमाप्तेति वक्तव्यम् । याम्यम् । अवादमतिपितृमता छन्दसुपसरया
नम् । वाच्यम् । मायम् । पैतृमत्यम् । अगृधिन्या जोजी । पार्थिवा । पार्थिवी ।
अगृत्राचमजौ । दैत्यम् । दैवम् । अचहिपटिलोपश्च । बाह्य । ईकक्च । बाहीक ।
ईकम् छन्दसि । बाहीक । स्वरे विशेष । टिलोपश्चनमन्ययाना भमात्रे टिलोपस्या-
निरावज्ञापनार्थम्—आरातीय । अस्थानोऽकारः । अश्वत्थाम । अलोप्योपयेषु बहुषु ।
उड्डलोमा । अरलोमाः बहुष्विति किम् ? औड्डलोमि, आरलोमि । अस्वर्ग गोरजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यत् । गन्धम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगत गौरूप्यम्,
गोमयम् । अण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणापवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन । द्वितेरपत्य दैत्य ।
वनपतीना समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेय ? दितिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिम्,'
'सर्वतोऽक्तिप्रार्थित्वेन' इति टीप कृत्वा "अभ्यो इक्" कियते, (२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा
चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीन्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्त-
प्यपवादाना च बाधक । औरस । ओदपान । उत्स । उदपान । विकर । विनाद ।
महानद । महानस । महाप्राण । तल्ल । तल्लन । वक्क्याप्ते । धेनु । पृथिवी । पट्टि ।

दित्यदित्या—दिति, अदिति, आदित्य तथा पत्युत्तरपदक प्रातिपदिकों से प्राग्दीन्यतीय अर्थों
में ण्य प्रत्यय होता है ।

यमाप्तेति—यन् शब्द से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

वाङ्मति—वेद में वाङ्, मति तथा पितृमप शब्दों से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृथिन्या—पृथिवी शब्द से ण्य तथा अभ् प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

देवाद—दैव शब्द से यञ् तथा अञ् प्रत्ययों का विधान समझना चाहिए ।

अहिप—अहिस् शब्द से अञ् प्रत्यय तथा टिलोप समझना चाहिए ।

ईकक् च—अहिम् शब्द से ईकक् प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

ईकञ्—वेद में इकञ् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

स्थाम्—स्थानम् शब्दात् प्रातिपदिक में अ प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोम्—लोमन् शब्द में बहुत्वनिश्चित अपत्य अथ में अ प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

सर्वत्र—अन् आदि प्रत्ययों के प्रसंग में यो शब्द से अपत्य तथा अनपत्य अर्थों में यत् प्रत्यय
होता है ।

अण्यादयः—अर्थविशेषनिमित्तक प्रत्ययों के प्रसंग में पूर्वविप्रतिषेध के कारण ण्य आदि प्रत्यय
ही होते हैं ।

उत्सादिभ्यः—उत्स आदि शब्दों से प्राग्दीन्यतीय अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) स्थानपति, यशुपति, भन्वपति, अपिपति, यशुपति, एते शब्दा कश्चिद्विका ।

(२) विधानसामर्थ्यादिन टिलोपभाव इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उदरधान, देशे । पृथ, दशे । मल्लकीय । रथन्तर । मध्यदिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्तु । सत्त्वन्तो मतुयन्त आगतनुष्टो गृह्यते—सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । छिन्नामादच्छन्दसीति चकन्वम् इह मा भूत्—प्रैषी त्रिष्टुप् । चन्द्रश्चेह वृत्त गृह्यते, न वेद. ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

“धान्याना भवने” इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव सम्बन्धः । प्राग्वयनसशब्दना-
शेऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुस्त्वन्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भव स्त्रीणम् ।
पौंसनम् । स्त्रीणा समूह स्त्रीणम् । पौंसनम् । स्त्रीभ्य आगत स्त्रीणम् । पौंसनम् । स्त्रीभ्यो हितं
स्त्रीणम् । पौंसनम् “स्त्रियाः पुवत्” इति ज्ञापकादित्यर्थं न भवति । योगापेक्ष च ज्ञापकमिति
स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्तते न भवनादिति । द्विगोरिति पट्टी । द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्त-
त्वेन तद्वित प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्यय वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत पञ्चकपालः । वृक्षकपालः । द्वौ वेदावधीयन्तं द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति
किम् ? द्वैदेवदत्ति, त्रैदेवदत्ति । प्राग्दीव्यत इत्येव—द्वैपारायणिक । द्विगुनिमित्तविज्ञाना
दिह न भवति—पञ्चकपालस्येव पञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवाय लुग्विधीयते, द्विगो-
रिति स्थानपट्टी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैवा सज्ञा ? सत्यमेतत् । उपचारेण तु लक्षणया
द्विगुनिमित्तभूत प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणरूपनया
कस्माच्च द्विगुह्यते—पञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्व निमित्तम्, इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव
निमित्तमित्यस्ति विदोषः । यथेवमिह कथम्—पञ्चकपालस्या संस्कृतः पञ्चकपाल इति ?
नैवात्र तद्वित उपपद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशब्दं हि साम्यम्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः,
पञ्चकपालस्या संस्कृतः, पञ्चकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरस्मानुपपत्तिर्न विन्यस्यति । अथेह कस्माच्च भवति—पञ्चभ्यो गार्गस्य आगतं पञ्चगार्ग-
रूप्यम्, पञ्चगार्गमयमिति ? वेत्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । “यस्कादिभ्यो गोत्रे” इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तेषां
मजादी प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धते । गार्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः ।
आत्रेयीयाः । पारपायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौयलम्, वादरम् । अचीति किम् ?
गर्गोभ्य आगतम् गार्गरूप्यम्, गार्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव—गर्गोभ्यो हितम् गार्गीयम् ।
गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकेयोरलुक् । विद्वानामपत्य युवा युवानौ
वेद, वेदौ । वदशब्दात् अत इति कृते तस्य च ह्रजः “ण्यत्तत्रियार्पणित” इति लुकि
रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो घृनि । वेदस्य वेदयोर्वाऽपत्य बहुषो-
माणवका विद्वा । नञ्वात्रान् बहुषुत्वञ्च ॥

प्रीत्यात्—ग्रीष्म शब्द से छन्दोभिन्न विषय से अन् प्रत्यय समझना चाहिए—

स्त्रीपुंसाभ्याम्—स्त्री तथा पुस् शब्दों से ‘धान्याना भवने’ से पूर्व निर्दिष्ट अर्थों में क्रमशः
नन् तथा लन् प्रत्यय होते हैं ।

द्विगो—अपत्यप्रत्यय से भिन्न द्विगुनिमित्तक तद्वित प्रत्ययों का लुक् हो जाता है ।

गोत्रे—“यस्कादिभ्यो गोत्रे” सूत्र से जिन गोत्रप्रत्ययों का लुक् निर्दिष्ट है उन प्रत्ययों का
अस्मादि प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय के विधान के बुद्धित्व होने पर लुक् नहीं होता है ।

युनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीप्यत इति वर्तते, अचीति च । प्राग्दीप्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थे-
ऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्नित्युक्ते सति यो यत् प्राप्नोति ॥ ततो
भवति । फाण्टाहतरथापत्य फाण्टाहति, तस्यापत्य युवा, “फाण्टाहतिमिन्वाभ्यां
णकिनी” — फाण्टाहत्, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति,
तस्मिन्नित्युक्ते इदन्त प्रकृतिरूप सपन्नम्, तस्मात् “इधश्च” इत्यण भवति — फाण्टाहताः ।
भागवित्तस्यापत्य भागवित्ति, तस्यापत्य युवा, “वृद्धाटठक् सीवीरेषु बहुलम्” इति ठक्—
भागवित्ति, तस्य छात्रा, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते “इन्श्च” इत्यम् — भागवित्ताः । तिक-
स्यापत्यम् “तिकादिभ्यो णि” — तैकायनि, तस्यापत्य युवा, “ऐरश्च च” इति छ् — तैका-
यनीय, तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, “वृद्धाच्छ्” — तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादि, तस्यापत्य युवा, “कुर्वादिभ्यो ण्य” — कापिञ्जलाय, तस्य छात्रा, एवं
निवृत्ते, “इडश्च” इत्यण — कापिञ्जलादाः । म्नुबुत्स्यापत्यम्, “माचामवृद्धाच्चिन् बहुलम्”
इति म्नुनुकायनि तस्यापत्य युवा, “प्राग्दीप्यतोऽण्” — म्नुनुकायन, तस्य छात्रा,
युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण् — म्नुनुकायनाः । अचीत्येवे — फाण्टाहतरूप्यम्, फाण्टाहत्-
मयम् । प्राग्दीप्यत इत्येव — भागवित्तिकाय हित भागवित्तिकीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दी-
प्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरथा लुग्भवति । गार्गादिभ्यो यमि कृते “यमिजोश्च”
इति फक् — गार्ग्यायण, तस्य छात्रा गार्ग्याया, गार्ग्यायणीया । वात्सीया, वात्स्याय-
नीया । फिज् खड्वपि — यस्करस्यापत्यम् — “शिवादिभ्यो ण्” — यस्क्, तस्यापत्यं युवा
“अणो इधश्च” इति फिज् — यास्कायनि, तस्य छात्रा यास्कीया, यास्कायनीया ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्धनिर्वृत्तोऽयम् पूर्ववत्परिधिसमवयवते । तस्येति पक्षीसमर्थादपत्यमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्धनिर्दिष्टपृथ्वर्थोऽपत्यमात्रं चेह गृह्यते । लिङ्-
वचनादिस्मृत्या सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमपीगव । आश्वपतः । दैत्य । भीत्स् ।
रुण । वीर्य ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गं दोष एवासीद्बृदान्वयस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । रयामगव ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पीत्रप्रभृति गोत्रम्, तस्मिन् विवक्षितं भेदेन प्रत्यपत्य प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियम-
क्रियते — गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यम्, योऽपि

युनि — प्राग्दीप्यतीयाथेक अज्ञादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिस्थ होने पर युव प्रत्यय का लुक्
तो जाना है ।

फक् — प्राग्दीप्यतीयाथेक अज्ञादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिस्थ होने पर फक् तथा फिज् इन
दोनों युवप्रत्ययों का विकल्प से लुक् होता है ।

तस्यापत्यम् — पक्षीसमर्थ से अपत्यार्थ में यथाविहित प्रत्यय हात है ।

एको — गोत्र में एक ही अपत्यप्रत्यय होता है ।

व्यवहितेन जनित सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्निगम्यते—गार्ग्यः, नाढायनः ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति न परमप्रकृत्यनन्तरयुवम् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । नात्स्यायनः । दाद्यायणः । प्लाहायणः । औपगविः । नाढायनिः । अस्त्रियामिति किम् ? दाघी, प्लाघी । किं पुनरत्र प्रतिपिद्वधते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अनियमः प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रिया गोत्रप्रत्येनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया वाधितात्वात् । तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः—“गोत्रा ण्यनि प्रत्ययो भवति”, सत्त. “अस्त्रियाम्” । यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां न भवति, युवसत्तैव प्रतिपिद्वधते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्येनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादिन् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । वृक्षस्यापत्यं दाक्षिः । तपकरण किम् ? शुभवा, कीलाकपा—इत्यतो मा भूत् । कथं ‘प्रदीयता दाक्षरधाय मैघिली’ ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

वाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

वाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इन् प्रत्ययो भवति । वाह्विः । औपवाह्विः । अनकारार्थ आरम्भः । कश्चिद्वापकवापनार्थः । वाहु । उपवाहु । विवाहु । शिवाहु । वटाहु । उपविन्दु । वृकः । चूला । मृषिका । बलाका । भगला । झगला । ध्रुवका । पुषका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पद्मन् । ससन् । अएन् । अमितीजसः सछोपक्षः । उवन्तु । शिरस् । शराविन् । ऐमवृद्धिन् । शृङ्खलातोदिन् । खनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त् । कुण् । सलकः । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद् । प्रदुग्म । राम(१) । छउदङ्ग सहापाम् । छर्मभूयोगभसो सछोपक्षः । अवाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शने गोत्रभावे लौकिके तत्रोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः । वाहुनाम कश्चित्तस्यापत्यं वाह्वः ।

गोत्राद्—युवार्थक अपत्य प्रत्यय के विवक्षित होने पर गोत्रप्रत्ययान्त से ही प्रत्यय होता है ।

अत इज्—अकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

वाह्वादिभ्यः—वाहु आदि शब्दों से भी अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

अमितीजसः—अमितीजस् शब्द से इज् प्रत्यय तथा इसके अन्त्य सकार का लोप भी हो जाता है ।

उदङ्ग—सहा में उदङ्ग शब्द से अपत्यार्थक इज् प्रत्यय होता है ।

सर्मभूयो—सर्मभूप् तथा अन्मस् शब्दों से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय तथा इनके सकार का लोप भी हो जाता है ।

वाह्वादि—लौकिक गोत्र में वाहु आदि शब्दों से जिन प्रत्ययों की प्रतिपिदि है वन प्रत्ययों से भिन्न प्रत्ययों का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

(१) निवहु । अवाहु । विन्दु । चूडा । वृकला । मद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधानन् । माप । एते शब्दा कनिदुपलब्धा नव ।

असम्बन्धिशब्दानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः । सञ्ज्ञाश्चसुरस्यापत्यं आशुरिः (१) । चकारोऽनुक्तममुच्यार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति—जाम्बि, ऐन्द्रजामि, आजयेनवि, आजयन्पवि, औल्लोमि ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातुशब्दादपत्ये इङ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोऽनेन च तस्याऽऽकङ्गादेशो भवति । सुधातुरपत्यं सौधातकि । अस्यासवरुडनिपादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । वैपासकिः । वारुडकि । नैपादकि । चाण्डालकि । वैम्बकि ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येष । गोत्रसङ्गकेऽपत्ये चाप्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवात् । चकारो विशेषगार्यं “वातल्कमोरस्त्रियाम्” इति । अकारो नृद्वयार्थः । कौञ्जायन्य, कौञ्जयन्यौ, कौञ्जायना । ब्राह्मणायन्य, ब्राह्मणायन्यौ, ब्राह्मणायना । गोत्र इति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जि । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद् भित्त्वरोऽप्येष भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति परमपि भित्त्वरोऽप्यस्या भित्त्वरस्येव भवितव्यते । गोत्राधिकारश्च “निवादिभ्योऽङ्” इति पादत् । कुञ्ज । ग्रन्थ । शङ्ख । भस्मन् । गण । छेमन् । शठ । शारु । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपात । स्कन्व । स्कम्भ (२) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नडापन । चारायणः । गोत्र इत्येष—नाडि । शलङ्कु शलङ्क चेत्यत्र पठ्यते—शालङ्कायना, पैला-विषु च शालङ्किशब्द पठ्यते—शालङ्कि पिता, शालङ्कि पुत्र । तत्कथम् ? गोत्रविशेषे कौशिके फक् स्मरन्ति । इमेवाभ्यन्त्र—शालङ्किरिति । अथवा पैलादिपाठ एक ज्ञापक इजो भावस्य । नड । चर । चक । मुञ्च । इतिक । इतिश । उपक । लमक । अलङ्क शलङ्क चङ् । सलङ्क । वाजप्य । तिक । अग्निधर्मन् । धूपयणी । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पित्रर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कानल । कारय । कारयप । काश्य । नड । अगुण्य । अकृष्णरणी प्राप्तागवातिष्ठयोः । अमिरत्र । छिगु । चित्र । कुमार । अक्रोष्टु अक्रोष्टुः । कोह । दुर्गा । स्तम्भ । सिंहाय । अग्र । नृण । शकट ।

सम्बन्धि—अशुर आदि सम्बन्धिशब्दों से त्रिन प्रत्ययों का विधान किया गया है उन प्रत्ययों का विधान इवसुर आदि सञ्ज्ञा शब्दों से नहीं होता है ।

सुधातु—सुधातु शब्द से अपत्यार्थ में इङ् प्रत्यय होता है और उसके मात्रियोग में अकङ् आदेश भा हो जाता है ।

व्यास—व्यास वरुड, निपाद, चण्डाल तथा किञ्च शब्दों से भी इङ् तथा अकङ् आदेश का विधान समक्षमा चाहिए ।

गोत्रे—गोत्र अर्थ में कुञ्ज आदि शब्दों से चफञ् प्रत्यय हो जाता है ।

नडादि—नड आदि शब्दों से फक् प्रत्यय होता है ।

शलङ्कु—शलङ्कु शब्द के स्थान में शलङ्क आदेश तथा फक् प्रत्यय भी होते हैं ।

कृष्ण—प्राप्ताग तथा वाशिष्ठ अर्थों में कृष्ण तथा रण शब्दों से फक् प्रत्यय होता है ।

क्रोष्टु—क्रोष्टु शब्द से फक् प्रत्यय तथा उसके स्थान में क्रोष्ट आदेश भी हो जाता है ।

(१) आशुरिः इत्यस्यानन्तरं राजश्रुत्यात् इति यत् न भवति इत्यधिकं पाठः कश्चित् ।

(२) शुम्भा, शिव, शुभया इति कश्चित् पाठोऽधिकः ।

सुमनस् । सुमत । मितत । ऋक् । ज्व । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चमसिन् । सुकृष्य । शिथरक । ब्राह्मण । चटक । चदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्म-
दत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥

हरितादिविंशत्यन्तराण । हरितादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इभ्योऽप-
वाद् । हरितस्यापत्ये हारितायन । कैदासायन । ननु च गोत्रे इति वर्तते, न च गोत्राद्-
परो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्रे” इति वचनात् ? सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिका-
रेऽपि सामर्थ्याद्यंति प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्त्वुत्तार्यः ॥

यजिज्ञाश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताश्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । वार्यायणः । वारस्या-
यन । इजन्तात्-वाच्यायणः, प्लाच्यायणः । “द्वोपादनुसमुद्र यन्”, “सुतङ्गमादिभ्य इज्”
इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यजिज्ञौ विशेष्यते । तदन्ताच्च यूयवेदार्थः प्रत्ययः,
“गोत्राद्युनि” इति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत्, शुनक, दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथा-
स्यैव भृगुवत्साग्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वत्तापतो भवति भार्गवरश्चेत्, शरद्व-
तोऽञ्यः । शौनकायनो भवति शास्त्ररश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति भार्पायण-
रश्चेत्, दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकतद्भाद् विदादी, तान्त्वामन्योऽपवाद् फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भवति ।
इभ्योऽपवाद् । द्रौणायनः, द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वति । जैवन्तायनः, जैवन्ति ।
कथमनन्तरोऽध्यात्मा द्रौणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते, किं तर्ह्य-
नादि । तस्य इह गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं धृतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं
भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भवति । वैदः । भौवः । ये पुनरनृषि-
शब्दाः । पुत्राद्यवस्यतेभ्योऽनन्तरापत्ये एव भवति—पौत्रः, दौहित्र । अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्या-
यमर्थः—अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थः, श्रृण्वपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः ।

हरितादिभ्यः—अन्प्रत्ययान्त हरित आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

यजिज्ञाश्च—यजन्त तथा इजन्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

शरद्वत्—यद्य, वत्स तथा व्याघ्रायण इन अर्थों में क्रमशः वर्तमान शरद्वत्, शुनक तथा दर्भ
शब्दों से गोत्रापत्य में फक् प्रत्यय होता है ।

द्रोण—द्रोण, पर्वत तथा जीवन्त शब्दों से गोत्रापत्य में विकल्प से फक् प्रत्यय होता है ।

अनृष्यानन्तर्यं—विदादि से गोत्रापत्य में अन् प्रत्यय होता है और इनमें जो अनृषि शब्द
हैं उनसे आनन्तर्य अर्थ में ही प्रत्यय होता है ।

(१) एक, वानस्प, शापक, नाभ्य, अन्वजत्, अन्तजन्, इत्तरा, अश्वक, अश्वण,
“”, दण्ड्य—एते कचिदधिका उपलभ्यन्ते ।

स्यात्, तत्रेदं न सिद्धयति—‘(१) इन्द्रभू सप्तम काश्यपानाम्’ ? अनन्तरापर्ययत्वेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अथैव चैतदेव विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविष्ये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिक, विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र इत्येव—वैदि । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् । वाङ्मादिराकृतिगण, तेनैव भवति । विद् । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । क्रिद्धर्भ । विश्वानर । ऋषिपेण । ऋतभागा । ह्यर्ध । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिश्रु । विन्दु । भाजन । अधावतान । श्यामाक । श्यामाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वद्वत्स्क । अर्कलप । वयोप । विष्णुवृद्ध । प्रतिशोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निपाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहित । नवान्द । अपरखी परशुञ्ज(२) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येष । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्य । वात्स्य । मनु-
शब्दोऽप्यप्यते, तत्र कथं भावनी प्रजा ? गोत्रे इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथं-
मनन्तरं रामो जामदग्न्य, स्यात्स पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाभ्यारोपेण भविष्यति । अन-
न्तरापर्ययविज्ञायाः ॥ ऋष्यणैव भवितव्यम्—जामदग्न, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ।
छाजाज्स्(१) ॥ सकृत् । अज । व्याघ्रपाद् । विद्वष्ट । प्राचीनयोग । अगस्ति ।
पुलस्त । ऐम । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । भवट । यमस । वनज । मनस । वृक्ष ।
विश्वामित्र । जनमान । लोहित । सन्तिष्ठ । बभ्रु । मण्डु । मञ्जु । अलिगु । शङ्ख । लिगु ।
गुलु । मन्तु । निगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कप । तण्ड । वतण्ड ।
कपि । कत । कुक्कत । अनहुह । कण्ठ । शरुल । गौकण्ड । अगस्त्य । कुण्डिन । यशश्चक ।
अभय । जात । विरोहित । धूपगण । रहुगण । शण्डिल । वज । कशुलुक । मुद्रल ।
मुसल । पाराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित । सहित । अरमरथ । शर्कराज । एतिमाप । स्थूण ।
अररक । पित्रल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिप । भिपज् । भडित । भण्डित । दग्ध ।
चिकित । देवह । इमह । एकल । पिप्पल । वृद्धनि । जमदग्नि । सुलोभि । उकथ ।
हुटीगु ॥(४)

मधुबभ्रुवोर्गर्गाणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथास्तस्य ब्राह्मणे कौशिके च
वाप्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चैव, माधव एवान्यः । माधव्यो भवति कौशिकश्चैव,
वाधव एवाग्न्य । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तत्र सिद्धेऽपि कौशिके नियमार्थं

परखी—परखी शब्दो ते अन् प्रत्यय होता है तथा परखी शब्द के स्थान में परशु आदेश भी हो जाता है ।

गर्गादिभ्यः—गर्ग आदि शब्दों से गोत्रापत्यार्थ में यञ् प्रत्यय होता है ।

छाजाज्स्—असमास में वाचशब्द से यञ् प्रत्यय होता है ।

मधु—गर्गाण तथा कौशिक अर्थ में क्रमशः मधु एवम् बभ्रु शब्दों से यञ् प्रत्यय होता है ।

(१) इन्द्रह इति पदमभ्यान्, भिन्नह इति च न्याये पाठः ।

(२) किलाल, शम्भक, शास्त्री, श्यायक, मलस—इत्यादि पाठः ।

(३) असे इत्यस्याग्ने-जममाते । असे इति किम् ? सोवाजि इति पाठोपधिकः ।

(४) पथ, कण्ड, मुव, म्रुन्, कर्कश, रुध, तक्ष, तण्ड, प्रनुल, विळन्, विष्णुज—एते अत्रा-
पिकाः पुस्तकान्तरे ।

वचनम् । गंगादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यम्—“सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” इति—
वाञ्छयायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधादन्त्यामाङ्गिरसेऽप्यत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्य-
वीथ्य-। आङ्गिरस इति किम् ? काप्य- , वीथिः । कपिश्चन्दो गंगादिषु पठ्यते, तस्य
नियमार्थं वचनम्—आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्थं गणे पाठः—काप्यायणी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽप्यत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ।
वातण्ड-। आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड- । किमर्थमिदम्, यावता गंगादिष्वयं पठ्यते ?
शिवादिष्वप्ययं पठ्यते, सन्नाङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे यञ्-
यत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति—वातण्ड- , वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्या स्त्रिया यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि-
कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्दीन् भवति—वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड्यायनी ।
शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अधादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति नियुक्तम् । अधादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आधापन- ।
आरमायन- । येष्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्येन प्रत्ययो पिश्यायते । अश्वा-
अरमन् । शङ्ख- । बिद्- । पुट- । रोहिण- । खञ्जूर- । खर्जूळ- । पिन्जूर- । भडिळ- ।
भण्डिळ- । भडित- । भण्डित- । भण्डिक- । मढत- । रामोद्- । वत्स- । ग्रीवा- । काक्ष- । गो-
लाङ्ग- । अकं- । स्वन- । ध्वन- । पाद- । चक्र- । कुल- । पवित्र- । गोमिन्- । रयाम- । धूम- ।
धूज- । वाग्मिन्- । विशाल- । कुट- । वेष्ट- । (१) आत्रेय- । तप्त- । तड- । नड- । प्रीप्स- ।
अह- । विश्व- । विशाल- । गिरि- । चपक- । तुल- । दासक- । वैद्य- । धर्म- । जानहुष- ।
पुसिजात- । अर्जुन- । शूद्रक- । सुमनस्- । दुर्मनस्- । चान्त- । प्राच्य- । कित- । काण- । तुम्प- ।
अविष्टा- । बीक्ष्य- । पविन्दा- । (२) आत्रेय- । भारद्वाज- । कुत्स- । आतव- । कितव- । शिव- ।
खदिर- । (३) भारद्वाज- । आत्रेये (३) ॥

कपि—कपि तमा वीथ शब्दों से आङ्गिरस अर्थ में गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

वतण्डाच्च—आङ्गिरस अर्थ में वतण्ड शब्द से गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होगा है ।

लुक्—वतण्ड शब्द से विहित यञ् प्रत्यय का स्त्रीलिङ्ग में लुक् हो जाना है ।

अस्वादिभ्यः—अस्व आदि शब्दों से गोत्रापत्य के फञ् प्रत्यय होता है ।

आत्रेय—भारद्वाज अर्थ में आत्रेय शब्द से भी फञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भारद्वाज—आत्रेयविशेष के अपवादार्थ में भारद्वाज शब्द से भी फञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

(१) अस्य स्थाने पदमन्त्रार्थं श्रुत्वा आत्रेये इति, न्यासे च श्रुत्वा आत्रेये इति गणसूत्रं दृश्यते ।

(२) यदा भारद्वाजभौतवेन जनेन भविष्योक्तस्य पुत्रत्वेन स्वीकारो तदा प्रत्ययो विधीयते
एति वीथ्यम् । (श्रीना०)

(३) जनः, वडः, खडः, खेडः, जडः, ओजस्—पुस्तकान्तरे अत्रिणा एते शब्दाः ।

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गाशब्दादपत्यविशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्तश्चेत्, भार्गवरन्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिनादीनामपवादः । शेषः । प्रीष्ठः । तच्चन्द्रशब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिन् बाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु याधो नेष्यते-ताण, ताचण्य । गङ्गाशब्द पठ्यते तिकादिभिना शुभ्रादिदका च समावेशार्थम् । तेन त्रैलोक्य भवति-गान्, गाङ्गायनि, गाङ्गेय । विपाशशब्द पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन रफ्ना समावेशार्थम्-वैपाश, वैपाशाचन्य । शिवः । प्रीष्ठः । प्रीष्ठिकः । चण्डः । जम्भ(१) । मुनिः । सन्धिः । भूरिः । कुठारः । अन(२)भिम्लानः । ककुत्स्थः । कङ्कोटः । लेखः । रोधः । खञ्जनः । कोहटः । पिष्टः । हेहयः । खञ्जारः । खञ्जालः । सुरेहिका । पर्णः । कटूपः । परिलः । वतण्डः । तुणः । कर्णः । चीरहृद् । जलहृद् । परिपिकः । जटिलिकः । गोफिलिकः । पधिरिका । मञ्जीरकः । घृणिकः । रेणुः । भालेखनः । विध्वषणः । रवणः । वर्तनाक्षः । पिदकः । पिदाकः । वृषाकः । नभाकः । ऊर्णनाभः । जरस्कण्डः । उत्तिपाः । रोहितिकः । आर्यस्वेतः । सुपिष्टः । खञ्जूरकर्णः । मसूरकर्णः । तुणकर्णः । मयूरकर्णः । खट्वरकः । तच्चन् । श्रष्टिषेणः । गङ्गाः । विपाशः । यस्कः । लङ्घः । दुषः । अयस्युणः । भलन्दनः । विरूपाक्षः । भूमिः । इल्लः । सपत्नीः । कट्वधचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवण ख(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

“वृद्धिर्नद्याचामादिस्तद् वृद्धम्” । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः, नदीमानुषीभ्य इत्यर्धधर्मः, तेनामेवाप्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्यय-महा । अवृद्धानि यानि नदीना मानुषीणा च नामधेयानि तेष्वोऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । दकोऽपवादः । यमुनाया अपत्य यामुनः । इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः । वैतस्तः । नर्मदः । मानुषीभ्य खखपि-शिक्षिताया अपत्य शिक्षित, चिन्तिताया अपत्यं चिन्तित । अवृद्धाभ्य किम् इति ? खान्द्राभाययाया अपत्य खान्द्रभागेय, वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् ? सौपर्णेय, वैनतेय । तन्नामिकाभ्य इति किम् ? सोमनायाः सौभनेयः ॥

भर्गात्—भर्ग शब्द मे गोत्रापत्य विशेषे त्रैगर्त अर्थ मे फञ् प्रत्यय होता है ।

शिवादि—शिव आदि शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्वयचो—नदीवाचक द्वयच प्रातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है ।

त्रिवेणी—त्रिवेणी शब्द से अण् प्रत्यय तथा त्रिवेणी के स्थान में त्रिवण आदेश भी हो जाता है ।

अवृद्धाभ्य—वृद्धमशकभिन्न नदीनाम तथा अनुष्वनाम के वाचक शब्दों से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) जम्भ इत्यस्य स्थाने भण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अनभिम्लान इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिवेणी रेनाप्रकृतानामिकाणोपवादस्य द्वयच इति दकोऽपवाद इति खखदधिकमुपलभ्यते । तथा अत्रान्येषिका शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा—कट्वध, कटोष, परल, प्रीवाध, गोमिलिक, रात्रल, तदाक, बदाक इति ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका, वृष्णनः, कुरुव इति वंशाख्याः । ऋष्यादि-
कुर्वन्तेभ्य प्रातिपदिकेभ्योऽप्रत्ययेऽण्प्रत्ययो भवति । हुनोऽपवादः । अष्यादिभ्यस्तु पर-
त्वाद्द्वादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत्-वासिष्ठ, वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्य-
श्चाफल्कः, रान्धसः । वृष्णिभ्य-वासुदेवः, आनिरुद्धः । वृरुभ्य-नाकुलः, साहदेवः ।
कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते ? केचिद्विदुः-
कथमपि काकतालीयभ्यायेन कुर्यादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दवारसुबहवः
सकलिताः, तातुरादाय पाणिनिना स्मृतित्वनिवदेति । अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा
अपि मित्या एव, तेषु वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्तत्रेदं प्रत्ययविधान-
मित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दास्तस्यापूर्वासपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति उकारश्चान्तादेशः ।
द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वेमातुरः । पाप्मातुरः । सामातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनम्,
प्राययः पुनरुपसर्गोऽपि सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्यपि, तेन धाम्यमातुर्ग्रहणं न भवति ।
सण्यासभद्रपूर्वाया इति किम् ? सौमात्रः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्सद्विशेष्येण कनीनशब्द आदेशो भवति । ढको-
ऽपवादः । कन्याया अपत्यं कनीनं कर्णः । कनीनो म्वातः ॥

विकर्णशुक्लशङ्खगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजविष्वक्पत्यविशेषेण्प्रत्ययो भवति ॥ ११७ ॥

विकर्णशुक्लशङ्खगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजविष्वक्पत्यविशेषेण्प्रत्ययो भवति ।
वैकर्णो भवति व्रात्यक्षेत्रः, वैकर्णिरम्यः । शौक्लो भवति भारद्वाजक्षेत्रः, शौक्लिरम्यः ।
शङ्खगलो भवत्यात्रेयक्षेत्रः, शङ्खगलिरम्यः । शुक्लाशब्द स्त्रीलिङ्गमध्ये पठन्ति, ते एक प्रायु-
दाहरित-शौक्लेय इति । इयमपि चतुष्पदमात्रम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके “द्वयच” इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययो एवे विधीयते । पीलाया
अपत्ये वाण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं पैल, पैलेवः ॥

ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, षकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्य भवति—
माण्डूकेय, माण्डूक, माण्डूकि ॥

ऋष्यन्धक—ऋषि, अन्धक, वृष्णि तथा कुरु शब्दों से अपत्यार्थ में ऋ प्रत्यय होता है ।

मातु—सख्यापूर्वक, सम्पूर्वक तथा भद्रपूर्वक मातृशब्द में अण् प्रत्यय तथा उकार अन्तादेश
भी हो जाता है ।

कन्याया—कन्या शब्द से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है और कन्या शब्द को कनीन
आदेश भी हो जाता है ।

विकर्ण—विकर्ण, शुक्ल तथा शङ्ख शब्दों से यथासंख्य वत्स, भरद्वाज तथा अणि—इन तीन
अपत्यविशेष अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

पीलाया—पीला शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से अण् प्रत्यय होता है ।

ढक्—मण्डूक शब्द से अपत्यार्थ में पाक्षिक ढक् तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टाद्यादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति-इद्विडोऽपत्यम्, दरदोऽपत्यम्, ऐडविडः, दारदः इति । छवडवाया वृषे वाच्येऽ । वाडवंयो वृष स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति । छअन् क्रुञ्चाकोकिला-रस्मृतः । क्रुञ्चाया अपत्य क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्वयचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽप-
वादः । दत्ताया अपत्य दत्तायेयः । गौपेयः । द्वयच इति किम् ? यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो "द्वयच" इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्ताप्रातिपदि-
कादिनिग्रन्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आयेयः । नैधेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः,
प्लाशिः । अनिज इति किम् ? दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्वयच इत्येव-मरीचैरपत्य
मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिमादीनामप-
वादः । शौभ्र यः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । तेन
शास्त्रेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्ध भवति । शुभ्रः । विष्टपुरः । मक्षकृतः । शतद्वारः । शता-
वरः । शलाकाः । शलाकलः । शलाकान्धूः । छेत्तान्धूः । विमातुः । विधवाः । कृकस्तः । रोहिणीः ।
रुक्मिणीः । विशाः । शालूकः । अजवस्तिः । शकन्धिः । लक्ष्मणश्यामयोर्वसिष्ठे । गोधाः । कृक-
लासः । जणीवः । प्रवाहणः । भरतः । भारम(१) । मृकण्डः । मण्डपुः । मकण्डुः । कर्पूरः । इतरः ।
अन्यतरः । जालीडः । सुवृक्षः । सुषण्डः । सुनामन् । कद्रुः । रुद्रः । अकशापः । कुमारिकाः ।
किशोरिकाः । कुबेरिकाः । मिश्राक्षिन् । परिधिः । वायुदत्तः । ककलः । खट्वा । अम्बिका ।
अशोकाः । शुद्धविह्वलाः । दण्डोन्मत्ताः । अनुदष्टिः । जरतिन् । यक्षिचर्दिन् । विमज्जः । बीजः ।
शम्भूः । भरमन् । अश्वः । अजिर(२) ॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्ण्यः ।
कौपीतकेयः । काश्यप इति किम् ? वैकर्णिः, कौपीतकिः ॥

स्त्रीभ्यो-स्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिको से अपत्यार्थे में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

वडवायाः-वृषम अर्थ में वडवा शब्द से अपत्यार्थक ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

अण्-क्रुञ्चा तथा कौकिल शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्वयच-द्वयच स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

इत-इत स्त्रीप्रत्ययान्तभिन्न इकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

शुभ्रादिभ्य-शुभ्र आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

विकर्ण-काश्यपात्मक अपत्यविशेषार्थ में विकर्ण तथा कुशीतक शब्दों से ढक् प्रत्यय हो
जाता है ।

(१) भारतेति पाठः ।

(२) रथूल । रुकण्डु । मकण्डु । यमण्डु । कण्डु । सुकण्ड । मृकण्ड । रुद्र । रुद । कुशेरिका ।
शकल । शवल । उग्र । अम्बिन । इत्यधिक ऋचिः ।

भ्रुवो बुक् च ॥ १२५ ॥

भ्रुव् इति प्रत्यये ढक् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च बुगागमः । औवेयः ॥

कल्याण्यदीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां कल्याण्यदीनामप्रत्यये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनटादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणम्, प्रत्ययस्य सिद्धत्वाद्, अन्येषामुभयार्थम् । कात्यागिन्येयः । सौभागिन्येयः । दौर्भागिन्येयः । “द्वन्द्वगतिर्भवन्ते” इत्युभयार्थम् । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । रन्धकी । अनुष्टिप् । अनुष्टिप् । जरती । वलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । पराङ्गी ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा, पररूपं (१) निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनटादेशो भवति । आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययः पूर्वमेव सिद्धः । कौलटेन्येयः । कौलटेयः । वा तु कुलान्यटन्ती स्त्रीलिङ्गं भिनत्ति ततः “कुट्टाभ्यो वा” इति परत्याङ्ढ्रका भवितव्यम्-कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैर । चटकायेति यत्काम्यम् ॥ चटक-स्यापत्यं चाटकैरः । छत्रियामप्रत्यये लुक्प्रत्ययः ॥ चटकाया अपत्यं स्त्री चटका(२) ॥

गोधाया ढूक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढूक् प्रत्ययो भवति । गोधेरः । शुभादित्वयं पठ्यते, तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधारः । आचार्य-ग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वमेव समावेशो भवितव्यः । आरक्षचनमनर्थकम्, एका सिद्धत्वात् । (२) शापक इत्यन्येभ्योऽपि भवतीति-जाडारः, पाण्डारः ॥

भ्रुवो—नृ शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है और बुक् का आगम भी ।

कल्याण्यदीनाम्—कल्याणी आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा इनङ् अन्तादेश भी हो जाता है ।

कुलटाया—कुलटा शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा विकल्प से इनङ् अन्तादेश भी हो जाया है ।

चटकाया—चटका शब्द से अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय हो जाता है ।

चटकाय—चटक शब्द से भी ऐरक् प्रत्यय सम्भवा चाहिये ।

स्त्रियाम्—चटका शब्द से स्त्रीलिङ्गिष्ठ अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय का लुक् समभवा चाहिये ।

गोधाया—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में ढूक् प्रत्यय हो जाता है ।

आरक्—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में उदीच्य वाचार्यों के अनुसार आरक् प्रत्यय भी होता है ।

(१) शुकन्वादिस्वादिमि माव । (श्रीना०)

(२) चटकैत्यस्यामे अनादित्वाद्यावित्यधिकं शुल्लकान्तरे ।

(३) शापक इति वापनार्थमिति वा पदमञ्जरीपाठः ।

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

दगानुवर्तते, न आरक् । क्षुद्रा—अङ्गहीना धर्महीनाश्च(१) । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्य-
स्त्रीलिङ्गा प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वाऽपत्ये ङ्क् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः ।
काणेर, काणेयः । दासेर, दासेयः ॥

पितृष्वसुशृण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशृण्वात्पत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक्
प्रत्ययः ? पतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतद्वेचते, पितृष्वसुर्यदुक्तं सम्मातृष्वसुरपि भवति—छण्प्रत्ययो ढकि
लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्टादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्टादिभ्यः क्षप्तेभ्योऽपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ह्येयः । हार्ह्येयः ।
गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वैर्गैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टिः । ङृष्टिः ।
हलिः । वलिः । विथिः । कुथिः । अजवस्ति । मित्रपु(२) ॥

राजथशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्शशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोरपवादः । राजन्यः ।
शशुर्यः । शराज्ञोऽपत्ये जातिप्रहणम् ॥ राजन्यो भवति वृत्त्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दात्पत्ये घः प्रत्ययो भवति । घन्त्रियः । अपमपि जातिशब्द एव ।
चात्रिरन्यः ॥

क्षुद्राभ्यो—क्षुद्रा शब्द से अपत्यार्थ में ङ्क् प्रत्यय होता है ।

पितृष्वसुः—पितृष्वसु शब्द से अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय होता है ।

ढकि—पितृष्वसु शब्द से विहित छण् प्रत्यय का ढक् प्रत्यय के परे रहने लोप हो जाता है ।

मातृ—मातृष्वसु शब्द से भी अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय तथा ढक् प्रत्यय के परे उसका लोप भी
हो जाता है ।

चतुष्पाद्भ्यो—चतुष्पादानी शब्दों से अपत्यार्थ में ङन् प्रत्यय होता है ।

गृष्टादि—गृष्टि आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ङन् प्रत्यय हो जाता है ।

राज—राजन् तथा शशुर शब्दों से अपत्यार्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

राज्ञो—राजन् शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

क्षत्राद्—क्षत्र शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

(१) शीलहीनाश्चेति पाठः ॥

(२) फळि, अलि, वृष्टि—इत्यधिक कचिद् ॥

कुलात् सः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलम् दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रतिपदिकाकेन-
लाक्षाप्तये स प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीन । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङकजौ ॥ १४० ॥

कुलादिभ्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदम्, समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्या-
भावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ङङ्ङ् दृश्येती प्रायशो
भवतः । ताभ्या मुचते सोऽपि भवति । कुल्य, कौलेयक, कुलीनः । पदग्रहणं किम् ?
यदुच्पूर्वादिपि यथा स्वात्-बहुकुल्या, बाहुकुलेयक, बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्स्त्री ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पञ्चे ख (१) । माहाकुल, माहाकुलीन, महाकुलीनः ॥

दुष्कुलादङ्ङक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ञञ् । दौष्कुलेयः,
दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्लः ॥ १४३ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये लृ. प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । स्वसुरपत्य स्वस्त्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारात्पुनश्च । अणोऽपवाद् । भ्रातृव्यः,
भ्रात्रीयः । तकारः स्वार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्याय शब्दान्तरमभ्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दावपरेऽकारम् इवार्थे
निपातयन्नि-सपत्नीव सपत्न । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदभिन्नः
सपत्न उच्यते । अफवाथोऽत्र नारत्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण, भ्रातृव्यः कण्ठका ॥

रेवत्यादिभ्यप्रक ॥ १४६ ॥

रेवतीव्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । वधायोगे वगादीनामपत्राद् । रेव-
तिक । आश्वपाळिकः । रेवती । अश्वपाळी । मणिपाळी । द्वारपाळी । वृकवञ्चिन् । वृक-
माह । कर्णमाह । दण्डमाह । कुक्कुटाच(२) ॥

कुलात्—कुल शब्द तथा कुलशब्दान्त प्रतिपदिक से अपत्यार्थ में ख प्रत्यय होता है ।

अपूर्व—पूर्वपदरहित कुल शब्द से विकल्प से यत् तथा ङङ्ङ् प्रत्यय होते हैं ।

महा—महाकुल शब्द से विकल्प से अपत्यार्थ में अन् तथा खम् प्रत्यय होते हैं ।

दुष्कुलात्—दुष्कुल शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से ङक् तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

स्वसुश्ल—स्वसुशब्द से अपत्यार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

भ्रातृ—अपर्याय में भ्रातृ शब्द से व्यञ् तथा छ प्रत्यय होते हैं ।

व्यन्—भ्रातृशब्द से व्यन् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से सपत्न का अभिधान होता हो ।

रेवत्यादिभ्यः—रेवती आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) कश्चिदय पाठ उपलभ्यते—महाकुलशब्दाद्भ्रातृ प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां प्रह-
मातृवृत्तेः यश्च इति ।

(२) शब्दा पतेऽधिका कचित्—वृकवञ्चः, वामरमाह, कुक्कुटाह इति ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये ण प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । पारस्य अपत्यं शार्गो जाह्नवः । शार्गिकः । म्लोचुकायन्या अपत्यं म्लोचुकायन । म्लोचुका येनिकः । “गोत्राद्यनि” इति धृनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् ? कारिकेनो जाह्नवः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाह्नवः । कुत्सन इति किम् ? शार्गयो माणवकः ॥

बृह्दाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येषः । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । बृह्दाःसौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्त्विक् । तार्णविन्दस्य तार्णविन्द-विकः । पत्ने-यथाप्राप्त फक्—भागवित्तायनः । पत्ने-तार्णविन्दवि । अकशापः शुभ्रादिः—आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पत्ने-आकशापेयिः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः ।

द्वितीयस्याकशापेयो गोत्राट्ठगुलुल ततः ॥

बृहद्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाह्नवः । कुत्सन इत्येषः—भागवित्तायनो—माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । “गोत्रस्त्रिया” इत्यारभ्य खडारो योगा, सेतु प्रथम कुत्सन एव, अन्यं सौवीरगोत्र एव, मध्यमो द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणफलभवेत् ॥

फेस्च च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येषः, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणम् न फिन, बृद्धाधिकारात् । फिजन्ताप्रातिपदिकासौवीरगोत्रादपत्ये छ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दास्यापत्यम्, “तिकादिभ्यं फिन्”, तस्यापत्यम्—यामुन्दायनीय, यामुन्दायनिकः । कुत्सन इत्येषः—यामुन्दायनिः । फिजन्तासौवीरगोत्रस्यापि आगतस्य “यमश्च-त्रिधार्जित” इति ठक् । सौवीरेष्वित्येषः—तैशायनिः ॥

यमुन्दाश्च सुयामा च वाच्योयनिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्साया द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येषः । कुत्सन इति विवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाचत्वरस्यापूर्वनिपादो लुत्तण-व्यभिचारपिङ्गम्, तेन यथासख्यमिह न भवतीति—फाण्टाहृत्, फाण्टाहृतायनिः । मैमत्तः, मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येषः—फाण्टाहृतायनः, मैमतायनः । फाण्टाहृते. “यजिनोश्च” इति फक् । मिमतशब्दाऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

गोत्र—स्रोतविशिष्ट गोत्रवाचक शब्द से कुत्सन (निन्दा) अर्थ में विकल्प से ण प्रत्यय तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

बृह्दाः—सौवीरगोत्राभिधायी बृहत्तमक प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में कुत्सनार्थ के गम्यमान होने पर बहुल करने ठक् प्रत्यय होगा है ।

फेस्च च—सौवीरगोत्राभिधायी फिन्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से कुत्सा के गम्यमान होने पर अपत्यार्थ में छ प्रत्यय तथा वाचिक ठक् प्रत्यय होता है ।

फाण्टा—फाण्टाहृति तथा मिमत शब्दों से सौवीरगोत्राभिधानार्थ में ण तथा फिज् प्रत्यय होते हैं ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु, बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । “कुरुनादिभ्यो ण्यः” इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु चत्त्रियात्तद्गजसञ्ज्ञकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम् । अथ तु ध्रुवत एव—कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य चत्त्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिन्पि भवति—कौरव्यायणि । रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्य किञ्चिन्म्यूनाः (१) रथकारजातिः । (२) कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य केशिन्यः । पुत्रनाथो न भवति, सोऽप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषाया वैभ्यो राजेति ? छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वात्त्वित्कार्यमित्यतो स्वरं वर्जयित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु—वामरथाः । स्त्री—वामरथो, वामरथ्यायनी । युवा—वामरथ्यायन । वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः, वामरथानि स्याच्छलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति, नातिदेशिकमापुदास्तत्त्वम् । कुरु । गर्गः । महुषः । अजमारकः । रथकारः । वावधूकः । सन्नान्नः । चत्त्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । हृष्टजालि । वामोष्णीषि । गणकारि । केशोरि । कापिञ्जकादि । कुटः । शालाकाः । सुरः । पूरकः । अन्नः । दूर्भः । केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणखः । श्याचनायः । श्याचरथः । श्यावपुत्रः । सत्यङ्गारः । बहभीकारः । शङ्कुः । शाकः । पयिकारिन् । मूढः । शकम्भुः । कर्तः । हर्तुः । नाकिन् । इनपिण्डी (३) । वामरथस्य कण्वादिबत् स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्ताप्रातिपदिकाश्चलक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापरये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणा तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेण्यः । हारिपेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः—तान्तुवाभ्यः, कौम्भकार्यः, वापिरथः ॥

उदीचामित्र ॥ १५३ ॥

एते प्राप्ते इहपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये हन् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिपेणि । हारिपेणि । लाक्षणि । तान्तुवापि (२) । कौम्भकारि । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणवैचिन्यार्थम् । तच्छब्दशब्दः शिवादि, सेनाणायमिन् वाच्यते, न तु ण्यः । तच्चणोऽपरस्य ताचण, ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिन् ॥ १५४ ॥

निक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।

कुर्वादिभ्यो—कुरु आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

सेनान्त—सेनान्तप्रातिपदिक, लक्षण शब्द तथा शिल्पिवाचक शब्दों से अपत्यार्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

उदीचाम्—उदीच्य आचार्य के मत में सेनान्त प्रातिपदिक आदि से हन् प्रत्यय होता है ।

तिकादिभ्यः—निक आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फिन् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र याचकत्वं—“यादित्येव करणान्गु रथकार प्रजायते” (११५) इति । तत्र वैश्याया स्त्रियादुत्पत्तौ मादित्य, शूद्राया वैश्यादुत्पत्तौ स्त्री तु कर्णोति ज्ञेयम् । (जीना०)

(२) कारी = रथनिर्माणकर्त्ता शिल्पो न । (सीना०)

(३) विस्फोटक, काफ, स्फाण्डक, शक्तिन्, घातकि, धेनुकि, बुद्धिकार—इत्यादिक कश्चिद् ।

(४) तौत्रवाधिरथधिक पुस्तकान्तरे ।

वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । बाप्यायणि । कौरव्य-
शब्दः पठ्यते, स च चत्विग्यवचनः, औरवाब्देन चत्विग्यप्रत्ययान्तेन साहचर्याद् । यस्तु
कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इत्रैव भवितव्यम् । तथाच “ण्यचत्विग्यार्थितः” इत्यत्रोदाहृतम्-
कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । ठिक । कितव । सज्ञा । बाल । शिखा । उरस् ।
शाडय । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । प्राग्य । नील । अमित्र । गौकष्य । कद । देवय ।
सैलिल । औरस । कौरव्य । औरिकि । औलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । जैगयत ।
ध्वाजवत । चन्द्रमस् । शुभ । यज्ञा । वरेण्य । सुयामन् । भारद् । बट्टका । खर्या । वृष ।
कोमक । उद्व्य । यज्ञ(१) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवाद् । कौसल्यायनि ।
कार्मार्यायणि । परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते-कौसलस्यापरमम्, कर्मारस्यापरममिति ।
प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्-‘द्वगुकोसलकर्मारब्धाग-
वृपाणा युद्धादिष्टस्य’ इति । द्वागव्यायनि । कौसल्यायनि । कार्मार्यायणि । द्वाग्यायनि ।
वाप्यायणि ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवाद् । कार्मा-
यणि । हार्त्रायणि (२) । अण इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यच इति किम् ? औपगविः ।
क्षत्र्यादीनां वा फिन् वक्तव्यः । त्यादायनि । त्याद् । यादायनि । याद् । तादायनि ।
ताद् । अणत्र प्राति ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं वचस्वरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
आन्नगुप्तायनि । आमरकायणि । कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रापरत्वाद्नेनैव भवितव्यम्-
नापितायनि । उदीचामिति किम् ? आन्नगुप्ति । वृद्धादिति किम् ? याज्ञवल्कि । अगोत्रा-
दिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति, तासन्नियोगेन चैषा
कुगागम । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्याऽऽगमार्थमेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम् ।
वाकिनकायनि । गारेषकायनि । इजाद्यपवादे योगः । उदीचामित्वधिकारात्तत्रै

कौशल्य—कौशल्यं तथा कार्मार्यं शब्दौ ते अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्ययः होता ॥ ।

अणा—अणप्रत्ययान्न द्व्यच् प्रातिपदिकं स अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्ययः होता ई ।

त्यादादीनाम्—त्याद आदि अणन्त इत्यच् प्रातिपदिकं ते फिन् प्रत्ययः होता ई ।

उदीचाम्—गोत्रवत्किञ्चिन्न वृद्धसङ्गं शब्दं नै अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्ययः होता ई उदीच्य
वाचायो के मत में ।

वाकिनादीनाम्—वाकिन आदि शब्दौ ते अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्ययः तथा प्रकृति को कुक् का
आगम भी हो जाता है ।

(१) ऋष्य । मीत । जाबल । रम । ठावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । अवन्धका । सुयामन् ।
एते शम्भ्रा कश्चिद् अपिका ।

(२) यास्क इति शिवादिभ्योऽण् । यास्कस्यापत्यं यास्क्यायनिः इत्यधिकं कश्चिद् ।

तेऽपि भवन्ति—वाकिनि, गारेधि. । वाकिन । गारेध । कार्यत्र्य । काक । लङ् । छचमि-
वमिणोर्नलोपध७ ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचा वृद्धादिति वर्जते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वैर्नैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्नेन
कुगागमोऽन्यतरस्या विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकायाः कन्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्य-
तरस्या कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं सपद्यते—गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रा-
यणिः, गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्चद्वन्द्वरूपादपत्ये फिन् प्रायसो भवति बहुलं प्राचा मतेन । श्लुचुकायणिः ।
अहिपुम्बकायणिः । प्राचामिति किम् ? श्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् ? राजवन्ति ।
उदीचा प्राचामन्यतरस्या बहुलमिति सर्वे एते विकल्पार्थाः, तेषामेकेनैव सिद्धयति, तत्रा-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचिन्त्यार्थम् । कश्चिन्न भवत्येव—वाचिः, प्लाचिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दाद् न स इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्तन्त्रियोगेन पुगागमः, समुदायेन वेजाति-
र्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेति । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुषा
इति बहुषु न लुगभवति । अपत्यविशेषाया स्वयैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा ॥

अपत्ये कुस्तिरे मूढे मनोरीसर्गिकं स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धयति मानयः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति पदस्य तद्वोत्रसज्ञ भवति । संबन्धिशब्दत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्य तदपे-
क्षया पौत्रप्रभृतेर्गात्रसंज्ञा विधीयते । गगंस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ह्यं । वात्स्यः । अपत्य-
मिति व्यपदेशाय तक्षिन् । पौत्रप्रभृते । पौत्रप्रभृतीति किम् ? अनन्तरस्य मा भूत्—कौञ्जिः,
गार्गिः । गोत्रप्रवेशः—“एको गोत्रे” इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वक्षः, तत्र भवो वक्षः । पित्रादिस्तस्मिंजीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं
युवसज्ञ भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पठ्या
विपरिणम्यते—पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तेन चतुर्थीदारभ्य युवसज्ञा विधीयते । गार्ह्योपणः ।
वात्स्यायनः । तुशब्दोऽवधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति ॥

जमि—नर्मित् उपा तर्मिन् शब्देन ते शिन्त् अत्रक जुतामम उपा इत्यन्ते नकारः स्यादपे
समस्तानां चादिपः ।

पुत्रान्तादन्य—पुत्रान्तप्रातिपदिक से विहित फिन्प्रत्यय के परे रहते पुत्रान्त शब्द को
विजल्प से कुम् का आगम हो जाता है ।

प्राचाम्—अवृद्ध शब्दों से अपत्यार्थ में प्राच्य आचार्यों के मत में बहुल करके फिन् प्रत्यय
होता है ।

मनो.—मनु शब्द से विकल्प से अन् तथा चत् प्रत्यय एवम् कुम् का आगम होता है यदि
प्रत्ययान्त शब्द से जाति को प्रतीति होती हो ।

अपत्यम्—पौत्र से लेकर आगे के अपत्य को ‘गोत्र’ कहा जाता है ।

जीवति—पिता आदि के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति अपत्य युवसंज्ञक होते हैं ।

आतरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

आतरि ज्यायसि जीवति कनीयान् आता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य तैः पुत्रैः तयो कनीयान् मृते पित्रादौ वश्ये आतरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यायार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजा पित्रादयो वश्या इत्युच्यन्ते, आता न वश्यः, अकारणत्वात् । गार्ग्य जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् आता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । ष्वासायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमः (१) उक्तावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्—

(२) उभयत्र दत्ताहानि कुलस्यान्तः न भुज्यते ।

इत्येवमादिकाया क्रियायामनधिकारः । आतुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्य जीवत्येव युवसंज्ञा वा भवति । मरुत जीवतिमहण सपिण्डस्य विशेषणम्, इदं तु सज्जनः । तद्वन्निर्वृत्तः उभयोर्कार्यं, स्थानेन वयसा बोधकृते सपिण्डे यथा स्यात् । पितृभ्ये पितामहे आतरि वयसाधिके जीवति—गार्ग्यायणः गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । स्थविरतरेति किम् ? स्थानवयोभ्युत्तरे गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्भात्र्य वृद्धमिष्टयुष्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजाया गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्भात्र्य युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति पट्टीनिर्वृत्तो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् ? गार्ग्यः, वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्साया गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पो युवसंज्ञाया

आतरि—उक्ते आता के जीवित रहने पर कनिष्ठ भ्राता की युवसंज्ञा होती है ।

वान्यस्मिन्—आतुरभिन्न वृद्धतर सपिण्ड के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति जीवित अपत्यों की विकल्प से युवसंज्ञा होती है ।

वृद्धस्य—पूजा के गम्यमान होने पर विकल्प से वृद्ध की युवसंज्ञा होती है ।

यूनश्च—कुत्सा के गम्यमान होने पर युवक की विकल्प से युवसंज्ञा होती है ।

(१) उदाह मन् —

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (५।६०) इति । अत्र स्पष्टमुक्तं दाक्षजलयेन—

'पञ्चमाह सप्तमाहूँ मातुः पितुस्तथा' (१।५३) इति । तत्र सपिण्डता निवर्तते इति शब्द-
विशेषः । तथा चायं सपिण्डशब्दः पञ्चजादिवद् योगसूत्र इति सिद्धम् । तत्रैव व्यवस्था—पित्रादयः षट् पुत्रादयः षट् स्वयं न सप्तमः इति पितुः सप्तमत्वे स्वस्य । तथा च पूर्वजान् षट्पुरुषानपेक्ष्य स्वस्य प्रतिवोगिनया, पुत्रादीन् षट् पुरुषानपेक्ष्य च अनुयोगिनया स्वस्य सपिण्डत्वम् इति स्थितिः । तदेव-
विधौ सापिण्ड्यम् समानजानोयानाम् । असमानजानोयानां तु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति विशेषः ।

यदाह शब्दः—

'यथेकजानां तद्वै पृथक्श्रेयां पृथक्जनाः । एकपिण्डा पृथक्श्रेयां पिण्डस्त्वप्यर्तते त्रिषु ॥'
इति । अधिक धर्मशालनिबन्धे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रीना०)

(२) उभयत्र—जनने मरणे केत्यर्थः ।

२१ का०

प्रतिपिदाया एवे गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाह्नम, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाह्नम, वात्स्यायनो वा । दाचिर्जाह्नम, दाचायणो वा । कुत्सायामिति किम् ? गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐस्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् ? बुधोरपत्यं व्रीह्येन, गौरयः । क्षत्रियादिति किम् ? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः, वैदेहिः । क्षत्रियः (१) समानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । "अबृद्धात्" अपीति प्राप्तस्य बुजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियामिधायिनी, ताभ्यामपवादो "बृद्धात्" इति व्यङि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव—साल्वेयो राजा, गान्धारो राजा ॥

द्वयञ् मगधकलिङ्गचूरमसादञ् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियामिधायिनो द्वयञ्, मगध, कलिङ्ग, चूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । आङ् । वाङ् । पीङ्गः । सीङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सीरमनः । तस्य राजनीत्येव—आङ्गो राजा ॥

वृद्धेस्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । बृद्धाच्च प्रातिपदिकादिरान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । बृद्धात्तावत्—आम्बष्ठय, सीवीर्यः । इकारान्तात्—आवन्त्य, कौन्त्यः । कोसलाजादयोर्बृद्धार्थं वचनम्—कौस्त्यः, आजायः । तत्परकरणं किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः, तस्यापत्यं कौमारः । कृपाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियादङ्गणं वक्तव्यम् । पाण्ड्यः । अग्न्यस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव—आम्बष्ठयो राजा, आवन्त्यः, कौन्त्यः, कौस्त्यः, आजायः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाद्वादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो

जनपद—क्षत्रियवाची जनपदार्थप्रयुज्यमान शब्दो से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय होता है ।

क्षत्रिय—क्षत्रियवाचकशब्दसमान जनपदवाचक शब्द से राजा अर्थ में अपत्यपद प्रत्यय समझना चाहिये ।

साल्वेय—साल्वेय तथा गान्धारि शब्दों से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय हो जाता है ।

द्वयञ्—क्षत्रियाभिधायक जनपदार्थप्रयुज्यमान द्वयञ्, मगध, कलिङ्ग तथा चूरमस शब्दों से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय होता है ।

बृद्धेत्—बृद्ध प्रातिपदिक, इकारान्त शब्द, कोसल तथा अजहद शब्दों से अपत्यार्थ म ञ्यङ् प्रत्यय होता है ।

पाण्डो—क्षत्रियविशेषी जनपदप्रसिद्ध पाण्डुशब्द से ङण् प्रत्यय होता है ।

कुरु—कुरु शब्द तथा कुरुपदि शब्दों से ण्य प्रत्यय होता है ।

(१) क्षत्रियेति—समान शब्दो यस्य स समानशब्दः, क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दः, एतस्मान्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्वाजन्यभिधेये अपत्यपद प्रत्ययो भवति ।

भवति । अणभोरवाद् । कौरव्यः । नकारादिभ्य - नैपथ्यः, नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव—
कौरव्यो राजा ॥

साल्वात्रयत्रप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिह ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् चत्त्रियादित्येव । सत्त्वा नाम चत्त्रियो तत्त्वामिका, तस्या अपत्यम् "द्रव्यञ्च" इति ङक्-सात्वेष्य । अणपीष्यते-सात्त्व । तस्य निवाम् । सात्वो जनपदः, तदवयवा उदुम्बरादेः, तेभ्य चत्त्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । सात्त्वावयवेभ्यः प्रत्ययप्रथमकलसूटारमकशब्देभ्यश्चापत्ये इन् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवाद् । औदुम्बरि । तैलखलि । माद्रकारि । यौगन्धरिः । औलिङ्गि । शारदण्डि । प्रात्यग्रि । कालकूटिः । भास्मिङ् । तस्य राजनीत्येव—औदुम्बरी राज्ञा ॥

उदुम्बरास्तिलसला मद्भकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गा शरदण्डाश्च सात्वतावयवसञ्जिताः ॥

न तद्राजाः ॥ १७४ ॥

“जनपदसंघात् तन्निघादज्” इत्येवमाद्य प्रत्यया सर्वनाम्ना प्रत्ययनृत्पर्यगते, न । पूर्वे, गोत्रयुवसङ्गाकारेण स्पष्टहितस्यात् । तेऽन्माद्यस्तद्वाजसङ्गा भवन्ति । तथा धेवोदा-
कृतम् । तद्वाजप्रवेशा — “तद्वाजस्य धेवो तेनैवास्त्रियाम्” इत्येवमाद्यः ॥

कम्बोजाल्लुक ॥ १७५ ॥

“जनपदशब्दात् क्षत्रियात्” इत्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजाप्रत्ययस्य लुगु भवति । कम्बोज । कम्बोजादिभ्यो लुगपचन षोडाशर्षमुक् । कम्बोज । षोड । केरल । शर । यवन । तस्य राजनीत्येव—कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकृष्टिकुरुशब्देभ्य उपस्य तडाजस्य श्रियामभिधेयाया लुभवति । अवन्ति-
कुम्भिन्या ण्यङ्, कुरोर्ण्यस्य । अवन्ती(१) । कुम्भी । कुरुः । श्रियामिति किम् ? भावन्य,
कौन्त्य, कौरव्य ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

क्षियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्वाजस्य क्षियामभिधेयायां लुग्भवति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरमेनी । मन्त्री । दूरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्बचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनेह न भवति—आन्बध्वा, स्त्रीवीर्या ॥

सात्त्वावयव—सात्त्वावयव, प्रत्यग्र, कलकट तथा अश्मक शब्दों से अपत्यार्थ में हज्, प्रत्यग्र होता है।

ते सम्राज्ञा -- मन्त्रादि प्रत्ययों की 'सम्राज्य' सन्धा होती है ।

कम्धोजात्—कम्भोज शब्द से विहित प्रत्यय का लुह हो जाता है ।

चौल आदि शब्दों की भी सिद्धि हो सके ।

स्त्रियाम्—अवन्ति, कुन्ति तथा कुरु अन्धों से विहित तद्वान्-प्रत्ययों का स्त्रीत्वविषय। मैं तुम्हें बताया जाता है।

अतश्च—तदानसङ्गः अकार प्रत्यय का स्मृतिविवक्षा में लुप्त हो जाता है ।

(१) अवन्ति, कुन्ति इत्यत्र न्यस्रो लुकि कृते इतो मनुष्यजातेरिति औष्, कुत्सरिदि-उद्भुत इत्युक् ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्योत्पन्नस्य लुक् न भवति । “अतश्च” इत्यनेन सियां लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्धयते । प्राच्येभ्यः चित्रियेभ्यस्तावत्-पाञ्चाली, वैदेही, आङ्गी, वाङ्गी, मागधी । भर्गादिभ्य-भार्गी, कारुण्यो, कैकेयी । यौधेयादिभ्य-यौधेयी, शौभ्रेयी, शौक्रेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्धयते ? पाञ्चमिकस्याजः “पञ्चोदियौधेयादिभ्यामजौ” इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नमकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव ज्ञापयति-पाञ्चमिकस्यापि तद्व्राजस्य “अतश्च” इत्यनेन लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पञ्चोदण् सियां लुक् सिद्धो भवति । पञ्चः । रत्नाः । असुरी । तथा-सोक्तम्-“यौधेयादिप्रतिपेक्षो ज्ञापक पञ्चोदणो लुक्” इति । भर्गा । करूप । केकय । करमीर । साव्व । सुस्थाल । उरसः(१) कौरव्य । भर्गादिः ॥ यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । श्यावाणेय(२) । वार्त्तेय । घार्त्तेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादि ॥

इति श्रीजगद्गुरुनिर्दिष्टाया काशिकाया दृष्टौ

चतुर्वाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

न प्राच्य—प्राच्य क्षत्रियवाक्क, भर्गादि तथा यौधेयादि शब्दों से विहित तद्व्राज-प्रत्ययों का लुक् नहीं होता है ।

चतुर्वाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

(१) उरस इति पाठः ।

(२) वन व्यावानेय इति केषाञ्चित्पाठः । तत्र व्यावानो वरुण इति मत्स्यवैजकारप्रत्यये व्यावानशब्दः, नरुणव्यावानेय इति पदमन्वरीकारमतम् । (श्रीना० ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रक्तेरर्थः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थ-
द्रागविशेषवाचिनः शब्दात् (१) रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । कपायेण
रक्तं यद्धं कपायम् । मात्रिष्टम् । कौसुम्भम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।
कथं कपायौ गर्दभस्य कर्णौ, हरिद्री कुङ्कुटस्य पादाविति ? उपमानाद्भविष्यति—कपाया-
विव कपायौ, हरिद्राविव हरिद्री । “द्वैपयैयाम्रादम्” इति याचतृतीया समर्थविभक्ति-
लुबधत्ते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्ममाहुक् ॥ २ ॥

लापादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ।
लाक्षकलकर्ममाभ्यामणपीप्यते । शाकलम् । कार्दमम् । नील्या अन् वक्तव्यम् । नील्या
रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतात् कन् वक्तव्यम् । पीतेन रक्तं पीतकम् । हरिद्रामहारजना-
भ्यामन् वक्तव्यम् । हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुरूपधत्ते । तेनेति तृतीयासमर्थत्वात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दात्
युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ युक्तः कालश्चेत्यस्य भवति । कथं
पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते ? पुण्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमाना पुण्यादि-
शब्दाः । प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुण्येण युक्तः कालः, पुण्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः,
पीपी रात्रि पीपमह । माघी रात्रि, माघमह । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रि ।
काल इति किम् ? पुण्येण युक्तश्चन्द्रमा ॥

लुघविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे, न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य

तेन—तृतीयासमर्थं रागविशेषवाचकं शब्दं से (वसते) ‘रक्त’ इत्यर्थे नै यथाविहित प्रत्यय
होते है ।

लाक्षा—रागवाचकं तृतीया समर्थं लाक्षा, रोचना, शकल तथा कर्म शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

शाकल—शाकल तथा कर्म शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में अण् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

नील्या—नीली शब्द से ‘रक्त’ अर्थ में अन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पीतात्—पीत शब्द से ‘रक्त’ अर्थ में कन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हरिद्रा—हरिद्रा तथा महारजन शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में अङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नक्षत्रेण—तृतीयाममर्थं नक्षत्रविशेषवाचकं शब्द से ‘युक्त’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं
यदि वह युक्त पदार्थ काल हो ।

लुघविशेषे—यदि नक्षत्रविशेषयुक्त काण के रात्रि आदि विशेष का अभिधान न होता हो
तो उक्त प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

(१) प्रातिपदिकादिति न्यासे पाठः ।

रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । यानाम् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रि, पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाम्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्ध्विहितः । श्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दात् श्वत्थराश्वत्थापोत्पत्तय प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञाया विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवति ? निपातनात्—“विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकात्तिकी” इति । संज्ञायामिति किम् ? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रि ॥

द्वन्द्वान्तः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्ततीयासमर्थात् काले च प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे—अद्य राधानुराधीयम्, अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुप परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् दृष्टं साम चेत्तन्नवति । क्रुद्धेन दृष्टं क्रौञ्चं साम । चासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्दृक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थात् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे दृक् प्रत्ययो भवति । अगोऽपवाहः । कलिना दृष्टं सामं कालेयम् । असर्वत्राग्निः कलिभ्या इव वक्तव्यः । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । पृथग्भू भवमानेरागतमग्ने स्वनिति सर्वत्र दग्धं भवति—आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । दृष्टे सामानि अण् वा द्विजवतीति वक्तव्यम् । उद्गानता दृष्टं साम औद्गानतम्, औद्गानम् । अजाते चार्थे योऽभ्येन बाधितः पुनरण् विधीयते स वा द्विजवतीति वक्तव्यम् । प्रावदीभ्यतोऽण प्राप्तः कालटजा बाधितः “सन्धिवेलाद्युत्तुनश्रेभ्यः” इति पुनर्विधीयते स वा द्विजवतीति वक्तव्यम् । सतभिपजि जातः सतभिप, दातभिपजः । अतीयादीकम् स्वायं वा वक्तव्यम् । द्वितीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । अत्र विद्यायाः (१) । द्वितीया, तृतीया विद्या । अगोत्रादङ्कवदिष्यते । दृष्टं सामेयस्मिन्नर्थे ।

संज्ञायाम्—श्रवण शब्द तथा अश्वत्थ शब्दों से संज्ञाविषय ग विहित प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

द्वन्द्वान्तः—तृतीयासमर्थं नक्षत्रद्वन्द्व से ‘युक्त काल’ अर्थ में छ प्रत्यय होता है चाहे वह काल-विशेष हो वा कालसामान्य ।

दृष्टम्—तृतीयासमर्थं शब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है, यदि वह दृष्ट पदार्थ ‘साम’ हो ।

कलेः—तृतीयासमर्थं कलिशब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में दृक् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—अग्नि तथा कलि शब्दों से सभी अर्थों में दृक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दृष्टे—दृष्टसामाधिक्य अण् प्रत्यय विकल्प से दिव्य होता है ।

जाते—जात अर्थ में प्राप्त अण् प्रत्यय के बाध के पदवाच्य पुन प्राप्त अण् विकल्प से दिव्य हो जाता है ।

तीयात्—तृतीयप्रत्ययान्त शब्दों से स्वार्थ में विकल्प से ईदृक् प्रत्यय अवगमनीय है ।

न विद्याया—विषाविशेषणीभूत तीर्थप्रत्ययान्त शब्द से ईदृक् प्रत्यय नहीं होता है ।

गोत्रादङ्क—जिस प्रकार ‘तस्य अङ्क’ इस अर्थ में शेषप्रत्यय का विधान किया गया है उसी प्रकार ‘दृष्टं साम’ अर्थ में भी प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) विषया अभिधाने तीयादीकञ्च भवतीत्यर्थः ।

औपगवेन दृष्ट साम औपगवकम् । काण्डनकम् । गोत्रचरणाद् बुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् द्विद्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न वियाया गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

वामदेवाङ्गुल्यङ्गुयौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे इत्यत्र क्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवाद् । वामदेवेन दृष्टे साम वामदेव्य साम । तित्करणे स्वरार्थम् । डित्करणे किमर्थम् ? “ययतोश्चातदर्थे” इति नञ् उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्महण मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्यतिलोपेन किमर्थं ययती द्विती ।

ग्रहणे माऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे (१) ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽस्ती परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वक्षेण परिवृतो रथ वाञ्छो रथः । काम्बल । चार्मणः । रथ इति किम् ? वक्षेण परिवृत कायः । समन्ताद्द्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वयवो वक्षादिभिवष्टित तन्न न भवति, तेनेह न-क्षात्रै परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इति प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनी । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । प्रत्यययिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादम् ॥ १२ ॥

द्वौपिन्वाग्रयोर्विकारभूते चर्मणि द्वैपवैयाघ्रे, तथा च तृतीयासमर्थात्तथा परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽङ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतद्व्यप्रत्ययान्त निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः त्रियाम् अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपति कुमारी पतिरुपपन्न कौमार पति । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपपन्नतरि प्रत्ययः । अपूर्वपति कुमारी पतिमुपपन्न कौमारी भार्या । प्रथमान्तदेव स्वाथं प्रत्ययोऽपूर्वत्वे शोभते ॥

वाम—तृतीयासमर्थं वामदेव शब्द से ‘दृष्ट साम’ अर्थ में क्यत्र तथा क्य प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

परिवृतो.—तृतीयासमर्थं शब्द से ‘परिवृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि नञ् परिवृत पदार्थ रथ होता हो ।

पाण्डु—तृतीयासमर्थं पाण्डुकम्बल शब्द से ‘परिवृतो रथ’ अर्थ में इति प्रत्यय होता है ।

द्वैप—तृतीयासमर्थं द्वैप तथा वैयाघ्र शब्दों से ‘परिवृतो रथ’ अर्थ में अङ् प्रत्यय होता है ।

कौमारा—अपूर्ववचन अर्थ में कौमार शब्द का निपातन किया जाता है ।

(१) नञ्स्वर इति—नभाश्रय स्वरो नञ्स्वरः—उत्तरपदान्तोदात्तत्वं, तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अग्विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भव. कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भावेति सिद्धम् ॥

तत्रोद्भूतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

नन्वेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दादुद्भूतमित्येनस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोऽप्युद्भूतमुच्यते, यस्योद्भूतमिति (१) प्रसिद्धिः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेवुद्भूत- शाराव ओदनाः । मासिक- । कार्पर- । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाण्डुदधत् ओदनाः । तत्रेति सप्तमी समर्थयिभक्ति, “धीराद् दध्” इति धावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्याभयेयं यथाविहितं प्रत्ययो भवति समु-
दायेन चेद् व्रतं गम्यते । व्रतमिति श्रावतो निवम उच्यते । स्थण्डिले शयितु व्रत-
मस्य स्थण्डिलो भिक्षुः । स्थण्डिलो महाचारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शोते
ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येनस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यासंस्कृतं
भक्ष्येते भक्ष्यन्ति । सरविश्वदमभ्यवहार्यं भक्षमित्युच्यते (१) । सप्त उत्कर्षाधानं संस्कारः ।
आप्ते संस्कृता भक्षा आप्ता जपूपाः । काटशाः । कीरभाः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे
संस्कृता मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखा (१) तद्वाह सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूलं मांसम् । उच्यम् ॥

दध्नपृक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि
संस्कृतं दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वचयति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति,
दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतम्, दध्ना-
न्तरेण कवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उद्भूतम्—सप्तमीसमर्थे पात्रवाचक शब्द से ‘उद्भूत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।
स्थण्डिलात्—सप्तमीसमर्थे स्थण्डिल शब्द से ‘शयितु’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि
समुदाय से व्रत की प्रदीति होती हो ।

संस्कृतम्—सप्तमीसमर्थ शब्द से ‘संस्कृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह संस्कृत
पदार्थ भक्ष (कठिन तथा विशुद्ध भोज्य पदार्थ) होता हो ।

शूलोखात्—सप्तमीसमर्थ शूल शब्द तथा उखा शब्दों से ‘संस्कृत भक्षा’ अर्थ में यह प्रत्यय
होता है ।

दध्नः—सप्तमीसमर्थ दधि शब्द से ‘संस्कृत भक्षा’ अर्थ में ठन् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्रोद्भूतशब्दपूर्वके विधाने वर्तते । तेन सप्तमीसमर्थादिभक्तिर्नाप्यवते ।

(२) महाशब्देनोच्यते इति पदमन्वया पाठः ।

(३) उखा पात्रविशेषः ।

उदधितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदधिवद्वात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्या ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदधितम्, औदधिकम् ॥

क्षीराद्धट् ॥ २० ॥

क्षीराद्धात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे टञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयीयवाग् ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्व्यति, इतिकरणस्तत्तत्त्वेद्विवचा । सञ्ज्ञायामिति समुदायोपाधि, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासाद्धमाससवत्क्षराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः, पौषोऽर्द्धमासः, पौषः सवत्सरः । इह न भवति—पौषी पौर्णमासी अस्मिन् वषारात्र इति । भृतकमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? सञ्ज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । सञ्ज्ञार्थत्वे(२) तु सप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्तत्तत्त्वेद्विवचेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासाद् पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो मा पूर्णमा, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सारिमन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्था-पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, सवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकातिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सारिमन् पौर्णमासीति मञ्ज्ञायामित्यतस्मिन् विषये । नित्यमणि मासे पक्षे ढविधीयते ।

उदधिवत्—सप्तमीसमर्थं उदधिवद् शब्द से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

क्षीराद्—सप्तमीसमर्थं क्षीर शब्द से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में टञ् प्रत्यय होता है ।

सारिमन्—प्रथमानामर्थं शब्द से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं यदि वह सप्तम्यर्थं पौर्णमासीस्वरूप हो ।

आग्र—प्रथमासमर्थं पौर्णमासी-अतिपादक आग्रहायणी तथा अश्वत्थ शब्दों से सप्तम्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—प्रथमसमर्थं पौर्णमासीस्वरूप फाल्गुनी, श्रवण, कार्तिकी तथा चैत्री शब्दों से विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) भृतकमासे चेति—भृता एव भृतका कर्मकरा, तथा यो मास कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्वात्रलक्षणं स यदा पौष्ठा पौर्णमास्या तदा न भवति वस्तुतश्च न माषादिभ्यः पदेऽभाक् तदेत्यर्थः ।

(२) सञ्ज्ञार्थत्वे इति—सञ्ज्ञा तुल्योर्ध्वो वत्य स सञ्ज्ञा । तस्य नाम सञ्ज्ञार्थत्वं, तस्मिन् सञ्ज्ञार्थत्वे इति ।

फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः । श्रावण, श्रावणिकः । कार्तिक, कार्तिकिकः । चैत्र, चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यथप्रथमासमर्थं देवता चैत् सा भवति । यागमप्रदानं देवता देवस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन् प्रिये प्रत्ययः । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्र हविः । आवित्यम् । वार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ? कन्या देवतास्य । कथमेन्द्रो मन्त्र ? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै वाह्यो देवतेति ? उपमानाद्भविष्यति । “महारात्रोऽपदादृष्टन्” इति यावत् “सास्य देवता” इत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिः निर्देशा संज्ञागिह्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कस्येत् देवतायां प्रजापतेर्वाचक, ततः पूर्वैर्गैत्राप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसंज्ञियोगेन । काय हविः । कायमेकपाष्ठं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घञ् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनप्प्रपान्प्रतृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप् अषाढप् इत्येताभ्यां घ प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्प्रिय हविः । अपोनप्प्रियम् । अपोनपाव, अपोनपादिति देवताया नाम-पेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसंज्ञियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्, अषाढप् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्प्रिय हविः । अषाढप्प्रियम् । ऋषिभिर्भाग सज्यातानुदेशपरिहारार्थं । ऋष्यकरणे पेक्षाक्षीपुत्रादिभ्य उपसक्त्यान्तम् । वैक्षाक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् । सततसदाश्च घञश्च । सततरीयम्, सततद्वियम् ॥

मास्य—प्रथमासमर्थं शब्द से षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह षष्ठ्यर्थ देवता हो ।

कस्येत्—प्रजापतिनाचक ‘क’ शब्द के स्थान में, देवतार्थक प्रत्यय के साथ-साथ, इकार आदेश भी हो जाता है ।

शुक्रात्—शुक्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है ।

अपो—‘सास्य देवता’ अर्थ में अपोनप् अथवा अषाढप् शब्दों से घ प्रत्यय होता है ।

छ च—उपसृक्त शब्दों से छ प्रत्यय भी होता है ।

छप्रकरणे—छ प्रत्यय के प्रकरण में पेक्षाक्षीपुत्र आदि शब्दों का भी प्रकृति के रूप में समावेश समझना चाहिए ।

शत—शतरुद्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में छ तथा घ प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

महेन्द्राद् घाणो च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणो प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छ्रव, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रिय इति, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् छ्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् छ्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
णकारो वृद्धर्थः । टकारो छीवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्य इति । सौम्य सूक्तम् ।
सौमी कृत् ॥

वाय्वृतपित्रपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्दैर्भ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
वायुदेवतास्य वायव्यम् । श्रुतव्यम् । पित्र्यम् (१) । उपत्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चराराद् यत् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
अणो ष्यस्य आपवादः । यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यां देवते अस्य द्यावापृथिवीयम्,
द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्वेति शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । शुनौ
वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्,
अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दात् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
अग्निर्देवतास्य अग्नेयोऽष्टाकपालः । ढ्प्रार्दीभ्यसीयेषु तद्धितायेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यः
ढवभ्दभ्यः ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्दैर्भ्यो भववाक्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
“कालाट्ठन्” इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते,
तदर्थमिदमुच्यते । वाकरण सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भव मासिकम् । आर्द्ध-
मासिकम् । सावसरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेयम् । तथा—मासो देवतास्य मासिकम् ।
आर्द्धमासिकम् । सावसरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेयम् ।

महेन्द्रात्—महेन्द्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से च प्रत्यय तथा अण् प्रत्यय
होते हैं ।

सोमाट्—सोम शब्द से ‘मास देवता’ अर्थ में ट्यण् प्रत्यय होता है ।

वाय्वृतु—वायु, वरु, पितृ तथा ऋषि शब्दों से सास्य देवता’ अर्थ में वृत् प्रत्यय होता है ।

द्यावा—द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नाषोम, वास्तोष्पति तथा गृहमेध शब्दों में
जास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से ॥ प्रत्यय तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

अग्ने — अग्नि शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

प्रार्द्धनीय—प्रार्द्धान्वर्तीय तद्धित प्रत्ययों के अर्थों में अग्नि तथा कलि शब्दों से ढक् प्रत्यय
समझना चाहिए ।

कालेभ्यो—कालविशेषवाचक शब्दों से अर्थों में विष प्रकार प्रत्ययों का विधान किया गया
है उसी प्रकार देवतार्थ में भी समझना चाहिए ।

(१) पित्र्यमिति—रीड् श्रुत इति रीड्, यस्तेति लोपः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सात्य देवतेत्यस्मिन् विधये । महा-
राजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । छठञ्प्रकरणे तस्मिन् वर्तते इति नव-
पञ्चादिभ्य उपसत्त्वानम् । नवपञ्चोऽस्मिन् वर्तते बावपदिकं कालः । पाकपदिकं ।
छपूर्णमासादन् । पूर्णमासोऽस्या वर्तते दौर्धर्मास्तौ तिथिः ॥

पितृव्यमातुलनात्तामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । सनयंविनाकिं, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं
निपातनादिशेषम् । पितृनातृभ्यां आतमनिधये न्यत् डुलच् इत्येतां प्रत्ययो निपा-
त्यते । पितृभ्राता पितृव्यः । नातृभ्राता नातृलः । इतान्मां पितरि दानहृच्, नातरि
पिबः । तान्मांनेर पितरि दानहृच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता पितानहः । नातुः पिता
नातानहः । नातरि पिबः । पितानहो । नातानहो । अर्धेदुग्धे सोढपूतनरोसचो
वक्तव्याः । अर्धेदुग्धमविसोढम् । अविदूषम् । अविनरोतम् । छविद्यानिष्कृष्टाग्निप्रेषो
प्रत्ययो वक्तव्योऽऽ । निष्कलस्मिलस्मिलपिञ्जः । तिलपत्रः । छरिअरद्वन्द्वसि विबः ।
तिथिपञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति पप्रिसनयान् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमि-
होदाहरणम् ? पितृवदाष्टपदात्तमगोर्वं यस्य च नाम्न्यध्वनिपदं प्रहयन् । अविताट्ठकं
वक्ष्यति—“अतृवात्तादेरन्”, “गोवाद् तुम्”, प्रतिपदं च—“केदारायञ्” इत्येवमादि, तत्प-
रिहारेणात्रोदाहरणं दृष्टव्यम्—काकानां समूहः काकन् । शौकन्(१) । वाकन् । “इति-
व्रकप्रचक्ष” इति यावत्समूहाधिकारः । जुगुणादिभ्यो भ्रान्त्यक्तव्याः । गुणग्रान् । करण-
ग्रान् । गुणः । करणः । तावः । शब्दः । इन्द्रियः । बाहुतिग्रान्(२) ॥

महाराज—महाराज तथा प्रोष्ठपद शब्दों से ‘मात्य देवता’ कर्म में ठञ् प्रत्यय होता है ।
छञ्प्रकरणे—छञ् के प्रकरण में ‘अस्मिन् वर्तते’ (इसमें वर्तमान है) कर्म में नवरद्वन्द्व
शब्दों का भी समावेश अवगम्य है ।

पूर्ण—पूर्णमास शब्द से वर्षेर्मा में भन् प्रत्यय होता है ।

पितृव्य—पिता के लभिकान के लिए प्रयुक्त पितृ तथा नातृ शब्दों से क्रमशः न्यत् तथा
डुलच् प्रत्यय होते हैं ।

तान्मां—पिता के कर्म में प्रयुक्त पितृ तथा नातृ शब्दों से दानहृच् प्रत्यय होता है और
नातृलब्ध से विहित प्रत्यय पितृ मां हो जाता है ।

अवेद—अपि शब्द से दुग्ध कर्म में सोढ, इत् तथा नरोत्त प्रत्यय होते हैं ।

तिलात्—निष्कल तिल से पिञ्ज तथा पेज प्रत्यय लक्ष्यव्य हैं ।

पिञ्ज—वेद में विहित तिलवृत्तिक पिञ्ज प्रत्यय किए जाते हैं ।

तस्य—प्रातिपदिक शब्द में समूह कर्म में ददाविहित प्रत्यय होते हैं ।

गुणादिभ्य—गुण आदि शब्दों से भन् कर्म में ज्ञानच् प्रत्यय लगता है ।

(१) वस्तुतः सामेदकादिगणे शुक्रयन्त्रस्य पाठात् नेदुदाहरणमिति बोध्यम् । एतेनैव
पदनञ्चोक्तोपि प्राह । (भावः))

(२) अवितात्प्रत्यय पाठः ।

मिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

मिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अण्प्रहण पाथकवाचनार्थम् । मिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गाभिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुंवन्नामो न भवति—“भस्यादे तद्धिते” इति । युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षा । गभिणी । चेन्न । करीष । अन्नार । चर्मिन् । धर्मिन्(१) । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अयर्वन्(२) । दक्षिणा । भूत(३) ॥

गोत्रोक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारा-
द्व्यञ्चनं लौकिक गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूह औप-
गवकम् । कापयकम् । उच्चन्-औचकम् । उपू-औपूकम् । उरन्न-औरन्नकम् ।
राजत्-राजकम् । राजन्व-राजन्यकम् । राजपुत्र-राजपुत्रकम् । वत्स-वात्सकम् ।
मनुष्य-मानुष्यकम् । अज-आजकम् । “प्रहृत्याऽङ्के राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो
न भवति—“आपयस्य च तद्धितेऽनाति” इति । वृद्धाण्येति वक्तव्यम् । वृद्धानां
समूहो पार्दकम् ॥

केदाराद्यश्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दात् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूह कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकायाश्च
यञ्प्रत्ययः । गणिकानां समूहो गाभिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कनचिन्शब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां
समूह कावचिकम् । चकार केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः कैदा-
रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवायन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकार-
स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । वृद्धाण्यकरणे वृद्धावुप-

मिक्षादिभ्योऽण्—भिक्षा आदि शब्दों से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।
गोत्रोक्षोष्टोरञ्—गोत्र आदि शब्दों से समूह अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।
वृद्धाण्येति—वृद्ध शब्द से भी समूहार्थक वुञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।
कैदारात्—कैदार शब्द से भी समूह अर्थ में विकल्प से वन् तथा वुञ् प्रत्यय होते हैं ।
गणिकायाश्च—गणिका शब्द से भी समूह अर्थ में यञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।
ठञ्—कवचिन् तथा केदार शब्दों से समूह अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।
ब्राह्मण—ब्राह्मण, मानव तथा वाडव शब्दों से समूह अर्थ में यन् प्रत्यय होता है ।
यन्प्रकरणे—वृद्ध शब्द से भी यन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चर्मन्, धर्मन् इति पाठ ।

(२) अयर्वन् इति पाठ ।

(३) विषय । ओ३ । वृद्धादिभ्यः खण्ड । वृद्धखण्ड । तरुखण्ड । वृद्ध, तरु, पादप,

इत्यधिकं वक्षिष्ये । कवचिन्-वृद्धादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति । वृद्धषण्ड । तरुषण्ड ।

सख्यान्मङ्गः । पृष्ठानां समूहः पृष्ठम् । छिन्नम् । यः कृतौ । अह्ना समूहोऽहीनः कृतः ।
कृताविति किम् ? आह । खण्डिकादिषु दर्शनादप्यभवति । छिन्नार्थं न स्वकृत्यम् । पर्यायां
समूहः पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति । छिन्नात्तदुल्लेखः । वातानां समूहो
वातल (१) ॥

ग्रामजनवन्धुसहाय्येभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहो
ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । गजज्ञात्वेति वक्तव्यम् । गजानां समूहो
गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां
समूहः कपोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । बाह्वम् ।
बुद्धकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । बुद्धकाश्च मालवाश्चेति वृत्तिरप्यद्वन्द्वम् । तत् पूर्वैर्गैवानि
सिद्धे वचनं गोत्रबुन्वाचनार्थम् । ननु च परत्वाद्वा बुन् वाधिष्यते । न च गोत्रसमु-
दायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरस्ति ? एष तर्हि एतज्ज्ञापयति-बुनि पूर्वविप्रति-
पेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगच्छकं कापदवकमिति बुन्
भवति, वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । बुद्धकमालवादित्येतावता योग-
विभागेन पूर्वप्रतिपेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते—सेना-
सज्ञायामिति । बुद्धकमालवाः सेनासज्ञायामेवाग्न्यभवति । बौद्धकमालवी सेना । बौद्धक-
मालप्रक्रमस्यत् (२) ।

अन्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः बुद्धकमालवात् ।

गोत्रादुबुन् न च तद्गोत्रं तदन्ताश्च च संपद्यते ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तया आपिदालेविधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा वाच्यं चान् बुना ॥

खण्डिका । बहवा । बुद्धकमालवाः सेनासज्ञायाम् । मित्रक । शुक । उल्लक । भन् ।
युग । अहन् । वरत्रा । हलवन्ध ॥

अह्ना —अहन् शब्द से, ऋतु के अभिप्रेत होने पर, समूह अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

पर्याय —पर्याय शब्द में समूह अर्थ में णस् प्रत्यय समझना चाहिए ।

बातात् —वान शब्द से समूह अर्थ में ऊळ प्रत्यय समझना चाहिए ।

ग्राम —ग्राम, जन, बन्धु तथा सहाय शब्दों से समूह अर्थ में तल् प्रत्यय होता है ।

गजात्वेति —गज शब्द से भी समूहार्थ में तल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अनुदात्तादेः —अनुदात्तादि शब्दों से समूहार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

खण्डिकादिभ्यश्च —खण्डिका आदि शब्दों से भी समूह अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) कचिन्नास्यव पाठः ।

(२) अत्राधिकं कश्चित् —गोत्रलक्षणो बुनेव भवति इति ।

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

‘चरणशब्दा’ कटकलापादय, तेभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । “गोत्रचरणाद्गुञ्ज” इत्यारभ्य प्रत्यया वच्यन्ते, तत्र चेदगुञ्ज्यते—चरणाद्वर्माज्ञायोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः कियते । वृत्तिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः काटकम् । कालाप-
कम् । छान्दोग्यम् । औविधवयम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि—काटकम्, कालापकम्,
छान्दोग्यम्, औविधवयम्, आथर्वणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहे आपूपिकम् । शाण्डुलिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । छधेनोरनञ इति वक्तव्यम् । आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश, अश्व इत्येताभ्यां यथासक्य धञ्, छ इत्येतां प्रत्ययौ भवतोऽभ्यन्तरस्या तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वानां समूहः आश्वम्, अध्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । पाशानां समूहः पारया । वृथा(१) । पाशः । वृणः । धूमः । नासः । अङ्गारः । पोंतः । बालकः । पिढकः । पिढाकः । शकटः । हलः । तडः । घन(२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः खल्या । गन्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थ(३) ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासक्यम् इनि, त्र, कट्यश्च इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । खलादिभ्यः इनिर्बत्तव्यः । डाकिनी । कुण्डलिनी । कुडुभिनी । कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति । कमलखण्डम् । अम्भोज-

चरणेभ्यो—पट्टीसमर्थं चरणवाचक शब्दों से समूह अर्थ में धर्मार्थक प्रत्ययों की तरह प्रत्यय होते हैं ।

अचित्त—अचित्तार्थक, हस्ति तथा धेनु शब्दों से समूहार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

धेनो—अनञ्पूर्वक धेनु शब्द से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

केशाश्वाभ्याम्—केश तथा अश्व शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः कैश्च तथा छ प्रत्यय होते हैं वक्तव्य में ।

पाशादिभ्यो—पाश आदि शब्दों से समूहार्थ में य प्रत्यय होता है ।

खल—खल गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में य प्रत्यय होता है ।

इनित्र—खल, गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः इनि, त्र तथा कट्यच् प्रत्यय होते हैं ।

खलादिभ्यः—खल आदि शब्दों में इनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

कमलादिभ्यः—कमल आदि शब्दों से खण्डच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अत्र श्रीलिङ्गतत्त्व लोकाप्रवृत्तास्तिलहृत्वेत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

(२) पाटलका, गल इति कश्चिदधिकम् ।

(३) योगविभाष्य सधरार्थ इति पाठान्तरम् ।

खण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलाविराकृतिगणः । नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धश्च प्रत्ययः । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः । पूर्वादिभ्यः काण्ड प्रत्ययो भवेति । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् (१) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समुद् इति निवृत्तम् । पृथी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पृथीसमर्थाद् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषय इत्यर्थे च द्वयं—कचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते—विषयो लब्ध इति, कचिदिन्द्रियग्राह्ये—अनुविषयो रूपमिति, कचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेयं—देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति, कचिदन्यत्राभावे—मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिवीनां विषयो देश इव । औष्ण्यः । देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवाहः । राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराट्कः । वैगर्तकः । राजन्यः । दैवयानः । शालङ्कायनः । जालन्धरायणः । आत्मकामेयः । अम्बरीषपुत्रः । यसातिः । वैक्ववनः । शैल्यः । उवुम्बरः । वैत्वलः । आर्जुनायनः । सन्मियः । दाक्षिः । ऊर्णनाभः (२) ॥

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्यः ऐपुकार्यादिभ्यश्च यथासक्यं विधक्, भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाहः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐपुकार्यादिभ्यः—ऐपुकारिभक्तः, सारस्यायनभक्तः । भौरिकिः । वैपेयः । भौलिकिः । चैटयतः । कामेयः । वाणिजकः । बालिजः । बालिज्यकः । शैकयतः । वैकयतः । इति भौरिक्यादिः ॥ ऐपुकारिः । सारस्यायनः । चान्द्रायणः । ह्रवासायणः । श्यायणः । औदायनः । जीलायनः । ख्लायायनः । सौवीरः । दासमित्रिः । दासमित्रायणः । शौद्रायणः (३) । दासायणः । दागण्डः । ताक्ष्यायणः । शौभ्रायणः । साचण्डिः । शौण्डिः । वैश्वमाणवः । वैश्वधेनवः । नवः । तुण्डदेवः । विद्धदेवः (४) ॥

नरकरि—नर, करि तथा तुरङ्ग शब्दों से स्कन्धन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पूर्वादिभ्यः—पूर्व आदि शब्दों से काण्ड प्रत्यय समझना चाहिए ।

विषयो—पृथीसमर्थ शब्दों से विषय अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह विषय देशात्मक हो ।

राजन्यादिभ्यः—राजन्य आदि शब्दों से 'विषयो देश' अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

भौरि—भौरिक्य आदि शब्दों तथा ऐपुकारो आदि शब्दों से यवाक्रम विधल् तथा भक्तल् प्रत्यय होते हैं 'विषयो देश' अर्थ में ।

(१) कमलादिभ्य इत्यादिभ्यः कर्मकाण्डमित्यन्तः कचिन्नारित पाठः ।

(२) अत्राधिकमिदम्—अप्रीत, अजीड, नौतल, नात्रक इति ।

(३) शौद्राण इति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके ।

(४) अधिकमश्वेदम् कचित्—अलायत, औलायायत, औण्ड, श्याण्ड, वैद्धदेव इति ।

मोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्त्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थान्दस्येति पष्ठर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तादिरि-वति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथश्चेत् भवन्ति, इतिकरणस्तत्तद्विवक्षः । पङ्क्तिरादि-रस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । अनुष्टुभः । जागतः (१) । आदिरिति किम् ? अनुष्टुभमध्यमस्य गायस्य । छन्दस इति किम् ? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथश्च कियानिमित्तकः कविदेश मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र । अर्चो प्रग्रधनेन तिस्रः क्रियन्ते स (२) प्रग्रधनाद्यकर्मणाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुमके स्वार्थं उपसर्गानम् । त्रिष्टुबेव छन्दुभम् । जागतम् ॥

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्त्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं सङ्ग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थान्दस्येति पष्ठर्थे सङ्ग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भङ्गाः प्रयोजनस्य सङ्ग्रामस्य भाङ्गः सङ्ग्रामः । योद्धृः । योद्धृभ्यः । योद्धृभ्यः-उद्धृमात्, योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य भाङ्गमात्रः । स्यान्नुवाच । भारतः । सङ्ग्राम इति किम् ? युध्वाः प्रयोजनस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम् ? युध्वाः प्रेरिकास्य सङ्ग्रामस्य ॥

तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थान्दस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तज्जयति, यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्ता भवति । इतिकरणस्तत्तद्विवक्षः । वृण्डः प्रहरणमस्या क्रीडाया दाण्डः । मीष्टः । प्रहरणमिति किम् ? माळा भूषण-मस्या क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? लहृः प्रहरणमस्या सेवायाम् ॥

घञः सास्यो क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

मेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थान्दस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति । घञ इति कृपप्रहणम्, तत्र गतिकारक-पूर्वमपि गृह्यते । स्येनपातोऽस्या वर्तते स्येनपाता । तैल्लपाता । घञ इति किम् ?

सोऽस्यादि —प्रथमासमर्थ आदिगा छन्दोवाचक शब्द से प्रगाथोक्तम् वक्ष्यर्ष की विवक्षा में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

छन्दस —नपुंसक लिङ्ग में स्वार्ष मे ही छन्दोवाचक शब्दों से प्रत्यय सनसना वाच्य ।

सङ्ग्रामे —प्रथमासमर्थ प्रयोजनवाचक तथा योद्धृवाचक शब्दों में प्रथमासमर्थ वक्ष्यर्ष के वाच्य होने पर यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तदस्याम् —प्रथमासमर्थ प्रहरणार्थक शब्दों से क्रीडात्मक सप्तम्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ण प्रत्यय होता है ।

घञ —प्रथमासमर्थ घञ्प्रत्ययान्त क्रियावाचक शब्दों में स्त्रीलिङ्ग सप्तम्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ज प्रत्यय होता है ।

(१) जगत इति पण्डितपञ्चमुद्रिनपुलके पाठः ।

(२) प्रगाथेति पण्डितपञ्चमुद्रिनपुलके पाठः । प्रग्रधनेनेति, प्रकर्षगाथवादेति न्यासे पाठः ।

स्येनपतनमस्यां वर्त्तते । क्रियेति किम् ? प्राकारोस्यां वर्त्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यापता द्वयमपि प्रकृतमेव ? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भान्येत । सामान्येन वेद विधानम् । दण्डपातोस्यां तिथौ वर्त्तते दण्डपाता तिथि । मौसलपाता तिथि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरेक्योर्यथाविहित प्रत्ययो भवति । इन्द्रोधीते छान्दस । वैयाकरण । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्त । मौहूर्त्तः । औत्पात । द्विस्तदग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रत्वयादिसुत्रान्तादठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उवधादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उवधादिभ्यः—औक्थिक, लौकायतिकः । सूत्रान्ताच्च—वार्तिकसूत्रिक, सामग्रसूत्रिक, छुसुत्रान्तावकत्वादेरन्यतेऽऽ । कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्र, अणैव भवति । उवधशब्दः केषुचिदेव सामसु रुद्धः, यज्ञायज्ञोवात्परेण यानि गीयन्ते, न च साम्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि ? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उवधशब्दः प्रत्ययानुपादयति—उवधमधीते औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । छविद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् । वायसविविकः । सार्वविविकः । गौकृच्छणिकः । आश्वकृच्छणिकः । मातृकृच्छणिकः । पाराशरकृच्छणिकः । छविद्या च नाङ्गवचनधर्मसमर्थादिपूर्वाऽऽ । अङ्गविद्यामधीते जाङ्गविद्यः । चात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । नैविद्यः । आख्यानाख्यायिकादिकेतिहासपुराणेष्वष्टवक्तव्यम् । आख्यानाख्यायिकयोरेक्यग्रहणमितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासववृत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । पतिहासिकः । पौराणिकः । छसर्वसादेहिगोश्च छ । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादः—सर्वातिकः, सप्तग्रहः । द्विगो—द्विवेदः, पञ्चव्याकरणः । छअनुसूतव्य-छक्षणे च । अनुसूतमि ग्रन्थस्तमधीते अनुसूतः । लाङ्गिकः । लाङ्गणिकः । छइकम्प-

तदधीते—द्वितीयासमर्थ शब्दः से 'अधीते' (पठ रहा है) तथा 'वेद' (ज्ञानज्ञा है) अधो मे यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।

क्रतुवधादि—द्वितीयासमर्थ क्रतुविशेषनायक, उवध आदि तथा सूत्रशब्दान् शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

सूत्रान्ताच्च—सूत्रशब्दान् शब्दों में कस्मादिसुत्रान्तादिभ्यः शब्दों से ही उक्त ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या—विद्यान्त, कृष्णान्त तथा कल्पान्त शब्दों से भी ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या च—अङ्गपूर्वक, छत्रपूर्वक, धर्मपूर्वक, ससर्गपूर्वक तथा विप्रपूर्वक विद्याशब्दान् शब्दों से ठक् प्रत्यय की अनुत्पत्ति समझनी चाहिए ।

वाख्या—वाख्यानायक, आख्यायिकायक, इतिहास तथा पुराण शब्दों में ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

सर्व—सर्वादि, सादि तथा द्विगु से उत्पन्न ठक् प्रत्यय का छ (= जोष) समझना चाहिए ।

अनुसू—अनुसू, इत्य तथा छक्षणे शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इकम्प—पद-शब्दोत्तरपदक शब्द से इकम्प प्रत्यय समझना चाहिए ।

दोत्तरपदात् । पूर्वपदिक. (१) । छत्तपष्टः पिकन् पयो बहुलम् । शतपयिकः, शतप-
यिकी । पष्टिपयिकः, पष्टिपयिकी । बहुलग्रहणादपि भवति—शतपय, पाष्टिपयः ।
उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म ।
कमेतर । श्लक्ष्ण । सहिता । पद । कम । सघात । वृत्ति । समग्र । गुणागुण । आशुर्वन्द ।
सूत्रान्तादकल्पादे । विद्यालक्षणकल्पान्तात् । विद्या चानङ्गवत्प्रत्ययसंज्ञात्रिपूर्वा । आप्या-
नाप्यायिष्ठेतिहासपुराणेष्वयम् । सर्वसादेद्विगोश्च ल । अनुसूलचलक्षणे च । द्विपदी
ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इरूपदोत्तरपदात् । शतपष्टेः पयः पिकन्
बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो घुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो घुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये ।
अणोऽपवाद । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिडा । मीमासा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवाद ।
ब्राह्मणसहस्रोऽय ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनी, अनुब्राह्मणिन ।
मन्त्रार्थे “अत इनिठनी” इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्व्यपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च
भविष्यति ? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवाद ।
वसन्तसहचरितोऽय ग्रन्थो वसन्त, तमधीते वासन्तिक । वार्षिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् ।
हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अयर्वन् ॥

श्लोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

श्लोक्तसहचरितः प्रत्ययः श्लोकः । श्लोकप्रत्ययान्तादभ्येतुवेदित्रोत्पन्नस्य
पाणिनिना श्लोक पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीय । अपिस्तकः । त्रिषा स्वरे च विज्ञेय ।
पाणिनीया लङ्गणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधात्प्रत्ययः प्रत्ययस्य लुम् भवति । अप्रोकार्थं आरम्भः ।
पाणिनीयमष्टकं सूत्रम्, तदधीते अष्टका पाणिनीया । दसका वैयासपदीया । त्रिकाः

ज्ञात—ज्ञानपूर्वक तथा पष्टिपूर्वक पथिन् शब्द से बहुत बरके पिकन् प्रत्यय होता है ।
क्रमादिभ्यः—क्रम आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ (जानना है) अर्थों में घुन् प्रत्यय
होता है ।

अनु—अनुब्राह्मण शब्द से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में इनि प्रत्यय होता है ।
वसन्तादि—वसन्त आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।
श्लोक्तात्—श्लोकार्थप्रत्ययान्त शब्दों से विहित अन्वेत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्ययों का लुक् हो
जाता है ।

सूत्राच्च—ककारोपध सूत्रवाचक शब्द से विहित अन्वेत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्यय का लो
लुक् हो जाता है ।

(१) इकन् बहुल पदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदि । अन्ये ॥ पदोत्तरपदादिनि पदशब्द उत्तरपद
पस्य तस्मादित्यर्थ इति व्याचष्टे, तन्मते पूर्वपदिक, उत्तरपदिक । इति कश्चित् पाठोक्तिक ।

काशकृष्णः । असंख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—महावाचितकं सूत्रमधीते, माहावाचितकः, कालापकमधीते कालापकः । कोषादिति किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते । छन्दासि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावे विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते कटाः । मौदाः । पैपलादाः । आर्वाभिनाः । बाजस्तनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिनः, भाङ्गविनः, शाव्यापनिनः, ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम्, यवता छन्द एव तत् ? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत्—याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि, सौलभानि । षकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कक्षे—कार्यापिनः, कौशिकिनः । सूत्रे—पाराशरिणो भिक्षवः, शौलाहिनो नटाः, कर्मन्दिनः, कृष्णाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ? पाणिनीय व्याकरणम्, पैङ्गी कवयः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तस्मात् ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इति करणो विधेयार्थः । देशे तस्मात्तीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमा-समर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्ट देशस्त्वेतत् स तस्मात् भवति—प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्तत्तत्तद्विषया । उडुश्चरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुश्चराः । यात्यजः । पार्वताः । मत्स्यार्था-शापवाचो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चिर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तस्मात्तीति चतुर्विंशति योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परित्ता । कुशाभ्येन निर्वृत्ता वीशाम्बी नगरी । इतो कर्त्तरि च यथायोग तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाच्चिवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अस्तुनामान्निवासे देशः । आर्जुनाचो देशः । शैवः । औदित् ॥

संख्या—संख्यावाचकशब्दप्रकृतिक ककारोपधविहित प्रत्यय का ही लुक् समझना चाहिए ।

छन्दो—प्रोक्तप्रत्ययान्त छन्दोवाचक तथा ब्राह्मणवाचक शब्द अन्येत्र्येक तथा वेदिवर्धक प्रत्ययो को ही विषय बनाते हैं ।

तदस्मिन्—अस्त्युपाधिक प्रथमान्त शब्द से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तेन—तृतीयान्त शब्द से निर्वृत्त (= सम्पन्न) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तस्य—षष्ठयन्त शब्द से निवास अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश नाम हो ।

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा ममर्षविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति पृष्टीसमर्थोददूरभव इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशायाः अदूरभव नगर वैदिशम् । हेमवतम् । चकारः पूर्वेषा त्रयाणा-मर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरं चत्वारोऽप्यर्थः सम्यदध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्थः अनुवर्त्तन्ते । उवर्णास्ताप्रातिपदिकाद्यविहितं समर्षविभक्तियुक्तादन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । -अणोऽपवाद् । अरञ्—आरञ्चम् । कवतु—काचतयम् । कर्कटेनु—कर्कटेकम् । नद्या ॥ परत्वान्मतुभवति—इच्छमती । अत्राधिकारः प्राक् सुवासनादिभ्योऽण ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज अत्र पर्याप्तौ बहुजङ्गो मनुष्यः, तद्वत्ताप्रातिपदिकादप्यप्रत्ययो भवति चातुर-र्थिकः । अणोऽपवाद् । ऐपुकावतम् (१) । सैप्रकावनम् । बहुजङ्गादिति किम् ? आदि-मवम् । यात्रमतम् । अत्रमहण बहुजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञापितं, मत्वन्तविशेषणं सा विज्ञायीति—मालावता निज्ञासो मालावतम् ॥

यह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

यह्वच प्रातिपदिकादन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवाद् । यवासम्भवनार्थः सम्यग्यन्ते । दाघंवरत्रेग निर्वत कूप दैर्घ्यरत्र । कापिलवरत्र ॥

उदक्य विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो-ऽपवाद् । अयह्वच्यं आरम्भः । दसेन निर्वृत्तः कुरो दात् । गीसः । उदगिति किम् ? दक्षिणतो विपाशः कूपेषु—अणेषु—दात्, गीत् । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेष्टिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

मङ्गलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूरप्विति निर्वृत्तम् । सकल इत्येवमादिभ्योऽन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-वाद् । यथासम्भवनार्थसम्बन्धः । मन्तः कलः सकलः । सकलेन निर्वृत्तः सकलः । पीकलः । सकलः । पुष्कलः । उद्वपः । उद्वपः । उद्वपः । उद्वपः । उद्वपः । विधानः । सुदचः । सुदचः । सुभूतः । सुनेत्रः । सुपिङ्गलः । सिक्ताः । पूर्वाक्षीः । पूलासः । कूलासः । पलासः । निवेशः ।

अदूर—उद्वपन् शब्दः से अदूरभव अर्थः नै यथाविहितं प्रत्ययः होता है ।

ओरञ्—उवर्णास्ते ममर्षविभक्तियुक्त प्रातिपदिकः से उवर्णक मत्वर्थ आदि चार अर्थों में मन् प्रत्यय होता है ।

मतोश्च—अनेकस्वराजक मनुष्यन् प्रातिपदिक से नी उक्त अर्थ-चतुष्टय में मन् प्रत्यय होता है ।

यह्वच—अनेकान् प्रातिपदिक से ह्व के गम्यमान होने पर चातुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है । उदक—विपाश नदी के उत्तर नदी पर वर्त्तमान कुरा के अभिधेय होने पर भी चातुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है ।

सङ्गलादि—सङ्गल आदि शब्दों से चतुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है ।

(१) ऐकमकन् इति पाठान्तरम् ।

गवेप । गम्भीर । इतर । चर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज । अभि-
पिक । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत् । भञ्ज । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्माग्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । सभाप्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो
भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देवो वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे,
तावत्-दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्र्यी । साल्वे-विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी
प्राचि सत्त्वपि-ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी, माकन्दी, माणिक्यरी, जारुपी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येयमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । (१)अन उवर्णास्तल्लणस्य
कूपल्लणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभव नगरं सौवास्तवम् । वार्णवम् । अणग्रहण नद्या
मनुषो वाधनार्थम्—सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वणु । भण्डु । (२)कण्डु । सेचालिन् ।
कप्परिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोष्ठ(३) ।
अहितस्थ । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दाङ्गप्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपल्लणस्याजो-
ऽपवादः । रोणीति कोऽर्थं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी दुक्ता ? सर्वावस्थाप्रतिपत्त्यर्थ-
मेवमुच्यते—रोणीशब्दः सर्वावस्थाङ्गप्रत्ययमुपादयति केवलस्तदन्तश्च । रौणः, आजक
रोणः, संहिकरोणः ॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादङ्गप्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः ।
कूपल्लणस्योवर्णल्लणस्य चापवादः । कर्णच्छदिकः । कृपः । कर्णवेष्टकः । कृष्याकुन
निर्वृत्त कार्कषाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

वृञ्छण्कठजिलसेनिरदृश्ययफक्फिनिऽप्यककूठकोऽरीहण-

कृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसस्त्रिसङ्काशबलपक्ष-

कर्णसुतङ्गमग्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदि-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धवते । तत्र यथासक्यं सप्तदशस्य प्रातिपदिकगणोभ्यः सप्तदश

स्त्रीषु—जलिङ्ग सौवीर, साल्व तथा प्राचीन देशों के वाच्य होने पर चातुरधिक अन् प्रत्यय
होता है ।

सुवास्त्वादि—सुवास्तु आदि शब्दों से चातुरधिक अण् प्रत्यय होता है ।

रोणी—रोणी शब्द से चातुरधिक अण् प्रत्यय होता है ।

कोपधाच्च—ककारोपध शब्द से चातुरधिक अण् प्रत्यय होगा है ।

वृञ्छण्—अरीहण आदि १८ प्रातिपदिकों से क्रमशः वृञ् आदि १८ प्रत्यय उक्त अर्थ चतुष्टय
में होते हैं ।

(१) यथासम्भवमर्थसम्बन्ध इत्यधिकं कुवचित् ।

(२) कण्डु इति पाठान्तरम् ।

(३) गादि इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यया भवन्ति चातुर्यिकाः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमयसम्बन्धः । अरीहणा-
दिभ्यो जुन् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौघणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर ।
सार । भगल । उलन्द । साम्प्रायण । स्त्रीध्यायण । मास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्त्तायन ।
रादस्योप । विपथ । उदण्ड । उद्वहन । खाढायन । छण्ड । घोरण । काशकृत्स्न ।
जाम्बवन्त । शिशपा । छिरण । र्वत । वैत्व । (१) वैमतायन । सौसायन । शाण्डि-
ल्यायन । शिरीष । वधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वदिभ्यश्चङ्प्रत्ययो भवति । कार्शा-
श्वीयः । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरिश्च । घेरनन् । विशाल । रोमक । शवल ।
कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सद्य । पुरग । सुल । धूम । अजिन ।
विनता(३) । अवनन । विरुपास । अरुस । अवयास(४) । भौद्रस्य । कृशाश्वादिः ॥
ऋदयादिभ्य क प्रत्ययो भवति । ऋदयक । न्यग्रोधकः । ऋदय । न्यग्रोध । शिरा ।
मिळीन । निवास । निभान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराश्मन् ।
स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अमहुह । परिचश । वेणु । घोरण(५) । ऋध्यादि ॥ कुमुदा-
दिभ्यश्चङ्प्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्वर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध ।
हृकट(६) । गत्त । बीज । अरवध । बह्वज । परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विक-
कृत(७) । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य हृलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश ।
वात । अश्वध । पक्षास । पीयूष । विस(८) । नृण । नर । चरण । कर्दम । कर्णूरः ।
कण्टक । गृह । (९) काशादि ॥ नृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । नृणश्च । महश्च । नृण ।
मह । तुस । पर्ण । वर्ग । चरण । अण । जन । बल । लज्ज । घन । नृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य
हनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) । बन्धुका । भुवका । सिपका ।
न्यग्रोध । हर्कुट(११) । प्रेक्षादि ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मर । अश्मन् ।
पूष । रूप । मीन । दर्भ । घृन्द । गुड । छण्ड । नग । शिखा(१२) । अश्मादि ॥ सख्या-
दिभ्यो ङम् प्रत्ययो भवति । साख्यम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त ।
मोहित(१३) । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । कुगल । अशोक । ऊरवीर । सीकर ।
सकर । सरस । समल(१४) । सख्यादि ॥ सकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । साकार्यम् ।
काम्पित्यम् । सकाश । काम्पित्य । समीर । कश्मर । शूरभेन । सुपथिन् । सक्थच ।
यूप । जश । पग । अश्मन् । कूट । मेलन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह ।

(१) वैमतायन इति पाठान्तरम् ।

(२) वैगनायन । सोमतायन । सोमतायन । जाण्डायन । विपाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुमहौ ।
एते शब्दाः त्र्यधिकारिका दृश्यन्ते ।

(३) विनता इति पाठान्तरम् ।

(४) अवयावस् इति पाठान्तरम् ।

(५) भण्ड । पारवृत्त । कर्दम । अणु । अधिका एते कुत्रचित् ।

(६) उत्कटेति इति पाठान्तरम् ।

(७) कण्टक । कडुट । सडुट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । अधिका एते कश्चिद् ।

(८) विस इति पाठान्तरम् ।

(९) मानास । नड । वन । बधूल । वर्वर । एतेऽधिका कश्चिद् ।

(१०) कलका इति पाठान्तरम् ।

(११) कुपका । सडुट । कुपका । कर्कटा । सुकटा । मुक । महा । एते अधिका कश्चिद् ।

(१२) यूप । रूप । नद । नख । काट । पाम । एते अधिका त्र्यधिक ।

(१३) मोहित इति पाठान्तरम् ।

(१४) चर्क । चक्रपाल । उशीर । शूरस । रोह । उमाळ । कदळ । ससर । एतेऽधिका कश्चिद् ।

नासिका । संकाशादिः ॥ यटादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्य- । कुल्यम् । बल । कुल । मुल । उल । हुल । कवळ । वन । कुल । वलादि ॥ पचादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाचायण । तोपायन । पच । मुप । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अरभन् । अतिस्वन् । पथिपन्थ च(१) । पटादि ॥ कर्णादिभ्यः क्तिप्रत्ययो भवति । कर्णायनि । वासिष्ठा-यनि । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शल । हुपद । अनहुह । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । वम् । जिरय । आण्डीवत्(२) । कर्णादि ॥ सुतङ्गमादिभ्य इण्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमि । चित्ति । सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विम । भाजवापिन् । श्वन् । अञ्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादि ॥ प्रगदिन्ना-दिभ्यो न्यः प्रत्ययो भवति । प्रागचम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिब । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगदादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । र्धूण । वदग्ध । वजग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा(३) । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । वृक्षग्राम । अश्वत्थ । शास्मली । कुण्डल । मुनिस्फूट । हृद । मुचुकर्ण(४) । कुमुदादि ॥ शिरीषशङ्कोरीदणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत् इष्यते । तस्य च वरणादिषु दशानाल्ल-भभवति । तथाचोक्तम्—शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीष, तस्य वन शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरधिकः प्रत्ययो भवति तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुङ्भवति । ग्रामसमुदायो जनपद । पञ्चालानां निवासो जनपद पञ्चाला । कुरव । मत्स्या । अङ्गा । बङ्गा । मगधा । तुङ्गा । पुण्ड्रा । इह कस्मान्न भवति—उदुम्परा अस्मिन् सन्ति औदुम्बरो जनपद, वैदिशो(५) जनपद इति ? तन्नाम्नीति पतंते, न चात्र लुङ्भवत तन्नाम्भेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरधिकस्य प्रत्ययस्य लुङ्भवति । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणाणामदूरभव नगर वरणा । शृङ्गी । शास्मलय । चकारोऽमुक्तसमु-च्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । (१) कटुकवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकवदरी । शिरीषाः काञ्ची । वरणाः । पूर्वा गोदी(७) । आलिङ्गवायन । पर्णी । शृङ्गी । शास्म-लयः । सदाश्री । घणिकि । घणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तचक्षिला । वरणा । आकृत्या ॥

जनपदे—यदि जनपद वाच्य हो तो उक्त चातुरधिक प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

वरणादिभ्यश्च—वरण आदि शब्दों से उत्पन्न चातुरधिक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।

(१) कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् । इसका । रोमक । सक्ण्ड ॥ अस्तिबल । वमल । हस्त । सिद्धक । इति अधिकम् कथितम् ।

(२) अकै, लप, रिफक, द्यावत्—यते शब्दा गणेशाधिका ।

(३) त्रिनद्ध, निरद्ध, विरद्ध, भूल इति पुस्तकान्तरेऽधिका ।

(४) कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष एतेऽधिका पुस्तकान्तरे ।

(५) वैतस इति पाठान्तरम् ।

(६) कन्दुक इति पाठान्तरम् ।

(७) पूर्वेण गोदी अपरेण गोदी इति पाठान्तरम् ।

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुपपन्नस्य चातुरधिकस्य प्रत्ययस्य वा लुक् भवेत् । वाग्रहणं किम्, यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वरादादिषु च पठ्यते, तत्र पाठस्यानर्थस्य प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति ? एव तर्हेतुः प्रतीयते—शर्कराशब्दादौ लुगि लो भवति, तस्याय विकल्पितो लुगिति । शर्करा, शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणम्, उत्तरसूत्रे विहिता च द्वौ प्रत्ययौ । तत्रैव पदं रूपानि भवन्ति—शर्करा, शर्करम्, शर्करिकम्, शर्करिकम्, शर्करीयमिति ॥

ठक्छां च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येता प्रत्ययौ भवन्ति चातुरधिकौ । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शर्करिकम्, शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयाया मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । नन्नामनो हेतस्य प्रतीक्षणं नदी । उदुम्वरा यस्या मन्नि उदुम्वरावती । मन्नावती । धीरणावती । पुष्करावती । इषुमती । द्रुमती । इह कस्मान्न भवति—आसीरथी, भंमरथी ? मतुपन्तस्यातन्नामभिधेयाया ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु हृत्पेवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अनर्थ आरम्भ । मनुमान । विमपान् । मनु । विम । स्थाणु । सुट(१) । इष्ट । पेणु । रम्भ । न्न । कन्नु । क्षमी । क्षीर । हिम । क्षिरा । शर्पणा । मध् । मध्व । वार्वाघाट । शर । इष्टका । तक्षिका । शक्ति । आमन्दी । आमुति । शलाका । आमिरी । गटा । पेडा । मध्वादि ॥

कुमुदनडवेनसेभ्यो डमतुप् ॥ ८७ ॥

उमुद, नड, वेतत इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो डमतुप् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । उमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । डमदिगाच्च नि वक्तव्यम् । महिष्मान्नाम वेत् ॥

नडग्रादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडग्रादशब्दान्वा ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड्वलच् । शाड्वलच् ॥

शिक्षाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिक्षाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिक्षावलच्

शर्कराया—शर्करा शब्दः स विहित चातुरधिक प्रत्ययः का विकल्पः मे मुप् होता है ।

ठक्—शर्करा शब्द से चातुरधिक ठक् नवा उ प्रत्यय होने हैं ।

महाप्रस—नद्या के वाच्य होते पर प्रातिपदिक में चातुरधिक मतुप् प्रत्यय होता है ।

मध्वादि—मधु आदि शब्दों से चातुरधिक मतुप् प्रत्यय होता है ।

उमुद—उमुद, नड, वेतत शब्दों में चातुरधिक डमतुप् प्रत्यय होता है ।

महिषाच्येति—महिष शब्द में भी चातुरधिक डमतुप् प्रत्यय समक्षता नाहिए ।

नड—नड तथा शाड शब्दों में चातुरधिक ड्वलच् प्रत्यय होता है ।

शिक्षाया—शिक्षा शब्द में चातुरधिक वलच् प्रत्यय होता है ।

(१) इष्टि इति पाठान्तरम् ।

नाम नगरम् । अनुप्यकरणेऽपि शिखाया बलच वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च, प्रत्ययो भवति 'चानुरर्थिक' । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । सफरीयम् । उत्कर । (१)संचल । सफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । मुपर्ण । खलाजिव । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिशुङ् । अश्वत्थ । सफाबुद् । भस्त्रा । विशाला । अपरोक्षित । गर्त । शाल । अभ्य । जन्या । अजिन । मञ्ज । चर्मन् । उष्कोष । शान्त । खदिर । शूष्पे । नाय । ज्वावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृच । इन्द्रवृच । आर्द्रवृष । अर्जुनवृष । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति द्वश्च प्रत्ययश्चानुरर्थिक । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विस्व । वेणु । वेय । वेतस । वृण । इडु । काष्ठ । कपोत । कुक्कुशाया इत्येव च ॥ कृतचञ्चलोपशब्दः ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽप्यत्र । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययानुक्रमिष्यामः शेषेऽर्थे ते प्रेक्षितव्याः । उक्तादभ्यः शेष-अपत्यादिभ्यश्चानुरर्थपर्यन्तेभ्योऽभ्योऽर्थः, शेषः, तस्यैव विशेषः । आपत्यसमूहादयः, तेषु वादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः, क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु वादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साङ्ख्यार्थः शेषवचनम् । वक्ष्यति—“राष्ट्रावारपाराद् घर्षौ”—राष्ट्रियः, अवारपारीणः । शेष इति लुचणं आधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुष रूपम् । (२)आवणः शब्दः । इपदि पिष्टाः, वापदाः, सकवः । उल्लुखले कुण्ठः, औल्लुखलो वायुः । अरवैरुक्षते आग्नौ रश्मिः । चतुर्भिर्दक्षते चातुरं सकटम् । चतुर्दश्या इत्यते चातुर्दश रश्मि इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घर्षौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र, अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्य घस्त्रावित्येती प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । कुविगृहीतादपीप्यते ॥ अवारीणः । वारीणः । कुविपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

उत्करादिभ्यः—उत्कर आदि शब्दों से चानुरर्थिक छ प्रत्यय होता है ।

नडादीनाम्—नड नादि शब्दों से चानुरर्थिक छ प्रत्यय तथा प्रकृति भाग को कुक् का आगम भी हो जाता है ।

कुक्कुशाया—कुक्कुश शब्द को कुक् का आगम तथा इत्य भी हो जाता है ।

ससन्—तसन् शब्द को कुक् का आगम तथा उसके नकार का लोप भी हो जाता है ।

शेषे—अब यहाँ से आगे जिन प्रत्ययों का विधाच किंवा आवणा वे शेष, अर्थात् अपत्यादि चानुरर्थिक प्रत्ययार्थिन, जहाँ में विहित हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

राष्ट्रावार—राष्ट्र तथा अवारपार शब्दों से क्रमशः प तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

विगृहीताद्—अवार तथा पार शब्दों से भी वृष्क वृष्क स प्रत्यय होता है ।

विपरीताच्च—पारावार शब्द से गो ख प्रत्यय होता है ।

(१) सकर इति पाठान्तरम् ।

(२) रासनो रसः, त्पार्थन रूपं इत्यधिक पुरस्तकान्तरे ।

ग्रामाद्यखनौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्य । ग्रामीण ॥

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कोलेयकः । औम्भेयकः । कत्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । मुम्भी । कुम्भिन । नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्म-
पवती(१) । ग्राम । उरुया । कुत्रुत्याया यलोपश्च ॥ कल्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाम्यः स्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथास्तस्य खन्, अस्ति, अलङ्कार इत्येतेषु जातादित्थं षक् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति आ चेत्, कौलोऽन्यः । कौलेयको भवत्यसिश्चेत्, कौलोऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत्, ग्रैवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते-पौर्यनगरंयम् । केचित् पूर्वनगरीति पठन्ति, विशिष्य च प्रत्यय कुर्वन्ति-पौर्यम्, वानेयम्, गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । आबस्ती । कौशाभी । नवकौशाभी । काशफरी । खादिर । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साववा । वार्वा । वाववा । वासेनकी । वडयाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दक्षिणात्यः । राश्यात्यः । पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः षक् ॥ ९९ ॥

कापिशिशब्दात् षक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पश्चरो ङीष् । कापिश्यामन् मधु । कापिश्यामनी प्राचा । छिवात्स्वुर्दिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ बाह्यामनी । और्ध्वामनी । पार्श्वामनी ॥

रङ्गारमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुत्तवाद् अण् प्रत्ययो भवति चकारात्फक् च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये । राङ्गवो

ग्रामात्—ग्राम शब्द से व तथा यन् प्रत्यय होते हैं ।

कल्यादिभ्य—कलत्र आदि शब्दों में ढकञ् प्रत्यय होता है ।

कुत्रयाया—कुत्रया शब्द से ढकन् प्रत्यय तथा प्रकृति के यकार का लोप भी समझना चाहिए ।

कुलकुक्षि—जात अर्थ में कुल, कुक्षि तथा ग्रीवा शब्दों से क्रमशः दवा, अस्ति तथा अलङ्कार के वाच्य होने पर ढकञ् प्रत्यय होता है ।

नद्यादिभ्य—नदी आदि शब्दों से जात अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

दक्षिणा—दक्षिणा, पश्चात् तथा पुरस् शब्दों में जातार्थ में त्यक् प्रत्यय होता है ।

कापिश्या—कापिशि शब्द में शैषिक षक् प्रत्यय होता है ।

बाह्ल्युर्दि—बाहि, उर्दि तथा पदि शब्दों में भी शैषिक षक् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

रङ्गो—रङ्गु शब्द से अमनुष्य अर्थ में शेषार्थक अण् तथा षक् प्रत्यय होते हैं ।

(१) वमती इति पाठान्तरम् ।

गौः । राट्वायणो गौः ॥ अमनुष्य इति किम् ? राट्वाको मनुष्यः । ननु च रक्षुशब्दः कच्छादिषु पश्यते, तत्र च “मनुष्यतत्स्थयोर्वृज्” इति मनुष्ये परत्वाद् पुत्रैव भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्येऽपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाणुग्रहणेन च ? तदुच्यते— नैवाय मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? नञिवयुक्तव्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते—तेन राट्वाकः कम्बल इति प्लग्न भवति । विशेषविहितेन च प्लकाऽणो वाधाऽमा भूदित्यग्रहणमपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिक्, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शेषिकः । दिष्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अन्यवाच् कालयाचिनः परत्वात् ऋतुशब्दो भवतः—प्राक्तनम् ॥

कन्धायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्धाशब्दाष्टक् प्रत्ययो भवति शेषिकः । कान्थिकः ॥

वर्णो वृक् ॥ १०३ ॥

कन्धाया इत्येव । वर्णो वा कन्धा तस्या वृक् प्रत्ययो भवति शेषिकः । ठकोऽपवादः । वर्णुर्नाम नवः, तत्समीपो देशो वर्णः । तद्विषयायवाचिनः कन्धाशब्दादर्थः प्राप्य— तथाहि जातं हिमवतु कान्थकम् ॥

अव्ययात्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।

अमेहकतसिन्धेयस्त्वयविधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।

निनिर्भ्या ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (१)

अनात्यः । इहत्यः । कः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणन किम् ? औपरिष्ठः । पौरस्तः । पारस्त (२) । वृद्धास्तु लो भवति—आरातीयः । अत्यन्तेभूवेष्ठः । नियतं भ्रुवम्— तिर्यम् । अनिसो गतेष्ठः । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टवश्चण्डालादिः । आविसरज्ज्वदसि । आविस् शब्दाच्छब्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्ठो वर्द्धते । अरण्याणो वक्तव्यः । अरण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः । उत्तरावाहन् । औत्तराहः ॥

द्युप्राग—दिक्, प्राच्, अपाच्, उदच् तथा प्रत्यच् शब्दों से शेषार्थक यत् प्रत्यय होता है ।

कन्धाया—कन्धा शब्द से शेषार्थक ठक् प्रत्यय होता है ।

वर्णो—वर्णदेशविषयक कन्धा शब्द से वृक् प्रत्यय होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से शेषार्थक त्यप् प्रत्यय होता है ।

त्यन्ने—‘नि’ से भ्रुव अर्थ में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

निसो—‘निस्’ से गत अर्थ में त्यप् प्रत्यय अव्ययान्वय है ।

आविस्—आविस् शब्द से वद में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अरण्यात्—अरण्य शब्द से ष्व प्रत्यय समझना चाहिए ।

दूरात्—दूर शब्द से एव प्रत्यय समझना चाहिए ।

उत्तरात्—उत्तर शब्द से आहन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) इदं पदार्पि कविजार्तिनः ।

(२) अत्र पारस्त इत्यनन्तरच्—अव्ययाना भ्रमात्रे टिलोप—इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

ऐपमोक्षः धसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस्, हस्, खस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐपमस्त्यम्, ऐपमस्तनम् । हस्त्यम्, हस्तनम् । खस्त्यम्, खस्तनम् । “खस्त्युद्” इति उज्ज्वलिनी भवति — शौचस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जो ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासक्यमन् अ इत्येती प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोऽपवाद् । काकतीरम् । पाक्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्-वार्क-रूप्यम्, शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्, बहुवचनप्रत्ययपूर्वात् मा भूदिति-वाङ्मूल्यम् । अणोव भवति(१) ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां नः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयात् नः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवाद् । पूर्वशास्त्रं । दक्षिणशास्त्रं । आपरशास्त्रं । असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वेषु कामशास्त्रं, अपरेषु कामशास्त्रं । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः, “प्राचा ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविनिर्वासाय ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदात्तद्वद्वाचनं प्रत्ययो भवति शैषिकः । पूर्वमद् । आपरमद् । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामावाचिनं प्रातिपदिकाद् बहुचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवाद् । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ? माधुरम्(२) । बहुच इति किम् ? प्यञ्, ष्वाञ् । अन्तोदात्त इति किम् ? शार्करिधानम् । शार्करिधानशब्दे लिट्स्वरेण भाष्यं उदात्तम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोऽपवाद् । मात्रीप्रत्ययः । माहकीप्रत्ययः । पलद्यादिभ्यः-पाल्द्वः, पारिपद्वः । ककारोपधात्-नैलीनकः, चैयतकः(३) । पलद्यादिषु यो बाहीकग्रामस्ततश्च-

ऐपमो—ऐपमन्, ह्यम् तथा अम् शब्दौ से विकल्पे से शेषार्थकं त्यप् प्रत्यय होता है ।

तीर—तीरोत्तरपदक तथा रूप्योत्तरपदक प्रातिपदिक से क्रमशः शेषार्थकं अञ् तथा न प्रत्यय होते हैं ।

दिक्पूर्व—दिक्पूर्वपदक प्रातिपदिक से असंज्ञा में शैषिक अ प्रत्यय समझना चाहिए ।

मद्रेभ्य—दिक्पूर्वपदक मद्र शब्द से शेषार्थकं अञ् प्रत्यय होता है ।

उदीच्य—उदीच्यग्रामवाचक बहुच अन्तोदात्त प्रातिपदिक से शेषार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

प्रस्थोत्तर—प्रस्थोत्तरपदक, पल्य आदि तथा ककारोपध प्रातिपदिकों से शेषार्थकं अण् प्रत्यय होता है ।

(१) स्वरे विशेष इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

(२) माधुरम् इति पाठान्तरम् ।

(३) चैयतक इति पाठान्तरम् ।

त्रितयोरपवादः । यथा—शौष्ठो, नैतकीति(१) । योमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपधेतोः प्राचाम्” इति तुजोऽपवादः । वाहीकशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते, परं छु बाधितुम् । अणग्रहणं वाधकबाधनार्थम् । पलदो । परिपत् । यकुल्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटञ्चर । वाहीक । कलकट । मलकीट । कमलक्रीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान(२) । पलघादि ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणम् । तर्ह्येवं संयज्यते—कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कृत्पापवादः । काण्वाशङ्कायाः । गौकषा (३) ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इच् विहितस्तदन्तात्प्रातिपादिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कृत्पापवादः । द्वाचा । प्लाचा । माहकाः । गोत्र इत्येव—सौतज्जमेरिदं सौतज्ज-मीयम् ॥

न द्वयच्चः प्राच्यभरतंपु ॥ ११३ ॥

द्वयच्चः प्रातिपदिकप्रपञ्चभरतगोत्रादिग्रन्थादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिपिब्रूयते । पैत्रीयाः । प्रौष्टीयाः । वैदीया (४) । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वयच्च इति किम् ? पाञ्चगाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? द्वाचाः । काशीया इति कथमुदाहृतम्, बावता कादयाविभ्यश्चजिठाम्या भवितव्यम् ? नैतदस्ति । वेशवाधिनः काशिशाब्दस्य तत्र ग्रहणम्, (५) वैदिशब्देन साहचर्योत् । गोत्रात् वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादभ्यन्तर प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशाब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धरप्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । गार्गीय । वात्सीय । शालीय । मालीय । अन्ययतीररूप्योत्तर-पदोद्गोच्यग्रामकोपधविधीस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भवतष्टकस्तौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादिष्वेव । भवत्ष्टकत्वाद् वृद्धाष्टकस्तौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ । कृत्पापवादी ।

कण्वादिभ्यः—गोत्रप्रत्ययान्त कण्व आदि शब्दो से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

इजश्च—गोत्रार्थक इज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

न द्वयच्च—प्राच्यभरतगोत्रार्थकरज्प्रत्ययान्त इजन् प्रातिपदिक से शैपिक अण् प्रत्यय नहीं होता है ।

वृद्धाच्छ—वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से शेषार्थक छ प्रत्यय होता है ।

भवत—वृद्धसंज्ञक भवत् शब्द से शेषार्थक त् ठक् तथा छम् प्रत्यय होते हैं ।

(१) नैकेतीति, नैषिकीति च पाठान्तरम् ।

(२) पक्ष, कलकटोद, कमलसोकप्र, बाधो, नैषिकी, नैकेती, सकल्लोमन् इत्यधिकमत्र प्रसक्तान्तरे ।

(३) गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्व, तस्वेद काण्वीयम् । कण्वादिर्नागान्तर्गण्यः कचित् ।

(४) वैदीया इति पाठान्तरम् ।

(५) यदि इति पाठान्तरम् ।

सकार पदसञ्ज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्बृद्धसञ्ज्ञा । भावल्कः । भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरणेव भवति—भावत्. ॥

काश्यादिभ्यष्टुज्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टुज्जिठौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः सैपिकौ । इकार उच्चारणार्थः । इकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी, काशिका । वैदिकी, वैदिका । बृद्धादित्यत्रानुवर्तते, ये त्वबृद्धा पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्यय-विधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य “एह् प्राचा देशे” इति बृद्धसञ्ज्ञा—दैवदत्तिकः । बाहो-क-प्रामस्य तु नास्ति बृद्धसञ्ज्ञा—दैवदत्तः । कथं भाष्य उदाहृतम् “वा नामभेयस्य बृद्धसञ्ज्ञा नैव दत्तस्या, दैवदत्तीया इत्यदत्ता” इति, यावता बृद्धसञ्ज्ञापक्षे काश्यादिवाङ्मूलनिठाभ्या भवितव्यम् ? तत्रैव वर्णयन्ति “वा नामभेयस्य” इति व्यवस्थितविभाषयम्, सा एते कर्तव्ये भवति ङञिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । सञ्ज्ञा । सञ्ज्ञाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद् । हस्तिकर् । कुदामन्(१) । हिरण्य । करण । गोधारान । भौरिकि । भौलिकि । भरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दाममित्र । दासपाम । सौधा-वतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । आपदादिपूर्वपदात्कालात् । आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका । तारकालिकी, तारकालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

बृद्धादित्येव । वाहीकग्रामाच्चिभ्यो बृद्धेभ्यष्टुज्जिठौ प्रत्ययौ भवतः सैपिकौ । इत्या-पवादी । शाकलिकी, शाकलिका । मान्यविकी, मान्यविका ॥

विभाषोऽनीनरेषु ॥ ११८ ॥

बृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उनीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो बृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ङञिठौ प्रत्ययौ भवतः । आङ्गवालिङ्गी, आङ्गवालिङ्गा, आङ्गवालीया । सौदर्शानिकी, सौदर्शानिका, सौदर्शानीया ॥

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

बृद्धादिति चागुवर्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्बृद्धप्रहणात् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ङञ् प्रत्ययो भवति सैपिकः । नेषादकर्णकः । शावरजन्मुक(२) । वेश इति किम् ? पयोद्वया पाटवाः । ङञिठयोः प्रकरणे ङञ् देवदत्त्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ङञ्प्रहणं कृतम् ॥

काश्यादिभ्यः—काशि आदि शब्दौ से शेषार्थकं ङञ् तथा निङ् प्रत्ययः होते हैं ।

आपदादि—आपद आदि पूर्वपदक तथा कालकालोपरपदक प्रातिपदिक से ङञ् तथा निङ् प्रत्यय सम्भङ्गा चाहिए ।

वाहीक—वाहीकग्रामवाचक बृद्धमण्डक प्रातिपदिक से भी शेषार्थकं ङञ् तथा निङ् प्रत्यय होते हैं ।

विभाषा—उनीनरवृत्ती वाहीकग्रामवाचक प्रातिपदिक से विकल्प मे ठञ् तथा निङ् प्रत्यय होते हैं ।

ओर्देशे—देशवाचक उवर्णान्त प्रातिपदिक से शैपिक ङञ् प्रत्यय होता है ।

(१) कुदामन् इति पाठान्तरम् ।

(२) केष इति हस्य इति पाठान्तरम् ।

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देश इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वु प्रत्ययो भवति शैपिकः । आढकम्बुकः । शारुजम्बुकः (१) । नापितवास्तुकः । पूर्वणव ठनि मिद्धे नियमार्थं वचनम्—वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति—मल्लवास्तु, मास्तु-वास्तव ॥

धन्वयोपधाद् जुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात् प्रातिपदिकाद् जुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । धन्वशब्दो मरुदेशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात्-साकारयकः, काम्पित्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादिति, वर्तते, देश इति च । अन्तस्तद् प्रत्येकमभिसप्तद्वयते । प्रस्थ, पुर, वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् जुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छत्यापवाद् । माळाप्रस्थकः । नाग्दीपुरकः । काग्दीपुरकः । पशुवहकः । फागुनीवहकः । पुरान्तो रोपथ, तत् उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रौपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । रौपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् जुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छत्यापवाद् । पाटलिपुत्रकः । ऐकचक्रकः । ईत् । खलवपि—काकन्दी, काकन्दकः, माकन्दी, माकन्दकः । प्राचामिति किम् ? दात्ता-मिषीयः । तत्परकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधी । वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तद्वधिविवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् जुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छत्यापवाद् । आभिसारकः । आदशकः । जनपदावधे खलवपि—भीषुकः, श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणम् ? बाधकबाधनार्थम् । गच्छेत्तरपदाच्छ बाधिरावा जुजेव जनपदावधेर्भवति—त्रैगर्भकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविपयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिविवाचिनश्च बहुवचनविप-

वृद्धात्—वृद्धसङ्क प्राग्देशार्थक उवर्णान्त प्रातिपदिक से शैपिक ङन् प्रत्यय होता है ।

धन्व—मरुदेशवाचक तथा वृद्धसङ्क यकारोपध देशवाचक प्रातिपदिकों से देशार्थक जुञ् प्रत्यय होता है ।

प्रस्थ—प्रस्थशब्दान्त, पुरशब्दान्त तथा वहशब्दान्त देशवाचक वृद्धसङ्क प्रातिपदिकों से भी शैपिक जुञ् प्रत्यय होता है ।

रौपधेतो—रकारोपध तथा ईकारान्त प्राग्देशवाचक वृद्धसङ्क प्रातिपदिकों से शैपिक जुञ् प्रत्यय होता है ।

जनपद—वृद्धसङ्क जनपदवाचक तथा जनपदसीमावाचक प्रातिपदिकों से शैपिक जुञ् प्रत्यय होता है ।

अवृद्धादपि—वृद्धसङ्कमित्र जनपदवाचक तथा जनपदसीमावाचक शब्दों से भी जुञ् प्रत्यय होता है यदि प्रकृति बहुवचनान्त हो ।

(१) शारुजम्बुक एति पाठान्तरम् ।

याप्तातिपदिक्वाद् बुन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्वुपोरपवादः । अवृद्धाजनपदात्तावत्-
अज्ञा, वज्ञा, कलिज्ञा, आज्ञक, वाज्ञक, कालिज्ञकः । अवृद्धाजनपदावधे—
अजमीदा, अजकन्दा, अजमीदक, अजकन्तकः । वृद्धाजनपदात्—वार्वा, जाम्बा,
दार्वर, जाम्बकः । वृद्धाजनपदावधे—कालञ्जरा, वैकुलिता, कालञ्जरक, वैकु-
लिनकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम्, जनपदैक्योपबहुत्वे मा भूत्-वर्त्तन्त्य,
वार्त्तन(१) । अपिग्रहणं किम्, यावता वृद्धापूवैर्नैव सिद्धम् ? तद्वर्त्तमान्यन्यायेन
याथा मा विज्ञायीति समुच्चायते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदस्य प्रत्येकमभिभवदध्यते । कच्छात्तरपदाद् देशवाचिनः
प्रातिपदिकः । अण्वुपोरपवादः । दासकच्छकः ।
पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वधुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहु-
गस्तकः । चाक्रगस्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेर-
पवादः । धूमिकः । काण्डक(२) । पायेयस्य पठ्यते, तस्य योपधत्वादेव बुजि सिद्धे
सामर्थ्याद्विशेष्यं ग्रहणम्, तथा विदेहानन्तर्गत्योर्जनपदलक्षणे बुजि सिद्धेन्द्रार्थं पाठः ।
विवेहाना सत्रियाणा एव वेदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये
च बुजिपठ्यते—सामुद्रिका नी, सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति—सामुद्र जलमिति ।
धूमः । (३) एण्डः । शशादनः । आग्निनादः । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोपस्थली ।
मापस्थली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । गवास्थली । मन्त्रकूट । गर्त्तकूट ।
आञ्जीकूट । दूधाहाव । न्याहाव । सह्यय । यर्वर । वर्धगर्भ । विदेह । आनर्त्त । माटर ।
पायय । घोप । शिष्य । मित्र । यल । आराज्ञी । धर्त्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । कच्छात्
सौवीरेणुञ्ज । असमुद्राद्यावि मनुष्ये चक्षुः । कुषि । अन्तराप । द्वीप । अरुण । उज्जापिनी ।
दक्षिणापय । नाकेत(४) ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कुत्सने प्रावीण्यं च गम्यमाने । प्रत्ययार्थ-
विशेषणं चेतत्—कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं इति । कुत्सन निम्बनम् । प्रावीण्य
नेपुण्यम् ।

कच्छाग्नि—कच्छोत्तरपदक, अग्नुत्तरपदक, वक्त्रोत्तरपदक तथा गर्त्तोत्तरपदक देशवाची
प्रातिपदिके नै शैषिक बुन् प्रत्यय होता है ।

धूमादिभ्यश्च—धूम आदि देशवाचक शब्दों से शैषिक बुन् प्रत्यय होता है ।

कच्छात्—मावार अर्थ में कृष्ण शब्द से शैषिक बुन् प्रत्यय होता है ।

समुद्रात्—समुद्र शब्द से नौगर्भ में तथा मनुष्यार्थ में वा शैषिक बुन् प्रत्यय होता है ।

नगरात्—कुत्साम्, अथ, 'दक्षिण', 'केपम्यम', 'देहे', 'अरुणम्' शब्दों से शैषिक बुन् प्रत्यय
होता है ।

(१) वर्त्तना च वर्त्तना च वर्त्तना चेति वर्त्तन्त्य, वर्त्तनानु भव इति बुन् न भवति, सह-
विज्ञाया अमान बहुवचनामाज्ञात् । वर्त्तन्त्य । वर्त्तनम् । इति स्मृतिपाठः ।

(२) काण्डक इति पाठान्तरम् ।

(३) एण्ड इति पाठान्तरम् ।

(४) मानवली, वल्ली, सुराज्ञी—एतेषु गोत्रिका कुत्रापि ।

केनायं भुविता पन्था गात्रे पक्ष्यालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्त्वं मनोनेत्रविकृतिं यत् ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सन-
प्राचीण्ययोरिति किम् ? नागरा याह्यणा । कर्त्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञा-
नगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्याश्चाद् भुज् प्रत्ययो भवति शैपिको मनुष्यऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्या-
पवादः । आरण्यको मनुष्यः । अप्यध्यायन्यायविहारमनुष्यइतिप्विति वक्तव्यम् ।
आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको
मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । उवा गोमयेपु । आरण्यकाः, आरण्या गोमयाः । एतेप्विति
किम् ? आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुव, युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा भुज् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कौरवकः । कौरवः ।
यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदसंज्ञावेत्तो, ताभ्याम् “अबुद्धाव” अपीति निरूपे शुभिम्राप्ते
विकल्प उच्यते । कुवशब्दः कच्छादिप्विति पठ्यते, तत्र वचनादपि भविष्यति । पारि-
शोण्यायुगन्धरायां (१) विभाषा, मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दादित्य एव भुज् प्रत्ययो
भवति—कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रघृजिनयोः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रघृजिनयोः कन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदभुजोऽपवादः । मद्रेषु जात
मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपघादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपघाद् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदभुजोऽप-
वादः । अभ्यन्त्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वमेव कोपघादण् सिद्धम् । श्वपिकेषु जातः आर्षिकः ।
साहिपिकः । अण्प्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्—इच्छाकुपु जाता ऐश्वराकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
युजादेरपवादः । कच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो नि बहुवचनविषयः, तस्य

अरण्यात्—मनुष्य के वाच्य होने पर अरण्यशब्द से शैपिक भुज् प्रत्यय होता है ।

पथ्यध्याय—मार्ग, अध्याय, न्याय, विहार, मनुष्य तथा हरित जवों में अरण्य शब्द से भुज्
प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

वा गोमयेपु—गोमय के वाच्य होने पर अरण्य शब्द से शैपिक भुज् प्रत्यय विकल्प से
होता है ।

विभाषा—कुव तथा युगन्धर शब्दों से शैपिक भुज् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

मद्र—मद्र तथा वृजि शब्दों से शैपिक कन् प्रत्यय होता है ।

कोपघादण्—ककारोपघाद शब्द से देश के गण्यमान होने पर शैपिक अण् प्रत्यय होता है ।

कच्छादिभ्यश्च—देशवाचक कच्छ आदि शब्दों से देशार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

(१) सौपा युगन्धरायां विभाषा इति पाठान्तरम् ।

मनुष्यतत्त्वस्योर्ध्वार्धः पाठः । विज्ञापकस्यैव पठ्यते, तस्य कोषधत्वादेयाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तमार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । सादव । कुरु । रङ्गु । अणु(१) । खण्ड । द्वाप । अनूप । अजयाह । विज्ञापक । कुल्लत । कच्छादि ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्विज ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्यो इत्येव । मनुष्यं मनुष्यस्ये च जातोदी प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो तुम् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्य-
तत्स्थयोरिति किम् ? काच्छो गौ, सैन्धवो वार्ष्णेयः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

सात्वतश्च कच्छादिषु पठ्यते, नत पूर्वमेव मनुष्यतत्त्वयोर्वेति सिद्धे निय-
मार्थं वचनम्-अपदात्तयेव । मनुष्ये मनुष्यस्यै, सात्वतश्चाद् बुद्धिं मत्स्ययो भवति ।
सात्वको मनुष्यः । सात्वतमस्य हसितं जश्चितम् । अपदात्तामिति किम् ? सात्व-
पदातिर्ब्रजति ॥

गोयवाम्बोश्च ॥ १३६ ॥

नवि यथात्वा च जातादौ प्रत्ययार्थं साश्वतम्भात् पुन् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कच्छाद्योऽपवादः । साश्वतो गौ । साश्वका यवागः । साश्वतस्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येष । गर्तत्तरपदाद् देशवाचिन प्रतिपदिकाच्छ्र । प्रत्ययो भवति शैषिक ।
अणोऽपवादः । बाहीकप्रामलक्षण तु प्रत्यय परत्वाद् धाधने । वृकगर्तपिम् । शृगालगर्त-
पिम् । श्वपिर्गर्तपिम् । उत्तरपदग्रहण यदुत्पन्ननिरासार्थम्-बाहुगर्तम् ॥

गङ्गादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रथमो भवति सैषिक । अणजोरपवाद (२) । गह्वीय । अन्त स्धीय । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्ष विशेषणम्, न सर्वेषाम् । मध्यमभ्यम चाण् चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थः—मध्यमाद् प्रथमसन्निधौयोगेन मध्यमनापद्यते—मध्यमीया । चरणे ॥ प्रथमार्थेऽण भवति—माभ्यना इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते, वृथिवी-मध्यस्य मध्यमनाय, चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिनि च । ॐ मुखपार्श्वतस्रोर्लोपश्च ॥

मनुष्य—मनुष्य तथा मनुष्यरस पदार्थ की उत्पत्ति आदि जहाँ में कच्छ आदि शब्दों से धनु प्रत्यय होता है।

अपदान्ती—मनुष्य तथा मनुष्यत्व परार्थ का उत्पत्ति आदि अर्थों में सात शब्द ले यदि पुनः प्रत्यय होता है तो अपदान्ति अर्थ में ही ।

श्री—ग, गध, यत्पु, दी, रहपंत, मति, अर्ध, मे, सात, शब्द, मे, कुछ, प्रथम दोता, दी

गर्ताञ्चर—गर्ताञ्चरपदक दशवाचक प्रातिपदिक में शेषिक छ प्रत्यय होता है।

गहादिभ्यश्च—।ह आदि प्रातिपदिकों से अधिक छ प्रत्यय होता है।

मुर—ममप्रत्ययान्त मुख तथा पार्श्व शब्दों में छ प्रत्यय के साधनाय प्रकृति के सकार का लोप भी समझना चाहिए।

(१) अण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अणादिरपवाद इति पाठान्तरम् ।

मुखतीयम् । पार्वतीयम् । कुम्भजनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् । देवस्य
चेति वक्तव्यम् ॥ देवकीयम् । वेणुकादिभ्यश्च क्तव्यम् ॥ आकृतिगणोऽयम् । वेणुकी-
यम् । औत्तरपदकीयम् । आस्थकीयम् (१) । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम ।
विषम । मध्यममध्यम चाण्वरणे । उत्तम । अन्न । चतु । गगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधम-
शास्त्र । उत्तमशास्त्र । समानशास्त्र । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वन्दी (२)
अवस्यन्दी (३) । कामग्रस्थ । खाद्यमनि (४) । कावेरणि (५) । शैशिरि । शौक्लि । आसुरि ।
आहिसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । मौडि । आदध्यधि । आनुतंसि । सौवि ।
पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । बाह्यमीकि । चेमष्टदिन् । उत्तर ।
अन्तर । मुखपाश्वेतसोर्लोफि । जनपरयोः कुक् च । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्च ॥
गहाकि ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्धितेपणं प्राप्तग्रहणम् । प्राग्देशवाचिन कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटवोपीयम् । कटपव्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

अस्मभवादेशाधिकारः, न विनोपणम् । राज्ञः ककारश्चास्तादेशो भवति छः प्रापय ।
राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु “वृद्धाच्छः” इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनोऽऽ ङ्क इत्येवमन्तात् प्रकारोपधाच्च प्रातिपदि-
काच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । खोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य च
प्रत्ययस्य “खोपधेतोः”, “प्राचाम्” इति च । अकान्तायावत्-आरीहणपीयम्, व्रीधण-
कीयम् । इकान्तात्-आश्वपथिकीयम्, शालमलिकीयम् । खोपधात्-कौटिशिलीयम्, आयो-
मुखीयम् । अकेकान्तग्रहणे खोपधग्रहणं सौमुकाद्यर्थम् ॥ सौमुकीयम् । मौसुकीयम् ।
प्रेम्नवेणुकीयम् ॥

कुक्—जन तथा पर शब्दो से छ प्रत्यय के विधान होने पर दोनों शब्दों को कुक् का आगम
भी हो जाता है ।

देवस्य—देव शब्द को भी छ प्रत्यय के सधियोग में कुक् का आगम उपपन्न होना चाहिए ।

वेणुकादिभ्य—वेणुका आदि शब्दों से छप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्राचाम्—प्राग्देशवाचक कट आदि प्रातिपदिकों से देशार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

राज्ञ—राजन् शब्द से छ प्रत्यय तथा उसे ककारान्तादेश भी हो जाता है ।

वृद्धात्—वृद्धराजक देशार्थक अकान्त, इकान्त तथा एककारोप प्रातिपदिकों से देशार्थक
छ प्रत्यय होता है ।

अनेकान्त—अकान्त तथा इकान्त के साथ-साथ एककारोप शब्द का भी ग्रहण समझना
चाहिए जिससे सौमुक शब्द शब्दों से भी छ प्रत्यय उपपन्न हो सके ।

(१) माध्यममिति पाठान्तरम् ।

(२) इष्वन्दी इति पाठान्तरम् ।

(३) अवस्यन्दी इति पाठान्तरम् ।

(४) खाण्डायनी इति पाठान्तरम् ।

(५) कामवेरणि इति पाठान्तरम् ।

कन्धापलदनगरयामहदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति यत्तन्ते, वृद्धाविति च । कन्धाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति शैपिक । वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । द्वाचिकन्धीयम् । माहिकिन्धीयम् (१) । दाचिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । दाचिमगरीयम् । माहिकिमगरीयम् (२) । दाचिग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । दाहिद्वदीयम् । माहिकिद्वदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राज्ञा । पर्वतीय पुत्रः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्य इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येष । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषण चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिन्यां च प्रत्ययो भवति शैपिकः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम्, पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४१२ ॥

कन्धा—देशार्थक इदमशुभक कन्धीउत्तरपदक, पल्लोत्तरपदक, नगरोत्तरपदक, ग्रामोत्तरपदक तथा महोत्तरपदक प्रातिपदिकौ से शेषार्थ मे छ प्रत्यय होता है ।

पर्वताच्च—पर्वत शब्द से भी शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

विभाषा—अमनुष्य के वाच्य होने पर पर्वत शब्द ने विकल्प से छ प्रत्यय होता है ।

कृकण—भारद्वाजदेशवाचक कृकण तथा पर्ण शब्दों ने शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

चतुर्थाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) माहिकिन्धीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

(२) माहिकिमगरीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदो खञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः चकारान्द्वय । अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तमन्, तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र वैषम्याद्यथासंख्य न भवति । स्वदादिश्वाद्युद्धमज्ञकयोर्युष्मदस्मदोरखे प्राप्ते प्रत्येक प्रत्ययत्रय विधीयते । यौष्माकीण । आस्माकीन । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तास्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साप्राद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकुष्टरक्षः । तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्ये युष्माक, अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्य करमात्र भवति । योगविभागः करिष्यते-‘तस्मिन्’ इति । खञि युष्मदस्मदोर्य-ष्माकास्माकौ भवतः । ततः ‘अणि च’ इति । यौष्माकीण । आस्माकीन । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम् । युष्मदीय, अस्मदीय ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक इत्येतावादेशौ भवतौ यथासंख्ये तस्मिन् खञि, अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्य पूर्ववदेव न भवति । ननु च “न तुनताद्वस्य” इति प्राययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न सम्भवति । वचनात् प्राययलक्षण भविष्यति । अथवा नैवेद प्रत्ययलक्षणम्, किं तद्वन्व-र्थग्रहणम् । एकवचने (१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिप-द्येते इति सूत्रार्थः । तावकीन । मामकीन । तवकः । मामकः । तस्मिन्नणि शेरदेव-‘तवदीय’, ‘मदीय’ ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्धशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । अर्ध्वम् । असपूर्वपदाद्वन् वक्तव्यः ॥ दालेयादिकम् । गीतमादिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर, अवर, अधम, उत्तम इत्येवम्पूर्वाधार्धोऽथ प्रत्ययो भवति शैपिकः । पराद्वन्म् ।

युष्मदस्मदो — युष्मत् तथा अस्मत् शब्दौ से शैपिक यन्, ॥ तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।
तस्मिन्नणि—यन् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को क्रमशः युष्माक तथा अस्माक आदेश हो जाते हैं ।
तवक—यन् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते एकवचन में युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को क्रमशः तवक तथा ममक आदेश हो जाते हैं ।
अर्धाद्यत्—क्या शब्द से शैपिक यत् प्रत्यय होगा है ।
सपूर्व—पूर्वपदविशिष्ट अर्ध शब्द से ठन प्रत्यय समझना चाहिए ।
परावरा—परपूर्वक, अवरपूर्वक, अधमपूर्वक एवम् उत्तमपूर्वक अर्ध शब्द से शैपिक यत् प्रत्यय होगा है ।

(१) एकवचने इति—अत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनान्तरम्, न सप्तम्यन्तरम् ।

अवराद्धर्मम् । अधमाद्धर्मम् । उत्तमाद्धर्मम् । पूर्वग्रहणं किम्, परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्थादिति वर्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते ? परावरकब्धावदिग्रहणावपि स्त—परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्कृद्दपचे परेण ट्य्यती स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणायप्रत्ययो भवति—पराद्धर्मम्, अवराद्धर्ममिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदाद्धर्मान्ताप्रतिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च शैषिकः । अणोऽपवादः । पूर्वाद्धर्मम्, पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणाद्धर्मम्, दक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिविचारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदेकदेशादन्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येषः । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदेकदेशवाचिनश्च प्रतिपदिकादिक्पूर्वपदाद्धर्मान्तादन्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोऽपवादौ । इमे तत्त्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाद्धर्मं, पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणाद्धर्मं, दक्षिणाद्धिकम् ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दास्मि प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । अत्रादेशेति वक्ष्यम् । आदिमः । अत्रादेशेति वक्ष्यम् । अवसमः । अधमम् ॥

अ साप्रतिके ॥ ९ ॥

अत्रार प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्साप्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मध्यापवादः । साप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिदृक् मध्यं काष्ठम् । नात्युच्छ्रोतात्यवच्छ्रोता मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठात् अणोऽनुसमुद्रपवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोऽनुसरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वैषकम्, द्वैषमप्यम् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रतिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । कृद्धात्तु छ परत्वाद्धाधने । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सावस्तरिकः । यथाकथञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात् प्राप्य इत्येते—कादम्बपुष्पिकम्, वैहिपलाहिकम् । “तत्र जातः” इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

दिक्पूर्व—दिक्पूर्वपदकं अर्धशब्दान्तात् प्रतिपदिकं मे शैषिकं ठञ् ओर यत् प्रत्ययः होते है ।

ग्राम—दिक्पूर्वपदकं ग्रामैकदेशवाची तथा जनपदकदेशवाची शब्दों से शेषार्थकं अञ् मध्य ठञ् प्रत्यय होने हैं ।

मध्यान्म—मध्य शब्द से शेषार्थकं म प्रत्यय होता है ।

आदेशेति—आदि शब्द से भा म प्रत्यय समझना चाहिए ।

अवो—अवम तथा अधम शब्दों से म प्रत्यय तथा प्रकृति का अन्यलोप भी समझना चाहिए ।

अ साप्रतिके—साप्रतिक अर्थ में मध्य शब्द से म प्रत्यय होता है ।

द्वीपात्—समुद्रसमीपस्थद्वीपार्थकं द्वीप शब्द से शेषार्थकं यञ् प्रत्यय होता है ।

कालाट्ठञ्—कालविशेषवाचक प्रतिपदिक से शैषिक ठञ् प्रत्यय होता है ।

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिक । श्रवणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषः, अनभिधानात् । शारदिक श्राद्धम्, शारदमन्वयः ।

विभाषा रोगात्पयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाद् ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । श्रवणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शरदो रोगः । शारद आतपः । रोगात्पयोरिति किम् ? शारद द्विधिः ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । “कालाद् ठञ्” इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम्, नैशिकम् । प्रादोषम्, प्रादोषिकम् ॥

धसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येष । ध-शब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । धृप्-प्रत्ययोऽप्यदो विहितः—“पुषमाद्ध-शतोऽन्तरस्याम्” इति । एताभ्यां मुक्ते व्युत्पुलाचयि भवतः—शौवस्तिक, धस्य, धस्तवः ॥

सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादियेष । सन्धिवेलादिभ्यः श्रुत्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोऽपवादः । अण्प्रहणं नृदाञ्छस्य बाधनार्थम् । सन्धिवेलादिभ्यस्तावत्-सन्धिवेला, साध्यम् । श्रुत्यम्-ग्रैष्मम्, शिशिरम् । नक्षत्रेभ्य- (सौवातम्) तैषम्, पौषम् । सन्धिवेला । सन्धा । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पूर्णिमासी । प्रतिपदा । सवत्सरात् फलपर्वणोः । (१) सावत्सरं फलम् । सावत्सरं पर्वम् ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेभ्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । श्रवणोऽपवादः । प्रावृषेभ्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । श्रवणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकम्-मुलेपणम् ॥

श्राद्धे—श्राद्धार्थे में शरत् शब्द से ठञ् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—रोग तथा आतप के अभिधेय होने पर शरत् शब्द से विकल्प से ठञ् प्रत्यय होता है ।

निशा—निशा तथा प्रदोष शब्दों से शैषिक ठञ् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

धस—धस शब्द से विकल्प से शैषिक ठञ् प्रत्यय तथा उसे तुट् का आगम भी हो जाता है ।

सन्धि—कालविशेषवाचक सन्धिवेला आदि, श्रुत्याचक तथा नक्षत्रवाचक प्रातिपदिकों से शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

प्रावृष—प्रावृष शब्द से शैषिक एण्य प्रत्यय होता है ।

वर्षाभ्य—वर्षा शब्द से शैषिक ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) गणसूत्रोदाहरणद्वयमपि न्यासपदमन्वरोपवादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति ।

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

यर्पाश्चन्दश्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । ठकोऽपवाद । स्वरं भेद । नभश्च नभस्यश्च वार्णिकावृत् ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाश्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । श्रवणोऽपवाद । मधुश्च माधवश्च वासन्निकावृत् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाश्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । श्रवणोऽपवाद । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत् । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोमेन चास्य तकारलोप । हेमन्त वास । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्—छन्दसि भाषाया च सर्वत्रतद्भवति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सर्वाननुवृत्ति शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिस्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम्—हेमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाप्येति शकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्तश्च श्रवणिनि । क पुनरनयोरेणोर्विरोधः ? श्रवणि हि तकारलोपो नास्ति—हेमन्ती पठ्किरिति । तदेव त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हेमन्तिकम्, हेमन्तम्, हेमन्तमिति ॥

सायश्चिरम्प्राहेप्रभेऽव्ययेभ्यष्टुट्च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायश्चिरम्प्राहेप्रभे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्पुट्पुलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टयोस्तुङ्गागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राप्ते तनम् । प्रगेतनम् । अव्ययेभ्य—दोषातनम्, दिवातनम् । सायमिति मकारान्त पदमव्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धं प्रायम् । यस्तु इत्येतेऽन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोमेन निपाद्यते । दिवसावसानं साय । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपाद्यते, प्राप्ते प्रगे इत्येकारान्तत्वम् । छिरपक्षपरारिभ्यस्तनो वक्तव्यः । चिरतनम् । परतनम् । परारितनम् । छप्रगत्य छन्दसि गलोपश्च । प्रतनम् । छप्रपञ्चाद्विमच । अभिमतम् । पञ्चिमतम् । छअन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमतम् ॥

छन्दसि—वेद में यर्पा शब्द में ठञ् प्रत्यय होता है ।

वसन्ताच्च—वसन्त शब्द में भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

हेमन्ताच्च—हेमन्त शब्द में भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्राण्—हेमन्त शब्द से लोको तथा वेद में अण् प्रत्यय तथा प्रकृति के तकार का लोप हो जाता है ।

सायम्—सायम्, चिरम्, प्राहे तथा प्रभे—इन अव्ययों से ट् तथा ट्पुट् प्रत्यय होने दें तथा प्रत्ययों को ट् का आगम भी हो जाता है ।

चिर—चिर, परत् तथा परारि शब्दों से तु प्रत्यय समझना चाहिये ।

प्रगत्य—प्रग शब्द से वेद में त्व प्रत्यय तथा मकार का लोप भी समझना चाहिये ।

अप्र—अप्र तथा पञ्चाद शब्दों से विमच् प्रत्यय समझना चाहिये ।

अन्ताच्चेति—अन्त शब्द से भी विमच् प्रत्यय समझना चाहिये ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा व्यट्प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोराम् । “काला-
ट्ठञ्” इति णि प्राप्ते वचनम्, पञ्चे सौऽपि भवति । पूर्वाह्णितनम् । अपराह्णितनम् । पूर्वाह्णि-
कम् । अपराह्णिकम् । “यकालतनेषु कालनाम्” इति सप्तम्या बहुक् । यदा तु(१)न
सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्ण मोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णितन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृता, तेषामतः प्रभृति अर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दि-
श्यन्ते । तथेति सप्तमीसमर्थजात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । लृप्ते
जातः लृप्तिः । साधुरः । औस्तः । औदयानः । रात्रियः । अवारपारीयः । शालिकः (२)
प्राग्यः । प्रामीयः । कालेयकः । औम्येयकः ॥

प्रावृषपृषप् ॥ २६ ॥

प्रावृषपृषदात् सप्तमीसमर्थजात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । पृषयस्यापवादः ।
एकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युञ् ॥ २७ ॥

शरद्व्युत्पत्तयन्तसमर्थजात इत्येतस्मिन्नर्थे युञ् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसहा
गम्यते । अणोऽपवादः (३) । शरदका दर्भा, शरदका मुद्रा—दर्भविशेषस्य मुद्रविशेषस्य
चेय मजा । सज्ञायामिति किम् ? शरदं सत्यम् । सज्ञाधिकारं केचित् “कृतलब्धनीत-
कुशला” इति पाठव्युत्पत्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्युञ् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः सप्तम्योऽयुञ् प्रत्ययो भवति तत्र जातः इत्येतस्मिन् विषये सज्ञायां
गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । “विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्” इत्यस्याप-
वादः । आर्द्रकः । मूलकः । नवग्रणोऽपवादः । प्रदोषकः । “निक्षामदोषाभ्यां च”
इत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं दृष्टादय
एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् युञ् प्रत्ययो भवति तत्र जातः इत्येतस्मिन् विषये । प्रत्ययसंक्षियोगेन च

विभाषा—पूर्वाह्ण तथा अपराह्ण शब्दो से विकल्प से द्यु तथा द्युक् प्रत्यय होने है तथा
प्रत्ययो को युञ् का आगम भी हो जाता है ।

तत्र—सप्तम्यन्त से जातार्थ में यथानिर्दिष्ट प्रत्यय होते हैं ।

प्रावृष—सप्तम्यन्त प्रावृष् शब्द से जातार्थक ठप् प्रत्यय होता है ।

सज्ञायाम्—सप्तम्यन्त शरदः शब्द से मज्ञाविषय में जात अर्थ में युञ् प्रत्यय होता है ।

पूर्वाह्णापराह्णा—मज्ञा के गम्यमान होने पर सप्तम्यन्त पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आर्द्रा, मूल, प्रदोष
तथा नवग्रण शब्दों से जातार्थक युञ् प्रत्यय होता है ।

पथ—सप्तम्यन्त पथिन् शब्द से जात अर्थ में युञ् प्रत्यय होता है ।

(१) यदा न सामन्तग्राह प्रत्यय- इति न्यासे पाठान्तरम् ।

(२) माकलिक इत्यधिक न्यासे ।

(३) सर्वत्र— भवति । अणोऽपवादः समुदायेन इत्येव पाठ उपलब्धमानोऽपि अतोऽप-
वादमाभिः परिवर्तितः । (श्रीना०)

पथ. 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । अणोऽपवाद (१) पथि जात पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् युञ् प्रत्ययो भवति चा तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सधिवेला-
दिषु पाठादणोऽपवादः, अमावास्या । ण् रुदेशविकृतस्यानन्वत्वादमावस्यशब्दादपि
भवति-अमावस्यक, अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकार-प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण युञ्जणोः
प्राप्तयोरय तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्या । अमावास्याकः । अमावास्याः । अमा-
वस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धु-
शब्द कन्धादि, ततोऽणि मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्तमिनेऽणि
प्राप्ते । सिन्धुक । अपकरक ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्या ययासरयमणजौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।
पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकर ॥

श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वानितिष्यपुनर्वसुहस्तमिशा-

खापाढायहुलात्लुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुग्भवति । तस्मिन्कीप्रत्ययस्यापि
“लुक्क्षितलुकि” इति लुग् भवति । श्रविष्ठासु जात श्रविष्ठ । फल्गुनः । अनुराध ।
स्वाति । निष्य । पुनर्वसु । हस्त । विशालः । अषाढः । बहुलः । छलुकप्रकरणे चित्रा-
रेवतीरोहिणीभ्य क्षियानुपसङ्ख्यानम् ॥ चित्राय जाता पिया । रेवती । रोहिणी ।
कीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरीदिवान् ईप् । छफल्गुन्यपावाभ्या दानौ वक्तव्यौ ॥ फल्गुनी ।
आपाढा । छश्रविष्ठापाढभ्या छुणपि वक्तव्य ॥ श्रविष्ठीय । आपाढीयः ॥

अमावास्यायाः—तत्सम्यन्त अमावास्या शब्द से जात अर्थ में विकल्प से लुग् प्रत्यय
होता है ।

अ च—अमावास्या शब्द से जात अर्थ में ‘अ’ प्रत्यय भी होता है ।

सिन्ध्वप—सिन्धु तथा अपकर शब्दों से जात अर्थ में कन् प्रत्यय होता है ।

अणञौ—सिन्धु शब्द तथा अपकर शब्द में जात अर्थ में ण् क्तमञ् अण् तथा अञ् प्रत्यय
होता है ।

श्रविष्ठा—नक्षत्रार्थक श्रविष्ठा, फल्गुना, अनुराधा, स्वाति, निष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाल,
अषाढ तथा बहुल शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

लुक्—चित्रा, रेवती तथा रोहिणी शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में ही जातावक प्रत्यय का लुक् समझना
चाहिए ।

फल्गुन्यपाढाभ्याम्—फल्गुनी तथा अषाढ शब्दों में ट तथा अण् प्रत्यय समझने चाहिए ।

श्रविष्ठा—श्रविष्ठा तथा अषाढ शब्दों से छन् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

(१) सर्वत्र— विषये । अणोपवाद प्रत्यय इति इत्यमानोपप पाठो योग्यतया-
स्माभि स्थाने स्थापित । (भीना०)

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जात गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदधयुक्लतमिपजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्साशालाया जातः, पत्सशाल, वात्सशाल । अभिजित्, जाभिजित् । अश्वयुक्, आश्वयुजः । शतभिपज्, शातभिपजः । बहुलग्रहणस्याय प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रोहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थात्कृतादिर्बोधेयु यथाविहित प्रत्ययो भवति । कृप्ते कृती वा कथ्यो वा क्रीता वा कुशलो वा लौघ्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । ननु च यत् यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यत्र यच्च क्रीत लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वास्तुमात्रेण क्रीतं लब्ध भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थान्धावप्रातिपदिकान् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्मयूढतामाह । कृप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति — लौघ्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतत्वात्(१) । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् ? मुक्तसहायेन तुर्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ ४० ॥

उपजान्धादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपयाक् । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येष । सप्तमीसमर्थात् इवाप्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो स्थानान्तः—स्थानशब्दान्तः, गोशाल तथा खरशाल शब्दों से भी जात अर्थ में विहित प्रत्यय का प्रयुक्त होता है ।

वत्स—वत्सशाल आदि शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्ययों का विकल्प से लुक् होता है ।

नक्षत्रेभ्यो—नक्षत्रवाचक शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का बहुल करके लुक् होता है ।

कृत—मसम्यन्त प्रातिपदिक, क्रे, कृतः, कृत्यः, क्रीतः, नपः, कुशलः, थर्षः, मे, यदपि विहित प्रत्यय होते हैं ।

प्रायभव—सप्तमीसमर्थ कथन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से प्रायभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

उपजानूप—मसम्यन्त उपजानु, उपकर्ण तथा उपनीवि शब्दों से प्रायभव अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

संभूते—सप्तमीसमर्थ कथन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से संभूत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

भवति । अथकलति प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थं इह गृह्यते, नोत्पत्तिः सत्ता वा, जात-
मवाभ्या गतत्वात् । सुप्ते सम्भवति सौघ्नः । माधुर । राष्ट्रिय ॥

कोशादुद्धम् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दात् उन् प्रत्ययो भवति तत्र सभूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । कोशे
गृह्यते कोशेय वस्त्रम् । रुद्विरेषा । तेन क्रिमौ न भवति, यद्गुणकोशाच्च(१) ॥

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहित
प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । शैशिरममुलेपनम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति
वासन्त्य कुन्दलता । मैत्र्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । प्रैम्मा यथाः ॥

उत्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुत्ते यथा-
विहित प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यथा । प्रैम्मा ग्रीहयाः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुन् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दात् वुन् प्रत्ययो भवति उत्तेऽर्थः । टनोऽपवाद् । आश्वयुज्यामुता
आश्वयुजका माषा । अधिनीभ्या(२) वुन्ता षीर्णमासी आश्वयुजी । अधिनीपर्याय(३)
अश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्या वुन् प्रत्ययो भवति उत्तेऽर्थः । ऋतवणोऽपवाद् ।
ग्रीष्मकम् । ग्रीष्म सस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येत-
द्विश्वार्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणं वसन्तवति । मासे देयमृण मासिकम् ।
आर्द्धमासिकम् । सावसरिकम् । ऋण इति क्रिम् । मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयत्रवुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि, अश्वत्थ, यत्रवुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो

कोशात्—सप्तम्यन् कोश शब्दः सः सम्भूतः अर्थः सः उन् प्रत्ययः होता है ।
कालात्—सप्तमीसमर्थः कालविशेषवाचक शब्दों से साधु, पुष्प्यत् तथा पच्यमान अर्थों में
यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
उत्ते—सप्तमीसमर्थः कालविशेषवाचक प्रातिपदिका से उत्त अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
आश्वयुज्या—आश्वयुजी शब्द से उत्त अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है ।
ग्रीष्म—ग्रीष्म तथा वसन्त शब्दों से उत्त अर्थ में विकल्प से वुन् प्रत्यय होता है ।
देयम्—सप्तमीसमर्थः कालवाचक शब्दों से देय ऋण अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
कलाप्यश्वत्थ—कलापि, अश्वत्थ तथा यत्रवुस इन कालवाचक सप्तम्यन् शब्दों से देय ऋण
अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है ।

(१) न भवतीत्यर्थः सम्बद्धः । (श्रीना०)

(२) अश्वयुज्यामिति पण्डितपत्रमुद्रिते पाठः ।

(३) अधिनीयेति पाठान्तरम् ।

देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे जुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते यस्मिन् काले नपूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्रव्याः फलन्ति सोऽश्रव्यः यस्मिन् यवबुस सपद्यते स यवबुसश्चन्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृण कलापकम् अश्रव्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् जुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां जुन् प्रत्ययो भवति देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । अण्डजोरपवादाः ग्रीष्मे देयमृण ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धयर्थम् । समाश्रयणपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् जुञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृण सांज्ञसरिकम् । सांज्ञसरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्यं टन्मृणम् सधिवेलादिषु संवत्सरात्कठपरंजोरिति पठ्यते, तत्र काले मृणत्वेन विद्वक्षितेऽण् चाधित्वा ठनेषु यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्तते । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थाः प्रादिकाद् व्याहरति मृगः इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशाया व्याहरति मृगः नैशः, नैशिकः प्रादोषः, प्रादोषिकः । मृग इति क्रिम् । निशाया व्याहरत्युल्लङ्घनम् ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादिव्येव । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पठ्यते यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति । सोढं जितमग्न्यस्तमित्यर्थं निशासहचरितमभयनं निशा, तत्सोढमस्य ज्ञात्रस्य नैशः, नैशिकः । प्रादोषः प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङष्ठाप्रातिपदिकाद्भवः इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थे गृह्यते न जन्म, "तत्र जातः" इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः स्त्रीधनः । माधुरः । राधियः । पुनस्तत्रग्रहणं "तदस्य" इति निवृत्त्यर्थम् ॥

ग्रीष्मावर—सप्तम्यन्त ग्राष्म तथा जवरसम शब्दों में देय ऋष अर्थ में जुन् प्रत्यय होता है सप्तम्यन्त—सप्तम्यन्त संवत्सरे तथा आग्रहायणी शब्दों में देय ऋष अर्थ में ठन् तथा जुन् प्रत्यय होने हैं ।

व्याहरति—प्रथमासमर्थं कालवाचक प्रातिपदिक से गृह्यव्याहरण अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तदस्य—प्रथमासमर्थं कालवाचक शब्दों से 'तदस्य सद्य है' इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है ।

तत्र—सप्तमीसमर्थं ङष्ठा, आनन्त तथा प्रातिपदिक से भव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्चस्य चापवादः । दिशि भव दिश्यम् । कर्मम् । मुखजवनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः — सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमित्ति(१) । दिश् । वर्गः । पूगः । गणः । पलः । धाव्या । मित्रः । मेघः । अन्तरः । पयिन् । रहस् । अलीकः । उखा । साचिन् । आदि । अन्तः । मुक्तः । जघनः । मेघः । यूथः । छिन्दकास्त्रज्ञायाम्(२) । न्यायः । वशः । अनुवशः । विपः । कालः । अपः । आकाशः । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीर प्राणिनाम् । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भव दन्त्यम् । कर्णम् । ओष्ठम् ॥

इतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो इन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । इती भव इतयम् । कीचेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वयमजर विपम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं न लिङ्गन्तः ॥

१. ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दाद् अण् प्रत्ययो भवति चकारात् उच्च तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भव ग्रीवम् । ग्रीवेयम् । ग्रीवाशब्दो वमनीयचनः, तासां यदुत्पाद्यं यदुत्पन्नं कृतम् ॥

गम्भीराज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दात् ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । गम्भीरे भव गम्भीर्यम् । बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यस्त्वेति वक्तव्यम्(३) । बाह्यम् । वैश्यम् । पाञ्चजन्यम्(३) ॥

दिगादिभ्यः—दिश् आदि शब्दां मे भव अर्थं मे यत् प्रत्यय होता है ।

उद्कात्—उदक शब्द से लघाविषय में यत् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

शरीरा—शरीरावयववाचक शब्दों से भी भवान् ने यत् प्रत्यय होता है ।

इतिकुक्षि—इति आदि प्रातिपदिकों से भव अर्थ में दन् प्रत्यय होता है ।

ग्रीवाभ्यः—भव अर्थ में ग्रीवाशब्द से अण् तथा दन् प्रत्यय होता है ।

गम्भीरात्—गम्भीर शब्द से ज्य अर्थ में ज्य प्रत्यय होता है ।

बहिर्द्वैव—वदिम्, देव तथा पञ्चजन शब्दों से भी भव अर्थ में ज्य प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) मुखजवनशब्दा सेनायाः अग्रभागपश्चाद्भागानुज्येन इत्यधिकं कथितम् ।

(२) अनाय पाठः कथित-उदक्या । रत्नरत्न । मणायामिति किम् ? आदिको यस्म्य इति । तदेतन्म्यासे दृष्टमिति मीलित्व व्याहृतमिव प्रतीयते । (श्रीना०)

(३) चतुर्मास्यां ज्यो वक्तव्यं, चातुर्मास्यानि व्रतानि, चतुर्मास्यो यज्ञः । चतुर्मासोऽन्यत्र इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसङ्गत्वात् प्रातिपदिकाच्च न्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्यंतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादीनां च गण-पाठश्चतस्रं प्रयोजनम्—तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भव परिमुख्यम् । पारिहृनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति-ग्रीपकूलम् । परिमुख । परिहृत् । पर्योष्ठ । पर्युत् । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुषद्ग । अनुतिल । अनुशीन । अनुमाप । अनुयव । अनुयूप । अनुवश (१) ॥

अन्तःपूर्वपदाट् ठम् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादिभ्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाद्गु-प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वैरिमकम् । आन्तर्गहिकम् (२) । असमानशब्दाद्वत् चक्ष्यम् । समाने भव सामानिकम् । अतदा-देक्षम् । सामानग्रामिकम् । सामानवेष्टिकम् । अज्जवात्माविभ्यश्चम् । अज्जवात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् (३) । अग्यात्मादिराकृतिगणः । अज्जद्वन्द्वमाच्च ठम् पक्त्यम् । और्ध्वभूमिकम् । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वस्त्वमशब्दः । अज्जद्वन्द्वमाच्चम् । और्ध्वद्वन्द्विकम् । अलोकोत्तरपदाच्चम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अमुत्पार्ष-शब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीय प्रत्ययो चक्ष्यम् । मुखवीयम् । पार्वसीयम् । अजनपरयोः कुवचम् । जनकीयम् । परकीयम् । अमध्यसत्त्वादीयम् । मध्यवीयम् । अमणीयी च प्रत्ययौ चक्ष्यौ । माध्यमम् । मध्यमीयम् । अमध्यो मध्य विनण् चास्मात् । मध्ये भव माद्यविनम् । अस्वाग्ने लुगवक्तृपक्षम् । अश्वधामा । अजिनिान्ताच्चम् । वृकाजिन । सिंहाजिन ॥

अव्ययी—अव्ययीभावसङ्गत्वात् शब्दों से अब अवर्ग में व्य प्रत्यय होता है ।

अन्तः—अन्तः पूर्वपदक अव्ययीभाव से अवर्ग में ठम् प्रत्यय होता है ।

समान—समान शब्द से भी अवर्ग में ठम् प्रत्यय समझना चाहिए ।

तदादेक्ष—समानपूर्वपदक शब्दों में भी अवर्गक ठम् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अग्यात्मा—अग्यात्मा आदि शब्दों से भी अवर्गक ठम् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्वद्वमाच्च—ऊर्ध्वद्वम शब्द से भी अवर्गक ठम् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्व—ऊर्ध्वद्वै शब्द से भी अवर्गक ठम् प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोकोत्तर—लोकोत्तरपदक शब्द से भी अवर्गक ठम् प्रत्यय समझना चाहिए ।

मुख—तसन्त मुख तथा पार्ष्ण शब्दों से ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

अनपरयोः—अन तथा पर शब्दों से अवर्ग में ईय प्रत्यय तथा उसे कुक् आ आम् भी अवगन्तव्य है ।

मध्य—मध्य शब्द से अवर्ग में ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

मणीमीयी—मय शब्द से मयार्ग में मण् तथा मीय प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

मध्यो—मय शब्द से अवर्ग में दिगण प्रत्यय तथा म-य को मध्यम आदेश हो जाता है ।

स्थान—स्थानम् शब्द से विहित मयार्गक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

अजिनिान्ताच्च—अजिनशब्दान्त शब्द से विहित मयार्गक प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है ।

(१) अनुस्वर इति शब्द पुस्तकान्तरेपि नोप्य गते ।

(२) आन्तर्यारिकम् इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

(३) अनुस्वरिकादीनां चेतुमयपदशब्दिरित्यधिक उपचिप ।

समानस्य तदादेश्च अद्व्यात्माविषु चेप्यते ।
ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपारवतसोरीय कुञ्जस्य परस्य च ।
इयः कार्योऽथ मन्वस्य मग्नीयो प्रत्ययो तथा ॥
मप्यो मप्य विनण् चारमात् स्थान्मो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अप्ययीभावादित्येव । ग्राममन्वदान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवंपूर्वात् टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । पारिग्रामिकः । आनु-ग्रामिक ॥

जिह्वामूलाहुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादहुलिशब्दाच्च छ प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद् । जिह्वामूलीयम् । अहुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । कवर्गीयम् । अवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्सावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दाद्व्यभिन्मन् प्रत्ययार्थं वर्गान्ताप्रातिपदिकाद्व्यतरस्या पास्वी प्रत्ययी भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छ प्राप्ते वचनम्, पचे सोऽपि भवति । वासुदेववर्गः । वासुदेववर्गाण । वासुदेववर्गाव (१) । पुषिष्ठिरवर्गः । पुषिष्ठिरवर्गाण । पुषिष्ठिरवर्गि । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्गः ॥

कर्णललाटात् कर्णलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्या कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये । यतोऽपवाद् । कर्णिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् ? कर्णम्, ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् । तस्येति षष्ठीसमर्थोद् व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकाद् व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च । व्याख्यानममीषे चकारः श्रूयमाणं पूर्वव्याख्यानमेव समुच्चिनोति-

ग्रामात्—परिपूर्वक तथा अनुपूर्वक ग्रामशब्दान् अव्ययीभावः से भवार्थं नै उन् प्रत्यय होता है ।

जिह्वा—भव अर्थ में जिह्वामूल तथा अहुलि शब्दों से छ प्रत्यय होता है ।

वर्गान्ताच्च—वर्गशब्दान् प्रातिपदिक से वा नवार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

अशब्दे—वर्गान् प्रातिपदिक से भवार्थक वत् तथा ख प्रत्यय निकलने से होने है यदि प्रत्ययार्थ शब्दभिन्न हो ।

वर्ण—कण तथा ललाट शब्दों से भवार्थ में कन् प्रत्यय होता है यदि अन्कार अभिधेय हो ।

तस्य—व्याख्यातव्यनाम्न पठ्यन्त शब्द से भवार्थ में तथा व्याख्यान के अभिधेय होने पर यथाविहित प्रत्यय होने है ।

(१) अजुनवर्गः, अजुनवर्गाण, अजुनवर्गीय इत्यधिक प्रस्तुतकारे ।

तत्र भव इति । नृपा व्याख्यान. सौपो ग्रन्थः । तैहः । कार्तः । सुप् भव सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यावी सुक्रोसला । पाटलिपुत्र सुक्रोसलाया व्याख्यायते—एकतनवेन पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशो हि तौ ॥

वह्न्योऽन्तोदात्ताट ठञ् ॥ ६७ ॥

वह्न्यो व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकादन्तोदात्ताटञ् व्याख्यानयोष्टन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पात्नविक्रम् । नात्नानतिक्रम् । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । वह्न्य इति किम् ? द्वयच्छट्ठ वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते—सौपम्, तैडम्, कार्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहिताया संहितम् । संहितशब्दो हि गतिस्वरेणापवादः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत्—अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आरितष्टोमिक, वाजपेयिक, राजन्मूयिक । यज्ञेभ्यः—पाकपक्षिक, नाभयक्षिक । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यत्तुग्रहणमसोमयागेभ्योऽपि यथा स्यात्—पाञ्चोदमिक, वासोदमिक । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अद्धयायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

अपिशब्दा. प्रवरनामेष्वग्नि, तेभ्य अपिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टन् प्रत्ययो भवति अद्धयायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु । अणोऽपवादः (१) । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्त्तते, तत्साहचर्यादपिशब्दैर्मन्थ उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यान, तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽद्धयाय । वैश्वामित्रिकः । अद्धयायेष्विति किम् ? वासिष्ठी शब्दः ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ठन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दात् अथ व्याख्यानयोरर्थयोष्टन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशा. पिष्टपिण्डा, तेषा संस्कारो मन्त्र. पौरोडाश. तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिक, पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो मन्त्र पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा पुरोडाशिक, पुरोडाशिकी । पकारो ङीपर्थः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्द. शब्दात्तव्यव्याख्यानयोरर्थयोर्बदणौ प्रत्ययो भवति. । “द्वयश्च” इति टकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्य. । छन्दस्य. ॥

वह्न्यः—व्याख्यातव्यनाम्न गृह्यन्त अनेकाच् अन्तोदात्त प्रातिपदिक ते भवार्थे नै तथा व्याख्यान अर्थे नै ठञ् प्रत्यय होता है ।

क्रतु—व्याख्यातव्यनाम्न गृह्यन्त क्रतुवाचक तथा यज्ञवाचक गृह्यन्त प्रातिपदिक ते भवार्थे तथा व्याख्यानार्थे नै ठञ् प्रत्यय होता है ।

अध्यायेषु—ग्रन्थपरक अध्यायनक शब्दों से भव तथा व्याख्यान अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययार्थ के विशेषण लक्ष्य हो ।

पौरोडाश—पौरोडाश तथा पुरोडाश शब्दों से भव एवं व्याख्यान अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—छन्दस् शब्द से भव तथा व्याख्यान अर्थों में यत् और अण् प्रत्यय होते हैं ।

(१) 'प्रत्यय' भवति । अणोऽपवादः । अध्यायेष्वेव इति मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यमान. पाठोऽस्माभिरोचितमनुसृत परिवर्त्तन. । (श्राना०)

द्वयजुर्ब्राह्मणकं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातादिकम् ॥ ७२ ॥

द्वयजुर्ब्राह्मण-प्रतिपदिकेभ्यो व्याख्यानस्यनामभ्यो भवत्याख्यानयोरर्थयोः द्वौ प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्वयवस्थान्वत्-पृष्टिक, पाशुक । स्वरान्तात्-चातुर्हो-
नृत्, पाशहोतृकः । ब्राह्मण-ब्राह्मणिकः । ऋक्-आर्चिकः । प्रथम-प्राथमिकः । अध्वर-
आध्वरिकः । पुरश्चरण-पौरश्चरनिकः । नामाख्यातग्रहणं स्यात्त्रिगृहीतार्थम्-नामिकः,
आख्यातिक, नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो भवत्याख्यानयोरर्थयोर्द्वौ प्रत्ययो भवति । एता-
देरपवादः । आर्गयनः । पादव्याख्यानः । अणुग्रहणं वाचकवर्तिनाम् । वास्तुविद्यः ।
अणुगयनः । पदव्याख्यानः । छन्दोनामः । छन्दोभाषः । छन्दोविधितिः । श्यायः । पुन-
रुक्तः । व्याकरणः । निगमः । वास्तुविद्या । अग्निविद्या । स्रविद्या । उर्यातः । उर्याद् । सव-
स्मरः । सुहृत् । निमित्तः । उगनिपत् । शिवा(१) । अणुगयनादि ॥

नत आगतः ॥ ७४ ॥

नत इति पञ्चमोऽसमर्थोऽङ्गात् इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययी भवति । कुनादा-
गात् श्वेतः । माधुरः । राक्षिषः । नत इति नुत्यनपादान् विवक्षितं यत्तद्विद् गृह्यते, न
नाम्नरीपकम्-नुस्मादागच्छन् इत्यमूलाद्गात इति ॥

उगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदीयस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यश्च द्वौ प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विपये । अङोऽप-
वादः । छत्तु परत्वाद् वाधते । शुक्लशालाया भागः श्वेतकशालिकः । आकरिकम्(२) ।
यदुक्त्वन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विपये । आयस्थानद्वयोऽपवादः । शुण्डिकाद्गातः शृण्डिकः । काहेण । अणुग्रहणं वाचक-
वाधनार्थम् । औत्तपानः । शुण्डिकः । कृकम् । स्वण्डिलः । उव्पानः । उपलः । तीर्थः । भूमिः ।
नृणः । पर्णः । शुण्डिकादि ॥

द्वयजुर्द्व-द्वयत्, स्वर्गागतः, माधुरः, श्वेतः, प्रथमः, अन्धः, पुरश्चरणः, नामः, आख्यातः तथा
नामाख्यात इत्येते भवन्त्येव नामस्थान अर्थो नैव ठक् प्रत्ययः होता इति ।

अणु-अणुगयन आदि प्रतिपदिकेभ्यो नैव नञ् तथा व्याख्यान अर्थो नैव अण् प्रत्ययः होता इति ।

नत-नतव्यना नैव आगत अर्थो नैव यथाविहितं प्रत्ययः होने इति ।

उगाय-उगयन आख्यानवाचक इत्येते नैव अण् नञ् ठक् प्रत्ययः होता इति ।

शुण्डिकादिभ्यो-गन्धर्व-शुण्डिक आदि प्रतिपदिकेभ्यो नैव आगत अर्थो नैव अण् प्रत्ययः
होता इति ।

(१) छन्दोविजिगीषा, व्याख्यान, निमित्त, उर्यात, शिवा । एते सर्वे अत्र यो पुनः कल्प-
रेविका ।

(२) नागरिकम्, जातीयम् इत्यपि कुञ्चितम् ।

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो जुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः, उद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो जुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छु नु परत्याद् वाधते । विद्या-संबन्धेभ्यस्तायत्-उपाध्यायादगतम् औपाध्यायकम्, सौम्यकम्, आचार्यकम् । योनि-संबन्धेभ्यः-मातामहकः, पैतामहकः, मातुलकः (१) ॥

ऋतप्लुञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचि-भ्यष्टन प्रापयो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । जुनोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-भ्यस्तावत्-होतुरागतं होतृकम्, पौतृकम् । योनिमसंबन्धवाचिभ्यः-प्रातृकम्, स्वातृकम्, मातृकम् । तत्परकणः सुत्सुसार्थम् । विद्यायोनिन्यामन्यत्र-सावित्रम् ॥

पितुर्यञ् ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् अयं प्रत्ययो भवति चकाराद्दृञ् तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितु-रागत पिभ्यम्, पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्ताप्रातिपदिकाद्-ङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्यैवमर्थसामान्यं लक्ष्यते, तस्माद्गृह्यते विषये (२), नागेव-“सघातुलक्षणेऽन्यजिनामण्” इति । औपगवा-नामङ्ग औपगवकः । कापटवकः । नाटायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगत-औपगवकम् । कापटवकम् । नाटायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च अन्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतु कारणम् । हेतुभ्यस्तावत्-समादागतं सम रूप्यम्, समीयम्, विषमरूप्यम्, विषमीयम् । गहादिर्वाण्डः । मनुष्येभ्यः-वैव-दृष्टरूप्यम्, यज्ञदृष्टरूप्यम्, वैवदृष्टम्, याज्ञदृष्टम् । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सम-

विद्या-विद्याप्रयुक्तसम्बन्धवाचकं पञ्चम्यन्त तथा योनिकृत सम्बन्धवाचकं पञ्चम्यन्त शब्दौ से आगत अर्थ मे जुञ् प्रत्यय होता है ।

ऋत-विद्यायोनिसंबन्धवाचकं ऋकारान्त पञ्चमी समर्थ प्रातिपदिक से आगत अर्थ मे ङम् प्रत्यय होता है ।

पितु-पितृ शब्द से आगत अर्थ मे टम् तथा वट् प्रत्यय होते हैं ।

गोत्रात्-गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों मे ङङ्गार्थक प्रत्ययों की तरह आगत अर्थ मे भी प्रत्यय होते हैं ।

हेतु-हेतु तथा मनुष्य शब्दों मे आगत अर्थ मे विकृष्ट मे रूप्य प्रत्यय होता है ।

मयट्-हेतु तथा मनुष्य शब्दों से आगत अर्थ मे मयट् प्रत्यय भी होता है ।

(१) मातृलक इत्युदाहरण बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

(२) गोत्रग्रहणं जुञ् इतीति पुस्तकात्तद्विधम् ।

मयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः—देवदत्तमयम्, यज्ञदत्तमयम् । टकारो ङीबन्—सममयी । योगविभागो यथामरत्ननिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत् इत्येव । पञ्चमीसमर्थात् डयाप्राप्तिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति—प्रकाशने, प्रथमतः उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति
हमवती गङ्गा । दारदी सिन्धु ॥

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दात् च प्रत्ययो भवति तत् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादाः ।
विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । ननु च बालबायादृसी प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु
संस्क्रियते ? एवं तर्हि—

बालबायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद् मूयाज्जिवरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदत्तयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थान्द्रजनीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽस्ती
गच्छति पन्थाश्चेत् न भवति दूतो वा । क्षुन्नं गच्छति सौम्रं, पन्था दूतो वा ।
माधुर (१) । तत्स्थेषु गच्छन्तु पन्था गच्छन्तोऽप्युच्यते । अथवा क्षुन्नप्राप्तिः पथो गमनम् ।
पथिदूतयोरिति किम् ? क्षुन्नं गच्छति सार्थं ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थान्द्रभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्त-
द्भिनिष्कामति द्वारं चेत्तद्वति । अभिमुख्येन निष्कामति—अभिनिष्कामति, लक्ष्मभ-
निष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौम्रम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियाया
करणं प्रसिद्धम्, तदिह श्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा—साध्वसिद्धिर्नलीडि । द्वारमिति
किम् ? लक्ष्मभनिष्कामति पुरुष ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्य येत्येतदपेक्षया द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्यस्यर्थः । तदिति
द्वितीयासमर्थान्द्रधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्त-कृत ग्रन्थश्चेत्त-
भवति । लुभग्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सोमत्र । गौरिमि प्र । वायाग । ग्रन्थ इति किम् ?

प्रभवति—उत्पन्नमर्थं कल्पन्, आवन्त तथा प्रातिपदिक मे प्रभवन् अर्थं मे यथाविहितं प्रत्यय
हान् ८ ।

विदूरात्—उत्पन्नं विदूर शब्द मे प्रभवन् अर्थं मे प्र प्रत्यय होता है ।

तद्गच्छति—दिनादामनं शब्द मे जानेवाले नाम तथा जानेवाले दत्त अर्थ मे यथाविहित
प्रत्यय हान् ८ ।

अभिनिष्कामति—दिनादामनं शब्द मे निष्कामक द्वार अर्थ मे यथाविहित प्रत्यय
होते ८ ।

अधिकृत्य—दिनादामनं शब्द मे 'विषय मे निर्मित ग्रन्थ' अर्थ मे यथाविहित प्रत्यय
होते ८ ।

(१) राष्ट्रिय इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

जीविभ्य - आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातु प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्रोल पर्वतो-
ऽभिजन एषामायुधजीविना हृद्रोलीया । अन्धकवर्चसा । रोहितगिरीया । आयुध-
जीविभ्य इति किम् ? अष्टोद पर्वतोऽभिजन एषा ब्राह्मणानाम् अष्टोदा ब्राह्मणा । पर्वत
इति किम् ? साकारयका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो न्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो न्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येत-
स्मिन् विषये । अणादेरपवाद् । शाण्डिन्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सार्वकेत । सार्वतेन ।
शक । सद । रक । सङ्ग । घोष । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्द प्रत्येकमभिसम्बद्धते । सिन्ध्यादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च
यथासत्यमणञौ प्रत्ययो भवत सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्ययः । दार्णव ।
सिन्धु । वर्ण । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । करनीर । साक्ष्य । क्षिप्रिन्ध्या । गन्धिका ।
उरस् । वरस् (१) । ये तु कश्चादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाऽणि सिद्धे
मनुष्येषु जो बाधनार्थं वचनम् । तक्षशिलादिभ्यः खड्गपि-ताक्षशिल, वासोद्धरणः । तक्ष-
शिला । वसोद्धरण । सोमेद्धुर । काण्डवारण । मामणी । सरालक । कंस । क्षिप्र । सङ्ग-
चित । सिद्धकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । चर्वर । अवसान ॥

तृदीशलातुर्मतीकूचवाराड्डक्लृण्डकः ॥ ९४ ॥

तृद्यादिभ्यश्चतुर्थ्यं शब्देभ्यो यथासत्य चत्वार एव ढरू, लृण्, ङम्, यक् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । तीवेयः । शाळा-
हुरीय । वर्मतेय । क्रीचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्ति प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्था-
व्येति पष्ठपथे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यद्यप्यमासमर्थं भक्तिरवैतन्नवति । भज्यते
सेष्यत इति भक्तिः । सुक्षो भक्तिरस्य लीप्त । माधुर । राष्ट्रिय ॥

अचित्तादेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तावृत्तिसवाचिन प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । बुद्धाच्छ परत्वाद् वाचते । अप्पा भक्तिरस्य

शण्डिकादिभ्य - शण्डिक आदि शब्दों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में न्य प्रत्यय
होता है ।

सिन्धु - सिन्धु आदि तथा तक्षशिला आदि प्रातिपदिकों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में
कमश्च अणु नधा अनु प्रत्यय होने हैं ।

तृती - तृती, शलातुर, वर्गवती तथा कूचवार शब्दों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में
कमश्च ङङ्, ङण्, ङन् तथा यक् प्रत्यय होने हैं ।

भक्तिः - प्रथमासमर्थ शब्द से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अचित्ताच् - देशकालविज अचित्तावन्त प्रातिपदिक से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में ङङ्
प्रत्यय होता है ।

(१) कुन्द, दिरसा - यही शब्दो पुस्तकान्तरेऽपि गणेशिकी ।

जापूषिकः । साधुक्रिकः । पायसिकः । अविचारिति किम् ? देवदत्तः । अदेशादिति किम् ? सौम्रः । अकाळादिति किम् ? ग्रैव्यः ॥

महाराजाट्टन् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट्टन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । छान्दोग्यनादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दाद् “गोत्रसृष्ट्रियाख्येभ्यः” इति वुन्प्रत्ययः, न चात्र वुन्पुनोर्विशेषो विधत्ते, किमर्थं वासुदेवप्रहणम् ? सत्तेषां देवताविशेषस्य, न सृष्ट्रियाख्या । “अक्षराघतरम्”, “अजाघदन्तरम्” इति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति-अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रसृष्ट्रियाख्येभ्यो बहुलं वुन् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः सृष्ट्रियाख्येभ्यश्च शक्तिपदिकेभ्यो बहुलं वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । वृद्धार्थं परायाद् बाधते । गुरुत्वायवि-भक्तिरस्य गौरीपुङ्गवकः । औपगवकः । कापटवकः । सृष्ट्रियाख्येभ्यः-नाकुलकः, साहदेवकः, साभरकः । आक्षयप्रहणं प्रतिद्वसृष्ट्रियतः इति प्रहणार्थम्, यथाकृपञ्चिद् सृष्ट्रिय-वृत्तिभ्यो । मा भूत् । बहुलप्रहणात् कचिद्वसृष्ट्रितरेव-पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः, पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । “जनपदवत्सर्वं” इत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिन्योऽस्मिन्नर्थेऽतिविरमन्ते । जनपदिनो जनपदस्वानिनाः सृष्ट्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । बाह्वकः । सौह्वकः । पौण्ड्रकः । तद्वृङ्गा सृष्ट्रिया भक्तिरस्य आह्वकः । बाह्वकः । सौह्वकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् ? पञ्चाला प्राकणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयो-जयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वुनादिषु विशेषो नास्तीति । मद्गृन्मयोः कनि विशेषः । मरुत्यापः यम् “द्वयग्रन्थकलिङ्गमूरस्यवाङ्” इत्यण-मात्र । वृत्तिशब्दादि “वृद्धेः कोस-लाजादान्वयद्” इति न्यङ्-वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिहासे कृते-मद्गृन्, वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुपपञ्चो जनपदः, पौरवो राजा, स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दाविशेषलक्षणार्थम्, अन्यथा हि

महा—महाराज शब्द से ‘इसको भक्ति है’ इस अर्थ में टन् प्रत्यय होता है ।

वासु—वासुदेव तथा अर्जुन शब्दों में ‘इसको भक्ति है’ इस अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है ।

गोत्र—गोत्रवत्सर्व तथा सृष्ट्रियवत्सर्व शब्दों में ‘इसको भक्ति है’ इस अर्थ में बहुल करके वुन् प्रत्यय होता है ।

जनपदिनाम्—जनपदस्वभिभावक ओ शब्द बहुवचन में जनपदवाचक शब्द के साथ समान-भूति होते हैं उनसे ‘इसको भक्ति है’ इस अर्थ में जनपदवाचक शब्दों के समान ही प्रकृति-प्रत्यय होते हैं ।

यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एवञ्चनद्विवचनयोर्न स्यात्—वाङ्गो वाङ्गी वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु, बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्स्वविशब्दभेदेऽतिदेशो भवति—वाङ्गं वाङ्गी वा भक्तिरस्य वाङ्गक ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्ररूपेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, “कृते ग्रन्थे” इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशिकूलम् ॥

तित्तिरिवरततन्तुखण्डिकोखान्छण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तित्तिरीया । चारतस्तपीया । त्राण्डिकीया । औखीया । छन्दसि पापमिष्यते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्तं श्लोक इत्यत्र न भवति “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्वप्येते(१) ॥

काश्यपकौशिकशब्दभ्यामुपिवाचिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दभ्यामुपिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद् । णकार उत्तरत्र वृद्धव्यं वक्ष्यते । ताभ्यां प्रोक्तं इति स्मर्यते । तथापि च तद्विषयता भवत्येव । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्वप्येते । काश्यपेन प्रोक्तं कश्यपमधीयते काश्यपिनः । अपिभ्यामिति किम् ६ इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिर्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिना वैशम्पायनान्तेवासिना च ये वाचका शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । छ तु परत्वाद् बाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः—हरिद्रु, छगली, तुम्बुल, उलप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नक्ष-नालम्बि, फलङ्ग, कमल, अक्षवाम, अहणि, ताण्ड्य, श्यामायन, नक्ष, कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिता शिष्यक्षिभ्या । कुत ? कलापिण्डाद्यप्रहणात् । तथाहि—वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तद्वन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, किं कलापिप्रहणनेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी ऋतवन्तेवासी साहायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन ? तदेतत् प्रत्यक्षकारिप्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रुविण, तीक्ष्णुरविण, औक्षपिन । छगलिनो टिनुक वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—नालम्बिनः,

तेन—तृतीयासमर्थं शब्दो मे प्रोक्तं जय मे यथाविरहितं प्रत्यय होने ८ ।

तित्तिरि—तृतीयासमर्थं तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक तथा छण् शब्दो मे प्रोक्तं अर्थ मे छण् प्रत्यय आता हे ।

काश्यप—तृतीयासमर्थं काश्यपनामक वक्ष्यप तथा कौशिक शब्दो मे प्रोक्तं अर्थ मे णिनि प्रत्यय होता हे ।

कलापि—कलाप्यन्तेवासिवाचक तथा वैशम्पायनान्तेवासिवाचक तृतीयासमर्थं शब्दो मे प्रोक्तं अर्थ मे णिनि प्रत्यय होता हे ।

(१) शौनकेत्यादीन्त्यत इत्यन्यग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि इत्यनेनानुवर्तयितव्यम् इत्याहु इति पाठो बहुषु पुल्लिङ्गे ।

पालङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, तान्दिनः, श्यामायनिनः । कटाक्षलुकं वक्ष्यति, कलापिनश्चाणम् ।

हरिद्वरेषा प्रथमस्ततश्च गलितुम्बुरु ।
उल्लेखेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्चरक प्राचां पलङ्ककमलापुर्भा ।
श्रुत्वाभारुणितान्द्र्याश्च मद्भयर्ग्यास्ययोऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्त कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तस्मादन्धेन सर्वे तदन्वेयामिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्, नृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनि प्रत्ययो भवति यद्योक्तं पुराण-
प्रोक्तारवेद्ब्राह्मणकल्पपास्ते भवन्ति । पुराणेन = चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु
सावत्-भाह्वचिनः, शाठ्यायनिनः, ऐतरेयिणः । कण्वेषु-वैत्री कण्वः, आरुणपराजी ।
पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आरभरयः कल्पः । याज्ञवल्काव-
योऽक्षिरकाला इत्याद्यानेषु चार्चा, तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्माच्च
भवति ? प्रतिपद ब्राह्मणेषु यः प्रथयस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिने, अथ तु याज्ञ-
वल्क्यशब्दस्य कण्वाविषु पाठादण् । न वायं योगस्त्वन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पे-
ष्वपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुल्यभावः । न वाच्यन्तवाधैव, तेन पुरातन-
मित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्य-
भिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसाति
किम् ? शौनकीया शिष्याः । कठशाठ इति अत्र पठ्यते, तस्मैऽङ्गाधेयः, केवलादि लुकं
वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनकः । वाजसनेयः । साङ्गरवः । शार्ङ्ग-
रवः । साम्पेयः । शातेयः । शाढायकः । रज्ज्वः । रुग्णः । देवदत्तशठः । रज्जुकण्ठः । रज्जुभारः ।
कठशाठः । कशावः । तलवकारः । पुरुषासः । अश्वपेयः । (१) शौनकादि ॥

कठचरकालुकं ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुगभवति । कठशब्दात् "वैशम्पायनान्ते-
वासिभ्यः" इति णिनेश्चरकशब्दाद्व्यञ्जनः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसी-
त्येव—काठाः, चरकाः (२) ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्यययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्ते-

पुराण—नृतीयासमर्थः शब्दः से प्रोक्तार्थे मे णिनि प्रत्यय होता है यदि प्रोक्त पदार्थ पुराणमुनि-
प्रोक्त ब्राह्मण अथवा कल्प हो ।

शौनकादिभ्यः—शौनक आदि शब्दों में प्रोक्तार्थ में णिनि प्रत्यय होता है यदि छन्दस् उसका
नभिधेय हो ।

कठ—कठ तथा चरक शब्दों से विहित प्रोक्तार्थक प्रत्यय का लुक हो जाना है ।

कलापिनोऽण्—कलापेन् शब्द से प्रोक्त अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) रूपम् इति पुनःकान्तरेऽत्र गण्यधिकः ।

(२) श्लोका इत्यधिकं कुत्रचित् ।

वासित्वाग्निनेरपवाद् । कलापिना प्रोक्तमधीयते मालापा । 'इन्वयनपत्ने' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते, नान्तरन टिलोपे- 'सप्रलुचारिपीठसपिकलापिपुधुमि(१)नेतलिजालि-
(२)जात्रलिलालिलिशिलालिलिषण्डिस्वरसप्तपुष्यनामुपमरयानम्' इति टिलोपः ।
अथागग्रहण निम्न, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन मातुरी वृत्तिः,
गौडभानि दाहणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो द्वितुक् ॥ १०९ ॥

छगलिनश्चात् द्वितुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्ते-
वासित्वाग्निनेरपवाद् । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेदिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिद्युनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

गिनिरिहापुषन्ते, न द्वितुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां गिनि प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । भिद्युनटसूत्रयोरिति यथास्य प्रत्ययार्थविशेषणम्, सूत्रशाब्द-
प्रत्ययकमभिसम्पद्यते । तद्विषयता चाप्यप्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणरूपेणवा
च भिद्युनटसूत्रयोरुद्देश्यम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिद्युः । शिला
लिनो नटा । भिद्युनटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशर्यम्, शिलाञ्चम् ॥

कर्मन्दकृशाशब्दादिनिः ॥ १११ ॥

भिद्युनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाशब्दाभ्यामिनि. प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्त-
मित्येतस्मिन् विषये यथास्य भिद्युनटसूत्रयोरभिधेययो । अणोऽपवाद् । अत्रापि तद्वि-
षयतायं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिद्युः । कृशाशब्दो
नटा । भिद्युनटसूत्रयोरित्येव—कान्दम्, कान्दम् ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति वृत्तीयासमर्थद्विकृतिभ्येतस्मिन् कर्मन्ते यथावद्विहित प्रत्ययो भवति । एकदिक-
तुल्यद्विकृ, समानद्विकृत्यर्थः । सुताम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । ईमवती । ऐकद्विकृ ।
पैलमूली । तेनेति प्रकृते पुन समर्थविभक्तिग्रहण छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र द्वि-
कृन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकद्विकृतिभ्येतस्मिन् विषये । वृत्तं वाविपु भगाविपु
च प्राप्तेष्वयमपर प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादस्यम् । सुदामत । द्विमवत् ।
पीलमूलन ॥

छगलिन — छगलिन शब्द मे प्रोक्तार्थ मे द्वितुक् प्रत्यय होता है ।

पाराशर्य—पाराशर्य तथा शिलालि शब्दों मे प्रोक्तार्थ मे गिनि प्रत्यय होता है यदि क्रमशः
मिन्तुव तथा नटमूत्र के अभिधेय हो ।

कर्मन्द—कर्मन्द तथा कृशाशब्द शब्दों मे कर्मन्द मिन्तुव तथा नटमूत्र के अभिधेय होने पर
गिनि प्रत्यय होता है ।

तेनेक—वृत्तीयासमर्थ से एकद्विकृती मे यथावद्विहित प्रत्यय होने है ।

तसिश्च—वृत्तीयासमर्थ मे एकद्विकृती मे गिनि प्रत्यय होता है ।

(१) यौयमीनि पाठः ।

(२) नात्रलोनि ननुपु पुलकेषु जोषलभ्यने ।

उरसो यव ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाच्च प्रत्ययो भवति चकारात्तसिध तेनैकदिमित्येतस्मिन् विषये । अणो-
ऽपवाद । उरसा एकदिग् उरस्य । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थानुपज्ञात् इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति ।
विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातम्, स्वयमभिसम्बद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञात् पाणिनीयम्
अकालकं श्याकरणम् । काशकृत्स्नम् गुरुलामवम् । आपिश्रलम् दुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थानुपज्ञात् इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्कृतं
ग्रन्थरचैत् स भवति । वरदचिना कृता वारकृषा रलोक । दैकुपादो ग्रन्थः । मेकुरादो
ग्रन्थः । जालकः । ग्रन्थ इति किम् ? तच्चकृन् प्रासादः । उत्पादितं कृतम्, विद्यमानमेव
ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विरोधः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थानु कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसज्ञा
ज्ञापने । मविकृभिः कृन् माधिकम् । कर्तुम्कम्(१) । सरवम् । पौष्टिकम् । मनुष्यः
सज्ञा पृथा ॥

कुलालादिभ्यो जुञ् ॥ ११८ ॥

तेन, कृते, सज्ञायामिति चेत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो जुञ् प्रत्ययो भवति तेन
कृतमित्येतस्मिन्नर्थे सज्ञाया गम्यमानायाम् । कौलाडकम् । वाकडकम् । कुलाड । वरड ।
चण्डाड । निपाद् । कर्मर । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिपत् । वधू । रुह ।
भुष । रुद्र । भनडुह । प्रहसन् । कुम्भकार । शपाक । कुलालादि ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन, कृते, सज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्ये-
तस्मिन् विषये सज्ञाया गम्यमानायाम् । अणोऽपवाद । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृत
शब्दम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादकम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति पट्टीसमर्थान्दिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । अणाद्वयः पञ्च

उरस — तृतीयासमर्थं उरस् शब्द से एकदिक् अर्थ में यव तथा तसि प्रत्यय होते हैं ।

उपज्ञाते — तृतीयासमर्थं ज्ञप्त् से उपज्ञात अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

कृते — तृतीयासमर्थ से कृत ग्रन्थ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होना है ।

सज्ञायाम् — तृतीयासमर्थ से कृत अर्थ से यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त से सज्ञा की प्रतीति हो ।

कुलालादिभ्यः — तृतीयासमर्थं कुलाल आदि शब्दों से सज्ञा के गम्यमान होने पर कृत अर्थ में जुञ् प्रत्यय होना है ।

क्षुद्रा — तृतीयासमर्थं क्षुद्रा, भ्रमर तथा वाटर शब्दों से भवा में गम्यमान होने पर कृत अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

तस्येदम् — पट्टीसमर्थ शब्द से 'इदम्' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

(१) कर्तुम्कम् इति पाठान्तरम् ।

महोत्सवा, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो पदार्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितम् । यदपर लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोच्चादिन् तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राट्टियम् । अवारपारिणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानात् न भवति—देयदत्तस्यानन्तरमिति । अस्य हेतुरणिट् चञ् । सत्रोद्गृह्य सावहितम् । सिद्ध एवात्राण् इदं मुपसंख्यानम् । अगनीध शरणे ण् भ चञ् । आगनीधम् । अमभिधानात्ताने वेण्यण् । सामिधेन्यो मन्त्र । सामिधेनी अक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्यैव रथम्, चक्र वा युग वा । रथाद्गृह्येयते, नान्यत्र, अनभिधानात् । अथहीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तर्विधिरुपसंख्यानमात्रेण । परमरथम् । उत्तमरथम् ॥

पत्रपूत्रादन् ॥ १२२ ॥

पत्रमिति येनेति पत्रमन्त्रादिकं बाह्यमुच्यते । तत्पूर्वाद्रथशब्दादन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथ चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् (१) ॥

पत्राध्वर्युपस्तिपदश्च ॥ १२३ ॥

पत्र बाह्यम्, तद्वाचिन प्रातिपदिकादध्वर्युपरिपदशब्दाभ्यां चान्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपस्त्राद्याद्योऽङ् । अध्वर्यवेण् दहतृतीयमाश्रम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आप्वयेवम् । पारिपदम् ॥

हलसौराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसौराट्ठकाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं हलिकम् । नैरिकम् ॥

द्रन्द्वाद् वुन् वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्रन्द्वात्ताकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये वरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थ-

यत्ते — सम्पूर्वकं 'वह' शब्द से विहित वुन् तथा वृष् प्रत्ययो से पर अण् प्रत्यय को इकागम होता है ।

अगनीध — अगनीध शब्द से 'शरण गृह' अर्थ में अण् प्रत्यय तथा उत्तमो भतया समझनी चाहिए ।

समिधाम् — आगमविशेष अर्थ में समिध शब्द से वेण्यण् प्रत्यय होता है ।

रथाद्य् — यद्यपि रथ शब्द में इदमर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

रथे — रथ, सोना तथा हल शब्द से यत् प्रत्यय के विधान में नष्टमविधि समझनी चाहिए ।

पत्र — वाहनवाचकशब्दपूर्वक रथ शब्द से अण् प्रत्यय होता है ।

पत्राध्वर्युः — यद्यपि रथ वाहनवाचक शब्द तथा अध्वर्यु एव परिपद शब्दों से इदमर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

पत्राद्य् — वाहनवाचक शब्दों से वात् (चरवाच) अर्थ में भी अण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हल — यद्यपि मय हल तथा सौर शब्दों से इदमर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

द्रन्द्वात् — दन्द्वात् शब्द से इदमर्थ में वुन् प्रत्यय होता है वर तथा मैथुनिक के प्रत्ययार्थ-विशेषण होने पर ।

(१) गार्दभरथमित्येतस्याग्रे रामभरणम् । छ परत्वाद् बाधने इत्यधिकनेतस्मिन् पुन्यके ।

विशेषणयोः । अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद् वाधते । वरे तावत्-(१)वात्रप्यसालङ्काय-
निका, काकोल्लिका । मंथुनिकायाम्—अत्रिभरद्वाजिना, सुस्तल्लुशिकिका, विवहन्मैथु-
निका । यस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गा (२) । छरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ दवासुरम् । रासोऽसुर चरम् ॥

गोत्रचरणाद् जुन् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणाच्चिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो जुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद् वाधते । गोत्रात्तावत्-ग्लौघुकायनकम्, औपगाव-
कम् । चरणाद्धर्मानाययोरिष्यते-काठकम्, कालापकम्, मोदकम्, पंपलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वन्यजिज्ञामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वन्यजिज्ञामणाद् इज्जन्ताश्च प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य जुनोऽपवादः । छयोपग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥
तेन वंप्रधाध्यासस्य च भवति । अज्जन्तात्-वेद सघ, वेदोऽङ्ग, वेद लक्षणम्,
वेदो घोष । यज्जन्तात्-गार्गं सघ, गार्गोऽङ्ग, गार्गं लक्षणम्, गार्गं घोष । इज्जन्तात्-
दाक्ष सघ, दाक्षोऽङ्ग, दाक्ष लक्षणम्, दाक्षो घोष । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षण
लक्षणभूतस्यैव बिहूतून स्वस्य, यथा—विद्या विद्यानाम् । अहस्तु गवादिस्त्रोऽपि गवादीना
स्य न भवति । निष्करण डीत्यर्थे पुपञ्जावप्रतिषेधार्थं च । वेदी विद्याऽस्य वेदीविद्या ॥

शाकलाद् वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दान् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । जुनोऽपवादः । शाकलेन शोचनधीयते शाकला । तेषां संघः शाकला,
शाकलकः । शाकलोऽङ्ग, शाकलककोऽङ्ग । शाकल लक्षणम्, शाकलकं लक्षणम् ।
शाकलां घोष, शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवद्भृचनटाज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ता, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शठरेभ्यो न्यः प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । जुनणोरपवादः । चरणाद्धर्मानाययोः, तत्साह-
चर्यान्तशब्दादपि धर्मानाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा
छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । वाहवृष्यम् । नाज्यम् । अन्यत्र छान्दोग
कुलमिष्यादि ॥

वैरे—परन्तु वैर के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर भी देवाक्षर आदि शब्दों से जुन् प्रत्यय का
प्रतिषेध समजना चाहिए ।

गोत्र—गोत्रवाचक तथा चरणावाचक शब्दों से इदमर्थ में जुन् प्रत्यय होता है ।

संघाङ्ग—संघ, अङ्ग तथा लक्षण के प्रत्ययार्थ-विशेषण होने पर यजन्त तथा इज्जन् प्रातिपदिक
से इदमर्थ में अज् प्रत्यय होता है ।

घोष—दश घोष शब्द का भी ग्रहण करना चाहिए ।

शाकलाङ्गा—संघ आदि के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर शाकल शब्द से इदमर्थ में विकल्प से
अज् प्रत्यय होता है ।

छन्दो—छन्दोग आदि शब्दों से इदमर्थ में न्य प्रत्यय होता है ।

(१) वात्रपेति पाठान्तरम् ।

(२) वैरस्येत्वारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्त कचिन्न इत्यने ।

न दण्डमाणवान्तवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवा, अन्तेवासिन शिष्या, तेष्वभिधेयेषु तुन्
यो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते, तेन तुन्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकवा
'माणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षा । माहका ॥

रैवतिकादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्च, प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येनस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता
तत् पूर्वण तुन्नि प्राप्तौ लुबिधानार्थं वचनम् । रैवतिकीय । स्वापिस्त्रीय । रैवतिक ।
पितृ । क्षेमवृद्धि । गौरग्रन्थि । औदमेयि । औदवाहि । वैजवापि । रैवतिकादि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्मात्राभ्यामण प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये ।
प्रबुजोऽपवाद, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जल । हास्तिपद ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकस्येकलोपश्च प्रत्ययो भवति तस्यधियोनेन चैकलोप,
पदमित्येतस्मिन् विषये । चरणबुजोपवाद । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो,
। चरणाद्धर्माभापयो ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति पठोत्तमार्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रबु-
जस्थान्तर विकार । किमिदोदाहरणम् ? अप्राण्यासुदात्तमवृद्ध यस्य च नाम्यस्र
तेपद प्रहणम् । अरमनो विकार आरम । आरमन । अरमनो विकार इति टिलोप
श्चिक । भास्मन । मार्त्तिक । निस्त्वरंणादात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचन
पित्रनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्भावो न भवति—हाल, सैर ॥

अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः इत्येभ्यः पठोत्तमार्थोऽवयवे यथाविहित प्रत्ययो भवति,
काराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽत्र वक्ष्यति—कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कपोत ।
यूर । तंसिर । ओपध्विभ्य—मीर्व काण्डम्, मीर्व भस्म । वृक्षेभ्य—कारीर काण्डम्,
रीर भस्म । इत उत्तरे प्राण्या प्राण्योपधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवति(१), अन्ते-

न दण्ड—दण्डप्रधान माणव तथा शिष्यो के अभिधेय इति पर गोत्रप्रत्ययान्ता मे तुम् प्रत्यय
मी होता है ।

रैवतिकादिभ्य—रैवतिक आदि शब्दों में इदमर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

कौपिञ्जल—कौपिञ्जल तथा हास्तिपद शब्दों से इदमर्थ में अन् प्रत्यय होता है ।

आथर्वणिक—आथर्वणिक शास्त्र में इदमर्थ में अण् प्रत्यय तथा इक का लोप भी हो जाता है ।

तस्य—पठोत्तमर्थ से विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने है ।

अवयवे—पठोत्तमर्थ प्राणिवचक, ओपधिवचक तथा वृक्षवचक शब्दों से अवयवार्थ न तथा
विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने है ।

(१) भवति इत्यप्राप्ते वृक्षशब्देन ननस्पतयोऽपि गृह्यन्ते । अथर्वणिक विकारोऽवय-
वो वा नैवमेष । वैष्णव । औदुम्बर । ओपधिवृक्षादादादयोऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल्या विकारोऽ-
वयवो वा ताम्बूल । गान्धूव । एभ्यो विकारावयवयोर्भवति इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

भ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यविक्रियते "तस्य विकारः," "अवयवे च प्राण्योपधि-
भूतेभ्यः" इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशी हि तौ ॥

वित्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

चित्त्व इत्येषमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमञ्ज-
मयटोरपवादः । वित्त्वस्यावयवयो विकारो वा वैत्त्वः । गवेऽपुकात्पदोऽयं पठ्यते, तत्तः
कोपघादेव तिङ्गे मयट्वाधनार्थं प्रष्टव्यम् । वित्त्वः । ग्रीहि । काण्डः । मुद्गः । मसूरः । गोभूमः ।
इक्षुः । वेणुः । गवेऽपुका । कर्पासी । पाटली । कर्कण्डूः । कुटीरः । वित्त्वादिः ॥

कोपघाच्च ॥ १३७ ॥

कुरारोपघात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः ।
अजोऽपवादः । तर्कु-तावर्कचम् । तिचिटीक-तैचिटीकम् । माण्डूकम् । दाडूरुकम् ।
माधूकम् ॥

अपुज्जुत्तुनोः पुक् ॥ १३८ ॥

अपुज्जुत्तुत्तुदाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, उत्तस्त्रियोनेन तस्योः पुमागमो भवति ।
ओरभ्योऽपवादः । अपुणो विकारः । आपुपम् । जातुपम् । अप्राण्वादिस्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उचर्णान्ताप्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोऽपवादः ।
अनुदात्तादेरन्यविद्दोदाहरणम् । देवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोऽपवादः ।
वाक्षिथम् । कापिथम् । माहिथम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकयोः वाऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पाला-
शम् । खादिरम् । पावसम् । उभयत्र विभक्त्यम्—पलाशखदिरादिपलाशपादपानामनु-
दात्तादिस्वाच्चाप्राप्तेभ्येपामप्राप्ते । पलाशः । खदिरः । क्षिप्तपाः । स्पन्दनः । करीरः । शिरीषः ।
ययासः । विकट्टतः । पलाशादिः ॥

शम्पाष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाद् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोऽपवादः । शामीलं
भस्म । शामीली लुक् ॥

वित्त्वादिभ्यः—वित्त्वा आदि द्वयोः से विकारं तथा अवयव अर्थौ में अण् प्रत्यय होता है ।

कोपघाच्च—कुरारोपघात् शब्दों से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

अपु—अपु तथा जातु शब्दों से विकारार्थ में अण् प्रत्यय तथा उसे पुक् का आगम हो जाता है ।

ओरञ्—विकार तथा अवयव अर्थों में उचर्णान्ताप्रातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है ।

अनु—अनुदात्तादि प्रातिपदिक से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

पलाशादिभ्यः—पलाश आदि प्रातिपदिकों से अण् अर्थों में विकार से अण् प्रत्यय होता है ।

शम्पा—शमी शब्द से उक्त दोनों अर्थों में टलञ् प्रत्यय होता है ।

मयद्बैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयद् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयो-
र्भाषाया विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अरुममयम् । आरुममम् । मूर्वामयम् । मूर्वम् ।
भाषायामिति किम् ? वैष्य एादिरो वा यूप स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ?
मौद्र सूय, कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृता-
वेव ? ये विशेषप्रत्यया “प्राणिश्चतादिभ्योऽन्न” इत्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यात्-
कपोतमयम्, कापोतम्, छोहमयम्, लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्या-
च्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषाया विषये नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत्-
आन्नमयम् । नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽऽरुमसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति ? पृक्काचो
नित्यं मयदमिच्छन्ति, तद्वेगेन क्रियते-रवङ्मयम्, सङ्मयम्, वाङ्मयमिति । शर ।
दर्भ । मृत् । कुटी । तुण । सोम । वल्गज । शरादि ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोश्चकारपुरीषेऽभिधेये मयद् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् ? गच्छं
यम् । पुरीष न विकारो न चावयवस्तस्येदं विषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसो-
र्यतं त्वयति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाद्विभक्त्यं मयद् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । पिष्टमय भस्म ॥

सज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे सज्ञाया विषये । मयदोऽपवादः । पिष्टकः ॥

ग्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ग्रीहिशब्दान्मयद् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । पिष्टवाचणोऽपवादः । प्रायिमयः
पुरोडाशः, ग्रीहमन्यद् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । तिल-

मयद् वा—भाषाविषयं ये भक्ष्य तथा आच्छादनं ते भिन्न विकार तथा अवयव अर्थां न प्रकृति-
मात्रं नैव मयद् प्रत्ययः होता इति विकल्पः ते ।

नित्यम्—भक्ष्याच्छादनभिन्न विकारावयवयव अर्थद्वयं ये वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिकं ते नित्यं मयद्
प्रत्ययः होता इति ।

गोश्च—गोश्च से पुरीष (विष्टा) अर्थे नैव मयद् प्रत्ययः होता इति ।

पिष्टाच्च—पिष्ट शब्द से भी विकारार्थे नैव मयद् प्रत्ययः होता इति ।

सज्ञायां—संज्ञाविषयं नैव पिष्ट शब्द से कन् प्रत्ययः होता इति ।

ग्रीहे—ग्रीह शब्द से पुरोडाशात्मक विकारार्थे नैव मयद् प्रत्ययः होता इति ।

असंज्ञायां—असंज्ञाविषयं नैव तिल तथा यव शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थां नैव मयद्
प्रत्ययः होता इति ।

मयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम्, यावक् । “यावादिभ्यः कन्” ॥

द्वयचञ्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकान्छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मायाया मयट्छन्दस्यप्राप्ते विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति । दर्भमय वासो भवति । शरमयं चर्हिर्भवति ॥

नोत्पद्बद्धविल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्पत्तः प्रातिपदिकाद् वद्धविल्वाद्याभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति । “द्वयचरञ्छन्दसि” इति ग्राहः प्रतिपिद्यते । मौञ्ज शिख्यम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्ध्नी बाल्यप्रथिता भवति । वेद्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । भूममयान्यभाणि । मत्तुमनिर्देशस्तद्वन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्वाद्य—वैणवी यद्विरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयट्तादीनामपवादः । तालं धनुः । चर्हिणम् । ऐन्द्राक्षिणम् ॥ तालाद्धनुषि(१) । बाहिण । इन्द्राक्षि । इन्द्राक्षः । इन्द्रायुधः । चाप(२) । रपामाकः । पीयूषः । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशाच्चद्वाचिन सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयट्तादीनामपवादः । द्वादको निष्कः । द्वादकं कर्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यद्विरियं द्वादकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽण् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजादीनामपवादः । अनुवाचदेरु विहित एव, परिसिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत्—कापोतम्, मापूरम्, तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः—राजतम्, सैलम्, लौहम् । रजतादिषु येऽनुदासादय पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽणि सिद्धे पुनर्वचन मयट्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच(३) । दारु । रोहितक । विभोतक । पीतदारु । सीम-दारु । त्रिकण्डक । कण्टकार । रजतादिः ॥

द्वयचः—द्वयच् प्रातिपदिके मे वेद मे विकारावयव अर्थो मे यवट् प्रत्यय होता है ।

नोत्पद्—उत्पत्तवान् प्रातिपदिक तथा यर्भ एव विल्व शब्दो मे मयट् नहीं होता है ।

तालादीदभ्य—ताल आदि शब्दो से विकार एवम् अवयव अर्थो मे अण् प्रत्यय होता है ।

जात—पुनर्वचनार्थक शब्दो से परिमाणार्थक विकार अर्थ मे अण् प्रत्यय होता है ।

प्राणि—प्राणिवाचक तथा रजत आदि शब्दो से विकार नया अवयव अर्थो मे अण् प्रत्यय होता है ।

(१) तालाद्धनुषि इत्यस्यामे-ताल्मयमन्यत्, नित्य व्रजेति मयट्—इत्यधिक कचिद् ।

(२) चर्गेति पाठान्तरम् ।

(३) नीचेति पाठान्तरम् ।

नितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अनित्येव । नदिति विकारावयवयोरर्थयो प्रत्ययवर्धः । त्रियो विकारावयवप्रत्यय-
स्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भ्यः प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरैव(१) । मयटोऽपवादः ।
'ओरञ्' । 'अनुदातादेशः' । 'पलाशादिभ्यो वा' । 'अभ्याष्टलण्' । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ।
'उष्ठाद्बुञ्' । 'एण्या ढञ्' । 'कंसीयपरशब्धयोर्यञ्जी' इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । देवदारवस्य
विकारोऽयस्यो वा देवदारवम् । दाधित्यस्य दाधित्वम् । पाण्यस्य पाण्यम् । शमी-
लस्य शमीलम् । कापोतस्य कापोतम् । औष्कस्य औष्कम् । ऐनेयस्य ऐनेयम् । कांस्य-
स्य कांस्यम् । पारशवस्य पारशवम् । नित इति किम् ? वैद्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति
किम् ? वैद्वमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

"प्राग्बतेष्टञ्" इत्यत्र आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया परिमाणाद्विहितस्ते विकारोऽतिदि-
श्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये ।
अणादीनामरथादः । सद्यः परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रुद्धिपरिमाणमेव । निष्केण
क्रीत नैष्ठिकम् । एवं निष्कस्य विकारो नैष्ठिकः । शतेन क्रीत दायम्, शतिकम् ।
शतस्य विकारः दायः, शतिकः । साहस्रम् । वति सर्वसाहस्यार्थः । "अक्षयवर्धपूर्वाद्
द्विभोर्लुगसंज्ञायाम्" इत्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रं, द्विसाहस्रम् । द्विनिष्कः,
द्विनैष्ठिकः ॥

उष्टाद् बुञ् ॥ १५७ ॥

उष्टाशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राग्यभोऽपवादः । उष्टस्य
विकारोऽयस्यो वा औष्टकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दाद्दूणाशब्दाच्च वा बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । औमकम् ।
औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राग्यभोऽपवादः । ऐनेय
मासम् । पुस्तकत्रयेण भवति-एणस्य मासमैणम्(२) ॥

नितश्च—भिरविकारावयवार्थकप्रत्ययान्त शब्द से विकारावयव अर्थों में ही पुन अन् प्रत्यय
होता है ।

क्रीत—परिमाणवाचक शब्दों से क्रीतार्थक प्रत्ययों की तरह विकारार्थक प्रत्यय भी होते हैं ।

उष्टाशब्द—उष्टा शब्द से विकार अयस्य अर्थ में औष्टक प्रत्यय होता है ।

उमोर्णयोर्वा—उमा तथा उर्ण शब्दों से विकार और अवयव अर्थों में विकल्प से बुञ् प्रत्यय
होता है ।

एण्या—एणी शब्द से विकार तथा अवयव अर्थों में ढञ् प्रत्यय होता है ।

(१) विकारावयवयोरित्येवेति पाठान्तरम् ।

(२) एणस्य मानम् ऐनेमित्यस्यामे-कोशादृष्टम् वक्तव्यं, कोशेय नाम मूल च इत्यधिक
कथितम् ।

गोपयसार्यत् ॥ १६० ॥

गोपय शब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे, यदस्त्वेष, यद्विषये नु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्वुशब्दात्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । ध्रुवयम् ॥

फले लुक ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरूपवत्तस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुभभवति । आमलक्या, फल-
मानलकम् । कुचलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च, पल्ल-
वितस्येव पल्लवः ॥

फल्हादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । फल्हादिभ्यः मातिपदिभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो
भवति । अजोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुभभवति । प्लासम् । नैद्यप्रोधम् ।
पल्ल । म्यप्रोध । अश्वध । इन्द्रदी । शिशु । कर्कशु(१) । वृहती(२) । फल्हादिः ॥

जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्ब्वात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः ।
अत्राणो विधानसामर्थ्यात्लुङ् भवति, अजस्तु भवत्येव-शाम्भवानि फलाणि
जम्बुनि वा ॥

लुप च ॥ १६६ ॥

लोपेय । जम्ब्या । फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुभभवति । युक्तवद्भावे विशेषः ।
जम्ब्वा । फल जम्बू फलम् । जम्बु फलम् । जम्बवमिति वा । छलुप्रकरणे फल-
पाकशुषामुपसदयानम् ॥ ग्रीहयः । यक्षा । मापा । मुद्रा । तिला । छलुप्रमूलेषु

गो—गौ तथा पयस् शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

द्रोश्च—द्रु शब्द से भी विकार और अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

माने—द्वु शब्द से मानात्मक विकारार्थ में वय प्रत्यय होता है ।

फले—विकारार्थक तथा अवयवार्थक प्रत्ययों का फलात्मक विकार की विवक्षा में लुक् हो
जाता है ।

फल्हादिभ्योऽण्—फल्हा आदि शब्दों से फलात्मक विकार और उदात्मक अवयव अर्थों में
अण् प्रत्यय होता है ।

जम्ब्वा वा—जम्बू शब्द से फलात्मक अवयवार्थक अर्थों में विकार से अण् प्रत्यय होता है ।

लुप—जम्बू शब्द से विहित फलावयवार्थक प्रत्यय का विकल्प से लुप् हो जाता है ।

छलुप्रकरणे—लुप् के प्रकरण में फल के पाक से सूखने वाले पदार्थों के वाचक शब्दों का भी
परिमर्श समझना चाहिए ।

पुष्प—पुष्पमूल के अभिधेय होने पर बहुत करके फलात्मकविकारार्थक प्रत्ययों का लुप्
समझना चाहिए ।

(१) नक्तु इति पाठान्तरम् । जम्बु-नक्तु इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) काय, तुरुह इत्याधिक कुञ्चितम् ।

बहुलम् ॥ मल्लिकाया पुष्पमल्लिका । नवमल्लिका(१) जातिः । विदार्या मूलं विदारी । अद्युमती । वृहती । न च भवति-पाटलानि पुष्पाणि, शाक्यानि मूलानि, वैद्यानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्या- फल हरीतकी । कोशा- तकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्त्युक्तवद्भावेनेत्यते, वचन त्वभिधेयवद्वयं भवति । हरीतक्या- फलानि हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शष्पण्डी(३) । बाढी । शोढी । श्वेतपाकी । भजुनपाकी । काला । श्यावा । ध्वाक्वा । गर्गरिका । कण्ट- कारिका । शेफालिका । (५) हरीतक्यादिः ॥

कंसीयपरशम्ययोर्यञौ लुक् च ॥ १६८ ॥

‘श्रावकीतावद्’-कसीय । ‘उपगवादिभ्यो यत्’-परशम्यः । कसीयपरशम्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्य विकार इत्येतस्मिन् विभक्ते, तत्तन्निर्वाणेन च कसीयपरशम्ययोरुभयवति । कसीयस्य विकार कास्यः । परशम्यस्य विकार पारशम्यः । प्रादिपदिकाधिकारादानुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशम्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवानि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च “यस्येति” लोपे कृते “इलस्तदिते” इति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति । ईतीनि तत्र वर्तन्ते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

हरीतक्यादिभ्यः—हरीतकी आदि शब्दों से विहित फलार्थक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।
कंसीय—कसीय तथा परशम्य शब्दों से विकारार्थ ने कमश्च यन् पवन् भन् प्रत्यय तथा प्रकृति का अन्यन्तोप भी हो जाता है ।

चतुर्थोऽध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) नवमल्लिका इति पाठान्तरम् ।

(२) नखररजनी इति पाठान्तरम् ।

(३) शष्पण्डी इति पाठान्तरम् ।

(४) शेफालिकेत्यस्यापि येषां च फलपाकनिमित्तं श्लेष पुष्पमूलेषु बहुलम् इत्यधिकम् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टम् ॥ १ ॥

“तद्वदति रथयुगप्रासद्वम्” इति वक्ष्यति । प्रागेवस्माद्वदतिसंशब्दनाथान् अर्थाननु-
क्रमिष्यामः । ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—“तेन दीव्यति खनति
जयति जितम्” इति—अचैर्दीव्यति आचिकः । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसख्यानम् । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । वाक्या-
देत्यप्रत्ययविधानम् । आहौ प्रभूतादिभ्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्यासिकः ।
क्रियाविशेषणाय प्रत्ययः । पृच्छतौ सुधातादिभ्यः । सुधातं पृच्छति सौस्नातिकः ।
सौस्त्रराजिकः । सौस्त्ररायतिकः । गच्छतौ परदारादिभ्यः । परदारान् गच्छति
पारदारिकः । गौस्तक्षिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो
भवति । अचैर्दीव्यति आचिकः । शालाकिकः । अत्रया खनति आत्रिकः । कौटालिकः ।
अचैर्जयति आचिकः । अचैर्जितमाचिकम् । शालाकिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्, अङ्गुल्या खनतीति
च । प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरेव विवक्षा क्रियाप्रधानत्वेऽपि वाक्यान्तरस्य । तद्वित्
स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धान संस्कारः । दध्ना संस्कृत दाधिकम् । शार्द्धवैरिकम् । मारिचिकम् । योगविभक्त्या
उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छब्दात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्ये-

प्राग्—‘तद्वदति’ अर्थे से पूर्व जिन अर्थों का उल्लेख किया जायगा उन अर्थों में ठक् प्रत्यय
होता है ।

ठक्प्रकरणे—ठक्-प्रकरण में ‘तदाह’ (ऐसा कहता है) अर्थ में माशब्द आदि से भी ठक्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

आहौ—‘आह’ (कहता है) अर्थ में प्रभूत् आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृच्छतौ—‘पृच्छति’ (पूछता है) अर्थ में सुस्नात आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

गच्छतौ—‘गच्छति’ (जाता है) अर्थ में परदारा आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

तेन—तृतीयासमर्थ शब्दों से ‘दीव्यति’ (कीजा करता है), ‘खनति’ (खोदता है)
‘जयति’ (जीतता है) तथा ‘जितम्’ (जीता गया) अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

संस्कृतम्—तृतीयासमर्थ शब्द से संस्कृत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

कुलत्थ—कुलत्थ तथा ककारोपध शब्दों से मरकुन अर्थ में ण् प्रत्यय होता है ।

तस्मिन् विषये । ठकोऽपवाद । कुलत्थै सस्कृतं कौलत्थम् । ककारोपधात्-तैत्ति-
दीकम्(१), दादभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते
इत्यर्थः । काटप्लवेन तरिति काटप्लविकः । औदुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छाट्ठञ् इत्यप्यस्यो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । इदं विशेषः ।
गोपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ७ ॥

नौद्वयाद् द्वयश्च प्रातिपदिकाद्वन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽ-
पवादः । नावा तरति नाविकः । द्वयश्च खल्वपि-षट्ठिकः, प्लविकः, बाहुकः ।
पकारः साहितिकः, नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्पात् पर्वादेर्भस्मादिभ्यः कुलीदिसूत्राच्च ।

आवसपाव कितरादेः पित पठेते ङगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्ष च यदस्य प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गती च
वर्तते । द्यूना चरति दापिकः । क्षमिकः । शाकटिकः ॥

आकर्पात् णल् ॥ ९ ॥

आकर्पात् णल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकार स्वार्थः ।
पकारो ङीष् । आकर्षणं चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थो
निकोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः षन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः षन् प्रत्ययो भवति भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः ।
नकारः स्वार्थः । पकारो ङीष् । पपिकः । पपिकी । अप्रिकः । अप्रिकी । पर्प । अश्वः ।
अश्वार्थः । रयः । जालः । म्यासः । म्यालः । पादः पञ्च । पदिकः । पर्पादिः ।

तरति—तृतीयासमर्थं शब्दो से 'तरति' (पार करता है, या तैरता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय
होता है ।

गो—गोपुच्छ शब्द से 'तरति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

नौ—नौ तथा द्वयन् प्रातिपदिक से 'तरति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

चरति—तृतीयासमर्थं प्रातिपदिक से 'चरति' (चलता है तथा जाता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय
होता है ।

आकर्पात्—आकर्ष शब्द से 'चरति' अर्थ में णल् प्रत्यय होता है ।

पर्पादिभ्यः—पर्प आदि शब्दों से 'चरति' अर्थ में षन् प्रत्यय होता है ।

धगणादुञ्च ॥ ११ ॥

धगणद्विद्वाहण प्रत्ययो भवति, चकारात् छन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टङ् प्रत्ययो । धगणेन चरति श्रोत्राणिकः, श्रागणिकी । टन्-धगणिकः, धगणिकः । श्राङ्गिरिभ्योऽन्यत्र वक्ष्यति, इकाराद्विद्वाहण च कर्त्तव्यं श्रागणिकापर्यनिति । तेन एव द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र संघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दण्डिकः । वेतनः । बाहु । अर्धबाहु । धनुर्दण्डः । जालः । वेतः । उपवेतः । श्रेयः । उपस्ति । सुख । लब्धा । प्रक्षि । उपनिषत् । उपवेयः । खड्गः । पादः । उपस्थानः । वेतनाक्षि ॥

वल्गकयविक्रयादुन् ॥ १३ ॥

वल्गकयविक्रयद्विद्वाहणं तृतीयासमर्थेभ्यो टन् प्रात्ययो भवति वीरतीत्येतस्मिन् विपये । टङ्कोऽपवादः । वल्गेन जीवति वल्गिकः । कयविक्रयग्रहणं सघातविगृहीतार्थम्—कयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दात्प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च जीवतीत्येतस्मिन् विपये । आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । हरतिर्विज्ञानप्रपञ्चे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औदुपिकः । उत्सङ्गः । उदुपः । उत्सवः । पितृकः । उत्सङ्गादि(१) ॥

भक्षादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥

भक्षेदेवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो भवति । भक्षया हरति भक्षिकः । भक्षिनी । भरतिकः । भरतिनी । भक्षा । भरण(२) । शीर्षभारः । शीर्षभारः । भसभारः । भसेभारः । भक्षादिः ।

धगणात्—धगण शब्द से 'चरति' अर्थ में टन् तथा छन् प्रत्यय होते हैं ।

वेतनादिभ्यः—तृतीयासमर्थ वेतन आदि शब्दों से 'जीवति' (जीता है) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

वल्ग—तृतीयासमर्थ वल्ग, कय, विक्रय तथा कयविक्रय शब्दों से 'जीवति' अर्थ में टन् प्रत्यय होता है ।

आयुधात्—तृतीयासमर्थ आयुध शब्द से 'जीवति' अर्थ में टन् तथा छन् प्रत्यय होते हैं ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः—तृतीयासमर्थ उत्सङ्ग आदि शब्दों से 'हरति' (हरन करता है या है जाता है) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

भक्षा—भक्षा आदि शब्दों से 'हरति' अर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

(१) उदप, पितृक पत्नी शब्दी अथ पुलकान्तरट्टिपिकी ।

(२) मारुच छत्रि पाठान्तरम् ।

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा छन् प्रत्ययो भवति ।
तेन मुरते प्रकृतेष्टक भवति । विवधेन हरति विवधिकः । विवधिकी । वीवधिक । वीव-
धिकी । ठक् खखपि-वैवधिक, वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पयि पठ्याहारे
च वर्तते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
कुटिलिकया हरति मृगो व्याध कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिक-
कर्मारः । कुटिलिका = कङ्कगतिः, कर्माराणांभायुधकर्षणी कोदमयी यद्विश्रोच्यते ॥

निर्वृत्तेऽक्षयतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षयतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षयतेन निर्वृत्तम् आक्षय्यतिक्रमम् । आनुग्रहतिकम् । अक्षयत । आनुग्रहत । जहा-
ग्रहत । पादस्वेदम् । कण्टकमेहन । गतागत । यातोपयात । अनुगत । अक्षयतादि ॥

वत्रेर्मन् नित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्त इत्येव । “द्वित्वं चित्र” इत्यर्थं चित्रशब्दो गृह्यते । वज्र्यन्ताक्षित्वं सम्प्रत्ययो
भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । डुपवच् पाके-पवित्रमम् । डुवप्-उन्निमम् । डुकृन्-
कृत्रिमम् । नित्यग्रहण इवातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन वज्र्यन्त नित्यं सम्प्रत्ययान्तमेव भवति,
विषयान्तरे न प्रयोज्यमिति । लभावप्रायशान्तादिसम्बन्धस्य ॥ पाकेन निर्वृत्त पाकि-
मम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययान्तिताभ्यां ककनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्त इत्येव । अपमित्ययान्तिताभ्यां यथास्तव्य कक् कन् इत्येती प्रत्ययो
भवतो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यक्रमः । यावितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकी-
भूतमभिन्नमित्यर्थः । वृष्णा संसृष्टं दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । पैपलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठक्कोऽपवादः । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽप्या ।
चूर्णिनो घाना ॥

विभाषा—विवध तथा वीवध शब्दौ से विकल्प मे ‘हरति’ अर्थ मे छ् प्रत्यय होता है ।

अण्—तृतीयासमर्थ कुटिलिका शब्द से ‘हरति’ अर्थ मे अण् प्रत्यय होता है ।

निर्वृत्ते—तृतीयासमर्थ अक्षयन् आदि शब्दों से निर्वृत्त (सम्पन्न) अर्थ मे ठक् प्रत्यय होता है ।

वत्रेर्मन्—तृतीयासमर्थ विवधप्रत्ययान्त शब्द से निर्वृत्त अर्थ मे नित्य मन् प्रत्यय होता है ।

भाव—भावप्रत्ययान्त शब्दों से इमम् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

अप—अपमिति तथा अयाचित शब्दों से यथाक्रम निर्वृत्त अर्थ मे कक् तथा कन् प्रत्यय होते हैं ।

संसृष्टे—तृतीयासमर्थ शब्द से संसृष्ट अर्थ मे ठक् प्रत्यय होता है ।

चूर्णादिनिः—चूर्ण शब्द से संसृष्ट अर्थ मे इनि प्रत्यय होता है ।

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

ससृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक्भवति । लवणं स्यात् । लवणं शाकम् । लवणा यवाग्नः । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्गमादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति ससृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । मौद्र ओदनः । मौद्री यवाग्नः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येष । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्वृतीयासमर्थेभ्यः उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दूष्णा उपसिक्त वाचिकम् । सौषिकम् । स्वारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनम् ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस्, सहस्, अम्भस् इत्येतस्मिन्स्त्वृतीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्तते औजस्विकः शूरः । साहसिः शीरा । अम्भसिः सौ मत्स्यः ॥

तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीयाः समर्थविभक्तिः । प्रति, अनु इत्येवम्पूर्वेष्व ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृत्तिरपमकः, तस्य कथं कर्मणा सम्भन्धः ? क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति । प्रतीपे वर्तते प्रातीपिकः । आम्बीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आमुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । ककारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—पारिपार्थिक ॥

प्रयच्छति गर्हम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थप्रयच्छतृतीयेतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, दक्षद्वितीयासमर्थं गर्हं चेतन्नर्तते । द्विगुणार्थं द्विगुण तादृश्यान्तःकृत्यम् । द्विगुण प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । बहुदेहं विभावो वक्तव्यः । वादुर्ध्विकः । प्रकृत्यन्तर वा वृत्तिपथो वृद्धिपथः । गर्हमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यपमर्णम् ॥

लवणात्—लवणं शब्दं से उत्पन्नं ससृष्टादिकं ठक् का लुक् हो जाता है ।

मुद्गमादण्—मुद्ग शब्द से उत्पन्न अण् में अण् प्रत्यय होता है ।

व्यञ्जनैः—व्यञ्जनासमर्थं व्यञ्जनवाच्य प्रातिपदिक से—उपसिक्त—अण् में ठक् प्रत्यय होता है ।

ओज—प्रातीयासमर्थं ओजस्, सहस् तथा अम्भस् शब्दों से वर्तते अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तत्—प्रतिपूर्वक तथा अनुपूर्वक २५, २७ तथा २८ शब्दों से वर्तते अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परिमुखात्—द्वितीयासमर्थं परिमुख शब्द से वर्तते अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

प्रयच्छति—निन्त्यर्थप्रतिपादक द्वितीयासमर्थ शब्दों में 'प्रयच्छति' (देता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

वृद्धे—वृद्धि शब्द से ठक् प्रत्यय तथा वृद्धि को वृद्धि आदेश देने हैं ।

कुसीददर्शकादशात् छन्दश्चौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गद्यमित्येष । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैका-
दशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददर्शकादशशब्दाभ्या यथासंख्यं छन्दः, छन्द इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
प्रयच्छति गद्यमित्यस्मिन् विषये । दशोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
दर्शकादशिकः । दर्शकादशिकी ॥

उच्छति ॥ ३२ ॥

नदिति द्वितीयासमर्थादुच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चदराणुच्छति
यादृक् । यथामागिकः । भूमौ पतितस्यैकंकस्य कणस्योपादानमुच्छः । कणानुच्छति
काणिक (१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

नदिति द्वितीयासमर्थाद्वक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाज रक्षति सामा-
जिकः । सानिदेशिकः ॥

शब्दददुरं करोति ॥ ३४ ॥

नदिति द्वितीयासमर्थाभ्या शब्दददुरशब्दाभ्या करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
शब्द करोति शाब्दिको वैयाकरणः । दार्ष्टुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

नदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहभ्यते । पक्षिणो हन्ति पक्षिकः । शाकु-
निकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य-मात्स्यकः, मैत्रिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः ।
मृग-मागिकः, हारिणिकः, सौकरिकः, सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दादिति द्वितीयासमर्थोत्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
परिपन्थं तिष्ठति परिपन्थिकश्चौरः । चकारी भिक्षुक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परि-
पन्थ इति परिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रद-
शोभापन्न-परिपन्थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विपवाञ्जतरेऽपि
प्रयोक्तव्यः ॥

कुसीद—निगद्यार्थं कुसीदं तथा दशैकादश शब्दो से 'प्रयच्छति' अर्थ में कमजोर शब्द तथा द्रव्य
प्रत्यय होने हैं ।

उच्छति—द्वितीयासमर्थ शब्दो से 'उच्छति' (उमीन पर गिरे पानी को चुनता है) अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

रक्षति—द्वितीयासमर्थ शब्दो से 'रक्षति' (रक्षा करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शब्द—द्वितीयासमर्थ शब्द तथा ददुर शब्दो से 'करोति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

पक्षि—द्वितीयासमर्थ पक्षिन्, मत्स्य तथा मृग शब्दो से 'हन्ति' (मारता है) अर्थ में ठक्
प्रत्यय होता है ।

परिपन्थम्—द्वितीयासमर्थ परिपन्थ शब्द से 'तिष्ठति' (ठहरता है) तथा 'हन्ति' अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

माथोत्तरपदपदन्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदाव्यतिपदिकात् पदवी, अनुपद इत्येतस्या च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । दण्डमार्थं धावति दण्डमाधिकः । शौक्कमाधिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दं पथिन्यर्थकः ।

आक्रन्दानुश्र ॥ ३८ ॥

आक्रन्दत्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्दत इत्याक्रन्दः, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावात् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति, चकाराहुक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्द धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपद यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपद गृह्णाति पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्ताविति नोक्तम्—यद्वत्पूर्वोन्मा भविति ॥

प्रतिकण्ठार्थल्लामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठावर्ल्लामशब्देनस्तदिति द्वितीयासमर्थो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठ गृह्णाति प्रतिकण्ठिकः । आधिकः । लाटामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थो चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवाया तादृष्टान्तमात्रे । धर्मं चरति धार्मिकः ॥ अर्थमार्थेति वक्तव्यम् ॥ आधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ङ्घ्रि ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् प्रतिपथस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति, चकाराहुक्च । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

माथोत्तर—माथशब्दोत्तरपदक प्रतिपदिको से, पदवी तथा अनुपद शब्दो से 'धावति' (चोढता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

आक्रन्दानुश्र—द्वितीयासमर्थ आक्रन्द शब्द से 'धावति' अर्थ में ङक् तथा ङक् प्रत्यय होते हैं ।

पदोत्तर—पदशब्दोत्तरपदक द्वितीयासमर्थ प्रतिपदिक से 'गृह्णाति' (ग्रहण करता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

प्रति—द्वितीयासमर्थ प्रतिकण्ठ, अर्थ तथा लामा शब्दो से 'गृह्णाति' अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

धर्मम्—द्वितीयासमर्थ धर्म शब्द से 'चरति' (अनुष्ठान करता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

अर्थमार्थेति—अर्थशब्द से उक्त अर्थ में ङक् प्रत्यय समझना चाहिये ।

प्रतिपथम्—द्वितीयासमर्थ प्रतिपथ शब्द से 'पथि' (जाता है) अर्थ में ङक् तथा ङक् प्रत्यय होते हैं ।

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ट प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते, न सप्रधारणा । समवायानिति बहुवचन स्वरूपः किं निरासायम् । समवैति-आगत्य तदेकदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति सा वाचिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । सात्त्विकः ।

परिपदो ण्यः ॥ ४४ ॥

परिपदो(१) ण्य प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः परिपद् समवैति परिपद्य ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशाब्दाद्वा ण्य प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः पदे सोऽपि भवति । सेना समवैति सैन्य, सैनिक ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्या पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्या तदिति द्वितीयासमर्थेभ्या पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्राग्य भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम्, न तु रुद्धार्थम् । ललाटं पश्यति ललाटिकं सेवकः । कुक्कुटिको भिक्षुः । सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे इत्येत, तदने ललाटदृष्टेनैव सेवकस्य स्वामिनः प्रायशुपरलेप-कार्येष्वनुपस्थापित लक्ष्यते । ललाटिकं सेवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते देहाद्यात्पतया हि भिक्षुरभिक्षितरदि पादभिक्षेपदेशे चतु मयस्य गच्छति, स उरस्य कुक्कुटिक इति(२) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति पृथीसमर्थे धर्ममित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमचारयुक्तमित्यर्थः । शुक्लतालाया धर्म्यं सौक्लतालिकम् । आरुरिकम् । आपणिकम् । गीरिमिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः । ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यां ण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः महिष्या धर्म्यं महिष्यम् । प्राजावतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । बिलेपिका । भक्षेपिका । पुराहित । मणिपाली । अनुचारकः । होतृ । यज्ञमान । महिष्यादिः ॥

समवायान्—द्वितीयासमर्थे ममसाववाक शब्दो से 'समवैति' (एकन होता है) अर्थ ठक् प्रत्यय होता है ।

परिपद्—द्वितीयासमर्थे परिपद् शब्द से 'समवैति' अर्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

सेनाया वा—द्वितीयासमर्थे सेना शब्द से 'समवैति' अर्थ में विद्वदने से ण्य प्रत्यय होता है । संज्ञायाम्—महाविषय में द्वितीयासमर्थे ललाट तथा कुक्कुट शब्दो से ठक् प्रत्यय होता है । पश्यति (देखता है) अर्थ में ।

तस्य—पञ्चमसमर्थे शब्द से 'धर्म्य' (न्याय्य) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अण्—पृथीसमर्थे महिषा आदि शब्दो से धर्म्य अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) परिपदो ण्य इत्यस्वासे परिषादभ्यस्तस्मिन्निधायिकरने किं इत्यधिक कश्चिद ।

(२) कोकूटेक इत्यस्वासे-नदयमभिधेये नियम संज्ञाग्रहणेन किरते, कुक्कुटी वाग्मिकवेति कश्चिद ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्ताप्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औदगात्रम् । अनराच्चेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यां नारी । विशसितुर्दलोपश्च । विशसितुर्धर्म्यं वैशसम् । विभाजयितुर्गणिलोपश्च । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिप्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येय । पट्टीसमर्थोद्वक्तव्य इत्येतस्मिन् नञ् ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीतेऽनेनेत्येवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुक्लशालाया अवक्रयः, सौदकशालिकः । आकरिक (१) आपणिक । गौलिमकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिः क्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमात्तमार्थद्वयेति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमात्तमर्थं पण्यं चेत्तद्वति । अपूर्णः पण्यमस्य आपूर्णिकः । सापूण्डिकः । सौदण्डिकः । पण्यमिति विशेषणे तद्वित्तवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । श्वरे विशेषः । लवण पण्यमस्य लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः घृन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशरा पण्यमस्य किशरिकः, किशरिकी । नरदिकः, नरदिकी । किशर । नरश्च । नलश्च । सुमङ्गलः । तगरः । गुण्डुलः । वशीरः । हरिद्रा । हरिद्रामणी । किशरादिः ॥

शकालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शकालुशब्दाद्व्यतरस्या घृन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विशेषे । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शकालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शकालु पण्यमस्य शकालुकः, शकालुकी, शकालुक, शकालुकी ॥

ऋतोऽञ्—पट्टीसमर्थं ऋकारान्त प्रातिपदिक से धर्म्यं अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

नराच्चेति—नर शब्द से भी अञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विशसितु—विशसितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा आगमीभूत इट् का लोप भी समझना चाहिए ।

विभाजयितु—विभाजयितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा गिलोप भी समझना चाहिए ।

अवक्रय—पट्टीसमर्थं प्रातिपदिक से अवक्रय अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तदस्य—पण्यप्रतिपादक प्रथमात्तमर्थं शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

लवणाट्ठ—पण्य स्थानीय लवण शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

किशरादिभ्यः—पण्य-स्थानीय किशर आदि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में घृन् प्रत्यय होता है ।

शकालुन—पण्य-स्थानीय शकालु शब्द से षष्ठ्यर्थ में विकल्प से घृन् प्रत्यय होता है ।

(१) आन्तरगात्रिक इति पाठान्तरम् ।

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

नदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्वचति । शिल्पं कौशलम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक । पाणविक । वैगिक । मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वितवृत्तावर्तभवति ॥

मर्दङ्गकशर्करादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मर्दङ्गकशर्कराशब्दाभ्यामन्यतरस्यामन् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पचे सोऽपि भवति । मर्दङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक । मादङ्गिक । शार्शर । शार्शरिक ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वचति । अस्ति प्रहरणमस्य आसिक । मासिक । चामिक । धानुक् ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विसंयः । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टयोरीकक् ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । शक्ति प्रहरणमस्य शार्कीक । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थम्योऽस्ति नास्ति विष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति पष्ठवर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वचति । अस्ति मतिरस्य आस्तिक । नास्ति मतिरस्य नास्तिक । वैष्टिक । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिक । तद्विपरीतो नास्तिक । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स वैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भवति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनमामर्थाद्वा आख्याताद्वावपाद्य प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पम्—

प्रथमासमर्थं शिल्प-स्थानीय शब्दों से पष्ठवर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

मर्दङ्गक—शिल्पस्थानीय पदार्थवाचक मर्दङ्गक तथा शर्करा शब्दों से विकल्प से पष्ठवर्थ में जग् प्रत्यय होता है ।

प्रहरणम्—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक प्रथमासमर्थ शब्दों से पष्ठवर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परश्वधाट्—प्रहरणस्थानीयपदार्थवाचक परश्वध शब्द से ठञ् तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

शक्ति—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक शक्ति तथा यष्टि शब्दों से पष्ठवर्थ में ईकक् प्रत्यय होता है ।

अस्ति—प्रथमासमर्थ मतिप्रतिपादक अस्ति, नास्ति तथा दिष्ट शब्दों से पष्ठवर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शीलम्—स्वभावप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से पष्ठवर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

साममर्थं शीलं चेत्तद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपमद्यं शीलमस्य आपूपिकः ।
शास्त्रुलिकः । मौदिकिकः । भक्षणक्रिया तद्विज्ञेयं च शीलं तद्वितवृत्तमन्तर्भवति ॥

छात्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्-
विषये । ठकोऽपवादः । छात्रं शीलमस्य छात्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्व-
वहितस्तत्छिद्रावरणप्रवृत्तरक्षुप्रशीलः शिष्यरक्षात्रः । रथाश्वोऽथ पश्यते, स उपसर्ग-
पूर्वाऽथ गृह्यते—आस्था, सस्था, अवस्थेति । छात्रः जुमुचा । शिष्याः पुरोहः । स्थाः पुरा ।
उपर्यानः श्रपिः । कर्मन् । विश्रवाः । तपस् । सत्यः । अनृतः । शिविका । छात्रादिः ॥

कर्माध्ययने घृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासर्थादस्येति पष्ठमर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं कर्त्तुं चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषये भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐका-
न्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य “तद्वितार्थ” इति समासः ।
तत्रश्च ठक् प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति । यस्या-
ध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्त्रलिप्तमपवादरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिकः
इति । एव द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वच् पूर्वपद यस्य तस्माद् बह्वच्पूर्वपदाप्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्ता-
न्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । षण्दशान्यिकाः अथ
जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्यं योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यस्य करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठमर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थार्थं भवितव्यम्, तत्र कथं
पष्ठमर्थं प्राययो विधीयते ? एकं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणासो भविष्यति । अपूप-
भक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । शास्त्रुलिकः । मौदिकिकः । हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्ता-
वन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
तच्छेरीयते नियुक्तम् । नियोगेनाध्यभिवारेण दीयत इत्यर्थः । अध्यभिचारो नियोगः ।

छात्रादिभ्योः—श्रीकप्रतिपादक छात्र आदि शब्दों से पष्ठमर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

कर्माध्ययने—प्रथमासमर्थ शब्दों से ‘अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्’ (अध्ययन के विषय में इसका कार्य समाप्त हुआ) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

बह्वच्—अनेकान् पूर्वपदक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से ‘अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्’ अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

हितम्—हितभक्षणीयपदार्थप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से पष्ठमर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तदस्मै—नियतदीयमानपदार्थप्रतिपादक शब्दों से चतुर्थ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आप्रभोजनिकम् । आपूपिकम् । शाण्डुलिकम् । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकम् ॥

श्राणामासौदनशब्दाद्व्या टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्

२. अर्थः । टकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो दीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिक, श्राणिकी । मासौदनिक, मासौदनिकी । ननु च ठनेव कस्माद्वोच्यते, नह्यत्र टनटिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मासौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृत्त्यभासो विशेष — 'सौदनिक', 'सौदनिकी' ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्या तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये । टकोऽपवादः । पञ्च सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भाक्त, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शूल्कशालाया नियुक्तं शूल्कशालिक । आधरिकः (१) । आपणिक । गौश्मिकः । दोवारिकः ॥

अगारान्तादुठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्ताप्रतिपदिकादुठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये । टकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो देवागारिक । कोष्ठागारिक । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेयेव । सप्तमीसमर्थान्देशवाचिनः प्रतिपदिकादकालवाचिनः प्राध्यायिष्वभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ सात्वेन प्रतिपिदौ तावदेशकालदाश्वेनोच्येते, तत इदं प्रत्ययविधानम् । रमशानेऽधीते रमाज्ञानिक । जानुपथिक । अकालात्—चतुर्दश्यामधीते चानुर्दशिक, आमावास्यिक । अदेशकालादिति किम् ? सूत्रेऽधीते, पूर्वाह्णेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेयेव । कठिनशब्दान्ताः सप्तमीसमर्थान् प्रस्तारसंस्थावशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थः । व्यवहारः क्रियातत्त्वम्, यथा लौकिकव्यवहार इति ।

श्रागा—नियतदायमानशब्दप्रतिपदिक श्रागा तथा मासादन शब्दो न चतुर्थ्यर्थे न टिठन् प्रत्यय होता है ।

भक्तात्—नियतदायमानार्थक नक् शब्द ने चतुर्थ्यर्थ में विकल्प में अप् प्रत्यय होगा है ।

तत्र—ननमालनार्थं ऊर्ध्वं ले नियुक्त अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अगारान्तात्—सप्तमीसमर्थ अगारशब्दान्त प्रातिपदिक से नियुक्त अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अध्यायिनि—अध्ययनप्रतिषिद्ध सप्तमीसमर्थ देश तथा काल के अभिधायक शब्दों में अव्याधौ (पठनेवाला) के अभिधेय होने पर ठक् प्रत्यय होगा है ।

कठिनान्त—सप्तमीसमर्थ कठिनशब्दान्त, प्रस्तार तथा संस्थान शब्दों से 'व्यवहरति' (व्यवहार करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) आन्तरिक इति पाठान्तरम् ।

२६ का०

वशकठिने व्यग्रहरति वाशकठिनिका । वाग्र'कठिनिक' । प्रास्तारिकः । सास्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्समीपसमर्थाद्वासतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रतो निकटवासस्यैवायं विधिः । अतएवकेन भिक्षुणा ग्रामाच्छोरे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति नैकदिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ठल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्समीपसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठल् प्रत्ययो भवति । छकार स्वराय । पकारो ङीपर्थः । आवसथे वसति आवसथिकः, आवसथिकी । ठका पूर्णोऽध्वि, अतः परमन्थः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राप्तिवाद्यत् ॥ ७५ ॥

'तद्धमे हितम्' इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्विषयशब्दजायानित ऊर्ध्वमनुष्कमिध्यासो यत्प्रत्ययपरतैः अधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—'तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम्'—इध्, युग्, प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तद्विति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वदतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । रथ वदति रथ्यः । युग्, प्रासङ्ग्यः । 'रथसीतादळेभ्यौ यद्विधी' इति तदन्तविधुप-सवधानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

पुरो यद्वदको ॥ ७७ ॥

तद्वदतीत्येव । डर् इत्येतरमाद् द्वितीयासमर्थाद्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् डक् इत्येते प्रत्ययौ भवताः । पुर वदति पुर्यः, धोरेयः ॥

खः सर्वपुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वदतीत्येव । सर्वपुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपुरा वदति सर्वपुरीण । स्त्रीलिङ्गे व्याप्ये सर्वपुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः—उत्तरपुरीणः, दक्षिणपुरीणः ॥

एकपुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वदतीत्येव । एकपुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वदतीत्येतस्मिन्नर्थे एः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पदे लुगिधीयते । एकपुरा वदति एकपुरीणा, एकपुरः ॥

निकटे—समीपसमर्थं निकटं शब्दं से 'वसति' (निवासं करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

आवसथान्—समीपसमर्थं आवसथं शब्द से 'वसति' अर्थ में ठल् प्रत्यय होता है ।

प्राग्—'हितम्' इस अर्थ के निर्देश से पूर्व-यत् प्रत्यय का अधिकार है ।

तद्वदति—द्वितीयासमर्थे रथ, युग तथा प्रासङ्ग्य शब्दों से 'वदति' (वहन करना है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

पुरो—द्वितीयासमर्थं पुर शब्द से 'वदति' अर्थ में यत् तथा डक् प्रत्यय होने हैं ।

खः—द्वितीयासमर्थं सर्वपुरा शब्द से 'वदति' अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

एक—द्वितीयासमर्थं एकपुरा शब्द से 'वदति' अर्थ में ख प्रत्यय भी होता है और उत्तरा

हो जाता है ।

शकटादण ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटः वहति शकटो गौ ॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलः वहति हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञाया ज्ञ्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । ज्ञनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्सहा गम्यते । ज्ञनी वहति ज्ञ्या = ज्ञामातुर्बयस्या । सा हि विवाहादिषु (१) नामानृतसमीपं प्रापयति । ज्ञनी वधूरुच्यते ॥

विध्यस्य धनुषा ॥ ८३ ॥

तदिनि द्वितीयासमर्थाद् विध्यस्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदनुष्करणं भवति । पादौ विध्यन्ति यथा शर्करा । ऊरुष्या कण्टका । अधनुषेति किम् ? पादौ वेद्यन्ति धनुषा । नञ्जमर्थवाङ्मन्त्रिधानास्य प्रत्ययो न भवति, नहि धनुषा यद्यङ्गुले विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते ? एवं तर्हि धनुष्यतिपक्षेन व्यञ्जनक्रिया विरोध्यते-पक्षा धनुष्करणं न सम्भाष्यते इति । तेनेह न भवति-चौर विध्यति, शत्रु विध्यति इवदन्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तमन्त्रम्, तेन द्वितीया समर्था विमक्तिरुच्यते ॥

अन्नाणः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थादलब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा भान्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे कप्रत्ययो भवति । वशः गतः वश्यः । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

शकटादण्—द्वितीयासमर्थः शकटः शब्दः से 'वहति' अर्थे में ण् प्रत्यय होता है ।

हल—द्वितीयासमर्थः हल तथा सीर शब्दों से 'वहति' अर्थ ठक् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—द्वितीयासमर्थः ज्ञनी शब्दः से 'वहति' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से सहा को प्रतीति हो ।

विध्यति—द्वितीयासमर्थः शब्दः से 'विध्यति' (वेचन करता है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है । यदि धनुष वेचन का करण न हो ।

धनगणम्—द्वितीयासमर्थः धन तथा गण शब्दों ने लाभकर्ता अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

अन्नाणः—द्वितीयासमर्थः अन्न शब्द ने लाभकर्ता अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

वशम्—द्वितीयासमर्थः वश शब्द से गत (प्राप्त) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) विवाहादिष्विति पाठांतरम् ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदगन्दाग्रयमासमर्थो दृष्टार्थोपाधिकादस्मिन्नि सप्तमर्थं यः प्रत्ययो भवति । पद दृष्टमस्मिन् पद कर्तृम् । पद्याः पांसवः । शक्यार्थं कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पद द्रष्टु प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद कर्तृम् । कर्तृमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ।

मूलमस्यावहि ॥ ८८ ॥

मूलसन्दाग्रयमासमर्थोदावर्तित्येव (१) गुणकादस्तेति पदार्थे प्रत्ययो भवति । मूल-मेवाभावर्हि मूल्या मापः । मूल्या मुद्राः । 'बृह उद्यते', येषां मूलमाश्रित्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः = सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञाया विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुत्रागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि धावमिष्यते । वा धेनुसप्तमर्थाय ऋणप्रदानादोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतबुध्मेति पस्या प्रसिद्धिः । धेनुष्या भवते इदमि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऽप्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव द्वतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दावर्णायासमर्थोऽस्युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽप्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्त गाहपत्योऽस्मिन् । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति, तत्र सजाऽधिकाराद्विघटनजनित्विति ॥

नौषयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्त्वार्यतुल्यग्राप्य-

यद्धधानाम्यसमसमितसम्मिसेषु ॥ ९१ ॥

नावाविभ्योऽष्टम्या शब्देभ्योऽष्टम्येव तार्पादिष्वर्थेषु यथासंख्य यत् प्राप्यो भवति । प्राप्यार्थद्वारेण द्वतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्प नाप्यमुद्रकम् । नाप्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । ययसा तुह्यो ययस्यः सराः । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेव ययसा तुह्ये शक्यो न भवति । धर्मेण प्राप्य धर्मम् । ननु च 'धर्माद्विनपेते' इति यययमागेनैव सिद्धम् ? नेतद्वरित । धर्मं यदनुवर्तते तद्धर्माद्विनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्माद्वैत्येव, कार्यविरोधित्याद्धर्मस्य । विषेण यद्धवो विषयः । विषेण यधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानागमं मूल्यम् । आनागममभिभवनीयम् । पडादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शीघ्रोच्यते । मूल्यं हि सगुणमूलं करोति । "घोरदुपपाद" इति यति प्राप्ते आनागममिति निपातनात् ऽयत् । मूलेन समो मूल्यः यत् । उत्पादनेन समामकक इत्यर्थः । सीतया समित सीत्य वैश्रम् । समित सगतमित्यर्थः । "शधर्षीशहलेभ्यो यद्भिभौ" इति तदन्त-

पदमस्मिन्—दृष्टार्थोपाधिक पथमासमर्थे पद शब्दं ते सप्तमर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

मूलम्—'भावर्हि' है उपाधि जिसकी धेरो मूल के नापक शब्द (उत्पादक) मूल्य (मूल) होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में 'धेनुष्या' यह निपातन है ।

गृहपतिना—द्वतीयासमर्थे गृहपति शब्द ते संयुक्त गर्भ में यत् प्रत्यय होता है ।

नौषयो—द्वतीयासमर्थे नौ आदि नाठ शब्दों से कर्मज्ञ, तार्प आदि आठ अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) इत्येवमुपाधिकादिति पाठान्तरम् ।

विधिरपीप्सते—परमसीत्यम्, उत्तमसीत्यम्, द्विसीत्यम्, त्रिसीत्यम् । तुल्या संमितं तुल्यम् । समित समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुल्या परिच्छिन्नन्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेते इत्येतस्मिन् न्त्यर्थे यप्रत्ययो भवति । धर्मादनपेते धर्म्यम् । पथ्यम् । न्यत्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दश्चातृतीयासमर्थाच्चिमित इत्येतस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितरक्षदक्षः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । ह्रस्वापर्यायरश्चन्द शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥

उरश्चातृतीयासमर्थाच्चिमित इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उरसा निर्मिते श्रीरस, पुत्र, उरस्यः पुत्रः । यज्ञाधिकाररक्षिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पञ्चीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो वंशः । हृद्य वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति—हृदयस्य प्रिय पुत्र इति ॥

वन्धने चर्पो ॥ ९६ ॥

हृदयस्योपेक्ष । वन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणशुद्धिग्रहणम्, वद्धपते येन तद् वन्धनम् । हृदयशब्दात् पञ्चीसमर्थात् वन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । ऋषिवैदो गृह्यते । हृदयस्य वन्धनमपि हृद्यः । परहृदय येन वद्धपते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणकल्पकर्षेण ॥ ९७ ॥

मनादिव्यञ्जित्वः । शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिव्यञ्जेषु यथातन्त्र्य यप्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या पञ्ची समर्थविभक्तिः । मत ज्ञानम्, तस्य करण प्रत्ययः, भावः साधनं वा । जनस्य जलपो जन्म । हलस्य कर्पो हव्यः, द्विहव्यः, त्रिहव्यः । कर्षेण कर्षः, भावः साधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रन्ति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति । सामसु साधु धर्म—पञ्चमीसमर्थं धर्मं, पवित्रं, अर्थं तथा न्यायं शब्दो से अत्रपेते अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—तृतीयासमर्थं छन्दश्च शब्द से निर्मित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
उरसोऽण्—तृतीयासमर्थं उरश्च शब्द से निर्मित अर्थ में यत् तथा यत् प्रत्यय होता है ।
हृदयस्य—पञ्चीसमर्थं हृदय शब्द से प्रिय अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
वन्धने—पञ्चीसमर्थं हृदय शब्द ॥ वशीकारक वेद अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
मतजन—पञ्चीसमर्थं मत, जन तथा हल शब्दों से कमशः करण, जल्प तथा कर्ष (जोतना) अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।
तत्र—सप्तमीसमर्थं शब्दों से साधु अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

सामन्यः । वंशम् । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गुह्यते, नोपकारकः । तत्र हि परत्वात् "तस्मै हितम्" इत्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रतिजने साधुः प्रतिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐतृयुगीनः । सांयुगीनः । प्रतिजनः । इत्युगः । सयुगः । समयुगः । परयुगः । परयुगः । परस्ययुगः । अमुष्ययुगः । सर्वजनः । विश्वजनः । पञ्चजनः । महाजनः । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थं एव साध्यस्तत्र वचनाध्याक्कीति याच्यते ॥

भक्ताण्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दात् ण प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्ते साधुः भाक्, शक्तिः, भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिपदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिपद्वन्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । परिपदि साधुः पारिषयः । जगत्त्रयोऽप्यत्रैष्यते । तदर्थं योगक्षिभागाः क्रियते-परिपदः परिपदो णो भवति । परिषदि साधुः पारिषदः । ततो 'ण्य' परिपद इत्येव ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । कथापो साधुः काथिकः । वैकथिकः । विकथा । वितण्डा । कुट्टवित् । जनवादः । जनेवादः । वृत्तिः । सद्गुहः । गुणः । आधुर्गुहः । कथादिः ॥

गुहादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुहादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । गुहे साधुः गौहिक इष्टः । कौयमायिको मुद्रः । साधुको यवः । गुहः । कुवनायः । सक्तः । अप्रः । नासीद्वनः । इष्टः । वेणुः । संमामः । सघातः । प्रवासः । निवासः । उपवासः । गुहादिः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । हरे बिरोधः । सभायां साधुः सम्पः ॥

प्रतिजनादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं शक्तिजन आदि शब्दों से साधु अर्थ में खञ् प्रत्यय होता है ।

भक्ताण्यः—सप्तमीसमर्थं भक्त शब्द से साधु अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

परिपदो—सप्तमीसमर्थं परिषत् शब्द से साधु अर्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

कथादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं कथा आदि शब्दों से साधु अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

गुहादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं गुह आदि शब्दों से साधु अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

पथ्यतिथि—सप्तमीसमर्थं पथि, अतिथि, वसति तथा स्वपति शब्दों से साधु अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

सभायाः—सप्तमीसमर्थं सभा शब्द से साधु अर्थ में य प्रत्यय होता है ।

दृश्यन्दसि ॥ १०६ ॥

समादाब्दाद्दृष्ट प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये दृश्यन्दसि । यस्यापवादः ।
‘समेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम्’ ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दाच्चतुरिति सहस्रीसमर्थाद्
वासीत्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थः । समानोपाध्याय(१)
इत्यर्थः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सहस्रीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति ओकारश्चो-
दात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयित समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद् यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सहस्रीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । “विभा-
षोदरे” इति सूत्रेण यकाराद्दी प्रत्यये विवक्षिते प्राग्वहः समानस्य सभावः । समानोदरे
शयित सोदर्यो भ्राता । “ओ चोदात्तः” इति नानुवर्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेवेव । सहस्रीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये प्रत्ययो भवति । भणा-
दीना चादीना आपवादः । सति दर्शने वेऽपि भवन्ति, सर्वविधिना छन्दसि व्यभिचाराद् ।
मेध्याय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेरुच्छन्दोऽधिकारो भवाधिकारश्च,
“समुदाभ्याद् यः” इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां व्यण् ॥ १११ ॥

पाथ शब्दाच्चदीशब्दाच्च व्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः ।
पाथसि भवः पाथो वृषः । नाद्या मितो मे प्रत्ययः । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चान् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽप-
वादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा व्यङ्ग्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोत शब्दाद्विभाषा इत्यङ्ग व्यङ्ग्यौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ।

दृश्यन्दसि—सहस्रीसमर्थं समा शब्दः से वेदः में साधु अर्थः में दृ प्रत्ययः होता है ।

समान—सहस्रीसमर्थं समानार्थः शब्दः से वासी अर्थः में यद् प्रत्ययः होता है ।

समानोदरे—सहस्रीसमर्थं समानोदरः शब्दः से शयित अर्थः में यत् प्रत्ययः तथा प्रहृन्निगज
ओकार उदात्त हो जाता है ।

सोदराद् यः—सहस्रीसमर्थं सोदरः शब्दः से शयित अर्थः में यः प्रत्ययः होता है ।

भवे—सहस्रीसमर्थं शब्दो से भवार्थः में बी व प्रत्ययः होता है ।

पाथो—सहस्रीसमर्थं पाथम् शब्दः तथा पाथो शब्दो से भव अर्थः में व्यण् प्रत्ययः होता है ।

वेशन्त—सहस्रीसमर्थं वेशन्तः तथा हिमवद् शब्दो से भव अर्थः में अण् प्रत्ययः होता है ।

स्रोतसो—सहस्रीसमर्थं स्रोतस् शब्दः से भव अर्थः में विकल्पः से व्यङ्ग्य तथा न्य प्रत्ययः
होते है ।

(१) तीर्थछन्देनेह गुरुच्यने । सामानस्य समावृत्तौ यः इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

यतोऽपवाद । पक्षे सोऽपि भवति । स्रोतसि भवः स्रोतस्यः । इयद्भूतयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद् यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अनुस्रुता सगर्भः । अनुस्रुता सयूथः । यो नः सनुतः । सर्वत्र “समानस्य चन्दसि” इति समावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्राद् यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वमन्ने वृषभरुमियाणाम् । अजाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्राद् यन् ॥

अग्राद् यत् ॥ ११६ ॥

अग्राद् यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवप्रत्ययम् । किमर्थमिदं पावता सामान्येन वदितं पुनः ? “वच्छौ च” इति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा सा भूदिति पुनर्विधायते ॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अग्राद् यत् वच्छौ च प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्र्यम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारः “तुग्राद् यन्” इत्यस्यानुकर्णार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभाद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्राभाद् यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । समुद्रियाणा नदीनाम् । अत्रियस्यैव घोषः । अत्रियस्यैवापूर्वनिपातः, तस्य लक्षणस्य (१) व्यभिचारित्वात् ॥

वहिपि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । वहिपि दत्तम् । सप्तमीसमर्थाद् दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । वहिप्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् पक्षीसमर्थाद् भागकर्मणि चाभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोऽद्यः । कर्म क्रिया । यतो अर्थे दूतम् । दूतभागाः, दूतकर्म वा ॥

सगर्भः—सप्तमीसमर्थः सगर्भः, सयूथः तथा सनुतः शब्दौ से भव अर्थे में यन् प्रत्यय होता है ।

तुग्राद्—सप्तमीसमर्थः तुग्र शब्द से भव अर्थ में यन् प्रत्यय होता है ।

अग्राद्—सप्तमीसमर्थः अग्र शब्द से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

वच्छौ—सप्तमीसमर्थः अत्र शब्द से भव अर्थ में यत् प्रत्यय भी होते हैं ।

समुद्राभाद्—सप्तमीसमर्थः समुद्र तथा अत्र शब्दों से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

वहिपि—सप्तमीसमर्थः वहिपि शब्द से दत्त अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

दूतस्य—पक्षीसमर्थः दूत शब्द से भाग तथा कर्म (क्रिया) अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) पूर्वनिपातविभक्त्यस्य अस्याप्युत्तरम्, अजावदन्तम् शवादेः, व्यभिचारित्वम्=मनिरत्यत्वात् इत्यर्थः । (श्रीना०)

रक्षोयातुना हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्ष शब्दायातुशब्दाच्च पट्टीसमर्थाद्धननीयेतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । यान् अग्ने रक्षस्या तन् । रक्षसा हननी । यातस्या यातुना हननी । बहुवचन स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहुना रक्षसा हननेन तन् स्तुयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशस्ये प्रशस्यम् । भावे वचन प्रत्यय । यद्वो रेवति रेवत्यम् । यद्वो जगति जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्या, तासा प्रशस्ये हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते "हलो यमा यमि" इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पट्टीसमर्थास्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । असुरं वा एतस्यात्र यच्चकृष्ट कुलालकृतम् ।

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पट्टीसमर्थास्मायाया स्वविशेषेऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवाद् । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुपन्ताः प्रातिदिकत्प्रथमासमर्थादासामिति पष्ठवर्धे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थगुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तत्तद्वानिति निर्दिष्टमिष्टकास्वेका भवन्ति । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्तत्तत्वेद्वि-
वक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो न्यपदिश्यते । वचं शब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वचं-
स्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वचंस्वानुपधानो मन्त्र आसामि-
ष्टकानामिति विगृह्य पति विहिते मतोलुकि कृते वचंस्या उपदधाति । तेजस्या उपद-
धाति । पदस्या । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वचंस्वानुपधानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? अद्विमानुप-
धानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् ? वचंस्वानुपधानो मन्त्र एषा कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः — अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अध्विमान् ॥ १२६ ॥

अध्विमान् यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽध्विमान् । अध्विमान्शब्दादण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य

रक्षो—पट्टीसमर्थं रक्षत् तथा यातु शब्दो से स्वीत्वविशिष्ट दमनकरण अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

रेवती—पट्टीसमर्थं रेवती, जगती तथा हविष्या शब्दो से प्रशस्य अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

असुरस्य—पट्टीसमर्थं असुर शब्द से स्व (आत्मीय) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

माया—पट्टीसमर्थं अशुर शब्द से मायात्मक स्व (आत्माय) अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

तद्वान्—मनुष्यत प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से स्वीत्वविशिष्ट वचार्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि प्रथमासमर्थ उपधान मन्त्रात्मक हो और वचार्थ इष्टकात्मक हो तथा प्रकृतिभाग के मतुप् का लुक् भी हो जाता है ।

अध्विमान्—अध्विमान् शब्द से उपलुक् परिस्थिति में अण् प्रत्यय होता है ।

यतोऽपवाद । अभिमानपदानो यन्त्र आसामिष्टकानामिति विगुह्याभिव्यज्यते, तत्र मनुष्यो
लुकि कृते “दनम्यनपत्ये” इति प्रकृतिभाव-आभिनीत्यपवादवि ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मनुषू ॥ १२७ ॥

वयस्यानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्या, तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मनुषू प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोऽपवाद । यस्मिन्मन्त्रे वय शब्दो मूर्धन्वशाब्दश्च विद्यते स वयस्या
नपि भवति मूर्धन्वानपि । यथा—मूर्ध्ना वय प्रजापतिश्छन्द इति । तत्र वयस्त्वच्छन्दोदिव,
मूर्धन्वच्छन्दोदिव यति प्राप्ते मनुषू विधीयते । मूर्धन्वतीत्यपवादि, वयस्या एवं मूर्ध-
न्वत्य । वयस्यास्यिति किम् ? यत्र मूर्धन्वशब्द एव केवलो न ययशब्दः, तत्र मा मूल ।
मूर्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्नं इत्युक्तं मनुषो लुक् भाविन चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्ने मनुष्वितितस्तस्मिन्मन्त्रे विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वो, प्रत्य-
यार्थविशेषणयोः । प्रथमासमयोदस्तुपाधिकात्प्रत्यये सतम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति ।
मत्वर्थीयानामपवाद नभासि विद्यन्ते यस्मिन्मासे नभस्यो मासः । सहस्यः ।
तपस्यः । मधन्यः । नभःशब्दोऽग्रे पु वर्तते । तस्या खत्ववि-ओजोऽस्या विद्यते
ओजस्यः तन्, रचस्या । मासतन्वोरिति किम् ? मनुमता पात्रेण चरति । मासतन्वो-
रनन्तरार्थे वा-मन्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधन्यो मासः । छत्रुगकारेकाररक्षा
यत्प्रत्या । लुक् तावत्-तपश्च तपस्यश्च, नभश्च नभस्यश्च, सहश्च सहस्यश्च । नपुमकलिङ्गं
छान्दसत्वात् । अकार-इषो मासः, ऊजो मासः । इकार-शुधिमासः । रेफ-
शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे च प्रत्ययो भवति, चकारापश्च, उपसर्गपानात्लुक् च । मासश्च ।
मधन्यः । मधु । तच्चा खत्ववि-माधवा, मधन्यः, मधु, तन् ॥

ओजसोऽहनि यत्सो ॥ १३० ॥

मत्वर्थ इत्येव । ओज शब्दान्मत्वर्थे यास्त्री प्रत्ययौ भवतोऽहन्मभिधेये । ओजस्य-
महः, ओजसीनमहा ॥

वेशोयश आदेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थ इत्येव । वेशोयशसी आदी यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्तात्
प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । छकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स

वयस्यासु—वयस्या के अभिधेय होने पर मूर्धन् शब्द से मनुषू प्रत्यय होता है ।

मत्वर्थे—जिस अर्थ में मनुषू का विधान किया गया है उसी अर्थ में वैदिक-विषय में मान तथा
तन् के अभिधेय होने पर यल् प्रत्यय होता है ।

छत्रुगकारेकार—उक्त यल् प्रत्यय का छक् भी हो जाता है और यत् के स्थान में मत्वर्थ में
अकार, इकार तथा रेफ भी यथास्थल हो जाते हैं—यह समझना चाहिए ।

मधोर्ज—मधु शब्द से मत्वर्थ में न तथा यल् प्रत्यय भा होने है और उपसर्गपान के कारण
प्रत्ययों का लुक् भी हो जाता है ।

ओजसी—दिन के अभिधेय होने पर ओजम् शब्द से मनुष्व में यल् तथा स प्रत्यय
होते हैं ।

वेशो—वेश-पूर्वक तथा यश-पूर्वक मधुशब्दान् प्रातिपदिकों से मत्वर्थ में यल् प्रत्यय
होते हैं ।

यशोभग्य । यशोभग्य । वेश इति षष्ठमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमादात्म्यवीर्ययशस्सु भग-
शब्द । वेशश्चास्ती भगश्च वेशोबल श्रीप्रभृति भग, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्य ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशब्दादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे ख प्रत्ययो भवति । योगविभातो यथा-
‘व्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगीन’ । वेशोभग्य’ । यशोभगीन ।
‘यशोभग्य ॥

पूर्वः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मात्वर्थ इति निवृत्तम् । विद्वंशादेव समर्थविभक्ति । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थाः कृतमित्ये-
तस्मिन्नर्थे इन् व इत्येत्तौ प्रत्ययौ भवतः, चकारात्प्र च । पयिभिः पूर्वनि । पूर्व्ये ।
पूर्वनि । पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । ‘तत्कृता पन्थान’ मशस्ता इति
यथा प्रशंसा ॥

अङ्गिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

विद्वंशादेव समर्थविभक्ति । अस्त्वन्वात्तृतीयासमर्थाः संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । यस्येदमप्य हवि, अङ्गिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

विद्वंशादेव समर्थविभक्ति । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थाः समितावित्येतस्मिन्नर्थे घ-
प्रत्ययो भवति । समितस्तुल्य सहस्र । अयमग्नि सहस्रिय । सहस्रतुल्य इत्यर्थः ।
केचित् समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या समितत एव लघुवितम्भः, तत्र ह्यन्वसि
प्रयोगदर्शनात् ॥

मर्तौ च ॥ १३६ ॥

म वर्थे च सहस्रशब्दाद् व प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते सहस्रिय । “तप
सहस्राभ्या विनीनी”, “अण् च” इत्यनयोपवाद् ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

विद्वंशादेव समर्थविभक्ति । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाः दर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे य प्रत्ययो
भवति । सोममर्हन्ति सोम्या दाहणाः । यज्ञाहो इत्यर्थः । यनि प्रकृते यमहणम् स्वरे
विशेष ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमप्रहण यथापुवर्तते । मय इति मयवर्धो लघ्यते । सोमशब्दान्मयवर्धे य प्रत्ययो
भवति । जागतविकारावयममकृता मयवर्धः । ‘हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्य’, ‘मयद्
च’, ‘मयद्वैतयोर्भाषायामभवात्क्राद्वयो’, ‘तत्त्वकृतवचने मयद्’ इति । तत्र यथायोग
समर्थविभक्ति । सोम्य मयु पितृन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

य च—वेश पूर्वक तथा यत् पूर्वक भगवन्दान् प्रातिपदिको से ख प्रत्यय भी मत्वर्थे मे
होता है ।

पूर्व—तृतीयासमर्थ पूर्व शब्द से कृत अर्थ मे इन् तथा य प्रत्यय होत है ।

अङ्गि—तृतीयासमर्थ अण् शब्द से संस्कृत अर्थ मे यत् प्रत्यय होता है ।

सहस्रेण—तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से तुल्य अर्थ मे घ प्रत्यय होता है ।

मर्तौ—मत्वर्थ मे भी तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से व प्रत्यय होता है ।

सोमम्—द्वितीयासमर्थ सोम शब्द से ‘अर्हति’ (योग्य है) अर्थ मे य प्रत्यय होता है ।

मये च—सोम शब्द से मयद् के अर्थ मे भी य प्रत्यय होता है ।

यतोऽप्य
लुकि कृते

यय
भवति
नपि भव
मूर्धन्यस्य
न्यस्य ।
मूर्ध्वतः ।

यसि,
यार्थविषये
मन्त्रार्थस्य
तत्त्वस्य
ओजस्य
रन्तरां
यत्नस्य ।
छान्दस्य
श्रुको मा

मधु
मध्य ।

मःवा
मह, ओ

मरय
मातिपदि.

ययस्
मन्त्रे
तत्त्व के अति
लुगक
अकार, एक
मधोर्ध्व
प्रत्ययों का
ओजस
होते हैं ।
वसो—
होते हैं ।

मधोः ॥ १३९ ॥

यस्यन्दो नितुतः । मधुसब्दान्मध्यर्धे यत् प्रत्ययो भवति । मध्व्यान् स
मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

यसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मध्यर्धे च । यथायोग
विभक्तिः । यत्नम्, समूह, मध्यर्धो वा । अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थ उपसर्ग
ओधायवेति चतुरक्षरम्, अस्तु धीपठिति चतुरक्षरम्, यवेति द्व्यक्षरम्, ये यजाम
पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशाक्षरछन्दस्यः प्रजापतिर्वक्षो
विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दः शब्दाच्चतुरसमूहे वर्तमानात्
यत् प्रत्ययः । यसुशब्दादपि वक्ष्यते । इहो गृहीतस्य बहुभिर्वसवैः । बहुभि
वसिरीति वसन्त्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नधुत्राद् धः ॥ १४१ ॥

यत्प्रत्ययान्धुत्राद् धः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति जाडुवर्त्तते । न
स्वाहा ॥

सर्वदेवाच्चातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्या तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्व
देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्त्वामर्थ्यलभ्या पट्टी समर्थविभक्तिः । शि
शब्देभ्यः पट्टीसमर्थभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवः प
शिवताति । शवाति । अरिष्टताति ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवाश्विभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य
शिवताति । शतातिः । अरिष्टताति । यत् पूर्णोऽश्विः, अतः परमभ्यः, प्रत्ययौऽधि
इति धीजयादिविवरिताया कारिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं पादः ।

समाप्रश्न चतुर्थाध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

मधो—मधु छन्द से मयट् के मधे में वट् प्रत्यय होता है ।

वसो—वसु छन्द से समूह तथा मध्यर्ध में वत् प्रत्यय होता है ।

अक्षर—अक्षरसमूह के शब्द होने पर स्वार्थ में छन्दस् छन्द से वट् प्रत्यय का
नमस्कार कारि ।

नधुत्रात्—नधुत्र छन्द से स्वार्थ में ध प्रत्यय होता है ।

सर्व—सर्व तथा देव शब्दों से स्वार्थ में तातिल् प्रत्यय होता है वेद में ।

शिव—पट्टीसमर्थ शिव, अथवा अरिष्ट शब्दों से करने के मधे में नातिल् प्रत्यय हो
भावे च—भाव वर्त में जो शिव आदि शब्दों से वेदविषय में तातिल् प्रत्यय होता है

चतुर्थाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

चतुर्थाध्याय समाप्त ॥